

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOZOFSKI FAKULTET – NIKŠIĆ

Mr Adnan Prekić

Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori
1945. – 1955.

- DOKTORSKA DISERTACIJA –

Nikšić, 2017.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO
FACULTY OF PHILOSOPHY – NIKŠIĆ

Mr Adnan Prekić

Political ideas and ideologies in Montenegro
1945. – 1955.

- DOCTORAL DISSERTATION –

Nikšić, 2017.

PODACI O DOKTORANDU, MENTORIMA I ČLANOVIMA KOMISIJE

DOKTORAND:

Ime i prezime: Mr Adnan Prekić

Datum rođenja: 28. avgust 1979. godine

Magistar Istorijskih nauka – Filozofski fakultet Beograd

Zvanje stečeno u julu 2009. godine.

MENTOR:

Dr Živko Andrijašević - redovni profesor,

Univerzitet Crne Gore-Filozofski fakultet Nikšić

ČLANOVI KOMISIJE:

1- Dr Đorđe Borozan – redovni profesor, Univerzitet Donja Gorica

2- Dr Nenan Perošević – docent, Univerzitet Crne Gore

DATUM ODBRANE:

Nikšić _____ 2017. godine

PODACI O DOKTORSKOJ DISERTACIJI

Univerzitet Crne Gore

Filozofski fakultet – Nikšić

Odsjek za Istoriju – Doktorske studije

NAZIV DISERTACIJE:

Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945. – 1955.

REZIME:

Društveno-politički sistem uspostavljen na prostoru Crne Gore, nakon drugog svjetskog rata, imao je sve karakteristike totalitarne vlasti. Osnova svake totalitarističke vlasti je ideologija, odnosno političke ideje koje se vremenom sakralizuju i uz indoktrinaciju stanovništva i druge mehanizme pretvaraju u političku religiju odnosno ideologiju. Početna teza o totalitarističkom društvu uspostavljenog u Crnoj Gori nakon 1945. godine otvorila je pitanje izučavanja političkih ideja i ideologija socijalističkih vlasti u Crnoj Gori u periodu 1945. – 1955. godine. Bilo je neophodno problematizovati i definisati osnovne političke ideje socijalističkih vlasti u Crnoj Gori, način na koje su one sakralizovane, modele izmišljanja tradicija, mitova i rituala kao i mehanizme indoktrinacije. Konačno, na osnovu ovih teza očekivao se odgovor na istraživačko pitanje: da li je i u Crnoj Gori u ovom periodu došlo do antropološke revolucije i stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka? Rezultati polaznih istraživanja potvrdili su navedene teze i kao takve, postale osnova za definisanje naučnih hipoteza rada:

1. Centralizovana vlast Komunističke partije, kontrola svih segmenata političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života daje osnova za tvrdnju da je u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata uspostavljena država sa elementima totalitarističke vlasti.

2. Sopstvene političke ciljeve, Komunistička partija definiše kroz političke ideje koje sakralizuje i pretvara u učenje koje je zabranjeno dovoditi u pitanja. Političke ideje se objedinjavaju, dobijaju formu zaokruženog učenja odnosno ideologije i kao takve postaju sposobne da ujedine veliki broj ljudi i pokrenu ih na političko djelovanje.
3. Paralelno sa sakralizacijom političkih ideja odvija se i proces izmišljanja tradicija, rituala i mitova kojima se uz pomoć birokratije učvršćuje vlast Komunističke partije i stvaraju mehanizmi koji vežu pojedinca za ideologiju.
4. Komunistička partija preko institucija koje kontroliše, masovnih organizacija, obrazovanja, stvaralaštva i na mnoge druge načine, organizuje cijeli sistem aktivnosti preko kojih vrši indoktrinaciju ljudi i vezuje ih za sopstvenu ideologiju. Svaka od ovih institucija ili organa, ideološki rad među stanovništvom realizovala je pod kontrolom Komunističke partije i njenih političkih ideja.
5. U prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori došlo je do antropološke revolucije i formiranja novog, socijalističkog čovjeka koji je prihvatao političke ideje i ideologiju Komunističke partije, oblike i forme ponašanja i moralno-etička pravila za koja se ta vlast zalagala.

Hijerarhijski ustrojen, dogmatizovan i kontrolisan sa vrha, društveno-politički sistem uspostavljen na prostoru Crne Gore 1945. godine imao je jasnu ambiciju da ostvari kontrolu nad svim segmentima društvenog života. Komunistička partija kao nosilac tih promjena, pokušava da kontroliše, usmjerava i ograničava sve aspekte javnog i privatnog života. Ukida se politički pluralizam, uvodi praksa centralističkog upravljanja, ograničava sloboda govora i štampe, uspostavlja potpuna kontrola nad institucijama, privredom, obrazovanjem, kulturom i medijima. Partija i njena politička elita sprovodi apsolutnu političku dominaciju i „u ime naroda“ preuzima ulogu tumača opšte volje. Politički monopol omogućava neograničenu društvenu moć ali i mehanizme koji ne dozvoljavaju preispitivanje i kritiku ovako definisanog političkog sistema. Na tradicijama oslobodilačkog rata i revolucije, Komunistička partija inauguriše političke

ideje socijalizma koje u sebi apstrahuju viziju boljeg, pravednijeg, humanijeg društva socijalne pravde. Socijalističku ideologiju komunisti predstavljaju kao antipod svih društvenih koncepata i ideja na kojima je zasnivan politički život u prethodnim društvenim ciklusima. Umjesto siromaštva nude blagostanje, jednakost umjesto podjela, nova radna mjesta umjesto nezaposlenosti, ukidanje svih oblika diskriminacije, umjesto sukoba na vjerskoj i nacionalnoj osnovi nude politiku bratstva i jedinstva, crnogorsku državnost umjesto politike ugnjetavanja. Na ovim vrijednostima definiše se i pet osnovnih političkih ideja komunističke vlasti u Crnoj Gori. To su ideal socijalizma, ideal revolucije i NOB-a, ideal bratstva i jedinstva, ideal rada i ideal novih društvenih snaga. Pet političkih ideja, Komunistička partija sakralizuje i podiže na stepen učenja ili dogme koji nije moguće preispitivati i kritički analizirati. Sakralizovane političke ideje dopunjene su izmišljanjem tradicija, simbola i rituala a cijeli proces je pratio sistem kolektivne i organizovane indoktrinacije stanovništva. Sakralizacija pet političkih ideja komunističkih vlasti u Crnoj Gori biće osnov za stvaranje nove političke religije, odnosno ideologije koja će naknadno, kroz mehanizme indoktrinacije dovesti do stvaranja novog, socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori.

Sredinom dvadesetog vijeka u Crnoj Gori su se dogodile najkopleksnije društvene promjene koje su iz temelja promijenile politički, ekonomski i socijalni profil zemlje. Jedan od ključnih segmenata tog procesa je antropološka revolucija koja kao konačan cilj treba da stvori Novog-socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori. Bez obzira što kontroliše sve segmente društvenog organizovanja, između ostalog i represivni aparat, komunistički sistem ne želi da vlada silom. Naprotiv, pokušava da stvori atmosferu u kojoj će pojedinac dobrovoljno prihvatiti ideološke postavke novog sistema i ponašati se u skladu sa njima. Komunistička partija sakralizacijom sopstvenih političkih ideja, izmišljanjem tradicija, rituala i simbola i kasnije kroz proces indoktrinacije pokušava da približi ideologiju pojedincu i uključi ga u ideološki koncept novih vlasti. Taj proces prate obećanja o novom, boljem i sretnijem životu koji će doći kao posljedica uvođenja socijalističkih društvenih odnosa. To je obećanje o društvu socijalne jednakosti, koje promoviše žene i mlade, društva koje afirmiše vjersku i nacionalnu toleranciju i svakom pojedincu garantuje pravo na rad. Upravo u novoj nadi koju nudi komunizam možemo pronaći odgovor zašto su političke ideje socijalizma bile prihvatljive običnom

crnogorskom građaninu i zašto on formalno pristaje na ulogu Novog-socijalističkog čovjeka. Taj građanin ne razumije teorijske osnove socijalističke ideologije, nije mu jasan dijalektički materijalizam, samoupravljanje ili klasne teorije ali jako dobro razumije nadu koju mu nudi komunizam. Razumije da jedna politika nudi nadu o boljem životu i on je spreman na takav kompromis. Ponuda Komunističke partije nije ostala samo obećanje, konkretni rezultati bili su uočljivi svega nekoliko godina nakon rata. Obnovljena infrastruktura, razvoj industrije, urbanizacija i opšte podizanje kvaliteta života niko nije mogao osporiti. Malo je bilo onih koji su 1955. godine mogli reći da žive lošije nego što je to bilo prije dolaska komunista na vlast. Impresivni rezultati ostvareni su i na emancipaciji stanovništva. Eliminirana je nepismenost, besplatno obrazovanje postalo je dostupno svima a Crna Gora dobila je prve nacionalne kulturne institucije. Svi ovi procesi odvijali su se u jednom političkom sistemu koji je imao sve karakteristike totalitarnog sistema. Međutim, i pored te činjenice, takav sistem u Crnoj Gori nije prekinuo ni jedan proces društvene i kulturne emancipacije. Šta više, potpuno je preokrenuo civilizacijski razvoj Crne Gore i za kratko vrijeme nadoknadio viševjekovno zaostajanje crnogorskog društva za modernim procesima društvenog razvoja.

KLJUČNE RIJEČI:

Političke ideje; Ideologija; Crna Gora; Komunizam; Totalitarizam; Indoktrinacija; Novi čovjek.

NAUČNA OBLAST: Istorija Crne Gore

UŽA NAUČNA OBLAST: Političke ideje-Ideologija

INFORMATION ABOUT THE DOCTORAL THESIS

University of Montenegro

Faculty of Philosophy - Niksic

Department of History - Doctoral studies

NAME OF DISERTATIONS:

Political ideas and ideologies in Montenegro 1945. – 1955.

SUMMARY:

The socio-political system established in the territory of Montenegro after the Second World War, he had all characteristics of a totalitarian society. Grounds of each totalitarian government is the ideology, or political ideas which over time dogmatising and with a indoctrination of the population and other mechanisms transformed into a political religion that is ideology. Initial thesis of the totalitarian society established in Montenegro since 1945 opened the issue of the research of political ideas and ideologies socialist government in Montenegro in the period 1945 - 1955. It was essential to problematise these and define the basic political ideas of the socialist authorities in Montenegro, the manner in which they are converted into doctrine, models fabrications traditions, myths and rituals and mechanisms of indoctrination. Finally, based on these theses anticipated an answer to the research issue: whether it is in Montenegro during this period occurred an anthropological revolution and the creation of New, socialist man? Results of initial studies have confirmed this hypothesis and as such, became the basis for defining the scientific hypothesis:

1. Centralized authority of the Communist Party, control all segments of the political, social, economic and cultural life provides the basis for the claim that the in Montenegro after the Second World War established the state with elements of totalitarian government.

2. Their political aims, the Communist Party is defined through political ideas which dogmatizing and transformed into a doctrine that is forbidden to questions. Political ideas are uniting, getting a rounded form of dogma or ideology and as such become able to unite a large number of people and raise them to political action.
3. In parallel with the sacralization of political ideas is carried out and the process fabrications traditions, rituals and myths with the assistance of of bureaucracy strengthens the power of the Communist Party and create mechanisms that binding individuals to an ideology.
4. The Communist Party through institutions which controlled, mass organizations, education, creative work, and in many other ways, organizing the whole system of activities through which performs indoctrination of people and binds them to their own ideology. Each of these institutions or bodies, ideological work among the population realized under kontrol Communist Party and their political ideas.
5. In the first decade of socialist government in Montenegro occurred anthropological revolution and the formation of a New, socialist man who had accepted the political ideas and ideology of the Communist Party, shape and form behavior and moral-necessary ethical rules which is authority advocated.

A hierarchical organized, under dogma affect and controlled from the top, the socio-political system established in Montenegro in 1945 had a clear ambition to achieve control over all aspects of social life. The Communist Party as a carrier of such changes, attempt to control, direct and restricts all aspects of public and private life. Abolishes the political pluralism, introduces the practice of centralized management, restricting freedom of speech and press, established complete control over the institutions, economy, education, culture and the media. The party and its political elite conducts absolute political domination through paroles of "behalf of the people" takes on the role interpreters of the general will. Political monopoly allows unrestricted social power well as mechanisms which do not allow such a review and critique of the political system

defined. In the traditions of the liberation war and revolution, the Communist Party inaugurates political ideas of socialism, which in themselves abstracted vision of a better, fairer, humane society of social justice. Socialist ideology Communists presented as an antipode of social concepts and ideas which is to be based on political life in previous social cycles. Instead of poverty provide prosperity, equality, , new jobs unemployment, the elimination of all forms of discrimination, conflict on religious and ethnic grounds provide a policy of brotherhood and unity, Montenegrin statehood policy of oppression. At these values is defined the five basic political ideas of communist authorities in Montenegro. This is the ideal of socialism, revolution and the ideal NOB, the ideal of brotherhood and unity, the ideal work and ideal new social forces. Five political ideas, the Communist Party raises the level of learning or dogma that can not be reviewed and critically analyzed. These political ideas were supplemented by inventing traditions, symbols and rituals and the whole process was accompanied by a system of collective and organized indoctrination of the population. Sacralisation five political ideas of the communist authorities in Montenegro will be the basis for the creation of a new political religion, or ideology that will subsequently through the mechanisms of indoctrination lead to the creation of a New socialist man in Montenegro.

In the middle of the twentieth century in Montenegro occurred most complex social changes that have fundamentally changed the political, economic and social profile of the country. One of the key segments of this process is an anthropological revolution as the final goal should be to create the New-socialist man in Montenegro. Regardless of the fact to control all aspects of social organization, among other repressive apparatus, the communist system does not want to rule by force. On the contrary, he tries to create an atmosphere in which the individual will voluntarily accept the ideological tenets of the new system and act in accordance with them. The Communist Party of sacralization own political ideas, inventing a traditions, rituals and symbols, and later through a process of indoctrination attempts to bring the ideology of the individual and include it in the ideological concept of the new government. This is often accompanied by promises of new, better and happier life that will come as a result of the introduction of socialist relations. This is the promise of a society of social

equality, that promotes women and young people, a society that promotes religious and ethnic tolerance, and every individual is guaranteed the right to work. Precisely in a new hope offered by communism, we can find the answer to why the political ideas of socialism were acceptable ordinary Montenegrin citizen and why he formally accepts the role of the New-socialist man. This citizen can not understand the theoretical basis of socialist ideology, it is not clear to him dialectical materialism, self-management class or theory but the a very good understand the hope he offers him a communist. It is understood that a policy offers the hope of a better life and he is ready for such a compromise. The offer of the Communist Party did not remain just a promise, concrete results were visible only a few years after the war. A renewed infrastructure, industrial development, urbanization and general improved quality of lifenobody could have dispute that. There is little there have been those in 1955 able to say they live worse than it was before Communists goverment. The impressive results realized and the emancipation of the population. Eliminated illiteracy rates were, free education became available to everyone and Montenegro established first national cultural institution. All these processes took place in a political system that had all characteristics of a totalitarian system. However, despite this fact, such a system in Montenegro has not been a single process of social and cultural emancipation. Furthermore, it is completely reversed civilizational development of Montenegro and for a short time compensate for centuries of lagging behind the Montenegrin society modern processes of social development.

KEY WORDS:

Political ideas; ideology; Montenegro; Communism; Totalitarianism; Indoctrination; New man.

SCIENTIFIC FIELD: History of Montenegro

FIELD OF ACADEMIC EXPERTISE: Political idea – Ideology

S A D R Ź A J

- PREDGOVOR

- POGLAVLJE I. CRNA GORA 1901 – 1945

- Teritorija
- Stanovništvo
- Društveni život
- Ekonomska osnova crnogorskog društva
- Politički razvoj
- Socijalističke ideje u Crnoj Gori prije 1945. godine

- POGLAVLJE II. CRNA GORA 1945 - 1955

- Teritorija i stanovništvo
- Ratne posljedice i obnova zemlje
- Društvo
- Ekonomska osnova crnogorskog društva
- Administrativno - politički razvoj

- POGLAVLJE III. NOVA RELIGIJA-IDEOLOGIJA SOCIJALIZMA

- Socijalistička ideologija i vlast u Crnoj Gori 1945-1955

- POGLAVLJE IV. INSTITUCIJE I SREDSTVA ZA IZGRADNJU IDEOLOGIJE

- Partijski organi
- Masovne organizacije: - Narodni front-Socijalistički savez radnog naroda
 - Narodna omladina
 - Antifašistički front žena
 - Sindikati
 - Fiskultura i sport

- Obrazovanje u funkciji izgradnje ideologije: - Nastavni planovi
 - Udžbenici
 - Prosvjetni radnici kao ideolozi
- Mediji u funkciji izgradnje ideologije: - Štampani mediji
 - Radio

- POGLAVLJE V. IDEOLOGIJA I POLITIČKE IDEJE NOVOG SISTEMA

- Ideal socijalizma
- Kult revolucije i NOB-a
- Ideal bratstva i jedinstva
- Ideal rada
- Ideal novih društvenih snaga: - Mladi i Žene

- POGLAVLJE VI. IDEOLOGIJA I STVARALAŠTVO

- Institucionalni razvoj
- Književnost
- Njegoš i ideologija
- Istoriografija
- Slikarstvo
- Film

- POGLAVLJE VII. VRIJEDNOSNI SISTEM NOVOG ČOVJEKA

- Društvene okolnosti
- Načela novog vrijednosnog sistema
- Novi čovjek među članovima partije
- Novi čovjek među stanovništvom

- ZAKLJUČAK

- IZVORI I LITERATURA

- BIOGRAFIJA AUTORA

- IZJAVE O AUTORSTVU, ISTOVJETNOSTI I KORIŠĆENJU

PREDGOVOR

Crnogorska istoriografija u značajnom obimu proučavala je period socijalističke vlasti ali je struktura i selekcija tih naučnih radova uslovila da određeni segmenti tog perioda ne dobiju adekvatan naučni tretman. Predmet istraživanja uglavnom se ograničavao na teme oslobodilačkog rata, političkog djelovanja Komunističke partije ili aktivnosti određenih ličnosti i institucija. Društveni kontekst, totalitaristički i jednopartijski sistem stvoren u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata samo su neki od razloga za takav istoriografski pristup. Tako su političke ideje i ideologija ostale jedna od istraživačkih oblasti za koje nije postojalo ozbiljnije interesovanje crnogorske istoriografije. Bez obzira na značajan broj radova o političkom životu i prošlosti crnogorske države u 19. i 20. vijeku, pitanja političkih ideja i ideologija ostala su u sjenci drugih tema.

Istorijografiju socijalističke vlasti u Crnoj Gori zbog toga prevashodno možemo tretirati kao tradicionalni oblik političke istoriografije koji se bavio događajima, njihovim uzrocima i posljedicama. Istoričari su se bavili formom i sadržajem socijalističke vlasti dok su unutrašnji odnosi i fenomeni na kojima je počivala ta vlast bili u drugom planu. Te okolnosti bile su jedan od polaznih motiva za istraživanje političkih ideja i ideologije socijalističkih vlasti u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata. Na opravdanost i naučno utemeljenje istraživanja ohrabrivali su nas i trendovi savremene istoriografije. U radovima američkih i zapadnoevropskih istoričara, veoma su frekventne teme koje se bave proučavanjem političkih ideja i ideologija. Interesovanje za ova pitanja oni objašnjavaju tvrdnjama da bez adekvatnih analiza političkih ideja i ideologija nije moguće zaokružiti istoriografsku obradu bilo kog perioda prošlosti. Polaze od teze da je bez poznavanja političkih ideja i ideologija nemoguće razumijeti dinamiku političkih procesa, njihove uzroke, genezu i posljedice, te je stoga nemoguće i donositi pravilne ocjene o događajima i procesima koji su se odvijali pod njihovim uticajem (**S.Boym, 244.**). Navedene teze, dodatno se potvrđuju u konkretnom slučaju proučavanja političkih ideja i ideologije na prostoru Crne Gore od 1945. do 1955. godine. Bez razumijevanja osnovnih političkih ideja teško je objasniti karakter socijalističke vlasti, modele komunikacije, metode i mehanizme kojima se izgrađuje sistem političkih uvjerenja.

Društveno-političke promjene u Evropi, nastale nakon francuske i industrijske revolucije, krajem 18. i početkom 19. vijeka dovele su do pojava ideologija. Raspadom starog društvenog sistema i slabljenjem uticaja hrišćanske crkve, otvoren je prostor za novi način homogenizacije stanovništva. On se odvija na sličnim principima kao i kod klasičnog religijskog učenja ali umjesto dogme, kod ideologije, centralno mjesto učenja zauzima politika, odnosno politička ideja. Ideologije se zbog toga često karakterišu kao jedna vrsta „*sekularnih religija*“. U teorijskom smislu, ideologije predstavljaju učenja sa koherentnim sistemima uvjerenja koje imaju sposobnost da ujedine veliki broj ljudi i pokrenu ih na političko djelovanje (**M.Pery, 276.**). Najznačajniji filozof prosvetiteljstva Žan-Žak Ruso za ideologije koristi pojam „*građanska religija*“, dok se tokom 19. i 20. vijeka pojavljuje i termin „*laička religija*“. Terminom „*laička religija*“ tumače se sve ideologije koje na novim, humanističkim shvatanjima čovjeka, države istorije, otadžbine i društva žele da zamjene tradicionalnu religiju (**E.Dentile, 36.**). Sve do početka 20. vijeka, laičke religije, odnosno ideologije biće uglavnom predmet filozofskog promišljanja. Tek će pojava totalitarnih država u Italiji, Njemačkoj i Rusiji učiniti da ideologije postanu sastavni dio političkog života. U svakoj od ovih država, političke elite su preobrazile sopstvenu političku ideju u dogmu, odnosno sekularnu ili laičku religiju odnosno ideologiju. Totalitarni režimi u Italiji, Njemačkoj i Rusiji uspjeli su da političke ideje i sopstveni doživljaj društva pretvore u dogmu, sakralizuju lidera i svoju političku organizaciju, te nametnu kult i kodeks obaveznih modela ponašanja(**E.Dentile, 30.**). Društvene procese u ovim totalitarnim društvima prvi je počeo da proučava francuski filozof i sociolog Remon Aron. U svojim radovima iz tridesetih godina 20. vijeka Aron uvodi pojam *Politička religija* koji poistovjećuje sa procesom takozvane sakralizacije političkih ideja. On tvrdi da su političke religije osnova svakog totalitarnog sistema i da predstavljaju novi, moderan oblik tiranije koji funkcioniše na izmišljenim tradicijama, ritualima, mitovima i efikasnoj birokratiji(**R.Aron, 44, 79, 153.**). Ti kolektivni mitovi, fikcije i rituali uz podršku birokratije stvaraju sliku zajedništva i podrške političkim idejama vlasti. Definišu se konačni ciljevi, poželjni i nepoželjni modeli ponašanja koji se nameću pojedincu uz objašnjenje da je novom političkom sistemu neophodan novi čovjek. Uz pomoć birokratije, državnog aparata i drugih institucija koje kontroliše, totalitarni sistem formira cijeli niz različitih mehanizama indoktrinacije, kojima se pojedinac pokušava vezati za ideologiju. Cijeli proces naziva se antropološka revolucija i

on u konačnom treba da dovede do stvaranja Novog čovjeka-pojedinca koji prihvata, razumije i odobrava političke ideje sistema, ponaša se i živi u skladu sa pravilima koja ona propisuju. Taj novi čovjek prihvata političke ideje ali i mitove, rituale i modele ponašanja koje vlast definiše kao ispravne.

Društveni sistem uspostavljen na prostoru Crne Gore, nakon drugog svjetskog rata, imao je karakteristike totalitarne vlasti. Ta činjenica, problematizovala je istraživačku dilemu, da li je i u Crnoj Gori u ovom periodu došlo do antropološke revolucije i stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka? Da li je i u Crnoj Gori kroz proces sakralizacije političkih ideja, izmišljanja tradicija, mitova i rituala došlo do formiranje jedne vrste političke religije? I konačno, da li je kroz mehanizme indoktrinacije, na osnovu tih političkih ideja došlo do stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka koji se oblikuje na političkim idejama Komunističke partije u Crnoj Gori? Naše interesovanje za temu i rezultati polaznih istraživanja potvrdili su prvobitna očekivanja i kao takva, bili osnova za definisanje naučnih hipoteza rada:

1. Centralizovana vlast Komunističke partije, kontrola svih segmenata političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života daje osnova za tvrdnju da je u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata uspostavljena država sa elementima totalitarističke vlasti.
2. Sopstvene političke ciljeve, Komunistička partija definiše kroz političke ideje koje sakralizuje i pretvara u učenje koje je zabranjeno dovoditi u pitanja. Političke ideje se objedinjavaju, dobijaju formu zaokruženog učenja odnosno ideologije i kao takve postaju sposobne da ujedine veliki broj ljudi i pokrenu ih na političko djelovanje.
3. Paralelno sa sakralizacijom političkih ideja odvija se i proces izmišljanja tradicija, rituala i mitova kojima se uz pomoć birokratije učvršćuje vlast Komunističke partije i stvaraju mehanizmi koji vežu pojedinca za ideologiju.
4. Komunistička partija preko institucija koje kontroliše, masovnih organizacija, obrazovanja, stvaralaštva i na mnoge druge načine, organizuje cijeli sistem aktivnosti preko kojih vrši indoktrinaciju ljudi i vezuje ih za sopstvenu ideologiju.

Svaka od ovih institucija ili organa, ideološki rad među stanovništvom realizovala je pod kontrolom Komunističke partije i njenih političkih ideja.

5. U prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori došlo je do antropološke revolucije i formiranja novog, socijalističkog čovjeka koji je prihvatao političke ideje i ideologiju Komunističke partije, oblike i forme ponašanja i moralno-etička pravila za koja se ta vlast zalagala.

Navedene hipoteze biće osnova za formulisanje ciljeva istraživanja. „*Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945. – 1955*“. Prvi istraživački zadatak bilo je objašnjavanje karaktera Komunističke vlasti u Crnoj Gori, definisanje političkih ideja i određivanje svih pojava i procesa kojima su političke ideje i ideologija približavane stanovništvu. Bilo je potrebno definisati političke ideje i vjerovanja Partije i načina na koje su te ideje i vjerovanja približavane stanovništvu. Približiti sadržaj političkih ideja, stavova i uvjerenja koja su dolazila iz Partije ali i precizno objasniti načine pomoću kojih Partija vezuje stanovništvo za politiku, političke ideje i vrijednosti za koje se zalaže. Ukazati na političke i društvene okolnosti koje su oblikovale političke ideje i ideologiju ovog perioda. Svaki od navedenih istraživačkih zadataka bilo je potrebno smjestiti u adekvatan društveno-politički kontekst. Kao što je nemoguće istraživački zaokružiti određene društvene procese bez analize političkih ideja, tako je nemoguće zaokružiti istraživanje o političkim idejama i ideologiji bez šire političko-socijalne slike crnogorskog društva u periodu našeg istraživanja.

Sve navedene hipoteze bilo je potrebno dokazati ili utvrditi njihovu nalučnu opravdanost. U prvom redu, trebalo je pružiti dovoljno argumenata za hipotezu o totalitarnom društvu uspostavljenom na prostoru Crne Gore nakon drugog svjetskog rata. Kroz analizu političkog, društvenog i socijalnog stanja u Crnoj Gori u prvoj deceniji komunističke vlasti ponuđeno je dovoljno argumenata koji ukazuju da je Partija kontrolisala sve segmente društvenog života i imala karakteristike totalitarnog društva. U argumentaciji stavova pokušali smo približiti karakter odnosa između pojedinca i ideologije. Modele komunikacije između vlasti i pojedinca i stvaranje atmosfere u kojoj se odbacuje svaki oblik autonomije ili individualnosti pojedinca u odnosu na kolektivitet

i zajednicu. Objašnjene su metode pomoću kojih sistem obavezuje članove zajednice da poštuju političke ideje, tradicije, mitove i rituale vlasti. Način na koji je legitimisano nasilje i teror kao opravdano pravo odbrane i zaštite pravila zajednice.

Definisanje političkih ideja, vjerovanja i stavova komunističkih vlasti je jedan od centralnih zadataka istraživanja. Interesovanje za unutrašnje odnose i fenomene komunističke vlasti u Crnoj Gori nemoguće je istraživati bez definisanja osnovnih političkih ideja. Potraga za tim idejama biće početni korak u razumijevanju posleratne vlasti Komunističke partije u Crnoj Gori. Razmatrane su temeljne ideološke vrijednosti socijalističke države i način na koje su one postale dio javnog diskursa u Crnoj Gori. Nakon definisanja osnovnih političkih ideja bilo je moguće ući u narednu fazu istraživanja, proces sakralizacije političkih ideja Komunističke partije. objašnjeno je kako se svaka politička ideja sakralizuje, pretvara u dogmu dok Komunistička partija, kao nosilac tih procesa, ne prihvata bilo koji oblik političkog ili ideološkog pokreta na prostoru koji ona zauzima. Pojam sakralizacije političkih ideja u modernom teorijskom diskursu, objašnjava se kao proces u kome se određenom svetovnom entitetu, na primjer državi, rasi, vođi ili političkoj partiji pripisuju svojstva svetosti. Početna razmišljanja su na to ukazivala a istraživanje potvrdilo da je Komunistička partija u Crnoj Gori izvršila sakralizaciju političkih ideja. Partija je svoju vlast i socijalističku ideologiju kao svetovnu kategoriju pokušala da izdigne na stepen religioznosti. Takođe je ispunjen i drugi uslov političke sakralizacije pošto Komunistička partija u Crnoj Gori svojim djelovanjem definisala značenje i konačan cilj individualnog i kolektivnog postojanja. Taj konačan cilj, u konkretnom slučaju stvaranje komunističkog društva, ostvaruje se definisanjem cijelog sistema vjerovanja i dogmi koje se dopunjavaju društvenim ritualima i simbolima nove političke religije. U tim okolnostima politika postaje sakralna religija jer Komunistička partija kroz dogmatizovanje političkog programa, sakralizaciju političkih ideja, nametanje kodeksa obaveznog ponašanja te rituale i procesije nove religije, političku ideju pretvara u religiju i stvara novog vjernika, u ovom slučaju - Novog socijalističkog čovjeka Crne Gore. Među ključne ciljeve istraživanja ubrajamo i zadatak približavanja metoda i mehanizama indoktrinacije pomoću kojih je Komunistička partija sakralizovane političke ideje širila među stanovništvom. Trebalo je navesti sve mehanizme korištene u tim aktivnostima kao i

ulogu državnih institucija i masovnih organizacija u procesu indoktrinacije. Posebna pažnja posvećena je ulozi medija, obrazovanja, književnosti, slikarstva, filma i drugim oblicima stvaralaštva pomoću kojih Partija širi ove ideje među stanovništvom. Među ciljeve istraživanja spada i objašnjavanje mitova, tradicija i rituala koje Partija koristi prilikom vezivanja stanovništva za političke ideje. Kako bi homogenizovali zajednicu i uvjerali pojedinca u ispravnost sopstvenih stanovišta počinju da se izmišljaju mitovi, ritualne prakse i koriste druga demagoška sredstva kako bi političku ideju učinili što prihvatljivijom običnom čovjeku. Na ovaj način stanovništvu se nudi jednostavan i razumljiv model rješavanja društvenih problema i ostvarenje prethodno definisanog cilja.

Kompleksnost teme, njena multidisciplinarnost i širina, presudno će uticati i na izbor naučne metode. Od samog početka istraživanja bilo je jasno da ovaj rad neće ispuniti naučni zadatak ukoliko se bude fokusirao isključivo na prezentaciju i analizu političkih ideja i ideologije Komunističke partije. Pozitivistički pristup u kombinaciji sa hipotetičko – deduktivnom metodom mogao je otkriti samo spoljašnji nivo predmeta istraživanja. Zbog toga je ovaj naučni pristup kombinovan sa hermeneutičkim naučnim metodom koji je trebalo da nam pomogne da razumijemo proces i iz te perspektive tumačimo političke ideje i ideologiju Komunističke partije u Crnoj Gori. Iz tog razloga od presudne važnosti bila su uvodna poglavlja o društveno-ekonomskim i kulturno-prosvjetnim okolnostima crnogorskog društva. Oni su pomogli da se istraživanje smjesti u određen istorijsko-socijalni kontekst. Upravo će ovakav proces istraživanja, koji se u metodološkom smislu naziva „*hermeneutički krug*“ i koji podrazumijeva povezivanje različitih elemenata istog problema omogućiti da dođemo do novih pretpostavki, kategorija i fenomena. Neistraženost teme i nedostatak historiografskog modela koji definiše političke ideje socijalističke vlasti u Crnoj Gori bio je dodatni razlog za korišćenje ove naučne metode. Fenomeni političkih ideja i ideologija zahtijevaju kompleksan i višeslojan istraživački pristup. Istraživanje političkih ideja, vjerovanja i stavova ne može se ograničiti na prostu kritiku i interpretaciju izvora. Ono što izvori prenose je samo jedna-spoljna dimenzija ovog pitanja. Za razumijevanje političkih ideja neophodno je otkriti i unutrašnje odnose određenih procesa. Bilo je potrebno protumačiti kakvu poruku ti izvori šalju i šta su autori tih poruka željeli da postignu. To

je usložnjavalo analizu arhivskih izvora, tekstova iz štampe, udžbenika, književnosti, slikarstva i filma koji su korišteni u ovom istraživanju. Bilo je neophodno registrovati i analizirati osnovne poruke izvora, ali istovremeno tragati za njihovim unutrašnjim odnosima i ideološkim porukama koje su autori pokušavali da pošalju.

Hronološki, rad je ograničen na prvu deceniju socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Vremensko ograničavanje teme bilo je zahtijevno jer je istoriju i evoluciju političkih ideja teško smjestiti u vremenski kontekst. Početna godina istraživanja, period kada Komunistička partija preuzima vlast bio je lakši dio posla. Mnogo kompleksniji zadatak, je utvrđivanje relevantnog perioda u kome treba zaključiti istraživanje. Bilo je nužno odrediti period u kome se u kontinuitetu mogu pratiti osnovne političke ideje socijalističkih vlasti, analizirati mehanizme njihove primjene i u konačnom prepoznati period kada te ideje zaživljavaju i postaju dio opšteg javnog diskursa crnogorskog društva. Polazna istraživanja, uvjerila su nas da je vremensko ograničenje od jedne decenije sasvim dovoljan hronološki okvir za analizu navedenih zadataka. Na to je dodatno uticala i činjenica da se krajem 1954. godine održava drugi kongres Komunističke partije na kome se analiziraju ostvareni rezultati socijalističkog razvoja u Crnoj Gori. Upravo će kongresni izvještaji ali i niz dokumenata i izvora koji su prethodili i koji su nastali neposredno nakon održavanja kongresa pomoći u cjelovitom sagledavanju teme u prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori.

Rad je podjeljen na sedam poglavlja, predgovor i zaključak. Prvo poglavlje *Crna Gora 1901-1945* predstavlja uvodnu analizu i kratak političko-socijalni profil crnogorskog društva u prvoj polovini 20. vijeka. Sa sličnim ambicijama, koncipirano je i naredno poglavlje *Crna Gora u Jugoslaviji 1945-1955*. Zamišljeno kao uvod u samo istraživanje, drugo poglavlje približava političke, društvene i ekonomske izazove Crne Gore u prvoj deceniji socijalističke vlasti. U uvodnim poglavljima objašnjavaju se okolnosti i ambijent u kome Komunistička partija preuzima vlast i započinje proces političke indoktrinacije. U trećem poglavlju *Nova religija-ideologija socijalizma* objašnjavaju se osnovne ideje socijalizma i njihovo teorijsko tumačenje najznačajnijih filozofa i marksista. U ovom poglavlju dio tih teorijskih ideja pokušava se objasniti i pojavama na lokalnom nivou, način na koji komunističke vlasti u Crnoj Gori percipiraju i sprovode ideologiju Marksizma i Lenjinizma, kako se uobičajeno ona naziva u tom

periodu. U ovom poglavlju nudi se kratak pregled tih promišljanja i želja socijalističkih vlasti da stvore jedno novo, socijalističko društvo. U četvrtom poglavlju *Institucije i sredstva za izgradnju ideologije* detaljno se opisuje uloga Partije i organa koje kontroliše u indoktrinaciji stanovništva. Način na koji je Komunistička partija uz pomoć organa i institucija koje kontroliše širi političke ideje socijalističkog društva među stanovništvom. Pojedinačno se razmatra uloga Komunističke partije, masovnih organizacija, sporta ali i obrazovne politike i medija u procesima indoktrinacije stanovništva. Peto poglavlje *Ideologija i političke ideje novog sistema 1945-1955* definiše osnovnu tipologiju ideja socijalističke države na prostoru Crne Gore u prvim godinama socijalističke vlasti. Već je navedeno da u savremenoj istoriografiji ne postoji definisana podjela i selekcija osnovnih ideja socijalističke države. Na osnovu relevantne literature, uvida u arhivsku građu i drugih izvora korištenih u istraživanju, definišu se osnovne ideje socijalističkog sistema. To su ideal socijalizma, kult revolucije i NOB-a, ideal bratstva i jedinstva, ideal rada i ideal novih društvenih snaga-mladih i žena. Šesto poglavlje *Ideologija i stvaralaštvo* bavi se načinom širenja zvaničnih ideoloških stavova socijalističkog društva u stvaralaštvu i umjetnosti. Objašnjava se uloga književnosti, istoriografije, slikarstva i filma u procesu širenja i afirmisanja političkih ideja socijalističkog društva. Konačno, sedmo poglavlje *Vrijednosni sistem Novog čovjeka* donosi uvid u rezultate politike indoktrinacije stanovništva koju sprovodi Komunistička partija. Osnovni zadatak ovog poglavlja je prepoznavanje ključnih vrijednosnih stavova crnogorskog stanovništva koji se formiraju pod ideološkim uticajem Komunističke partije i njenih političkih ideja.

Najznačajniji i najobimniji dio istraživanja zasnovan je na prvorazrednim arhivskih izvorima. Korištena arhivska građa nalazi se u fondu: *“Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru”, (koji kasnije mijenja nazive, pa se zove fond “KP Crne Gore”, odnosno fond “SK Crne Gore”),* dok smo manji dio dokumenata korištenih u istraživanju pronašli u fondu *“Blažo Jovanović”*. U navedenim arhivskim fondovima, za potrebe istraživanja pregledali smo i analizirali 63 kutije arhivske građe. Iako smo u prvoj fazi istraživanja u Državnom arhivu Crne Gore analizirali i dokumenta iz drugih fondova, zaključili smo da je za potrebe našeg istraživanja bilo dovoljno fokusirati se na navedene fondove. Naime, osnovne političke odluke, rasprave, uputstva i druga građa

neophodna za proučavanje političkih ideja nalazi se isključivo u fondu PK KPJCG. Na to dominantno utiče i društvena uloga KP. Partija pokušava da kontroliše i usmjerava kompletan društveni, ekonomski i kulturni život pa je u skladu sa tim i najveći broj zvaničnih dokumenata upravo pohranjen u ovom fondu. Istina i u drugim fondovima DACG postoje dokumenta zanimljiva za naše istraživanje ali je najveći broj njih i pored toga završio u arhivi Komunističke partije, odnosno u fondovima koje smo mi koristili.

Strukturu arhivske građe u najvećem obimu čini prepiska partijskih organa koja se odvijala u trouglu: Federalna, republička i lokalna vlast. Na stotine izvještaja, naredbi, direktiva i mišljenja razmjenjeno je u ovom trouglu. Centralizovan način donošenja odluka olakšao je sistematsko proučavanje ove građe pošto najveći dio dokumenata, bez ozbiljnijih promjena, cirkuliše od federalnog do lokalnog nivoa. Kao što je već navedeno, arhivski izvori nijesu bili samo izvor empirijskih saznanja. Bilo je potrebno prepoznati poruke koje se tim dokumentima šalju i prepoznati kako one utiču na sadržaj ideološkog rada. U tom smislu jako su interesantne, i nama su od velike koristi bile poruke odnosno odgovori koji sa lokalnog nivoa stižu republičkim organima Komunističke partije. Usljed nedovoljnog razumijevanja komunističkog učenja, nedostatka iskustva i šireg obrazovanja, partijski zvaničnici sa lokalnog nivoa često se koriste prostim, „*narodskim*“ jezikom da objasne neke pojave. Iako te informacije nemaju neku značajnu empirijsku vrijednost one slikovito približavaju raspoloženje partijskog članstva prema određenim ideološkim pojavama i procesima. Tako u dokumentima možemo prepoznati raspoloženje seoskog stanovništva prilikom formiranja seljačkih zadruga, otpore kod određenih socijalnih kategorija ili insistiranje na nekom, na prvi pogled nevažnom pitanju. Svi ti stavovi bili su jako dragocjeni u procesu približavanja atmosfere koja je vladala u toj sredini. Diskusije različitih partijskih struktura čije se stenografske bilješke nalaze u arhivskoj građi, komunikacija sa masovnim organizacijama i drugim institucijama takođe pomažu u osvjetljivanju političkih ideja, stavova i mišljenja koji oblikuju političke i ideološke procese u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata. Stenografske bilješke sa dva partijska kongresa, dokumenta koja se pripremaju uoči i posle kongresa takođe se nalaze u arhivskim fondovima koje smo koristili. Ti dokumenti kao i slična građa sa različitih

partijskih foruma, savjetovanja i sastanaka omogućila nam je da pratimo magistralne tokove određenih političkih procesa i njihov uticaj na ideologiju.

Za suštinsko razumijevanje političkih ideja i ideologije u Crnoj Gori u periodu 1945.-1955. godina, arhivska građa nije bila dovoljna. Saznanja iz građe bilo je neophodno komparirati sa drugim izvorima u kojima se mogu prepoznati stavovi koji oblikuju ideološke i političke procese. To je u prvom redu bila štampa, periodične publikacije i drugi pisani izvori nastali u ovom periodu. Uloga štampanih medija u socijalističkom društvu, uticala je na činjenicu da ova vrsta medija postane važan izvor u proučavanju političkih ideja socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Očekivanja partijskih organa da štampani mediji promovišu i afirmišu nove ideološke vrijednosti i da na taj način vaspitno utiču na formiranje novog socijalističkog čovjeka, čini ovu vrstu medija neizostavnim izvorom. U našem istraživanju to su bili listovi: *“Pobjeda”*, *“Partijski rad”*, *“Zadružno selo”*, *“Naša žena”*, *“Omladinski pokret”*. Od svih štampanih medija, *“Pobjeda”* je bez sumnje bila najznačajniji izvor ovog formata. Osnovana kao list Narodnog fronta, *Pobjeda* bez sumnje predstavlja najjasniju sliku unutrašnjeg stanja u Komunističkoj partiji i kao takva predstavlja reper za sve promjene koje će se u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata dešavati u Crnoj Gori. List *Pobjeda* kao istorijski izvor možemo posmatrati u dvije dimenzije. Prvu u kojoj *Pobjedu* koristimo kao istorijski izvor prvog reda pošto Komunistička partija i njeni organi u listu prenose najznačajnije zakone, odluke, uredbe, uputstva i tumačenja. Sa druge strane, *Pobjeda* je takođe i mjesto u kome se već objavljene odluke i zaključci razrađuju, pojašnjavaju i prenose u obliku u kome će biti jasne prosječnim čitaocima. Na taj način *Pobjeda* omogućava da na direktan način saznamo kako je izgledao proces indoktrinacije preko medija i na koji način štampani mediji običnom stanovništvu približavaju političke ideje Komunističke partije. Istovremeno, *Pobjeda* nam daje uvid u osnove ideološkog rada u okviru partijskih organa jer ona kao list Narodnog fronta objavljuje tekstove koji služe kao osnova za individualni i kolektivni ideološki rad. Na sličnim, skoro identičnim principima, kao istorijski izvor koristili smo i druge štampane listove *“Partijski rad”*, *“Zadružno selo”*, *“Naša žena”*, *“Omladinski pokret”*. Razlika u odnosu na *Pobjedu* je isključivo u publici, odnosno čitaocima kojima je namjenjen tiraž listova. Na članove Partije fokusira se *“Partijski rad”* pa se u ovom listu može naći obilje ideoloških

tekstova, priručnika i tumačenja najznačajnijih partijskih smjernica koje se upućuju preko štampanih medija. Listovi *“Zadružno selo”*, *“Naša žena”* i *“Omladinski pokret”*, svoju pažnju usmjeravaju na određene društvene kategorije ali je funkcija ovih listova identična. Partija preko njih vrši indoktrinaciju stanovništva, afirmiše sopstvene političke ideje, što istraživaču pruža odličnu priliku da te ideje prepoznae, shvati njihovu društvenu ulogu i razumije šta to Partije preko štampanih medija želi da ostvari među stanovništvom.

Zbog kompleksnosti teme i obima indoktrinacije procenili smo da je u istraživanje neophodno uključiti i neke druge izvore. To su udžbenici korišteni u crnogorskim školama a fokus je bio usmjeren i na ulogu nastavnih planova i učitelja u sagledavanju ideoloških poruka Komunističke partije. Detaljno su analizirani školski udžbenici, Bukvari, Čitanke i radne sveske maternjeg jezika za osnovnu i srednju školu, kao i udžbenici Istorije. Kako bi iz svih segmenata sagledali političke ideje socijalističkih vlasti, značajan dio istraživanja posvetili smo odnosu ideologije i stvaralaštva. Kroz različite časopise, arhivsku građu i sama stvaralačka djela analiziran je uticaj i uloga književnosti, slikarstva, pozorišta i filma u ideološkom radu. Najznačajniji dio ovih izvora pronašli smo u dnevnim i periodičnim štampanim publikacijama objavljenim između 1945. i 1955. godine. Časopis *Stvaranje* bio važan izvor za razumjevanje ideološkog uticaja Partije na književnost i slikarstvo. Kao potpuno novi izvor u crnogorskoj istoriografiji u radu smo analizirali i odnos filma i ideologije. Naša pažnja bila je fokusirana na scenarije, bioskopski repertoar kao i dokumentarne i igrane filmove snimljene u tom periodu u Crnoj Gori i njihove veze sa socijalističkom ideologijom.

Više puta je spomenuto da je jedan od najznačajnijih problema sa kojima smo se suočili u istraživanju bio nedostatak literature koja bi bila osnov metodološkog i sadržajnog koncipiranja teme. Taj problem, otvarao je dva potpuno odvojena istraživačka izazova. Prvi, definisanje osnovnih političkih ideja i ideologije Komunističke partije kao i mehanizama kojima se na osnovu tih ideoloških vrijednosti formira novi socijalistički čovjek. I drugi, kako tipologiju tih političkih ideja i mehanizme indoktrinacije primjeniti na konkretnom primjeru Crne Gore. Potraga za ovim odgovorima koji bi poslužili metodološkom i sadržajnom koncipiranju teme odvela nas je na dva kolosjeka. Na prvom smo tragali za literaturom koja bi pomogla u teorijskom i

metodološkom koncipiranju problema političkih ideja i ideologija. Drugi pravac predviđao je potragu za literaturom koja bi pomogla da konkretan istraživački problem primjenimo na prostoru Crne Gore u periodu 1945.-1955. godine.

Istraživanje političkih ideja i ideologija je tema koja se relativno skoro pojavljuje u istoriografiji pa je u skladu sa tom činjenicom i literatura za ovu temu dosta ograničena. Među stranim autorima postoje radovi koji se bave političkim idejama i procesima koje prati taj proces. Međutim, među nama dostupnoj periodičnoj literaturi i monografijama nijesmo naišli na rad u kome bi se na poseban način obrađivala tipologija političkih ideja komunističkih vlasti. Takva tipologija, zanimljivo, ne postoji ni na prostoru bivše Jugoslavije. Bez obzira na ogromnu istoriografsku produkciju u vrijeme socijalističke Jugoslavije tipologija političkih ideja, vjerovanja i stavova Komunističke partije nije bila predmet istraživanja. Interesovanja nema i u novijem periodu kada ponovo oživljava interesovanje za period socijalističke vlasti. Stoga bez obzira na prvorazredni značaj ovog istraživačkog problema, u istoriografijama bivših jugoslovenskih zemalja ne postoji opšteprihvaćena, uslovno rečeno, zvanična, tipologija političkih ideja Komunističke partije u Jugoslaviji. Ovaj ograničavajući faktor, djelimično smo pokušali da prevaziđemo korištenjem naučnih radova inostranih autora koji su se na određen način bavili političkim idejama socijalističkog društva.

Termin politička religija, odnosno ideologija, u teorijski diskurs uvodi francuski filozof Remon Aron. Njegova knjiga: *The nature of human society-Democracy and Totalitarianism* (London 1965), bila je najznačajniji izvor za problemsko i teorijsko definisanje pojma političke religije na primjeru komunističke vlasti u Crnoj Gori. Remonova promišljanja pomogla su u koncipiranju teze o antropološkoj revoluciji izvršenoj u Crnoj Gori u prvoj deceniji komunističke vlasti i stvaranju Novog, socijalističkog čovjeka. Aron, u poglavlju *Dimensions of the political order* jasno i precizno definiše sve karakteristike totalitarnog društva. Uvodi pojam političke religije za koji tvrdi da nastaje kroz proces takozvane sakralizacije političkih ideja. Objašnjava da totalitarni sistem svoje političke ideje izdižu na nivo dogme, učenja koje se ne može preispitivati. Aron tvrdi da su političke religije osnova svakog totalitarnog sistema i da predstavljaju jedan novi, moderan oblik tiranije koji funkcioniše na mitovima, izmišljenim tradicijama, simbolima i efikasnoj birokratiji. Francuski filozof, detaljno

opisuje i način na koji političke ideje prerastaju u ideologiju i na koji način postaju prihvatljive za većinu stanovništva. Primjećuje i piše o fenomenima stvaranja tradicija, rituala i simbola kojima se političke ideje učvršćuju. U posebnom poglavlju *Constitutional fictions and Soviet reality*, Aron analizira osobenosti boljševičke totalitarne države i ogromne distinkcije između onoga što se ustavno definiše kao demokratija u odnosu na svakodnevnicu Sovjetske države. Fokusira se na položaj partije i njenu ulogu u državi objašnjavajući da demokratizam i sloboda za koju se zalaže partijski vrh ostaje samo fraza u odnosu na neograničenu vlast političke elite u partijskom vrhu. Ističe ulogu birokratije u kontroli društvenih procesa, njen uticaj u ideološkom radu kao i ulogu partijskog terora u širenju ideologije o čemu se bavi u posebnom poglavlju *Ideology and terror*. Osim Arona, jedan od prvih koji je prepoznao fenomen političkih religija bio je njemački filozof Eric Voegelin koji je upravo zbog jedne političke religije emigrirao u Ameriku. Njegovo djelo „*The political religions*“ (Missouri, 2000.) objavljeno 1938. godine je analiza totalitarnog društava, prevashodno nacional-socijalizma. Voegelin je prepoznao fenomen političkih religija kao obilježje totalitarnog društva. Smatrao je da svaki politički pokret ima određenu certu religioznosti, međutim ono što razlikuje totalitarne političke pokrete od drugih, po njemu je činjenica da totalitarni pokreti imaju potrebu da proizvode „*religijsku propagandu*“. Tu religijsku propagandu, kako je on naziva možemo poistovjetiti sa procesima izmišljanja tradicija, rituala, mitova i simbola. Nakon sakralizacije političkih ideja i njihovog pretvaranja u dogmu uz proces „*religijske propagande*“ dolazi do formiranja sakralne religije odnosno ideologije. Ključni segment Voegelinovog filozofskog posmatranja ove teme je definisanje ključnih elemenata političke religije. Ti elementi po njemu su: etatistička odnosno državna ideologija, sakralni simboli i milenijumski ciljevi i očekivanja.

Na tezama Remona Arona i Erika Vogelina zasnivaju i promišljanja nekoliko autora koji se o temi političkih religija bave u zborniku radova: „*Redefining Stalinism-of Totalitarian Movements and Political Religions*“ (London 2003.). U uvodnom poglavlju „*Stalinism and the Soviet State Order*“ koji potpisuje Robert Service, opisuju se osnovne karakteristike „*Staljinizma*“. Autor primjećuje da su jednopartijska diktatura, centralizovan sistem odlučivanja, pravni nihilizam, državno vlasništvo, izolacija, snažan represivni aparat i ideologija koja prekriva svaki segment društvenog života najvažnije

karakteristike takve zajednice. Predstavljajući društveni obrazac „*staljinističke države*“ autor na nekoliko mjesta ističe značaj ideologije koja je bila u funkciji homogenizacije stanovništva. Konstatuje „*snažan uticaj političkih ideja staljinizma*“ na svakodnevni život kao i značaj političkih tradicija i rituala u širem sistemu socijetske države. Na sličnom tragu je i autor sledećeg poglavlja u ovoj knjizi. Felix Patrikeeff u poglavlju: *Stalinism, Totalitarian Society and the Politics of 'Perfect Control*, analizira ideje Remona Arona i primjenjuje ih na primjeru Staljinizma. Teorijska i metodološka promišljanja o političkim religijama, ideologiji i konačno antropološkoj revoluciji kojoj teži svaki totalitarni pokret susrećemo i na drugim mjestima u stranoj literaturi. Između ostalih, treba izdvojiti knjigu američkog historičara Yinghong Chenga „*Creating the New Man-From Enlightenment Ideals to Socialist Realities*“ (Honolulu, 2009.). Čeng se bavi fenomenom stvaranje novog, socijalističkog čovjeka u Sovjetskom savezu ali i procesima koji su doveli do formiranja socijalističkog čovjeka u Kini i na Kubi. Za naše istraživanje najznačajnije je bilo uvodno poglavlje knjige „*From the Enlightenment to the Soviet New Man*“ u kome se autor fokusira na proces izgradnje socijalističkog čovjeka u SSSR-u. U ovom poglavlju, Čeng objašnjava da je cilj Boljševika, ali i drugih totalitarnih pokreta proces antropološke revolucije i stvaranje novog čovjeka koji će prihvatiti, upražnjavati i sprovoditi političke ideje vlasti. Dodaje da se u svakom totalitarističkom društvu iza teza o politici, narodu, naciji i ideologiji krije potreba „*promjene uma, razmišljanja i karaktera pojedinca kako bi on bio sposoban da nastavi istoriju i revoluciju*“. Navodi da su svi totalitaristički režimi svjesno organizovali taj proces, uvodeći tezu o takozvanom „*ispiranju mozga*“ koja se može posistovjetiti sa procesima indoktrinacije. Objašnjava da je taj pojam nastao u Kini početkom četrdesetih godina 20. vijeka i da je kao takav bio afirmativan i u opštoj upotrebi. Kineska komunistička partija tražila je da se u ideološkom radu odvija proces ispiranja mozga i da je to proces u kome se formira novi socijalistički čovjek. Dodaje i da je zapadna politička misao preuzela taj termin tokom pedesetih godina ali da je počela da ga koristi u pejorativnom smislu a ne onako kako su to izvorno predviđali kineski komunistički ideolozi. Čeng se takođe bavi i historijatom antropoloških revolucija, odnosno kroz istoriju posmatra proces stvaranja Novog čovjeka. Navodi da je taj proces u direktoj vezi sa pojavom ideologija Robespjera i Jakobinsku diktaturu nakon Francuske revolucije prepoznaje kao prvu zajednicu koja je željela da stvori Novog čovjeka. Tako se nakon Francuske

buržoaske revolucije, prvi put u istoriji, političke ideje dopunjavaju izmišljanjem tradicija, mitova i rituala. U nastavku poglavlja, američki historičar objašnjava kako je kasnije tekao proces indoktrinacije u kome se stvarao taj novi-Sovjetski čovjek. Kao ključni element tog procesa navodi obrazovanje i rad sa mladima. Koristi termin „politička socijalizacija djece i mladih“ pod kojim podrazumjeva kontinuiran ideološki rad Partije Boljševika u afirmisanju zvaničnih političkih ideja Boljševizma.

Jedno od najznačajnijih djela u koncipiranju teorijske osnove i formiranja naučno-metodološkog modela za proučavanje političkih ideja i ideologije komunističkih vlasti u Crnoj Gori bila je knjiga *Izvor i smisao Ruskog komunizma* (Beograd, 1989.), filozofa Nikolaja Berđajeva. Iako se Berđajev u najvećem dijelu knjige fokusira na odnos ruske, hrišćanske tradicije i komunizma, njegovo djelo predstavlja važan segment u koncipiranju okvira za proučavanje političkih ideja i ideologije u Crnoj Gori 1945.-1955. Ova knjiga pomaže nam da shvatimo kako je izvorna ideja markizma oblikovana u Rusiji, kako je postepeno sakralizovana i kako je iz nje nastao boljševizam kao primjer totalitarnog društvenog organizovanja. Berđajev socijalizam objašnjava kao proces objedinjavanja individualnog i kolektivnog. Pozivajući se na svoje djelo „*Nova religijska svijest i društvena realnost*“ iz 1907. godine objašnjava kako je tekao proces sakralizacije političkih ideja boljševizma. Koristi pojam „*revolucionarne teologije*“ kako bi objasnio način na koji su komunisti političke ideje pretvorili u dogmu. Zapaža da Boljševici žele sekularnu, ateističku civilizaciju „*u znaku srpa i čekića*“. Za sakralizovane političke ideje Boljševičke partije koristi sintagmu „*novo hrišćanstvo*“, pojašnjavajući da su ideje marksizma koje su stigle sa zapada pod uticajem ruske tradicije značajno promijenjene. Po njegovom tumačenju upravo će proces priagođavanja Marksovog učenja ruskim tradicijama biti početak stvaranja prakse „*boljševičkog totalitarizma*“-političkog oblika vladavine utemeljenog na monopou političke vlasti u rukama jedne partije koja je svoju ulogu shvatila u duhu Lenjinovog učenja. Zbog toga Berđajev pravi jasnu razliku između Markizma i ruskog komunizma za koga kaže da je nastao „*u procesu ruske orijentalizacije i rusifikacije marksizma*“. U posebnom poglavlju knjige *Klasični markizam i ruski komunizam* Berđajev i u teorijskom smislu razrađuje proces sakralizacije političkih ideja. Tvrdi da u kapitalističkom sistemu u kome se pojedinac ugnjetava čovjek može biti oslobođen ropstva samo uz pomoć

proleterijata. Zbog toga marksizam proleterijatu daje mesijanske osobine, na njega se prenese sve osobine izabranog naroda, on postaje „*narod božiji-novi Izrailj*“. Po njemu je to sekularizacija starojevrejske mesijanske svijesti koju definiše Marks u svom učenju. Berđajevе teze o sakralizaciji političke religije nadovezuju se kroz razmatranje teorijskih osnova za izvođenje antropološke revolucije u sjenci marksističke ideologije. U poglavlju „*Ruski komunizam i revolucija*“, ruski filozof primjećuje da se odmah nakon revolucije u Rusiji pojavio neki novi tip ljudi, koji je prošao proces antropološke revolucije. Kratko se zadržava na tom opisu ali navodi osnove karakteristike tog novog tipa ljudi. Kaže da su oni imali „*novu i drugačije držanje, novi pogled u očima*“ da su sopstvenu psihologiju prilagodili novim uslovima, na novi način organizovali život da su bili skloni da prihvate prasu sistemskog nasilja, da su bili vlastoljubivi i da su se klanjali sili.

U ovoj fazi istraživanja, od velikog značaja bilo je i djelo Hane Arent, *Izvori totalitarizma* (Beograd, 1998.). Njemačka historičarka u poglavlju *Totalitarni pokreti* objašnjava model komunikacije i uspostavljanje uzajamnih veza između političkih elita i masa. Definiše osnovne elemente na kojima funkcionišu totalitarni pokreti navodeći da su propaganda i strah u totalitarnim zemljama dvije strane iste medalje. Upravo u tom segmentu ona prepoznaje najznačajniji osnov za indoktrinaciju stanovništva. Tvrdi da je indoktrinacija moguća samo u društvima u kojima postoji apsolutna kontrola propagande. U poglavlju *Totalitarizam na vlasti* Arent otkriva metode organizovanja totalitarne vlasti, mehanizme društvene kontrole, institucije koje razvija kao i tradicije, vjerovanja i rituale koje koristi za homogenizaciju vlasti. Približava način na koji totalitarni režimi simplifikuju stvarnost i kroz jasno utvrđen sistem dogmi, političkih ideja i ideologiju približavaju stanovništvu. Osvjetljava ulogu birokratije i represivnog aparata u totalitarnim društvima. Dosta zanimljivih teza o potrebi totalitarističkih društava da izmišljaju tradicije, mitove i rituale kako bi učvrstili svoju vlast pronalazimo kod ruske historičarke Svetlane Boym. Ona se u knjizi: *Common Places- Mythologies of Everyday Life in Russia* (Harvard, 1994.), bavi različitim fenomenima staljinizma u svakodnevnom životu i uticaju ideologije na pojedinca. Boym tvrdi da su svakodnevni rituali i mitovi koji se prepoznaju u iskustvu Sovjetske države bili potreba sekularizacije komunističke države. Boym prepoznaje potrebu komunističkih vlasti da u različitim segmentima društvenog života kao što su književnost, slikarstvo, pozorište, intelektualni

rad, film i urbanizacija usmjere stanovništvo na tradicije koje će biti bliske sekularnom načinu života. Zanimljiv osvrt na svakodnevni život socijalističke Jugoslavije u svojoj knjizi „*Bought & Sold-Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*“ (New York, 2011.) predstavio je američki historičar Patrick Hyder Patterson. Iako u svom radu fokusiran na stvaranje potrošačkog društva u Jugoslaviji, Patterson ima zanimljiva opažanja koja se odnose na političke ideje i ideologiju Komunističke partije. Iako se posebno ne bavi idealom socijalizma primjećuje da je nakon 1953. godine Jugoslovensko potrošačko društvo počelo da se razvija upravo na idealu socijalizma. Objašnjava da su svi procesi decentralizacije, povećanja kupovne moći, kasnije otvaranja granica i stvaranja, posljedica ideje o socijalizmu kao najboljem društvenom okviru za svakog pojedinca.

Zanimljiva i korisna promišljanja vezana za teorijsko-metodološki okvir proučavanja političkih ideja i ideologija pružili su nam i neki drugi autori. Izdajamo sledeću literaturu: Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije* (Beograd, 1996.); Veselin Golubović, *Osnove marksizma*, (Zagreb, 1981.); Česlav Miloš, *Zarobljeni um*, (Beograd, 2006.); Marvin Pery, *Intelektualna istorija Evrope*, (Beograd, 2000.); Emilio Ćentile, *Religije politike*, (Beograd 2009.); Aleksandar Zinovjev, *Polet naše mladosti*, (Beograd 1985.). Izuzimajući djelo Emilija Ćentilea u ostalim, gore navedenim knjigama, nema posebnog osvrta na probleme političkih ideja i ideologija. Knjiga Emilija Ćentilea na jednom mjestu donosi pregled svih prethodnih istraživanja „*sekularnih*“ odnosno „*političkih religija*“. Italijanski historičar bavi se fenomenom sakralizacije politike i predstavlja najveći dio do tada poznatih istraživanja u toj oblasti. Od navedenih djela treba izdvojiti i knjigu Česlava Miloša, *Zarobljeni um*, u kome se ovaj autor na specifičan i originalan način osvrće na karakter totalitarne vlasti. Ovaj Poljak, politički emigrant, prepoznaje konačan cilj svakog totalitarnog sistema – stvaranje novog čovjeka. Po njegovoj tvrdnji, taj proces, koga on opisuje kao „*porobljavanje uma i strašan ideološki pritisak vlasti da se stvori Novi čovjek*“ je najgora osobina jednog totalitarističkog sistema. U svom radu posebno se fokusira na ljude iz svog esnafa-književnike i precizno objašnjava kako totalitaristički sistem utiče na stvaraoce. Posebno je značajna i korisna njegova tipologija pojedinca koji prihvata političke ideje i ideologiju totalitarističkog pokreta odnosno države. Poljak ih dijeli u dvije grupe: Murti bing i Ketman. Murti bing

je po njemu, pojedinac koji prihvata sva načela nove ideologije i na taj način postaje zarobljeni um, dok Ketman glumi da prihvata novu vjeru i samo formalno, na spoljašnjem nivou prihvata načela nove ideologije. Česlav Miloš u ovom djelu nudi odgovor na jedan od najznačajnijih problema u proučavanju ideologija, pitanje potrebe za indoktrinacijom. Zapaža da se u narodnim demokratijama, kako on naziva komunističke države ključno pitanje vodi oko kontrole duhovnih vlasti. Totalitarizam pokušava da stvori atmosferu u kojoj će pojedinac razumijeti i prihvatiti njegove političke ideje. Smatra da u trenutku kada čovjek razumije ono što sistem traži od njega, on će to i prihvatiti. Neprijatelji ostaju oni koji ne razumiju političke ideje i ideologiju totalitarne vlasti.

Za razliku od prve grupe literature koja je koristila za teorijsko-metodološko postavljanje problema političkih ideja i ideologija, drugi dio literature korišten je u problematizaciji pitanja političkih religija na konkretnom primjeru Crne Gore. Definisanje teorijsko-metodološkog okvira sa jedne i pokušaj definisanja osnovnih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori bio je proces koji se značajno preplitao. Kao i u prvom slučaju, literatura za ovaj segment istraživanja bila je jako ograničena pa su se osim domaćih autora koristile i knjige stranih autora na engleskom jeziku.

Ukoliko izuzmemo literaturu korištenu za uvodna poglavlja u crnogorskoj historiografiji skoro da ne postoji relevantno naučno djelo koje bi moglo da nam posluži kao model ili metodološki uzor za istraživanje političkih ideja i ideologije Komunističke partije u Crnoj Gori. Knjiga koja se, uslovno rečeno, najbliža temi istraživanja je rad Branislava Kovačevića - *Komunistička partija Crne Gore 1945-1953* (Titograd, 1986.). U ovoj knjizi nalazi se administrativni i političko-organizacioni model komunističke vlasti nakon drugog svjetskog rata. U njoj se nalaze mnogi podaci koji opisuju najznačajnije etape u razvoju vlasti, njenu organizaciju, strukturu, ekonomske i kulturne probleme. Problematizuju se i neki fenomeni komunističke vlasti koji su značajni za naše istraživanje. Tako se u djelu prvog poglavlja „*Osnovne karakteristike državno-centralističkog sistema*“ objašnjava priroda socijalističke vlasti u Crnoj Gori ali i centralistički način upravljanja, modeli i mehanizmi upravljanja državom. Navode se osnovne karakteristike vlasti: eliminisanje privatne svojine, centralizacija vlasti,

planiranje i snažna kontrola svih segmenata političkog, ekonomskog i kulturno-prosvjetnog života. Kovačević objašnjava fenomen poistovjećivanja države sa Partijom, karakterističan za prve godine komunističke vlasti. Tumači, kako je unutrašnja partijska struktura postala kopija državnog aparata. Kroz primjere pokazuje kako su funkcionisali modeli apsolutne kontrole vlasti i svih društvenih procesa od strane Partije. Ukazuje na specifično prelamanje života i rada partijske organizacije u nerazvijenoj privrednoj i kulturnoj sredini sa brojnim naslijeđenim i novim problemima kao i na procese decentralizacije i borbe protiv takozvanog birokratizma. Osim ovih, uslovno rečeno opštih fenomena komunističke vlasti koje smo koristili iz Kovačevićeve knjige, veoma važne su bile i specifične teme koje su pomogle u koncipiranju osnovnih političkih ideja Komunističke partije. Kovačević kao jednu od značajnih tema otvara temu položaja žene u socijalističkom društvu. U posebnom poglavlju „*Žene u KP Crne Gore*“, problematizuje ulogu žene u socijalističkoj državi, nova očekivanja Partijskih organa i društveni položaj žene. Od najvećeg značaja za naše istraživanje u Kovačevićevoj monografiji je četvrto poglavlje „*Idejno-politički rad Partije i njena uloga u masovnim organizacijama*“. U ovom poglavlju objašnjava se „*idejna*“ uloga Partije kao osnovnog nosioca političke moći i organizatora takozvane *idejne borbe*. Pojašnjava se model rada agit-prop odjeljenja i drugih institucija indoktrinacije kako bi se „*lenjinizam i marksizam učinio svojinom najširih društvenih masa*“. Tumači model funkcionisanja Uprave za agitaciju i propagandu Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, planove i programe idejno-političkog rada. Prepoznaje važnu ulogu partijske štampe za idejno-politički rad. Zato aktivnostima štampanih medija poklanja poseban odjeljak u kome prenosi kako funkcioniše marksistička teza da štampa utiče na formiranje javnog mnjenja, izražava osnovne potrebe klase i kako ona predstavlja najsnažnije oružje u klasnoj borbi. Na sličan način pravi i presjek aktivnosti kulturno-prosvjetne djelatnosti u ideološkom radu gdje konstatuje sve probleme u ovom sektoru kao i organizacione aktivnosti institucija koje osniva Partija sa zadatkom ideološkog rada. Ipak, u ova dva segmenta koja se odnose na štampu i kulturno-prosvjetnu aktivnost Kovačević ne ulazi dublje u sadržaj ideoloških poruka. Zadržava se na opisu određenih procesa, organizacionim pitanjima i institucionalnim nedostacima koje Partija registruje i vremenom rješava. Na sličan način, u istom poglavlju tretiraju se i masovne organizacije kod kojih se Kovačević takođe zadržava isključivo na opisu organizacionih problema i

aktivnostima masovnih organizacija na zadacima definisanim u partijskom vrhu. Uloga masovnih organizacija u ideološkom radu, sadržaj tog procesa i njegovi konačni efekti nijesu bili predmet pažnje ovog autora.

Ograničenja u izboru literature, uputila su nas na analizu nekih širih sinteza koje se bave periodom našeg istraživanja. Svakako najznačajnije djelo u tom segmentu je treća knjiga Istorije Jugoslavije (Beograd, 1988.) Branka Petranovića koja se bavi periodom *Socijalističke Jugoslavije 1945-1988*. Osim osnovnih procesa na federalnom nivou u Petranovićevoj knjizi za nas je naručito bilo značajno poglavlje: *Direktivno-centralistički sistem rada Agitpropa u oblasti ideologije, kulture i prosvjete*. Petranović pojašnjava način na koji agitprop i druge institucije bliske Partiji preuzimaju ideološki rad i započinju proces „*vaspitanja masa*“. Navodi da je agitprop dosta rano otpočeo proces izmišljanja novih mitova, tradicija i rituala. Petranović to ne problematizuje u kontekstu sakralizacije i dogmatizacije političkih ideja Komunističke partije ali navodi da se brzo otpočelo sa inicijativama za obilježavanje najznačajnijih praznika, datuma iz NOB-a i drugih godišnjica. Posmatra i neke od zadataka ideološkog rada pa ističe da su osnovne ideje tog procesa bile: *bratstvo i jedinstvo, slovenska solidarnost, marksistička teorija i revolucionarno-demokratski pokret*. Primjećuje da se u književnosti i stvaralaštvu forsiraju teme iz NOB-a, revolucije, novoj i boljoj socijalističkoj sutrašnjosti. I ovaj autor registruje značajnu ulogu štampanih medija u ideološkom radu. Ističe da se od štampe tražilo da „*svojim intervencijama i direktivnim smjernicama utiče na istinitost i principijelnost u sprovođenju partijske politike*“. U tom segmentu veoma je važna analiza načina direktivnog upravljanja štampom koju Petranović izvodi od Borbe-direktivnog organa KPJ do lokalnih štampanih medija. Prepoznaje i uticaj filma na ideološki rad kao i ulogu udžbenika, obrazovanja i drugih kulturnih institucija. Ova Petranovićeva knjiga pruža izvanredan uvid u modele i mehanizme indoktriacije, ali se Petranović ne bavi konkretno političkim idejama i načinom na koje te ideje postaju zvaničan ideološki iskaz. Od istog autora, značajno je bilo i djelo *Jugoslavija na razmeđu 1945-1950* (Podgorica, 1998.). U ovoj knjizi Petranović je precizno prepoznao mnoge fenomene komunističke vlasti koje mogu da pomognu u razumijevanju karaktera te vlasti. Tako su od posebnog značaja djelovi o potrebi Komunističke partije da i nakon preuzimanja vlasti ostane zatvorena, elitistička

organizacija koja u najvećoj tajnosti donosi odluke. Konspirativnost predstavlja važan segment organizacionog djelovanja Partije, ali je on za našu temu značajan zbog izjednačavanja države i Partije i činjenice da su slični modeli vertikalne komunikacije korišteni u samoj državnoj strukturi. Petranović objašnjava i funkciju narodnih odbora kao prvih nukleusa nove vlasti, analizira njihove karakteristike i njihovu kasniju ulogu u procesima izgradnje administrativnih kapaciteta. U ovoj knjizi se nalazi i detaljan pregled prvih organa komunističke vlasti, njihov karakter i uloga u društvu.

Značajna saznanja o pitanjima agitacije i propagande i ulozi ovih organa u propagandnom radu pronašli smo u knjizi Ljubodraga Dimića *Agitprop kultura* (Beograd, 1988.). Dimić u fokusu istraživanja ima kulturnu politiku u Srbiji u prvim godinama socijalističke vlasti, međutim modeli koje je on prepoznao i metode indoktrinacije korištene u Srbiji u velikoj mjeri možemo primjeniti i na prostor Crne Gore. Dimić na precizan način predstavlja model po kome funkcioniše agit-prop aparat, njegove komisije i podjela na sektore. Definiše dužnosti i zadatke rukovodilaca u sistemu agitpropa, organizaciju i rad posebnih komisija agit-propa. Predstavlja način na koji se agitaciono-propagandni rad odvijao u partijskim redovima i masovnim organizacijama. Ova knjiga bila jako važna u početnoj fazi istraživanja jer nam je pomoglo u razumijevanju samog procesa agitacije. Kako on teče od samih partijskih struktura do konkretnih institucija i medja, književnika i slikara. Dimićev model analize rada agit-prop komisija bio je jako koristan i primjenjiv za naše istraživanje kao i njegov pristup proučavanja ideologije i stvaralaštva. To se prevashodno odnosi na stavove o kulturnoj politici i odnosu države prema određenim društvenim grupama kao što su radnici, seljaci i inteligencija. Odnos države prema književnosti, likovnoj umjetnosti i drugim oblicima stvaralaštva. Treba dodati da su od velikog značaja za problematizaciju nekih pitanja bile i zbirke dokumenata sa prvog i drugog kongresa KPCG koje su pripremili Branislav Kovačević, Slavko Stanišić i Mile Bakić kao i zbirka dokumenata *Jugoslavija 1918-1988* pripremljena od strane Branka Petranovića i Momčila Zečevića.

Potreba adekvatne literature bila je najizraženija kod problema definisanja osnovnih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori. Na prvi pogled činilo se da će u tome pomoći knjiga Branka Petranovića *Jugoslavija na razmeđu 1945-1950* (Podgorica, 1998.) zbog posebnog poglavlja u drugoj glavi: *Mjerila kadrovske politike-*

političko moralni profil komunista. Međutim u ovom djelu knjige, Petranović se uopšte ne bavi političkim idejama Komunističke partije, niti konkretnim mjerilima kadrovske politike iz koje bi se mogao otkriti političko-moralni profil komunista, kao što se to u naslovu navodi. Naprotiv, autor problematizuje opšta mjesta „*kominternovsko-političkih pravila*“ bez analize problema koji stoji u naslovu poglavlja. Šta više, u nekim prethodnim poglavljima mnogo više govori o „*moralnom liku člana KPJ*“. U jednom segmentu koji se odnosi na ulogu partijskih struktura u Armiji, Petranović primjećuje šta je to bilo važno za „*uzoran moralni profil komunista*“. Navodi da su to: „*spremnost na izvršavanje direktiva, spremnost da bude prvi u izvršavanju svih zadataka, idejna opredjeljenost i partijska čistoća, lični primjer i skromnost, bez sklonosti ka pijanstvu, nemoralu, neradu, šovinizmu, nasilju, psihologiji lakog života, karijerizmu*“. Naravno ne treba zaboraviti da je ovo Petranovićevo djelo objavljeno nakon njegove smrti i da njegovu osnovu predstavljaju nesređeni tekstovi, zbog čega i ova, uslovno rečeno, nedorečenost može imati opravdanje.

Autor koji je prepoznao potrebu posebne tipologije političkih ideja Komunističke partije je američki historičar, hrvatskog porijekla Vjekoslav Perica. Svoja promišljanja na tu temu predstavio je u knjizi *Balkanski idoli I i II* (Beograd, 2006.). Izdanje iz 2006. predstavlja prevod originalnog djela koje je 2002. godine objavio *Oxford University press*. Iako je osnovna istraživačka tema Pericine knjige odnos religije i nacionalizma na Jugoslovenskom prostoru, on ulazi u sadržaj političke kulture Socijalističke Jugoslavije i u tom prostoru identifikuje neke političke ideje sistema. Razrađujući političke teze američkog sociologa Roberta Bele, Perica otvara pitanje političke religije na prostoru Jugoslavije. Međutim, umjesto da cijelu ideologiju Komunističkih vlasti u Jugoslaviji posmatra kao jednu vrstu političke religije, Perica se fokusira samo na jedan njen segment. Koristi sentencu „*jugoslovenska građanska religija bratstva i jedinstva*“ i tom problemu posvećuje cijelo jedno poglavlje. Poglavlje *Građanska religija u komunističkoj zemlji* u jednom dosta skromnom dijelu bavi se ovim fenomenom, koji po našem mišljenju Perica nije problematizovao na pravi način. Vjekoslav Perica naime objašnjava da je kamen-temeljac novog jugoslovenskog nacionalizma bila politika „*bratstva i jedinstva*“ i da je jedino ta ideja bila osnova cijele građanske, odnosno političke religije Komunističke partije. Izvodi zaključak da svaka, pa tako i ova

jugoslovenska građanska religija ima mit o porijeklu nacije (revolucija i NOB), mit o osnivaču nacije (Josip Broz), različite kultove, tradicije i rituale koji su izmišljeni. Međutim, na ovom segmentu Perica završava svoje promišljanje o fenomenu jugoslovenske građanske religije. Prepoznaje samo ideju bratstva i jedinstva tvrdeći da je ona osnov cijele ideologije. Po našem uvjerenju, a to smo pokušali da objasnimo i u istraživanju, Komunistička partija izgrađivala je sopstvenu ideologiju, odnosno građansku ili sekularnu religiju kako to nazivaju neki autori, na mnogo više političkih ideja. Ideal bratstva i jedinstva jeste jedna od ključnih političkih ideja, ali svakako ne i jedina.

Zanimljivo je da istoriografija svih bivših jugoslovenskih republika nije prepoznala potrebu definisanja političkih ideja Komunističke partije a da su se tim poslom bavili strani autori. Takav primjer pronašli smo u knjizi američke historičarke Carol S. Lilly „*Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia, 1944-1953*“ (Colorado, 2001.) u kojoj se bavi javnim govorom komunističkih vlasti u periodu 1944.-1953. godine. Iako ih ne prepoznaje kao političke ideje Komunističke partije, Lily u javnom govoru prepoznaje ideal bratstva i jedinstva, ideal revolucije i NOB-a i ideal novih društvenih snaga. Na više mjesta ukazuje da bratstvo i jedinstvo predstavlja važan element javnog govora i da je njegovo pojavljivanje ima funkciju homogenizacije stanovništva. U posebnom poglavlju knjige govori o tradicijama revolucije i NOB-a. Međutim i ovaj segment politike Komunističke partije ne prepoznaje kao političku ideju već kao fenomen o kome piše u posebnom poglavlju „*Partisanstvo in Postwar Rhetoric*“ – partizanstvo u posleratnoj retorici. Primjećuje da je takva retorika bila posljedica ratničkog i revolucionarnog duha koji vlada među stanovništvom. Po njenim tvrdnjama fenomen „*partizanstva*“ u jugoslovenskom posleratnom društvu imao je funkciju stvaranja atmosfere „*nade za budućnost i spremnost da se žrtvuje za njegovu izgradnju*“. Njegov cilj je bio pokušaj da se entuzijazam iz ratnih godina održi i nakon rata i da se ta energija kanališe u obnovu zemlje i stvaranje nove socijalističke države. Lily takođe registruje i ambiciju socijalističkih vlasti da za svoju ideologiju veže mlade i žene. Ipak i taj slučaj, ne posmatra izdvojeno kao segment organizovane političke djelatnosti Komunističke partije, već kao dio ideološkog rada i procesa stvaranja novog, socijalističkog čovjeka.

Svjesni da zbog neistraženosti teme, metodoloških nejasnoća i nedostatka adekvatne literature, ovo istraživanje može predstavljati samo početak dalje problematizacije političkih ideja socijalističke države u Crnoj Gori. Pokušali smo prepoznati takozvane „*sisteme razmišljanja sa visokim stepenom jasnosti i sistematičnosti*“ koji bi nam omogućili da objasnimo ideologiju socijalističkog sistema u Crnoj Gori. Zbog toga se istraživanje nije ograničavalo na političke procese. Naprotiv, proces indoktrinacije, sakralizacije i širenja političkih ideja Komunističke partije proširili smo i na druge sfere društvenog života: masovne organizacije, medije, sport, književnost, slikarstvo, istoriografiju i sl. Istraživanje nije bilo fokusirano na predstavljanje osnovnih političkih ideja Komunističke partije i njenu ideologiju. Tragalo se za recepcijom političkih stavova, njihovom ulogom u procesu antropološke revolucije i stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka. Istraživanje nudi preciznu tipologiju političkih ideja, obrazac po kome su se izmišljale i kasnije sprovodile određeni rituali i simboli novog sistema. Ponuđeno je objašnjenje svih oblika indoktrinacije stanovništva i detaljno opisan model stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka kroz proces takozvane antropološke revolucije. U istraživanju smo pokušali da objasnimo i karakter i sadržaj ideologije koja se razvijala na prostoru Crne Gore. Zbog toga vjerujemo da rezultati ostvarenih istraživanja, daju dobru osnovu za analizu navedene teme.

POGLAVLJE I.

CRNA GORA 1901 - 1945

TERITORIJA

Početak dvadesetog vijeka Crna Gora dočekala je u granicama ustanovljenim na Berlinskom kongresu. Značajna teritorijalna proširenja ostvarena 1878. godine pospješila su očekivanja da će država krenuti putem snažnijeg ekonomskog razvoja. Državna teritorija je udvostručena i iznosila je 9 475 km².¹ Crna Gora dobila je izlaz na more, velike površine obradivog zemljišta a prvi put u istoriji, nakon Cetinja država je dobila nekoliko novih razvijenih gradskih sredina. Sve je to ukazivalo da se stvaraju uslovi za snažniji ekonomski rast i da će Crna Gora prvi put u istoriji stvoriti uslove da izdržava sama sebe i da ne zavisi od strane pomoći.²

Ipak, ispostaviće se tri decenije mira nisu bile dovoljne za snažniji ekonomski razvoj. Ostvareni rezultati bili su dosta skromni pa je Crna Gora u novo ratno razdoblje ušla kao siromašna, zaostala zemlja, nespremna za izazove koji je očekuju.³ Stvaranje velikih vojno-političkih blokova u Evropi i njihovo pozicioniranje prema Osmanskom carstvu, otvorilo je prostor za konačno rješenje Istočnog pitanja i potpuno izbacivanje Osmanskog carstva sa Balkanskog poluostrva. Uz podršku Rusije, balkanske države formirale su savez o zajedničkoj vojnoj akciji prema Osmanskom carstvu čime su stvoreni uslovi za početak *Balkanskih ratova*. U oktobru 1912. godine Crna Gora je objavila rat Osmanskom carstvu, da bi se potom i ostale balkanske države uključile u taj sukob. Iako u ovom ratu Crna Gora nije riješila svoje „životno pitanje“-osvajanje Skadra, država je dobila značajna proširenja. Teritorija je uvećana na 14 443 km², Crna Gora dobila je nove urbane i trgovačke centre, ali i novo obradivo zemljište za razvoj poljoprivrede.

Teritorijalna proširenja ostvarena tokom 1913. godine nisu mogla u miru dobiti i svoju ekonomsku valorizaciju. Samo godinu nakon okončanja Balkanskih ratova, kao

¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 211.

² Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 291.

³ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 326.

saveznica Srbije, Crna Gora je 6. avgusta 1914. godine objavila rat Austro-Ugarskoj. Ekonomski nespriprema za bilo kakvu ozbiljniju vojnu akciju, raspoređena na širokom frontu od 500 kilometara, bez pomoći saveznika, crnogorska vojska i pored nekih velikih pobjeda bila je osuđena na neuspjeh. Vojni slom krajem januara 1916. godine bio je neizbježan, Kralj i Vlada pošli su u emigraciju a Austro-Ugarska uvela okupacionu upravu u Crnoj Gori.⁴

Odlukom međusavezničke konferencije u Versaju 7. oktobra 1918. godine dogovoreno je da nakon proboja Solunskog fronta, savezničke snage okupiraju Crnu Goru. Vrlo brzo to se i ostvarilo, od sredine oktobra do početka novembra 1918. godine Austro-Ugarske snage napustile su Crnu Goru. Kontrolu nad teritorijom Crne Gore preuzela je srpska vojska koja je raspustila sve crnogorske komitske čete koje su učestvovala u oslobađanju Crne Gore.⁵ Vojna kontrola nad teritorijom Crne Gore, bila je samo uvod u političke događaje i već dogovoren politički prevrat, nagovješten Krfskom deklaracijom u julu 1917. godine. I pored činjenice da je Crna Gora u egzilu imala monarha i zvaničnu Vladu, po Crnoj Gori počinju da se organizuju izborne skupštine za izbor poslanika koji će odlučiti budući državni status Crne Gore. Uz kršenje svih važećih pravnih tekovina Kraljevine Crne Gore, pod kontrolom srpske vojske u Crnoj Gori organizuje se takozvana *Velika narodna skupština*. Izbor narodnih predstavnika i njihovo okupljanje i donešenje odluke op budućem statusu crnogorske države bila je samo formalna legitimacija, dogovorenog scenarija. Na narodnoj skupštini održanoj od 24. do 29. novembra 1918. godine, ukinuta je državnost Crne Gore, koja je sada kao sastavni dio Srbije priključena Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. U novu državu Crna Gora ušla je u granicama definisanim nakon Balkanskih ratova. Administrativnom podjelom iz 1922. godine ta država je podjeljena na 33 oblasti među kojima i „Zetska oblast“ sa sjedištem na Cetinju. Zetska oblast obuhvatala je: barski, cetinjski, nikšićki, podgorički, kolašinski, beranski, metohijski i bokokotorski okrug. Pljevaljski i bjelopoljski okrug, ušli su u sastav Užičke oblasti. Politički predstavnik Vlade iz Beograda u svakoj oblasti bio je veliki župan, dok su na čelu lokalnih vlasti bili sreski načelnici koje je postavljao Ministar unutrašnjih dela. Nova administrativna podjela

⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 287-215.

⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 287-215.

izvršena je u oktobru 1929. godine kada je prostor Crne Gore ušao u sastav Zetske banovine. Sjedište Banovine bilo je na Cetinju a na njenom čelu Ban, koga je postavljao Kralj na prijedlog predsjednika Vlade. Zetska banovina bila je podijeljena na 32 sreza i šest sreskih ispostava koje su činile 305 opština na prostoru cijele Banovine.⁶

Crna Gora će ostati u sastavu Zetske banovine do aprila 1941. godine. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, italijanske trupe okupirale su Crnu Goru i uspostavili takozvani *Visoki civilni komesarijat*. Okupacione vlasti dale su veliku samostalnost lokalnim organima vlasti. Sudovima je ostavljeno pravo da samostalno rješavaju sve građanske i krivične parnice, đaci su redovno pohađali škole a kompletan upravni i činovnički aparat, žandarmerija i finansijska služba iz prethodnog sistema stavljena je u funkciju okupacionih vlasti. Italijanska uprava, nosila se idejom o rješavanju „*crnogorskog pitanja*“, pošto su pod svojom okupacionom vlašću planirali da obnove nezavisnu Crnu Goru, što je formalno i učinjeno na „*crnogorskom saboru*“, 12. jula 1941. godine.⁷

U međuvremenu, Komunistička partija u Crnoj Gori ozbiljno se pripremala za oružani ustanak i borbu protiv okupatorske vlasti. Pri svim lokalnim partijskim organizacijama formiraju se takozvane udarne grupe od 10 do 30 pripadnika, uglavnom članova KP. Neposredno pred ustanak u Crnoj Gori je bilo 285 udarnih grupa sa 6 200 ljudi, što znači da su skoro svi članovi partije kojih je tada bilo 1 200 i 5 000 članova SKOJ-a na neki način bili uključeni u aktivnosti organizovanja ustanka. Partijski komiteti u Crnoj Gori u tom periodu navode podatak da je još 15 000 ljudi spremno da krene u borbu protiv okupatora pod rukovodstvom KP.⁸ Odluka o početku oružane borbe donijeta je na sjednici Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak 8. jula 1941. godine u Stijeni Piperskoj kod Podgorice. Ustanak je započet 13. jula i dobra priprema i organizacija cijele akcije bila je vidljiva veoma brzo. Preko udarnih grupa koje su bile nosioci oružane borbe, u ustanku je učestvovalo preko 30 000 boraca, naspram kojih je bilo oko 20 000 italijanskih vojnika. Od 13. do 24. jula oslobođen je najveći dio teritorije Crne Gore, zaplijen veliki ratni plijen prije svega vojne opreme i

⁶ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 341, 342.

⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 41.

⁸ Batrić Jovanović, *Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji*, knj.1, Beograd, 1960, str. 46.

zarobljeno oko 3 000 italijanskih vojnika.⁹ Italijanska ratna komanda odmah je počela sa grupisanjem vojnih snaga za gušenje ustanka. Zadatak je povjeren Višoj komandi oružanih snaga u Albaniji koja je sa preko 100 000 vojnika ugušila ustanak i sva žarišta otpora u Crnoj Gori. Nakon trinaestojulskog ustanka, suspendovana je civilna okupaciona vlast i uvedena vojna uprava- *Vojni guvernerat*. Prostor Crne Gore je rasparčan, Boka Kotorska ušla je u sastav Italije, dok je prostor Ulcinja, Tuzi, Plava, Gusinja i Rožaja pripojen Velikoj Albaniji-protektoratom Italije. Ustanici nisu bili u mogućnosti da zadrže teritorije osvojene tokom pobune, ali se u oružanom otporu formirala prva ozbiljnija vojna oslobodilačka snaga. U oktobru 1941. godine osnovan je Glavni štab NOP-a za Crnu Goru i Boku, a partizanske snage organizovane su u četiri odreda sa 4 500 boraca.

Partizanske snage tokom 1942. i 1943. godine uglavnom će djelovati na prostoru Bosne i Hercegovine, što je ostavilo prostor za potpunu dominaciju italijanskih okupatora na prostoru Crne Gore. Kako bi ojačali svoje pozicije u Crnoj Gori, Italijani za svoju vojnu upravu vežu nacionalne snage, zelenaše i četnike. U Julu 1942. godine formiran je takozvani Crnogorski nacionalni odbor koji je uglavnom bio usmjeren protiv partizanskih jedinica. Tokom 1943. godine dolazi do potpunog preokreta svih ratnih aktivnosti u Crnoj Gori. Kapitulacija Italije, otkazivanje Britanske podrške četničkom pokretu i dolazak drugog udarnog korpusa NOVJ u Crnu Goru potpuno su promijenila tok ratnih sukoba na ovom prostoru. Partizanske jedinice u tom trenutku drže više od polovine slobodne teritorije Jugoslavije i imaju 300 000 boraca. Povlačenjem Italijana nakon kapitulacije, partizanske snage od septembra do oktobra 1943. godine oslobađaju 2/3 crnogorske teritorije. Njemačke trupe nisu imale dovoljno vojnika da pokriju sav prostor, a u strahu od pomorske invazije svoje snage fokusirale su na primorju, Nikšiću, Danilovgradu i Cetinju. Njemačke snage pokušale su da u saradnji sa četničkim snagama ugroze pozicije partizanskih snaga, ali te akcije nisu imale snažniji uticaj i na pomjeranje linija fronta. Završne akcije za oslobođenje Crne Gore sprovedene su u drugoj polovini 1944. godine. U tim akcijama oslobođeni su Nikšić (18. septembar), Cetinje (13. novembar), Podgorica (19. decembar) i Bijelo Polje (4. januar).¹⁰

⁹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 58-62 .

¹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 407-428.

STANOVNIŠTVO

Početak dvadesetog vijeka, Crna Gora dočekala je u dubokoj ekonomskoj krizi sa oko 200 000 stanovnika. U godinama mira nakon Berlinskog kongresa i pored značajnih teritorijalnih proširenja životni uslovi ostali su nepromjenjeni. Najveći dio stanovništva živio je na ivice egzistencije a velika očekivanja nisu ostvarena. Ogromna većina stanovništva živi od poljoprivrede. Ekstezivan način obrade zemljišta ne može da obezbjedi ni osnovnu prehranu stanovništva. Državna kasa je u minusu, kreditna zaduženja rastu iz godine u godinu. Ozbiljnija industrijska proizvodnja ne postoji a saobraćajna mreža i komunikacija između naselja nisu dozvoljavale formiranje bilo kog oblika zajedničkog tržišta. Ti parametri snažno su uticali i na demokratske prilike zbog čega se iz Crne Gore svake godine iseljavalo nekoliko hiljada ljudi. Na osnovu zvaničnih podataka u periodu od 1885. do 1892. godine iz Crne Gore iseljeno je oko 30 000 ljudi ili oko 15 % ukupne populacije.¹¹

Prvi popis stanovništva sproveden je 1909. godine i po njemu je u zemlji živjelo 317 856 stanovnika. Podaci Ministarstva unutrašnjih djela objavljeni dvije godine kasnije, govore da je u Crnoj Gori živjelo 222 018 stanovnika¹² Novi ratni sukobi, ipak će anulirati pozitivne trendove ostvarene tokom nešto više od trideset godina mirnog perioda. Ogroman demografski šok Crna Gora je doživjela za vrijeme prvog svjetskog rata. U sukobima je poginulo oko 20 000 stanovnika, nešto manje od 10% ukupnog stanovništva, odnosno 40 % mobilisanih vojnika. Kroz razne ratne logore u Austriji, Mađarskoj i Abaniji, prošlo je gotovo 15 000 ljudi.¹³ Demografsku sliku karakteriše mala naseljenost, uglavnom u seoskim naseljima, nedostatak urbanih sredina i gradskog stanovništva. Slični trendovi, uz izvjesno povećanje broja stanovnika nastavljeni su i u prvim decenijama XX vijeka.

Nakon ratnih godina u drugoj deceniji 20. vijeka, prvi zvanični popis u novim državno-administrativnim okolnostima sproveden je 1921. godine. Po tim podacima Crna Gora imala je 311 341 stanovnika, što je činilo oko 2,5% stanovnika Jugoslavije.

¹¹ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 331.

¹² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 215.

¹³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 294.

Crna Gora i dalje je ostala patrijalno društvo sa velikim domaćinstvima, prosječno u svakom domaćinstvu živjelo je 5,6 članova. Na jednom kilometru kvadratnom živjelo je 22, 5 stanovnika što je mnogo manja gustina nego na jugoslovenskom prostoru od 49 stanovnika po km². Nakon deset godina, na popisu iz 1931. godine u Crnoj Gori živjelo je 360 044 stanovnika. U odnosu na prethodni popis to je bio porast od 15,6 promila, duplo više nego u Sloveniji. Gustina stanovništva je povećana, 1931. godine - 26,1 stanovnik na km² a domaćinstva su bila još veća i sada je u njima živjelo prosječno 5,7 članova.¹⁴

Svi srezovi izuzev cetinjskog između popisa 1921. i 1931. godine bilježe povećanje broja stanovnika, prosječno na nivou Crne Gore oko 15 promila. Najviše u Beranskom, Beranskom , Podgoričkom i Pljevaljskom srezu, oko 25 promila a nešto manje oko 15 promila u Nikšićkom i Barskom srezu. Izuzev smanjenja stanovništva u cetinjskom srezu u ostalim sredinama nije bilo značajnih demografskih kolebanja, proporcionalan rast broja stanovnika bio je evidentan.

Tabela br. 1 Stanovništvo po srezovima u Crnoj Gori 1921/31¹⁵

	1921. godina	1931. godina
Andrijevački	23 624	27 221
Barski	28 638	32 926
Bijelopoljski	26 147	32 907
Beranski	24 864	31 003
Kolašinski	14 889	15 826
Kotorski	35 305	38 989
Nikšićki	50 516	59 717
Pljevaljski	26 798	33 196
Podgorički	48 651	60 763
Cetinjski	31 899	27 496
Ukupno	311 341	360 044

¹⁴ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 342.

¹⁵ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 204.

Trendovi porasta stanovništva po stopi od 15 promila za deset godina nastavljani su i u narednom periodu. Prema nekim procjenama u Crnoj Gori je 1941. godine živjelo oko 417 299 stanovnika. Povećanje broja stanovnika uticalo je i na povećanje gustine naseljenosti koja se 1941. godine procjenjuje na 30,2 stanovnika po km². Domaćinstva su i dalje brojna, procjenjuje se da 1941. godine u svakom domaćinstvu živi prosječno 5,5 članova.¹⁶

Uključivanjem urbanih centara i teritorija u centralnom i južnom djelu zemlje, od 1878. godine državljani Crne Gore postali su i muslimani i katolici. Crnogorska država i dalje je dominantno pravoslavna sredina ali je Knjaz Nikola primjenio funkcionalan pristup zaštiti vjerskih prava koja su normirana i Ustavnim rješenjima. Ustavom iz 1905. godine istočno-pravoslavna vjera proglašena je državnom, dok su sve ostale priznate vjeroispovijesti bile slobodne (Član 40). Sloboda i „javno izvršavanje vjerozakonskih obreda“ definisane su članom 128. a članom 208. proglašena je neograničana sloboda savjesti, sloboda i zakonska zaštita vjeroispovijesti, dok je duhovna vlast svih vjeroispovijesti stavljena u nadležnost „Ministra prosvjete i crkvenijeh djela“ (Član 130).¹⁷ Vjerska prava i slobode normirana su i u novoj državi 1918. godine. Vidovdanski Ustav garantovao je slobodu vjere i savjesti, uz ravnopravan položaj vjeroispovijesti pred zakonom i slobodu javnog ispovijedanja. Unutrašnji vjerski poslovi i upravljanje zadužbinskim fondovima ostavljeni su samostalnoj upravi vjerskih zajednica, uz obavezu poštovanja zakonskog okvira.

¹⁶ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 342.

¹⁷ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni: pravni izvori politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga 4, Podgorica, 1998, str. 8, 21, 22, 31.

Tabela br. 2. Statistički pregled stanovništva Crne Gore po vjeroispovjesti 1921/31¹⁸

	Pravoslavni		Islamskih		Rimokatolika	
	1921	1931	1921	1931	1921	1931
Podgorički	29 840	33 474	3 814	4 324	3 506	5 094
Barski	15 208	14 122	12 705	13 796	4 410	5 004 ¹⁹
Bokokotorski	21 430	24 715	215	421	9 899	13 702
Nikšićki	28 967	36 559	205	264	270	366
Cetinjski	25 497	26 429	291	221	394	810
Danilovgradski	19 551	17 717	51	90	7	50
Bjelopoljski	12 022	20 102	14 105	12 765	19	40
Andrijevački	18 154	19 443	6 081	7 403	388	375
Beranski	14 970	18 523	8 822	12 314	71	162
Pljevaljski	17 306	23 698	9 356	9 187	134	298
Kolašinski	14 714	15 600	153	103	31	121
Šavnički	18 606	22 320	-	150	-	48
Ukupno	236 265 76%	272 702 77%	55 798 18%	61 038 17%	19 125 6%	20 116 6%

Crna Gora je početkom 20. vijeka prostor bez većih urbanih cjelina u kome $\frac{3}{4}$ stanovništva živi na selu. Prema podacima iz 1921. godine poljoprivredno stanovništvo činilo je 85,3% ukupnog broja stanovnika a situacija nije značajnije promijenjena ni deset godina kasnije kada u Crnoj Gori imamo 79, 1 % poljoprivrednog stanovništva. To je iznad Jugoslovenskog prosjeka koji je 1921. godine iznosio 78,9% a 1931. godine 76,5%.²⁰ U nekim srezovima, kao što je Šavnik broj poljoprivrednog stanovništva iznosio je čak 94,5% ali je čak i u najrazvijenijem dijelu Crne Gore, na primorju, od poljoprivrede živjelo oko 60% stanovništva.²¹ Sve do proširenja iz 1878. godine, Crna Gora izuzev Cetinja nije imala ni jednu značajniju urbanu cjelinu. Cetinje kao istorijska prijestonica, tek se nakon međunarodnog priznanja države iz nerazvijenog naselja sa

¹⁸ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori*, Podgorica, 2011, str. 96.

¹⁹ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 28. jun 1921., Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1921.

²⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 342.

²¹ Spasoje Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959, str. 28.

oko stotinjak skromnih kuća oko manastira i fortifikacionog središta razvija u organizovanu urbanu strukturu.²²

Tabela br. 3. Broj stanovnika Crne Gore po naseljima 1921/25/31

	1921. g.	1925. g.	1931. g.
Podgorica	8 212	10 574	11 682
Nikšić	3 934	3 479	4 870
Pljevlja	6 356	5 752	5 191
Bijelo Polje	3 300	3 580	4 500
Cetinje	5 492	4 150	7 000
Kotor	4 800	3 385	4 800
Bar	2 411	1 620	2 400
Herceg Novi	-	2 711	1 700
Budva	-	590	-
Ulcinj	3 184	3 704	3 750
Andrijevica	492	507	1 670
Kolašin	-	1 600	1 853
Mojkovac	1 804	430	-
Danilovgrad	1 816	799	1 027
Rožaje	-	917	1 227
Berane	2 762	2 900	3 427
Tuzi	1 021	879	1 017

Uključenjem novih gradova došlo je do izvjesnih demografskih pomjeranja, uglavnom seljačkog stanovništva prema urbanim cjelinama. Sve urbane cjeline u Crnoj Gori početkom dvadesetog vijeka snažno su oslonjene na sela u neposrednom okruženju. Prema međunarodnoj tipologiji u Crnoj Gori (izuzev Kotora) do tridesetih godina dvadesetog vijeka nije postojalo ni jedno naselje koje se po demografskim kriterijumima moglo definisati kao grad. Ti kriterijumi se odnose na broj stanovnika koji mora biti preko 2 000 i stanovništvo koje se ne bavi dominantno poljoprivredom. Naselja u Crnoj Gori po stepenu urbanog razvoja teško je definisati u jednu grupu pa se ona dijele na

²² Dušan J. Martinović, Uroš Martinović, *Cetinje spomenici arhitekture*, Cetinje, 1980, str. 19.

naselja koja se nalaze na prelazu iz prvog, agrarno-urbanog stepena ka drugom stepenu u kojima se javljaju značajne zanatske i trgovačke funkcije (Rijeka Crnojevića, Andrijevića, Danilovgrad, Tuzi, Virpazar, Mojkovac, Petrovac, Sutomore i Ulcinj). Drugu grupu naselja čine ona u kojima postoji zanatsko-trgovačka djelatnost i postepeno se razvijaju elementi naselja trećeg stepena-tercijarne (uslužne) djelatnosti (Podgorica, Nikšić, Pljevlja, Berane, Bijelo Polje, Cetinje, Bar i Kotor. Nijedno gradsko naselje nije se nalazilo u četvrtom stepenu razvoja, koji kao bitan faktor urbanizacije pretpostavlja veći udio industrijske funkcije.²³

Slaba privredna aktivnost i nedostatak industrijske proizvodnje usporavali su dinamičniji razvoj gradova. U Crnoj Gori 1925. godine u gradskim naseljima živi svega 23% stanovništva. Njih čini 36 gradskih naselja u kojima živi 12 485 domaćinstava sa 60 416 stanovnika. Četiri puta više stanovništva živi na selu, u 1 313 seoskih naselja bilo 52 214 domaćinstava sa 259 984 stanovnika.²⁴

DRUŠTVENI ŽIVOT

Društveni život većine stanovnika Crne Gore početkom dvadesetog vijeka, ostao je zarobljen između velikih očekivanja i realnosti koja nije nimalo obećavala. Nagomilani socijalni problemi, nepovoljna privredna struktura, neproduktivna ekonomija i tradicionalizam nijesu dozvoljavali da društvo krene naprijed. Političke i finansijske elite nijesu se razvijale u normalnim uslovima, kapital se sticao uglavnom u poslovima sa državom, što je onemogućilo stvaranje ozbiljne tržišne ekonomije. Velika očekivanja stanovništva nakon proglašenja nezavisnosti nisu ispunjena, ekonomska situacija nije poboljšana a proširenja države 1913. godine dovela su do toga da u istoj državi žive zajednice koje nisu imale ništa zajedničko. Crnogorsko društvo tako se početkom 20. vijeka suočavalo sa istim problemima kao i nekoliko decenija ranije. Opšte

²³ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 227.

²⁴ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 227.

siromaštvo, masovna glad, iseljavanje i nedovoljni prihodi od poljoprivrede bili su svakodnevna pojava.²⁵

Obrada zemljišta se svodi na proizvodnju hrane za domaćinstvo, dok viškove obezbjeđuje stočarstvo. Prodajom stočarskih proizvoda, mesa, mlijeka i kože, seljak obezbjeđuje novac za prehrambene proizvode koje ne može da proizvede. Viškovi se koriste i za kupovinu obuće i odjeće kao i za školovanje potomaka. Svjesni teških okolnosti u kojima žive seljaci su ulaganjem u školovanje djece vidjeli šansu za rješavanje sopstvenog socijalnog položaja. U odnosu na broj stanovnika Crna Gora je imala najveći broj mladih školovanih ljudi u Jugoslaviji.²⁶ Školovanje je bilo put ka činovničkom mjestu koje je doživljavano kao ideal uspjehnosti. Prosvjetne vlasti se nijesu sa tim slagale pa načelnik Prosvjetnog odjeljenja Zetske banovine traži smanjenje broja gimnazija i učenika u njima. On navodi da je veliki broj gimnazijalaca „zlo“ i da svi žele „činovnički život iako u zemlji ma prilike da se živi od poljoprivrede i gospodarstva ali i zanata i trgovine“.²⁷

Trgovci su i pored ograničenog tržišta bili najbogatiji društveni stalež u Crnoj Gori. Svoj položaj oni su pored trgovine izgrađivali i ulaganjem stečenog kapitala u zelenašenje, što im je u oskudici novca donosilo velike profite. Bogaćenje trgovaca direktno je povezano sa enormnim siromašenjem sela. Trgovci su od sela otkupljivali viškove i prodavali industrijsku robu ali im je trgovina sa pšenicom i kukuruzom u opštoj oskudici hrane donosila velike profite. Ekonomsku samostalnost i svoj kapital dosta trgovaca uložilo je u politiku. Socijalno etablirani kao prva buržoazija u zemlji trgovci uključivanjem u političke procese vide šansu da svoj kapital unaprijede. Kao visoki funkcioneri stranaka postali su dio vlasti koja im je omogućavala nove poslove, nove monopole, novo tržište i uvećanje bogatstva. Trgovci su sa zanatlijama bila prva građanska klasa a sa razvojem državnih institucija brzo su im se pridružili činovnici i učitelji i profesori u osnovnim i srednjim školama.

²⁵ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 339.

²⁶ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, str. 123.

²⁷ Dušan Jakšić, „Prosvjeta u Zetskoj banovini“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.98.

Zajednica bez građanskog društva koje bi činili: industrijalci, trgovci i inteligencija, na površinu je izbacila društvene strukture usko vezane za državni aparat. Partitokratski sistem sa naglašenom ideološkom pozadinom iznjedrio je novu socijalnu kategoriju-činovnike. Nerazvijeni institucionalni kapaciteti proizveli su nefunkcionalnu i neodgovornu administraciju podložnu korupciji. Sistem u kome je ministar postavljao sve niže činovnike, učinio je da te funkcije postaju zavisne od političkog opredjeljenja. Smjenom partija na vlasti smjenjivale su se i činovničke garniture što je vremenom, u strahu od otkaza, činovnike pretvaralo u poslušnike a njihovu službu u leglo korupcije, bezakonja i nepravde. Činovničko mjesto sa sobom nosilo statusni simbol i prije svega siguran izvor prihoda u sredini u kojoj je oskudica realnost. Najmanje plaćen činovnik bez dodataka na skupoću mogao je da računa na mjesečnu platu od 1 400 dinara dok su oni na višim položajima zarađivali i do 5 000 dinara.²⁸ U društvu u kome je kilogram povrća koštao 3 dinara, mesa 14 dinara, cipele od 30 do 60 dinara²⁹ bila je to plata za koju se trebalo boriti.

Prema popisu iz 1909. godine u granicama tadašnje Crne Gore 42% muškog stanovništva bilo je pismeno, dok je broj pismenih žena iznosio svega 4,5%. Najveći procenat pismenosti registrovan je na Cetinju 89% muških i 39% ženskih a najmanji u Ulcinju 35% muških i 9% ženskih.³⁰ Prema popisu iz 1921. godine u Crnoj Gori je bilo 67% nepismenog stanovništva. Najviše nepismenih bilo je u krajevima koji su 1913. godine priključeni Crnoj Gori: Pljevaljskom, Bjelopoljskom i Beranskom srezu. Najmanje nepismenih bilo je na Cetinju i Kotoru gdje je više od polovine stanovništva znalo da čita i piše.³¹ Nakon deset godina, nepismenost je smanjena za više od deset procenata. Po popisu iz 1931. godine u Crnoj Gori bilo je 56 % nepismenog stanovništva, što je iznad jugoslovenskog prosjeka od 45%. U istom periodu najmanje nepismenih bilo je u Sloveniji 6%, Vojvodini 9%, Hrvatskoj 32%. Više nepismenog stanovništva od Crne Gore bilo je jedino u užoj Srbiji 57%, Makedoniji 67%, Bosni i Hercegovini 70%, i na Kosovu 84%.³²

²⁸ „Prinadležnosti državnih službenika“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.402.

²⁹ Adnan Prekić, *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941*, Podgorica, 2010, str. 158.

³⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 234.

³¹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 353.

³² Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 229.

Tabela 4. Procenat nepismenog stanovništva po srezovima 1931. godine³³

	Ukupno	Muških	Ženskih
Andrijevački	64,3	43,4	85
Barski	65,4	47,8	80,2
Beranski	69,1	51,2	87,3
Bjelopoljski	72,3	54,8	89,2
Cetinjski	47,9	21,2	72,7
Danilovgradski	53,1	24	77,2
Kolašinski	52,8	25,1	79,5
Kotorski	26,8	11,8	44,4
Nikšićki	52,1	25,2	76,3
Pljevaljski	68,3	49,1	87,8
Podgorički	56,9	32,4	80,9
Šavnički	53,5	27,5	78,6
Crna Gora	56,1	34,2	77,3

Prva škola u Crnoj Gori sa organizovanom nastavom, utvrđenim planom i programom, učenicima i stalnim učiteljima ustanovljena je na Cetinju 1832. godine.³⁴ Česti ratovi, nedostatak školovanog učiteljskog kadra i skromne državne finansije značajno su ograničavale organizovanje ozbiljne osnovno školske nastave. U periodu od 1883. Do 1913. Godine broj škola je povećan više od tri puta, a broj učenika skoro osam puta. Ti trendovi nastavljeni su i između dva rata, svake godine otvarane su nove škole uz konstantno povećanje broja učenika. Gruba procjena pokazuje da je početkom 20. Vijeka u osnovnim školama bilo oko 2% stanovništva a 1941. Godine, mnogo više 9%.

³³ Radoica Luburić, *Društvo Crne Gore u drugom svjetskom ratu*, Podgorica, 1995, str. 34.

³⁴ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.150.

Tabela br. 5. Broj osnovnih škola i učenika po godinama ³⁵

	Škola	Učenika
1833/34	4	73
1863/64	11	417
1883/84	39	1 575
1903/04	101	5 301
1913/14	143	11 499
1923/24	342	28 686
1929/30	373	30 070
1939/40	440	37 620

Iako je sistem osnovno-školskog obrazovanja znatno unaprijeđen između dva svjetska rata, ograničavajući faktor uvijek je bila nejednaka raspoređenost škola i kvalitet usvojenog znanja. Tako je u Boko-Kotorskom srezu na 1 000 stanovnika dolazilo 105 učenika dok u većini ostalih mjesta taj broj nije prelazio 80 učenika.³⁶ Škole su do 1925. godine izdržavali roditelji nakon čega briga o obrazovanju prelazi u ruke opštinskih organa a 1937. godine finansiranje preuzima prosvjetno odjeljenje Zetske banovine.³⁷

Prva niža gimnazija u Crnoj Gori osnovana je 1881. godine na Cetinju. Do početka prvog svjetskog rata gimnazije su otvorene i u Pljevljima, Beranama, Nikšiću i Podgorici. Između dva rata u Crnoj Gori funkcionisalo je devet srednjih škola. Gimnazije u Beranama, Bijelom Polju, Danilovgradu, Kolašinu i Herceg Novom imale su po četiri razreda nastave. Sa osam razreda funkcionisale su gimnazije u Kotoru, Nikšiću, Pljevljima, Podgorici i Herceg Novom.³⁸ Potreba za učiteljima u osnovnim školima iziskivala je i otvaranje učiteljskih škola. Najstarija je cetinjska osnovana 1869. godine kao „Bogoslovsko-učiteljska škola“ koja je nakon gašenja 1916. godine ponovo otvorena 1922. godine kao četvorogodišnja škola za učitelje. Učiteljske škole otvorene su u

³⁵ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.94,95,150.; „Školstvo u Crnoj Gori“, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 186, 187.

³⁶ „Narodne osnovne škole“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.94-95.

³⁷ Đoko Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1982, str. 19.

³⁸ „Gimnazije“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.99.

Beranama i Danilovgradu 1919. Godine ali su obije ukinute 1925., dok je dvorazredna škola za učiteljska škola u Herceg Novom otvorena 1925. godine, dvije godine kasnije ugašena i ponovo otvorena 1929. godine.³⁹ Skoro u svim gradovima postojale su petogodišnje ženske zanatske škole, u Beranama, Pljevljima, Bijelom Polju i Nikšiću bile su organizovane trogodišnje zanatsko trgovačke škole. U Podgorici je postojala četvorogodišnja trgovačka akademija a u Kotoru četvorogodišnja pomorska akademija.⁴⁰

Ogroman broj nepismenog stanovništva, i mali broj školovanih ljudi bio je jedan od značajnijih faktora što je XX vijek Crna Gora dočekala kao zaostalo društvo, duboko ukorjenjeno u tradiciju plemenskog nasljeđa. Neposredno nakon 1918. godine 70% crnogorske inteligencije emigriralo je u druge sredine.⁴¹ Visokoškolske ustanove nisu postojale u Crnoj Gori. Đaci koji su iz Crne Gore na školovanje odlazili u druge sredine rijetko su se vraćali pa u dvedesetih godina prošlog vijeka u Crnoj Gori živi svega 200 fakultetski obrazovanih ljudi.⁴²

EKONOMSKA OSNOVA CRNOGORSKOG DRUŠTVA

Ulazak u novi milenijum, Crna Gora dočekala je kao zaostala poljoprivredna zemlja sa slabom saobraćajnom infrastrukturuom, velikim spoljnotrgovinskim deficitom, dugovima i ograničenim finansijskim kapacitetima koje je apsolutno kontrolisao Kralj. Više od trideset godina u miru Crna Gora nije iskoristila za stabilizaciju ekonomije i pored činjenice da je 1878. godine dobila značajne površine obradivog zemljišta, dvije luke na obali i nekoliko gradova koji su predstavljali ekonomske centre tog prostora. Opšte siromaštvo, nedostatak obradivog zemljišta, masovna glad, iseljavanje i dalje su bili svakodnevni problemi crnogorskog društva. Državna kasa nije mogla da se izbori sa naraslom potrošnjom i ograničenim državnim prihodim, zbog čega je minus u budžetu popunjavao pozajmicama. Već 1889. godine u trenutku kada je budžet iznosio 800 000 fiorina državni dug Crne Gore bio je dva miliona fiorina. Državni dug 1900. godine

³⁹ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.101.

⁴⁰ „Tabelarni pregled stručnih škola školske 1930/31 godine“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.104.

⁴¹ Nikola Đonović, *Crna Gora pre i posle ujedinjenja*, Beograd, 1939, str. 89.

⁴² Đoko Pejović, *Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1982, str. 13.

iznosio je 4,5 miliona fiorina što je bila vrijednost pet godišnjih budžeta, koji je za tu godinu iznosio 930 000 fiorina.⁴³

Nepovoljni geografski uslovi i istorijske okolnosti ograničile su i razvoj saobraćajne mreže. Izgradnja prvog kolskog puta otpočela je 1844. godine kada je vladika Petar II organizovao izgradnju puteva od Cetinja do Rijeke Crnojevića, do vrha Praćište iznad Kotora i put od Cetinja do Čeva.⁴⁴ Međunarodno priznanje i formiranje državnih organa uslovalo je nešto intenzivniju izgradnju saobraćajnica, tako je od 1878. do 1905. godine izgrađeno oko 250 kilometara kolskih puteva.⁴⁵ Dinamičan razvoj saobraćajne infrastrukture s kraja XIX i početka XX vijeka nije značajnije promijenio cjelokupnu sliku. U dvadeseti vijek Crna Gora ušla je kao nedovoljno saobraćajno razvijena zemlja a ovaj nedostatak postao je mnogo kompleksniji nakon stvaranja zajedničke države 1918. godine. Crna Gora je potpuno izolovana, sa slabim saobraćajnim komunikacijama prema Kosovu, Srbiji i Bosni i Hercegovini. Glavni saobraćajne veze išle su preko Skadra, Bara i Kotora. Od 1918. do 1941. godine u Crnoj Gori je izgrađeno i rekonstruisano oko 600 km državnih puteva. Tako su izgrađeni putevi: Andrijevića-Peć (76 km; 1925.), Berane-Bijelo Polje (27 km; 1929.), Kolašin-Mojkovac-Bijelo Polje (54 km; 1933), Cetinje-Budva (1933.), Šavnik-Žabljak-Pljevlja (98 km; 1935.), čime je ukupna dužina puteva u Crnoj Gori iznosila 1 697 kilometara.⁴⁶ Prvi asfaltni put Crna Gora dobila je 1935. godine kada je asfaltirano 8 kilometara kolovoza na putu Budva-Miločer.⁴⁷

Željezničku mrežu činile su četiri pruge uskog kolosjeka: Zelenika-Metković (sagrađena 1901. godine), Bar-Virpazar (sagrađena 1908. godine), Plavnica-Podgorica (sagrađena 1927. godine) i Nikšić-Bileća (sagrađena 1938. godine). Slično saobraćajnoj i željeznička mreža bila je ograničena na lokalni ekonomski prostor čime je postala nefunkcionalna i nerentabilna o čemu govori podatak da je transport vagona robe od Beograda do Zelenike koštao 1 000 dinara manje nego transport od Zelenike preko

⁴³ Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, *Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU*, br. 20, 2010, str. 335.

⁴⁴ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.166.

⁴⁵ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 218.

⁴⁶ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 346.

⁴⁷ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 66.

Kotora do Podgorice, iako je razdaljina od Beograda do Zelenike iznosila 1000 km a do Podgorice samo 140 km.⁴⁸

Crna Gora u prvim decenijama dvadesetog vijeka liči na izolovano gazdinstvo u kome je od poljoprivrede i stočarstva živjelo oko 60 000 domaćinstava. Seoska domaćinstva u kojima je živjelo skoro 80% stanovništva, funkcionisala su na principu porodičnog imanja, osonjenog na poljoprivredu i stočarstvo. Niska produktivnost, loš kvalitet zemljišta, ograničen posjed i primitivna sredstva za proizvodnju uslovia su da seoska gazdinstva mogu da proizvode samo za puko preživljavanje. Poljoprivredna proizvodnja se svodi na uzgajanje hrane za prehranu domaćinstva a najvažniji poljoprivredni proizvodi kukuruz i krompir bili su ujedno najčešće korišten prehrambeni proizvod. Po popisima dacija iz 1870. godine u cijeloj Crnoj Gori nije bilo više od 30 000 hektara oranica i livada.⁴⁹ Više od polovine poljoprivrednih gazdinstava raspolagalo je sa manje od dva hektara obradivog zemljišta. Na takvim posjedima 1921. godine živjelo je 85% seoskih domaćinstava. Razvoj poljoprivrede ograničavala je i nepovoljna pedološka situacija. Šume i neplodno zemljište zahvatale su 61,4% ukupne površine dok je na poljoprivredno zemljište otpadalo samo 36,6% teritorije.⁵⁰ Manjak obradivog zemljišta uslovio je intezivan razvoj stočarstva, koje je bilo najvažnija poljoprivredna grana i u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji stočarstvo je učestvovalo sa 50%.⁵¹ a Mjesto koje je stočarstvo zauzimalo nije adekvatno podržano od strane države što je uslovalo značajne oscilacije stočnog fonda, što se vidi i iz sledeće tabele.⁵²

Tabela br. 6. Broj Goveda, Ovaca i Koza u Crnoj Gori po godinama

	1870.	1885.	1897.	1905.	1921.	1930.	1939.
Goveda	48 925	124 000	99 286	115 140	132 274	131 738	174 150
Ovce i koze	401 138	832 279	858 878	662 449	454 000	663 000	848 255

⁴⁸ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 347.

⁴⁹ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.10.

⁵⁰ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 190.

⁵¹ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 50.

⁵² Izvor: Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.9. Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 53, 54. Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 217.

Meso i sirova koža bili su tako glavni izvozni artikli a po podacima iz 1929. godine od ukupnog izvoza, na stočarstvo je otpadalo preko 80%⁵³.

Ratarska proizvodnja bila je okrenuta zadovoljavanju sopstvenih potreba seljaka. Sitna gazdinstva nijesu imala kapacitet za tržišnu proizvodnju pa se proizvodilo za prehranu domaćinstva i stoke. Crna Gora je 1939. godine raspolagala sa 611 836 hektara poljoprivrednog zemljišta što je bilo 4,2% svih jugoslovenskih površina. Na oranice je otpadalo 76 585 hektara, bašte i vrtove 4 580 hektara, vinograde 1 145 hektara, voćnjake 3 532 hektara, livade 88 922 hektara i na pašnjake 414 025 hektara. Upoređujući broj domaćinstava i obradive površine (165 343 hektara) na svako domaćinstvo u Crnoj Gori prosječno je otpadalo 2, 75 hektara obradivog zemljišta.⁵⁴

Najvažnije kulture bile su: kukuruz(30% zasada), ječam(20% zasada), pšenica(20% zasada) i ovas (15% zasada).⁵⁵ Po istim podacima iz 1930. godine najviše zasada bilo je u Beranskom srezu (14 846 hektara), slijede Bjelopoljski(7 900hektara), Pljevaljski 9 166 hektara), Nikšićki(5 475 hektara) i Podgorički (5 146 hektara) srez. ⁵⁶ Od ostalih kultura proizvodio se krompir. Najveći zasadi pod ovom kulturom bili su u Beranskom (936 hektara), Pljevaljskom (750 hektara), Nikšićkom (746 hektara), Kolašinskom (564 hektara) i Cetinjskom(453hektara) srezu.⁵⁷ Tehnologija obrade zemlje zaostajala je sa narastajućim proizvodnim potrebama. Obrada zemlje obavljala se primitivnom alatima a mineralna đubriva i plemenite sorte zasada bile su nepoznate. Nesavršen način obrade zemljišta podrazumjevaio je i naporan fizički rad pa je 1939. godine na svako peto domaćinstvo dolazila jedna konjska zaprega, dok je volovska zaprega dolazila na svako treće domaćinstvo.⁵⁸ Nerazvijene proizvodne snage uslovile su i male prinose, znatno manje od jugoslovenskog prosjeka. Prosječan prinos pšenice iznosio je 7,3mc dok je on na državnom nivou bio 11,4mc. Slično je bilo i sa proizvodnjom kukuruza, jugoslovenski prosjek po hektaru bio je 16,4mc a u Crnoj Gori

⁵³ Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 100.

⁵⁴ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, str. 126.

⁵⁵ „Površina obrađene zemlje u Zetskoj banovini 1930. godine, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.61-62.

⁵⁶ „Površina obrađene zemlje u Zetskoj banovini 1930. godine, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.61-62.

⁵⁷ „Površina obrađene zemlje u Zetskoj banovini 1930. godine, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.63.

⁵⁸ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br.3-4, 1981, str. 106.

9,6mc kao i prinos krompira od 28mc po hektaru koji je bio duplo manji od jugoslovenskog prosjeka od 60mc.⁵⁹

Seljak u Crnoj Gori bio je okrenut sopstvenom posjedu i proizvodnji. Pokušavajući da što manje bude zavistan od tržišta seljak je pokušavao da proizvede namirnice koje će omogućiti dovoljno hrane za njega i njegovu porodicu. Viškovi se teško plasiraju na tržište zbog čega seljacima uvijek fali novca za nabavku nedostajuće hrane, industrijskih proizvoda i za školovanje djece. Jedini proizvod koji je crnogorski seljak mogao ponuditi tržištu bila je stoka. Nerazvijeno tržište koje su ograničavale slabe komunikacije, niske cijene i slab kvalitet stoke uslovile su da u trouglu seljak-trgovac-tržište, seljak uvijek bude na najmanjem dobitku. Plasirati tržišne viškove i zaraditi novac na ograničenom tržištu bilo je jako zahtjevno, dosta seljaka zbog toga se zaduživalo kod trgovaca-zelenaša ili banaka. Ukupni seljački dugovi iznosili su 469 miliona dinara, što je bilo 7,1% jugoslovenskog duga.⁶⁰ O obimu ovog duga svjedoči i anketa agrarne banke iz 1935. godine po kojoj je u Crnoj Gori bilo zaduženo 38% svih seljačkih gazdinstava, na koje je prosječno otpadalo 8 638 dinara duga. Ozbiljnost ovako velikog seljačkog zaduženja ilustruje skromna poljoprivredna produktivnost koja je u biljnoj proizvodnji iznosila je 0,3% a u stočarstvu 1,44% jugoslovenskog prosjeka.⁶¹

U trenutku kad više nijesu mogli vraćati dugove seljaci su ostajali bez svojih posjeda i selili se u gradove koje je bilo jedino ekonomsko utočište u tom trenutku. Potrebu seljaka za novcem iskoristili su zelenaši koji su za sitan novac kupovali seljačka imanja. Od seljaka su uzimali kamate čak i do 10 % procenata mjesečno a kada ovi novac nijesu mogli vraćati uzimali su im kuće i imanja.⁶²

Propast sitnog seljačkog posjeda nije bila karakteristična samo za Crnu Goru ali je ona na ovom prostoru specifična pošto seljaku nije ostavljala alternativu. U normalnim okolnostima alternativa bi bila odlazak u grad i zapošljavanje u industriji što u Crnoj Gori zbog slabe industrijske proizvodnje nije bilo moguće. Seljaci bez imanja, tako su bili prepušteni sami, bez prihoda i budućnosti postajali su gradska sirotinja.

⁵⁹ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br.3-4, 1981, str. 106

⁶⁰ Žarko Kalezić, *Strukturne promjene na crnogorskom selu u XX vijeku*, Titograd, 1976, str. 154.

⁶¹ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1981, str. 113.

⁶² „Dopisi radnika i seljaka“, *Radni narod list radnika i seljaka*, 1. Jul 1927, Podgorica; *Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta*, Štampa, Tom 1, Knjiga 1, Titograd, 1958, str. 16.

Temeljni ekonomski problem Crne Gore u prvoj polovini dvadesetog vijeka bio je nedostatak prehrambenih proizvoda. Ograničeni poljoprivredni kapaciteti, nerazvijena i zaostala proizvodnja stvorili su uslove u kojima je hrane uvijek falilo. Tako se 1910. godine u Crnoj Gori prosječno po jednom stanovniku proizvodilo manje od 13.kg. pšenice, 73.kg. kukuruza i 63.kg. krompira.⁶³ Ova količina proizvoda nije bila dovoljna a ni proširenja iz 1878 i 1913 godine nijesu smanjila deficit u potražnji poljoprivrednih proizvoda. Po nekim procjenama za prehranu stanovništva pored 1 000 do 1 400 vagona koje su se proizvodile u zemlji, žitarice trebalo i uvoziti pošto se godišnje trošilo oko 2 500 vagona.⁶⁴ Do 1918. godine, žito i brašno kao osnovni prehrambeni proizvodi bili su oslobođeni carina.⁶⁵ Loša saobraćajna infrastruktura, odnosno visoki troškovi prevoza dodatno su usložili ovaj problem. Tako se je u julu 1929. godine najskuplja pšenica u Jugoslaviji prodavala u Debru (425 dinara za 100 kilograma) zatim u Bijelom Polju i Beranama (400 dinara) dok je najjeftinija bila u Koprivnici (175 dinara). Iste godine kukuruz je bio najskuplji u Bijelom Polju (400 dinara za 100 kilograma), potom u Nikšiću i Beranama (350 dinara), dok je najjeftiniji bio u Prilepu (156 dinara).⁶⁶ Vremenom se situacija komplikovala pa je gladnih i nezadovoljnih bilo sve više. Produkcija osnovnih poljoprivrednih proizvoda bila je ispod državnog prosjeka pa je 1939. godine na svakog stanovnika proizvedeno po 28 kg pšenice, 41kg kukuruza i 26kg krompira.⁶⁷ Ne samo da je ova proizvodnja bila šest puta manja od jugoslovenskog prosjeka već je njen obim bio manji u odnosu na poljoprivrednu proizvodnju iz 1910. godine. Problem je usložnjavala i činjenica da Crna Gora nije imala industrijsku proizvodnju kojom bi kompenzovala izdatke za prehranu a saobraćajna ograničenost zahtjevala je detaljna planiranja kako bi stanovništvo u najzabačenijim dijelovima prije snijega dobilo neophodne namirnice. Seljaci su na sve načine pokušavali doći do novca koji im je bio neophodan za kupovinu žitarica. Krajem 19. i početkom 20. vijeka država, koja je imala monopol u raspodjeli žitarica, organizovala je poslove javnih radova koje je plaćala žitom. Dnevnica na tim poslovima kretala se od 4,5 do 7,5 kilograma.⁶⁸

⁶³ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.268, 269.

⁶⁴ Blagota Radović, *Privredne prilike u Crnoj Gori*, Podgorica, 1929, str. 12.

⁶⁵ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.154.

⁶⁶ Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, Knjiga I, Bar, 1995, str. 47.

⁶⁷ Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1981, str. 113.

⁶⁸ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.195.

Skromna industrijska proizvodnja u Crnoj Gori, ogleda se u postojanju svega nekoliko industrijskih pogona. To su pivara u Nikšiću, nekoliko pilana, pogon za preradu vune i fabrika sapuna.⁶⁹ Vremenom se situacija mijenjala ali i suviše sporo i skromno, pa je 1939. godine funkcionisalo 24 preduzeća u kojima je bilo zaposleno 1 355 radnika.⁷⁰ U strukturi ovih preduzeća, najviše je bilo električnih centrala-devet, jedna solana, dvije fabrike cigle i crijepa, pet pilana, jedno hemijsko i šest prehrambenih preduzeća.⁷¹ Poređenje sa drugim Jugoslovenskim republikama, u sledećoj tabeli, pojašnjava skroman obim crnogorske industrije.⁷²

Tabela br. 7. Odnos investicija i radnih mjesta u Jugoslaviji 1918/38

	Investicije na 1 000 stanovnika u dinarima		Radna mjesta u industriji na 1 000 stanovnika	
	1918. g	1938. g	1918. g	1938. g
Slovenija	1 939 000	1 927 000	31	57
Hrvatska	829 000	1 233 000	-	29
Vojvodina	839 000	900 000	21	28
Srbija	962 000	847 000	11	16
BiH	508 000	516 000	11	13
Makedonija	21 000	258 000	0,5	7
Crna Gora	81 000	85 000	1	1

Odnos investicija i broja radnika ukazuje da je crnogorska industrija na nivou Jugoslavije ličila na statističku grešku. Tako je po broju fabrika 1938. godine Crna Gora na Jugoslovenskom nivou učestvovala sa 0,52%, kapitalom-0,20%, brojem radnih mjesta 0,10%, industrijskom proizvodnjom- 0,33% i nacionalni dohotkom koji je iznosio 31% prosječnog dohotka po stanovniku Jugoslavije.⁷³ Crnogorska ekonomija 1939. godine na tržište plasirala samo 15 proizvoda: električnu energiju(932 000 kwh), morsku so(13 939 tona), sapun (411 tona), ciglu (4,6 mil. komada), crijep (1,6 mil. komada), jestivo ulje(140 tona), tehničko ulje (20 tona), sušena riba(15 tona), konzerve

⁶⁹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 218.

⁷⁰ Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 193.

⁷¹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 81.

⁷² Branislav Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 194.

⁷³ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, str. 120.

ribe (40 tona), duhan(950 tona), pivo(3 762 hektolitara), rezana građa (29 500 m³), namještaj-kućne garniture (84 komada), kancelariski i školski namještaj (35 komada) i trupci četinara (53 200 m³).⁷⁴

U Almanahu-šematizmu Zetske banovine iz 1931. godine od značajnijih industrijskih fabrika spominju se: „Industrija maslinovog ulja braće Marić“ iz Bara, fabrika konzervi „Diva“ u Đenovićima, fabrika glinene industrije u Boki Kotorskoj i fabrika sapuna „Rivijera“ u Kotoru.⁷⁵ Sa dosta skromnim kapacitetima funkcionisala je i drvena industrija. Ona je godišnje proizvodila oko 9 000 m³ drvene građe i zapošljavala od 60 do 90 radnika.⁷⁶ Drvena industrija imala je najbolju perspektivu za razvoj ali su slaba putna i željeznička mreža uslovile da ti kapaciteti ostanu neiskorišteni.⁷⁷

Jedan dio ekonomije činili su i tradicionalna zanimanja-zanatsvo i trgovina. Zanatstvo uglavnom dijeli sudbinu cijele privrede, zaostalo je, ograničeno na lokanu proizvodnju a 1927. godine u Crnoj Gori funkcionisalo je 671 zanatskih radnji.⁷⁸ Od zanatlija najviše je bilo obučara-15,7%, mesara-13,5%, pekara-11,2%, krojača-7,5%, stolara-7% i brijačkih zanatskih radnji 7%.⁷⁹ Zanatske radnje funkcionišu u gradovima dok na selu postoje samo kovačke i radnje za popravku poljoprivrednih alata. Zanatstvo je gušio i nekontrolisani uvoz, jeftinih industriskih proizvoda. Suočeni sa malom kupovnom moći stanovništva i ograničeni na lokalno tržište zanatlije sve više gube svoje mjesto na tržištu.⁸⁰

Za razliku od zanatlija trgovci su uz više državne činovnike bili najbogatiji društveni sloj. Prvi veći kapital pojedini trgovci stekli su zahvaljujući privilegijama i monopolima koje su dobili od vladarske kuće Petrović. Država je izabranim pojedincima obezbjedila monopole, garantovala naplatu potraživanja i kočila inicijative slobodnih trgovaca.⁸¹ Državni intervencionizam tako je onemogućio pojavu konkurencije, preduzetničkog duha, inovativnosti i privredne inicijative. Zadovoljni privilegijama, uski

⁷⁴ Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 121.

⁷⁵ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.82.

⁷⁶ *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.87.

⁷⁷ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 52.

⁷⁸ Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 106.

⁷⁹ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 195.

⁸⁰ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 38.

⁸¹ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str.65.

krug trgovaca nastavio je da se bogati nezainteresovan za unaprijeđenje stečenog kapitala. Prvobitna akumulacija kapitala u Crnoj Gori tako je umjesto izvora finansija za ulaganje u industriju ostala zarobljena u uskom krugu porodica povezanih sa vladarskom kućom.

U nešto izmjenjenim okolnostima situacija se značajnije nije promijenila ni nakon 1918. godine. U uslovima saobraćajne izolovanosti trgovci su imali monopol nad proizvodima sa kojima je stanovništvo oskudjevalo, što im je u startu davalo povlašćen položaj. Seljak je zbog male potražnje i izražene potrebe za novcem trgovcima svoje proizvode nudio ispod cijene. Cijena stoke koju su seljaci prodavali trgovcima bila je 60% niža od cijene po kojoj su seljaci kupovali žito. Najviše novca trgovci su zarađivali od zelenašenja i u poslovima sa državom (distribucija žita) gdje su funkcionisali na principima monopolizma. Za dobre poslove bile su neophodne i dobre veze, u poslu sa državom uglavnom političke što je većinu trgovaca uključilo u politiku.

Uključujući sve privredne grane u Crnoj Gori je 1931. godine radilo 15 205 ljudi. Od čega 9 706-radnika, 4 839-nadničara i 660 šegrta.⁸² U industriji je bilo zaposleno 2 817 radnika, najviše u industriji drveta-777, slijede obrada metala sa zaposlenih 679 radnika, industrija odjeće i čišćenja robe-311 radnika, industrija hrane-276, u hemijskoj industriji radila su 92 radnika a u novčanim zavodima samo tri radnika.⁸³

Savremeni bankarski sistem počinje se organizovati od 1901. godine formiranjem „Prve nikšićke štedionice“. Bankarski sistem početkom XX vijeka utemeljen je na principu negacije zelenaškog kapitala i kao podrška trgovinskom kapitalu.⁸⁴ Kapital koji je na tržište plasiran početkom XX vijeka stečen je zelenašenjem i trgovačkim kapitalom zarađenom na monopolima koje je omogućila država. Pred početak drugog svjetskog rata u Crnoj Gori funkcionisalo je osam domaćih banaka i pet filijala jugoslovenskih banaka.⁸⁵ Skromnog portfolija banke nijesu mogle ući u ozbiljno kreditiranje privrede a velika potražnja za novcem uslovia je visoke kamate. Tako su banke umjesto

⁸² Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 197.

⁸³ „Statistike inspekcije rada na Cetinju“, *Almanah-Šematizam Zetske Banovine*, Sarajevo, 1931, str.89.

⁸⁴ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str.203.

⁸⁵ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, str. 121.

investicionih institucija koje pomažu razvoj privrede postale legalizovane zelenaške firme.

Svi nedostaci crnogorske ekonomije očitavali su se u izrazito nepovoljnom spoljnotrgovinskom deficitu. Negativan bilans bio je problem i nezavisne države a svoj vrhunac dostigao je početkom 20. vijeka. Deficit je 1910. godine iznosio preko pet miliona perpera, (Izvoz-2 300 000; Uvoz-8 100 000) pa je izvoz bio pokriven uvozom samo 28%.⁸⁶ Deficit u budžetu peglan je ruskim subvencijama (1,7 mil. perpera), novcem iz emigracije-posebno američke (oko 3 mil. perpera)⁸⁷. Sve to nije bilo dovoljno, za pokrivanje gubitaka pa se pribjegavalo zaduženjima kod stranih banaka. Nerazvijeni i zaostali ekonomski kapaciteti nijesu mogli pratiti stepen zaduživanja, dužnička kriza iz godine je bila sve ozbiljnija. Trend trgovinskog deficita nastavljen je i kasnije pa je iz luke u Baru 1928. godine izvezeno robe vrijedne 20 miliona dinara dok je uvezeno čak 150 miliona dinara robe.⁸⁸ Očekivano, glavni uvozni proizvod bile su žitarice i industrijski proizvodi dok je najveći dio izvoza otpadao na stočarske proizvode (meso, neprerađena koža i vuna). Do 1918. godine preko 50% spoljnotrgovinske razmjene obavljano je sa Austrijom, a u nekim godinama sa ovom zemljom obavljano je čak 75% svih spoljnotrgovinskih poslova.⁸⁹ Nakon 1918. Značajno je smanjen obim spoljnotrgovinske razmjene, pa je tržište organizovano uglavnom u granicama nove države.

POLITIČKI RAZVOJ

Početkom dvadesetog vijeka na čelu crnogorske države nalazio se nasljedni monarh, koji je u najvećoj mjeri kontrolisao svu vlast u državi. formalno je vlast podjeljena na Državni savjet, Ministarstvo i Veliki sud. Savjet je imao ingerencije zakonodavne vlasti, razmatrao je molbe i žalbe i sastavljao budžet. Ministarstvo je predstavljalo granu izvršne vlasti i bilo je podjeljeno na šest odjeljenja, odnosno ministarstava: inostranih dijela, unutrašnjih dijela, pravde, vojske, prosvjete i crkvenih

⁸⁶ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str.137.

⁸⁷ Mirčeta Đurović, *Trgovački kapital u Crnoj Gori*, Cetinje, 1958, str.242.

⁸⁸ Branislav Marović, *Ekonomika istorija Crne Gore*, Podgorica, 2008, str. 102.

⁸⁹ Mirčeta Đurović, *Crnogorske finansije 1860-1915*, Titograd, 1960, str 151.

djela i ministarstvo finansija. Od 1878. do 1905. na čelu ministarstava bio je predsjednik Državnog savjeta a tek 1906. ministarstva dobijaju svoje čelnike a time i Crna Gora prvu Vladu. Treću granu vlasti, sudsku, predstavljao je Veliki sud ustanovljen 1879. godine koji je imao predsjednika i šest sudija, kao i deset okružnih sudija. Do 1903. godine država je bila podjeljena na deset nahija koje su se dijelile na kapetanije, da bi zakonom iz 1903. godine država podijeljena na pet oblasti.⁹⁰

Početak političkog organizovanja u Crnoj Gori možemo smjestiti u prve godine dvadesetog vijeka kada Crna Gora postaje parlamentarna monarhija. Takozvanom „*Lučindanskom proklamacijom*“ 19. oktobra 1905. godine Knjaz Nikola odlučuje da sunarodnicima „*daruje*“ Ustav, raspiše izbore i za Nikoljdan 19. decembra 1905. godine zakaže Ustavotvornu skupštinu. Knjaz Nikola nije imao ambiciju da uvođenjem parlamentarizma, na bilo koji način ograniči svoju apsolutnu vlast, već je po inerciji i u skladu sa duhom promjena koje su stigle sa dvadesetim vijekom na neki način bio prisiljen to da učini. Od 76 poslanika skupštine monarh je dobio pravo da bira 12 takozvanih virilnih poslanika. Parlament nije imao puni kapacitet zakonodavne vlasti, jer su zakoni stupali na snagu tek kada ih Knjaz potvrdi. Sjednice je zakazivao Knjaz koji je dobio pravo i raspustiti skupštinu.⁹¹ Ipak i pored ograničenog ustavnog okvira, demokratizacije društva bila je primjetna odmah nakon prvih parlamentarnih izbora održanih oktobra 1906. godine. Izbor predsjednika skupština iza koga nije stajao dvor jasno su ukazali da Knjaz nema većinu u parlamentu što je dovelo do prvih sukoba i stvaranja parlamentarne opozicije koja je početkom 1907. formirala prvu političku partiju-„*Narodnu stranku*“. Podržavaoci politike Dvora osnovali su svoju stranku-„*Pravu narodnu stranku-Pravaše*“ koja je pobjedila na izborima 1907. i 1911. godine.

Ustavnost je u društveni život uvela politički pluralizam, pojavu nezavisne štampe, političke obračune, slobodu okupljanja i demonstracije. Prve godine političkog života ipak nijesu obilježile borbe za demokratizaciju već dvije zavjere protiv knjaza Nikole i njegove vlasti. U oba slučaja („Bombaška afera“-1907. godine; „Kolašinski proces“-1909. godine) zavjerenici su željeli da uz pomoć terorističkih i revolucionarnih

⁹⁰ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 214, 215.

⁹¹ Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, *Crnogorski zakoni: pravni izvori i politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore*, Knjiga 4, Podgorica, 1998, str. 3, 4, 5, 9, 12, 13.

metoda obore crnogorsku vlast.⁹² Mučni sudski procesi u ovim aferama i sve izraženija polarizacija na pristalice i protivnike vladarske kuće stvorili su veliku političku nestabilnost koju nije bilo moguće kontrolisati.

Crnogorsko društvo je kraj XIX. i prvu polovinu XX. vijeka provelo u traganju za identitetom. Od 1878. godine i sticanja nezavisnosti počinje potraga za novim idealima koji bi zamjenili ideologiju utemeljenu na borbi protiv Osmanskog carstva. Vladarska kuća Petrovića nije bila spremna na promjene, okoštali sistem zasnovan na privilegijama uskog kruga ljudi, kod političkih protivnika bio je prepoznat kao kočničar društvenog razvoja. Vlast Kralja Nikole postaje personifikacija svih društvenih problema, a vremenom, borba protiv njegove vlasti prerasta u borbu protiv države. Globalni događaji poput izbijanja prvog svjetskog rata, smjena na čelu Srpske države, promjena spoljnopolitičkih prioriteta Ruske politike i neke druge međunarodne okolnosti dodatno su usložnjavale poziciju vladarske kuće Petrović. Otpor vlasti Kralja Nikole predvode nove, mlade političke elite školovane u Beogradu koje svoj politički program zasnivaju na platformi ujedinjenja sa Srbijom. Politički pokret protiv dinastije Petrović izgrađuje se na novoj ideološkoj platformi da će blagostanje donijeti politički, ekonomski i vojno jača država.

Konačni obračun sa vladarskom kućom Petrović, a samim tim i sa državom koju je predstavljala dogodiće se početkom prvog svjetskog rata. Crnogorska vojska, na čijem čelu se po dogovoru nalaze srpski oficiri, upotrebljavana je u skladu sa strateškim interesima Srbije. Krajem 1915. i početkom 1916. godine osnovna funkcija crnogorske vojske bila je zaštita odstupnice srpskim trupama koje su se povlačile prema Albaniji. Crnogorska vojska tako je ostala posljednja saveznička linija odbrane na Balkanu, koja je imala zadatak da sa 40 000 vojnika brani front od 500 kilometara daleko nadmoćnije Austro-Ugarske armije. Vojni poraz bio je neminovan, vojska je 10. januara tražila primirje ali su Austro-Ugari insistirali na kapitulaciji. Formalno do potpisivanja kapitulacije nikada nije došlo, ali je crnogorska vojska odredbu o polaganju oružja potpisala 25. januara 1916.⁹³ Kasnije će ova odluka o navodnoj kapitulaciji biti jedan od

⁹² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 258.

⁹³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 288.

ključnih argumenata zagovornika ujedinjenja sa Srbijom i „*krunski dokaz*“ izdaje Kralja Nikole.

Iako formalno jedna od članica pobjedničke koalicije, nakon prvog svjetskog rata Crna Gora ostaće bez svoje državnosti. Velike sile priznale su pravo Srbiji, da pitanje Crne Gore tretira kao svoje unutrašnje pitanje. Taj pristup definisan Krfskom deklaracijom biće zaokružen okupacijom Crne Gore od strane srpske vojske i političke izolacije Kralja Nikole i njegove Vlade u izbjeglištvu. Konačna legitimacija takve politike desila se na takozvanoj Podgoričkoj skupštini na kojoj je Kralj Nikola detronizovan a Crna Gora priključena Srbiji.

Nakon Podgoričke skupštine, prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, formiranja zajedničke države, za razliku od ostalih krajeva novoformirane države jedino u Crnoj Gori nije došlo do izbora poslanika za prvu Ustavotvornu Skupštinu nove države. Zbog oružanog sukoba koji je izbio nakon Podgoričke skupštine, dominantan stav predstavnika novih vlasti u Crnoj Gori tzv. „*bjelaša*“ bio je da ne treba razbijati bjelaški pokret kroz stranačko organizovanje, pa je tako 12 poslanika privremenog narodnog predstavništva iz Crne Gore izabrala „*Velika Narodna skupština*“. Politički život tako je počeo nešto kasnije nego u ostalim djelovima nove države i u prvim godinama artikulisan je isključivo kroz djelovanje političkih struktura koje su organizovale Podgoričku skupštinu. Te političke elite svoj program, koji je sadržao nacionalne, privredne i kulturno-prosvjetne zadatke realizovali su kroz političku grupu „*Organizovanu omladinu*“ i stranački list „*Narodna riječ*“.⁹⁴ „*Organizovana omladina*“ ili „*Mlada Crna Gora*“ kako su je zvali neki od autora bila je politički mutant u kojoj su se našli svi politički predstavnici koji su baštinili ideje Podgoričke skupštine. Stvorena pod patronatom srpske političke elite, pokret Mlada Crna Gora nije imao sopstveni politički program zbog čega Crna Gora postaje politički prostor za stranke iz Srbije. Osnivaju se filijale velikih stranaka: Radikalne, Demokratske, Zemljoradničke i Komunističke. Poražena politička struja na Podgoričkoj skupštini iako marginalizovana i stavljena van zakona relativno brzo se oporavila i politički organizovala u Federalističku stranku na čelu sa Sekulom Drljevićem. Uobličavanje i homogenizacija pokreta desiće se

⁹⁴ Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br.2-3, 1969, str.190.

nakon 1921. i 1922. godine kada dolazi do povratka crnogorske emigracije koja u zemlji počinje političku borbu.⁹⁵

Politički život u Crnoj Gori do 1920. godine protekao je u utemeljenju ideologije koja je dobila podršku na Podgoričkoj skupštini. Nakon Božićne pobune 6. januara 1919. godine došlo je do homogenizacije svih političkih snaga koji su se zalagali za bezuslovno ujedinjenje. Glasilo pokreta - „*Narodna riječ*“ tumačila je njihov program: „*odlučnom borbom protiv svih onih koji bi htjeli raditi na štetu jedinstva SHS izvedenog na principu samoopredjeljenja naroda i u tu svrhu duhovno pripremiti i organizovati narod*“.⁹⁶

Angažovaniji odnos političkih partija iz Srbije i ideološko atrofiranje „*bjelaškog*“ pokreta otvorilo je vrata političkom pluralizmu nakon 1920. godine. Ključni momenat političkog zaokreta bilo je povlačenje „*bjelaškog*“ lidera Marka Dakovića iz Privremenog narodnog predstavništva, čime je okončana doktrina utemeljena nakon 1918. godine da „*bjelaški pokret ne treba razbijati kroz stranačko organizovanje*“.

Narodna radikalna stranka odmah nakon *Podgoričke skupštine* pokušala je da se nametne u političkom životu protežiranjem svojih kandidata za čelne ljude bjelaškog pokreta. Kako u tome nijesu uspjeli, u jesen 1920. godine dolazi do formiranja prvih stranačkih odbora na Cetinju i u Podgorici, Kotoru i Baru.⁹⁷

Politički program radikala u Crnoj Gori, zasnovan na paroli „*rješavanja životnih pitanja*“ bio je zbir populističkih parola, koje rukovodstvo stranke nije imalo kapaciteta i mogućnosti da realizuje. Radikali kritikuju postojeće stanje u kome „*narod nije mogao osjetiti novo doba u kome je trebalo biti gospodar svoje kuće*“, traže „*nabavku žita prije snijegova, prestanak zloupotreba u njegovoj raspodjeli i besplatno žito za siromašne, siročad i invalide*“, i otvaranje kreditnih linija jer jedino u Crnoj Gori „*država i banke nijesu dale nikakvu pomoć*“.⁹⁸

⁹⁵ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd, 1981, str. 73.

⁹⁶ „Jedan zaboravljeni program“, *Narodna riječ*, br. 43., 16. novembar 1919.

⁹⁷ Dimo Vujović, „Narodna radikalna stranka u Crnoj Gori od izbora u Ustavotvornu skupštinu do Zemaljske konferencije u decembru 1921.“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, 1973, str. 364, 365.

⁹⁸ „Rezolucija sa konferencije Narodne radikalne stranke u Podgorici“, *Crna Gora*, br. 1, 5. januar 1923.

Političko angažovanje, radikali su usmjerili prema seljacima koji su za njih bili „*stub države*“ jer su samo radikali bili „*sa seljakom a seljak je bio sa nama*“.⁹⁹ Ekonomske teme koje su otvarali po pravilu su bile ograničene na lokalnu upotrebu i nijesu nailazile na razumjevanje u stranačkom vrhu. Tako su pitanja državne pomoći Crnoj Gori, usmjerenje sredstava od ratne odštete za isušenje Skadarskog jezera, nezadovoljstvo zbog odlaganja gradnje Jadranske željeznice, više bila reakcija na aktuelne probleme nego li najava njihovog rješavanja. U ideološkom smislu radikali su konstantno bili na fonu državnog centralizma. U takvoj politici Crnoj Gori ostavljeno je mjesto „*Srpske Sparte*“, pa je zaštita „*srpskih interesa*“ kamen temeljac identitetske politike. Zanimljivo je da su radikali iako jedan od stubova bjelaškog pokreta u prvim godinama političkog života zbog glasova koketirali i sa predstavnicima „*zelenasa*“, svjesni glasačkog kapaciteta „*nezadovoljne seljačke mase koja je simpatizala zelenaše*“. Radikali su manipulirali sa njihovim crnogorskim osjećanjima, ne napadajući Kralja Nikolu i njegovu vladavinu a zalaganjem radikala Kralj je amnestirao sve političke osuđenike iz redova „*zelenasa*“.¹⁰⁰

Jedan poslanički mandat radikala osvojen na izborima 1920. godine, odnosno tri mandata osvojena 1923. godine za vrh stranke u Beogradu nije bio dovoljan politički kapital da se ozbiljnije založe za rješenje problema u Crnoj Gori. Tako nakon 1923. godine i pored ogromnog uticaja radikala, u Crnoj Gori ne postoji politička ličnost koja će personifikovati ovu politiku. Politički predstavnici radikala u Crnoj Gori: Ljubo Bakić, Tomo Oraovac i Nikola Kovačević, vremenom se marginalizuju. Stranački vrh iz Beograda za nosioce lista koji se predstavljaju u Crnoj Gori postavlja političke predstavnike iz vrha stranke, a prvi među njima bio je Milan Stojadinović. Postavljanjem Milana Stojadinović za nosioca liste 1925. godine Nikola Pašić svodi ulogu poslanika iz Crne Gore na izvršioce partijske politike, ali na taj način obezbjeđuje stranci uticajnost među najbogatijim društvenim kategorijama u Crnoj Gori. Uticajnost radikala u krugovima okupljenim oko kraljevske krune, dala je ovoj partiji vjetar u leđa i uključivanje velikog broja uticajnih trgovaca, bankara, špekulanata i marginalnih

⁹⁹ Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br.2-3, 1969, str.203.

¹⁰⁰ Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, *Istorijski zapisi*, br.2-3, 1969, str.201, 202.

pojedinaца preko kojih su beogradski krugovi kontrolisali rad stranke u Crnoj Gori. Glasačka baza radikala bila je dosta široka ali su se u njoj isticali sitna buržoazija i seljaštvo srednjeg staleža.¹⁰¹ U partijskom vrhu radikalne stranke najzastupljeniji su bili advokati, trgovci, vjerski službenici, penzioneri a nakon 1929. godine i državni činovnici. Članovi radikalne stranke kontrolisali su najveći dio finansijskog kapitala u čijem vlasništvu se nalazio najveći broj privrednih društava.¹⁰² Ekonomska superiornost političke elite radikala nije značajnije pomogla ekonomskom oporavku zemlje. Politički uticaj koristili su uglavnom za razvoj sopstvenog biznisa dok su se u javnom diskursu pozicionirali kao konzervativna stranka-zaštitnik države i poretka.

Demokratska stranka nastala je udruživanjem više političkih organizacija iz cijele države sredinom 1919. godine. Ideje koje su homogenizovale različite političke struje bile su: centralizam, nacionalno jedinstvo po krvi i jeziku, rješenje agrarnog pitanja i socijalna pravda. Stranačke organe u Crnoj Gori demokrate su počele organizovati 1920. godine a u martu 1921. osnovan je oblasni odbor stranke. Iako u programskim dokumentima definisani kao državotvorna stranka, demokrate su sa biračima komunicirale uglavnom kroz svoj socijalno-ekonomski program. Tako se u programskim dokumentima kao i njihova politička konkurencija zalažu za „*organizovanje ishrane stanovništva*“, pomoć seljacima i rješenje agrarnih problema, obezbjeđenje uslova za rad „*trgovaca, zanatlija i radnika*“, a nijesu izostavljena ni pitanja bolje saobraćajne povezanosti i pitanje činovništva.¹⁰³ Slično radikalima ni demokrate u Crnoj Gori nijesu imale definisan politički program prilagođen biračima, njihovim potrebama i očekivanjima. Konzistentni po pitanju državno-pravnog položaja, demokrate ni jednog trenutka nijesu napustile ideale „*bjelaša*“ iz čijih redova je i regrutovan najveći dio stranačkih prvaka. Velik broj činovnika u njihovim redovima bio je značajna prednost u prvim izbornim godinama jer su predstavnici ove političke organizacije bili na čelu komisija za agrarnu reformu. To je u izbornim okruzima koji su Crnoj Gori priključeni 1913. godine bio dobar način pritiska na birače jer je glas za

¹⁰¹ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 46.

¹⁰² Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Bar, 2000, str. 115.

¹⁰³ “Skupština izaslanika Demokratske stranke u Podgorici od 26. Marta 1922. godine“, *Narodna Riječ*, br. 17, 29. Mart 1922.

demokrate podrazumijevao i naklonost prilikom raspodjele zemlje.¹⁰⁴ Za razliku od konkurencije demokrate su bile izrazito antiklerikalna partija. Ideje koje su stizale iz Beograda, na lokalnom političkom tržištu nijesu imale upotrebnu vrijednost. Borba za glasove svodila se na modifikaciju državne politike centra i kritiku radikala, sa kojima su paradoksalno, za razliku od ostalih političkih partija imali najviše sličnosti. Iako je baza iz koje su demokrate crpile svoje glasove bila dosta široka i sociološki heterogena, dominantna socijalna struktura u vrhu stranke bili su intelektualci. Demokrate su se hvalile da se među njihovim članovima nalazi 75% crnogorske inteligencije, među kojima je najviše bilo : advokata, pravnika, učitelja, profesora, ljekara, novinara i činovnika.¹⁰⁵

Crnogorska federalistička stranka bila je jedina autohtona politička partija između dva svjetska rata na prostoru Crne Gore. Ideološki utemeljena i programski fokusirana na prostor Crne Gore okupljala je političku elitu afirmisanu u periodu prije stvaranja zajedničke države. Temeljni politički princip federalista bilo je načelo ravnopravnosti, što je podrazumijevalo jednakost „*političkih, ekonomskih i kulturnih jedinica*“ zajedničke države.¹⁰⁶ Glavni problem u ostvarenju ovih ideja po njima je bio unitarizam zbog čega borbu protiv centralizam doživljavaju kao svoj osnovni politički princip.

Kreatori nove državne ideologije federaliste su etiketirali kao „*antidržavnu*“, „*separatističku*“ i „*antisrpsku*“ političku opciju. To je bilo u suprotnosti sa zvaničnim političkim stavom federalista koji su tvrdili da su „*Crnogorci integralni dio srpske nacije*“ a Kralj Nikola „*jedan od najveći srpski vladara posle Kosova*“¹⁰⁷. Federalisti crnogorsku individualnost nijesu poistovjećivali sa nacionalnom posebnosti. Ideološki koncept federalista i pored ovih osporavanja bio je blizak biračima što su pokazali i rezultati izbora. Na prvim izborima na kojima su se pojavili 1923. godine osvojili su 24,3% glasova ili 2 mandata a dvije godine kasnije sa 25,7% osvojenih glasova postali su

¹⁰⁴ Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981, str. 125.

¹⁰⁵ Šerbo Rastoder, *Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929*, Bar, 2000, str. 208.

¹⁰⁶ Program i statut Crnogorske stranke, Cetinje, 1925.

¹⁰⁷ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd, 1981, str. 79, 82.

najjača stranka u Crnoj Gori i od mogućih sedam osvojili tri mandata.¹⁰⁸ Izborna 1925. godina bila je najbolja za federaliste pošto su posljednji put u državni parlament kao samostalna politička organizacija ušli na sledećim izborima 1927. godine kada su osvojili samo jedan mandat. Slabljenje uticaja federalista u crnogorskom društvu povezano je sa političkom saradnjom sa Hrvatskom seljačkom strankom. Dok je u realnom političkom životu koalicija na jugoslovenskom nivou bila jedini način da federalisti svoje ideje sprovedu u djelo, na lokalnoj političkoj sceni saradnja sa Hrvatima izjednačavana je sa izdajom. U političkom životu stvorena je atmosfera u kojoj su federalisti predstavljani kao pioni Stjepana Radića i ekspozitura njegove stranke u Crnoj Gori.

Pored borbe protiv centralizma koja je bila dominantna politička tema, federalisti su se u svom programu bavili i ekonomijom. To su za razliku od ostalih političkih partija bili konkretni ekonomski problemi ograničeni na Crnu Goru.

Socijalna struktura članstva bila je dosta šarena ali su u stranačkom rukovodstvu dominirali političari iz perioda samostalne crnogorske države. To su bili većinom advokati ili penzioneri bivšeg režima, među kojima i veliki broj oficira. Glasačku bazu regrutovali su na ograničenom prostoru koji je obuhvatao Crnu Goru nakon Berlinskog kongresa. Iako su najveći broj glasova dobijali na selu, federalisti ozbiljnije nijesu problematizovali položaj seljaštva i razvoj poljoprivrede. Tek će nakon kongresa stranke 1925. godine u svom programu državu definisati kao „seljačku demokratiju“ čime je otvoren put za saradnju sa seljačkim strankama u zemlji naručito sa Hrvatskom seljačkom strankom¹⁰⁹

Komunisti i prve ljevičarske-socijalističke organizacije nastajale su homogenizacijom radničkih udruženja koja su se borila za radnička prava. Tradicija takvih organizacija koje su imale karakter sindikalnog udruživanja bila je najizraženija u Boki gdje su radnici još za vrijeme Austro-Ugarske vlasti organizovali tražeći povećanje nadnica i osmočasovno radno vrijeme.¹¹⁰ Radnička udruženja brzo su okupljena oko prve političke stranke socijalističke provenijencije-Socijalističke radničke partije Jugoslavije (SRPJ). Stranka je osnovana u Beogradu na konferenciji u aprilu 1919.

¹⁰⁸ Sekula Drljević, *Politička misao*, Podgorica, 2007, str.37.

¹⁰⁹ Dimitrije Dimo Vujović, *Crnogorski federalisti 1919-1929*, Titograd, 1981, str.197.

¹¹⁰ Čedomir Pejović, *Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919-1941*, Podgorica, 1999., str. 21.

godine a partijska organizacija u Crnoj Gori bila je vezana za Sarajevo osnivanjem Pokrajinskog odbora za BiH i CG.

Prva oblasna konferencija SRPJ održana je aprila 1920. godine a već na drugoj konferenciji u oktobru iste godine u Podgorici komunisti potpuno zaokružuju svoju partijsku infrastrukturu na prostoru Crne Gore. Utemeljan na idealima Kominterne i oblikovan na Vukovarskom kongresu (20.-25. jun 1920) politički program komunista bio je atraktivan za većinu stanovništva. Sam sistem parlamentarizma komunisti su doživljavali kao prelazno rješenje iako su na izborima 1920. godine osvojili 38% glasova i 4 mandata.¹¹¹ Krajem 1920. godine počinje otvoreni progon komunista, dokument „Obznana“ zabranio je svaku medijsku i propagandnu aktivnost što je dovelo i do raspada političke organizacije u Crnoj Gori.

Socijalističke ideje u Crnoj Gori širila je mlađa inteligencija, školovana na strani. Đaci i studenti, koji su po pravilu dolazili sa sela prihvatili su socijalističke ideje jer su najviše odgovarale njihovoj ideološkoj osnovi i socijalnom porijeklu. Upravo te snage izvršice političko organizovanje radničke klase i postati njen idejni i rukovodeći kadar.¹¹² Iako su intelektualci, odnosno studenti iz Crne Gore bili utemeljivači komunističkog pokreta, najznačajniji dio partijskog članstva regrutovan je među seljačkom populacijom.¹¹³ Nešto kasnije, osnovu stranačke organizacije činili su lokalni srednjoškolci i studenti Beogradskog univerziteta. U organizacionom djelovanju komunista u prvoj polovini XX vijeka razlikuju se dva perioda. Prvi, od 1918 do 1929 godine kada se pokret fokusirao na radničku klasu isključujući iz svoje sfere uticajnosti seljaštvo i građanske slojeve društva. To se promijenilo nakon 1929. godine kada djelovanje komunista postaje šire i raznovrsnije. Širi se socijalna osnova pokreta pa pored ideoloških komunista i radnika u članstvo se počinju uključivati i seljaci, srednjoškolci i studenti.¹¹⁴ U ovom periodu pokret dobija na masovnosti i ideološke disperzije pa se komunisti bave ne samo političkim već i ekonomskim i kulturnim pitanjima.

¹¹¹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1989., str. 22.

¹¹² Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 57.

¹¹³ Milija Stanišić, *Tokovi revolucije u Crnoj Gori III*, Nikšić, 1988, str. 39.

¹¹⁴ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 378.

Programska osnova komunista potpuno se razlikovala od političkih ideja njihove konkurencije. Ona za razliku od građanskih partija nije nudila odgovore na izazove sadašnjosti već je svoju ideju projektovala u budućnost. Fokusiranje na svakodnevna pitanja za komuniste je bilo „*sitničarenje oko kojih se radni i siromašni narod svađa, dok oni složno haraju, pljačkaju i upropaštavaju budućnost*“.¹¹⁵ Umjesto toga predlažu „*veliku zajednicu-ljubavi, bratstva i slobode*“, model koji je već zaživio u Rusiji-revoluciju i jedinstvo radnika i seljaka. Tako je program komunista postao plan rušenja postojećeg sistema na čijim temeljima bi trebalo da nikne novo društvo. Klasna borba postaje ideal političkog djelovanja a konačni cilj-stvaranje besklasnog društva. Radnička klasa kojoj je komunizam kao ideologija bila okrenuta u Crnoj Gori skoro da nije postojala. U Crnoj Gori u ovom periodu postoji tek nešto više od hiljadu radnika što ukazuje da je komunizam utemeljan prevashodno kao ideološki pokret.¹¹⁶

Ono što je komuniste razlikovalo od konkurencije je i jasno određivanje prema dva temeljna životna pitanja Crne Gore. To su ekonomska samostalnost zemlje kroz stvaranje radničke države i nacionalno pitanje koje prepoznavalo crnogorsku posebnost i obnavljanje samostalnosti koja je ukinuta 1918. godine. Dok su ekonomska pitanja komunistima od samog početka na listi prioriteta, nacionalnim pitanjem počinju da se bave tek kasnije. Komunisti tako tek nakon trećeg kongresa u maju 1926. godine postaju nacionalni konvertiti i politiku centralizma zamjenjuju principom samoopredjeljenja naroda. Zaokret je objašnjen „*Imperijalističkom politikom vladajuće srpske buržoazije*“, protiv koje se treba boriti a kao model rješenja nacionalnog pitanja predložena je „*Federacija radničko-seljačkih republika*“¹¹⁷. Komunisti crnogorskom narodu jasno poručuju da su njihova nacionalna prava između dva rata bila ugrožena i da je obnova crnogorskog nacionalnog identiteta moguća jedino u zajedničkoj borbi sa ostalim narodima. Neposredno pred početak drugog svjetskog rata Josip Broz poručuje crnogorskom narodu da „*se o vašim nacionalnim pitanjima nije vodilo računa i da sva*

¹¹⁵ „Proglas Pokrajinskog rukovodstva KPJ za Crnu Goru radnicima I seljacima povodom parlamentarnih izbora“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori*, knj. 1, Titograd, 1971, str. 223.

¹¹⁶ 1939. godine: 24 manja industriska preduzeća sa 1 355 radnika-Spasoje Medenica, *Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941*, Titograd, 1959, str.117.

¹¹⁷ „Rezolucija KPJ o nacionalnom pitanju usvojena na III kongresu“, *Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori 1918-1945*, Knjiga I, Titograd, 1961, str. 488, 489.

*prava mogu ostvariti samo u zajedničkoj borbi sa ostalim narodima Jugoslavije za demokratsku i nacionalnu slobodu*¹¹⁸.

U većini izbornih procesa između dva svjetska rata, izborni okrug koji se svodio na Crnu Goru obuhvatao je prostor u granicama iz 1878. godine. To je bio prostor cetinjskog, nikšićkog, barskog, kolašinskog, andrijevačkog i podgoričkog okruga. Na ovom prostoru birano je 10 poslanika za saveznu skupštinu 1920. godine, odnosno 8 poslanika na svim sledećim izborima. Prostor pljevaljskog, bjelopoljskog i beranskog okruga pripadao je izbornom okrugu koji je vezan za prostor novopazarskog sandžaka dok je prostor Paštrovića i Boke pripadao okrugu Dalmacija. Prvi izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su u novembru 1920. godine i oni su u Crnoj Gori trebali da budu jedna vrsta legitimacije politike Podgoričke skupštine. Od deset mandata u crnogorskom okrugu komunisti su osvojili 38% glasova ili 4 mandata, vladajuća radikalna stranka osvojila je 13,4% glasova ili jedan mandat. Demokrate su izašle sa dvije liste, prva – Pavla Čobrovića osvojila je 14% glasova ili jedan mandat a druga Andrije Radovića takođe jedan mandat ili 5,2% glasova. Lista Spasoja Piletića koja okupljala takozvane bjelaše marka Dakovića osvojila je takođe jedan mandat ili 8,4% glasova a republikanska stranka dva mandata ili 16% glasova. Federalistička stranka bila je onemogućena da istakne svoju listu Na izborima u martu 1923. godine prvi put dolazi do pojavljivanja federalističke stranke i snažnog obračuna Radikala i Demokrata. Republikanska stranka na ove izbore po prvi put je izašla sa idejom o federativnom uređenju Jugoslavije, dok su komunisti u periodu zabrane istakli nezavisnu radničku partiju koju je predvodio Jovan Tomašević koja je osvojila 5,5% glasova i zemljoradnička nezavisna lista Novice Šaulića koja je kao „*neopredjeljena lista*“ osvojila 10% glasova. Naredni izbori održani su u februaru 1925. godine i njih je obilježilo pojavljivanje Milana Stojadinovića kao nosioca liste Radikalne stranke u Crnoj Gori koji je pripremio veliki plan reforme crnogorskog društva a za izbore dobio podršku vjerskih predstavnika pravoslavne crkve i islamske zajednice. I na ovim izborima zemljoradnička lista osvojila je skoro 12% glasova što nije bilo dovoljno za ulazak u parlament. Ova lista ipak će prvi put ući u parlament narednog izbornog ciklusa u septembru 1927. godine pošto će

¹¹⁸ Josip Broz Tito, „Proglas narodima Jugoslavije“ mart, 1939, Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, Sarajevo, 1982, str. 48.

uspjeti da osim nikšićkog sreza u kome su imali apsolutnu dominaciju, svoj uticaj proširi i na druge krajeve u Crnoj Gori. Izbori iz 1927. godine karakteristički su po nastupu radikala i demokrata u nekoliko kolona i približavanju crnogorskih federalista Hrvatskoj seljačkoj stranci. Parlamentarna kriza izazvana ubistvom u parlamentu dovela je do uvođenja šestojanuarske diktature i uvođenja politike integralnog jugoslovenstva-jedan kralj, jedna država, jedan narod. Država je podjeljena na Banovine a Crna Gora sa svojom teritorijom, ponovo je bila jedinstvena cjela u široj administrativnoj pokrajini. Većina političkih prvaka u Crnoj Gori, uglavnom radikalske i demokratske stranke priključila se takozvanoj državnoj stranci – Jugoslovensko-radikalnoj-seljačkoj demokratiji koja je 1933. godine promijenila ime u Jugoslovensku nacionalnu stranku. Politički život oživio je nakon 1934. godine i ubistva kralja Aleksandra. Novi izbori raspisani su za maj 1935. godine i na njoj su se pojavile dvije liste, prva-državna i druga opoziciona sastavljena na čelu sa Hrvatskom seljačkom strankom i Demokratskom, Zemljoradničkom strankom, Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom od Demokrata, Zemljoradnika. Vladina lista dobila je podršku a novi mandatar Vlade Milan Stojadinović u svoj blok uključuje i Slovence i Muslimane okupljenje oko SLS-a i JMO-e. Većina bivših crnogorskih političara iz redova radikala i demokrata ulazi u članstvo nove Stojadinovićeve koalicije -Jugoslovenske radikalne zajednice. U narednim godinama politički život u Crnoj Gori ostao je u sjenci političkih događaja na Jugoslovenskom nivou koji su obilježili politički dogovori državne politike sa rikovodstvom Hrvatske seljačke stranke. Sporazum Cvetković-Maček podržali su crnogorski federalisti, koji su njegovu primjenu doživjeli kao početak federalnog organizovanja države i najavu preuređenja u kojoj bi Crna Gora dobila ravnopravan položaj.¹¹⁹

¹¹⁹ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 382-403.

Tabela 8. Uporedna analiza rezultata izbora u Crnoj Gori 1920.-1938.

	Radik. s.	Demok. s.	Komun. s.	Federal. s	Republikanci	Zemlj. s.	Ostali
1920.	13%	19%	38%	Zabranjena	16%	5%	9%
1923.	25%	26%	Zabranjena	24%	7%	10%	8%
1925.	27%	22%	Zabranjena	26%	7%	12%	6%
1927.	34%	31%	Zabranjena	15%	/	13%	7%
Šestojanuarska diktatura							
	Vladina lista			Udružena opozicija			Ostali
1935.	69%			27%			4%
1938.	53%			47%			/

Iako su se u prvoj polovini XX vijeka u Crnoj Gori desila „*krupna istorijska pomjeranja*“, problemi sa kojima je društvo ušlo u novi vijek nijesu riješeni. Velika očekivanja crnogorskog društva nakon 1878. godine nisu ostvarena a slično je bilo i sa očekivanjima stanovništva nakon formiranja Kraljevine Jugoslavije. Egzistencijalna pitanja crnogorskog društva u prvoj polovini XX vijeka nijesu bila previše zahtjevna, društvo i političke elite nijesu ih mogle ispuniti. Saobraćajna izolovanost crnogorskog prostora i loše komunikacije između naselja u Crnoj Gori ograničile su razvoj i ekonomski napredak. Oslonjena na poljoprivrednu proizvodnju, od koje je živjelo 80% stanovništva crnogorska ekonomija u prvoj polovini 20. vijeka konstantno je stagnirala. Poljoprivredne površine činile su 4,2% ukupnih jugoslovenskih površina ali su oni davali svega 0,3% proizvodnje. Poljoprivredna proizvodnja fokusirana je isključivo na obezbjeđivanje hrane za domaćinstvo, dok su stočarski proizvodi namjenjeni za prodaju. Proizvodi od mesa, kože i mlijeka čine skoro 80% crnogorskog izvoza. Industrijska proizvodnja ograničena je na nekoliko manjih pogona u kojima radi nešto više od 1 000 radnika, što je 0,1% zaposlenih radnika u Jugoslovenskoj privredi.

Od svih pokazatelja, napredak je registrovan samo u demografskoj statistici gdje se svake decenije broj stanovnika povećavao za oko 15%. Društvo funkcioniše bez ijedne nacionalne i kulturne institucije a 1921. godine čak dvije trećine crnogorskog stanovništva je nepismeno. Društvena i socijalna diferencijacija nasljeđena iz perioda Kraljevine, nije značajnije promjenjena ni nakon 1918. godine. Ogromna većina

stanovništva živjela je na granici egzistencije, dok je na drugoj strani samo mali krug trgovaca i činovnika oslonjenih na državne i političke strukture živio iznad prosjeka. Slaba saobraćajna povezanost onemogućila je uključivanje u jugoslovenski ekonomsko-tržišni sistem a uzrokovala je i trgovačke monopole pa je u cijeloj državi pšenica uvijek bila najskuplja u Crnoj Gori. Suočeni sa nedostatkom hrane i nedovoljnom proizvodnjom seljaci su bili upućeni na zaduživanje kod trgovaca i zeleniša. Seljački dugovi u Crnoj Gori, srazmjerno broju stanovnika bili su najveći u Jugoslaviji i činili su 7,1% ukupnog jugoslovenskog seljačkog duga.

Ukidanjem državnosti 1918. godine, crnogorski prostor postaje politički poligon za stranke iz Srbije. Političke elite nastale su cijepanjem bjelaškog pokreta a politički život preuzimaju državne stranke koje u Crnoj Gori imaju svoja predstavništva. Jedina autentična, crnogorska partija između dva rata bila je Federalistička stranka koja je okupljala političke predstavnike starog režima. Političke stranke u ovom periodu nijesu uspjele da rješe ni jedan značajniji problem crnogorskog društva. Crna Gora tako ostaje izolovan prostor, na niskom stupnju ekonomskog i kulturnog razvoja.

SOCIJALISTIČKE IDEJE U CRNOJ GORI PRIJE 1945. GODINE

Ljevičarske i socijalističke ideje biće ideološka osnova za aktivnosti radničkih organizacija koje se početkom 20. vijeka bore za bolje uslove na radu. Ove organizacije naručito su bile aktivne na primorju u krajevima koje je kontrolisala Austro-Ugarska vlast gdje je bilo najviše industrijskih kapaciteta. Prvi radnički savez formiran je u Baru 1903. godine a ubrzo će se slična udruženja osnivati i na Cetinju, Nikšiću i Podgorici. Aktivnosti radničkih udruženja objedinjena su 1920. godine osnivanjem crnogorske podružnice Socijalističke radničke partije Jugoslavije. U ideološkom smislu, najveći uticaj na širenje ideja socijalizma u Crnoj Gori imali su studenti i crnogorska emigracija koja je za vrijeme oktobarske revolucije živjela u Rusiji i Francuskoj. Jedan dio ove emigracije, naručito mlađi studenti prihvatili su političke ideje boljševičke revolucije i počeli da ih popularišu nakon povratka u Crnu Goru. Ovaj dio crnogorske emigracije predvodio je Vukašin Marković ali i crnogorski studenti u Francuskoj Jovan Tomašević, Bogdan Vujošević, Božo Ljumović i drugi. U ovu grupu možemo ubrojiti i zarobljenike iz Austro-Ugarskih logora, Marka Mašanovića i Petka Miletića koji su takođe podržavali

komunističke ideje.¹²⁰ Nakon 1929, godine počinje da se širi socijalna osnova pokreta pa pored ideoloških komunista i radnika u članstvo se uključuju i seljaci, srednjoškolci i studenti. Tako pripadnici mlađe inteligencije, đaci i studenti iz ruralnih krajeva školovani van Crne Gore, postaju nosioci socijalističkih ideja.¹²¹ Vrlo brzo, socijalistički pokret počeo je da se bavi i ekonomskim, kulturnim i nacionalnim pitanjima. Za razliku od građanskih partija koji su se bavili konkretnim pitanjima iz sadašnjosti, komunisti političke ideje i ciljeve projektuju u budućnost. Program komunista postao je plan rušenja postojećeg sistema na čijim temeljima bi trebalo da nikne novo društvo. O tome slikovito govore i svjedočenja zapaženih crnogorskih komunista iz tog perioda. Milovan Đilas navodi da *“Put ka komunizmu nije mi otkrila ni marksistička literatura ni komunistički pokret, jer ni jednog ni drugog nije bilo u zaostaloj i zabitoj beranskoj sredini... Bila je to želja za jednim boljim i ljepšim svijetom, za promjenom, želja urođena svakom biću, a koja u konkretnim prilikama, nije ni mogla da dobije drugi do komunistički oblik. Komunizam je bio jedna nova ideja. To je za mladost bio zanos, žudnja za podvigom i za žrtvovanjem na sreću roda ljudskoga”*.¹²² Kroz svoje stvaralaštvo, nešto slojevitije objašnjenje uspjeha komunističkog pokreta među crnogorskom omladinom nudi književnik Mihailo Lalić. Razmišljajući zbog čega je komunizam i marksizam privlačan mladima i zašto se toj ideologiji prikonila cijela jedna generacija Lalić piše: *„omladini je urođena ljubav za pravdu, pa i da su mladi lakoumno uvjereni da pravičan svijet nije teško ostvariti – ima tu i drugih stvari, uglavnom mitova. Za crnogorsku omladinu značajan je mit Rusije, i odmah za tim mit plemenske komunice koja obuhvata nepodijeljene šume i pašnjake oko sela i u planini. Odmah za ovim je i mit mobe, zajedničkog rada uz pjesmu, rada koji prerasta u igru i spaja pokrete s poezijom a žive ljude od krvi i mesa s utopističkom sanjarijom”*.¹²³ Lalić primjećuje još jedan razlog, zasićenost mladih ljudi aktuelnim političkim elitama. Tvrdi da su mladi bili potpuno protiv njih bez obzira da li su učili fakultet u Beogradu,

¹²⁰ Jovan R. Bojović, „Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, 2-3, 1969, 181.

¹²¹ Jovan Bojović, *Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941*, Cetinje, 1976, str. 57, 378.

¹²² Živko Andrijašević, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, *Portal analitika*, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

¹²³ Živko Andrijašević, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, *Portal analitika*, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

medresu u Skoplju ili bogosloviju na Cetinju.¹²⁴ Značajnu podršku koje su komunističke ideje imale u Crnoj Gori na sličan način tumači i štampa između dva svjetska rata koja nije bila naklonjena komunistima. Pokušavajući da objasne fenomen tako snažne podrške komunističkim idejama u sredinama u kojima nema radnika ni industrije navode da je prvi razlog opšta bijeda i siromaštvo u kome živi stanovništvo. Kao drugi razlog ističu veliko nezadovoljstvo stanovništva koje je nakon „*obaranja tiranskog i pljačkaškog Nikitinog (kralj Nikola – prim. A.P.) režima*“ očekivala velike promjene. Ta očekivanja nijesu ispunjena, trgovci, zelenaši i špekulanti potpuno su opljačkali narod pa su ih prozvali – „*gulikože*“. Treći razlog je uticaj velikog broja crnogoraca koji su otišli u američke rudnike i koji su tamo bili članovi brojnih radničkih organizacija. Konačno kao posljednji razlog se navodi tradicionalna prvrženost i ljubav crnogoraca prema Rusiji.¹²⁵

Početak drugog svjetskog rata, okupacija države i veze jugoslovenskih komunista sa Kominternom redefinisale modele širenja socijalističkih ideja u Crnoj Gori. Iako zamišljen kao opštenarodni pokret bez političkih i ideoloških oznaka, Narodnooslobodilačka borba od samog početka bila je kontrolisana i usmjeravana od strane Komunističke partije. Zbog međunarodnih okolnosti, ograničenja iz samog SSSR-a, oslobodilački pokret pokušavao je na sve načine da se izdigne iznad političkih i ideoloških obilježja. Naravno, iza ovih pokušaja prikrivanja stajala je snažna i centralizovana organizacija oličena u instituciji *Vrhovnog štaba* koji su skoro potpuno činili rukovodioci komunističkog pokreta. Bez obzira što su pokušavali da prikriju svoju rukovodeću ulogu, komunisti su organizovali, usmjeravali i upravljali procesima tokom oslobodilačkog rata što im je dalo prostor da šire i političke ideje i ideologiju socijalizma među članovima i simpatizerima oslobodilačkog pokreta. Kao predvodnik oslobodilačkog pokreta, Partija još za vrijeme rata na oslobođenim teritorijama počinje sa stvaranjem prvih organa vlasti. To će otvoriti ogromne mogućnosti za promociju i utemeljenje ideja socijalizma u Crnoj Gori.

¹²⁴ Živko Andrijašević, „Crnogorski dio Milovana Đilasa“, *Portal analitika*, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

¹²⁵ Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, 1, 1981, 128.

POGLAVLJE II.

CRNA GORA 1945 - 1955

TERITORIJA I STANOVNIŠTVO

Državna teritorija i granice Crne Gore nakon drugog svjetskog rata definisane su na drugom zasjedanju AVNOJ-a, donešenjem odluke o federalnom uređenju nove države i Crne Gore kao posebne federalne jedinice. Te odluke prihvatili su vjećnici Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke na drugom zasjedanju 16. februara 1944. godine.¹²⁶ I pored načelnog dogovora o federalnom uređenju, početkom 1945. godine otvorilo se pitanje granica federativnih republika. Status Kosova i Metohije i Sandžaka bilo je pitanje koje je direktno uticalo na nove federativne granice Crne Gore. Ovlašteni predstavnici Crne Gore u radnim tijelima AVNOJ-a otvorili su pitanje priključenja Kosova i Metohije i Sandžaka Crnoj Gori pravdajući to potrebom da „*ekonomski najslabiju federalnu jedinicu treba ojačati proširenjem*“. Konačna odluka donijeta je na XI sjednici Predsjedništva CASNO 5. marta 1945. godine, kojoj su prethodile konsultacije Blaža Jovanovića u Beogradu. Jovanović je članovima crnogorskog predsjedništva prenio da se Sandžak dijeli između Srbije i Crne Gore po granicama iz 1913. godine, dok se Kosovo i Metohija zadržavaju kao jedinstvena administrativna cjelina. Nakon toga, te odluke je potvrdio ZAVNO Sandžaka koje je 29. marta 1945. godine odlučilo da se jedan dio priključi Crnoj Gori, drugi Srbiji.

Konačno zaokruživanje državne teritorije Crne Gore dogodilo se na četvrtom zasijedanju CASNO-a u aprilu 1945. godine. Poslanici te skupštine potvrdili su odluke ZAVNO-a Sandžaka o priključenju pljevaljskog i bjelopoljskog sreza Crnoj Gori kao i odluku odbora Boke-Kotorske koja je takođe priključena crnogorskoj teritoriji. Ovim zaokruživanjem površina Crne Gore iznosila je 13 812 km² koja je bila podjeljena na 17 srezova. To su bili: barski, cetinjski, ulcinjski, kotorski, hercegnovski, podgorički,

¹²⁶ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 385.

nikšićki, viluski, danilovgradski, pljevaljski, bjelopoljski, kolašinski, beranski, rožajski, andrijevački, šavnički i pivski srez.¹²⁷

Zvanični izvještaji Zemaljske komisije za ratnu štetu u Crnoj Gori ukazuju na velike demografske gubitke. Procjenjuje se da je oko 30% crnogorskog stanovništva bilo žrtva rata ili okupacijskog terora. Za vrijeme sukoba po tim podacima stradalo je 40 446 lica, 95 346 njih bilo je raseljeno a sa nekim vidom invaliditeta nakon rata bilo je 25 144 crnogorska građanina. Broj lica koji su izgubili hranioca kretao se oko 65 000 uz oko 6 000 ratne siročadi.¹²⁸ Prema podacima iz druge polovine 1945. godine procjenjuje se da je u Crnoj Gori živjelo 360 044 stanovnika.¹²⁹

Na prvom posleratnom popisu stanovništva 15. marta 1948. godine Crna Gora imala je 376 573 stanovnika, od čega 47,3% muškaraca i 52, 7% žena. Gustina naseljenosti bila je najmanja u Jugoslaviji i iznosila je svega 27 stanovnika po metru kvadratnom, duplo manje od jugoslovenskog prosjeka od 61 stanovnika po metru kvadratnom.¹³⁰ Progresivne stope rasta stanovništva registruju se na svakom narednom popisu. Prema statističkim podacima saveznog fonda za statistiku 1947. godine u Crnoj Gori je živjelo 371 000 stanovnika, 1948. godine – 379 000 a 1949. godine 386 000 stanovnika. Povećavao se i broj novorođenčadi, tako je statistika za 1947. godinu zabilježila 10 736 novorođenih, 1948. godine – 11 591 a 1949. godine broj novorođenih je porastao na 13 081.¹³¹ Prema podacima sa popisa iz 1953. godine u Crnoj Gori je živjelo 419 873 stanovnika koji su živjeli u 92 159 domaćinstava. Uz značajno povećanje stope rasta stanovništva, tokom 1953. godine u Crnoj Gori je živjelo 30 stanovnika po km².¹³²

¹²⁷ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 507, 508.

¹²⁸ Tomislav Žugić, *Ljudske i materijalne žrtve naroda Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Nikšić, 1981, str.190, 191.

¹²⁹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 508.

¹³⁰ Stanovništvo FNRJ, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, Državni arhiv Crne Gore (u nastavku DACG), Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe republičkih organa i organizacije novog perioda (u nastavku OSIO-NP-PG), fond Centralnog komiteta Saveza Komunisti Crne Gore (u nastavku CK SK CG), broj kutije (u nastavku - k.) k. 57/49.

¹³¹ Demografski podaci za period 1947-1949, *Statistički bilten*, Beograd, jun 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹³² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 463.

Tabela 9. Broj stanovnika i naseljenost u Crnoj Gori po godinama

	Broj stanovnika	Naseljenost na km²
1931.	360 044	26
1941.	417 299	30
1945.	360 044	26
1948.	376 573	27
1953.	419 873	30

Udio Crne Gore u ukupnom stanovništvu Jugoslavije 1948. godine iznosio je 2,4%. Taj procenat nije se značajnije mijenjao i u narednim decenijama dok je udio Crne Gore u površini na Jugoslovenskom nivou iznosio 5,4%.¹³³ Iseljavanje i nakon drugog svjetskog rata ostaje jedan od značajnih demografskih problema Crne Gore. neposredno nakon rata oko 5 500 najsiromašnijih porodica sa 45 000 osoba preseljeno je iz Crne Gore u Vojvodinu.¹³⁴ Tako je crnogorsko društvo 1945. godine u demografskom smislu bilo na nivou demografske statistike iz 1931. godine.

RATNE POSLJEDICE I OBNOVA ZEMLJE

Ratni sukobi ostavili su ogromne posljedice na kompletno crnogorsko društvo. Komisija za ratnu štetu procijenila je tokom rata uništeno 50% svih crnogorskih materijalnih i kulturnih dobara, a da se u nekim područjima ta šteta kreće od 75% do 100%. Četvrtina građana Crne Gore ostala je bez krova nad glavom. Uništeno je 22 354 kuća za stanovanje, 53 967 pomoćnih objekata, 878 državnih zgrada od čega 321 škola.¹³⁵

Procjenjena ratna šteta u industriji, poljoprivredi, šumarstvu, saobraćaju i drugim privrednim granama procjenjivala se na skoro 44 milijarde dinara, što je po obračunu vrijednosti iz 1938. godine bilo polovina ukupnog crnogorskog materijalnog dobra.

¹³³ Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 463.

¹³⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 40.

¹³⁵ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 474.

Skromni industrijski pogoni, potpuno su uništeni. Industrijski objekti Arsenala u Tivtu, fabrika sapuna u Kotoru, Uljara u Baru i pogoni za vađenje ruda i eksploataciju drveta stavljeni su van funkcije. Šumska industrija potpuno je devastirana, od 16 pilana koje su radile prije rata uništeno ih je 13. Velike štete napravljene su i u šumskim kompleksima, koje su činile skoro trećinu teritorije Crne Gore i bile najveći resurs crnogorske privrede.¹³⁶ Tokom rata većina seoskih imanja je zapuštena a za četiri godine uništeno je 70% stočnog fonda.¹³⁷ Procjenjuje se da je tokom rata opljačkano 2 709 364 grla razne stoke, uništeno oko 360 tona hrane i oštećeno 23 388 hektara obradivog zemljišta.¹³⁸

Velike štete u toku rata pretrpjeli su i sve urbane cjeline u Crnoj Gori. Podgorica je u sukobima i savezničkim bombardovanjima skoro potpuno uništena a slično je bilo i u ostalim gradovima: Kolašinu, Beranama, Bijelom Polju, Nikšiću i Danilovgradu gdje je uništeno 43% stambenog prostora ili 35 000 zgrada.¹³⁹ Pobjeda piše da je Podgorica nakon oslobođenja ličila na ruševinu a da je život bio težak i nesnošljiv. Saveznička bombardovanja od maja 1944. godine natjerala su stanovnike Podgorice da se kriju u pećinama na obalama Morače, Zete, Ribnice i Cijevne. Prilikom povlačenja Njemaca i četnika iz Podgorice porušeno je i ono malo infrastrukturnih objekata koji su preživjeli ratne godine. Minirani su Vezirov most, gvozdeni most preko Morače i kameni most preko Ribnice čime je Podgorica ostala u saobraćajnoj izolaciji.¹⁴⁰ Procjenjuje se da je za vrijeme ratnih sukoba. Putna mreža u dužini od 1 510 kilometara je oštećena a razrušeno je 300 mostova ili 80% od ukupnog broja.¹⁴¹

Ratni sukobi još nisu bili ni završeni na cijelom prostoru Crne Gore, kada je donijeta odluka o početku procesa obnove zemlje. Izvršni odbor ZAVNO Crne Gore i Boke 11. marta 1944. godine svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima poslao je uputstvo o formiranju radnih jedinica koje će raditi na obnovi porušenih dobara. Prioritetni zadaci ovih jedinica bili su: opravka puteva, mostova, podizanje zgrada za bolnice, obrada i zasijavanje poljoprivrednih površina. Jedinice su činili muškarci i žene „u pozadini fronta“ koji imaju između 16 i 50 godina. Radne jedinice formiraju se u

¹³⁶ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 34.

¹³⁷ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹³⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 33.

¹³⁹ Blažo Jovanović, „Ekonomsko i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁴⁰ Teški zadatci narodnooslobodilačke vlasti u porušenoj Podgorici, *Pobjeda*, br. 8, 6 januar 1945, str. 7.

¹⁴¹ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 474.

okviru narodnooslobodilačkih odbora i njihova osnovna organizaciona cjelina su čete. Sve čete iz jedne opštine formiraju radni bataljon, dok svi bataljoni iz jednog sreza formiraju radnu brigadu kojom rukovodi sreski odbor narodnooslobodilačkog odbora. Radovi na obnovi podjeljeni su u dvije kategorije. Prvu vrstu radova, od *neposrednog vojničkog značaja*, u koju su spadali opravka i izgradnja puteva, izgradnja novih bolnica objekata za državnu upravu i prenošenje bolesnika. Druga vrsta radova odnosi se na zadovoljavanje osnovnih životnih potreba stanovništva. U tu kategoriju spadaju svi poljoprivredni radovi, popravka i izgradnja kuća za stanovanje. Posebno se sugerše svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima da se kod poljoprivrednih radova prvo obrađuje zemlja boraca NOB-a i da se ne smije dozvodliti „*da makar najmanji komad zemlje ostane nezasijan i neobrađen*“.¹⁴² Prioriteti u obnovi zemlje nisu promjenjeni ni nakon oslobođenja, najvažniji zadaci ostaju obnova porušenih objekata, saobraćajno povezivanje i normalizacija života.

Period obnove, hronološki traje od oslobođenja do usvajanja prvog petogodišnjeg plana 1947. godine.¹⁴³ Preseljenjem Predsjedništva CASNO na Cetinje proces obnove prelazi u novu fazu pošto iza cijelog procesa formalno staje država. Na sjednici predsjedništva CASNO-a, 27. decembra 1944. godine dolazi do formiranja Komisije za obnovu koja je trebalo da koordinira rad svih državnih organa u procesu obnove. Komisija je utvrdila svoje zadatke: *1. Obnova putne mreže i povezivanje sreskih centara sa najbližim pristaništima i željezničkim stanicama; 2. uključivanje većih naselja u poštansko-telegrafsku-telefonsku vezu; 3. opravku svih zgrada, u prvom redu državnih*.¹⁴⁴ Nadležnosti komisije za obnovu, kasnije preuzima prva crnogorska posleratna Vlade formirana 17. aprila 1945. godine. Dio svojih nadležnosti, nova Vlada usmjerila je i na proces obnove zemlje a prioriteti: „*osposobljavanje puteva i mostova, izgradnja saobraćajnica i pojačavanje transporta*“ što je u krajnjem trebalo da rezultira normalizacijom svakodnevnog života i pokretanjem privrede.¹⁴⁵

¹⁴² Uputstva za formiranje radnih jedinica, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 210.

¹⁴³ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 36.

¹⁴⁴ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 476-485.

¹⁴⁵ „Ekspozice predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 2.

Odjeljenje za ekonomsku obnovu koje funkcioniše pri predsjedništvu CASNO-a u oktobru 1944. godine zaključuje da se „*bez urednog saobraćaja obnova ne može ni zamisliti*“. Sreski odbori u cijeloj Crnoj Gori zbog toga su dobili obavezu „*da odmah pristupe najnužnijoj opravci puteva, vodeći računa da njihova opravka odgovara i saobraćanju teretnih vozila*“.¹⁴⁶ Obnavljanje saobraćajnica, nametnulo se kao prioritetan zadatak obnove, pošto su bez komunikacije svi ostali naponi bili su uzaludni. Slabe saobraćajne veze usporavale su obnovu zemlje, što najbolje ilustruju troškovi transporta. U periodu obnove, jedna cigla koja je u Kotoru koštala 3 dinara nakon transporta u Podgoricu koštala je skoro duplo više-5,8 dinara.¹⁴⁷ Obnova porušenih saobraćajnica tokom 1945. i 1946. godine zahvaljujući dobroj organizaciji i masovnom uključenju radne snage dala je odlične rezultate. Za 18 mjeseci nakon rata obnovljeno je 300 kilometara puteva u Crnoj Gori.¹⁴⁸ U tom periodu sagrađeno je 169 mostova dužine preko 3 500 metara. Uspostavljan saobraćaj na Skadarskom jezeru i avio linija Podgorica-Beograd. Započeti su i radovi na izgradnji pruge Podgorica-Nikšić, koja će kasnije postati najvažniji infrastrukturni objekat prvog petogodišnjeg plana.¹⁴⁹

Saobraćajnu ograničenost i izolovanost dodatno je usložnjavao skroman vozni park u kome se 1946. Godine nalazilo svega 125 ispravnih automobila.¹⁵⁰ Planska komisija u izvještaju za 1950. godinu navodi da je vozni park jedan od najvećih saobraćajnih problema. Oni iznose podatak da je 70% vozila spremno za rashodovanje i da se svake godine vozni park smanjuje. To je dokumentovano i podacima o vozilima u javnom prevozu i privredi kojih je 1947. godine bilo 654, 1948. – 587, 1949. – 540 a 1950. godine 530.¹⁵¹

Sanacija porušenih objekata takođe je definisana kao prioritetna obaveza obnove države. Prvi potez novih vlasti u tom pogledu bila je odluka Odjeljenja za šume i rude pri predsjedništvu CASNO-a koje je u avgustu 1944. godine donijelo uredbu o zabrani

¹⁴⁶ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 486.

¹⁴⁷ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁴⁸ Ekspoze predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom, *Pobjeda*, br. 37, 12 septembar 1946, str. 3.

¹⁴⁹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 39.

¹⁵⁰ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 4.

¹⁵¹ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 22, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

paljenja i krčenja šuma. Početak obnove zahtijevao je korištenje šumske građe u obnovi porušenih stambenih i državnih objekata, zbog čega nove vlasti na određen način preuzimaju monopol u ovoj oblasti. Preduzimaju se mjere da se obnove sve pilane koje su radile na malim rječnim vodotocima, kako bi se u njima pripremao materijal za obnovu objekata.¹⁵² Kako bi se obnova uništenog stambenog fonda ubrzala u julu 1946. godine donosi se i *Zakon o obnovi porušenih i oštećenih i o dovršenju započetih zgrada na teritoriji NR Crne Gore*. Za dvije godine obnove, rekonstruisano je ili izgrađeno 12 000 zgrada za stanovanje i 360 zgrada raznih ustanova.¹⁵³

U prvoj posleratnoj godini Crna Gora se suočila sa nestašicom hrane. Poljoprivredna proizvodnja nije mogla podmiriti sve veće zahtijeve za hranom. Već 1945. godine zasijano je kompletno obradivo zemljište ali je strahovita suša potpuno uništila usjeve pa je hrana nabavljena iz drugih republika.¹⁵⁴ To je zahtijevalo direktno mješanje države koja je potpuno centralizovala nabavku i distribuciju hrane. Nizom uredbi kontrolisane su cijene najosnovnijih prehrambenih proizvoda, pa su tako: žitarice, brašno, hljeb, meso i ostale namirnice imale propisane maksimalne cijene po kojima su se mogle prodavati.¹⁵⁵ Državni intervencionizam ublažio je nestašice ali nije mogao kompezovati veliku razliku između potražnje i proizvodnje. Falilo je novca za kupovinu žita, kako za ishranu tako i za nove zasade bez kojih nije bilo ni nove proizvodnje i otkupa.¹⁵⁶ Novca nije bilo, hrana se dijelila preko narodnih magacina, a sve što se prodavalo u trgovinama, zbog visokih cijena transporta koštalo je 25% više nego u drugim republikama države. Tokom 1945. godine svaki stanovnik dobijao je 14,4 kilograma žita a godinu kasnije, 26,4 kilograma.¹⁵⁷ Privilegovani u raspodjeli prve godine bili su radnici, angažovani na težim poslovima koji su dobijali po 24 kilograma žita, a oni na lakšim poslovima po 18 kilograma. Na ovaj način, po tačno „*utvrđenim tablicama*“ raspoređivala se i ostala roba: mast, šećer, variva, higijenski proizvodi i sl. Domaćinstva u nerazvijenim sredinama kasnije su dobijala i dodatnih 10 kg žita po

¹⁵² Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 485.

¹⁵³ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 40.

¹⁵⁴ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁵⁵ Uredba o određivanju cijena u dinarima na prostoru Crne Gore, *Pobjeda*, br. 25, 6 maj 1945, str. 4.

¹⁵⁶ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

¹⁵⁷ „Ekspozice pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 3.

domaćinstvu a istu količinu dobijala su i domaćinstva koja su za sebe izgrađivala kuće za stanovanje.¹⁵⁸ Unutrašnju trgovinu organizovalo je „*Zemaljsko opšte trgovačko preduzeće*“ koje je kontrolisalo cijene namirnica i preko sreskih prodavnica distribuiralo ih stanovništvu. Nešto kasnije, sa ciljem razvoja trgovine, u ovu mrežu uključeni su i vlasnici privatnih prodavnica koji su osnovne proizvode, takođe prodavali po tačno utvrđenim cijenama.¹⁵⁹

Uporedo sa rješavanjem najurgentnijih pitanja prehrane stanovništva i obnove infrastrukture, radilo se i na obnovi industrije. Procjenjuje se da je za dvije godine nakon rata indeks ukupne industrijske proizvodnje u Crnoj Gori povećan za 106% u odnosu na stanje iz 1939. godine.¹⁶⁰ Prvi industrijski objekti bile su obnovljene predratne industrije: fabrika ulja u Baru i fabrika *Rivijera* u Kotoru¹⁶¹. Prioriteti su usmjeravali i ekspanziju određenih industrijskih grana pa je tokom 1946. i 1947. godine fokus bio na industriji građevinskog materijala. Tokom 1946. godine otvoreno je sedam pilana, u Bijelom Polju otvorena je ciglana koja je proizvodila 6-7 hiljada cigala dnevno za obnovu kuća i škola, a manje proizvodnje građevinskog materijala nicala su širom zemlje.¹⁶²

Ostvareni rezultati u obnovi zemlje, kvantifikovani u kilometrima obnovljenih puteva, novim stambenim i državnim zgradama, poljoprivrednim rezultatima i obimu industrijske proizvodnje ukazuju da je za kratko vrijeme napravljen ogroman napredak. U mnogim kategorijama crnogorsko društvo za samo dvije godine obnove uspjelo je da dostigne, u nekim segmentima i da prestigne standarde prije 1941. godine. Ti rezultati su ostvareni prevashodno uz masovno učešće stanovništva u obnovi zemlje i dobroj organizaciji poslova. Značaj rezultata obnove je još impresivniji ukoliko se zna da je 1946. godine Crna Gora imala svega 2 600 kvalifikovanih radnika i 1 350 stručnih kadrova.¹⁶³

¹⁵⁸ Sreski komitet – pokrajinskom komitetu KPJ, Pljevlja, 4. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁵⁹ Komisija za ekonomska pitanja o trgovini i prometu, Cetinje, 22. novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁶⁰ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 40.

¹⁶¹ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

¹⁶² „Rad ciglane u Bijelom Polju“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 2.

¹⁶³ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 41.

DRUŠTVO

Bez obzira što je stanovništvo koje 1945. godine živi u granicama Crne Gore, skoro cijeli period između dva svjetska rata u najvećoj mjeri živjelo zajedno, to društvo bila je zajednica različitih kolektiviteta. Stanovnici Crne Gore 1945. godine jako malo znaju jedni o drugima i više liče na grupu stranaca u istoj zajednici nego na grupu koja je tu zajednicu stvarala. Saobraćajno nepovezani, sa velikim brojem nepismenog stanovništva, bez ijedne nacionalne institucije crnogorsko društvo 1945. godinu dočekalo je kao godinu novog početka. Teške posljedice ratnih sukoba, ograničeni ekonomski kapaciteti i nedovoljni ljudski kapaciteti nisu nudili dobru perspektivu. Komunistička partija i njen program razvoja socijalističkog društva bili su jedini kohezioni faktor. Pokazaće se da će to biti presudno za dalji razvoj crnogorskog društva. U prvih deset godina nakon oslobođenja Crna Gora će doživjeti ogromnu transformaciju, a period od 1945. do 1955. godine vrijeme najdinamičnijih promjena u istoriji crnogorskog društva.

Prva asocijacija na crnogorsko društvo nakon 1945. godine je njegova zatvorenost i nepovezanost. Loše saobraćajne veze uticala je i na komunikacije koje su se svodile na mrežu telegrafa i skroman sistem telefonskih linija. Poštanska služba 1945. godine funkcionise preko šest neredovnih autobuskih linija. Svakog dana osim subote, funkcionisala je linija za poštu od Cetinja do Dubrovnika koja je preko pošte u Kotoru u ovu vezu uključivala cijelu Boku. Svakog dana osim subotom u oba pravca funkcionisala je linija Cetinje-Podgorica-Nikšić, tri puta nedjeljno linije: Nikšić-Pljevlja i Cetinje-Budva-Bar-Ulcinj. Dva puta nedjeljno pošta je razvožena na linijama Cetinje-Berane-Peć i Cetinje-Kolašin-Bijelo Polje.¹⁶⁴

Crna Gora je 1945. godine je dominantno poljoprivredno društvo, od koje živi skoro 80% stanovništva. Zaostala poljoprivredna proizvodnja, na malom posjedu nije uspjela da proizvede viškove za tržište. Proizvodnja se ograničava na zadovoljavanje potreba domaćinstva uz minimalne tržišne viškove. Nakon uvođenja obaveze da seljaci viškove proizvoda moraju prodavati državi po tačno utvrđenim cijenama održivost poljoprivredne proizvodnje potpuno je dovedena u pitanje. Individualni poljoprivredni

¹⁶⁴ Prenos pošte autobusnim prugama, *Pobjeda*, br. 47, 14 oktobar 1945, str. 8.

proizvođači, bili su obavezni da državi prodaju viškove proizvoda. Ministarstvo trgovine i industrije utvrdilo je otkupne kvote koje su po njima bile dovoljne za ishranu porodice proizvođača i rezervu za sledeću sjetvu. Po toj uredbi za svagog člana domaćinstva bilo je predviđeno po 250 kilograma pšenice, raži ili ječma ili po 300 kilograma kukuruza. Svakom gazdinstvu pored ovoga ostavljalo se i 180 do 200 kilograma pšenice, raži ili ječma i 40 do 45 kilograma kukuruza za sjeme po hektaru obrađivanog zemljišta. Dio žita ostavljao se i za ishranu stoke a 10 do 20 % žita seljaci su takođe dobijali na samostalno raspolaganje. Ostatak je po utvrđenim cijenama morao biti predat državnim organima.¹⁶⁵ Seljačka domaćinstva nisu imala nikakav motiv za proizvodnju viškova hrane pošto su otkupne cijene koje je država nudila bile minimalne. To je bio nagovještaj krupnih društvenih promjena koji se poklapa sa procesom industrijalizacije. Dolazi do značajnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva koje se seli u grad i zapošljava u državnim preduzećima.¹⁶⁶

Obnovom zemlje i otpočinjanjem procesa industrijalizacije crnogorske privrede kroz prvi petogodišnji plan javila se potreba za radnom snagom. Najveći broj građana koji će biti uključen u te procese, regrutovan je iz redova siromašnih seljaka, demobilisanih vojnika i gradske sirotinje. Samo za pet godina industrijalizacije broj poljoprivrednog stanovništva smanjen je sa 78,2% na 61,7% dok je broj radnika zaposlenih u industriji povećan skoro četiri puta. Kroz proces industrijalizacije i urbanizacije dolazi i do razvoja tercijalnog sektora, pa jedan značajan broj stanovništva radi u državnoj administraciji i institucijama, dok se značajno povećava i udio zanatstva i trgovine u ukupnom broju zaposlenih radnika.

¹⁶⁵ Obavezni otkup žita narodne vlasti, najbolje će izvršiti uz puno učešće i pomoć narodnih masa, *Pobjeda*, br. 38, 25 jun 1947, str. 1.

¹⁶⁶ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 80.

Tabela broj 10. Stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948/53.¹⁶⁷

	Popis 1948.	Popis 1953.
Ukupan broj stanovnika	377 189 -100%	419 625 – 100%
Poljoprivreda	78,2 %	61,7%
Industrija	3,65%	13,1%
Državni službenici	10 %	7,85%
Zanatlije	1,35%	3,80%
Trgovina, usluge	0,42%	3,57%
Van djelatnosti	4,77%	10%

Sve jača industrijalizacija pokrenula je demografska pomjeranja u pravcu urbanih cjelina. Migracije je pratio i negativan demografski trend pošto su sa sela odlazili uglavnom mlađi ljudi. U svim gradovima Crne Gore grade se novi stambeni objekti. Stanovi u gradovima bili su uglavnom neuslovni pa je prve seljačke porodice koje stižu u gradove uglavnom žive u sobama bez kuhinje i kupatila. Ti prostori bili su neuslovni, *„nehigijenski i čitavoj porodici od nekoliko članova jedna soba služila je kao kuhinja, trpezarija i spavaća soba“*. Neke procjene su pokazivale da je 1955/56. godine skoro četvrtina porodica živjela u neuslovnim stanovima u jednoj sobi bez kuhinje i kupatila.¹⁶⁸ Stambenog prostora nije bilo dovoljno pa su nove vlasti primoravale građane koji su imali višak stambenog prostora da ga ustupe na korišćenje porodicama koje nisu imale krov nad glavom. To je dovelo do otpora kod postojećih vlasnika stanova, zbog čega su oni slobodne sobe najčešće izdavali samcima.¹⁶⁹ Zbog nedostatka stambenog prostora rente su bile jako visoke. Zakupnina stana 1955. godine iznosila je 4 000 dinara mjesečno, što je bio veliki trošak imajući u vidu da je u tom trenutku prosječna plata iznosila oko 9 000 dinara.

Normalizacija života nakon ratnih sukoba podrazumjevala je i ozbiljnije organizovanje zdravstvene zaštite. Zdravstveni kapaciteti neposredno nakon oslobođenja bili su jako skromni. U Crnoj Gori bilo je oko 100 bolesničkih postelja,

¹⁶⁷ “Ukupno stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948.g, 1953.g”, *Statistički godišnjag NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 32, 33, 43.

¹⁶⁸ Problemi životnog standarda u gradovima, Beograd, 1 decembar 1956, DACG, OSIO-NP-PG, zbirka Blaža Jovanovića, k. 19/56.

¹⁶⁹ Za pravilno korišćenje raspoloživih stanova, *Pobjeda*, br. 15, 5 april 1947, str. 3.

jedna operaciona sala, stari rentgen aparat i nekoliko mikroskopa sa oskudnim priborom za liječenje i brojem zdravstvenih radnika. Već sredinom 1946. godine, predsjednik Vlade Blažo Jovanović pred članovima skupštine saopštio je da je stanje u zdravstvu popravljeno i da je za kratko vrijeme dosta unaprijeđeno. Jovanović je tada saopštio da su obnovljene i opremljene bolnice u Kotoru, Titogradu, Cetinju i Nikšiću a da su u adaptiranim zgradama osposobljene bolnice i u Šavniku, Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Plavu, Kolašinu i Baru. Prihvatne ambulante otvorene su u Ružajama, Andrijevići, Pivi, Velimlju, Ulcinju, Virpazaru i Herceg Novom.¹⁷⁰ Zdravstvena mreža kompletirana je tek krajem 1949. godine kada su u svakom sreskom ili gradskom odboru (izuzev Andrijevice) bilo angažovana po dva doktora. U tom trenutku u Crnoj Gori je funkcionisalo sedam bolnica sa 356 kreveta, kao i dvije specijalističke bolnice za tuberkulozu i plućne bolesti sa 540 kreveta. Zdravstveno osoblje činilo je 39 ljekara od kojih 18 specijalista i 21 ljekar opšte prakse. Tu su bili i 20 ljekarskih pomoćnika, 43 bolničarke, 20 dječijih negovateljica i osam babica.

Tabela br. 11. Zdravstvo na 10 000 stanovnika za 1949. godinu¹⁷¹

	Ljekari	Apotekari	Medicinsko osoblje	Zubari	Bolnica	Postelja
Jugoslavija	2,9	1	2,3	0,46	0,13	31,6
Srbija	2,9	1	1,7	0,30	0,13	26,2
Hrvatska	3,7	1,6	1,9	0,44	0,13	44,3
Slovenija	3,9	1,1	5,9	1,24	0,14	47,7
Bosna i Hercegovina	1,2	0,47	1	0,22	0,06	18,5
Makedonija	1,6	0,48	2	0,27	0,13	21,1
Crna Gora	2	0,66	3,6	0,47	0,26	40,9

Uporedni podaci stanja u crnogorskom zdravstvu ukazuju da je Crna Gora po kvalitetu zdravstvene zaštite bila nešto ispod jugoslovenskog prosjeka. Jedan ljekar je dolazio na 5 000 stanovnika, apotekar na nešto više od 15 000 stanovnika a zubar na 21 000 stanovnika. Analizirajući statističke podatke iz 1949. godine, Crna Gora je po

¹⁷⁰ Ekspoze predsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom-Vlada je osobitu pažnju poklonila poboljšanju zdravstvene službe, *Pobjeda*, br. 37, 12 septembar 1946, str. 4.

¹⁷¹ Statistički bilten o zaštiti narodnog zdravlja za 1949. godinu, *Savezni statistički ured*, Beograd, januar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

kvalitetu zdravstvene zaštite bila ispred Makedonije i Bosne i Hercegovine ali daleko iza Slovenije, Hrvatske i Srbije.

Kompletiranje mreže zdravstvenih ustanova nije rješilo probleme kvaliteta ljekarske usluge. U izvještaju CK KPJ o položaju zdravstva registruju se ogromni materijalni nedostaci. Smještaj bolesnika bio je neuslovan i velikom djelu bolnica oni su bili smješteni u montažnim barakama. Inventar bolnica nije bio kompletiran a oskudjevalo se i u ishrani bolesnika. Ovaj posao usložnjavao je nedostatak srednjeg i nižeg medicinskog kadra koji se kompletirao dodatnim doškolovavanjem između 1946. i 1949. godine.¹⁷²

Rezultati ostvareni tokom obnove zemlje i kasnije kroz proces realizacije prvog petogodišnjeg plana značajno su povećali životni standard crnogorskog društva. Nacionalni dohodak uvećavan je iz godine u godinu, ali je mala osnovica od koje se počelo bila razlog da Crna Gora u poređenju sa drugim republikama i dalje ostane najnerazvijenije područje Jugoslavije. Nacionalni dohodak u Crnoj Gori 1949. godine bio je duplo manji od Jugoslovenskog prosjeka a skoro četiri puta manji od životnog standarda najrazvijenije Slovenije. Bruto domaći proizvod po glavi stanovnika, krajem 1949. godine iznosio je 6 820 dinara i bio je najmanji od svih republika. Iste te godine bruto domaći proizvod po stanovniku u Bosni i Hercegovini iznosio je 9 642 dinara, Makedoniji 9 635, Srbiji 14 409, Hrvatskoj 16 102 i Sloveniji 22 425 dinara.¹⁷³

Tabela 12. Crnogorski Nacionalni dohodak po glavi stanovnika¹⁷⁴

	Apsolutni iznos u din.	1947 = 100
1947.	4 389	100
1948.	5 364	123
1949.	6 820	155
1950.	7 853	179

¹⁷² Izvještaj CK KPCG o zdravstvenoj službi u Crnoj Gori, Cetinje, 18 novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

¹⁷³ Prvi petogodišnji plan Crne Gore, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 28, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

¹⁷⁴ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu o petogodišnjem planu Crne Gore, Titograd, 17 mart 1950, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

U izvještaju o životnom standardu u Crnoj Gori iz 1950. godine navodi se da je standard prosječne porodice dosta nizak i da je iznosio oko 14 000 dinara. Crnogorska porodica od ove sume 45% novca trošila je na prehranu, isto toliko na industrijsku robu i svega 10% na usluge.¹⁷⁵

Tabela 13. Maloprodajne cijene u Crnoj Gori, septembar 1951. godine¹⁷⁶

	Titograd	Kotor	Pljevlja
Hljeb	30	30	40
Govede meso - 1kg.	140	180	90
Suva slanina 1.kg	500	450	/
Pile-1,5 kg.	350	325	200
Jaje	10	15	8
Mlijeko – litar	30	/	40
Sir- kilogram	260	350	170
Krompir-kilogram	45	50	20
Pasulj-kilogram	90	/	50
Jabuka- kilogram	35	40	25
Šećer–kilogram	420	420	320
Rakija - litar	300	300	150
Paradajz- kilogram	50	10	15
Ručak u restoranu	140	130	/
Vunena tkanina-metar	3 250	3 000	2 800
Muška košulja	1 500	1 000	1 400
Muško radno odijelo	3 650	3 600	3 500b
Izdavanje dvosobnog stana	450	250	350
Prenoćište u hotelu	80	66	70
Struja-kilovat	12	9	10
Električni rešo	1 000	900	1 000
Muško šišanje	15	20	15

¹⁷⁵ Životni standard u Crnoj Gori i bove privredne mjere tokom 1950. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/50.

¹⁷⁶ Bilten o cijenama prehrambenih i industrijskih artikala za mjesec septembar 1951. godine, Privredni savjet Vlade NRCG-Zavod za statistiku i evidenciju, Titograd, septembar 1951. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

Ženska frizura (ondulacija)	200	220	158
Sapun	400	320	300
Ulaznica u bioskop	16	12	20
Ulaznica za sportski događaj	30	40	15

Analizirajući podatke iz tabele vidimo i da u samoj Crnoj Gori nije bilo ujednačene cjenovne politike. Cijene na sjeveru, centralnom dijelu i jugu zemlje znatno su se razlikovale. Sa prosječnom platom od 14 000 dinara, domaćinstvo je moglo da obezbjedi samo osnovne životne potrebe. Najviše novca trošilo se na prehrambene proizvode koji su po izvještaju o životnom standardu iz 1950. godine bili znatno skuplji nego u ostalim djelovima Jugoslavije. Bez značajnih kapaciteta za proizvodnju hrane, Crna Gora uvozila je 80% prehrambenih proizvoda, pa su troškovi života bili znatno veći nego u drugim republikama. Cijena prosječne potrošačke korpe u Crnoj Gori od 14 470 dinara bila je znatno veća nego u ostalim republikama. Na nivou Jugoslavije ista ta količina proizvoda koštala je 13 579 dinara, u Srbiji 13 149. Tako je stanovnik Crne Gore iste proizvode, plaćao 891 dinar više od Jugoslovenskog prosjeka ili čak 1 321 dinara više u poređenju sa Srbijom. Na cjenovne razlike najviše su uticali prehrambeni proizvodi koji su u Crnoj Gori bili skuplji 14% od državnog prosjeka, a 21% veći od prosjeka u Srbiji. To se vidi i iz uporednih podataka o cijenama u Jugoslovenskim republikama.

Tabela 14. Maloprodajne cijene poljoprivrednih proizvoda po republikama

	Krompir	Pasulj	Povrće	Voće
Srbija	19	57	9	18
Hrvatska	16	68	11	23
Slovenija	15	55	13	23
Bosna i Hercegovina	19	50	10	10
Makedonija	22	62	12	21
Crna Gora	35	92	24	34

Jedini artikal u Crnoj Gori koji je bio jeftiniji u odnosu na jugoslovenski prostor, bilo je meso. Visoke cijene prehrambenih proizvoda uzrokovane su visokim troškovima transporta koji su u ukupnoj cijeni učestvovali sa 10%. Kao karakterističan primjer, u

izvještaju o životnom standardu navodi se cijena električne energije za domaćinstva koja je u Crnoj Gori bila najskuplja. Za 25 KW koliko je u tom trenutku trošilo prosječno domaćinstvo u Crnoj Gori plaćalo se 250 dinara što je znatno više od jugoslovenskog prosjeka koji je iznosio 120 dinara. Račun za struju bio je veliki i u poređenju sa ostalim republikama, Srbijom gdje je iznosio 100 dinara, Hrvatskom 106, Slovenijom 58, Bosnom 80 i Makedonijom 127 dinara. Zbog svih ovih ograničenja u izvještaju se postavlja ključno pitanje o državnoj regulaciji cijena. Dilema je da li ostaviti visoke cijene koje omogućavaju rentabilnost preduzeća na štetu životnog standarda ili žrtvovati rentabilnost u korist životnog standarda.¹⁷⁷

Problemi sa niskim životnim standardom i pored značajnog povećanja nacionalnog dohotka evidentni su i na kraju prve decenije nakon oslobođenja. Tokom 1955. godine cijene na malo povećane su čak 10%. Prosječni opšti indeks cijena u Crnoj Gori bio je veći za 14% od Jugoslovenskog prosjeka, dok su plate bile niže za oko 11%. Prosječna plata iznosila je oko 9 000 dinara, ali je 51% zaposlenih bilo bez kvalifikacija i oni su primali između 6 500 i 7 000 dinara. Penzije su iznosile oko 4 500 – 5 000 dinara a socijalna pomoć od 2 000 do 3 000 dinara. Situaciju je usložnjavala i kreditna zaduženost, pošto je svaki radnik prosječno plaćao oko 2 500 dinara mjesečnih rata za kredite. Socijalne razlike već su bile na određen način uzrokovane velikim razlikama u platama. Primjer iz Titograda iz preduzeća *Čistoća*, ukazuje na disproporciju u platnim razredima. Direktor firme primao je platu od 22 000 dinara, računovođa 18 000 dinara, dok je prosječna plata u preduzeću bila 5 300 dinara.¹⁷⁸

Urbanizacija je otvorila i proces socijalizacije, pošto je stanovništvo koje se doseljavalo u gradove moralo prihvatati i izvjesne nove norme ponašanja. Život u zajednici sa drugim ljudima na malom prostoru, kod doseljenika je stvarao otpor prema promjenama. Komunistička partija, otpore prema socijalizaciji i prihvatanju utvrđenih normi ponašanja u gradovima svrstava u kategoriju kulturno-prosvjetnog rada. Navode da među radnicima koji u gradove stižu sa sela ima *„nepismenih, sa raznim shvatanjima i sklonostima, na niskom kulturnom nivou bez razvijene svijesti o*

¹⁷⁷ Životni standard u Crnoj Gori i bove privredne mjere tokom 1950. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/50.

¹⁷⁸ Problemi životnog standarda u gradovima, Beograd, 1 decembar 1956, DACG, OSIO-NP-PG, zbirka Blaža Jovanovića, k. 19/56.

radničkoj klasi“. Te razlike i otpori pokušavaju se promijeniti kulturno-prosvjetnim radom koje Partija doživljava kao čin revolucionarne borbe.¹⁷⁹

Prvi korak u tim promjenama bilo je smanjenje broja nepismenih pošto je Crna Gora sa 56,1% nepismenog stanovništva po popisu iz 1931. godine i svega 0,25% fakultetski obrazovanih građana bila skoro na samom dnu kulturno-obrazovnih standarda države.¹⁸⁰ Zbog toga se u tom djelu kao jedan od najvažnijih zadataka definiše organizovanje analfabetskih kurseva na kojima su se za nekoliko mjeseci učile osnove pismenosti. Do 1951. godine u okviru 3 560 kurseva bilo je obuhvaćeno 80 000 stanovnika, od kojih je njih 56 000 opismenjeno.¹⁸¹ Na opismenjavanju se radilo intenzivno pa je samo u Pljevljima tokom zime 1945/46 opismenjeno 1 200 ljudi, „više nego za 20 godina bivše Jugoslavije“¹⁸². Podaci o broju nepismenih se ne poklapaju ali i pored toga, ukazuju na ogromne napretke. U izvještaju Centralnom Komitetu KPJ krajem aprila 1949. godine navodi se da je od oslobođenja do 1. februara 1949. godine opismenjeno 44 276 ljudi, a da je nepismenih ostalo svega 5 223.¹⁸³ U izvještaju koji je nastao mjesec kasnije, konstatuje se da u zemlji ima svega 3 840 nepismenih, uglavnom u krajevima sa manjskim stanovništvom.¹⁸⁴ Većina onih koji su na ovaj način stekli osnovnu pismenost uključivani su u proces osnovnog obrazovanja organizovanjem kroz formu takozvanih nižih tečajeva. Na tim jednogodišnjim tečajevima, po ubrzanom programu sticana su bazična znanja na osnovu kojih su polaznici dobijali diplome osnovne škole.¹⁸⁵

Sa značajnim rezultatima u smanjenju broja nepismenih, stvoreni su preduslovi da se otvori nova faza kulturno-prosvjetnog razvoja. Planom iz 1948. godine postavljen je zadatak da se okonča proces opismenjavanja stanovništva i pređe u „više oblike narodnog prosvjeđivanja“. Započinje proces doškolovavanja kadrova i stipendiranje

¹⁷⁹ Zapisnik odjeljenja kulturno-prosvjetnog odjeljenja pri glavnom odboru Sindikata, Cetinje, 11. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁸⁰ Pavle Radusinović, *Stanovništvo Crne Gore do 1945. godine*, Beograd, 1978, str. 229.

¹⁸¹ Izvještaj CK KP o radu između prvog i drugog kongresa.

¹⁸² „Sandžak u obnovi“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 6.

¹⁸³ CK KPCG o stanju u školstvu i prosvjetnim prilikama, Cetinje, 29 april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

¹⁸⁴ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18 aprila do 6 maja 1949, Beograd, 21 maj 1949, str. 49, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

¹⁸⁵ Uputstva plan i program za niže tečajeve opšteg obrazovanja, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

studenata u univerzitetima širom Jugoslavije. Rezultati, iako skromni zbog početne pozicije bili su vidljivi. Za samo pet godina broj visokoobrazovanih kadrova udvostručio sa 943 na skoro 2 000 hiljade. Crnogorska Vlada preko Ministarstva prosvjete stipendira odlazak srednjoškolaca na univerzitete u drugim republikama. Po podacima Savjeta za prosvjetu i kulturu u školskoj 1951 godini očekivalo se da 244 crnogorska studenta diplomiraju. Najviše ih je bilo na poljoprivredno-šumarskim fakultetima 54, na tehničkim-53, na medicinskom fakultetu 42, ekonomiji-25 i na pravnom fakultetu 23 kandidata. Nedostatak stručnog i obrazovanog kadra ograničavao je sve društvene planove razvoja zbog čega Politbiro Centralnog komiteta KPCG od Savjeta za prosvjetu i kulturu traži da pronađe modele za povratak crnogorskih studenata. Politbiro sugerše da se to učini ubjeđivanjem a ukoliko od toga ne bude koristi da se ide na sud pozivajući se na klauzule ugovora o stipendiranju. Oni tvrde da se ugovorom svaki student obavezao da će se po završetku fakulteta vratiti u Crnu Goru i da je za svakog od njih potrošeno između 70 i 80 hiljada dinara.¹⁸⁶

Tabela 15. Obrazovna struktura stanovništva Crne Gore 1948/53 u procentima¹⁸⁷

	Ukupno stanovnika	Bez školske spreme	Osnovna škola	Srednja škola	Fakulteti i visoke škole
1948	377 189 100%	57,1%	33,5%	9%	0,25%
1953	419 625 100%	59,6% ¹⁸⁸	31,4%	8,1%	0,47%

Iako petogodišnja statistika o obrazovnoj strukturi u ostalim kategorijama, ne ukazuje na značajnije promjene, statistika iz 1953. godine nije mogla obuhvatiti one koji su trenutno bili u procesu školovanja, zbog čega u procentima nijesu vidljivi rezultati obrazovnih ustanova. Ono što je prikrivala statistika bilo je vidljivo u svakodnevnom

¹⁸⁶ Zapisnik sa savjetovanja pri CK KPCG o mjerama za povratak stipendista sa svih visokih škola i fakulteta u Crnu Goru nakon diplomiranja, Titograd, 19 maj 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 85/51.

¹⁸⁷ „Stanovništvo po polu i školskoj spreml-popolis 1948. odine, Ukupno stanovništvo po polu i školskoj spreml 1953. godine“, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str.42, 43.

¹⁸⁸ **Napomena:** 24,2% stanovništva koje je po popisu iz 1953. godine svrstano u grupu bez školske spreml rođeno je poslije 31. Marta 1943. godine.

životu, nakon oslobođenja otvoreno je 137 osnovnih škola, više nego prije rata.¹⁸⁹ Odmah poslije rata otvoreno je i pet novi viših gimnazija sa oko 10 000 učenika a otvorene su i učiteljska škola u Herceg Novom, trgovačka akademija u Titogradu, srednja tehnička i srednja medicinska škola na Cetinju, poljoprivredna škola u Baru i još 76 „*produžnih osnovnih škola*“ u kojima su se uglavnom školovale zanatlije.¹⁹⁰ Posvećenost širenju mreže obrazovnih institucija dala je rezultate, i samo nekoliko godina od oslobođenja u Crnoj Gori formirana je ozbiljna mreža obrazovnih institucija. Samo četiri godine od završetka rata, 1949. godine u zemlji je radilo 591 osnovna škola sa 51 824 učenika, 13 zabavišta za predškolsku djecu 14 nižih i viših gimnazija, 7 srednjih i stručnih škola, 15 škola učenika u privredi, jedna srednja i 6 nižih muzičkih škola, škola primjenjene umjetnosti, škola za gluhonijemu djecu, dvije škole za opšte obrazovanje radnika, 36 manjinskih škola (34 osnovne i dvije sedmogodišnje). Obrazovnu mrežu upotpunile su i Viša pedagoška škola, Zavod za poljoprivredna istraživanja, Zavod za stočarsvo i Istorijski institut.¹⁹¹ Do 1946. godine otvorene: tri niže poljoprivredne škole, po jedna učiteljska i srednjo-tehnička škola, trgovačka akademija. Tokom 1950. godine na prostoru Crne Gore funkcionisalo se sedam stručnih srednjih škola. To su bile: učiteljska škola u Nikšiću, srednja tehnička škola i ekonomska tehnička škola u Titogradu, srednje poljoprivredne škole u Baru i Bijelom Polju, srednja medicinska škola na Cetinju i pomorski tehnikum u Kotoru.¹⁹² Potreba za stručnim kadrovima sa specijalističkim znanjima odrazila se na zapostavljanje opšteg obrazovanja. Gimnazije koje nijesu stvarale „*upotrebljiv*“ kadar su marginalizovane. Vodilo se računa da gimnazija bude što manje jer „*su nam danas najpotrebniji ovi stručni kadrovi*“¹⁹³.

Novi momenat u posleratnom razvoju Crne Gore bila je i potreba unaprijeđenja naučnog života i razvoj visokoškolskog obrazovanja. Ministarstvo prosvjete u septembru

¹⁸⁹ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 4.

¹⁹⁰ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 5.

¹⁹¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 40, 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁹² Izvještaj uprave za propagandu i agitaciju o školama u Crnoj Gori, Cetinje, nedatirano, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

¹⁹³ Blažo Jovanović, „Ekonomska i političko stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

1948. godine konstatuje da se naučni život razvija dosta sporo i da je cijeli posao i dalje u početnoj fazi razvoja. Prva naučna institucija, ovog tipa, bio je Istorijski institut osnovan 28. jula 1948. godine. Njegova uloga bila je proučavanje i sređivanje naučnog materijala koji se odnosi na Crnu Goru, koji se u nesređenom obliku nalazio u Cetinjskom, Zadarskom i Kotorskom arhivu. Istog datuma kada i Istorijski institut, osnovan je i zavod za zaštitu kulturnih spomenika koji se brinuo o materijalnim ostacima crnogorske kulture. Ministarstvo je imalo namjeru i da osnuje „*Njegošev institut*“ ali se od toga odustalo, prenošenjem tih istraživačkih pitanja na Istorijski institut i osnivanjem Njegoševog muzeja u Biljardi. Ipak, najozbiljniji naučni projekat planiran nakon 1945. godine bilo je osnivanje Filozofskog Fakulteta-prve visokoškolske ustanove u zemlji. Ministarstvo prosvjete je ovu temu otvorilo još 1947. godine idejom da viša pedagoška škola bude osnova novog fakulteta. Najozbiljniji problem u realizaciji ovog projekta bio je nedostatak nastavnog kadra, u Crnoj Gori nije ga bilo dovoljno a kadrove sa strane bilo je teško motivisati na dolazak.¹⁹⁴

Crnogorsko društvo odmah poslije oslobođenja dobija i nekoliko medija. Tokom 1944. godine osniva se *Pobjeda*, informativno-politički bilten crnogorskih komunista koji je izlazio jednom nedjeljno u tiražu od 6 500 primjeraka. Po sličnom modelu osnivaju se i listovi drugih masovnih organizacija, *Omladinski pokret*, nedjeljnik glavnog odbora Narodne omladine Crne Gore koji je izlazio nedjeljno u tiražu od 9 510 primjeraka, *Naša žena* mjesečnik glavnog odbora AFŽ-a Crne Gore sa tiražom od 3 000 primjeraka. Kao mjesečnik izlazi i časopis *Privredni život* kao i časopis književno-umjetničkog karaktera *Stvaranje*.¹⁹⁵ Kao savremeno sredstvo masovne komunikacije i radio vremenom postaje značajan mediji. Poslije rata jedan radio prijemnik dolazio je na 73 stanovnika pa je prvim petogodišnjim planom bilo zacrtano osamostaljenje domaće radio industrije i plan da do 1951 godine na 18 stanovnika dođe radio aparat.¹⁹⁶ Prva radio stanica u Crnoj Gori utemeljena je na Cetinju 27. Novembra 1944. godine, petnaest dana nakon oslobođenja grada. Popravkom radio stanice koju su uništili njemci počeo je sa emitovanjem program Radio Cetinja. U početku je emitovan jednosatni program o

¹⁹⁴ Izvještaj Ministarstva prosvjete o naučnom životu u Crnoj Gori, Cetinje, 6 septembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

¹⁹⁵ Finansijsko stanje listova, Cetinje, 22. septembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹⁹⁶ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

višestruka sa ratišta od 18. 30 do 19. 30 sati a čujnost Radio Cetinja bila je od 100 do 150 kilometara. Stanica na Cetinju bila je samo privremeno rješenje, radio se seli u glavni grad, 1. maja 1949. godine svečano se oglasio Radio Titograd.¹⁹⁷ Selidbom u Titograd, povećan je i obim dnevnog programa pa radio Titograd svakodnevno emituje svoj signal od 16,55 do 23 sata. Nešto kasnije uvodi se i jutarnji program od 7 sati i 30 minuta¹⁹⁸. Preseljenjem sa Cetinja, Radio Titograd dobio je novu emisionu opremu, stanicu od 20 kilovata i frekvenciju za duge talase zbog čega je čujnost proširena na prostor Albanije i južne Italije.¹⁹⁹ Već tokom 1950. godine Radio Titograd emituje sedam sati sopstvenog programa a od 1. jula te godine osam sati dnevno.²⁰⁰

EKONOMSKA OSNOVA CRNOGORSKOG DRUŠTVA

Neposredno pred početak drugog svjetskog rata Crna Gora je sa Kosovom i Makedonijom bila najzaostaliiji dio države. Dominantna privredna grana bila je poljoprivreda, organizovana na malom posjedu uz ekstenzivan način proizvodnje, dok je kompletna industrijska proizvodnja bila svedena na nekoliko manjih industrijskih pogona. Statistički podaci iz 1939. godine pokazuju da je kompletna proizvodnja u Crnoj Gori bila svedena na petnestak proizvoda a da je u industriji bilo zaposleno svega 1 355 radnika. Stanje u crnogorskoj predratnoj privredi još slikovitije objašnjava poređenje sa Slovenijom, najrazvijenijim industrijskim područjem u državi. Prema uloženom kapitalu Crna Gora je zaostajala za Slovenijom 22 puta, dok je po broju radnih mjesta bila lošija od Slovenije 57 puta. Tako je u Crnoj Gori na 1 000 stanovnika dolazilo svega jedno radno mjesto u industriji dok je u Sloveniji na taj broj stanovnika u industriji funkcionisalo 57 radnih mjesta.²⁰¹

Loši trendovi u privredi uticali su i na javne finansije. Republički budžet bio je u deficitu a Crna Gora u posleratnim godinama funkcionisala je isključivo zahvaljujući

¹⁹⁷ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁹⁸ Istorijat RTCG, <http://www.rtcg.me/rtcg/istorijat-rtcg.html>

¹⁹⁹ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950-podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 261, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

²⁰⁰ Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10 januar 1951, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

²⁰¹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 81.

pomoćni savezne vlade. Od 536 miliona dinara budžeta iz 1946. godine republičke vlasti iz sopstvenih prihoda obezbjedile su svega 97 miliona dinara, dok je ostatak kompezovan iz savezne kase. Sa manje od 1/5 budžeta koju je punila iz sopstvenih prihoda crnogorska vlada nije imala ozbiljne mehanizme za opravak ratom opustošene zemlje. I pored 3870 miliona koje je 1946. godine stiglo iz saveznog budžeta u zbirnom računu ponovo je falilo skoro 70 miliona dinara koje je naknadno popunjeno sredstvima iz obrtnog kapitala glavne blagajne ministarstva finansija i novih dotacija iz Beograda. Slično je bilo i sa budžetima sreskih komiteta koji su takođe 1946. godinu završili sa ogromnim deficitom. Od 75 miliona koje su potrošili 1946. godine skoro 60 miliona stiglo je iz republičkog budžeta.²⁰²

Nakon sređivanja najurgentnijih pitanja koja su se odnosila na ishranu stanovništva, zdravstvenu i socijalnu zaštitu počelo se razmišljati o ozbiljnijim razvojnim planovima. Po uzoru na sovjetske „*pjatljetke*“ jugoslovenski komunisti počeli su pripremati planove za obnovu zemlje. Tokom 1946. godine usvojen je zakon o prvom privrednom planu čime su stvorene pretpostavke za planski proces obnove privrede. Prioriteti su organizovani po uzoru na Sovjetsko iskustvo i podrazumijevali su : 1. *Elektrifikaciju i industrijalizaciju*; 2. *Jačanje državnog sektora privrede*; 3. *Razvijanje širokog i masovnog pokreta zadrugarstva među seljacima, zanatlijama i srednjim slojevima*²⁰³.

Zakon o petogodišnjem planu privrednog razvitka NRCG usvojen je u skupštini Crne Gore 10. jula 1947. godine. Iako nazvan petogodišnji, ovaj plan obuhvatao je period od 1947. do 1951. godine i njegovi temeljni Zadaci u Crnoj Gori bili su elektrifikacija i industrijalizacija države. Plan je predviđao stvaranje osnovnih organizacionih i materijalnih uslova za sistematski prelazak crnogorske privrede na plansku proizvodnju. Planirano je ulaganje od 6,8 milijardi dinara kako bi se ukupna crnogorska proizvodnja od 683 miliona dinara iz 1946. godine do 1951. godine povećala na 2,7 milijardi dinara. Investicionim planom očekivalo se učešće industrije u privredi sa 12% na 31%, odnosno sa 81 milion dinara iz 1946. godine na 356 miliona dinara koliko je planirano u 1951.

²⁰² Prijedlog zbirnog zakona o završnom računu NR CG za 1946 godinu, Cetinje, 13 maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.29/48.

²⁰³ „Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematska zbirka dokumenata*, , Beograd, 1988, str. 773.

godini. Plan je predviđao razvoj naučno-istraživačke djelatnosti, izgradnju hidrocentrala, povećanje zanatske proizvodnje na nivo prije rata, izgradnju saobraćajnica, likvidiranje nepismenosti, izgradnja obrazovne i zdravstvene infrastrukture i izgradnja Titograda kao novog političkog, privrednog, administrativnog i kulturnog centra republike.²⁰⁴ Najvažniji projekti predviđeni prvim petogodišnjim planom razvoja NRCG bili su izgradnja električnih centrala na Glavi Zete, Slapu, željeznička pruga Titograd-Nikšić i regulisanje nivoa Skadarskog jezera.²⁰⁵

Tokom 1947. i 1948. godina najveći dio sredstava za ove investicije stizao je iz saveznog fonda da bi se vremenom ta struktura potpuno promjenila. Tako je u 1950. godini za izgradnju 454 objekta bilo opredjeljeno oko 700 miliona dinara od čega je svega 95 miliona stiglo iz saveznih fondova.²⁰⁶ Crna Gora je ipak u prve tri godine realizacije petogodišnjeg plana skoro uspjela da udvostruči narodni dohodak po glavi stanovništva.

U prvom petogodišnjem planu obnove zemlje od 1947 do 1952 godine, 18,6 % ukupnih investicija uloženo je u saobraćajnu infrastrukturu.²⁰⁷ Pruga od Zelenike do Sarajeva, koja je tokom rata oštećena, obnovljena je u saobraćaj puštena 2. maja 1946. godine. Na ovoj dionici pruge, vozovi su saobraćali dva puta dnevno sa polaskom iz Zelenike čime je se Crna Gora povezala sa Bosnom i kasnije preko Sarajeva sa Beogradom.²⁰⁸ Najznačajniji infrastrukturni objekat u obnovi zemlje i prvom petogodišnjem planu (1947-1952) bila je pruga Nikšić-Titograd. Izgradnja 56 kilometara pruge počela je u aprilu 1947. godine i završena je za svega 15 mjeseci kada je puštena u saobraćaj 13. jula 1948. godine. Impresivni rezultati u izgradnji ove pruge ostvareni su angažovanjem omladinskih brigada, i učešću 46 700 omladinaca.²⁰⁹ Kapaciteti novoizgrađene pruge stavljeni su u funkciju ekonomskog oporavka zemlje pa je prugom

²⁰⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 84, 85.

²⁰⁵ Petogodišnji privredni plan učiniće našu Narodnu republiku ekonomski i kulturno jakom i preporođenom-govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića u Narodnoj skupštini prilikom usvajanja prvog petogodišnjeg plana, *Pobjeda*, br. 42, 12 jul 1947, str. 1, 2, 3.

²⁰⁶ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 15, 17, 18, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

²⁰⁷ Drugi kongres SK CG, stenografske bilješke, komisija za društveni razvoj str. 4-5; Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 91.

²⁰⁸ Uspostavljan je direktan saobraćaj između Zelenike i Sarajeva, *Pobjeda*, br. 20, 19 maj 1946, str. 2.

²⁰⁹ Omladinska pruga Nikšić-Titograd, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 8, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

od njene izgradnje do kraja 1949. godine prevezeno 18 000 vagona robe. Zbog ograničenosti ostatka saobraćajne mreže to nije bilo dovoljno pošto se i pored izgradnje pruge glavni teret transporta putnika i robe obavljao automobilskim saobraćajem.²¹⁰

Od 1947. do 1954. godine u Crnu Goru je investirano 68,8 milijardi dinara ili prosječno 8,6 milijardi godišnje. Po glavi stanovnika to prosječno iznosi 20 343 dinara što je znatno više od Jugoslovenskog prosjeka investicija, koji je iznosio 14 648 dinara po glavi stanovnika.²¹¹

Tokom realizacije prvog petogodišnjeg plana, Crna Gora se oslanjala na savezne fondove i poresku politiku koja je omogućavala značajne privilegije za nerazvijene prostore u koje se ubrajala i Crna Gora. U prvoj planskoj, 1947. godini opštredržavnim budžetom Crnoj Gori, Makedoniji i Bosni i Hercegovini ustupljeno 90% saveznog prihoda od poreza na promet koji su republike naplatile na svom području. Ovi potezi imali su efekta pa su Makedonija i Bosna i Hercegovina već tokom 1948. godine konsolidovale prihodnu i rashodnu stranu budžeta. Crna Gora u tome nije uspjela pa je i tokom 1949. godine iz savezne kase primala dotacije, uglavnom za investicione projekte.²¹²

Bez obzira na snažno jačanje industrijske proizvodnje, crnogorska privreda i dalje se u velikoj mjeri oslanjala na poljoprivredu. Neposredno nakon oslobođenja od poljoprivrede je živjelo skoro 80% stanovništva, ali taj procenat i pored snažne industrijalizacije nije drastično smanjen, pa 1953. godine imamo podatak o 61% stanovništva koje se bavi poljoprivredom.²¹³ Poljoprivreda je u novom, socijalističkom društvu, kakvo se izgrađuje u Crnoj Gori nakon 1945. godine trebalo da ima potpuno novu funkciju. Počinje se sa primjenom potpuno novog koncepta proizvodnje koji je preuzet iz Sovjetskog saveza. Po tom konceptu, nerazvijena poljoprivreda predstavljala opasnost za cijelu ekonomiju, zbog čega treba preći sa „sitnih i rascjepkanih seljačkih

²¹⁰ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu o petogodišnjem planu Crne Gore-SAOBRAĆAJ, Titograd, 17 mart 1950, str. 22, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

²¹¹ Drugi kongres SK CG, stenografske bilješke, komisija za društveni razvoj str. 4-5; Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 91.

²¹² Budžetski sistem, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 172, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

²¹³ "Ukupno stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948.g, 1953.g", *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 32, 33, 43.

gazdinstava u krupna i ujedinjena gazdinstva na osnovu kolektivne obrade zemlje na bazi nove, više tehnike“.²¹⁴ Novi pristup organizovanja poljoprivrede osim ukрупnjavanja posjeda, predviđao i upotrebu kvalitetnijih industrijskih biljaka, veću produktivnost i smanjenje radne snage koju treba nadomjestiti tehnikom i boljim metodama obrađivanja zemlje.²¹⁵

Novi način organizovanja poljoprivrede realizuje se kroz formu zemljoradničkog zadrugarstva. Zadrugarstvo je zamišljeno kao najpogodnija forma za „*prevođenje seljaštva*“ na put socijalizma i likvidaciju sitnoposjedničkog gazdinstva.²¹⁶ Predstavljene kao „*najšira ekonomska organizacija radnih seljaka*“, poljoprivredne zadruge postaju posrednik između tržišta i seljaka. Njihova djelatnost obuhvata nabavku industrijske robe i njenu prodaju na selu, sa jedne strane te otkup i prodaju poljoprivrednih proizvoda urbanim sredinama industrijskim preduzećima, sa druge strane. Osim unaprjeđenja poljoprivrede, njihova funkcija bila je i poboljšanje života na selu. Zadruge rješavaju komunalne probleme sela: elektrifikaciju, organizovanje zdravstvenih i veterinarskih stanica, snabdijevanje vodom, izgradnjom zadružnih domova. U Crnoj Gori 1. januara 1949. godine, formirana je 131 zadruga sa 46 028 domaćinstava i 105 983 zadrugara.²¹⁷

Reforma poljoprivredne proizvodnje kroz koncept zadrugarstva podrazumijevala je i agrarnu reformu koja je izvedena tri mjeseca nakon oslobođenja. Oduzimanje velikih zemljišnih posjeda i eliminisanje krupnih zemljoposjednika normirano je i članom 19. Ustava iz 1946. godine u kome je navedeno da „*ne može biti velikih zemljišnih posjeda u privatnim rukama ni po kom osnovu*“.²¹⁸ Za godinu, nakon oslobođenja, oduzeto je 180 imanja od čega četiri velika posjeda, 18 zemljoradničkih, 30 manastirskih i crkvenih i 118 posjeda čiji su vlasnici bili činovnici, penzioneri i trgovci. Na ovaj način

²¹⁴ *Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika*, Beograd, 1948, str. 343.

²¹⁵ Edvard Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Beograd, 1947, str.32.

²¹⁶ Centralni Komitet KPCG – Sreskim komitetima, Teze za obradu teme u partijskim školama, Cetinje, 3. Novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

²¹⁷ Opšte zemljoradničke zadruge, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 199, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

²¹⁸ „Ustav Narodne Republike Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 50, 15. decembar 1946, str. 6.

eksproprijisanano je oko 22 000 hektara zemljišta od čega 2 000 hektara obradivog zemljišta.²¹⁹

Ta reforma nije značajnije promjenila posjedovnu organizaciju poljoprivrednog zemljišta. Sitni seljački posjed ostao je dominantan vid posjeda pa je 42,3% domaćinstava u Crnoj Gori živjelo na manje od jednog hektara posjeda, 33,3% domaćinstava na posjedima od 2-5 hektara a samo 3,3% seljačkih domaćinstava imalo je više od 15 hektara posjeda.²²⁰ Na sitnom seljačkom posjedu nije bilo moguće stvoriti uslove za ozbiljnu i održivu poljoprivrednu proizvodnju. Produktivnost je bila skromna a agrarna reforma nije stvorila ozbiljne poljoprivredne parcele na kojima bi se razvijala održiva i produktivna proizvodnja.

Nagomilane probleme u poljoprivredi usložnjavalo je konstantno smanjenje sjetvenih površina. Tako je nakon početnog povećanja površina za sijanje bila u stalnom opadanju i skoro uvijek ispod prosjeka prije 1941. godine. Po analizi planske komisije Crne Gore predratni prosjek sjetvenih površina iznosio je 67 200 hektara. Po tim podacima 1947. godine pod zasadima je bilo 58 900 hektara, godinu kasnije 68 096 hektara da bi 1950. godine ta površina bila svedena na svega 55 766 hektara. Planska komisija konstatuje ovaj problem, objašnjavajuću da bi u uslovima „*sistematskog opadanja, sitne izolovane, zaostale i naturalne proizvodnje, organizovana krupna proizvodnja u socijalističkom sektoru trebala da se razvija ubrzanim tempom*“. Taj tempo navodi se u analizi nije ostvaren pa državni i zadružni sektor u poljoprivredi ni u jednom srezu nisu ostvarili očekivane rezultate čak ni u djelu utvrđivanja sjetvenih površina.²²¹

Socijalistički pristup poljoprivrednoj proizvodnji nije ispunio očekivanja. Sistem seljačkih zadruga nije stimulisao seljake da proizvode viškove zbog centralizovanog sistema cijena i otkupne politike. Poljoprivredna proizvodnja u Crnoj Gori je stagnirala i

²¹⁹ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 3.

²²⁰ Branislav Marović, *Stočarstvo Crne Gore 1860-1953*, Podgorica, 1998, str. 199.

²²¹ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 13, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

njeno učešće u društvenom proizvodu Crne Gore je se sa 48,4% iz 1947. godine smanjeno na 38,5% u 1953. godini²²².

Tabela 16. Prosječni prihodi poljoprivrednih kultura

	Kukuruz	Pšenica	Krupnik	Ječam	Proso	Ovas	Raž	Napolice	Heljda
Jugoslavija	16,11	11,32	7,26	9,67	8,29	8,50	8,48	8,79	6,39
Crna Gora	9,59	7,26	4,95	6,69	6,87	6,55	6,85	5,2	6,67

Uzročnici slabih prinosa prepoznaju se u sitnom posjedu, primitivnom načinu obrade zemlje, nepoznavanju i neprimjenjivanju agrotehničkih mjera, slabim navodnjavanjem i velikom uslovljenošću prinosa od vremenskih prilika.²²³ Poljoprivredna proizvodnja dopunjavala se stočarstvom zbog čega je već 1945. godine iz Metohije je nabavljeno 35 000 ovaca i 5 000 komada krupne stoke iz Makedonije.²²⁴ Za kratko vrijeme ostvareni dobri rezultati u ovoj grani poljoprivrede. Plan otkupa za 1949. godinu premašen je za skoro 10% i iznosio je 6,3 milona kilograma mesa žive vage ili tri milona i 166 hiljada kilograma mesa. Više od polovine ove količine mesa otpadalo je na govedinu nakon čega slijedi proizvodnja jagnjetine i kozijeg mesa.²²⁵ Neuspjeh koncepta seljačkih zadruga u Crnoj Gori ostavio je posljedice i na stočarstvo pa je stočni fond konstantno opadao. Samo u toku 1949. godine stočni fond u Crnoj Gori opao je za 11 000 grla goveda i 89 000 grla ovaca.²²⁶

I pored značajnog ulaganja i osavremenjavanja poljoprivredne proizvodnje očekivani rezultati nisu bili adekvatni. Crnogorska poljoprivreda 1953. godine bila je slabija nego 1939. godine i ukupan obim poljoprivredne proizvodnje iznosio je 86% predratnog prosjeka.²²⁷ Smanjenje poljoprivrednog stanovništva, nepovoljna struktura

²²² *Materijali za društveni razvoj SFRJ 1847-1972*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.

²²³ Poljoprivreda u Crnoj Gori, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 67-86, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

²²⁴ Blažo Jovanović, „Ekonomska i politička stanje u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 13, 31. mart 1946, str. 1.

²²⁵ Pregled otkupa stoke po vrstama u NRCG za 1949. godinu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.36/49.

²²⁶ Kratki podaci o stanju seljačkih radnih zadruga u Crnoj Gori, Cetinje, 5 april 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

²²⁷ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

poljoprivredne proizvodnje i ekonomska neodrživost koncepta zemljoradničkih zadruga predstavljaju najvažnije uzročnike slabih rezultata u poljoprivrednoj proizvodnji.

Reforme i proces demokratizacije društva započet 1948. i 1949. godine donio je dosta promjena i u načinu organizovanja privrede. Uvođenjem samoupravljanja i formiranjem radničkih savjeta prekida se sa praksom administrativnog centralističkog upravljanja privredom. Radnički savjeti koji se osnivaju nakon 1950. godine preuzimaju upravljanje preduzećima čime se mijenja i vlasnička struktura. Uvodi se kategorije društvene svojine kojom upravljaju radnici a država se isključuje iz svih vlasničkih struktura. Odlukom prezidijuma Narodne skupštine, 8. maja 1950. godine ukidaju se komiteti koji su funkcionisali u okviru Vlade Crne Gore. Umjesto njih osniva se Privredni savjet Vlade Crne Gore i Ministarstvo za lokalnu privredu i komunalne poslove. Neposredno nakon toga, odlukom Ministarstva trgovine i državnih nabavki od 17. juna osniva se glavna direkcija turističkih i ugostiteljskih preduzeća, glavna direkcija prehrambene industrije i trgovačkih preduzeća.²²⁸ Državni i privatni sektor u privredi bili su skoro ujednačeni 1947. godine, ali je državni iz godine u godinu povećavao je svoj udio u vlasništvu. Privatno vlasništvo u privredi je slabilo pa je 1950. godine na njega otpadalo svega 20%. Te godine u zadružnom vlasništvu bilo 16% a u državnom sektoru 64% vlasništva.²²⁹

Velika ulaganja iz saveznih fondova za razvoj industrije, koja su u Crnoj Gori bila veća od državnog prosjeka dovela su do značajnog rasta crnogorske ekonomije. U pojedinim industrijskim granama rast je bio skoro četiru puta veći nego u predratnom periodu. Naravno, na to je uticala i niska početna osnova, ali svakako i značajne investicije u privredu. Najveći rast bilježen je u saobraćaju, građevinarstvu, trgovini, turizmu i ugostiteljstvu.²³⁰ Došlo je i do značajnog povećanja izvoza, koji je bio uslovljen budžetskim deficitom i zavisnošću republičkog budžeta od saveznih dotacija. Crnogorska ekonomija nije imala proizvode koji su mogli ispuniti standarde međunarodnog tržišta, pa je izvoz strukturno je bio ograničen samo na sirovinske

²²⁸ Službeni list Narodne republike Crne Gore, broj 6, 1950. godina.

²²⁹ Prvi petogodišnji plan Crne Gore, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 29, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

²³⁰ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

proizvode kao što su drvena građa, ugalj, ljekovito bilje i meso. Od 41,6 miliona dinara izvoza za prvih devet mjeseci 1949. godine 31 miliona dinara ili čak 75% otpadalo je na izvoz rezane građe, četinarskog i bukovog drveta. I ostali proizvodi za izvoz bili su uglavnom sirovine ili polufabrikanti. Na rude je otpadalo oko 3% na izvoz koza oko 11% i ljekovitog bilja 5,5% izvoza.²³¹ Upoređujući podatke planske komisije iz 1950. godine dolazi se do brojke od 60 miliona dinara izvoza u 1949. godini.²³² Već u narednoj godini Crna Gora bilježi suficit u robnoj razmjeni. U izvještaju planske komisije o realizaciji izvoza navodi se da je plan za 1950. godinu realizovan u obimu od 75% što ukupno iznosi 58,4 miliona dinara. Zbog razlike u deviznom kursu efektivni izvos iznosio je 62,4 miliona dinara što je bilo 3% više u odnosu na 1949. godinu. Iste godine ostvaren je suficit u robnoj razmjeni od preko 20 miliona dinara pošto je uvoz iznosio 40,9 miliona dinara.²³³

Crnogorska ekonomija u periodu od 1945. do 1955. godine imala je nekoliko faza. U prvoj fazi od 1945. do 1948. godine ekonomija raste po izuzetno visokim stopama. Nakon toga od 1948. do 1952. godine dolazi do izvjesne stagnacije i novog oživljavanja ekonomskog rasta nakon 1952. godine. Privredni rast od 1948. do 1952. godine bio je ispod nivoa iz 1948. godine. Upoređujući 1948. i 1952. godinu registrujemo smanjenje nacionalnog dohotka po glavi stanovnika za 9,4% i 12% manju zaposlenost. Ti negativni trendovi su posljedica nedostatnosti investicionih sredstava potrebnih za realizaciju petogodinjeg plana. U ovom periodu planirane investicije u Crnogorsku ekonomiju bile su šest puta veće nego 1946. godine. Te investicije nisu ostvarene pošto je zvanična politika zagovarala da se investicije za obnovu obezbjeđuju iz sopstvenih sredstava. To je dovelo do smanjenja donacija iz saveznog budžeta sa 79,2% tokom 1946. godine na svega 29,9% tokom 1952. godine. Crnogorska ekonomija nije mogla nadoknaditi te nedostatke zbog čega i smanjenje ekonomskog rasta.²³⁴

²³¹ Ministarstvo trgovine i snabdijevanja NRCG-Izvršenje plana izvoza, Herceg Novi, 1. oktobar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/49.

²³² Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 31, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

²³³ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 31, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

²³⁴ Predgovor za stenograme drugog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 130/54.

Tabela 17. Privredni pokazatelji Crne Gore 1947.-1952.²³⁵

	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.
Društveni proizvod	100	144	128	130	133	149
Nacionalni dohodak	100	146	127	129	130	145
Obim industrijske proizvodnje	100	122	132	179	145	215
Bruto investicije	100	134	96	101	145	134
Zaposlenost u privredi	100	131	150	136	124	115
Nacionalni dohodak po glavi stanovnika	100	143	122	120	118	130

U periodu od 1948. do 1952. godine najbolji rezultati ostvareni su nakon 1950. godine kada se registruje povećanje industrijske proizvodnje ali i bolji parametri svih ekonomskih pokazatelja. Industrijska proizvodnja u 1950. godini povećana je za skoro četvrtinu ili 23.3% u odnosu na 1949. godinu. Fizički obim industrijske proizvodnje se povećava, ali od 1948. godine primjetno je i smanjenje broja zaposlenih. Najvažnije industrijske grane bile su proizvodnja električne energije, uglja, soli, boksita, industrija generalnih opravki, sapuna, građevinskog materijala, rezane građe, piva i ribljih konzervi.²³⁶

Tabela 18. Crnogorski nacionalni dohodak, ukupni/po glavi stanovnika²³⁷

	1939.	1947.	1950.	1953.
Nacionalni dohodak u mil. din.	6 727	7 547	7 971	11 586
Nacionalni dohodak po stanovniku u din.	16 556	20 588	20 078	27 612

Kretanja u crnogorskoj ekonomiji od 1945. do 1955. godine jako slikovito možemo pratiti i kroz kretanja državnog budžeta. Sa rastom ekonomije povećavan je i budžet, ali je njegova osnovna karakteristika snažna zavisnost od saveznih fondova. Izvorni prihoda budžeta povećavani su svake godine, ali oni nisu bili dovoljni za ambiciozne razvojne projekte koji se realizuju u ovom periodu. Prihodi budžeta uglavnom su ostvarivani

²³⁵ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 90.

²³⁶ Analiza planske komisije Narodne republike Crne Gore o izvršenju godišnjeg privrednog plana za 1950. godinu, Titograd, decembar 1950, str. 6, 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

²³⁷ Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o radu od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

naplatom republičkih i lokalnih taksi a jedan dio ubiran je i po osnovu prihoda preduzeća koja su bila u državnom vlasništvu. U rashodnoj strain budžeta najviše novca, naručito u prvim godinama nakon oslobođenja trošilo se na investicije. One su bile generator ekonomskog razvoja i jedan od razloga zbog kojih je crnogorska ekonomija bilježila konstantan napredak. Investiciona ulaganja u crnogorsku ekonomiju bila su 40% veća nego na Jugoslovenskom nivou.

Tabela 19. Prihodi i rashodi budžeta Crne Gore po godinama²³⁸²³⁹²⁴⁰

	Prihodi		Rashodi				
	Izvorni prihodi	Dotacije	Prosvjeta i kultura	Zdravstvo i socijala	Državna uprava	Investicije	Ostali troškovi
1946.	21%	79%					
1950.	57%	43%	20%	8%	20%	35%	17%
1955.	39	61%	17%	7%	29%	22%	15%

Zanimljivo je da je crnogorska ekonomija stagnirala svaki put kada bi došlo do smanjenja dotacija iz saveznog budžeta. Najveće stope rasta crnogorske ekonomije bilježimo u periodu od 1946. do 1948. godine kada su donacije iz saveznog budžeta činile i do 79% ukupnih budžetskih prihoda. Ta stopa se smanjuje od 1949. godine, u 1950. iznosi 43% a 1952. godine svega 30% prihoda crnogorskog budžeta dobija se iz dotacija sa saveznog nivoa. Snažniji ekonomski rast registrujemo od 1952. do 1955. godine kada se postepeno i povećava učešće saveznih fondova, koje su u najvećoj mjeri bile usmjerene na krupne infrastrukturne projekte.

Bez obzira na izvjesne oscilacije crnogorske ekonomije koje se javljaju u periodu od 1948. do 1952. godine, generalno u prvoj deceniji nakon rata imamo konstantan napredak. Ti rezultati bili su još očigledniji ukoliko se uporede sa situacijom prije rata. Broj stanovnika 1953. godine porastao je svega 3% u odnosu na stanje iz 1939. godine,

²³⁸ Prijedlog zbirnog zakona o završnom računu NR CG za 1946 godinu, Cetinje, 13 maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.29/48.

²³⁹ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještajplanske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

²⁴⁰ Prihodi ostvarenih prihoda i završnih rashoda budžeta NR Crne Gore za 1955. godinu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50.

ali je u tom periodu ukupni bruto društveni proizvod po glavi stanovnika povećan za 65%. U istom periodu nacionalni dohodak povećan je za 75%, dok je po glavi stanovnika nacionalni dohodak bio veći 69% u poređenju sa 1939. godinom.²⁴¹

ADMINISTRATIVNO - POLITIČKI RAZVOJ

Kapitulacijom Italije u drugoj polovini 1943. godine partizanske snage oslobodile su 2/3 teritorije Crne Gore. Kompletan prostor današnje Crne Gore, bio je pod kontrolom snaga NOB-a nakon 4. januara 1945. godine kada je oslobođeno Bijelo Polje.²⁴² Na oslobođenom prostoru snage Narodnooslobodilačke armije odmah su počele da organizuju sopstvene organe vlasti. To su bili narodni odbori koji su tokom ratnih godina uglavnom vodili brigu o osnovnim životnim pitanjima stanovništva na slobodnim teritorijama. Zadaci ovih odbora bili su: organizovanje narodne vlasti, obezbjeđivanje materijalnih potreba boraca na frontu i organizovanje snabdijevanja i ishrane stanovništva. Prvi narodnooslobodilački odbori u Crnoj Gori osnivaju se u jesen 1941. godine. Oni su bili formalni nosioci izvršne vlasti na lokalnom prostoru i njihova nadležnost definisana je na skupštini u Ostrogu 8. februara 1942. godine. Narodnooslobodilački odbori organizuju se na seoskom, opštinskom i sreskom nivou.²⁴³ Stvaranjem većih prostora oslobođene teritorije, nakon kapitulacije Italije dolazi do snažnijeg organizovanja mreže narodnooslobodilačkih odbora. Već sredinom 1944. godine u Crnoj Gori postoji kompletno organizovana mreža narodnooslobodilačkih odbora. Od najnižeg opštinskog nivoa sve do Izvršnog odbora ZAVNO-a kao najvišeg organa izvršne vlasti u Crnoj Gori. Svaki odbor imao je i svoja tjela: upravni odsjek, propagandni, privredno-finansijski, zdravstveni, socijalni, vjerski i kulturno-prosvjetni odsjek. Ovakav sistem vlasti postojao je u Crnoj Gori do jula 1944. godine i trećeg zasjedanja ZAVNO-a. Odlukama trećeg zasjedanja ZAVNO-a, koje je simbolički počelo 13. jula, ovaj organ pretvoren je iz predstavničkog i političkog organa NOB-a u vrhovni organ državne vlasti i suvereniteta – Crnogorsku antifašističku skupštinu. Tim

²⁴¹ Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o radu od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

²⁴² Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 407-428.

²⁴³ Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

odlukama, revolucionarne promjene su formalizovane a proces konstituisanja državne vlasti u Crnoj Gori otpočeo je potpuno novu etapu. Skupština je preko Predsjedništva, vrlo brzo formirala i nove izvršne organe vlasti, takozvana odjeljenja za osnovne djelatnosti. Formirano je 11 odjeljenja: za unutrašnje poslove, prosvjetu, narodnu privredu i finansije, narodno zdravlje, ekonomsku obnovu, socijalnu politiku, pravdu, ishranu, građevinarstvo, šume i rude kao i odjeljenje za informisanje. Formirane su i tri komisije: za vjerska pitanja, za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača kao i privremeno tijelo-Sudski savjet koji je imao karakter Vrhovnog suda Crne Gore. U decembru 1944. godine predsjedništvo CASNO-a donosi odluku o reorganizaciji postojeće državne strukture. Odjeljenja se preimenuju u povjerenstva, uz izvjesne promjene nadležnosti i formiranje, novog dvanaestog povjerenstva za finansije. Takođe se formira i privredni savjet i komisije za upravljanje državnih dobara i komisija za ratnu štetu.²⁴⁴

Kroz odluke iz jula 1944. godine bilo je potpuno jasno da se želi obezbjediti kontinuitet vlasti, i da organi formirani tokom rata, treba samo da dobiju novu formu i institucionalnu potvrdu. Komunistička partija, kao nosilac tih procesa potvrđuje revolucionarni pristup smjene vlasti uz istovremeno anticipiranje svih tekovina narodnooslobodilačke borbe. Proces započet u julu 1944. godine nastavljen je u aprilu naredne godine usvajanjem zakona kojom je Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja preimenovana u Crnogorsku narodnu skupštinu. Posebnom odlukom Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Sandžaka od 25. marta 1945. godine Pljevaljski i Bjelopoljski srez ušli su u sastav Crne Gore a poslanici iz ovih srezova priključili se Crnogorskoj narodnoj skupštini. Istim odredbama, svi ratni organi izvršne vlasti dobili su novu funkciju. Narodnooslobodilački odbori na seoskom, gradskom, opštinskom i sreskom nivou postali su zvanični organi novih vlasti i pretvoreni u narodne odbore.²⁴⁵

Na sjednici skupštine, od 15. do 17. aprila 1945. godine, formirana je i prva narodna Vlada Crne Gore. Zamišljena kao Vlada kontinuiteta, oslonjena na tekovine

²⁴⁴ Zoran Lakić, *Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945*, Cetinje, 1981, str. 398, 407, 408.

²⁴⁵ „Zakon o pretvaranju Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja u Crnogorsku narodnu skupštinu i narodno-oslobodilačkih odnora u narodne odbore“, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 3.

narodnooslobodilačke borbe ona je trebala da bude „*izraz narodne volje i osnova nove narodne vlasti*“ i da zajedno sa narodnim odborima povede društvo u prosperitetnu budućnost, raskidajući sve veze sa prošlosti jer se „*ne razmišlja o povratku na staro i preživjelo*“.²⁴⁶ Za predsjednika vlade izabran je prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori Blažo Jovanović. Vlada je osim predsjednika u sastavu imala i dva potpredsjed i deset ministarstava: unutrašnjih poslova, pravosuđa, prosvjete, finansija, industrije, rudarstva, trgovine i snabdijevanja, poljoprivrede i šumarstva, socijalne politike i narodnog zdravlja i ministarstvo građevine.²⁴⁷ Prioriteti Vlade bili su „*jačanje i učvršćenje narodne vlasti, produbljivanje i proširenje ostvarenog bratstva i jedinstva naših naroda u toku narodno-oslobodilačke borbe i osiguranje javne bezbjednosti*“²⁴⁸.

Iako je Narodna skupština, formalno bila najvažniji organ državne vlasti, formiranjem Vlade, kabinet Blaža Jovanovića preuzima kontrolu nad svim državnim poslovima. Na to ukazuje činjenica da se nakon aprila 1945. godine skupština ponovo sastala tek u septembru 1946. godine. U međuvremenu Vlada je pozivajući se na odredbe „*Zakona o donošenju uredbi*“ donijela 19. uredbi koje su imale zakonsku snagu i koje je nakon 17 mjeseci, skupštini dostavila samo na potvrdu.²⁴⁹

Nakon izbora za ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, pristupilo se organizovanju izbora za prvu posleratnu crnogorsku skupštinu koja je trebala da donese i novi ustav. Izglasavanjem Zakona o Ustavotvornoj skupštini, predsjedništvo skupštine donjelo je ukaz o raspuštanju Narodne skupštine i raspisivanje izbora za Ustavotvornu skupštinu 3. novembra 1946. godine.²⁵⁰

Tranzicija vlasti u Crnoj Gori okončana je izborima za ustavotvornu skupštinu od 3. novembra 1946. godine nakon kojih je posljednjeg dana iste te godine donešen Ustav Narodne Republike Crne Gore. Na izborima je učestvovala samo lista *Narodnog fronta*

²⁴⁶ „Značaj odluka četvrtog zasijedanja“, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 1.

²⁴⁷ Predlog uputstva o osnovnim načelima za obrazovanje Vlada federalnih jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije, Branko Petranović Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematskazbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str.82, 83, 84.

²⁴⁸ „Ekspoze pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred Narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br.37, 12. septembar 1946, str. 2.

²⁴⁹ Održano je peto redovno zasijedanje Narodne skupštine Narodne republike Crne Gore, *Pobjeda*, br. 37, 12 septembar 1946, str. 1, 2.

²⁵⁰ Trećeg novembra održaće se izbori za Ustavotvornu skupštinu NRCG, *Pobjeda*, br. 38, 21. septembar 1946, str. 1.

pa su izbori postali jedna vrsta referenduma na kome je trebalo potvrditi postojeće stanje. Politički pluralizam komunistima nije bio važan. Smatrali su da je program Narodnog fronta „*sveopšti narodni program*“, i da je zbog toga „*razumljivo zašto kod nas nema drugih kandidata osim frontovaca – druge narod neće*“.²⁵¹ Rezultati izbora obezbjedili su potreban legitimitet novim vlastima. Od upisanih 188 477 glasača na birališta je izašlo njih 181 654 ili 96,38%.²⁵² Visoka izlasnost potvrdila je revolucionarne promjene i omogućila komunistima jednu vrstu legalizovanja vlasti koju su preuzeli za vrijeme rata.

Ustavotvorna skupština održana je 20. novembra 1946. godine na Cetinju a već sredinom decembra Vlada je poslanicima dostavila nacrt Ustava Narodne Republike Crne Gore. U uvodnom dijelu Ustava Crna Gora je definisana kao narodna država republikanskog karaktera, koja se na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i otcepljenje sa ostalim republikama odlučila da na ravnopravnoj osnovi konstituiše FNRJ. Suverenost je pripadala republičkim organima koji su birani od naroda na neposrednim izborima. Narodna skupština predstavljala je narodni suverenitet i ona je bila vrhovni organ državne vlasti za četiri godine, koliko je i trajao njen mandat. Operativno tijelo parlamenta bio je takozvani *Prezidijum* koji su pored predsjednika, dva potpredsjednika i sekretara činili još deset članova skupštine. Ovo radno tijelo je sazivalo sjednice skupštine, raspisivalo izbore, tumačilo donešene zakone, i na predlog predsjednika Vlade biralo i smjenjivalo ministre iz njegovog kabineta. Vlada je Ustavom definisana kao najviši izvršni i upravni organ državne vlasti koju je imenovala i razrješavala skupština. Izvršna vlast funkcionisala je na dva nivoa kroz takozvana *savezno-republikanska i republikanska ministarstva*. Ova prva u koje su spadali ministarstvo finansija, unutrašnjih poslova, pravosuđa, industrije i rudarstva, trgovine i snabdijevanje, poljoprivrede i šumarstva, rada i ministarstvo građevine, radili su u konsultacijama sa saveznim ministarstvima. Dok su takozvana republikanska, odnosno ministarstva koja su autonomno obavljala svoje nadležnosti na prostoru Crne Gore bila ministarstva prosvjete, zdravlja, socijalnog staranja i komunalnih poslova. Narodni odbori bili su kao i u saveznom ustavu predstavnici državne vlasti na određenom

²⁵¹ „Izlazak na izbore – osnovna dužnost svakog poštenog i rodoljubivog građanina naše Republike“, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 1.

²⁵² „Saoštenje izborne komisije Narodne republike Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 46, 17 novembar 1946, str. 1.

prostoru. Birani su tajnim glasanjem u seoskim i manjim područjima na mandat od dvije godine, oni u gradu sa mandatom od tri godine. Sva sredstva za proizvodnju i spoljna trgovina bili su pod kontrolom države ali je garantovano i pravo na privatno preduzetništvo. Ustavom je garantovana jednakost pred zakonom kao i kažnjivost svake vjerske, rasne i nacionalne „*mržnje i razdora*“. Propisana je i jednakost žena, sloboda javnog govora, štampe i slobodnog okupljanja a glavni grad postao je Titograd.²⁵³ Ukratko, čitav Ustav NRCG osim djela koji je govorio o državotvornosti Crne Gore i republičkim organima vlasti je kopija Ustava FNRJ usvojenog godinu ranije. Uz nekoliko amandmana Ustav NRCG usvojen je posljednjeg dana 1946. godine. Prvi čovjek Komunističke partije u zemlji i predsjednik Vlade Blažo Jovanović, nakon usvajanja Ustava u skupštini Crne Gore saopštio je da je tim činom određena državnost zemlje i postavljeni temelji opstanka i sigurnosti.²⁵⁴

Sukob sa zemljama IB, pokrenuo je niz reformi u administrativnom i organizacionom modelu upravljanja društvom. Odbacivanje Sovjetskog iskustva i izgradnja novog jugoslovenskog modela razvoja socijalizma pokrenula je proces demokratizacije i decentralizacije državne uprave. Širenje takozvane „*socijalističke demokratije*“ značilo je veća ovlašćenja republičkim rukovodstvima, lokalnim upravama i nižim organima narodne vlasti. Reforme se sprovode pod parolom „*borbe protiv birokratizma*“ i navodne „*demokratizacije i približavanja narodu*“. Tokom 1949. i 1950. godine izvršena je decentralizacija vlasti i prenošenje mnogih funkcija sa federalnih na republičke i sa republičkih na lokalne organe.²⁵⁵ Lokalnim organima narodne vlasti daje se sve više nadležnosti, a od kraja 1950. godine počinje primjena takozvanih „*socijalističkih modela neposredne demokratije*“. To su bili zborovi birača koji se aktivnije uključuju u društveni život i rješavaju razna pitanja. Narodni odbori vlasti bili su u obavezi da dva puta godišnje zborovima birača podnose izvještaje o radu a sve odluke koje su donosili morali su biti u skladu sa zaključcima zborova birača.²⁵⁶

Na talasu ovih promjena reorganizovan je i aparat izvršne vlasti. Prezidijum narodne Skupštine Crne Gore 9. aprila 1951. godine donio je ukaz o reorganizaciji Vlade

²⁵³ Nacrt Ustava Narodne republike Crne Gore, *Pobjeda*, br. 50, 15 decembar 1946, str. 6, 7.

²⁵⁴ Govor pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića u narodnoj skupštini, *Pobjeda*, br. 1, 5 januar 1947, str. 1.

²⁵⁵ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 101.

²⁵⁶ Službeni list Narodne republike Crne Gore, broj 6, 1950. godina.

Crne Gore. Tim dokumentom ukinuta je Planska komisija Vlade, ministarstva: prosvjete, zdravlja i socijalnog staranja, građevine, trgovine i državnih nabavki, industrije, poljoprivrede i šumarstva, kao i ministarstvo za lokalnu privredu i komunalne poslove. Nadležnosti ovih organa prenijete su na razne savjete, uprave i direkcije pod kontrolom Vlade Crne Gore. Dotadašnje poslove Ministarstava uglavnom su preuzeli novoformirani Savjeti, koji su bili organi zaduženi za određenu privrednu granu ili društvenu djelatnost. Savjeti su utvrđivali pravilnike, naredbe i druge opšte propise. Niži organi od Savjeta, također zaduženi za određene privredne grane ili društvene oblasti bile su Glavne uprave. One su izdavale uputstva i naređenja područnim organima na osnovu zakona i propisa Vlade i savjeta.²⁵⁷

Proces decentralizacije državne uprave zaokružen je donošenjem zakona o narodnim odborima. Ovaj zakon, skupština FNRJ usvojila je 1. aprila 1952. godine i njime je zaokružen proces demokratizacije i decentralizacije državne uprave. Zakonom se u svakodnevni život uvode se modeli samoupravljanja, čime ovaj proces sa ekonomskog prelazi i u političku ravan. Narodni odbori postali su organizaciona osnova cijelog državnog sistema, koji je trebalo da se razvija iznutra na principima samoupravljanja.²⁵⁸ Edvard Kardelj prilikom usvajanja zakona objašnjava da je njegov cilj da se razvijaju novi modeli društvenog upravljanja *„koji su najbliži masama, i koji će obezbijediti da volja svakog pojedinog trudbenika dođe do izražaja. Izabrani od trudbenika, organi narodnih odbora biće daleko osjetljiviji prenosnik demokratske volje trudbenika nego bilo kakav višepartijski sistem“*.²⁵⁹ Narodni odbori, dobili su veća prava prilikom donošenja budžeta ali su im ukinuta prava da se mješaju u rad privrednih organizacija. Reforme realizovane od 1949. do 1952. godine objedinije Ustavni zakon iz 1953. godine. Ustav je normirao novu fazu društveno-političkog razvoja, što je uticalo na organizacione promjene državnog aparata na saveznom i republičkom nivou. Novim Ustavom Narodna skupština podjeljena je na dva doma: republičko vijeće i vijeće proizvođača. Od 1955. godine i narodni odbori u opštinama bili su podjeljeni na opštinska i vijeća proizvođača. Izvršnu vlast u Crnoj Gori činili su

²⁵⁷ Službeni list Narodne republike Crne Gore, broj 8, 1951. godina.

²⁵⁸ Službeni list FNRJ, broj 22, 1952. godina.

²⁵⁹ Juraj Hrženjak, „Razvoj političkog sistema u Jugoslaviji od oslobođenja do 1974. godine, *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji-predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977, str. 254.

Izvršno vijeće republike, njihovi odbori i komisije i kombinovani političko-izvršni i upravni organi – republički savjeti.²⁶⁰

Politički život u Crnoj Gori nakon rata funkcionisao je pod kontrolom Komunističke partije. Kao rukovodeća snaga Narodnooslobodilačke borbe, partija nakon oslobođenja teži objedinjavanju svih segmenata političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života države. Partijski ideolozi to objašnjavaju potrebom da radnička klasa mora imati svoje vođstvo, „*avangardu-vodeći odred, koja se gaji i razvija na osnovu čvrste veze sa širokim masama trudbenika*“.²⁶¹ Za komuniste, u teorijskoj ravni partija je „*najviša forma klasne organizacije i jedini politički rukovodilac masa i usmjeravajuća sila društva*“.²⁶²

Preuzimanjem svih mehanizama vlasti nakon oslobođenja, Komunistička partija prihvata Sovjetski model direktivnog upravljanja procesima, koji podrazumijeva čvrstu partijsku disciplinu i jasno utvrđene hijerarhijske nadležnosti.²⁶³ U Jugoslovenskom iskustvu taj model rukovođenja nazivao se *demokratski centralizam*, i predviđa rukovođenje iz jednog centra, potčinjavanje manjine odlukama većine, ličnu odgovornost članova pred partijskim organizacijama i izbornost rukovodećih organa.²⁶⁴ U piramidi jugoslovenskog centralizma na čelu se nalazio Centralni Komitet kome su bili nadređeni Pokrajinski komiteti u republikama odnosno sreski komiteti na najnižem nivou. Upravljaajući se direktivama CK KPJ, Pokrajinski komitet u Crnoj Gori rukovodio je i usmjeravao kompletan politički, društveni i ekonomski život. Odluke Pokrajinskog komiteta sprovodile su sreske organizacije KPCG preko partijskih ćelija koje su bile najvažnija karika ideološkog rada i koje članovi Pokrajinskog komiteta nazivaju „*kovačnicama dobrih komunista*“²⁶⁵. U referatu Pokrajinskog komiteta KPCG o organizacionim pitanjima, iz 1947. godine, navodi se da su partijske ćelije bile osnovni

²⁶⁰ Juraj Hrženjak, „Razvoj političkog sistema u Jugoslaviji od oslobođenja do 1974. godine, *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji-predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977, str. 257.

²⁶¹ Partija novog tipa i njene organizacione osnove-plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15 jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

²⁶² Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

²⁶³ *Pitanja partijske izgradnje – unutarpartijska izgradnja*, Partijska škola CK KPH, Zagreb, 1946, str. 9.

²⁶⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981. str. 421.

²⁶⁵ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 2. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

oblik političkog organizovanja i da ih je većina bila fokusirana na rad u seoskim zajednicama. Mreža partijskih ćelija razvijala se i u gradovima i javnim ustanovama dok je njihova snaga bila najslabija u preduzećima, gdje su trebale da garantuju: „*pravilno poslovanje, razvijanje udarništva, ispunjenje radnih normi, stručno uzdizanja radnika i radne discipline*“. Partijske ćelije tako su organizovane u svakom mjestu u kome je partija imala makar tri člana.²⁶⁶ Krajnji cilj centralizacije je direktna komunikacija partijskog vrha sa članovima i operativnost u širenju partijske ideologije. Partijski centralizam ostvaren je uvođenjem modela dvojsmjerne komunikacije, koji predviđa da svaki član partije dobije zadatak, „*koji je dužan izvršiti i o izvršenju na sledećem sastanku partijske organizacije podnijeti izvještaj*“.²⁶⁷

Komunistička partija u Crnoj Gori nakon rata bila je elitistička organizacija koju su uglavnom činili učesnici NOB_a. Konspirativnost i opreznost iz predratnog perioda nastavljena je i nakon oslobođenja pa komunisti ni posle 1945. godine ne mjenjaju svoje metode organizovanja. Nekoliko godina od oslobođenja takav način organizovanja postaje ograničavajući faktor jer Partija nije imala dovoljno kadrova da pokrije sva mjesta i proširi svoj uticaj čak i u najmanjim zajednicama. Konspirativnost u radu Komunističke partije Crne Gore prestaje tek nakon petog kongresa KPJ i usvajanja novog statuta koji predviđa otvaranje partijskih sastanaka. Prvi otvoreni sastanci Komunističke partije u Crnoj Gori održani su u ljeto 1948. godine.²⁶⁸ Zbog ambicije da Komunistička partija preuzme vodeću ulogu u vlasti, Narodnom frontu, privredi, obrazovanju, vojsci i drugim segmentima društvenog života, broj članova partije morao se konstantno povećavati.²⁶⁹

Partijska organizacija u julu 1945. godine brojala je 3 596 članova i 713 kandidata a za manje od godinu, u maju 1946. članstvo se udvostručilo na 6 571 člana.²⁷⁰

²⁶⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1919*, Beograd, 1981, str. 422.

²⁶⁷ CK KP – Sreskom Komitetu KPJ, 23. Jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

²⁶⁸ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945 – 1952*, Titograd, 1986, str. 215.

²⁶⁹ Organizacioni referat pri savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2-3 januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48. Branko Petranović Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematskazbirka dokumenata*, Izvještaj o organizaciom radu na 5 kongresu KPJ, Beograd, 1988.

²⁷⁰ Branko Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove*, Beograd, 1969, str. 30.

Centralni komitet KPJ imao je ideju da se odmah nakon rata partijska konferencija Komunističke partije pretvori u osnivački kongres Komunističke partije Crne Gore. Od toga se na sjednici CK KPJ od 10. januara 1946. godine odustalo uz obrazloženje da je neophodno pripremiti teze koje će biti baza za sazivanje kongresa. Prvobitni plan je bio da se te teze završe do sredine godine i da se osnivački kongres održi tokom jula ili avgusta 1946. godine.²⁷¹ Od ovih planova nije bilo ništa pa je odluka o formiranju posebne komunističke partije u Crnoj Gori donijeta tek na petom kongresu KPJ u julu 1948. godine. Nakon toga, odlukom Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, pokrajinska konferencija KPJ pretvorena je u osnivački kongres KPCG. Delegati za osnivački kongres bili su uglavnom stari, provjereni partijski kadrovi sa višegodišnjim ratnim iskustvom. Od 264 delegata na kongresu, skoro polovina njih bili su predratni članovi partije a svega 11% njih u članstvo su primljeni nakon 1945. godine. Samo 9 učesnika kongresa nije učestvovalo u NOB_u, a osim dvojice njih svi su se u nacionalnom smislu izjašnjavali kao Crnogorci. U socijalnoj strukturi najviše je bilo seljaka-129, zatim intelektualaca-70, radnika-49 i 16 delegata iz drugih oblasti dok je žena bilo svega 8% ili 22 delegata.²⁷²

Nakon osnivačkog kongresa, kao najviši organ Komunističke partije u Crnoj Gori formira se Centralni komitet, koji nešto kasnije dobija svoj izvršni organ- Politbiro. Organizacionu strukturu Komunističke partije u Crnoj Gori čini 13. sreskih komiteta, tri gradska, 13. mjesnih, 35. seoskih i tri ostala komiteta. U toj mreži nalazilo se 219. opštinskih partijskih biroa i 811. osnovnih partijskih organizacija.²⁷³

Osnovu snagu crnogorskog komunističkog pokreta činilo je proletarizovano seljaštvo i mlada studentska inteligencija koja je bila na čelu pokreta. Kompletne partijske organizacije u Crnoj Gori nije se mogla pohvaliti visoko obrazovanim članstvom. Jezgro komunističkog pokreta, činili su predratni komunisti, koji su od početka bili dio oslobodilačkog pokreta. Ta karakteristika „profesionalnog revolucionara“, pod uticajem sovjetske ideologije bila je najvažnija karakteristika

²⁷¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 418.

²⁷² Izvještaj verifikacione komisije osnivačkog kongresa KPCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

²⁷³ Izvještaj o razvoju partijske organizacije od 5 kongresa KPJ do danas, Cetinje 4. Avgust 1949, str. 4, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

partijske gradacije. Stručnost i obrazovanje po partijskom sistemu vrednovanja nije bilo odlučujući faktor u raspodjeli najvažnijih funkcija. To su naručito osjetili stariji, obrazovaniji kadrovi koji su radili u predratnoj državnoj upravi. Za „*profesionalne revolucionare*“ takvi ljudi nisu bili dostojni državnog posla jer je po njima većina takvih ljudi imala dosta sumnjivo držanje pod okupatorom ili nije uzela učešća u oslobodilačkoj borbi. Nakon početnog „*revolucionarnog*“ pristupa, ovom problemu nakon 1949. godine prišlo se dosta racionalnije. Stručnjaci i obrazovani ljudi bili su potrebni zbog obnove zemlje, zbog čega postepeno dolazi do zaokreta u pristupu prema njima. Partija osuđuje svako izopštavanje predratnih kadrova, objašnjavajući da su za obnovu neophodni stručnjaci kojih u partijskim redovima nije bilo²⁷⁴. Ovakvo prelazno stanje trajalo je svega nekoliko godina jer su članovi partije brzo počeli da se naknadno obrazuju. Kroz partijske kurseve, večernje škole i posebne obrazovne programe ne univerzitetima veliki broj njih ubrzo je stekao kvalifikacije neophodne za poslove koje su obavljali.

Saobraćajno nepovezani, sa velikim brojem nepismenog stanovništva, bez ijedne nacionalne institucije crnogorsko društvo 1945. godinu dočekalo je kao godinu novog početka. Bez obzira što je stanovništvo koje 1945. godine živi u granicama Crne Gore, skoro cijeli period između dva svjetska rata u najvećoj mjeri živjelo zajedno, to društvo bila je zajednica različitih kolektiviteta.

Društveno-ekonomski profil crnogorskog društva od 1945. do 1955. godine formirao se pod snažnim uticajem završenih ratnih sukoba. Najveći dio društvenih dobara uništen je u ratnim sukobima a ograničeni resursi, nerazvijena saobraćajna infrastruktura i nepovoljna struktura u odnosu na zanimanje nijesu obećavali značajnije uspjehe. Komunisti su uspjeli sve to da promjene i da na krilima oslobodilačkog rata uz pomoć federalnih fondova obnove zemlju. Izgradnjom saobraćajne infrastrukture i urbanih cjelina postavljeni su temelji za razvoj industrijske proizvodnje. Period obnove, hronološki traje od oslobođenja do usvajanja prvog petogodišnjeg plana 1947. godine. Krupne promjene u periodu neposredno nakon završetka rata registrujemo i u kulturno-prosvjetnoj politici. Prvi korak u tim promjenama bilo je smanjenje broja nepismenih pošto je Crna Gora sa 56,1% nepismenog stanovništva po popisu iz 1931. godine i svega

²⁷⁴ CK KP – Sreskom Komitetu KPJ, 23. Jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

0,25% fakultetski obrazovanih građana bila skoro na samom dnu kulturno-obrazovnih standarda države. Neposredno nakon završetka ratnih sukoba u Crnoj Gori otvoreno je 137 novih osnovnih škola a 1949. godine broje nepismenog stanovništva manji je od dva procenta.

Crnogorska ekonomija razvija se pod snažnim uticajem javnog deficita. Prihodi su mnogo manji od rashoda, zbog čega je državni budžet u značajnoj mjeri oslonjen na savezne fondove. Ti fondovi koriste se uglavnom za izgradnju infrastrukture i razvoj industrije. Od 1947. do 1954. godine u Crnu Goru je investirano 68,8 milijardi dinara ili prosječno 8,6 milijardi godišnje. Po glavi stanovnika to prosječno iznosi 20 343 dinara što je znatno više od Jugoslovenskog prosjeka investicija, koji je iznosio 14 648 dinara po glavi stanovnika. Crnogorska ekonomija stagnirala svaki put kada bi došlo do smanjenja dotacija iz saveznog budžeta. Najveće stope rasta crnogorske ekonomije bilježimo u periodu od 1946. do 1948. godine kada su donacije iz saveznog budžeta činile i do 79% ukupnih budžetskih prihoda. Ta stopa se smanjuje od 1949. godine, u 1950. iznosi 43% a 1952. godine svega 30% prihoda crnogorskog budžeta dobija se iz dotacija sa saveznog nivoa. Snažniji ekonomski rast registrujemo od 1952. do 1955. godine kada se postepeno i povećava učešće saveznih fondova, koje su u najvećoj mjeri bile usmjerene na krupne infrastrukturne projekte. I pored ekonomskih oscilacija koje se javljaju u periodu od 1948. do 1952. godine, generalno u prvoj deceniji nakon rata imamo konstantan napredak. Ti rezultati bili su još očigledniji ukoliko se uporede sa situacijom prije rata. Broj stanovnika 1953. godine porastao je svega 3% u odnosu na stanje iz 1939. godine, ali je u tom periodu ukupni bruto društveni proizvod po glavi stanovnika povećan za 65%. U istom periodu nacionalni dohodak povećan je za 75%, dok je po glavi stanovnika nacionalni dohodak bio veći 69% u poređenju sa 1939. godinom.

Bez obzira na velike rezultate postignute u prvih deset godina nakon oslobođenja, životni standard u Crnoj Gori nije rastao očekivanim stopama. Osnovni razlog za takvo stanje je velika inflacija, pošto su plate stagnirale a cijene hrane konstantno rasle. Nacionalni dohodak u Crnoj Gori 1949. godine bio je duplo manji od Jugoslovenskog prosjeka a skoro četiri puta manji od životnog standarda najrazvijenije Slovenije. Crnogorska porodica od ove sume 45% novca trošila je na prehranu, isto toliko na

industrijsku robu i svega 10% na usluge. Bez značajnih kapaciteta za proizvodnju hrane, Crna Gora uvozila je 80% prehrambenih proizvoda, pa su troškovi života bili znatno veći nego u drugim republikama. Bez obzira na snažno jačanje industrijske proizvodnje, crnogorska privreda i dalje se u velikoj mjeri oslanjala na poljoprivredu. Neposredno nakon oslobođenja od poljoprivrede je živjelo 80% stanovništva, ali taj procenat i pored snažne industrijalizacije nije drastično smanjen, pa 1953. godine imamo podatak o 61% stanovništva koje se bavi poljoprivredom.

Osim ekonomskog preporoda, crnogorsko društvo u prvoj deceniji doživjelo i jednu vrstu kulturne emancipacije. Osnivaju se nacionalne institucije kulture a prostor Crne Gore prvi put postaje jedinstvena kulturna cjelina sa zajedničkim identitetom.

POGLAVLJE III.

NOVA RELIGIJA-IDEOLOGIJA SOCIJALIZMA

Socijalizam je ideologija nastala krajem 18. i početkom 19. vijeka kao direktan političko-filozofski odgovor na probleme koje je izazvala industrijska revolucija. Reagujući na nezadovoljstvo uzrokovano industrijskom revolucijom, filozofi-socijalisti pozivaju na stvaranje novog društva zasnovanog na saradnji a ne na nadmetanju. To novo društvo, kako ga oni zamišljaju, treba da prođe kroz dvije faze: Socijalizam i Komunizam. Socijalizam predstavlja prelazni period koji počinje socijalističkom revolucijom i traje do nastanka novog društva-komunizma. Konačan cilj je formiranje *komunističke zajednice slobodnih proizvođača* koja će dovesti do ukidanja postojećih društvenih odnosa i formiranja besklasne zajednice slobodnih proizvođača. Na taj način stvoriće se društvo u kome neće postojati klasa koja će imati monopol nad sredstvima za proizvodnju a samim tim i monopol na prisvajanje proizvoda koje stvara neka druga klasa.²⁷⁵

SOCIJALISTIČKA IDEOLOGIJA I VLAST U CRNOJ GORI 1945-1955

Socijalistička ideologija, odnosno učenje Marksizma i Lenjinizma, kako se to u partijskim dokumentima navodi, na prostoru Crne Gore razvija se uporedo sa konstituisanjem vlasti Komunističke partije. Na tom učenju i tradicijama oslobodilačkog rata, definišu se ideološke osnove novog socijalističkog društva u Crnoj Gori. Ugaoni kamen kompletnog koncepta socijalističke ideologije u Crnoj je teza o savršenstvu i univerzalnosti socijalističkih društvenih odnosa. Po tim tumačenjima, socijalizam predstavlja najhumaniji društveni koncept u kome ne postoji „*eksploatacija čovjeka od strane čovjeka*“, koncept koji omogućava „*moralno-političko jedinstvo naroda i jasnu perspektivu razvitka*“.²⁷⁶ Konačan cilj je socijalističko društvo a način da se do tog cilja stigne je proces takozvane „*socijalističke izgradnje*“ koji se sprovodi, afirmiše, potvrđuje

²⁷⁵ Veselin Golubović, *Osnove marksizma*, Zagreb, 1982, 57, 58, 653.

²⁷⁶ *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, 199.

u svakodnevnom životu.²⁷⁷ Afirmiše se istorijska uloga radničke klase odnosno proleterijata koji treba da bude nosilac svih socijalističkih promjena. Formira se slika o „svetskoistorijskoj ulozi“ radničke klase koja dobija ulogu „*tvorca novog komunističkog društva*“.²⁷⁸ Kako bi ove tvrdnje bile što ubjedljivije u Partiji cijelom procesu pokušavaju dati međunarodni karakter. Pozivajući se na iskustva međunarodnog radničkog pokreta u javnom diskursu često se pojavljuju priče o tome kako je samo pitanje dana kada će i u ostalim zemljama pobjediti socijalizam. Citiraju Lenjina koji kaže da će „*sve nacije doći ka socijalizmu, to je neizbježno, ali neće doći podjednako, svaka će u socijalizam unijeti onu formu demokratije, ovu ili onu formu diktature proleterijata i specifičan tempo socijalističkog preobražaja*“.²⁷⁹

Ono što je veoma važno za crnogorsku percepciju socijalističke ideologije je uvjerenje da socijalizam predstavlja način za prevazilaženje svih problema prošlosti. Komunisti tvrde da se dosljednom primjenom socijalističkih društvenih odnosa i aktivnom ulogom radničke klase, kao nosioca svih promjena, može nadoknaditi viševjekovno zaostajanje crnogorskog društva. Tako sve aktivnosti koje sprovodi u tom pravcu, Komunistička partija tumači kroz pojam „*socijalističke izgradnje*“. Socijalizam se predstavlja kao ideološki odgovor na opšte civilizacijsko zaostajanje crnogorskog društva. Iz tog razloga, svaki oblik borbe protiv zaostalosti ili naslijeđa prošlosti naziva se borba za „*uspostavljanje novih - socijalističkih društvenih odnosa*“. Objašnjavaju da je kroz socijalističku izgradnju napravljen raskid sa „*privrednom i tehničkom zaostalošću zemlje, ostatcima kapitalističke prošlosti, birokratskim tendencijama sa kojima se obračunalo nakon čega su udareni čvrsti temelji socijalističke demokratije*“.²⁸⁰ Upravo će povezivanje „*socijalističke izgradnje*“ i borbe protiv svih oblika zaostalosti biti važan elemenat na kome će Komunistička partija pokušavati da na konkretnim primjerima uvjeri stanovništvo u superiornost socijalističke ideologije.

Centralno mjesto u procesu utemeljenja socijalističkih ideja u Crnoj Gori pripada Komunističkoj partiji i institucijama koje ona kontroliše. Partija se pojavljuje kao tumač

²⁷⁷ Boris Zihlerl, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, 460.

²⁷⁸ K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 5.

²⁷⁹ Boris Zihlerl, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, 460.

²⁸⁰ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

opštih društvenih interes i kroz socijalističku ideologiju nudi rješenja za sve izazove. Veoma je važno napomenuti da Komunistička partija ne pokušava silom da nametne ta svoja uvjerenja. Naprotiv, specifičnim metodama pokušava da veže stanovništvo za socijalističke ideje. Partija želi da se „*povezuje sa masama*“ odnosno da tumači i artikuliše interese stanovništva kako bi ih sprovodila kroz sopstvene organe i institucije izvršne vlasti koje kontroliše.²⁸¹ Upravo zbog toga, Partija od samog početka uporedo sa procesom izgradnje socijalističkih društvenih odnosa afirmiše ideju o novom, socijalističkom moralu. Taj novi moral, po njihovim tvrdnjama, imanentan je novim društvenim odnosima i kao takav, predstavlja model po kome se treba ponašati u socijalističkom društvu. Novi, socijalistički, odnosno komunistički moral tako se tumači kao posljedica „*izgradnje socijalističkog društva*“. Komunistički moral za njih predstavlja snagu koja „*služi rušenju starog eksploatatorskog društva i ujedinjuje trudbenike protiv svake eksploatacije, protiv svake sitne svojine*“. Ključni princip na kome se razvija socijalistički moral je „*potčinjavanje ličnih interesa-interesima naroda, interesima zajednice*“. Osim toga, elementi socijalističkog morala su i principi solidarnosti i uzajamne pomoći, uvažavanja nacionalnih razlika i revolucionarnost kao osnovni pokretač društvenih procesa.²⁸² Partijski teoretičari, često i prelaze granicu pa tvrde da će socijalistički, odnosno komunistički moral postati model opšteg koncepta morala u budućnosti. Objašnjavaju da će „*opšte tekovine vekovnih borbi za napredak biti osnovni element budućeg opštečovečanskog morala*“ koji će biti superioran u odnosu na „*običan moral*“ reakcionarnih klasa. Zbog toga su uvjereni da će komunistički moral postati „*etički ideal za formiranje ljudi koji će ostvariti čovječanske odnose u društvu*“. Tako nešto po njima nije moguće u kapitalističkom društvu jer samo u socijalizmu postoji proleterijat, „*najnaprednija klasa savremenog društva oko koje se okupljaju sve druge klase*“.²⁸³ U priručnicima koji se u funkciji „*ideološkog vaspitanja*“ pojavljuju u crnogorskim partijskim školama u periodu 1945. – 1955. može se pročitati da je „*odgajanje komunističkog morala usmjereno na stvaranje međuljudskih odnosa na principima socijalističkog humanizma*. Po njihovom tumačenju ti principi odbacuju bilo kakav oblik lične koristi i egoizma. Princip *socijalističkog humanizma* neophodno

²⁸¹ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 110.

²⁸² Veljko Vlahović, „O nekim pitanjima morala u radničkom pokretu“, *Komunist*, br. 1, jan. 1949, 126, 129.

²⁸³ Boris Ziherl, „Prilog pitanju o komunističkom moralu“, *Komunist*, br. 6, nov. 1949, 89, 91.

je da bude prožet idejama pomoći, iskrenog prijateljstva, drugarstva, dubokog poštovanja.²⁸⁴ Socijalistička ideologija u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata tako se tumači kao najrazvijeniji model društvene organizacije. Jedini primjer društvenog organizovanja u kome ne postoji „*eksploatacija čovjeka od strane čovjeka*“. Socijalizam, odnosno *Marksističko-Lenjinistička ideologija*, kako se naziva u partijskom govoru, omogućava „*moralno-političko jedinstvo naroda i preobražaj istorije naše domovine*“. Ta ideologija, onako kako se predstavlja, daje Komunističkoj partiji „*ogromno preimućstvo, snagu orijentacije, uvjerljivost, sposobnost da se ne zbunjuje na prekretnicama istorije nego da pred sobom ima perspektivu razvitka, put koji je vodi ka njenim ciljevima*“. ²⁸⁵

Potrebno je naglasiti da se zbog međunarodnih okolnosti u kojima se nakon 1943. godine našao Narodnooslobodilački pokret i kasnije prilikom konstituisanja prelaznih organa nove države, socijalistička ideologija neposredno nakon oslobođenja ne ističe u prvi plan. Po sugestijama Sovjetskih saveznika, Komunisti oslobodilačkom ratu i promjenama koje su uslijedile nakon oslobođenja pokušavaju dati opštenarodni karakter. Prilikom konstituisanja prve Vlade Crne Gore u aprilu 1945. godine, pada u oči potuno ignorisanje i izostanak bilo kakvog pomena marksističko-lenjinističkog učenja. U javnim saopštenjima i Deklaraciji o proglašenju prve Narodne Vlade Crne Gore nema riječi o socijalističkoj ideologiji. U deklaraciji se govori o potrebi okončanja ratnih sukoba, oslobođenju zemlje, narodnom zajedništvu, bratstvu i jedinstvu, ravnopravnosti Crnogorskog i drugih naroda i mnogim sličnim temama koje će biti osnova političkog programa nove države. Ipak, ni jedna riječi o socijalizmu i Marksističko-Lenjinističkom učenju.²⁸⁶ Ni mjesec kasnije, na velikom narodnom mitingu na Cetinju, na kome govori Milovan Đilas, jedan od lidera Komunističke partije i čovjek zadužen za ideološka pitanja, nema ni pomena o socijalističkoj ideologiji. Đilas u naznakama objašnjava razloge za tako stanje navodeći da bez obzira na završetak rata nijesu okončane sve teškoće, naručito one na spoljopolitičkom planu. U tom kontekstu Đilas navodi pomoć SSSR-a u međunarodnom pozicioniranju nove Jugoslavije. Govori o problemima u organizaciji svakodnevnog života i narodnoj vlasti, ističe tekovine

²⁸⁴ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, 25.

²⁸⁵ *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, 199.

²⁸⁶ Deklaracija Narodne Vlade Crne Gore, *Pobjeda*, br. 24, 29. april 1945, 1.

oslobodilačkog rata, ali ni jednom ne spominje socijalističku ideologiju.²⁸⁷ I u političkim tekstovima takođe izostaje afirmisanje socijalističke ideologije. Fokus je na Narodnom frontu, kao najširoj narodnoj koaliciji koja okuplja „*sve časne i ispravne građane spremne da se bore za tekovine oslobodilačkog rata*“. Socijalistička ideologija se ni na jednom mjestu ne spominje a jedina veza sa učenjem Marksizma i Lenjinizma je stav Narodnog fronta da „*snaži i čvrsti srdačne veze prijateljstva i saradnje sa svim slobodoljubivim narodima, u prvom redu Sovjetskim savezom*“.²⁸⁸ Možemo pretpostaviti da su međunarodne okolnosti i nedefinisano pitanje karaktera vlasti na Jugoslovenskom nivou uticale na ovaj uslovni otklon od socijalističke ideologije. međutim, takođe bi bilo pogrešno ovakvu retoriku tumačiti u bilo kom kontekstu otklona novih vlasti od socijalističke ideologije. Potpuno je jasno da je nedefinisan međunarodni okvir nove države jedini razlog za izbjegavanje socijalističkih poruka u javnom govoru a to će potvrditi i događaji koji su uslijedili.

Dok u javnom govoru izbjegavaju svaki pomen socijalizma, u internoj komunikaciji socijalizam je veoma važna tema za crnogorske komuniste. To potvrđuju prvi sastanci „*komisije za izgradnju narodne vlasti*“ u Crnoj Gori na kojoj se projektovao model nove organizacije vlasti. Na sjednici političkog vrha i komisije, krajem 1945. godine čuju se stavovi o potrebi ideološkog obrazovanja članova partije. U konkretnom slučaju, govori se o marksističko-lenjinističkim idejama izgradnje vlasti, koje bi kako se očekuje, komunisti trebalo da primjene prilikom formiranja prvih organa vlasti u Crnoj Gori.²⁸⁹ Na potrebu sistematskog i organizovanog ideološkog rada, vrlo brzo ukazuje i CK KPJ koji Pokrainskom komitetu u Crnoj Gori šalje uputstva o ideološkom radu. U tim sugestijama markističko-lenjinističko učenje ističe se i proglašava kao jedini izvor ideološkog rada i obrazac za stvaranje nove vlasti. Tako se u sugestijama o radu sa inteligencijom traži da inteligencija „*proširuje svoj vidik i izučava pitanja marksizma i lenjinizma jer će na taj način omogućiti brže preispitivanje i uspješniji rad na obavljanju konkretnih zadataka*“. I samim članovima Partije i simpatizerima nalaže se uključivanje ideološko obrazovanje iz oblasti marksizma i

²⁸⁷ Milovan Đilas, „Između naše Vlade našeg Tita, našeg jugoslovenskog fronta i naroda, nema granica, nema stepenica“, *Pobjeda*, br. 27, 20 maj 1945, str. 3.

²⁸⁸ Jovan Četković, „Stare političke partije i jedinstveni Narodni front“, *Pobjeda*, br. 33, 1. jul 1945, 1.

²⁸⁹ Zaključci savjetovanja za izgradnju vlasti, decembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45

ljenjinizma. U Centralnom komitetu tvrde da će sa tim znanjima članovi Partije biti u prilici da „mnogo više koriste Partiji i narodu“. Istovremeno, vjeruju da će širenje ideja Marksizma i Lenjinizma među običnim stanovništvom i kod njih proizvesti zainteresovanost za ideološko obrazovanje čime će se stvoriti uslovi za „povezivanje Partije sa masama a time i ostvarenje partijskih ciljeva“.²⁹⁰

Nakon ovog, uslovno rečeno prelaznog perioda, nije bilo nikakvih prepreka za snažnije utemeljenje socijalističke ideologije u politički i društveni život Crne Gore. Činjenica da je Partija kontrolisala sve segmente društvenog, ekonomskog i kulturnog života značajno je olakšavala tu poziciju. Koncentracija vlasti na jednom mjestu i sistem direktivnog rukovođenja otvorio je prostor za jačanje socijalističkih ideoloških vrijednosti. Niži nivoi vlasti isključeni su iz procesa donošenja odluka i njihova funkcija svodi se na razrađivanje usvojenih direktiva i njihovo sprovođenje. Politička elita stvoriće sliku o sopstvenoj nepogrešivosti jer će to biti jedini način da i dalje ostane na tim pozicijama i da vremenom niko iz nižih nivoa vlasti ne postavi pitanje njene odgovornosti ili kompetentnosti.²⁹¹ Osim toga, vrlo je važno istaći da se kompletan proces utemeljenja socijalističkih društvenih vrijednosti u Crnoj Gori odvija pod sjenkom sovjetskog iskustva izgradnje socijalizma. Crnogorskim komunistima, Sovjetska socijalistička država se predstavlja kao „živo oličenje velikih ideja Marksa-lenjina i Stanjina“ Rezultati koje je ova država postigla u ratu, ali i u stvaranju socijalističkih društvenih odnosa tumače se kao „dokaz nesalomive snage, sovjetskog oličenja i principa ideja na kojima je ovo društvo osnovano“.²⁹²

Klasici marksističko-lenjinističkog učenja za crnogorske komuniste predstavljaju jedan od ključnih izvora kojim se afirmiše ideja o savršenosti i univerzalnosti socijalističkih društvenih odnosa. *Manifest Komunističke partije* od Karl Marksa i Fridriha Engelsa pojavljuje se kao važan izvor socijalističke ideologije u Crnoj Gori. Ovo djelo se citira kao izvor obavezne literature u partijskim školama i individualnom radu članova Partije. Tvrde da je ovo djelo „s' genijalnom jasnoćom i bistrinom predstavlja novi ocrtan pogled na svijet, dosljedni materijalizam koji obuhvata i oblast

²⁹⁰ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

²⁹¹ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996, 468.

²⁹² *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, 199.

društvenog života i dijalektiku kao najsvestranije i najdublje učenje o razvтку, teoriju klasne borbe i svetskoistorijske revolucionarne uloge proleterijata, tvorca novog komunističkog društva“. Knjiga za njih predstavlja „*pesmu nad pesmama marksizma*“.²⁹³ U konkretnom ideološkom radu, ovo djelo koristi se za proučavanje najvažnijih tema socijalističke ideologije. Temama o: klasnoj borbi, podjeli društva na buržoaziju i proleterijat, razvoju proleterijata, odnosu komunista i proleterijata i sl. Kako bi teza o savršenosti socijalističkih društvenih odnosa bila još uvjerljivija, pravi se paralela sa zemljama zapadne demokratije u kojima, kako se navodi, funkcionišu kapitalistički društveni odnosi. Politički sistemi, politička misao i ideologija u tim zemljama predstavlja se kao relikat prošlosti za razliku od marksističko-lenjinističkog učenje za koje se tvrdi da je ideologija budućosti. Objašnjavaju da je marksističko-lenjinističko učenje napravilo radikalan otklon od postojeće evropske filozofske ideje. Po njima, marksizam predstavlja „*prevazilaženje stare filozofije koja je bila svojina malog broja izabраниh-aristokratskog duha i početak novog perioda istorije filozofije*“. Kao najveći doprinos marksizma savremenoj političkoj filozofiji ističu koncept povezivanja filozofskog mišljenja i prakse. Po njihovom tumačenju u zapadnoj filozofiji tako nešto je nemoguće dok se u marksizmu „*naučni socijalizam povezuje sa radničkim pokretom, akcija se povezuje sa diskusijom*“.²⁹⁴

Klasična učenja Marksizma i Lenjinizma, povezuju se sa svakodnevnim primjerima iz lokalnog iskustva. Tako se objašnjava da je buržoaska demokratija bila „*udarna pesnica*“ imperijalizma i kao takva u direktnoj vezi sa pojavom fašizma. Borba protiv fašizma, po njihovom tumačenju bila je i borba protiv kapitalizmama što Narodnooslobodilačkoj borbi daje „*karakter dovršenja buržoasko-demokratske revolucije*“. Na ovaj način, pozivanjem na teorijsko učenje Marksa i Engelsa, crnogorski komunisti legitimišu pravo po kome su preuzeli vlast nakon rata. Međutim, idu i korak dalje, pozivajući se na iste tradicije, traže legitimitet za njihovo pravo da odlučuju o najvažnijim pitanjima i nakon oslobođenja. Na prvom mjestu ističu Komunističku partiju kao predvodnika svih promjena i jedinu snagu koja je mogla izvršiti tako krupne društvene promjene. Ulogu Partije tumače njenom ideološkom osnovom, odnosno

²⁹³ K. Marks, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Beograd, 1947, str. 5.

²⁹⁴ Boris Zihel, *Članci i rasprave*, Beograd, 1948, 443.

učenjem marksizma i lenjinizma. Objašnjavaju da „*ulogu prvoborca može izvršiti samo partija koja se rukovodi naprednom teorijom*“.²⁹⁵ Na sličan način analizira se i uloga Komunističke partije u socijalističkim društvenim odnosima. Partija se predstavlja se kao „*najviša forma klasne organizacije*“. Politički rukovodilac masa bez koje radnička klasa ne bi mogla definisati svoje ciljeve. Kako tvrde, Partija je „*rukovodilac masa, neposredno povezana sa njima i u stalnoj obavezi vaspitača širokih narodnih masa*“.²⁹⁶ Titulišući Partiju kao „*avangardu radničke klase*“, pokušavaju se dokazati da je snažna veza Partije i narodnih masa jedan od ključnih elemenata izgradnje socijalističke države. Smatraju da je u tom poslu najvažnije „*umjeti uvjeriti mase u pravilnost partijske politike-isticati i provoditi takve parole koje približavaju mase stavovima partije i olakšavaju im da svojim vlastitim iskustvom upoznaju pravilnost partijske politike*“. Kažu da je najveća snaga Komunističke partije upravo njeno oslanjanje na „*marksističko-lenjinističko shvatanje zakona o razvitku društva*“. Pozivaju se takođe i na Staljina koji objašnjava da je Partija crpi svoju snagu iz činjenice da kod nje ne postoji „*razmimoilaženje između riječi i djela, ona ne zavarava mase, ona govori masama samo istinu i ne izgrađuje svoju politiku na demagogiji već na naučnoj analizi klasnih snaga*“.²⁹⁷ Na ovaj način, pokušava se obezbjediti podrška politici Komunističke partije dok se iskustvo Boljševičke partije promoviše kao najbolji primjer sprovođenja ove politike.

Sovjetsko iskustvo i tumačenje socijalističke ideologije preuzima se nekritički, uglavnom kroz formu a ne sadržinu. Zbog toga se osim klasika socijalističke ideologije: Marksa, Engelsa i Lenjina kao izvor teorijskog učenja pojavljuje se i J.V. Staljin. Sve do sukoba Jugoslavije sa zemljama IB-a Staljin će biti „*četvrti korifej komunizma*“ a njegova djela i tumačenje važan izvor socijalističkog ideološkog diskursa.²⁹⁸ Staljin, odnosno *Generalisimus Staljin*, kako ga često u partijskim izvještajima nazivaju, bio je predmet obožavanja. Partijski organi su tražili od lokalnih partijskih organizacija da uz akademije, svečane koncerte i manifestacije obilježavaju dan rođenja „*velikog učitelja i*

²⁹⁵ Peti kongres KPJ i problem teoretskog podizanja partijskih kadrova, *Komunist*, br. 1, jan. 1949, 1.

²⁹⁶ Politička linija KPJ u NOB-u – teze za predavanja u partijskim školama, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

²⁹⁷ Rad Partije u masama – teze za predavanja u partijskim školama, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

²⁹⁸ Branko Petranović, *Jugoslavija na razmeđu 1945-1950*, Podgorica, 1998, 251.

vođe Sovjetskog saveza i čitavog progresivnog čovječanstva“.²⁹⁹ Posebna prilika za afirmisanje Sovjetskog ideološkog diskursa bila je proslava tri decenije Oktobarske revolucije. Svečani program koji je koordinisan preko CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru na krajnje nekritički odnos afirmisao je socijalističku ideologiju kroz primjer Oktobarske revolucije. Od lokalnih propagatora i članova agitacionih komisija traženo je da seljacima govore o „*ulozi sovjetskog seljaštva u revoluciji, prednostima kolhoznog sistema, revoluciji, životu seljaka u SSSR-u*“. Slične poruke bile su spremne i za radnike koji su trebali da dobiju informacije o „*ulozi radničke klase u revoluciji, potrebi industrijalizacije i položaju radnika u SSSR-u*“.³⁰⁰

Sve do 1948. godine i sukoba sa SSSR-om, iskustvo te zemlje, odnosno njene, Boljševičke partije, u Crnoj Gori se tumači kao jedini ispravan put izgradnje socijalizma. Ide se iz krajnosti u krajnost, pa se u priručnicima koji se koriste za ideološko obrazovanje navodi da je kompletan rad Boljševičke partije zasnovan na naučnim osnovama. Naravno, ta nauka je Markističko-Lenjinističko učenje koje se predstavlja kao „*najnaprednija nauka o društvu*“ jer ona omogućava da se sazna ne samo kako će se događaji odvijati u sadašnjosti već ima naučne kapacitete da predvidi stvari u budućnosti.³⁰¹ Zbog toga će osim takozvana „*četiri korifeja komunizma*“, Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina vrlo važno mjesto u doživljaju i percepciji socijalističke ideologije među crnogorskim komunistima zauzimati i istorija Boljševičke partije, odnosno „*Kratak kurs istorije SKP (boljševika)*“. Ta publikacija objavljena je u Moskvi 1938. godine sa potpisom J. V. Staljina. Autorstvo knjige navodno se dovodilo u pitanje jer su postojale sumnje da se Staljin samo potpisao a da su stvarni autori drugi sovjetski teoretičari marksizma i lenjinizma. Bez obzira na autorstvo, ova publikacija imala je jedno od centralnih mjesta za širenje socijalističke ideologije. Na kongresu KPJ za ovu publikaciju se navodi da je imala „*ogromnu ulogu u idejnom i organizacionom učvršćivanju KPJ*“.³⁰² Istorija Boljševičke partije zamišljena je kao ideološki izvor u svim sredinama u kojima je trebalo utemeljiti socijalističke društvene odnose. O tome svjedoči i sama struktura brošure. Podjeljena na više poglavlja, od kojih je svako vezano

²⁹⁹ Rodendan Generalisimusa Staljina, Cetinje, 11. decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

³⁰⁰ Proslava tridesetogodišnjice Velike Oktobarske revolucije, Cetinje, 24. septembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

³⁰¹ *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, 205.

³⁰² Peti kongres KPJ i problem teoretskog podizanja partijskih kadrova, *Komunist*, br. 1, jan. 1949, 3.

za određeni vremenski ciklus odnose etapu u razvoju Boljševičke partije. Očekivalo se da će ta podjela važiti i za druge komunističke partije a evolutivni procesi u Boljševičkoj partiji trebali su očigledno da budu model za razvoj socijalističkih društvenih odnosa u pojedinim zemljama. U četrnaest poglavlja hronološki se analizira razvoj Boljševičke partije i izazovi kroz koje je ova stranka prolazila. Knjiga počinje poglavljima o osnivanju socijal-demokratske radničke partije u Rusiji, zatim prati pojavu frakcija boljševika i menjševika u partiji, ulogu partije u prvom svjetskom ratu i revolucionarne događaje 1914 – 1917. Takođe se obrađuju i periodi kada Boljševička partija preuzima vlast. U tom segmentu, kroz različita poglavlja detaljno se opisuju etape o „*obnovi narodne privrede; borbi za socijalističku industrijalizaciju; kolektivizaciji poljoprivrede*“ i konačno „*borba za dovršenje izgradnje socijalističkog društva i uvođenje novog ustava*“. Struktura i sadržaj navedenih poglavlja ukazuju da se publikacijom željelo stvoriti ideološko štivo pogodno za proučavanje u partijskim školama i istovremeno istakne uloga komunista u teškim vremenima socijalne krize. Takođe, komunističkoj/boljševičkoj partiji daju se svojstva univerzalne organizacije koja vizionarski uočava probleme, prepoznaje „*položaj i ulogu proleterijata kao pokretačke snage*“. U komunističkoj partiji radnička klasa, po ovom tumačenju, ima političku snagu koju „*odlikuje revolucionarna borbenost i koja jedina može da iznjedri revoluciju*“.³⁰³ Navedena tumačenja bez umnje ukazuju na poželjnu percepciju Partije u jednom socijalističkom društvu. Takva percepcija se bez sumnje stvarala i u Crnoj Gori jer je *Istorija SKP-boljševika*, ključno štivo za ideološko obrazovanje crnogorskih komunista. Na sličan način treba posmatrati i tekstove iz knjigae *O oktobarskoj revoluciji*, V.I. Lenjina i J.V. Staljina. Oktobarska revolucija je simbol svih prethodnih ali i budućih pobjeda socijalističke ideologije. Događaj koji je „*pokrenuo točak istorije*“ i koji kroz svoje ideje, poruke i naslijeđe predstavlja univerzalnu vrijednost za sve generacije komunista. Tako je i knjiga *O oktobarskoj revoluciji* jedan od ključnih izvora za razumijevanje socijalističkog pokreta. Inače, samo djelo sastavljeno je od različitih govora, saopštenja i dokumenata dvojice lidera komunističkog pokreta u Sovjetskom savezu bila je neizostavna ideološka literatura crnogorskih komunista. Centralni motiv knjige je Oktobarska revolucija kao simbol pobjede komunizma nad buržoazijom,

³⁰³ *Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika*, Beograd, 1948.

simbol pobjede radnika nad kapitalistima. Događaj koji je u Rusiji „*zbacio ostatke srednjeg vijeka, zbrisao ih do kraja, očistio Rusiju od barbarstva, od te sramote, od te najveće kočnice svake kulture i svakog progressa*“.³⁰⁴ Simbol oktobarske revolucije kao događaja koji predstavlja jednu vrstu raskida sa prošlošću i početak stvaranja novog, boljeg društva nije bilo teško povezati sa crnogorskim iskustvom. Oslobođilačka borba i revolucionarne promjene izvršene tokom rata bile su jasna paralela o stvaranju jednog novog društva i novom početku u kome neće biti teškog i tegobnog naslijeđa prošlosti.

Osim ovih, klasičnih - sovjetskih izvora socijalističke ideologije, na percepciju crnogorskih komunista i simpatizera Partije svakako utiču i mnogi slični priručnici. Štampani u nekoliko desetina hiljada primjeraka, ovi priručnici predstavljaju važan segment ideološkog rada u partijskim školama ali i uopšte u procesima „*ideološke izgradnje*“ članova i simpatizera Komunističke partije. Autori priručnika, pozivajući se na učenja klasika marksizma i lenjinizma ali i učenja jugoslovenskih teoretičara, pokušavaju da približe socijalistički pogled na određenu temu i da je analiziraju na konkretnom, domaćem primjeru. Oni se bave temama iz dijalektičkog i istorijskog materijalizma, političke ekonomije, učenjem o državi, Narodnooslobodilačkom borbom, izgradnjom nove države i ustrojstvom Partije. Kroz rad u partijskim školama i individualni rad sa članovima, ti priručnici su bez sumnje uticali na specifičan doživljaj socijalističke ideologije. Crnogorski komunisti tako su mogli naučiti da je „*svaka istorijska borba jasan izraz borbe društvenih klasa, dok postojanje a time i kolizija klasa uslovljava se stepenom razvitka njihovog ekonomskog položaja i načinom njihove proizvodnje*“. Mogli su se pročitati Marksovi stavovi o borbi društvenih klasa. Priručnici prenose i Engelseve riječi o potrebi stvaranja komunističke svijesti, kojoj bi trebalo da prethodi „*masovna izmjena ljudi*“. Ta promjena moguća je samo kroz revoluciju i samo kroz taj proces svako društvo se „*može oslobotiti sveg starog smeća i osposobiti za izgradnju na novim osnovama*“.³⁰⁵ U priručniku o odnosu ličnih i društvenih interesa analizira se jedno od suštinskih pitanja socijalističkih društvenih odnosa. Razlika između kolektivnog i privatnog, razlika između društvenog i ličnog. Ova problematika tumači se iz perspektive dijalektičkog materijalizma i na izvjestan način

³⁰⁴ V. I. Lenjin, J. V. Staljin, O oktobarskoj revoluciji, Beograd, 1947, str. 157.

³⁰⁵ O vaspitanju i obrazovanju-zbornik radova, Beograd, 1946, 19, 82.

predstavlja jednu vrstu kritike demokratske političke misli, koja po mišljenju autora „*nepravедno kleveta*“ socijalističke društvene odnose tvrdeći da komunizam „*guši ličnost i priatnost*“. Crnogorskim komunistima, nudi se drugačije tumačenje u kome se pokušava naći sredina između ličnog i kolektivnog. Sa jedne strane citira se Staljin koji kaže da je „*sloboda ličnosti uвод u anarhiju*“. Na drugoj strani, socijalizam nudi alternativu anarhizmu i zalaže se za klasnu jednakost, koja je po njima preduslov lične slobode. Pozivaju se na Marksa koji ojašnjava da će se „*oslobođenje ljudi iz njihovih istorijskih okova destiti tek onda kada potpuno nestane suprotnosti između sela i grada*“. Zaključuju da je u socijalističkoj državi konačan cilj slobodan i ekonomski nezavisan pojedinac ali da taj proces „*oslobađanja*“ vodi preko klase, zajednice, kolektiviteta. Navode da se bez zajednice ni pojedinac ne može osloboditi jer je „*jedino zajednica u stanju da se bori protiv negativnog naslijeđa i prošlosti, stvori materijalne uslove i visok nivo proizvodnih snaga*“ kao preduslov konačnom oslobođenju pojedinca.³⁰⁶ U priručnicima se nudi i pojednostavljeno objašnjenje pitanja socijalističke demokratije. Evard Kardelj objašnjava u takvom jednom priručniku da je centralno pitanje savremene socijalističke prakse kako upravljati sredstvima za proizvodnju. Smatra da se tako pitanje može rješavati samo kroz „*konkretne političke forme*“, koje on naravno prepoznaje u socijalističkim društvenim odnosima. Na mnogim primjerima pronalazi „*dokaze*“ za takve tvrdnje navodeći da jedina opasnost u takom društvenom sistemu prijeti od nejasno definisanih ciljeva socijalističke izgradnje. Po njegovom tumačenju „*jasnoća neposrednog cilja u izgradnji socijalizma zavisi isključivo od dalje perspektive koja ne smije da se izgubi u slepom praktikizmu koje vodi ka birokratizaciji*“. Smatra da „*previranja i usklađivanje forme sa sadržinom*“ u procesima socijalističke izgradnje ne treba da predstavlja tako veliki problem koliko opasnost da se izgubi „*jasan i određen pravac socijalističkog razvitka*“.³⁰⁷ Partijski priručnici nijesu zaobišli ni pitanje izgradnje socijalističkih društvenih odnosa na selu. Afirmišu se teze o kolektivnoj proizvodnji, seoskom udruživanju i konceptu radničke zadruge. Objašnjava se da je najviša forma seoskog udruživanja, koncept socijalističkog

³⁰⁶ Radivoje Petković, *Odnos ličnih i društvenih interesa u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu*, Beograd, 1952, 64, 65, 66.

³⁰⁷ Edvard Kardelj, *Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi*, Beograd, 1954, 67.

seljačkog gazdinstva i radne zadruge. One zajedno sa državnim poljoprivrednim dobrima čine socijalistički sektor naše privrede.³⁰⁸

Dio ovih priručnika čine i najznačajniji govori jugoslovenskih komunističkih lidera koji se takođe koriste kao izvor ideološkog obrazovanja. Ovi priručnici jugoslovenskih komunista uglavnom se fokusiraju na konkretna pitanja socijalističke izgradnje i određene periode u razvoju jugoslovenske socijalističke države. U Crnoj Gori ove priručnike registrujemo kao dio redovne i dodatne literature u partijskim školama ali i kao osnovu ideološkog rada u različitim čitalačkim grupama, sastancima masovnih organizacija i savjetovanja koja se organizuju na lokalnom nivou. Skoro svaki značajniji govor Josipa Broza štampa se kao mala knjižica i prosljeđuje na „razradu“ lokalnim organima Komunističke partije.^{309 310311} Osim Josipa Broza, svoja izlaganja sa najvažnijih kongresa, konferencija i sastanaka, objavljuju i drugi članovi najužeg rukovodstva KPJ. U priručnicima o ulozi Narodnog fronta u realizaciji petogodišnjeg plana afirmiše se teza da je plan: *„osnova za stvaranje ekonomske nezavisnosti iz koje proizilazi i nacionalna nezavisnost. Da je plan osnova za dalje razvijanje politike bratstva i jedinstva, osnova za stvaranje boljeg života i uklanjanja eksploatacija čovjeka od strane čovjeka“*.³¹² Kratki priručnici i brošure objavljuju se i povodom konkretnih događaja ili povoda. Josip Broz, Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Moša Pijade i Sreten Žujović, potpisuju kratak priručnik graditeljima omladinske pruge. U njemu afirmišu ideal rada i novih društvenih snaga insistirajući na obavezi mladih da na isti način na koji su se borili u oslobodilačkom ratu učestvuju i u obnovi zemlje. Afirmišući jedan potpuno novi odnos prema radu u socijalističkoj državi navode se na taj način pokazuje *„da mladi svojim zalaganjem stvaraju neumornog i upornog graditelja nove i srećnije budućnosti naše zemlje“*. Učešće mladih iz svih krajeva Jugoslavije takođe je prilika za afirmisanje ideala bratstva i jedinstva i afirmisanje teze o stvaranju Novog – socijalističkog čovjeka. Mladima poručuju da se na izgradnji pruge stvaraju novi ljudi. *„Prekaljujući se izlaze iz toga rada novi ljudi, sa novim pojmovima o radu. Stvara se*

³⁰⁸ Krasoje Davidović, *Put našeg sela u socijalizam i oportunistička politika partija informbiroa prema selu*, Beograd, 1950, 27.

³⁰⁹ Josip Broz Tito, *Narodna fronta kao općenita politička organizacija*, Zagreb, 1948.

³¹⁰ Josip Broz Tito, *Idejna usmjeravajuća i vaspitna uloga Komunističke partije*, Zagreb, 1949.

³¹¹ Josip Broz Tito, *Nedostatci u pravilnom razvoju naše socijalističke izgradnje*, Beograd, 1952.

³¹² Vladimir Bakarić, *Zadaci Narodne fronte u vezi Petogodišnjeg plana*, Zagreb, 1948, 45.

*jedan radni kolektiv koji se ponosi svojim radom, onim što on stvara sopstvenim rukama. Ovdje se prekaljuje i učvršćuje bratstvo i jedinstvo naših naroda“.*³¹³ Sve ove poruke su jasna osnova za ideološki rad koji crnogorski komunisti koriste u ideološkom obrazovanju i koji služe afirmaciji i učvršćivanju socijalističke svijesti među članovima i simpatizerima Partije.

Sama struktura i način analiziranja određenih pitanja u navedenim priručnicima jasno ukazuje da su komunisti na sve načine pokušavali što jednostavnije da približe socijalističku ideologiju članovima i simpatizerima Partije. Ne treba zaboraviti da ogroman broj članova i simpatizera sačinjavaju pojedinci skromnog znanja i kompetencija kojima je bilo jako teško da razumiju određena teorijska i filozofska pitanja socijalističke ideologije. Na to ukazuju i najznačajniji funkcioneri Partije koji traže takozvano „uopštavaje znanja“, odnosno pojednostavljivanje teorijskih znanja prosječnim članovima partije. Dosta komplikovane teorijske analize socijalističke ideologije bilo je neophodno na što jednostavniji način približiti članovima i simpatizerima kako bi oni sam razumjeli određenu temu i kasnije je afirmisali u svojoj sredini. Teme takvih priručnika bile su raznolike. Od onih konkretnih koja se odnose na specifična pitanja u razvoju ekonomije, poljoprivrede ili petogodišnjeg plana do mnogo kompleksnijih teorijskih pitanja. Jedan od priručnika iz ove prve kategorije je onaj o razvoju socijalističkih poljoprivrednih odnosa koji potpisuje Edvard Kardelj. Pozivajući se na klasike Marksističko-Lenjinističke ideje, Kardelj pojašnjava odnos komunizma prema seljacima, kritikuje liberalne filozofe i njihov koncept „rješavanja seljačkog pitanja“. Promoviše nove, socijalističke odnose na selu, zasnovane na učenju Marksizma i Lenjinizma koji predviđaju povezivanje zadrugarstva sa državnim privrednim sektorom. Ovaj model predviđa direktivno upravljanje poljoprivredom a u konačnom ima za cilj da „likvidira svaku pojavu kapitalističkih tendencija u zadrugarstvu“. Uz primjenu novih, socijalističkih odnosa u poljoprivredi stvaraju se uslovi da sitni seljak ne bude onakav kakav ga je Marks opisivao: „zaostali sitni proizvođač koji sam sebi isplaćuje nadnicu-često gladnu nadnicu“.³¹⁴ Za razliku od poljoprivrede u kojoj nije bilo previše apstraktnih teza, mnogo teže je bilo približiti neko teorijsko pitanje. Jedan od

³¹³ Josip Broz, Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Moša Pijade, Sreten Žujović, *Graditeljima omladinske pruge*, Beograd, 1947, 7, 12.

³¹⁴ Edvard Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, Zagreb, 1947, 27.

takvih primjera je priručnik o takozvanom dijalektičkom materijalizmu kao osnovi socijalističkog razvoja. Ta znanja pokušao je da pojednostavi, ili kako komunisti kažu da „uopšti znanje“ Boris Zihlerl u svojoj knjizi *Dijalektički i istorijski materijalizam* koja predstavlja kompilaciju različitih predavanja u partijskim školama. Dijalektički materijalizam osim teorijskih sadržaja trebao je da približi i ulogu radničke klase u socijalističkom društvu, značaj dijalektike u revolucionarnom pokretu ali i ključno pitanje: „*dijalektički karakter kretanja i razvitka sveta i osnovne zakonitosti tog razvitka*“. Dijalektika je u konačnom, trebala da približi crnogorskim komunistima jedan novi teorijski pogled na svijet. Suština tog modela je tvrdnja dijalektičara da je svijet u svojoj osnovi materijalan i da se kreće prema određenim dijalektičkim zakonima. Očekivalo se da komunisti na taj način razumiju „*teoriju spoznaje dijalektičkog materijalizma*“. Da razumiju „*primarnost materije i sekundarnost svijesti*“ koja će pomoći u razumijevanju spoznaje objektivne istine.³¹⁵

Otvaranje sukoba za zemljama IB-a i SSSR-om, tražilo je nove načine za afirmisanje socijalističke ideologije. Sovjetsko iskustvo izgradnje socijalizma koje je u prethodnom periodu nekritički preuzimato i afirmisano bilo je neophodno zamjeniti praksom samostalne socijalističke izgradnje. To je podrazumjevalo obnavljanje svakodnevne komunikacije sa članovima i simpatizerima Partije, kako bi im se približio novi ideološki kurs Komunističke partije u Jugoslaviji. Kako bi ova komunikacija bila učestalija, intenzivnija i efikasnija u Crnoj Gori se osniva poseban list *Partijski rad* – organ Centralnog komiteta KPCG. *Partijski rad* biće centralno mjesto odakle će se u Crnoj Gori širiti „*novo iskustvo izgradnje socijalizma*“. Već u prvom broju *Partijskog rada* iz oktobra 1949. godine Sovjetska praksa socijalističke izgradnje naziva se „*revizionistička i nesocijalistička*“. Suština teorijskog, otklona jugoslovenske socijalističke izgradnje u odnosu na SSSR je odbacivanje Sovjetskog iskustva izgradnje socijalizma. Marksističko-Lenjinističko učenje se ne odbacuje već se insistira na tezi da je SSSR, to učenje pogrešno tumačio. Zbog toga se i među crnogorskim komunistima ponavlja da je „*nauka marksizma i lenjinizma neodoljiva i pobjedonosna*“. Objašnjavaju da za razliku od sovjetskog rukovodstva oni „*dosljedno primjenjuju teorijske principe marksizma i lenjinizma i povezuju ih sa svakodnevnom*

³¹⁵ Boris Zihlerl, *Dijalektički i istorijski materijalizam*, Beograd, 1951.

socijalističkom praksom“.³¹⁶ Promjene u teorijskom diskursu socijalističke ideologije u Crnoj Gori zahtijevale su i nove modele organizovanja ideološke nastave. Sovjetsko iskustvo izgradnje socijalizma, Istorija Boljševičke partije i drugi do tada nezaobilazni izvori ideološkog saznanja potpuno se odbacuju. U planu rada večernjih partijskih škola koje crnogorska uprava za agitaciju donosi 1. januara 1950. godine u ideološkoj nastavi nema ni jednog traga sovjetskog iskustva.³¹⁷

Centralna tema afirmisanja socijalističke ideologije u Crnoj Gori je pitanje izgradnje „*socijalističkih društvenih odnosa*“. Ta tema koja je u partijskim školama prepoznata kao poseban predmet „*Izgradnja Socijalizma u našoj zemlji*“, postala je centralni segment ideološkog rada i osnova Marksističko-Lenjinističkog učenja u Crnoj Gori. Tema izgradnje socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa u Crnoj Gori je širena na osnovu literature koja je objavljivana uglavnom u časopisu *Komunist*. Osnova literatura za predavanje o temi Izgradnja socijalizma bili su sledeći izvori: Josip Broz Tito - U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije; Milovan Đilas-Izopačavanje karaktera narodne vlasti; Boris Kidrič-O karakteru naše privrede; Josip Broz Tito-Temelji demokratije novog tipa. Polazna osnova za svaku priču o izgradnji socijalističkog društva u Crnoj Gori za Komunističku partiju je teza o neophodnosti rušenja takozvane Versajske Jugoslavije. Za komuniste, ta država je bila je „*tamnica naroda sa hegemonijom srpske buržoazije koja je održavala tako stanje putem sporazuma i dogovora sa buržoazijom drugih naroda*“. Smatraju da je narodnooslobodilačka borba „*temelj izgradnje socijalizma*“ pošto je po njihovom tumačenju tokom rata izvršena „*po sadržaju-narodna, po duhu-socijalistička*“ revolucija. Suština, novog socijalističkog poretka, kako navode crnogorski komunisti je preuzimanje državne vlasti od strane „*radnog naroda sela i grada*“. Nova, socijalistička vlast u Crnoj Gori temelji se na mreži narodnih odbora koji predstavljaju „*socijalističke organe, služe socijalizmu i biraju se od strane naroda*“. Povezanost karaktera vlasti i karaktera privrede vide kao jednu od ključnih stavki za uspješan razvoj socijalizma u Crnoj Gori. Da nije tako, ne bi bilo moguće riješiti pitanje vlasništva i uspješnosti

³¹⁶ B. Šoškić, „Borac protiv revizionizma u međunarodnom radničkom pokretu“, *Partijski rad*, br.3, 15. oktobar 1949, 6.

³¹⁷ Radovan Vojinović, „Pred otvaranje večernjih partijskih škola“, *Partijski rad*, br.3, 15. januar 1949, 5.

privredne proizvodnje.³¹⁸ U afirmisanju socijalističke ideologije dosta često se naglašava humanost socijalizma u odnosu na kapitalizam. U sovjetskim priručnicima za „*ideološko vaspitanje*“ koji se koriste u crnogorskim partijskim školama može se pročitati da je „*odgajanje komunističkog morala usmjereno na stvaranje međuljudskih odnosa na principima socijalističkog humanizma*. Po njihovom tumačenju ti principi odbacuju bilo kakav oblik lične koristi i egoizma. Princip *socijalističkog humanizma* neophodno je da bude prožet idejama pomoći, iskrenog prijateljstva, drugarstva, dubokog poštovanja.³¹⁹

Važan segment socijalističke ideologije u Crnoj Gori bila je svijest o značaju Partije kao „*vodećem, organizacionom odredu radničke klase*“. U tezama partijskih škola u kojima su se obrazovali crnogorski kadrovi tumačeno je da je Komunistička partija u Crnoj Gori formirana po uzoru na Sovjetsku boljševičku partiju i da je ona kao takva „*Partija novog tipa-u borbi protiv svih raznih skretanja, nepomirljiva prema buržoaziji*“. Objašnjava se da je Komunistička partija tijesno povezana sa najširim narodnim masama na selu i u gradu, sposobna da „*povede radni narod i ugnjetene nacije u borbi za oslobođenje od domaćih i stranih zavojevača i da je u toj borbi stvorila vlast radnog naroda na čelu sa radničkom klasom*“.³²⁰ Uloga partije u socijalističkom društvu je predmet posebne ideološke pažnje. Koristi se poseban termin „*unutarpartijska izgradanja*“ koji treba da članovima približi ulogu partijske ćelije u društvu. Za komuniste, osnovna partijska organizacija predstavlja instituciju koja „*neposredno sprovodi partijska odluke u fabrici, zavodu, kolhozu, nadležstvu-na svim mjestima na kojima se odluke partije oličavaju u konkretno dejstvo masa*“. U skladu sa tim, projektuju i ulogu komunista u ovim institucijama. Po njihovoj zamisli oni treba da predstavljaju „*dušu*“ svake organizacije. Da budu, kako kažu, prvoborci svih naprednih poduhvata, najpožrtvovaniji i najdisciplinovaniji radnici koji oduševljavaju svojim ličnim primjerom.³²¹

³¹⁸ Teze za predavanje Izgradnja socijalizma u našoj zemlji, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

³¹⁹ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, 25.

³²⁰ Teze za sprovođenje ideološkog rada, Cetinje, 3. novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

³²¹ *Pitanja partijske izgradnje*, Zagreb, 1946, 44, 45.

Kako bi realizovali jedan od principa na kojima počiva vlast Komunističke partije-veza sa građanima, socijalistička ideologija promovise model što šireg učešća stanovništva u donošenju odluka. Iako se u mnogim slučajevima Partija samo deklarativno zalaže za ove vrijednosti, u nekim segmentima organizovanja partijskog rada prepoznaju se tendencije ograničavanja institucionalne vlasti na nižem i srednjem nivou. U partijskom vokabularu ti procesi tumače se kao borba protiv birokratizma. Za Partiju je birokratizam jedna od najvećih smetnji za realizaciju gore navedenog principa-učešća što većeg broja stanovnika u donošenju odluka. Kroz rad partijskih organizacija, teme koje se obrađuju na partijskim sastancima ali i u javnom diskursu-kroz partijsku štampu, često se čuju pozivi za borbu protiv svih oblika birokratskog ponašanja. Pozivajući se na Lenjina, partijska štampa šalje poruku članovima da je borba protiv birokratizma „*moгуća једино уколико се цијело становништво укључи у процесе управљања државом*“. Članovima objašnjavaju da je socijalizam kao sistem najneposredniji način upravljanja stanovništva državom a da problem može nastati samo ukoliko pojedinac u sistemu ne obavlja svoju funkciju. Upravo to je, po njihovoj tvrdnji, birokratizam i upravo to je ono što komunisti ne žele među svojim redovima. Partijski ideolozi u nekim segmentima srednjeg i nižeg kadra vide ozbiljne probleme u funkcionisanju sistema. Pojašnjavaju da bez obzira što su radnici uključeni u različite segmente društvene organizacije, njihov obrazovni nivo je još nedovoljan za obavljanje kompleksnijih zadataka. Ta mjesta zauzimaju oni obrazovaniji, koji kako smatraju u Partiji, nijesu toliko ideološki bliski idejama socijalizma. Zbog toga je, kako objašnjava, „*privlačenje radnika u organe upravljanja*“ jedan od najvažnijih zadataka u borbi protiv birokratije.³²²

Bez obzira što u određenim etapama, crnogorski komunisti pozivaju na borbu protiv birokratizma, ovakav način organizovanja državne uprave i institucija predstavlja važno obilježje cijelog koncepta socijalističke države. Bez snažne i birokratizovane administracije i represivnog aparata, Komunistička partija je onemogućena da realizuje svoje osnovne ideološke zadatke. Za Partiju, snažna i birokratizovana administracija predstavlja „*prijenosni ramen koji povezuje stranku sa narodom*“.³²³ Ambicija da se bez

³²² Lenjin u borbi protiv birokratizma, *Partijski rad*, br.19, 15. januar 1952, 3.

³²³ Hana arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, 74.

upotrebe represivnih mjera organizuje sveobuhvatna kontrola društva i pojedinca bila je moguća samo upotrebom modernih tehnologija i snažnom birokratijom.³²⁴ Osim birokratskog aparata, proces „izgradnje i stvaranja socijalističkog društva“ karakteriše i oslanjanje na represivni aparat koji predstavlja važan stub totalitarne vlasti. Teror predstavlja jedan od osnovnih elemenata svakog modernog totalitarizma. U totalitarističkom društvu, teror se institucionalizuje pošto različite državne službe pod formom „*zaštite državnih interesa*“ dobijaju široka ovlaštenja. To naravno ne znači da teror predstavlja osnovnu polugu vlasti totalitarističkih režima. Naprotiv, totalitarni režimi teže lojalnosti svojih članova. Teror se primjenjuje samo u slučaju da ta lojalnost zakaže ili se ne realizuje na onaj način kako to očekuju vladajuće političke strukture.³²⁵ Široka ovlaštenja državnih službi i institucionalizacija terora nije bila izvodljiva bez takozvanih „*neprijatelja*“, odnosno političkih i ideoloških protivnika vlasti. Svako neslaganje, suprotstavljanje ili otpor prema zvaničnim političkim vrijednostima stavljalo je pojedinca u situaciju da bude etiketiran kao neprijatelj države odnosno političkog sistema. U nekim situacijama ta opasnost je bila opravdana ali u najvećem broju slučajeva neprijatelji se izmišljaju ili stvaraju. Izmišljanje neprijatelja služi kako bi se opravdavalo djelovanje represivnog aparata. Međutim neprijatelji mogu biti jako korisni i u pokušajima homogenizacije stanovništva. Kako bi što snažnije homogenizovali sopstvene redove, ideolozi socijalizma među članovima i simpatizerima konstantno šire priču o ugroženosti od nekog neprijatelja. Tako socijalizam ne obezbjeđuje svojim sljedbenicima samo konačan cilj – socijalističko društvo koje simboliše sreća i blagostanje. Obezbjeduje mu i đavola-koga personifikuju svi oni koji su na neki način protiv njihove ideologije.³²⁶ Crnogorski komunisti, te neprijatelje prepoznaju najprije u snagama koje su se borile protiv njih tokom oslobodilačkog rata i njih nazivaju „*narodni izdajnici*“. Kasnije, nakon oslobođenja epitet neprijatelja socijalističke ideologije dobijaju i svi protivnici revolucije, podržavaoci rezolucije IB-a ali i svi oni koji u određenim segmentima društvenog života ne prihvataju pravila koja propisuje socijalistička ideologija. Za socijalističku ideologiju potreba ostvarenje višeg cilja,

³²⁴ Marvin Pery, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000, 525.

³²⁵ Merle Fainsod, *How Russia is ruled*, Harvard universiti press, 1953, 354.

³²⁶ Marvin Pery, *Intelektualna istorija Evrope*, Beograd, 2000, 532.

odnosno izgradnje socijalističkih društvenih odnosa, opravdava svaki obračun protiv „neprijatelja naroda“.

Otvaranje sukoba za zemljama IB-a dramatično će uticati na promjenu ideološkog diskursa Komunističke partije u Crnoj Gori. Snažno naslonjeni na Sovjetsku tradiciju „socijalističke izgradnje“, jugoslovenski komunisti našli su se u ozbiljnom ideološkom ćorsokaku. Iz države koja je za Jugoslaviju bila ideološki svetionik, stizale su oštre kritike i tonovi prijekora. Jugoslovensko rukovodstvo na taj izazov odgovorilo je istom mjerom, umjesto da se brane od optužbi iz Moskve, krenuli su u kontranapad. Optužili su Moskvu i Sovjetsko rukovodstvo da su odstupili od izvornog učenja socijalizma i da je u osnovi to razlog sukoba dvije zemlje. Od tog trenutka, počinje samostalan Jugoslovenski put „socijalističke izgradnje“. Uvjereni da su oni autentični tumači socijalističke ideologije, jugoslovenski komunisti počinju da se postepeno udaljavaju od sovjetske prakse i stvaraju novu, jugoslovensku, ideološku paradigmu socijalizma. Nakon petog kongresa KPJ 1948. godine započinje proces takozvanog *jugoslovenskog puta socijalističke izgradnje*. U naredne četiri godine, do šestog kongresa KPJ biće definisani osnovni pravci ovog novog modela socijalističke izgradnje. Zaokret i otklon od Sovjetskog iskustva protumačen je kao „bitka za očuvanje marksističke teorije, njena dosljedna i stvaralačka primjena u praksi i životu kroz izgradnju socijalizma“. Osnovni elementi tog novog, socijalističkog puta su: „ukidanje birokratizma i demokratizacija društveno-političkog života; novi privredni sistem; predaja fabrika na upravljanje neposrednim proizvođačima; razvijanje zadružnog pokreta; reorganizacija i decentralizacija državne uprave; razvijanje socijalističke demokratije i inicijative radnika; izgradnja dostojnog lika komunista kroz idejnu borbu protiv informbirovske i buržoaskih uticaja; Partija kao predvodnik i vaspitač masa“.³²⁷ Nova jugoslovenska ideološka paradigma socijalističke izgradnje, sistemom subordinacije stiže i u Crnu Goru gdje je razrađuju i tumače lokalni komunistički lideri. Polazna tačka u afirmisanju „novog modela socijalističke izgradnje“ je teza o udaljavanju SSSR-a od izvorne prakse Marksizma i Lenjinizma. Tvrdi da je sovjetska praksa deformisala ideju socijalističke države i pitanje ekonomskih odnosa kao ključni izazov socijalističkih društvenih odnosa. Pozivajući se na izvornu praksu Marksovog i

³²⁷ Radomir Komatina, „Pred šesti kongres KPJ“, *Partijski rad*, br.27, 1. oktobar 1952, 1.

Lenjinovog „učenja o upravljanju privrednim poslovima od strane samih proizvođača“ komunisti počinju da se zalažu za nove forme socijalističkog načina upravljanja privredom. Osnovne forme, novog načina upravljanja privredom su: decentralizacija privrede, formiranje radničkih savjeta i upravnih odbora privrednika u preduzećima. Zaokret se pravda potrebom „*uvlačenja radničkih masa u rukovođenje privredom*“ a cijeli proces tumači kao „*krupan revolucionarni korak u daljem izgrađivanju socijalističke vlasti*“.³²⁸ Postignutim rezultatima u otklonu od sovjetskog iskustva crnogorski komunisti bili su zadovoljni. To konstatuju neposredno prije drugog kongresa u oktobru 1954. godine kada saopštavaju da su reforme započete prije četiri godine uglavnom uspješno sprovedene. Između ostalog, u svoje uspjehe, upisuju i rezultate ostvarene na ideološkom planu odnosno na polju jačanja socijalističkih društvenih odnosa. Za ideološki zaokret sproveden nakon sukoba sa zemljama IB-a tvrde da je bio „*najznačajniji i najsudbonosniji period u razvitku Narodne revolucije*“. Borba za nove, „*istinske socijalističke odnose*“ i razvoj socijalističke demokratije navode kao najznačajnije rezultate tog perioda. Tvrde da je Komunistička partija u ovom periodu „*izvojevala istorijsku pobjedu*“, da se od državnog kapitalizma prešlo na put socijalističke izgradnje, da se obračunalo sa tendencijama birokratizma i da su udareni temelji socijalističke demokratije. Iako ne priznaju sopstvene zablude, nekritičkog odnosa prema Sovjetskom modelu „*socijalističke izgradnje*“, detaljno objašnjavaju kako je izgledao otklon od Moskve. Saopštavaju da nijesu dozvolili da „*revolucija stagnira-da se izrodi*“ već su krenuli putem samoupravljanja radnog naroda što je omogućilo brži razvoj socijalističkih društvenih odnosa.³²⁹

Otvaranje sukoba za zemljama IB-a nije značilo samo otklon od sovjetskog iskustva. Ovaj sukob otvorio je potpuno novu perspektivu razvoja socijalizma koji karakteriše proces veće demokratizacije i otvorenosti jugoslovenskog, odnosno crnogorskog socijalističkog društva. U tom kontekstu, pojavljuju se i teze o takozvanoj socijalističkoj demokratiji. Afirmisan u periodu predizbornih kampanja ali i kasnije u procesima izgradnje samoupravnog sistema ovaj termin se koristi kako bi se ukazalo na

³²⁸ Dopis CK KPJ o daljoj izgradnji privrede, Beograd, 22. jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

³²⁹ Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o radu od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54

navodnu demokraciju jugoslovenskog socijalističkog poretka. Uoči izbora za skupštinu FNRJ, početkom 1950. godine, crnogorskim biračima se prvi put prezentuje ova ideja. Objašnjava se da je socijalistička demokratija „specifična forma demokratije na bazi razvitka socijalizma i kao takva ne može biti ništa drugo nego oružje radnog naroda u borbi za socijalizam“.³³⁰ Izvjestan stepen demokracije uveden je i u rad samih partijskih organa. Kroz takozvanu formu „borbe mišljenja“ pokušava se doći do najboljih modela socijalističke izgradnje. Zamišljeno je da svaki član Partije dobije pravo da samostalno može komentarisati „teorijske poglede socijalističke izgradnje“. Članovima Partije dato je pravo da „slobodno izražavaju, diskutuju, usmeno ili u partijskoj štampi o svim teoretskim pogledima rada Partije“.³³¹ Naravno, u totalitarnom društvu kakvo je bilo ono socijalističko u Crnoj Gori ovo pravo bilo je ograničeno i uslovno. Najeklatantniji primjer izostanka bilo kog oblika unutarpartijske demokracije bio je obračun sa ideološkim stavovima Milovana Đilasa početkom 1954. godine.

Da je posvećenosti demokratskim vrijednostima i „socijalističkoj demokratiji“ za koju se partijski ideolozi zalažu nakon 1950. godine bila samo deklarativni iskaz partijskih struktura, brzo su potvrdili svakodnevni događaji. Bombardovani svakodnevnim izjavama partijskih zvaničnika o demokratizaciji društva, socijalističkoj demokratiji, većim slobodama i pravom na kritiku društvenih pojava, bez sumnje je bilo članova koji su te poruke shvatili onako kako su i izgovorene. Međutim, brzo se potvrdilo da su dometi „socijalističke demokratije“ bili ograničeni i da je više bilo riječi o formi a ne o suštini. Već početkom 1952. godine u *Partijskom radu* pojavljuju se prve kritike na račun lokalnih rukovodstava koji su, kako se objašnjava, „nepravilno shvatili“ šta to znači socijalistička demokratija. Za takve pojave koriste sentencu „vulgarno shvatanje demokratije“. Po njihovom tumačenju demokratija je „slobodna za sve poštene ljude koji vole svoju zemlju“, dok oni drugi, „koji demokratiju koriste za lične i spekulativne svrhe“ treba da se opeču o tu istu demokratiju.³³² Sličan princip se koristi kod instituta „kritike i samokritike“ koji je reformama iz 1950. godine proklamovan kao

³³⁰ „Neka predizborne pripreme proteknu u daljem jačanju narodne demokratije“, *Partijski rad*, br.5, 15. februar 1950, 1.

³³¹ Rezolucija o teoretskom radu u KPJ, *Partijski rad*, br.12, 15. jun 1951, 1.

³³² Ostaci birokratskog metoda rada i pojave vulgarnog shvatanja demokratije, *Partijski rad*, br.21, 15. mart 1950, 6.

jedan od najefikasnijih modela izgradnje socijalističkih društvenih odnosa u okviru Komunističke partije. Za pretpostaviti je da su članovi Partije ohrabreni reformama na partijskim sastancima počeli da otvorenije diskutuju i da je to u određenom trenutku postao problem. Zbog toga se partijski zvaničnici u Crnoj Gori obraćaju članovima i poručuju da „*borba mišljenja i društvena kritika*“ može da ima svoje dvije strane. Kao i mnogo puta ranije, ponovo se koristi crno-bijelo nijansiranje i ističe da kritika i samokritika može biti „*socijalistička i antisocijalistička*“. Naravno, ova prva je konstruktivna, dobra i poželjna dok „*antisocijalistička kritika prijeti da razbije osnove novih društvenih odnosa na kojima jedino može da postoji i da se razvija socijalistička demokratija*“.³³³ Ovi primjeri ukazuju na selekciju principa demokratičnosti i novu podjelu na prijatelje i neprijatelje države koja je korištena u nekim ranijim periodima. To potvrđuje tezu da su slobode proklamovane nakon 1950. godine bile uslovne i ograničene. O deklarativnom zalaganju za demokratičnost Komunističke partije u Crnoj Gori na slikovit način govori i odnos partijskih struktura prema mladima. Odrasli tokom ratnih sukoba i kasnije za vrijeme obnove zemlje, mladi su bez sumnje dočekali najavu demokratizacije kao priliku za veće slobode. Vjerovatno su na to uticali i partijski stavovi o većim slobodama i demokratičnosti kojima je zatrpavana crnogorska javnost od 1950. godine. Međutim, Politbiro CK KPCG početkom 1952. godine prepoznaje da su mladi sebi dali pravo za previše slobode. Tako i pored konstatacije da su „*mladi dali veliki doprinos u izgradnji socijalizma*“, iz Politbira stiže kritika o „*ozbiljnim slabostima*“ u ponašanju mladih. Kritike se odnose na „*političko-vaspitni*“ rad među mladima odnosno prema njihovim društvenim angažmanom. Naglašava se ponašanje gradske omladine među kojom su, kako se navodi, „*učestali primjeri nekulture i jeftine zabave*“. Mladi se zabavljaju i upražnjavaju neke „*nesocijalističke*“ modele ponašanja umjesto da „*podiznu spremnost, pripremaju se za rukovođenje preduzećima i shvate revolucionarni karakter i ulogu radničkih savjeta*“.³³⁴

Bez obzira na sve nedorečenosti i nekonzistentnost u procesima demokratizacije, reforme koje se sprovode od 1950. godine u značajnoj mjeri su promjenile percepciju socijalističke ideologije u Crnoj Gori. U prvom redu srušen je mit o nepogrješivosti

³³³ O borbi mišljenja i društvenoj kritici, *Partijski rad*, br.22, 20. aprik 1952, 1.

³³⁴ Zaključci Politbira CK KPCG o radu sa mladima, *Partijski rad*, br.20, 20. februar 1952, 1.

SSSR-a i njihovog socijalističkog razvoja. Crnogorski komunisti objašnjavali su da je otklon od SSSR-a „*skinuo masku teoretskih, idejnih i socijalističkih parola kojima su se pokrivali sovjetski rukovodioci*“. Istovremeno, taj otpor izgrađivao je „*marksističko tumačenje sukoba*“ i u konačnom, kako objašnjavaju, doveo do stvaranja „*socijalističkog patriotizma*“ koji predstavlja osnovu novog puta socijalističke izgradnje.³³⁵ Konačno, rezultati ideološkog rada potvrđeni su i u zaključcima komisije za Ideološko-politička i organizaciona pitanja, drugog kongresa KPCG. Komisija zaključuje da su u Crnoj Gori ostvareni osnovni ideološki zadaci i da „*desetine hiljada naših građana aktivno učestvuje u različitim oblicima društvenog samoupravljanja*“, što je kako se ocjenjuje, omogućilo „*široki razmah socijalističke demokratije*“.³³⁶ Iako za to ne postoje kvantitativni podaci, percepcija socijalizma i socijalističke ideologije u prvoj deceniji nakon oslobođenja u Crnoj Gori bila je evidentna. Kroz različite metode organizacionog i ideološkog rada stvoren je jedan potpuno nov društveni koncept i novi čovjek koji prihvata vrijednosti socijalizma.

³³⁵ Izvještaj Centralnog komiteta Saveza komunista Crne Gore o radu od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54

³³⁶ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20. oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

POGLAVLJE IV.

INSTITUCIJE I SREDSTVA ZA IZGRADNJU IDEOLOGIJE

PARTIJSKI ORGANI

Organe za ideološku podršku svom političkom programu, Komunistička partija počela je da izgrađuje još za vrijeme oslobodilačkog rata. Ovi organi formirani su u okviru narodnooslobodilačkih odbora koji su funkcionisali na slobodnim teritorijama u drugoj polovini 1941. godine. Od kraja 1942. godine rad tih organa je institucionalizovan, pošto se kroz AVNOJ, kao poseban institucija izdvaja resor za propagandu.³³⁷

Oslobodenjem države i preuzimanjem izvršne vlasti od strane Komunističke partije, ideološki rad dobijaja novu funkciju. Za razliku od prethodnog perioda u kome je on bio fokusiran isključivo na članove Partije, u novim okolnostima indoktrinacija treba da obuhvati sve članove zajednice. Zbog toga partija kroz proces „*revolucionarno-demokratskog preobražaja*“ svoju ideologiju usmjerava prema svim društvenim kategorijama. Taj pristup utemeljen je na teorijskim osnovama marksizma, koji stoji na stanovištu da je politička kontrola društva moguća jedino ako se „*ideološko mišljenje ne sužava na proleterijat*“.³³⁸ Teorijski pristup se realizuje u praksi i crnogorsko partijsko rukovodstvo lokalnim organizacijama sugerise da se „*socijalističkom prevaspitanju masa mora pokloniti najveća pažnja*“. Indoktrinacija se predstavlja kao preduslov za izgradnju socijalizma i ona se ostvaruje „*prevaspitanjem i uzdizanjem političke svijesti masa, njihovom političkom i kulturnom vaspitanju i mobilizaciji u izvršenju planova*“. U Partijskom rukovodstvu smatraju da se socijalizam ne može izgrađivati sa „*zaostalim i konzervativnim ljudima*“, jer kako objašnjavaju narod ne može biti politički svjestan ako se ne posveti pažnja njegovom ideološkom prevaspitanju. Zbog toga i „*novi*

³³⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.279, 294.

³³⁸ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dvije Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 201.

patriotizam“, kako partija opisuje svoju ideologiju, ne može se razvijati sama po sebi bez upornog rada na prevaspitavanju masa.³³⁹

Organizaciona struktura Komunističke partije oblikovala se na principima takozvanog *demokratskog centralizma* koji je predviđao rukovođenje iz jednog centra, obavezu poštovanja donešenih odluka, izbornost rukovodećih organa i pojedinačnu odgovornost pred organima partije.³⁴⁰ Odluke se donose u vrhu Komunističke partije i kasnije prenose na niže partijske organe koji treba da „*mobilišu i ubjede mase u njihovo izvršenje*“. ³⁴¹ Partija insistira na snažnom ideološkom radu, kako bi se eliminisao svaki oblik prinude. Upotreba bilo koje prisilne metode za Komunističku partiju je pojava „*birokratskog i oportunističkog rukovođenja*“ kojim se šteti partijskoj liniji i političkom stanju na terenu. Krajnji cilj ideološkog rada je apsolutna kontrola svih segmenata društvenog života i poistovjećivanje interesa partije sa interesima društva.

Sistem koji će omogućiti monopol i kontrolu ideološkog mišljenja zahtijevao je uspostavljanje centralizovanog sistema odlučivanja. Na vrhu piramide odlučivanja nalazio se Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, koji je definisao ideološke smjernice i donosio najvažnije odluke za njihovu realizaciju. Centralni komitet od 1948.godine dobija svoje uže tijelo-Politbiro, koje preuzima najveći dio nadležnosti Centralnog komiteta i faktički samostalno donosi odluke o najvažnijim pitanjima. Partijskim organizacijama na republičkom nivou rukovodili su Centralni, odnosno Pokrajinski komiteti u okviru kojih su funkcionisali: sreski, gradski, rejonski i opštinski komiteti Komunističke partije.³⁴² Centralizovan model organizovanja Komunističke partije, ustanovljen je na osnovu takozvanog „*Projekta o organizacionim pitanjima*“ usvojenim u julu 1945.godine. Prema tom dokumentu, rukovodeća uloga u društvu i partiji povjerena je Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije. Zamišljen kao najvažnije izvršno tijelo u državi, Centralni komitet po takvom organizacionom modelu bio je podjeljen na odjeljenja i komisije koje su bile savjetodavnog karaktera. Svaka oblast društvenog djelovanja imala je po jedno odjeljenje, odnosno komisiju.

³³⁹ Zaključci savjetovanja pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3.januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.30/1/48.

³⁴⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.421.

³⁴¹ Izvještaj o pitanjima koja karakterišu rad svih partijskih organizacija u Crnoj Gori u prvoj polovini 1949. godine, nedatirano, str. 4, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

³⁴² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.419.

Aparat Centralnog komiteta sastojao se od: Organizaciono-instruktorskog odjeljenja, Odjeljenja za kadrove, Odjeljenja za agitaciju i propagandu i devet komisija: vojna, spoljnopolićka, sindikalna, za izgradnju vlasti, socijalna, ekonomska, školska, za žene i kontrolna komisija.³⁴³ Na osnovu tog prvog organizacionog modela Komunistićke partije, svi ideološki zadaci povjereni su odjeljenju za agitaciju i propagandu. Preko tog odjeljenja, ideološki rad organizovan je kroz partijske organe, masovne organizacije i sve državne institucije koje je odrećeni naćin kontrolisala Partija. Centralni komitet traži da se svaka partijska institucija, svaki komitet i organizacija angažuju u ideološkom radu kako bi se stvorili uslovi da *„se parole naše partije pretvore u delo i praktićno ostvare“*. Najviši partijski organ konstatuje da se u izmjenjenim, mirnodopskim okolnostima pitanju agitacije i propagande mora pristupiti mnogo organizovanije. Ključni princip tog novog, izmjenjenog pristupa po Centralnom komitetu je *„neposredno rukovoćenje agitaciono-propagandnog rada iz partijskih centara, od centralnih i pokrajinskih rukovodstava do nižih partijskih foruma“*. U Centralnom komitetu primjećuju da je *„spontanost i anarhićnost“*, osnovno ogranićenje postojećeg modela ideološkog rada zbog ćega je neophodno primjeniti novi, centralizovan model. U CK su uvjereni da bi na taj naćin agitaciono-propagandni rad mogao ostvariti svoju osnovnu funkciju: *„obezbjedivanja sprovoćenja partijske linije“*. Objašnjava se, da bez promjene postojećeg modela ideje Komunistićke partije ne mogu doći do *„širokih narodnih masa“*, pošto isključivo od ideološkog rada zavisi da li će *„partijske parole biti jasne masama“*. Ukoliko te parole nisu jasne, nemoguće je i očekivati njihovo sprovoćenje. Samim tim, zaključuje se u uputstvima Centralnog komiteta, nemoguće je ostvariti osnovni cilj agitaciono-propagandnog rada da se *„parole naše partije i borba širokih narodnih masa pretvori u djelo i praktićno ostvari“*.³⁴⁴

Na ovaj naćin Centralni komitet, partijskom rukovodstvu u Crnoj Gori naglašava dva ključna elementa ideološkog rada. U prvom redu to je posvećenost agitaciono-propagandnom radu, koji u konaćnom treba da dovede do ostvarenja projektovanih ideoloških ciljeva, odnosno kako se u direktivi navodi *„pretvaranje parola u djelo“*.

³⁴³ Branko Petranović, Momćilo Zećević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 886.

³⁴⁴ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

Druga dimenzija je centralistički model organizovanja tog posla. Model koji podrazumijeva neposredno rukovođenje iz partijskih centara kroz mrežu nižih partijskih organa, uz apsolutnu kontrolu svih segmenata ideološkog rada. Ova dva principa na kojima počiva ideološki rad Komunističke partije u Crnoj Gori, sve do sredine 1950. godine obilježice njen način funkcionisanja.

Institucionalizacija organa za agitaciju i propagandu dešava se u martu 1945. godine, osnivanjem Agitprop odjeljenja pri CK KPJ koji je bio je nosilac ideološko-političkog i teorijskog rada u partiji. Odjeljenje za agitaciju i propagandu, skraćeno Agitprop, bilo je zaduženo da preko svojih komisija organizuje i usmjerava ideološko-politički i teorijski rad u partiji, kontroliše i usmjerava medije, kulturnu i prosvjetnu politiku zemlje. U komunističkom tumačenju, agitacija i propaganda definišu se kao upoznavanje masa sa partijskom linijom. Agitprop komisije u takvom sistemu imaju vaspitnu ulogu pošto „*uvjeravaju mase u pravilnost svoje politike i pomažu im da se uvjere u ispravnost te politike*“.³⁴⁵ Sve djelatnosti ovog organa bile su pod direktnom kontrolom Centralnog komiteta a njegovu ideološku pozadinu činili su teorijski radovi o socijalizmu, istoriji narodnooslobodilačke borbe, Sovjetske komunističke partije Boljševika, te tekstovi i govori Jugoslovenskih i Sovjetskih ideologa.³⁴⁶ Prvi organi agitpropa osnovani su još u toku NOB_a, pa u svim štabovima od kraja 1942. godine postoje partijske grupe za agitaciju.

Odjeljenje za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta KPJ koordinisalo je ideološki rad putem raznih direktiva, preporuka, uputstava i zahtjeva koji su upućivani republičkim komisijama agitpropa na izvršenje. Sistemom subordinacije, te preporuke su preko republičkih komisija prosljeđivane do nižih partijskih organa. Komunikacija se nije odvijala samo u jednom pravcu, pošto su niži partijski organi bili u obavezi da redovno šalju izvještaje o radu i da na zahtijev nadređenih partijskih organa, dostavljaju tražene podatke. Dodatni način komunikacije i ideološkog usmjeravanja odvijao se i preko partijske štampe. Odjeljenje agitpropa pri CK KPJ često je u partijskoj štampi, najčešće listu *Borba* „*uopštavalo iskustva*“ i davalo smjernice ideološkog rada. Kroz

³⁴⁵ Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

³⁴⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Knjiga III, Beograd, 1988, str.120, 121.

štampe su se obično analizirali interesantni primjeri koji su prikazivali „*dobre i rđave primjere*“, odnosno ukazivali na model ispravnog ideološkog mišljenja. Ovakav model, prenošenja ideološki „*ispravnog stava*“, sugerisan je da se primjenjuje i u republičkoj štampi.³⁴⁷ Te *smjernice* iz štampe kasnije su korištene u neposrednom radu sa članovima partije u okviru raznih sastanaka, večernjih škola, kružoka ili sličnih oblika ideološkog rada.

Još za vrijeme rata u okviru narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori organizuju se neki vidovi agitaciono-propagandnog rada. U okviru Izvršnog odbora Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, funkcioniše propagandni odsjek, zadužen za organizovanje agitaciono-propagandnog rada. Ovaj odsjek preko uputstava i direktiva koje je slao sreskim narodnooslobodilačkim odborima koordinisao je ideološki rad na oslobođenoj teritoriji. Modeli agitaciono-propagandnog rada u tom periodu bili su: Konferencije i zborovi, parole, vijesti, leci, proglasi i drugi propagandni materijal, štampa i listovi, mitinzi, proslave, priredbe i kulturno-umjetničke grupe.³⁴⁸

Nakon oslobođenja, po modelu federalnog organizovanja Agitpropa, funkcionisao je i sistem agitacije i propagande u Crnoj Gori. Ideološki rad organizovan je u okviru organa Komunističke partije. Centralni politički organ koji je oblikovao ideološki rad bio je Pokrajinski komitet Komunističke partije u Crnoj Gori, koji je bio pod direktnom kontrolom Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.³⁴⁹ Centralni komitet KPJ svojim direktivama, preko Komisije za izgradnju Narodne vlasti PK KPJ Crne Gore, nadzirao je formiranje prve posleratne vlasti u Crnoj Gori, između ostalog i prvih organa za agitaciju i propagandu.³⁵⁰ Izvjesne promjene u organizacionom modelu funkcionisanja Komunističke partije u Crnoj Gori događaju se nakon osnivačkog kongresa Komunističke partije, kada izvršni organ Komunističke partije Crne Gore postaje Centralni komitet KPCG. Odgovoran za kompletan ideološki i politički rad u

³⁴⁷ Bilješke sa savjetovanja Agitprop odjeljenja CK KPJ, Beograd, 19.april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

³⁴⁸ Uputstva za pravilno postavljanje i organizovanje agitacionog rada, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 186-190.

³⁴⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.419.

³⁵⁰ Zaključci komisije za izgradnju Narodne vlasti pri PK KPJ Crne Gore, 1.decembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

Crnoj Gori, Centralni komitet KPCG, koordinisao je rad sreskih, gradski i opštinskih komiteta Komunističke partije.

Formiranje aparata agitacije i propagande u Crnoj Gori urađeno je na osnovu modela koji je bio prisutan na saveznom nivou. U okviru projekta o organizacionim pitanjima, koji je pripremio Centralni komitet KPJ, definisan je model i način organizovanja ideološkog aparata u Crnoj Gori. Prvi i osnovni zadatak koji je Centralni komitet uputio crnogorskom partijskom rukovodstvu bio je zahtjev da se kompletan agitacioni, propagandni i kulturno-prosvjetni rad organizuje i ujedini pod rukovodstvom partijskih komiteta. Rukovođenje ideološkim radom iz partijskih komiteta, omogućavalo je centralizovanje cijelog procesa a to je izvršeno agitaciono-propagandnih komisija koje su bile podjeljene na sektore. Osim Agitaciono-propagandne komisije na nivou Crne Gore, osnivaju se identične komisije na oblasnom, okružnom, mjesnom, sreskom i reonskom nivou. Komisije jedino nisu osnivane na nivou partijskih ćelija, ali je Centralni komitet KPJ i na tom nivou preporučivao određivanje posebnog čovjeka koji bi se bavio agitaciono-propagandnim radom. Svaka od ovih komisija bila je podjeljena na sektore kojom je rukovodio jedan član partijskog rukovodstva. Svaka komisija bila je podjeljena na sektor za štampu i agitaciju, teorijsko-predavački sektor, kulturni sektor, organizaciono-tehnički i pedagoški sektor.³⁵¹

Preko raznih direktiva, uputstava i sugestija ideološki rad U Crnoj Gori koordinisan je neposredno iz Centralnog komiteta KPJ. Sistemom subordinacije i direktne kontrole, crnogorski Centralni komitet je lokalnim partijskim organima prenosio zadatke koje je i sam dobijao od federalnog rukovodstva. Osim toga što je izvršavalo direktive iz Beograda, crnogorsko agitprop odjeljenje redovno je CK KPJ u Beogradu slalo i periodične izvještaje o ostvarenim rezultatima ideološkog rada.³⁵² Izvještaji o problemima i nedostacima agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori, preko Pokrajinskog komiteta, prosljeđivani su u Beograd, odakle su ponovo dolazile

³⁵¹ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁵² Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

direktive o načinu rješavanja nastalih problema.³⁵³ Pokrajinski komitet u Crnoj Gori tako se pojavljuje kao jedna vrsta veze između CK KPJ i lokalnih organa komunističke partije u Crnoj Gori.

Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru direktno je kontrolisalo rad sreskih i mjesnih komisija za agitaciju i propagandu. Republičko odjeljenje agitpropa redovno je slalo direktive svim lokalnim odjeljenjima, pripremalo planove za njihov rad, neposredno ih pomagalo i od lokalnih odjeljenja dobijalo izvještaje o radu.³⁵⁴ Od lokalnih partijskih organa, republičko rukovodstvo traži dosljednu primjenu i izvršenje prosljeđenih zadataka. Svako odstupanje ili kašnjenje u izvršenju direktiva, karakteriše se kao loše organizovanje partijskog rada. Agitprop odjeljenje oštro kritikuje lokalne partijske organe, svaki put kada se kasni sa izvršenjem preuzetih zadataka. Pokrajinski komitet u slučajevima kada se dodjeljeni zadaci ne ispunjavaju odmah reaguje i kritikuje lokalno partijsko rukovodstvo za nesprovođenje partijske linije. Kritika se odnosi na sve nesprovedene zadatke, ali i na zadatke koji se po mišljenju Pokrajinskog komiteta suviše sporo sprovode. Pokrajinski komitet u takvim slučajevima zaključuje da lokalne komisije Agitpropa „*ne proučavaju direktivna pisma i ne sprovode ih u život*“. Takvo postupanje u republičkom odjeljenju agitpropa odmah karakterišu kao „*slabost koju je neophodno što prije otkloniti*“.³⁵⁵ Sličan primjer imamo i u slučajevima organizovanja javnih predavanja. Predavanja su organizovana na osnovu plana republičkog agitprop odjeljenje, koje je detaljno definisalo literaturu, dinamiku predavanja, spisak predavača i sve ostale detalje. Ipak, ni to nije bila dovoljna mjera centralizacije pa se predavači dodatno kontrolišu. Zahtijeva se da sreski aktivni predavača, svoja predavanja prvo da pošalju na reviziju kod agitprop komisija koje su davale saglasnost da se to pripremljeno predavanje može i održati.³⁵⁶ Osim ovih, primjere centralizovanog načina organizovanja propagandnog rada prepoznamo i u većini direktiva koje crnogorsko agitprop odjeljenje šalje sreskim agitprop komisijama. U nekima od njih daju se uputstva o

³⁵³ Referat PK KPJ u Crnoj Gori o organizacionim pitanjima(Rad po liniji agitacije i propagande), Cetinje, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³⁵⁴ Redovni dvomjesečni izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu upućen agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. Mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁵⁵ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – sreskom komitetu KPJ Berane, Cetinje 24. Mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁵⁶ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – Agitprop komisiji sreskog komiteta KPJ Bijelo Polje, Cetinje, 23. Januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

načinu obilježavanja određenih datuma, organizovanju ideološkog rada u kulturnim ustanovama i metodama opismenjavanja stanovništva. Svaka od ovih direktiva, sadrži detaljna i precizna uputstva za realizaciju pojedinih aktivnosti. Stoga lokalne partijske organizacije nemaju prostor za bilo kakvo naknadno tumačenje tih direktiva, već isključivo za njihovo sprovođenje po detaljnim uputstvima nadređenih partijskih organa.³⁵⁷ Model po kome funkcioniše odjeljenje Agitpropa u Crnoj Gori i na koji način se sprovodi princip subordinacije, prepoznajemo u zapisnicima sa partijskih sastanaka. Na tim sastancima najčešće se raspravlja o tumačenju i sprovođenju direktiva koje su stigle iz Beograda i upravo na tim primjerima možemo uvidjeti da je Agitprop odjeljenje CK KPJ imalo apsolutnu kontrolu nad radom odjeljenja u Crnoj Gori. Politički vrh komunističke partije u Crnoj Gori februara 1948.godine organizuje sastanak na kome je centralna tema sprovođenje uredbi i direktiva koje su stigle iz Beograda. U zapisniku koji je vođen sa ovog sastanka, ne postoji ni jedna rečenica u kojoj bi neko od učesnika postavio pitanje opravdanosti, svrsishodnosti odluka koje su stigle iz Beograda. Nema ni jednog kritičkog stava na te odluke. Fokus sastanka svodi se isključivo na traženje načina da se predviđene direktive sprovedu u djelo u određenom, zadatom roku. Najuže rukovodstvo Komunističke partije u Crnoj Gori, stoga zaključuje da svim sreskim i mjesnim komitetima pošalje pisma o direktivama koje treba sprovesti u djelo. Narodni front se zadužuje da „politički objasni značaj uredbi među širokim narodnim masama“, a republičko agitprop odjeljenje da „organizuje pisanje u štampi o novim uredbama i naredbama radi njihovog razjašnjenja“. Planiran je i konkretan rad na terenu i direktan kontakt sa stanovništvom. Donosi se zaključak da se formiraju posebne ekipe agitatora sastavljene od „uzdignutih drugova“, i koje bi trebale na terenu politički i stručno da objasne nove uredbi i pomognu njihovo sprovođenje.³⁵⁸ Sličan primjer je i direktiva o pitanju fiskulture, koja je bila povod za sastanak pri Upravi za agitaciju i propagandu. Na sastanku se konstatuje da su zaključci koji su stigli iz Centralnog komiteta jasni i da ih treba sprovesti u djelo na prostoru Crne Gore. Tokom rasprave, Radomir Komatina član Politbiroa CK KPCG, koji i vodi sastanak, samo ponavlja ono što piše u direktivi koja je stigla iz Beograda, objašnjavajući ostalim učesnicima sastanka da

³⁵⁷ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – agitprop komisiji sreskog komiteta, Cetinje, 5.maj 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁵⁸ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15. Februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

te mjere treba primjeniti. Na sastanku se konstatuje da je direktiva samo početak uređenja stvari u ovoj oblasti a da će naknadno „*prispjeti izvučena uputstva odozgo*“.³⁵⁹ Sigurno najslikovitiji primjer potpune centralizacije u odnosu Centralnog komiteta KPJ i republičkog rukovodstva u Crnoj Gori su direktive uoči šestog kongresa KPJ. Centralni komitet KPJ uoči kongresa šalje CK KPCG teze iz referata Josipa Broza koji će on podnijeti na VI kongresu. Poruka koja se šalje crnogorskom političkom rukovodstvu glasi: da na partijskim konferencijama „*prodiskutuju i prorade ova pitanja*“.³⁶⁰ Ovim primjerom jasno se može naslutiti da diskusija na predstojećem kongresu neće biti u funkciji donošenja novih zaključaka. Rasprava na kongresu koji se priprema treba da bude isključivo aklamativna podrška onoga što su u Centralnom komitetu već ranije usvojili u pripremi kongresa.

Odluke Centralnog komiteta KPCG koje se šalju nižim partijskim organima na izvršenje u najvećem broju predstavljaju samo prenošenje direktiva koje stižu iz Beograda. U njima nema naknadnog tumačenja, razrade ili pojašnjenja od strane CK KPCG. Direktive iz CK KPJ tako po pravilu bez dopuna ili sugestija završavaju kod lokalnih partijskih organa bez bilo kakve promjene u odnosu na ono što je stiglo iz Beograda. Insistiranjem na dosljednoj primjeni direktiva republičko odjeljenje agitpropa samo sprovodi politiku centralizma na kojoj počiva cijeli sistem. Modelom subordinacije i potpunog potčinjavanja naredbama nadređenih organa stvara se jedinstven, unificiran sistem odlučivanja kojim se uprava sa jednog mjesta. U odnosu republičkog odjeljenja agitpropa i lokalnih organa takođe se primjećuje praksa bezpogovornog izvršenja direktiva. U relacijama između viših i nižih partijskih organa nije bilo prostora za naknadno tumačenje direktiva već isključivo za njihovo izvršenje.

U praksi imamo mnogo primjera koji potvrđuju direktivni način prenošenja zadataka od viših prema nižim partijskim organima. U najvišim partijskim organima sugerišu da sve partijske organizacije uvijek u direktivama koje im dolaze moraju da uoče „*ono što je za cijelu zemlju u datoj situaciji najvažnije*“. Da uoče, ono što se u partijskoj terminologiji naziva „*glavni momenat*“, i kako da se on primjeni u lokalnoj

³⁵⁹ Bilješke sa sastanka u Upravi agitacije i propagande u vezi direktive CK KPJ o fiskulturi, Titograd, 13.jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

³⁶⁰ CK KPJ-CK KPCG teze J.B. Tita za referat koji će se održati na 6.kongresu KPJ, Beograd, 15.avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.96/2/52.

sredini. Iz Centralnog komiteta partijskim organizacijama daju savjet kako da uoče taj „*glavni momenat*“, pa objašnjavaju da obrate pažnju šta je to istaknuto u centralnoj štampi, koji su to djelovi naglašeni u direktivama i koji su to stavovi o kojima govore članovi Centralnog komiteta. U ovim istaknutim stavovima, partijske organizacije moraju da pronađu osnovni izvor za ideološki rad na lokalnom terenu. Te stavove moraju da analiziraju, razrade ih na partijskim sastancima i „*prouče kako da se oni u datim uslovima primjene u agitaciono-propagandnom radu*“.³⁶¹ Upravo na tim principima i djeluje Pokrainski komitet Komunističke partije u Crnoj Gori. Na osnovu direktiva koje stižu iz Beograda, ali i preko tekstova u štampi na koje im je takođe sugerisano iz Centralnog komiteta, agitaciono-propagandni organi u Crnoj Gori organizuju kompletan ideološki rad. Tako agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru u direktivi o ideološkim zadacima lokalnih odjeljenja agitpropa ističe kao najvažnije zadatke poruke koje su se čule u novogodišnjem govoru Josipa Broza. Ova sugestija stigla je iz CK KPJ i ona objašnjava da glavna tema ideološkog rada treba da bude afirmacija ciljeva i zadataka petogodišnjeg plana. Crnogorsko rukovodstvo detaljno se upućuje na organizovanje partijskih sastanaka povodom ove teme u svim sreskim i mjesnim odborima. U obavezu se stavlja i aktuelizacija ove priča u štampi, koja po uputstvima iz Beograda „*treba da bude glavna tema koju će obrađivati naša štampa*“. Kao još jedna obaveza crnogorskom rukovodstvu postavlja se i organizovanje ideološkog rada za proljećnu sjetvu. Agitaciono-propagandni rad treba da dovede do toga da se „*zasije svaki pedalj zemlje*“, i da se o uspjesima, ali i lošim rezultatima u toj aktivnosti redovno piše u štampi.³⁶² O modelu centralizovanog odlučivanja i načina prenošenja odluka jasno govori i način prenošenja partijskih direktiva. Većina njih se samo prosljeđuje pa Pokrainski komitet u Crnoj Gori i njegovo agitprop odjeljenje u mnogim slučajevima pojavljuje se isključivo kao posrednik između Centralnog komiteta i lokalnih partijskih organizacija u Crnoj Gori. Primjeri o osnivanju radničkih savjeta u Crnoj Gori, instrukcije o proslavi 29.novembra, načinu organizovanja školskih priredbi povodom značajnijih praznika, aktivnostima omladinskih i organizacija žena potvrđuju snažan stepen centralizacije ideološkog rada. Upoređujući direktive koje je stižu iz

³⁶¹ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁶² Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – agitprop odjeljenjima pri sreskim komitetima, Cetinje, 12. Februar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

Beograda i one koje se prosljeđuju lokalnim organima vidjećemo da u njima uglavnom nema ni jedne nove rečenice u odnosu na ono što je stiglo iz Beograda. Izmjene su formalne i odnose se na tehničke detalje, dok je sadržaj direktive upućen svim lokalnim jedinicama agitpropa, nepromjenjen u odnosu na ono što je u partijsku centralu u Crnoj Gori stiglo iz Beograda.³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ Taj sistem centralnizovanog upravljanja i prenošenja ideoloških sadržaja od saveznih do lokalnih organa, nije primjetan samo u direktivama i uputstvima koja stižu iz Beograda. I partijski rukovodioci jako dobro paze šta se govori na saveznom nivou i koje su to osnovne poruke jugoslovenskog partijskog rukovodstva. Tako ni prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, Blažo Jovanović u raspravi sa članovima partije iz Crne Gore koristi isključivo stavove koji su ranije stigli iz Beograda. Sastanak proširenog planuma CK SKCG u junu 1953., Jovanović organizuje da bi sa crnogorskim rukovodstvom raspravljao o zaključcima drugog plenarnog sastanka CK SKJ. Prije ovog sastanka, Jovanović iz Beograda dobija zaključke sa sastanka u Beogradu na kome se raspravljalo o realizaciji zadataka šestog kongresa KPJ.³⁶⁷ Stenografske bilješke sa sastanka u Titogradu pokazuju da je u svom izlaganju pred članovima crnogorskog rukovodstva Blažo Jovanović, od riječi do riječi citirao stavove izrečene u direktivi koja je stigla iz Beograda. U njegovom obraćanju nema apsolutno ni jedne nove teze, drugačijeg mišljenja ili teme za raspravu. Njegov referat svodi se isključivo na ponavljanje svega onoga što je stiglo iz Beograda.³⁶⁸ Ovaj kao i svi ostali primjeru, ukazuje na snažnu centralizaciju socijalističkog društva u Crnoj Gori. Većina odluka koja stiže iz Beograda, bez prilagođavanja i dodatne analize prosljeđuje se lokalnim partijskim organima. Crnogorsko agitprop odjeljenje u suštini je tako bilo tjelo koje je direktive iz Beograda, prosljeđivalo lokalnim agitprop komisijama. To su najčešće bila usmjerenja o ispunjavanju određenih ideoloških zadataka, političkih kampanja, obilježavanju određenih datuma, formi i načinu njihovog organizovanja.

³⁶³ CK KPJ o osnivanju radničkih saveta u preduzećima, Beograd, 21 decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.36/49.

³⁶⁴ CK KPCG – sreskim komitetima o osnivanju radničkih saveta u preduzećima, Cetinje, 27 decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.36/49.

³⁶⁵ Instrukcije o proslavi 29.novembra, Beograd, 11.oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³⁶⁶ Instrukcije o proslavi 29.novembra, Cetinje, 19.oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³⁶⁷ Zaključci dugog plenarnog sastanka CK SKJ, Beograd, jun1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.105/53.

³⁶⁸ Stenografske bilješke proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. Jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

Osim toga, sastavni dio direktivnog načina upravljanja bila je i organizacija ideoloških predavanja i javnih tribina o određenim temama, kao i redovnim aktivnostima uoči izbora.³⁶⁹ Ovaj snažan stepen centralizacije vuče korijene iz Sovjetskog socijalističkog i skustva, i od druge polovine 1950. godine Komunistička partija će pokušati da se ogradi od takvog modela. Novi pristup u sprovođenja partijskih odluka, predviđao je mnogo više inicijative među članovima partije. Od njih se tražilo da sami prepoznaju probleme i da na njih reaguju. Međutim, u Crnoj Gori ovaj način rada bilo je jako teško sprovesti u djelo pošto su komunisti i dalje očekivali „*da im neko kaže, šta treba da rade*“.³⁷⁰

Najznačajniji organ ideološkog rada KP u Crnoj Gori bilo je republičko odjeljenje Agitprop komisije. Agitprop odjeljenje Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru osnovano je sredinom 1945.godine, odlukom Centralnog komiteta KPJ o reorganizaciji aparata agitacije i propagande na području Jugoslavije.³⁷¹ Po toj odluci, centralni organ ideološkog rada u Crnoj Gori bila je Agitaciono-propagandna komisija. Kao i na saveznom nivou, i u Crnoj Gori komisija je podjeljena na sektore: za štampu i agitaciju, teoretsko-predavački sektor, kulturni sektor, organizaciono tehnički i pedagoški sektor. Osim organizacione šeme, odlukom CK KPJ jasno su precizirane i obaveze i nadležnosti svih sektora.

Sektor za štampu i agitaciju vodio je računa o uređivačkoj politici u štampanim medijima. Koordinisao objavljivanje tekstova iz centralnih partijskih listova i vodio računa o tome da se u štampi „*pravilno postave sva politička i druga pitanja, kao i da se primene i protumače direktive centralne štampe*“. Rukovodilac sektora za štampu i agitaciju bio je zadužen da prati kompletnu centralnu i republičku štampu i da osnovne poruke iz njih iskoristi na prostoru iz sopstvene nadležnosti. U njegovu nadležnost spadala je i selekcija tekstova za objavljivanje, kao i naglašavanje određenih

³⁶⁹ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – agitprop komisiji sreskog komiteta, Cetinje, 5.maj 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁷⁰ Stenografske bilješke proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. Jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

³⁷¹ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

važnih stavova objavljenih u štampanim medijima.³⁷² Sektor za štampu potpuno je kontrolisao uređivačku politiku u medijima, određivao prioritete i teme koje su se obrađivale. Zadatak ovog sektora bio je da redakcijama pruži „*orijentaciju za pisanje o najvažnijim problemima, blagovremeno signalizira na najpreče privredne i političke zadatke*“. Osim toga, u nadležnost sektora za štampu ulazila je i kadrovska politika. Tako su se osim selekcije novinarskog kadra u ovom sektoru brinuli i o ideološkom usmjeravanju novinara, njihovom „*stručnom i političkom uzdizanju*“. Sektor je preko Udruženja novinara Crne Gore u cilju „*ideološkog uzdizanja novinara*“ organizovao razne kurseve za novinare u republičkim listovima, ali i za dopisnike listova iz svih gradova.³⁷³ Partijska štampa na izvjestan način bila je veza između članova i rukovodstva partije, zbog čega se u Komunističkoj partiji insistira na obaveznom čitanju štampe. Zadatak ovog sektora između ostalog je tako bio i da konstantno radi na povećanju broja pretplatnika na partijsku štampu.³⁷⁴ Sektor za štampu i agitaciju, kao dio svojih obaveza preuzeo je i ulogu organizovanja pretplatničke mreže. Takozvano rasturanje štampe predstavlja se kao važan segment ideološkog rada. Njegova funkcija bila je značajna u gradskim sredinama, ali naročito u seoskim gdje je iščitavanje štampe u partijskim kružocima bio osnovni model agitaciono-propagandnog rada. Sektor insistira na što većem broju pretplatnika, ali i stvaranju uslova da štampa što prije stigne do osnovnih partijskih organizacija.³⁷⁵ U koordinaciji sa sektorom za štampu CK KPJ, crnogorski sektor za štampu vrlo brzo preuzima potpunu kontrolu nad temama i sadržajima koji se pojavljuju u crnogorskoj štapi. Za svaki list koji se pojavljuje u Crnoj Gori ovaj sektor priprema polugodišnje izvještaje u kojima detaljno navodi spisak tema i oblasti o kojima će pisati list. U ovom djelu imamo stalnu komunikaciju crnogorskog sektora za štampu sa odjeljenjem za štampu pri Centralnom komitetu KPJ. Sa jedne strane to su uputstva sektora za štampu Agitprop odjeljenja CKKPJ, crnogorskim organima o temama i sadržaju najvažnijih tekstova koji su trebali da se nađu u

³⁷² CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁷³ Plan uprave propagande i agitacije CK KP Crne Gore, Cetinje, 13.mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 70/50.

³⁷⁴ Komisija za agitaciju i štampu pri sreskom odboru Narodnog fronta u Ivangradu pojačala rad, *Pobjeda*, br. 280, 23. novembar 1949, str. 2.

³⁷⁵ Plan uprave propagande i agitacije CK KP Crne Gore, Cetinje, 13.mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 70/50.

republičkoj štampi. Takođe, i crnogorsko odjeljenje za štampu o svim planovima za objavljivanje moralo je da obavjesti saveznu upravu za štampu. Planovi za objavljivanje u crnogorskoj štampi trebali su da dobiju saglasnost iz Beograda pa se u njima detaljno navodi svaka tema planirana za obradu, njen naslov i sadržaj tekstova.³⁷⁶ U okviru ovog sektora komisija za agitaciju organizovala je i konkretne ideološke zadatke koji su afirmisanja određenih politička, ekonomska ili društvena pitanja značajna za Komunističku partiju.

Teorijsko-predavački sektor brinuo se o pravilnom tumačenju teorijskih osnova marksizma i lenjinizma. Centralni zadatak ovog sektora bio je da vodi računa o organizovanju „*pravilnog vaspitanja masa u duhu učenja Marksa, Engelsa, Lenjina i Staljina*“. Ovaj sektor u određenom smislu bio je kontrolor partijske linije i njen tumač. Sektor se brinuo da svi partijski stavovu budu pravilno protumačeni i predstavljeni u kompletnom ideološkom radu. Svi stavovi morali su da budu na „*opštepartijskoj liniji*“, a sam sektor je vodio računa da „*u partiji i oko partije ne dođe do unakaživanja teorije marksizma i lenjinizma*“. Jedna od nadležnosti ovog sektora bila je i kontrola aktiva predavača, koji su bili zaduženi za ideološki rad sa članstvom.³⁷⁷ Komunistička partija često naglašava da je ideološki obrazovano članstvo preduslov svakog ozbiljnijeg rada u masama. Insistiranje na takozvanoj „*čistoći partijske linije*“ i eliminisanju „*ideoloških skretanja*“ zbog toga je jedan od najvažnijih zadataka partijske organizacije.³⁷⁸

Kulturni sektor brinuo se o književnom, pozorišnom, likovnom, muzičkom i filmskom životu. Rad ovog sektora zamišljen je kroz proces organizovanja i usmjeravanja kompletnog kulturnog života. To je podrazumijevalo „*pokretanje inicijativnosti za organizovanje i razvijanje*“ kulturnog života u pozorištima, diletantskim grupama, orkestrima, pjevačkim društvima, izložbama, kinopredstavama, književnih i kulturnih priredbi izdavanja književnih i drugih časopisa. Organizovanje kulturnog života, samo je jedan od zadataka Kulturnog sektora, ovaj organ bio je i u funkciji ideološkog kontrolora svih kulturnih sadržaja. Tako se kulturni sektor bavio

³⁷⁶ Plan tema naših listova za drugo polugode 1947.godine, Cetinje, 30. Jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

³⁷⁷ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁷⁸ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

izborom i kontrolom: motiva, tema i sadržaja kulturnih programa koji su morali biti usklađeni sa zvaničnom ideologijom.³⁷⁹ U izmjenjenim društvenim okolnostima, kulturi se daje novi smisao, prilagođen ideološkom obrascu socijalističke države. Kultura se stavlja u funkciju mobilizacije stanovništva i popularizacije vrijednosti novog sistema. Konačni cilj je da se tim procesom stvore uslovi "za *izvlačenje masa*" ispod tuđih kulturnih i ideoloških uticaja.³⁸⁰ Kulturni model nakon drugog svjetskog rata izgrađivao se na tradiciji revolucije, narodnooslobodilačkog rata i stvaranja socijalističkog društva kao najboljeg modela društvene zajednice. Zadaci kulturne politike definišu se već prvim petogodišnjim planom i predviđaju „*opšte kulturno izgrađivanje naroda, koje treba da podigne kulturni nivo našeg naroda i uključi u konstruktivan život široke narodne mase, čije se stvaralačke snage uslijed kulturne zaostalosti, nijesu mogle u punoj mjeri koristiti*“.³⁸¹ Kulturni sektor agitpropa trebalo je da na jednom mjestu objedini ideološki rad u kulturi i kompletnu kulturnu politiku uskladi sa načelima zvanične ideologije.

Pedagoški sektor bio je zadužen za kontrolu obrazovnog sadržaja i prisustvo zvanične ideologije u prosvjeti. Pedagoški sektor vodio je računa o sadržajima u udžbenicima i nastavnom procesu.³⁸² Komunisti su obrazovanje doživljavali kao svojevrsan revolucionarni čin, tvrdeći da je kultura i obrazovanje pravo a ne privilegija. Zadatak pedagoškog sektora Agitpropa bio je da stvori potpuno novi obrazovni koncept koji se naslanjao na učenje marksizma i lenjinizma. Taj koncept, počivao na premisama besplatnog, obaveznog školovanja dostupnog svima.³⁸³ Kroz obrazovni proces komunisti žele da stvore mlade ljude, vaspitane u socijalističkom duhu koji će biti spremni da nastave da izgrađuju socijalizam i baštine definisane ideološke vrijednosti sistema. Cilj prosvjetne politike bio je da se mlada generacija vaspitava na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.³⁸⁴ Školski sistem je omladinu usmjeravao ka izgradnji socijalizma i vaspitavao je na primjerima narodnooslobodilačke borbe kako bi se kod nje

³⁷⁹ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁸⁰ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 20.

³⁸¹ Kulturno uzdizanje naroda u toku plana, M.Kažić, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 4.

³⁸² CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁸³ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

³⁸⁴ Marko Kažić, Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu, *Pobjeda*, 29. maj 1948, str.1.

razvio socijalistički patriotizam.³⁸⁵ Pedagoški sektor Agitpropa bio je uključen u pripremu nastavnih programa, organizacije nastave a neposredno nakon oslobođenja osnovni zadatak ovog odjeljenja bilo je opismenjavanje stanovništva.

Organizaciono-tehnički sektor bio zadužen za koordinaciju i tehničku operativnost u sprovođenju ideoloških zadataka, između ostalog kod organizovanja priredbi, putovanja, zborova i sličnih stvari.³⁸⁶ Ovaj sektor nije imao neka systemska zaduženja i bio je više tehnički organ i podrška samom procesu agitacije na prostoru Crne Gore. Svaka priredba, manifestacija ili miting koji je na "očigledan" način trebalo da približi vrijednosti socijalističkog društva, organizovan je u koordinaciji sa ovim sektorom. Obilježavanje svih značajnijih praznika Komunistička partija koristi za masovna okupljanja stanovništva, na kojima pokušava da na što pristupačniji način stanovništvu približi rezultate svoje politike. Upravo u tom segmentu, približavanja rezultata stanovništvu, djeluje organizaciono-tehnički sektor Agitpropa. Ovaj sektor je kroz takozvane modele „uzorne i očigledne agitacije“ na jednostavan način trebalo da prikaže „velike uspjehe u obnovi i izgradnje republike“, ili neki drugi zadatak. Ti jednostavni načini najčešće su bile izložbe, povorke i priprema raznih drugih modela komunikacije sa stanovništvom. Tako su pripremani grafikoni, dijagrami, plakati, parole, slike udarnika koji su na očigledan i jednostavan način prenosili ideološku poruku o novom, uspješnom socijalističkom društvu.³⁸⁷

Iako je republičko odjeljenje Agitpropa osnovano sredinom 1945.godine, zbog organizacionih problema njegov rad je naredne dvije godine bio samo formalan. Tako su i pored odluke o osnivanju sektora u okviru agitaciono-propagandnog odjeljenja za Crnu Goru, većinu poslova na ideološkom radu i dalje obavljali članovi Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. Popunjavanje odjeljenja, zapošljavanje administrativnog osoblja i dva profesionalca u svakom od ovih sektora dešava se tek tokom 1947.godine.³⁸⁸ U drugoj polovini 1945. i tokom 1946.godine poslovi agitacije i propagande koordinisani su

³⁸⁵ Marko Marković, Narodne škole i učitelji u novoj školskoj godini, *Pobjeda*, 3. septembar 1947, str. 6.

³⁸⁶ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

³⁸⁷ Priprema izložbenih radova za trinaestojulsku izložbu, Titograd, 9. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

³⁸⁸ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

direktno iz Pokrajinskog komiteta KP. U toj instituciji nije bilo ni jednog čovjeka koji je profesionalno bio angažovan na poslovima agitacije. Sve zadatke i poslove iz nadležnosti agitaciono-propagandnog sektora obavljali su članovi Pokrajinskog komiteta, koji su profesionalno bili angažovani na drugim poslovima. To je u velikoj mjeri ograničavalo domete ideološkog rada, što konstatuje i samo rukovodstvo Komunističke partije u Crnoj Gori koje navodi da se poslovi agitacije i propagande obavljaju „*povremeno i uzgredno*“.³⁸⁹ Organizovanje aparata agitacije i propagande, onako kako je to predviđeno direktivom CK KPJ iz jula 1945.godine, desilo se početkom 1947.godine. formira se profesionalni sastav agitprop odjeljenja pri Pokrajinskom komitetu. Uporedo sa tim procesom, organizovaniji ideološki rad razvija se i na lokalnom nivou gdje počinju da funkcionišu agitprop odjeljenja pri sreskim komitetima. Te promjene konstatuju se i u izvještajima Pokrajinskog komiteta Agitpropa, u kojima se navodi da je do 1947.godine u lokalnim partijskim organizacijama „*sektor agitpropa postojao je tek formalno*“. Objašnjava se, da su ti organi u najvećem dijelu postojali i ranije ali da je njihov rad bio nepotpun i nedostatan. Najveći problem predstavljala je loša kadrovska i organizaciona struktura aparata za agitaciju i propagandu. Ideološki rad oslanjao se isključivo na kadrove koji su već bili zauzeti drugim obavezama, bez strateške podrške partijskih komiteta. U samom odjeljenju Agitpropa pri Pokrajinskom komitetu KP za Crnu Goru, profesionalno je bilo angažovano svega dvoje ljudi. Slična situacija konstatuje se i na lokalnom nivou. U sreskim odjeljenjima agitpropa takođe nije bilo profesionalnog kadra a ideološki rad je organizovan tako što sreski komiteti raspoređuju „*jednog ili više boljih komunista*“ na te pozicije. Kadrovsko jačanje tako se nameće kao osnovni problem ideološkog rada. Pokrajinski komitet o tome obavještava Centralni komitet, uz opasku da će se profesionalizacijom i boljom organizacijom „*drugovi moći više angažovati i da će odjeljenje moći da unese mnogo više plana u radu po liniji agitacije i propagande*“.³⁹⁰

Početkom 1947. godine stvari se mijenjaju i odjeljenje za Agitaciju i propagandu Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru počinje kadroovski da ojačava i u ideološki rad

³⁸⁹ Referat PK KPJ u Crnoj Gori o organizacionim pitanjima, Cetinje, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³⁹⁰ Redovni dvomjesečni izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu upućen agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. Mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

uključuje mnogo više profesionalnog kadra. Tako se već u izvještaju za 1947.godinu konstatuje da u odjeljenju radi 13 ljudi podjeljenih u četiri sektora, kao i troje ljudi zaduženih za partijsku školu pri PKCG. Organizacija odjeljenja agitpropa bila je preslikana i na lokalnom nivou, pa je u svakom sreskom komitetu funkcionisao organizaciono-tehnički sektor, teorijsko predavački, kulturno-prosvjetni i sektor za štampu i agitaciju. Na nivou Crne Gore u petnaest sreskih komitetima bilo je angažovano 83 ljudi.³⁹¹ Ova struktura vremenom se nije značajnije mjenjala pa tako i u martu 1950. godine u upravi za agitaciju i propagandu pri CK KPCG radi 14 ljudi dok je 77 ljudi angažovano u sreskim i gradskim komitetima u Crnoj Gori.³⁹² Aparat agitacije i propagande bio je popunjen uglavnom partijskim članovima „od puvjerenja“ a od 14 članova agitropa samo je načelnik uprave Vuko Radović sa završenom akademijom likovnih umjetnosti, bio visoko obrazovan dok su ostali članovi imali diplome više pedagoške ili srednje škole.³⁹³

Formirano sredinom 1945.godine, odjeljenje agitpropa u Crnoj Gori preuzima funkcije iz svoje nadležnosti tek od 1947.godine kada dolazi do profesionalizacije ovog odjeljenja. Početkom te godine crnogorsko agitprop odjeljenje CK KPJ šalje i prvi izvještaj u kome se ukazuje na sve organizacione probleme sa kojima su se suočavali. Na samom početku izvještaja konstatacija da „*su malo šta imali da jave ranije*“, što takođe potvrđuje da organizovanog ideološkog rada u prethodnom periodu u Crnoj Gori nije ni bilo. Crnogorsko rukovodstvo ne bježi od odgovornosti i jasno konstatuje sve probleme koji su doveli do loših rezultata u ideološkom radu. Ističu da je ideološki rad bio zapušten od strane Partije, partijskog rukovodstva i agitprop odjeljenja. To se sve odrazilo na sam agitaciono-propagandni aparat, koji nije imao rezultate na terenu i u centralnim institucijama. Navodi se da je kompletan proces ideološkog rada dosta zapušten a da su slabosti izražene u kulturno-prosvjetnom radu, nedostatku sposobnih kadrova i tehničke opremljenosti. Ističe se da uopšte ne postoji plan idejno-političkog i vaspitnog rada u Partiji kao i da ne postoji kontrola rada masovnih organizacija. Način

³⁹¹ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁹² Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu o petogodišnjem planu Crne Gore, Titograd, 17 mart 1950, str. 37, 38, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

³⁹³ Podaci o aparatu uprave propagande i agitacije pri CK KPCG i sreskim i gradskim komitetima, Cetinje, 20 mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.54/50.

rada crnogorskog agitprop odjeljenja do 1947.godine ilustruje i opažanje iz izvještaja da je u velikoj mjeri ideološki rad zavisio od „*lične snalažljivosti pojedinca, organizacije i ustanove*“. U izvještaju se potvrđuje da je u prethodnom periodu ideološki aparat u Crnoj Gori funkcionisao samo na papiru. Objašnjava se da bez obzira što je aparat za agitaciju i propagandu i ranije postojao, on nije obavljao svoju funkciju i „*najčešće je postojao samo formalno*“. Zbog toga se kao rješenje predlaže „*potpuna profesionalizacija i bolja organizacija koja bi uvela mnogo više plana u radu po liniji agitacije*“.³⁹⁴

Organizacione promjene i profesionalizacija aparata za agitaciju i propagandu u Crnoj Gori, koje su se desile početkom 1947. godine već nakon nekoliko mjeseci dali su rezultate. Centralnom komitetu, krajem marta 1947. godine iz Crne Gore šalje se izvještaj u kome se konstatuju „*izvjesni rezultati ostvareni u protekla dva mjeseca*“. Navodi se da se odjeljenje postepeno osamostaljuje i da sve više počinje da rukovodi agitacijom i propagandom. Konstatuje se da je kompletan ideološki aparat u Crnoj Gori formiran, „*da je izgrađen od vrha do dna i da se sreske i mjesne komisije sve više učvršćuju, osamostaljuju o rukovode agitacijom i propagandom*“. Već je uobličen i cjelokupni sistem komunikacije, pa agitprop odjeljenje pri Pokrainskom komitetu redovno svim lokalnim odjeljenjima šalje uputstva, direktive, planove, obilazi teren i pruža neposrednu pomoć. Konstatuje se da su završeni i svi planovi za terenske forme rada i da se oni sada sprovode. Naravno, situacija nije idealna, pa se osim napretka konstatuju i nedostaci koji se ogledaju u „*zapostavljanju i neshvatanju značaja sektora agitpropa*“. Glavni razlog za takvo stanje, po mišljenju Agitprop odjeljenja PK KP za Crnu Goru je neumješnost i nedovoljno iskustvu ljudi uključenih u ovaj proces.³⁹⁵

Slične stavove imamo i u sledećim izvještajima, koji se pojavljuju sredinom 1947.godine. Ostvarene napretke crnogorsko odjeljenje agitpropa i ovoga puta konstatuju, ali isto tako i nešto detaljnije objašnjava konkretne probleme i ograničenja agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori. Skromni rezultati u procesu indoktrinacije stanovništva i dalje su tumačeni neadekvatnom realizacijom direktiva, slabom

³⁹⁴ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁹⁵ Redovni dvomjesečni izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu upućen agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. Mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

koordinacijom i nedostatkom profesionalnih kadrova. Bez obzira što je svaki sektor agitprop odjeljenja popunjen administrativnim osobljem i sa nekoliko profesionalnih kadrova u izvještaju se navodi da „*drugovi koji rade u aparatu umjesto forsiranja linije*“, najčešće završavaju i najobičnije tehničke poslove.³⁹⁶ Komitet to prepoznaje kao problem jer ne postoji mogućnost prenošenja poslova na niže službenike, zbog čega se profesionalci umjesto ideološkog rada bave uglavnom administrativnim stvarima. Međutim i pored značajnih organizacionih problema, crnogorsko odjeljenje agitpropa bilježi dobre rezultate u idejno-teoretskom radu u okviru kojeg je ispunjena većina pristiglih direktiva. Konstatuju se i značajni uspjesi postignuti u radu partijskih škola, večernjih partijskih kurseva i naručito u djelovanju i stvaranju organizacija Narodnog fronta. Agitacioni rad i u ovom periodu odvija se uglavnom putem štampe i po partijskim ocjenama to nije bilo idealno rješenje. Agitprop odjeljenje smatra, da na ovaj način agitacioni aparat nije uspio da bude u čvrstom kontaktu sa organima izvršne vlasti – ministarstvima i privrednim odsjecima u narodnim odborima i da se fokusirao uglavnom na unutarpartijsku propagandu.³⁹⁷ Sređivanje organizacionih pitanja, veća profesionalizacija i posvećenost u radu Agitprop odjeljenja i ostvareni rezultati konstatuju se i u prvom godišnjem izvještaju koji se iz Crne Gore šalje Centralnom komitetu KPJ. U godišnjem izvještaju o agitaciono-propagandnom radu za 1947. godine, osim ostvarenog napretka ukazuje se i na sve nedostatke koje treba popraviti u narednom periodu. I sam izvještaj o agitaciono-propagandnom radu pokazuje nam snažan stepen centralizacije i potvrđuje kako je Pokrajinsko odjeljenje agitpropa u Crnoj Gori funkcionisalo isključivo po direktivama odjeljenja agitprop komisije CK KPJ. Zbog toga godišnji izvještaj iz Crne Gore više liči na pregled ispunjenih, odnosno neispunjenih zadataka. Izvještaj za 1947.godinu predstavlja taksativan pregled realizovanih zadataka i opravdanja za one neispunjene. U ovom izvještaju fokus je na rezultatima predavačkog sektora i zadacima ideološkog obrazovanja članova partije. Konstatuje se da je partijsku školu vodio čovjek bez iskustva i potrebnih kvalifikacija. Predavački sektor po instrukcijama CK KPJ, pripremilo je plan za večernje kurseve na kojima je bilo od 30 do 40 ljudi u svim gradovima. Osnovna forma rada na selu bili su partijski kružoci, ali ni

³⁹⁶ Referat PK KPJ u Crnoj Gori o organizacionim pitanjima, Cetinje, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

³⁹⁷ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

oni nisu dali očekivane rezultate zbog slabih teorijskih znanja polaznika o komunizmu. Predavački sektor agitprop odjeljenja u Crnoj Gori navodi i da je održao niz seminara, dopisnih škola i predavanja čija je osnovna svrha „*idejno-političko vaspitanje masa*“. Vrlo važan, neispunjen zadatak tokom 1947.godine bili su slabi rezultati u formiranju odbora *Narodnog fronta*. To je registrovano kao ozbiljan propust i razlog zbog čega su „*nebudnost drugova i odsustvo planskog političkog rada iskoristili neprijateljski elementi-četničke bande koje su stvorile osjećaj nesigurnosti kod masa*“. Slične ocjene iznijete su i o radu Kulturno-prosvjetnog sektora čije su se aktivnosti odvijale preko masovnih organizacija i prosvjetnih organa. U radu ovog sektora konstatuje se nedostatak koordinacije i stručnog kadra a jedini napredak registruje se u dobro organizovanoj mreži osnovnih škola. Značajniji rezultati ideološkog rada izostali su i u sektoru štampe koja se suočavala sa tehničkim ograničenjima prevashodno nedostatkom štamparija. Nedostatak administrativnih kapaciteta jako dobro pokazuje i slučaj iz ovog djela ideološkog rada. Kako je navedeno u izvještaju, zbog nedovoljno broja ljudi načelnik odjeljenja za štampu bio je istovremeno i urednik *Pobjede* ali i njen tehnički urednik-prelamač.³⁹⁸

Najviše nedostataka u ideološkom radu Pokrajinski komitet prepoznaje u takozvanoj „*individualnoj propagandi*“. Objašnjava se da se takav vid ideološkog rada, koji podrazumijeva razgovore sa ljudima na terenu nije ozbiljno shvatio niti sprovodio. Kao osnovni razlog za tako loše rezultate, odjeljenje agitpropa Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru prepoznaje, nedovoljno poznavanje osnovnih ideoloških načela samih članova komunističke partije. Po tim tvrdnjama, članovi ne čitaju dovoljno štampu, zbog čega „*ljudima i ne znaju objašnjavati pojedina konkretna pitanja*“.³⁹⁹ Problem nedovoljnog poznavanja partijske linije i osnovnih ideoloških postulata Komunističke partije, među članstvom česta je tema partijskih savjetovanja tokom 1948.godine. U referatu o organizacionim pitanjima rada Komunističke partije u Crnoj Gori, u dijelu koji se odnosi na agitprop odjeljenje „*slabo interesovanje članova partije za svoje ideološko uzdizanje*“, ističe se kao jedan od najznačajnijih problema. Zbog toga u

³⁹⁸ Izvještaj upućen CK KPJ o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

³⁹⁹ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

narednom periodu, se moraju stvarati uslovi da se „*razvije ljubav kod svakog člana Partije i frontovca da što više uče i da se uzdižu*“. I ovom prilikom se ponavlja da je ideološko obrazovanje članova, preduslov ozbiljnog agitacionog rada koji može uticati na „*prevaspitanje i uzdizanje političke svijesti masa i njihovog političkog i kulturnog vaspitanja i mobilizaciji snaga u izvršenju plana*“. U partijskom rukovodstvu prepoznaju da je nedovoljna posvećenost članstva, ideološkoj izgradnji osnovni uzrok svih problema. Poentiraju, da se mora povećati broj članova koji redovno čita štampu i teorijsku literaturu o socijalističkom učenju. Zbog toga se kao jedan od zaključaka savjetovanja definiše obaveza svih rukovodilaca da „*više čitaju i posvete više brige svom uzdizanju, kako bi dobili šire obrazovanje i izbjegli uski praktikizam u dosadašnjem obrazovanju*“.⁴⁰⁰ Slični stavovi, o nedovoljnom ideološkom „*uzdizanju*“ članova partije, kao preduslova snažnije indoktrinacije stanovništva čuju se i na sastancima Pokrajinskog komiteta KP u Crnoj Gori. I na ovom sastanku, konstatuje se „*slabo prorađivanje tema iz istorije NOB-a i petogodišnjeg plana*“. Uzroci se traže u nedovoljnom čitanju štampe, opterećenosti redovnim zadacima a navodi se i da je ovaj problem izraženiji kod partijaca na selu nego u gradu. Pokrajinski komitet pokušava uredbama da promjeni ovakvo stanje pa se traži od svih članova partije da poboljšaju redovno čitanje štampe i „*prorađivanje članaka i govora članova CK KPJ*“.⁴⁰¹

O agitaciji i propagandi na prostoru Crne Gore sredinom 1948.godine još jednom raspravlja i politički vrh Komunističke partije u Crnoj Gori. Na partijskom savjetovanju u maju 1948.godine navode se izvjesni pomaci u agitacionom radu. Ističe se da su članovi agitpropa pružili terensku podršku preko određenih ideoloških tekstova i teza, kao i obilascima i savjetovanjima u lokalnim partijskim organizacijama. Ipak i ovoga puta postavlja se pitanje kadrovskih kapaciteta, pošto članove agitprop komisija i dalje čine „*mlađi članovi bez puno iskustva koji se tom poslu ne posvećuju predano*“. Dodatni problem je nedovoljna disciplina i posvećenost partijskog kadra ideološkom radu. Navode se porazni rezultati u odzivu članova partije na kursovima i predavanjima ideološkog karaktera. Na ovom partijskom savjetovanju prvi put se otvara i pitanje

⁴⁰⁰ Organizacioni referat na savjetovanju pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 2.januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

⁴⁰¹ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15.februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

rezultata ideološkog rada među stanovništvom. Partijski vrh konstatuje „*krupne slabosti na ideološko-političkom radu sa vanpartijskim masama*“. Za rukovodstvo je to ozbiljan problem zbog čega smatraju da je „*svaki komunista obavezan da objašnjava našu partijsku liniju i da je brani*“. Kako bi još više pojačali uticaj među stanovništvom, naručito na selu gdje Partija smatra da ima najlošije rezultate predlažu se i konkretna organizaciona rješenja. Nalaže se formiranje aktiva agitatora pri sreskim komitetima koji bi činili „*najizdignutiji frontovci, koji bi trebalo široko da prenose našu političku liniju*“. Na ovom savjetovanju prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori primjećuje možda osnovni problem ideološkog aparata u Crnoj Gori. Poslije 1947. godine agitaciono-propagandni aparat je kompletiran, ali je njegova funkcija ostala nepromjenjena. Ljudi iz sektora za agitaciju i propagandu nisu imali kapacitete da samostalno, ozbiljnije organizuju bilo kakav oblik ozbiljnog ideološkog rada. Jovanović zato primjećuje da nema dovoljno inicijative u samostalnom rješavanju problema, već se uglavnom čeka da te probleme riješe centralni organi. On izvore tih problema prepoznaje i u nedovoljnoj ideološkoj obrazovanosti kadrova koji kako kaže većinu zadataka sprovode kroz formu „*Naređeno mi je odozgo*“. Takav način po Jovanoviću izaziva određene otpore, i ne odražava suštinu ideološkog rada u Komunističkoj partiji.⁴⁰²

Izveštaji o radu Agitprop odjelenja u Crnoj Gori nakon 1948. godine pokazuju da je bilo mnogo jednostavnije organizovati sistem za agitaciju i propagandu nego ga staviti u funkciju i sa njim ostvariti konkretne ideološke zadatke. Tako nakon izvještaja iz 1947. i 1948. godine u kojima zbog ozbiljnijeg pristupa i profesionalizacije u izvještajima nakon toga imamo mnogo više kritičkih tonova. Već u izvještaju Agitprop komisije za 1949.godinu koristi se formulacija „*političko mrtvilo*“ na terenu. Treba istaći da su oštrije ocjene u izvještajima iz 1949. godine i kasnije i posljedica otvaranja sukoba sa zemljama Informbiroa. Taj sukob zahtijevao je potpuno novi pristup, metode i način organizovanja ideološkog rada. Očekivanja su mnogo veća, prioriteti promjenjeni, pa je

⁴⁰² Zapisnik sa partijskog savjetovanja pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 25.maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

osnovni zadatak ideološkog rada nakon sukoba sa zemljama informbiroa bio je „*pravilno političko obavješćavanje masa u vezi sa sukobom*“.⁴⁰³

Već na osnivačkom kongresu Komunističke partije Crne Gore u oktobru 1948. godine nagovještavaju se osnovne smjernice u novom pristupu ideološkom radu. One su sadržane u izvještaju o organizacionom radu KPJ u Crnoj Gori koji je učesnicima kongresa predstavio član rukovodstva Andrija Mugoša. U izvještaju se navodi da su osnovne smjernice ideološkog rada u narednom periodu definisane na upravo završenom petom kongresu KPJ. Te smjernice kako delegatima kongresa prenosi Mugoša treba da odrede „*budući razvojni put Partije*“ i pomognu u ideološkom profilisanju partije u trenutku kada „*inostrani kritičari pokušavaju da negiraju primjenu marksizma i lenjinizma na naše specifične uslove*“. I na ovom mjestu ponavljaju se tvrdnje o „*klevetničkoj kampanji*“ koja je, kako se objašnjava bila surova proba i test partijske čvrstine, životne snage i nesalomljivosti. Zaključci petog kongresa KPJ postavljaju se kao „*osnovna baza za naš budući ideološki rad*“ dok se kao osnovni principi rada definišu „*energičan obračun sa svim frakcionaškim i antipartijskim elementima, sa svim skretanjima u našoj Partiji*“.⁴⁰⁴

Sve ono što je načelno definisano na osnivačkom kongresu KPCG, precizirano je novim direktivama koje stižu iz Beograda. Krajem 1948.godine Centralni komitet KPJ šalje uputstva o novim zadacima agitaciono-propagandnog rada, novim prioritetima i novom terminologijom. U ideološki rad osim termina „*klevetnička kampanja*“, po prvi put se uvode i sentence: „*preorijentacija u našoj agitaciji; kočenje razvitka socijalizma; samostalno izgrađivanje socijalizma*“. Partijski vrh, svjestan opasnosti koja prijete državi u sukobu sa zemljama Informbiroa zahtjeva potpunu posvećenost kompletnog partijskog kadra ideološkom radu. Kritika se odnosi na sve članove, jer kako se navodi, „*ne uviđa da bez dobro organizovanog i pravilnog agitaciono-propagandnog rada nije na vrijeme moguće reagovati na teškoće koje prate socijalističku izgradnju*“. Kritika je posebno usmjerena na rukovodeći partijski kadar koji po mišljenju Centralnog komiteta „*kao da misli da se agitaciono-propagandni rad može odvijati sam od sebe – bez*

⁴⁰³ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49

⁴⁰⁴ Izvještaj Pokrajinskog komiteta o organizacionom radu KPJ za Crnu Goru-PARTIJSKA PROPAGANDA I AGITACIJA, *Pobjeda*, br.239, Cetinje, 6.oktobar 1948, str.3, 4.

svakodnevne pomoći partijskih foruma“. Partija oštro nastupa prema svim ideološkim neprijateljima tvrdeći da su optužbe protiv jugoslovenskog rukovodstva „*nakazne, lažljive, bezočne i bezobzirne*“. Novi ideološki obrazac predviđa odbacivanje Sovjetskog iskustva sa jedne strane i aktivniji agitaciono-propagandni rad sa druge strane kako bi se „*radne mase mobilisale u borbi za socijalističku izgradnju sopstvenim snagama, jer se na druge ne možemo osloniti pa mase treba osloboditi iluzija o pomoći ma otkuda drugo do od svojih radnih ruku*“. Ti zadaci po smjernicama partijskog vrha moraju se izvršavati upornom idejnom borbom „*zasnovanoj na opštim principima marksizma i lenjinizma i bogate revolucionarne prakse stečene u ustanku i socijalističkoj izgradnji, a teorijski obrađene u govorima i člancima drugova Tita i Kardelja*“.⁴⁰⁵ Novim pristupom tako se apsolutno odbacuje iskustvo Sovjetske države a ideološki rad fokusira na stvaranje novog, Jugoslovenskog iskustva.

U direktivi koja se upućuje crnogorskom rukovodstvu sugerise se da su teorijske osnove novog ideološkog pristupa sadržane u govorima Josipa Broza i Edvarda Kardelja. Kako bi te stavove približili članstvu i kako bi došli do materijala za ideološki rad, crnogorsko odjeljenje Agitpropa te govore, objavljene uglavnom u *Borbi*, prenosi u crnogorskoj štampi. U tekstovima iz *Pobjede*, objavljenih početkom 1949.godine prenose se riječi Josipa Broza koji objašnjava da su rezultati ostvareni u obnovi zemlje i izgradnji novih industrijskih kapaciteta „*najrječitije svedočanstvo pobjedonosne izgradnje socijalizma u našoj zemlji i najubjedljiviji arument protiv onih koji ne žele da vide našu stvarnost i naše pobjede*“. Broz insistira na ispravnosti Jugoslovenskog modela socijalizma, tvrdeći da je do sukoba došlo jer su neki drugi odstupili od izvornog učenja marksizma i lenjinizma. Iako više daje jedan širi ideološki okvir za agitaciono-propagandni rad, predsjednik Jugoslavije ima i nekoliko konkretnih poruka za članove partije na polju ideološkog rada. To je u prvom planu očuvanje unutrašnjeg jedinstva i obračun sa neprijateljima pošto „*dezserterima i malodušnicima nema mjesta među nama*“.⁴⁰⁶ Prenosjenjem tekstova iz *Borbe*, list *Pobjeda* na izvjestan način postaje izvor i tumač zvaničnog ideološkog diskursa i nezaobilazno štivo na svim partijskim sastancima. Tako u *Pobjedi* možemo pronaći osnovne ideološke zadatke koje Partija

⁴⁰⁵ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁴⁰⁶ Govor Maršala Tita povodom nove godine, *Pobjeda*, br.1, Cetinje, 1.januar 1949, str.1.

stavlja pred članove ali i masovne organizacija i druge institucije. U tim tekstovima traži se mnogo veća angažovanost u agitaciono-propagandnom radu, „*pojačavanje ideološko-vaspitnog rada u masama kako bi se one temeljnije upoznale sa marksističko-lenjinističkim učenjem*“. Navodi se da se idejno-vaspitnim radom „*unosí u svijest radnih masa marksistički pogled na svijet i da se upoznavanjem masa sa karakterom narodne revolucije pospješuje borba za izgradnju socijalizma*“. Poseban akcenat stavlja se na rad sreskih i gradskih komisija za agitaciju i propagandu. Te komisije kroz aktive predavača, trebaju još aktivnije da se uključe u organizovanje predavanja, čitalačkih grupa, kružoka i kurseva, dok kroz odbore Narodnog fronta sugerišu da se organizuje individualni ideološko-politički rad.⁴⁰⁷

Štampa je bila samo jedan od segmenata ideološkog rada za vrijeme sukoba Jugoslavije sa zemljama Informbiroa. Suočena sa spoljnom opasnošću, u strahu od unutrašnjih podjela na pristalice i protivnike SSSR-a, Komunistička partija na svaki način pokušava da sopstvenu percepciju sukoba sa SSSR-om predstavi kao jedinu ispravnu. Svako neslaganje i nepoštovanje zvaničnog ideološkog promišljanja, odmah je etiketirano kao neprijateljsko ponašanje. Prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori Blažo Jovanović objašnjava na seminaru pri Upravi za agitaciju i propagandu, da je osnovni zadatak agitacije da „*na vrijeme i pravilno politički objasni sve događaje kod nas i u svijetu kao i sve mjere koje preuzima partijsko rukovodstvo*“. Osim toga, fokus agitacionog rada treba da bude usmjeren i na „*ubjeđivanje širokih narodnih masa u opravdanost i potrebu preuzetih privrednih i drugih mjera jer se one donose i sprovode radi brže izgradnje socijalizma u našoj zemlji*“.⁴⁰⁸ Agitacioni rad tako se svodi na afirmisanje zvaničnih stavova Komunističke partije. Preciznije, uvjeravanje stanovništva da je svaki potez partijskog rukovodstva neophodan, ispravan i jedini moguć.

Nakon dvije godine u kojima je kompletan agitaciono-propagandni rad bio fokusiran na ideološku podršku sukobu sa zemljama Informbiroa, već tokom 1950.godine registrujemo izvjesne promjene u tim procesima. Promjene se odvijaju na

⁴⁰⁷ Značaj i oblici ideološko-vaspitnog rada u organizacijama Narodnog fronta, *Pobjeda*, br.46, Cetinje, 24.februar 1949, str.1.

⁴⁰⁸ Govor Blaža Jovanovića na seminaru pri Upravi propagande i agitacije CK KPCG, *Partijski rad*, br.2, Cetinje, 15.novembar 1949, str.1.

tragu širih društvenih reformi, koje predviđaju izvjestan stepen decentralizacije i prve korake u oblikovanju takozvanog jugoslovenskog modela socijalizma. Mijenjaju se i prioriteti ideološkog rada, teme o „*klevetničkoj kampanji zemalja IB-a*“, zamjenjuju inicijative o organizacionom jačanju i usavršavanju ideološkog rada. Komunistička partija pravi izvjestan zaokret, princip centralizma pokušava se zamjeniti nešto labavijim oblikom kontrole koji predviđa veću slobodu lokalnim partijskim organima u tumačenju partijske direktive. Pripremaju se novi programi ideološko-političkog rada, prilagođeni tom novom modelu, a uključivanje novih programa u rad partijskih i večernjih škola te ideoloških kurseva, definiše se kao važan zadatak ideološkog rada u Crnoj Gori tokom 1950. godine. Po planu crnogorske uprave za agitaciju i propagandu, nove modele decentralizacije treba primjenjivati i u medijima. Sugerije se „*vođenje kursa za što veće osamostaljenje redakcije listiva*“. Što se tiče konkretnih zadataka, u njima prioritet više ne zauzimaju teme koje se odnose na sukob sa zemljama IB. U prvom planu sada je agitaciono-politička priprema za izbore za Narodnu skupštinu FNRJ, kontinuiran ideološki rad koji bi u obnovu zemlje „*uključio stalnu radnu snagu*“, zatim „*sprovođenje političke agitacije u cilju ostvarenja izvoznih planova*“ kao i unaprjeđenje takozvane očigledne agitacije u seljačkim radnim zadrugama, preduzećima i gradilištima.⁴⁰⁹

Do promjena u modelu ideološkog rada i uslovne decentralizacije dolazi iz dva razloga. U prvom redu to su posljedice sukoba sa zemljama IB iz kojeg je nastala potreba za stvaranjem novog, jugoslovenskog modela izgradnje socijalizma. Drugi razlog su loši rezultati ideološkog rada, pošto je po nekim ocjenama, agitaciono-propagandni rad „*postao zavisao od birokratskih nadležnosti*“. Tumači se da je kompletan ideološki rad bio uslovljen nekom birokratskom odlukom, odnosno, naredbom nadređenog organa. Takav pristup prepoznaje se kao ograničenje, zbog čega se predlaže novi model koji predviđa da „*partijski forumi, naručito sreski komiteti, treba da nauče da usvajaju liniju Partije i da na osnovu nje, ne čekajući direktive, čim se pojavi nešto novo-neki novi stav ili mjera, razviju politički rad*“.⁴¹⁰ Novi pristup tako uvodi princip unutrašnje inicijative i predviđa ideološki rad iz same baze. Suština novog pristupa ogleda se u

⁴⁰⁹ Godišnji plan rada uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Cetinje, 13 mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 70/50.

⁴¹⁰ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

očekivanju da će partijski organi u svojim lokalnim sredinama vremenom biti sposobni da samostalno prepoznaju probleme, da ih pravilno problematizuju i rješavaju.

Najavljeni zaokret u procesu agitacije i propagande samo je dio širih društvenih promjena, odnosno početak decentralizacije državnog aparata i postepenog uvođenja modela samoupravljanja. Ključni dokument, koji nagovještava taj zaokret je direktiva CK KPJ koja je 22. Juna 1950.godine upućena svim republičkim Centralnim komitetima Komunističke partije. Iako u suštini ova direktiva svoj osnovni fokus usmjerava na decentralizaciju u privredi, predviđena rješenja nagovještavaju decentralizaciju i novi način organizovanja u svim segmentima, uključujući i proces agitacije. Novi pristup nagovještava i raskid sa praksom da se većina poslova završava isključivo u krugu članova partije. Novim pristupom u ideološki rad želi se uključiti što više ljudi, jer po novom tumačenju, *„od sposobnosti partijskih organizacija da razvijaju stvaralačke sposobnosti masa i usmjeravaju ih na sujesno učestvovanje u rješavanju poslova-zavisu da li će nove revolucionarne mjere biti korak u daljem izgrađivanju socijalističke vlasti“*.⁴¹¹ Agitaciono propagandni rad tako se pokušava proširiti na sve društvene strukture i prekinuti sa praksom da se ovim poslovima bave isključivo organi agitpropa.

Ono što je nagovješteno u direktivi CK iz juna 1950.godine, detaljno je pojašnjeno u pismu Aleksandra Rankovića iz jula 1950. godine u kome Centralnom komitetu KPCG predstavlja novu organizacionu šemu i nove metode rada. Po novoj organizaciji agitaciono-propagandna odjeljenja zamjenjuje jedinstvena komisija za agitaciju i propagandu. Podjela po odjeljenjima se ukida a nova komisija zamišljena je kao *„pomoćni organ partijskog komiteta u sprovođenju agitaciono-propagandnih zadataka“*. Ovom odlukom promjenjen je i način rada, umjesto posebnih tjela za agitaciju ideja je da taj posao preuzimaju svi članovi partije koji od svojih partijskih ćelija dobijaju konkretne zadatke. Po novom modelu svaki član partije ima obavezu da *„bez obzira na funkciju ili položaj u državnom i privrednom aparatu, aktivno učestvuje u političkom životu onde gdje radi“*.⁴¹² Ovim promjenama i suštinski, cijeli partijski aparat stavljen je u funkciju ideološkog rada. Nakon junskog pisma CK KPJ iz

⁴¹¹ Direktiva CK KPJ svim republičkim CK, Beograd, 22.jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/1/50.

⁴¹² Uputstva CK KPJ o organizacionim promjenama u sektoru agitacije i propagande, Beograd, jul 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

1950.godine već tokom 1951. godine prestaju da funkcionišu komisije za agitaciju i propagandu pri sreskim i gradskim komitetima. A tokom 1952.godine prestala je sa radom i Uprava za agitaciju i propagandu CK KPCG.⁴¹³ Nakon ovih organizacionih promjena ključnu riječ u procesu agitacije preuzimaju rukovodstva sreskih komiteta. Istovremeno sve veći broj nadležnosti prenosi se na masovne organizacije.

Crnogorsko rukovodstvo iako je formalno prihvatilo i počelo da primjenjuje direktive CK iz juna 1950.godine, više od godinu će provesti u procesu prilagođavanja novim uslovima ideološkog rada. Taj proces prilagođavanja biće završen teko početkom 1952.godine kada se na proširenom plenumu CK KPCG usvaja novi model ideološkog rada u Crnoj Gori. Pridržavajući se ideoloških smjernica iz Beograda, na plenumu se potvrđuje da je osnovni zadatak „*političko-vaspitnog rada*“ stvaranje „*uzornog lika komuniste*“. Stvaranjem takvog člana Komunističke partije, po mišljenju crnogorskog partijskog vrha stvoriće se uslovi rješavanje mnogih problema i zadataka „*koje nameće naš brzi društveni razvitak*“.⁴¹⁴ Za Komunističku partiju, osnovni model novog pristupa ideološkom radu je znatno veća angažovanost članova. Razrađujući direktive CK KPJ, crnogorsko rukovodstvo potvrđuje ranije saopšten stav da je preduslov svakog agitaciono-propagandnog rada, ideološko usavršavanje i osposobljavanje članova partije. Objašnjava se da bi takvi članovi bili u stanju da „*na vrijeme, brzo i samostalno reaguju na sve probleme i momente političkog i privrednog karaktera*“. Zbog toga Komunistička partija kao „*centralno pitanje unutarpartijskog i političko-vaspitnog rada*“ definiše vaspitanje lika komuniste-člana Partije. Taj čovjek po projekcijama partije mora da bude „*politički i idejno svjestan, visoko moralan, skroman, blizak radnim masama, spreman da se bori protiv svih neprijateljskih elemenata*“.⁴¹⁵ Konačno, novi pristup u ideološkom radu zaokružen je na VI kongresu KPJ. U referatu Josipa Broza na Kongresu promjene su objašnjenje potrebom „*decentralizacije i demokratizacije u organima narodne vlasti*“ Broz kaže da su te promjene uslijedile kao logična posljedica decentralizacije privrede i procesa „*predavanja fabrika i preduzeća na upravljanje radničkim kolektivima*“. Izmjenom ustavnih principa u sistemu narodne

⁴¹³ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.20, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴¹⁴ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.15, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴¹⁵ O nekim idejno-političkim i unutarpartijskim pitanjima, *Partijski rad*, br.21, Titograd, 15.mart 1952, str.1.

vlasti, od najviših do najnižih, po njegovom mišljenju Jugoslavija je „*čitavom progresivnom svijetu pokazala da jasno stoji čvrsto na principima Marksizma i Lenjinizma i da idemo putem izgradnje i istinskog socijalizma*“.⁴¹⁶

Promjene u načinu organizovanja ideološkog rada, dovele su i do promjena u samoj strukturi ideološkog aparata. Ukinuti su takozvani aktivni agitatora pošto su svi članovi partije bili u obavezi da šire ideološki uticaj u sredinama u kojima su bili. Granica između profesionalnih i partijskih obaveza je potpuno je nestala čime je svaki član partije postao ideološki vojnik u sredini u kojoj je djelovao. Osim toga, značajan dio ideološkog rada prepušten je masovnim organizacijama. Angažovaniji odnos masovnih organizacija prema ideološkom radu definisan je na šestom kongresu KPJ na kome je odlučeno da se „*težište političkog i idejnog vaspitanja prenese u masovne i društvene organizacije*“. Na temelju tih odluka reaguje i crnogorsko rukovodstvo koje članstvu objašnjava da su ukidanjem Uprave za agitaciju i propagandu, ideološko-politički rad preuzeli partijski komiteti ali da se taj rad sve više mora prenositi u organizacije Socijalističkog saveza i druge masovne organizacije. Najveći dio ideološkog rada kroz masovne organizacije sproveden je preko Socijalističkog saveza radnog naroda koji je nastao transformacijom Narodnog fronta. U novim okolnostima Socijalistički savez bio je organizacija koja obezbjeđivala političku osnovu za izgradnju socijalizma. Ova organizacija zasnovana je na principima samoupravljanja a objedinjavala je rad svih smoupravnih organizacija, masovnih i svih drugih društvenih organizacija. Temeljne vrijednosti decentralizacije upravo su sadržane u modelu funkcionisanja Socijalističkog saveza pošto je on kroz svoje organe omogućavao „*svakom članu da raspravlja i učestvuje u rješavanju svih političkih problema*“⁴¹⁷ Svoje mjesto u tom procesu imale su masovne organizacije koje su okupljale mlade, žene i druge društvene i socijalne kategorije stanovništva. Masovne organizacije bile su dosta često angažovane prilikom obilježavanja nekih značajnijih događaja ili isticanja određenih pitanja u javnosti. Masovne organizacije bile su u stanju da za jako kratko vrijeme okupe veliki broj članova i uključe ih u konkretnu djelatnost što je stvaralo sliku široke podrške politici

⁴¹⁶ CK KPJ-teze za referat druga Tita na VI kongresu KPJ, Beograd, 15. avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 96/2/52.

⁴¹⁷ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str., 16, 17, 20, 23, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Komunističke partije. Zanimljiv je primjer prikupljanja potpisa koji su krajem 1948. godine predstavnice ženskih masovnih organizacija željele da pošalju u Ujedinjene nacije. Povod je bilo neusvajanje Sovjetskog prijedloga za zabranu upotrebe atomskog oružja. Kako bi pokazale solidarnost, masovne organizacije u Crnoj Gori koje su okupljale žene htjele su da prikupe peticiju koju bi potpisala svaka članica AFŽ-a i Narodne omladine. Akcija za prikupljanje potpisa organizovana je preko podružnica AFŽ-a što je cijelom događaju dalo smišljen i organizovan karakter. Cilj ove akcije je bio da „*ne ostane ni jedna žena ni omladinka koja ne bi potpisala protestna pisma, jer ako se ne bi koja potpisala to bi značilo da se ona politički ne slaže sa ovom akcijom*“.⁴¹⁸ Tako su masovne organizacije trebale samo da potvrđuju zvanične ideološke stavove i da svojim brojnim članstvom utiču na stvaranje slike o apsolutnoj podršci politike Komunističke partije. Svako neslaganje sa zvaničnim ideološkim stavovima, povlačilo je za sobom odgovornost koja podrazumijeva „*političko neslaganje*“ sa zvaničnim stavovima. Na sličnim principima funkcionisala je i omladinska organizacija. *Narodna omladina* u svojim zadacima imala je jasan cilj da bude organizacija koja će oblikovati ideološke stavove mladih. Funkcionisanje Narodne omladine doživljava se kao „*škola komunističkog vaspitanja naše omladine*“. Taj proces je podrazumijevao „*podizanje političke svijesti omladine i njihovo vaspitanje u duhu socijalizma*“. Osnovni model rada sa mladima bili su takozvani partijski kružoci u koje je bilo uključeno preko 90 % mladih. U ovim kružocima učilo se o osnovnim postavkama marksističko-lenjinističke teorije, istoriji NOB-a i aktuelnim političkim pitanjima koja su obrađivana iz raznih direktiva ili tekstova u partijskoj štampi.⁴¹⁹

Novi pristup u organizovanju ideološkog rada podrazumijevao je i izvjesne institucionalne korekcije. Već 1951. godine ukidaju se komisije za agitaciju i propagandu pri sreskim i gradskim komitetima partije a 1952. godine i Uprava za propagandu i agitaciju CK KP Crne Gore.⁴²⁰ U samom duhu novog načina rada je demokratičnost i veće slobode lokalnih partijskih organa. Lokalne partijske organizacije dobijaju velike nadležnosti i formalno postaju organizatori i kontrolori kompletnog ideološkog rada na

⁴¹⁸ Svaka žena i omladinka treba da potpiše protestna pisma Organizaciji ujedinjenih nacija u cilju očuvanja mira, *Pobjeda*, br.283, 26. novembar 1948, str. 2.

⁴¹⁹ Osmi planum CK Narodne omladine Crne Gore – referat o agitaciono-propagandnom radu, *Pobjeda*, br. 9, 12 januar 1949, str. 1.

⁴²⁰ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 254.

prostoru svojih nadležnosti. Centralni komitet KPJ u junskom pismu iz 1950. godine sugerše novi metod „*opšte političke kontrole*“ koji predviđa izvjesnu političku autonomnost sreskih komiteta ali istovremeno i kontrolu svih državnih organa na njihovom prostoru. Iz Centralnog komiteta sugerše se da je u novim okolnostima jedan od najvažnijih zadataka sreskog komiteta „*organizovanje masovne kontrole nad radom državnih organa, razvijanje inicijative masa, razvijanje kritike i borbe protiv samovolje a za očuvanje zakonitosti i za demokratičnost u odnosima između masa i organa vlasti*“.⁴²¹ Ovo je prvi konkretan primjer decentralizacije pošto se ovom odlukom ukida republički nadzor nad radom lokalnih organa Komunističke partije. Te obaveze preuzimaju sreski komiteti koji postaju centralni organi partije u lokalnim sredinama. Iste godine dolazi do reorganizacije državnog aparata i kadrovskog osnaživanja najnižih partijskih organa. U sreske komitete odlaze rukovodeći kadrovi KPCG čime je otpočeo proces osamostaljivanja lokalnih partijskih organizacija. Tako su sredinom 1950. godine neka sekretarska mjesta u sreskim komitetima i partijskim ćelijama popunila 36 istaknutih članova Komunističke partije CG od kojih su sedam njih bili članovi Centralnog komiteta KPCG.⁴²² Komunistička partija u Crnoj Gori objašnjava da je osnovni cilj reorganizacije ideološko-vaspitanog rada prelazak na ozbiljnije i sistematičnije marksističko obrazovanje. Cilj takvih promjena, odnosno sistematskog proučavanja marksizma je usavršavanje i edukovanje partijskog kadra za jednu novu fazu socijalističkog razvoja. U toj novoj fazi, po zamisli komunista, svači član partije ili masovnih organizacija, usavršavanjem svog marksističkog znanja biće u prilici da samostalno to znanje primjeni „*u našoj socijalističkoj stvarnosti*“.⁴²³ Blažo Jovanović, prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori tvrdi da nove metode imaju sve karakteristike demokratizacije društva. Blažo Jovanović objašnjava da je direktivan način rukovođenja ideološkim radom prošlost i da je on bio samo nužnost jednog vremena. Jovanović to vrijeme označava kao vrijeme „*ratnog komunizma i komandovanja*“. Okolnosti su se promjenile, objašnjava pa on i napominje da „*koliko se*

⁴²¹ Dopis Centralnog komiteta KPJ svim Centralnim komitetima, Beograd, 22 jun 1950, str. 6, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

⁴²² Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 222.

⁴²³ Neki problemi ideološko-vaspitanoga rada, *Partijski rad*, br.14, Cetinje, 15.avgust 1951, str.1.

budemo služili prinudnim mjerama, opet ćemo se morati služiti ubjeđivanjem“.⁴²⁴ Stavovi prvog čovjeka Komunističke partije u Crnoj Gori jasno ukazuju na promjenu metoda u ideološkom radu. Nastup prvog čovjeka KPCG jasno upućuje na početak nove faze ideološkog rada, faze u kojoj više neće moći da se koriste prinudne metode kao za vrijeme rata. Objašnjava da je to bilo iznuđeno rješenje i da u narednom periodu svaki član svojim radom treba da utiče na svakog čovjeka i da ga ubjeđivanjem uvjeri u ispravnost politike Komunističke partije.

Sa promjenom organizacionog modela propagande u kome sada učestvuju svi članovi partije promijenili su se i modeli rada na terenu. Centralistički model upravljanja na osnovu direktiva, počinje da se mijenja. Partija među članovima pokušava da pokrene inicijativu, težište rada prenese na osnovne partijske organizacije i od svakog člana napravi idejno-političkog agitatora. Politbiro Centralnog komiteta KPCG u februaru 1951. godine raspravljajući o novim modelima ideološkog rada donosi zaključke o novom načinu agitacije i propagande. Osnovi princip na kome se zasniva novi model ideološkog rada je uključivanje svih članova partije u taj proces. Politbiro insistira na stvaranju atmosfere u kojoj će *„svaki član Partije osjećati obavezu da bude politički aktivan u sredini u kojoj se nalazi“*. Ovo je imperativan zahtjev Politbiroa, zbog čega ovo tijelo traži od lokalnih partijskih organa da vode evidenciju o tome da li svaki član učestvuje u agitaciono-propagandnom radu. Kako bi svaki član bio sposoban za ovaj vid ideološkog rada, njemu u obavezi ostaje obavezno čitanje literature i štampe, o čemu lokalni organi takođe vode evidenciju. Lokalni partijski komiteti i rukovodstva masovnih organizacija takođe su dobila zadatak da inteziviraju svoj ideološki rad i da posebnu pažnju posvete *„vaspitanju masa u duhu socijalističkog patriotizma“*. Taj ideološki rad po preporukama Politbiroa KPCG trebalo je da bude prožet *„oživljavanjem tradicija iz prošlosti Crne Gore, posebno Narodnooslobodilačke borbe“*. Nove metode agitacije i propagande predviđale su značajnije uključivanje kulturno-prosvjetnih institucija u ideološki rad. Ministarstvo prosvjete dobilo je zadatak da organizuje *„perspektivni plan školovanja kadra po svim granama umjetnosti“*. Školovanjem ovog kadra i intezivnijim uključivanjem pozorišta, folklora, muzike i filma Partija pokušava

⁴²⁴ Savjetovanje pri CK KPCG o Agitaciono-propagandnom radu, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.85/51.

da proširi obim ideološkog rada.⁴²⁵ Uključivanjem kulturno-prosvjetnih organizacija i značajnijem aktiviranju masovnih organizacije Komunistička partija još intenzivnije pokušava da uspostavi monopol nad ideološkim mišljenjem.

O novoj ulozi Komunističke partije u ideološkom radu detaljno se bavi četvrti planum CK KPCG. Pod uticajem direktiva iz Centralnog komiteta koje traže da se svi članovi partije uključe u ideološki rad, plenum u februaru 1952. godine zaključuje da je centralno ideološko pitanje uzdizanje lika komuniste. Partija od članova traži da svojim ličnim primjerom pokreću društvene procese i budu nosioci ideološke svijesti socijalističkog društva.⁴²⁶ Centralni komitet KPCG, i sredinom 1952.godine konstatuje zanačajno bolje rezultate nakon reorganizacije modela ideološkog rada. Navodi se da je primjenom novog sistema rada došlo do boljeg rukovođenja i da se mnogo lakše uočavaju svi problemi unutarpartijskog života. Zapažaju se i određeni nedostaci koji se po tumačenju CK KPCG ogledaju u površnosti i nedovoljnoj posvećenosti određenim zadacima. Generalno, i dalje se od osnovnih partijskih organizacija očekuje veća inicijativnost, „*navikavanje na samostalan rada, a ne da očekuju sve od sreskih komiteta*“.⁴²⁷

Bez obzira na izvjesne pomake i izvještaje u kojima se konstatuju bolji rezultati u ideološkom radu, primjena novih modela organizovanja ideološkog rada imala je značajne nedostatke. Na to utiče prije svega zahtijevnost novog modela koji se nije mogao primjeniti preko noći. Naviknuti na direktivan način funkcionisanja, lokalni partijski organi nisu bili spremni da odgovore svim izazovima novog modela ideološkog rada. Takvo stanje konstatuje se i u izvještajima Centralnog komiteta u Beogradu u kojima se ističe da su „*nedostaci u ideološkoj izgradnji komunista i političkom radu u narodu*“ osnovni nedostaci novog koncepta agitacionog rada.⁴²⁸ Ti problemi nisu konstatovani samo u radu crnogorskih partijskih organa već i u ideološkom radu u drugim republikama. To je i osnovni razlog zbog čega se u junu 1953.godine u Beogradu

⁴²⁵ Zaključci Politbiroa CK KPCG o pitanjima agitacije i propagande, Cetinje, 26 februar 1951, str. 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.83/1/51.

⁴²⁶ Zaključci četvrtog plenuma CK KPCG, Titograd, 20 februar 1952. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

⁴²⁷ Konststacije sa sastanka Organizacionog sekretarijata CK KPCG, Titograd, 9.jun 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 96/2/52.

⁴²⁸ Zaključci dugog plenarnog sastanka CK SKJ, Beograd, jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 105/53.

održava Drugi plenarni sastanak CK SKJ. Na ovom sastanku konstatuje se da se odluke sa šestog kongresa ne izvršavaju po planu i da su registrovani značajni problemi u „političkom radu među narodom“. Centralni komitet zaključuje da su se poslije šestog kongresa u ideološkom radu pojavila dva glavna problema. Prvi, da se komunisti u novom modelu organizovanja ideološkog rada oslobađaju svih obaveza i da razvijanje demokratskih tradicija znači da više nije potrebno da se bore protiv „antisocijalističkih tendencija“. Drugi problem je neprihvatanje odluka šestog kongresa, odnosno nastavak agitacio-propagandnog rada po starim metodama. Centralni komitet odbacuje oba ova tumačenja, naglašavajući da je u narednom periodu osnovi ideološki zadatak Komunističke partije „razvoj socijalističke demokratije kroz podizanje socijalističke svijesti radnog naroda. Taj zadatak ostvaruje se „jedinštvom komunista i svih socijalističkih snaga u političkoj borbi protiv svih negativnih i antisocijalističkih pojava“.⁴²⁹ Samo nekoliko dana nakon drugog plenarnog sastanka CK SKJ u Titogradu se zakazuje sjednica proširenog plenuma CK SKCG, na kojoj se raspravlja o zaključcima sa sastanka u Beogradu. U uvodnom referatu generalni sekretar SKCG, Blažo Jovanović, ponavlja sve ono što se čulo na sjednici u Beogradu, predstavljajući zaključke CK, kao zadatke partije u Crnoj Gori. Jovanović ponavlja već izrečene stavove da je najveći problem ideološkog rada „mrtvilo i neaktivnost članova SKCG“. Tvrdi da su komunisti i dalje očekivali „da im neko kaže što treba da rade“ i da se kompletan ideološki rad svodio na proradu rezolucija sa šestog kongresa SKJ, koje kasnije nisu „povezivane sa konkretnim prilikama na terenu“. Jovanović upozorava na problem „uopštavanja partijskih direktiva“ koji po njemu predstavlja značajno ograničenje ideološkog rada. Jovanović objašnjava da prilikom prenošenja stavova i zadataka „odozgo na dolje“ dolazi do uopštavanja zadataka. Navodi da je Centralni komitet direktive iz Beograda uopšteno prenosio na sreske komitete, koji su isto to prenosili opštinskim komitetima, odnosno sekretarima osnovnih organizacija, koji su na kraju iste te, uopštene stavove prenosili na članstvo. Po njegovoj tvrdnji takav način prenošenja odluka na terenu nije mogao donijeti rezultate jer se o direktivama uopšte nije raspravljalo i diskutovalo, već su one bez kritičkog osnova prenošene na niže partijske organe. Citirajući i parafrizirajući najveći dio zaključaka sa sjednice Centralnog komiteta u Beogradu,

⁴²⁹ Zaključci dugog plenarnog sastanka CK SKJ, Beograd, jun1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 105/53.

Jovanović saopštava da komunisti nijesu shvatili šta znači „*socijalistička demokratija*“ i da su uvođenjem demokratskim metoda u načinu rada, pogrešno zaključili da više nema potrebe za njihovim angažovanjem. Kao poseban problem u radu partijske organizacije u Crnoj Gori generalni sekretar Blažo Jovanović prepoznaje loše kriterijume u prijemu članova. Navodi, da je značajan broj članova prišao partiji samo iz „*ličnih i karijerističkih potreba*“ kako bi dobili neku od privilegija. Prepoznaje da je dio takvih članova primljen i na osnovu rođачkih veza što je dovelo do toga da među komunistima ima mnogo „*malograđana*“. Jovanović tvrdi da sve veći broj *malograđana* u partijskom članstvu „*tupi oštricu revolucionarne borbe*“ a kao primjere takvog ponašanja navodi oslovljavanje sa „*gospodo ili gospodine*“ kao i sve više „*zapadnjačke muzike i nekavih plesova*“ koji se čuju na radio stanicama.⁴³⁰

Sprovođenje odluka šestog kongresa KPJ, odnosno dalje afirmisanje politike „*socijalističke demokratije*“ biće u fokusu ideološkog rada Komunističke partije Crne Gore i u narednim godinama. Konačno, taj način organizovanja ideološkog rada potvrđen je i na drugom kongresu SKCG, održanog u oktobru 1954.godine. U raspravi na sjednici ideološke komisije SKCG ističe se da je u prethodnom periodu najvažniji zadatak ideološkog rada bilo „*sprovođenje odluka Šestog kongresa u život*“. To je podrazumijevalo aktivno uključivanje na desetine hiljada građana u razne oblike društvenog samoupravljanja. Takav pristup, po zaključcima komisije doveo je do „*razvoja socijalističke demokratije*“ ali je sa sobom donio i niz negativnih pojava. U komisiji smatraju da su se te negativne pojave ispoljile zbog zloupotrebe zakona, nedovoljne i neodlučne borbe komunista i „*malograđanske stihije*“. Članovi ideološke komisije, objašnjavaju da komunisti pravilno prepoznaju probleme i uočavaju sve nepravilnosti u razvoju ali je problem što se „*zadovoljavaju jednostranom političkom osudom određene antisocijalne pojave*“. To je zaključuje se, pogrešan način borbe, i ispravljanje takvog pristupa ideološkom radu treba da bude prioritet u budućem radu.⁴³¹ Kao osnovni način za iskorjenjivanje ovih „*antisocijalnih pojava*“ predlažu značajnije uključivanje i angažovanje komunista u masovnim organizacijama,

⁴³⁰ Stenografske bilješke proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17. Jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

⁴³¹ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20.oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

kolektivima i svim samoupravnim organima. U svom referantu na drugom kongresu SKCG, Generalni sekretar SKCG- Blažo Jovanović objašnjava da su ključni propusti u ideološkom radu nastali uslijed nerazumijevanja članova partije o obimu i suštini promjena koje su počele da se događaju nakon 1950.godine. Po njegovoj ocjeni dio komunista pomislio je da je sa demokratizacijom društva i promjenama u ideološkom radu nastupio „*period takve demokratije kad može svako da radi šta hoće i da nikom ne odgovara*“. Po njemu je to bio razlog za „*pasivizaciju*“ mnogih članova partije, zbog čega najveći dio njih, kako smatra Jovanović, „*nijesu shvatili suštinu našeg socijalističkog i demokratskog preobražaja i nove socijalističke odnose*“. Generalni sekretar SKCG da je osnovni problem percepcija članova partije o njihovoj ulozi u novim okolnostima. Ona nikako nije trebala da bude manja, već naprotiv odgovornija. Članovi su po njemu trebali da se više angažuju i uključe u proces „*prevaspitanja i podizanja socijalističke svijesti*“. Ključna stvar u tim promjenama, po Jovanoviću su novi modeli ideološkog rada koji u novim okolnostima „*umjesto naređivanja zahtijevaju ubjeđivanje, umjesto odlučivanja u kancelarijama i komitetima-rad među širokim narodnim masama*“.⁴³² Upravo je insistiranje na „*jačanju ideološke svijesti*“ članova partije jedan od zadataka koji susrećemo u skoro svakom izvještaju o ideološkom radu. Komunistička partija u Crnoj Gori naglašava da je ovo jedan od ozbiljnijih problema partijske organizacije jer postoji jako mali broj članova koji „*sistematično i samostalno rade na svom ideološkom uzdizanju*“. To, kako tvrde u Centralnom komitetu, uglavnom radi jedan uski broj rukovodećeg kadra i dio komunista intelektualaca.⁴³³

Kompletan ideološki rad u Crnoj Gori nakon 1950.godine odvijao se na temeljima zaključaka i materijala III i IV plenuma CK SKJ i II kongresa SKJ Crne Gore. Forme rada nisu značajnije promjenjene, pa se partijska linija oblikovala kroz razne partijske sastanke na kojima se diskutovalo o najvažnijim ideološkim tekstovima, kao i preko vaspitnih grupa, kružoka i seminara.⁴³⁴ Sreski komiteti koji su nakon ukidanja odjeljenja za agitaciju i propagandu preuzeli na sebe najveći dio organizacionih poslova u

⁴³² Referat o aktuelnim zadacima SKCG druga Blaža Jovanovića na II kongresu SKCG, Titograd, 20.oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

⁴³³ Informacije o radu Saveza Komunista Crne Gore u 1955.godini, Titograd, 27.oktobar 1955, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

⁴³⁴ Informacija CK SKCG za CK SKJ o ideološko vaspitnom radu, Titograd, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

ideološkom radu, svoj rad su fokusirali uglavnom na održavanje seminara. Seminari su u svim sreskim komitetima obuhvatili sve članove Saveza Komunista. Po mišljenju Centralnog komiteta, seminari su se pokazali kao dosta dobar i praktičan model organizovanja ideološkog rada i da su oni bili „*dobra forma za upoznavanje komunista sa najaktuelnijim pitanjima, što se pozitivno odrazilo i na aktivizaciju komunista*“.⁴³⁵

Ideološki rad komunističke partije, kroz njene organe u periodu od 1945. do 1955. godine možemo podijeliti na dva perioda. Prvi-centralizovani, do sredine 1950. godine u kome agitaciono-propagandni rad počiva na principima direktivnog upravljanja i kontrole i drugi od 1950. godine u kome imamo uslovnu demokratizaciju i decentralizaciju ideološkog aparata, kako ga komunisti u nekim dokumentima nazivaju period „*socijalističke demokratije*“.

Kompletnim ideološkim radom rukovodi se direktno iz političkog vrha Komunističke partije, dok je izvršni organ tih aktivnosti Agitprop odjeljenje. Iako osnovano sredinom 1945. godine, odjeljenje Agitpropa počelo je da funkcioniše tek početkom 1947. godine. Prve dvije godine ideološki rad je bio je oslonjen uglavnom na aktivnosti istaknutih članova partije ali se vremenom formira široka mreža agitaciono-propagandnih odjeljenja. Društveni zaokret započet početkom pedesetih godina uslovio je i promjene u načinu organizacije ideološkog rada. Agitprop se ukida a partijski komiteti i masovne organizacije preuzimaju na sebe kompletan agitaciono-propagandni rad. Za razliku od prethodnog perioda koji je predviđao ideološki rad koji će obuhvatiti sve društvene kategorije, novi model fokusira se isključivo na članove partije. U toj promjeni ogleda se i suština novog pristupa koga komunisti nazivaju *demokratski centralizam*, ili politika *demokratskog socijalizma*. Njegova suština je istrajavanje na principu da komunisti svojim primjerom treba da budu uzor ostalim članovima zajednice. Ideološki potkovan i *samosvjestan* član partije, po toj logici, u svojoj sredini treba da ukazuje na sve probleme i da ih ispravnim ideološkim radom rješava. Podrška ovom modelu su razne masovne organizacije, radni kolektivi, kulturne institucije i obrazovanje koje ostale ljude treba da približe ideološkoj matrici Komunističke partije.

⁴³⁵ Informacije o radu Saveza Komunista Crne Gore u 1955. godini, Titograd, 27. oktobar 1955, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

Osim Agitprop komisije koja je kroz svoje institucije organizovala najznačajniji dio ideološkog rada, dio tog posla oslanjao se i na organe uprave, privredu, obrazovanje i druge državne institucije. Srastanje partijskih i državnih institucija stvorili su dosta široku bazu za indoktrinaciju stanovništva. Međutim bez obzira na tu činjenicu, najvažniji organi ideološkog rada bili su direktno oslonjeni na Komunističku partiju.

Odlukom Centralnog komiteta KPJ sredinom 1945.godine, osnivaju se i „*aktivni agitatori i predavači*“. Ovi organi osnovani su pri svim partijskim organizacijama i bili su pod kontrolom republičke agit-prop komisije. Aktivni agitatori zamišljeni su kao radne grupe najviših partijskih funkcionera, rukovodećih članova, sekretara komiteta i sl. Ove grupe okupljale bi se povremeno i na njima bi neko od članova držao predavanje o „*aktuelnom i važnom pitanju spoljnje ili unutrašnje politike*“. Na sličnom principu, ali na nižem nivou su funkcionisali aktivni predavači. Takozvani aktivni za agitaciono-politički rad u partijskim organima u svojim redovima okupljali su „*viđenije i uticajnije*“ članove partije koji su svojim ličnim zalaganjem i primjerom trebali da utiču na ostale. Ovaj vid ideološkog rada u Komunističkoj partiji se smatra kao „*najdjelotvornija agitacija*“. Komunistička partija zamišlja ove grupe kao jednu vrstu ideoloških učitelja, koji svojim primjerom i svojom pričom treba da upoznaju zajednicu u kojoj funkcionišu sa osnovnim ideološkim zadacima. Partijska formulacija tih zadataka glasi: „*politička priprema masa za sprovođenje određenih zadataka*“.⁴³⁶ Aktivni predavači kontrolisali su i pomagali svim partijskim organizacijama koje su djelovale

Osim ovih organa za određene teme i zadatke, partija posebno formira takozvane „*grupe agitatora*“. Te grupe bile su zadužene za posebne oblasti i upućivane su na teren gdje je „*ideološki rad partije bio slab*“. Grupe agitatora, formirane su isključivo za konkretan problem i nakon obilaska terena, izvršenja preuzetog zadatka, bile bi rasformirane. Članovi ovih grupa nisu bili samo članovi Komunističke partije, već je Agitprop odjeljenje u njihov rad uključivalo i predstavnike AFŽ-a, SKOJ-a i USAOJ-a, kao i predstavnike pjevačkih i pozorišnih grupa te predavače nekih partijskih škola.⁴³⁷ Organizacija takozvanih „*agitatorskih ekipa*“ djelovala je u formi različitih konferencija,

⁴³⁶ Sadržaj i način rada aktiva za agitaciono-politički rad u osnovnim organizacijama Narodnog fronta, *Partijski rad*, br.4, Cetinje, 15.januar 1950, str.5.

⁴³⁷ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

predavanja, rasprava i direktnih kontakata članova agitpropa sa stanovništvom. Ove grupe bile su fokusirane na rad na terenu, sa ciljem da „*pravilno objasne masama*“ partijsku ideju i sprovedu zadatak direktivu u djelo.⁴³⁸ Tako su za vrijeme održavanja izbora za mjesne, gradske i sreske komitete u novembru 1947.godine iz Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru u svaku lokalnu sredinu upućene ekipe agitatora. Te ekipe agitatora bile su podrška lokalnim organima agitprop odjeljenja i trebali su da pruže „*što konkretniju pomoć po pitanjima agitacije i propagande*“. Agitatori su bili zaduženi da u konkretnim sredinama aktuelizuju najvažnija pitanja na kojima se zasnivao politički program Komunističke partije pred izbore. Zajedno sa agitatorima, iz Pokrajinskog komiteta upućeni su i takozvani aktivni predavači koji su kroz seriju predavanja za ove izbore konkretno trebali da članove i simpatizere partije „*upoznaju sa proslavom tridesetogodišnjice oktobarske revolucije*“. ⁴³⁹ Ovakav način rada hrabrio je i CK KPJ koji je u svojim osvrtima na proces agitacije isticao da „*ništa ne može zamjeniti moć usmene agitacije*“. Iz Centralnog komiteta su upozoravali da je „*apstraktan i kabinetski način rada*“, najveća opasnost ideološkog rada. Umjesto „*apstraktne teorijske diskusije*“, na partijskim sastancima traži se direktan kontakt sa stanovništvom kome treba ukazivati na tekovine narodnooslobodilačkog rata, obnove i izgradnje zemlje ali i na „*uklanjanje svih ideoloških i političkih smetnji za pravilan razvitak u privredi, politici i kulturnom životu*“. ⁴⁴⁰ I u ovom segmentu agitacije insistira se na planskom radu i koracima koji bi preduhitрили moguće akcije neprijatelja. U priručniku u kome se objašnjavaju forme agitacionog rada traži se djelovanje dok se problem još i ne pojavi, jer se tada ne može desiti „*da neprijatelj poturi parolu, pa da se onda branimo*“. Iznad svega traži se usresređenost na osnovne ideje sistema ili kako se to agitatorima na terenu preporučuje: „*pronaći osnovnu kariku, uhvatiti se za nju, pa je dalje primjenjivati i razrađivati prema prilici, mjestu i konkretnim uslovima*“. ⁴⁴¹ Ovaj vid agitacije u partijskoj terminologiji nazivao se „*usmena i očigledna agitacija*“. Usmena

⁴³⁸ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁴³⁹ Uputstva sreskim odjeljenjima agitpropa povodom održavanja izbora za mjesne, gradske i sreske organe narodne vlasti, Cetinje, 6.oktobar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁴⁴⁰ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁴⁴¹ Forme agitacionopropagandnog rada i dosadašnji nedostaci, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

agitacija podrazumijevala je ideološki rad „*aktiva agitatora*“ koji su preko osnovnih organizacija Narodnog fronta i masovnih organizacija održavali predavanja i konferencije. Očigledna agitacija predstavlja ideološku poruku bez posrednika, što u komunističkom iskustvu predstavljaju plakate, fotografije i dekoracije. Parole o važnim političkim idejama i plakati bili su po potrebi na ulicama i zidovima crnogorskih gradova, odabrane fotografije krasile su izloge a bilo je i ideja da se osnuje posebno preduzeće za dekoraciju.⁴⁴²

Institucija agitatora nije se koristila samo za ideološki rad među stanovništvom. U okviru Agitprop odjeljenja formirani su posebni organi takozvani *aktivni agitatori i aktivni predavača*. Ti organi bili su zaduženi za ideološko usavršavanje samih članova partije i njihovo osnivanje pri svakom partijskom forumu bila je obaveza koju je Centralni komitet KPJ Pokrainskom komitetu u Crnoj Gori ispostavio već sredinom 1945. godine. Rad ovih organa bio je zatvoren pa su se sjednice održavale u „*zatvorenim prostorijama u kojima nepartijsci nemaju pristup*“. Članove aktiva agitatora sačinjavali su svi rukovodeći članovi partije na prostoru nadležnosti same partijske organizacije, sekretari komiteta i ćelija, članovi komiteta, kao i „*partijci* koji rukovode važnim državnim ustanovama“. Aktiv je sazivao rukovodilac Agit-prop odjeljenja i na njemu je neko od zaduženih članova ostatku grupe „*držao predavanje o nekom aktuelnom i važnom pitanju unutrašnje ili spoljne politike*“. Aktivni predavača bili su dosta masovniji organi i u njihov rad su ulazili članovi raznih partijskih foruma i državnih ustavova. Rukovodstvo ovim organima povjereno je čelnim ljudima predavačkog sektora pri odjeljenjima agitpropa. Funkcija ovih organa je bila povremeno održavanje ideoloških predavanja „*o pojedinim konkretnim temama, za koje je potrebno teoretsko razrađivanje, ili o pitanjima koje traži dalju teoretsku raspravu i smjernice*“. Aktivni predavača u slučajevima kada se raspravlja o istoriji, kulturi, odnosno temama koje nemaju veze sa politikom, mogli su svoja predavanja otvoriti i za one koji nisu bili članovi partije.⁴⁴³

⁴⁴² Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 5, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49

⁴⁴³ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

Poseban vid partijske indoktrinacije bila su javna predavanja. Specifičnost ovog vida ideološko-političkog rada bila je u tome što su ova predavanja bila namjenjana isključivo neobrazovanom, gradskom i seoskom stanovništvu. To je tražilo posebna prilagođavanja jer osim ideološke poruke koja je na prvom mjestu, zbog publike ovakva predavanja moraju biti jednostavna i razumljiva. Za javna predavanja zbog toga se pripremaju posebna uputstva u kojima se savjetuje *„pisanje jednostavnih ideoloških tekstova, napisanih lapidarnim stilom i narodnim jezikom bez stranih riječi i izraza“*. Obraća se pažnja na svaku sitnicu, zbog čega i preporuka da se u takvim predavanjima ne treba gubiti vrijeme na sitnice i nevažne stvari već da se one najvažnije *„popularno iznesu i da svakom slušaocu to bude jasno, da ga privuče da i dalje dolazi i sluša takva predavanja“*.⁴⁴⁴ Organizovanje javnih predavanja i teme koje su se mogle čuti na njima, koordinisane su iz republičkog odjeljenja agitpropa. Ovo odjeljenje pripremalo je godišnje i polugodišnje planove predavanja koje su kasnije upućivane u agitprop odjeljenja sreskih komiteta. Zadatak sreskih komiteta bio je da organizuju *„sreske aktive predavača“* koji su činili iskusniji članovi partije sa sklonostima za ovakav vid ideološkog rada. Ti predavači, na osnovu polugodišnjih i godišnjih planova javnih predavanja bili su obavezni da pripreme svoja predavanja koja su slali na reviziju u agitprop komisiju. Ova komisija prihvatila je ili odbijala predavanja, nakon čega su se stvarali uslovi za njihovo održavanje.⁴⁴⁵ Apsolutna kontrola ideološkog rada i na ovom primjeru ukazuje da sistem ni jednog trenutka nije ostavljao prostor za grešku. Tako su javna predavanja i pored već utvrđenog plana i programa i literature po kojoj su pripremana morala da prođu još jedan vid kontrole. U planovima javnih predavanja nalaze se aktuelne političke teme, međutim i neke koje obilježavaju posebne događaje. Javna predavanja održavana su povodom rođendana Josipa Broza i Staljina, zatim godišnjice smrti Lenjina i dana Armije. Javna predavanja imamo i povodom značajnih datuma iz crnogorske istorije, to su bila predavanja o Njegošu i pojedinim temama iz Gorskog vijenca.⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Nove forme teoretskog i ideološkog rada u partiji, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁴⁵ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru – Agitprop komisiji sreskog komiteta KPJ Bijelo Polje, Cetinje, 23. Januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁴⁶ Nove forme teoretskog i ideološkog rada u partiji, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

Od druge polovine 1947.godine Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru počinje intenzivnije da radi na organizovanju ideološkog rada sa članovima partije i u lokalnim sredinama. Pri Pokrajinskom komitetu održano je nekoliko savjetovanja sa lokalnim partijskim rukovodstvima nakon čega je došlo do „*pravilnog ideološkog rada po svim sektorima*“, odnosno intenzivnijeg ideološkog rada od strane lokalnih agitaciono-propagandnih organa.⁴⁴⁷ U gradskim sredinama, ideološki rad sa članstvom i kandidatima za članove partije, bazirao se na organizovanju večernjih kurseva. Ovi kursevi organizovani na osnovu planova koje je crnogorsko odjeljenje Agitpropa dobijalo iz Centralnog komiteta KPJ. Kursevi su okupljali po 30-40 polaznika i odvijali su se kroz niz predavanja koji su se održavali svakih 8 do 12 dana. Organizovane su tri vrste kurseva: „*1.Partijska izgradnja; 2.Istorija SKP(b); 3.Istorija NOB-a*“ U toku svakog predavanja polaznici su dobijali „*teze za prorađu*“ koje su bile osmišljene u Centralnom komitetu KPJ. Te teze su bile dio materijala koji su svi polaznici i kasnije koristili u sopstvenom ideološkom obrazovanju.⁴⁴⁸ Centralni komitet KPJ sugerisao je crnogorskom rukovodstvu da se večernji kursevi organizuju za članove partije koji imaju slično ideološko znanje ali i posao koji obavljaju. Suština je da se formira grupa koja najjednostavnije može „*da se okupi u isto vrijeme i prorađuje materijale iz jedne iste oblasti*“. Kursevi ne smiju biti glomazni, moraju imati svog rukovodioca-predavača koji mora konstatno „*propitivati polaznike, nastojeći da učenici sami jedan drugog poprave i razviju diskusiju*“. Upravo se razvijanje diskusije među polaznicima kurseva ističe kao najpoželjniji metod rada ali i dobrovoljnost kao najvažniji princip u selektiranju polaznika kurseva.⁴⁴⁹ Iako zamišljen, kao jedan od najefektnijih modela agitacije i propagande, večernji kursevi nisi bili toliko uticajan instrument ideološko-političkog rada. Centralni komitet KPCG u toku rasprave o agitaciji u februaru 1949. godine konstatuje nedostatke, navodeći da članovi Partije izbjegavaju večernje kurseve, ne prisustvuju predavanjima, ne proučavaju literaturu a da se dešava i da u pojedinim

⁴⁴⁷ Izvještaj za PK KPJ za Crnu Goru sa terena mjesnog komiteta KPJ Titograd, Titograd, 7.decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

⁴⁴⁸ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁴⁹ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPI, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

seoskim organizacijama prođe i po pet mjeseci bez predavanja.⁴⁵⁰ Sve ove zamjerke partijskog vrha ipak treba uzeti sa rezervom pošto partijski ideolozi polaze od činjenice da apsolutno svaki član mora biti uključen u neki od vidova ideološko-političkog rada. Sve ono što je odstupalo od ovih kriterijuma bilo je podložno kritici koja je uvijek imperativna i traži da se situacija poboljša.

Partijsko članstvo bilo je obuhvaćeno i drugim vidovima ideološko-teorijskog rada. To su bili različiti kursevi, kružoci, seminari i dopisne škole. Svaki od ovih vidova ideološkog rada, organizovan je i koordinisan od strane agitpropa. Dosta sličan vid ideološkog rada partijskim kružocima bili su marksistički kružoci. Taj vid ideološkog rada bio je namjenjen „*nepartijcima*“. Kroz ovaj vid ideološkog rada, članovi partije i simpatizeri podučavani su tekovinama narodnooslobodilačke borbe, programom Narodnog fronta, razvojem institucije narodnih odbora, strukture i načina funkcionisanja organa partije.⁴⁵¹

Najzastupljenija forma ideološkog rada među članovima partije bili su partijski kružoci. Ovom formom rada bila je obuhvaćena većina partijskog članstva u Crnoj Gori, međutim kružoci su bili i jedan od modela ideološkog rada sa „*vanpartijscima*“. U toj kategoriji u Partiji prepoznaju radnike i inteligenciju. Osnovna forma rada u kružocima je bilo održavanje predavanja nakon čega se oko tog predavanja vodila diskusija. U partiji vjeruju da je upravo ovaj metod rada najpogodniji za „*ideološko i političko podizanje radnika i inteligencije*“. U suštini, kružoci su bili dosta slična ideološka forma rada kao i večernji kursevi. Oni su ipak bili namjenjeni manjim grupama polaznika a osim predavanja i diskusije, polaznici su i propitivani o usvojenom znanju od strane rukovodilaca kružoka.⁴⁵² Pokrajinsko odjeljenje agitprop komisije pripremalo je planove za rad ovih kružoka. To su najčešće bile aktuelne teme iz svakodnevnog rada partijske organizacije.⁴⁵³ Kružoci su bili najčešće organizovan vid ideološkog rada na selu. U partiji insistiraju na što učestalijem organizovanju kružoka u seoskom području jer je

⁴⁵⁰ Zapisnik sa sastanka biroa CK KPCG, Titograd, 8. februar 1949, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

⁴⁵¹ Izvještaj za PK KPJ za Crnu Goru sa terena mjesnog komiteta KPJ Titograd, Titograd, 7.decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

⁴⁵² O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁴⁵³ Izvještaj Agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru Ušpravi za agitaciju i propagandu CK KPJ, Cetinje 4.februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

„teorijsko uzdizanje komunista na selu javko veliki problem“. Njihov rad organizovan je po teritorijalnom principu pa su kružoci organizovani za članove svake seoske partijske ćelije. Predavanja u ovim kružocima držali su članovi predavačkog sektora agitprop odjeljenja. Njihova obaveza bila je da osim predavanja, polaznicima pripreme i poseban materijal koji bi im ostavljali kako bi „*individualno mogli da prorađuju taj materijal*“.⁴⁵⁴ Partijski kružoci organizovani su u skoro svakoj partijskoj organizaciji u Crnoj Gori. U Crnoj Gori je tokom 1947.godine radilo 413 kružoka sa 5 559 posjetilaca, naredne godine organizovano je 550 kružoka sa 10 540 posjetilaca, 1949.-739 kružoka sa 11 199 posjetilaca a 1950.godine 711 kružok sa 12 113 posjetilaca.⁴⁵⁵ Iz godine u godinu ovaj vid ideološkog rada bilježio je sve bolje rezultate. Poboljšanja se nisu odnosila samo na povećanje broja polaznika, već je i sam rad u ovim kružocima bio temeljniji i redovniji. Za komunističku partiju naručito je značajan podatak da se kroz rad partijskih kružoka poboljšao individualni rad među članovima partije. Za sve polaznike partijskih kružoka prvi i osnovna tema ideološkog rada bilo je upoznavanje sa Statutom i Programom partije. Tek nakon što polaznici savladaju te lekcije prelazili su na nešto kompleksnija znanja iz teorije marksizma i lenjinizma.⁴⁵⁶

Dosta čest oblika ideološkog rada sa članovima partije bili su seminari. Seminari su organizovani na svim nivoima i pri svim komitetima, od centralnog, republičkog, do sreskog i okružnog. Ova vrsta ideološkog rada bila je fokusirana na poseban problem, pa su teme seminara bile specijalizirane i odnosile su se na neko konkretno „*unutarpartijsko, privredno ili političko pitanje*“. Predavanja na seminarima bila su u obavezi da budu detaljno pripremljena i da imaju elemente „*praktičnog, političkog i teorijskog*“ sadržaja.⁴⁵⁷ Seminari se osim posebnog problema koji obrađuju, fokusiraju i na posebne grupe polaznika. U Pokrainskom komitetu za Crnu Goru tako se na primjer organizuje seminar za „*rukovodioce privrednih odsjeka*“. Grupa od 35 rukovodilaca

⁴⁵⁴ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁵⁵ Za poboljšanje rada partijskih kružoka, *Partijski rad*, br.7, Cetinje, 15.april 1950, str.5.

⁴⁵⁶ Za poboljšanje rada partijskih kružoka, *Partijski rad*, br.7, Cetinje, 15.april 1950, str.5.

⁴⁵⁷ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

okuplja se u Pokrainskom komitetu gdje sluša seriju od pet predavanja. Osim toga slični seminari, sa različitim temama održavaju se i pri gradskim i sreskim komitetima.⁴⁵⁸

Iako ne možemo govoriti o posebnom obliku ideološkog rada Komunistička partija u Crnoj Gori sa članovima je organizovala posebne teorijske sastanke. Ti sastanci održavani su dosta često, po nekim izvještajima svake nedjelje i bili su u funkciji ideološkog usavršavanja samih članova partije. Na tim sastancima ored kratkog kursa istorije SKP(b), osnova Lenjinizma i Marksizma polaznici su se upoznawali sa osnovnim zakonskim tekstovima zemlje a neizostavna je bila i rasprava o člancima iz *Borbe*.⁴⁵⁹

Čitalačke grupe takođe se pojavljuju kao poseban vid agitaciono-propagandnog rada. Ove grupe osim ideološkog obrazovanja članstva bile su jedan od vidova agitaciono-propagandnog rada među stanovništvom. U okviru ovih grupa, kolektivno su su se čitali i tumačili tekstovi iz „*Borbe*“, „*Pobjede*“ a obavezna literatura bile su i teorijske knjige Marksizma i Lenjinizma.⁴⁶⁰ Rad čitalačkih grupa najčešće su koordinisale lokalne organizacije Narodnog fronta. Uglavnom su članovi te organizacije posjećivali ove grupe. Prema podacima Narodnog fronta, tokom 1949. godine na prostoru Crne Gore organizovan je rad 3 346 čitalačkih grupa koje je posjećivalo 73 511 posjetilaca ili kako se navodi više od 41% članova Narodnog fronta.⁴⁶¹

Ovi vidovi ideološko-politikog rada među članovima partije bili su izuzetno masovni i moglo bi se reći da je skoro svaki član bio obuhvaćen nekim vidom idejnog rada. Samo od osnivačkog kongresa KPCG do kraja 1950.godine, što je nešto više od dvije godine, raznim formama idejno-vaspitnog rada bilo je obuhvaćeno 17 987 članova partije. Od tog broja kroz partijske kružoke prošlo je 11 060 članova, kroz kurseve sreskih komiteta 3 823 članova.⁴⁶² U ovom periodu broj članova Komunističke partije u

⁴⁵⁸ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁵⁹ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

⁴⁶⁰ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46

⁴⁶¹ Poboljšati ideološko – politički rad u organizacijama Narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 199, 20. avgust 1949, str. 1.

⁴⁶² Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.22, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Crnoj Gori kretao se između 15 000 i 16 000 članova.⁴⁶³ To ukazuje na činjenicu da ne postoji ni jedan član partije koji nije učestvovao u nekom obliku ideološkog rada.

Rukovodstvo KP u Crnoj Gori bilo je svjesno da se bez ispravnog tumačenje partijskih odluka i ideja među članstvom nije moglo razmišljati o njihovom širenju u ostale društvene strukture. Zato se „čistoća partijske linije“ i eliminisanje „ideoloških skretanja“ definiše kao uslov za ozbiljan posao u ovoj oblasti. Kako bi se odgovorilo ovim očekivanjima, za partijske kadrove u Beogradu se u julu 1945. godine osniva „Viša partijska škola Đuro Đaković“. Centralna partijska škola objedinila je i sistematizovala političke ideje postavljene za vrijeme rata. Proučavani su klasici marksizma i teorijski radovi jugoslovenskih komunista, kroz teme o narodnooslobodilačkoj borbi, istoriji SKP(b), karakteru sovjetske države i teorijskim osnovama komunističkog pokreta. Do kraja 1954.godine višu partijsku školu pri CK SKJ završila su 34 člana Komunističke partije iz Crne Gore.⁴⁶⁴

Organizovanje centralne partijske škole koja je funkcionisala pod nadzorom Centralnog komiteta bila je model za osnivanje sličnih ustanova u svim republikama. Partijska škola u Crnoj Gori otvorena je 1. januara 1947. godine a njena organizacija, nastavni program i ciljevi definisani su na osnovu direktive CK KPJ.⁴⁶⁵ Program nastave obuhvatao je predmete: Kratki kurs istorije SKP(b), Dijalektički i istorijski materijalizam, Politička ekonomija, Učenje o državi, Narodnooslobodilačka borba naroda Jugoslavije i izgradnja nove države, Ustrojstvo partije, Ruski jezik.⁴⁶⁶ Iz samog nastavnog programa partijskih škola možemo prepoznati, kakvog pojedinca u svom članstvu želi Komunistička partija. On mora biti upoznat sa iskustvom i razvojem Sovjetske države, odnosno njihove partije Boljševika. Sovjetski model izgradnje socijalizma biće aktuelan sve do 1948.godine i sukoba sa SSSR-om, kada Jugoslavija počinje da oblikuje sopstveni, novi put izgradnje socijalizma. Član komunističke partije treba da poznaje i koncepte dijalektičkog materijalizma, socijalističkog razvoja

⁴⁶³ Razvoj partijske organizacije od osnivačkog kongresa KPCG do početka maja 1950, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

⁴⁶⁴ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁶⁵ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁶⁶ Odluka CK KPJ o partijskim školama, Beograd, Jul 1945, Branko Petranović, Momčilo Zečavić, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 770.

ekonomije ali i tradiciju komunističkog pokreta tokom oslobodilačkog rata. Organizacione promjene u modelu ideološkog rada uticale su da dođe i do prekida rada partijskih škola u Crnoj Gori. U aprilu 1951.godine zatvorene su srednja i niža partijska škola pri CK KPCG. Za četiri godine funkcionisanja srednju partijsku školu završila su 183 člana partije a nižu 743 člana.⁴⁶⁷

Partijske škole bile su rezervisane samo za najelitniji kadar zbog čega se vremenom osnivaju i dopisne partijske škole. Dopisnu partijsku školu komunisti definišu kao neku vrstu „*srednje partijske škole*“, i nju su mogli pohađati samo članovi osnovnim partijskim predznanjem. Dopisna partijska škola trajala je godinu a kandidat je više partijske škole dobijao materijal za učenje nakon čega je dva puta godišnje polagao ispite. Za vrijeme pohađanja partijske škole polaznici su bili pod jednom vrstom nadzora partijske organizacije. Sa njima su održavane povremene pojedinačne i kolektivne konsultacije. Takođe je tokom godine kontrolisano njihovo ideološko znanje, uz objašnjavanje pojedinih pitanja iz programa škole. Konsultacije sa polaznicima škole, njihovo ispitivanje i usmjeravanje tokom godine vodio je član partije određen od strane Pokrajinskog ili Okružnog komiteta KP.⁴⁶⁸ Pokrajinski komitet imao je dosta problema u organizovanju dopisnih partijskih škola. Ti problemi bili su uglavnom kadrovski pošto u Crnoj Gori nije bilo kapaciteta da se jako brzo pripreme precizni planovi uputstva za organizovanje dopisnih škola. Crnogorsko rukovodstvo žalilo se da u organizaciji dopisne škole, koja je trebalo da ima oko 150 polaznika, nije imalo apsolutno nikakvo iskustvo, niti da je po tom pitanju dobilo bilo kakvu direktivu. Kako bi privremeno prevazišli te probleme u Pokrajinskom komitetu odlučili su se da iskoriste uputstva CK Hrvatske kako bi na prostoru Crne Gore organizovali rad dopisne partijske škole.⁴⁶⁹ Zbog svih ograničenja, dopisne partijske škole ukidaju se krajem 1948.godine. Osnovni razlog za njihovo ukidanje, kako Agitprop odjeljenje u Crnoj Gori objašnjava, bili su

⁴⁶⁷ Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁶⁸ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁴⁶⁹ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

nedovoljan individualni rad polaznika, koji kako se navodi nisu samostalno proučavali materijal koji su dobijali.⁴⁷⁰

Osim dopisnih, Komunistička partija u Crnoj Gori kao dodatni vid ideološkog rada za članove uvodi i takozvane *večernje partijske škole*. Ove škole osnovane su na osnovu odluke Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG i počele su saradom 1. Januara 1950.godine. Prve večernje partijske škole osnovane su na Cetinju, Titogradu i Nikšiću.⁴⁷¹ Nešto kasnije, večernja partijska škola osniva se i u Pljevljima. Do kraja 1954.godine kroz ove četiri večernje partijske škole prošlo je preko 500 slušalaca.⁴⁷² Večernje partijske škole trajale su po šest mjeseci i polaznici u njima svakodnevno si imali po četiri časa dnevno. Program, koji je bio podijeljen u 32 teme obuhvatao je tri predmeta: osnove lenjinizma, istoriju KPJ i predmet partijska izgradnja.⁴⁷³

Zaokret u načinu organizovanja ideološkog rada koji se dešava nakon šestog kongresa KPJ i drugog kongresa KPCG zahtijevao je značajnije angažovanje samih komunista i njihovo veće ideološko oobrazovanje kao preduslov tog rada. Kako bi se stepen ideološkog rada među članstvom unaprijedio Centralni komitet KPCG u gradovima i većim mjesnim centrima počeo je organizovanje redovnih večernjih partijskih škola i debatnih klubova. U okviru tih promjena u metodama organizovanja ideološkog rada imamo i formiranje takozvanih radničkih univerziteta. Ovi univerziteti, krajem 1955.godine bili su organizovani samo u Titogradu i Nikšiću i u njima je bilo nekoliko stotina radnika koji su „*vaspitavani*“ u skladu sa zvaničnom ideologijom.⁴⁷⁴

Paralelno sa procesom izgradnje državnih institucija, Komunistička partija u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata počinje da organizuje sistematičan i institucionalno organizovan ideološki rad. Nove vlasti imaju ambiciju da stave pod kontrolu svaki segment društvenog života i stvore ambijent u kome će se izjednačiti interesi partije sa interesima društva. Prisutna u svim segmentima društvenog života

⁴⁷⁰ Izvještaj Agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru Ušpravi za agitaciju i propagandu CK KPJ, Cetinje 4.februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁴⁷¹ Pred otvaranje večernjih partijskih škola, *Partijski rad*, br.3, Cetinje, 15.decembar 1949, str.5.

⁴⁷² Izvještaj CK SKCG o radu SKCG od prvog do drugog kongresa, str.21, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁷³ Pred otvaranje večernjih partijskih škola, *Partijski rad*, br.3, Cetinje, 15.decembar 1949, str.5.

⁴⁷⁴ Informacija CK SKCG za CK SKJ o ideološko vaspitnom radu, Titograd, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

Komunistička partija preko sopstvenog ideološkog aparata pokušava da što veći broj ljudi veže za svoju politiku, definiše najvažnije društvene ciljeve i na taj način postane jedna vrsta vezivnog tkiva sistema. U tom procesu Komunistička partija se predstavlja kao „*avangarda radničke klase*“ koja je inicijator, organizator i rukovodilac borbe za izgradnju socijalizma i pobjedu komunizma. Komunistička partija nema ambiciju da silom nametne svoju ideologiju. Naprotiv, Centralni komitet KPJ sugeriše partijskim organima u Crnoj Gori da umjesto silom, ideološkim radom ubjede narod u ispravnost svoje politike. Na principima dobrovoljnosti, organizuje se i kompletan agitaciono-propagandni rad Komunističke partije.

Organizovanje agitaciono-propagandnog rada, u Crnoj Gori odvija se po uputstvima Centralnog Komiteta KPJ. Formira se posebno tjelo ideološkog rada, takozvani Agitprop, preko koga Partija pokušava da obezbjedi kontrolu političkog, prosvjetnog, kulturnog i naučnog života u zemlji. Agitprop u procesu širenja ideologije, djeluje institucionalno preko svojih komisija zaduženih za posebne segmente društvenog života. Preko tih komisija, koje su povezane sa državnim organima, prosvjetnim i kulturnim institucijama Agitprop stvara mehanizme institucionalnog širenja ideologije. Osim toga u konkretnim situacijama, preko takozvanih agitatorskih grupa, Agitprop djeluje neposredno u sredinama i situacijama u kojima se za kratko vrijeme moraju postići očekivani rezultati ideološkog rada. U komunističkom tumačenju, agitacija i propaganda definiše se kao upoznavanje masa sa partijskom linijom. Agitprop komisije u takvom sistemu imaju vaspitnu ulogu pošto „*uvjeravaju mase u pravilnost svoje politike i pomažu im da se uvjere u ispravnost te politike*“.

Iako je crnogorsko odjeljenje Agitpropa osnovano sredinom 1945.godine, zbog organizacionih problema njegov rad je naredne dvije godine bio samo formalan. Tako su i pored odluke o osnivanju sektora u okviru agitaciono-propagandnog odjeljenja za Crnu Goru, većinu poslova na ideološkom radu i dalje obavljali članovi Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. U ovoj fazi agitaciono-politički rad odvija se kroz model propagandnih kampanja koje se sprovode u skladu sa direktivama najviših partijskih organa. Odjeljenje za agitaciju i propagandu Centralnog komiteta KPJ koordinisalo je ideološki rad putem raznih direktiva, preporuka, uputstava i zahtjeva koji su upućivani republičkim komisijama agitpropa na izvršenje. Generalno, cijeli sistem je zasnovan na

subordinaciji i prenošenju direktivnih naređenja od viših ka nižim partijskim organima. Distanciranje od takvog načina organizacionog rada biće najveći izazov partije nakon 1950.godine, kada se pod parolom *demokratizacije društva* pokušavaju uvesti neki od modela decentralizacije. Komunisti tako uvode model ograničene demokratije u kome je pluralizam dozvoljen samo u partijskim redovima i samo prije donošenja konačne odluke. Suprotstavljanje stavovima koji se utvrde nakon rasprave je zabranjeno.

Novi pristup u sprovođenja partijskih odluka, koji se sprovodi od druge polovine 1950.godine, predviđao je mnogo više inicijative među članovima partije. Od njih se tražilo da sami prepoznaju probleme i da na njih reaguju. U skladu sa novim pristupom, od svakog člana partije zahtijeva se da na osnovu prethodno stečenog ideološkog znanja, u svojoj sredini prepozna sve negativne pojave i da samostalno na njih djeluje.

Novi pristup promjenio je i organizacioni model po kome se odvijao proces agitacije i propagande. Po novoj modelu, agitaciono-propagandna odjeljenja zamjenjuje jedinstvena komisija za agitaciju i propagandu. Podjela po odjeljenjima se ukida a nova komisija zamišljena je kao „*pomoćni organ partijskog komiteta u sprovođenju agitaciono-propagandnih zadataka*“. Tokom 1952.godine prestala je sa radom i Uprava za agitaciju i propagandu CK KPCG. Nakon ovih promjena ključnu riječ u procesu agitacije preuzimaju rukovodstva sreskih komiteta, dok se sve veći broj nadležnosti prenosi se na masovne organizacije. Lokalne partijske organizacije dobijaju velike nadležnosti i formalno postaju organizatori i kontrolori kompletnog ideološkog rada na prostoru svojih nadležnosti. U novim okolnostima ingerencije lokalnih partijskih organa znatno se povećavaju. Direktivom iz Centralnog komiteta KPJ, lokalnim partijskim organizacijama stavlja se obaveza organizovanja masovne kontrole nad radom državnih organa, razvijanje inicijative masa, razvijanje kritike i borbe protiv samovolje a za očuvanje zakonitosti i demokratičnosti.

MASOVNE ORGANIZACIJE

Masovne organizacije su važan segment organizacionog aparata Komunističke partije. Nastale iz potrebe Komunističke partije da kontroliše različite društvene kategorije, masovne organizacije imaju ambiciju da među njima šire ideološke vrijednosti sistema. U teorijskoj ravni, Partija ulogu masovnih organizacija tumači kroz potrebu „*povezanosti Partije, kao avangarde radničke klase, sa radnim masama u procesu osvajanja vlasti i izgradnji socijalističkog društva*“.⁴⁷⁵ Ta povezanost neophodna je zbog „*razumjevanje osnovnih potreba masa*“ i bez toga ne bi bilo adekvatnog rukovođenja.⁴⁷⁶ Istovremeno, kroz vezu sa stanovništvom uz pomoć masovnih organizacija Partija pokušava ispuniti još jedan svoj zadatak-širenje ideologije među masama. Masovne organizacije zbog toga djeluju među različitim društvenim kategorijama i sa različitim funkcijama. Pojavljuju se kao organizacije koje treba da izvrše „*političko, kulturno, zabavno i patriotsko vaspitanje naroda*“.⁴⁷⁷

Preko masovnih organizacija Partija realizuje još jedan važan cilj svoje politike-mnogo veću bazu simpatizera. Masovnost osim toga za komuniste predstavlja jednu vrstu legitimizacije njihove politike, jačanje sopstvene uloge u društvu ali i poruka neodlučnim gdje je snaga sistema. Na taj način stvara se slika aklamativne podrške društvenim promjenama koje predvodi Partija. Masovnim okupljanjima, proslavama i različitim oblicima manifestacija Partija koristi svaku priliku da legitiše sopstvenu politiku „*ispravnog puta*“.⁴⁷⁸ Kroz rad masovnih organizacija Partija pravi uslovnu podjelu na članove i simpatizere Komunističke partije. Simpatizeri se uključuju u rad masovnih organizacija, ideološki usmjeravaju i pripremaju da jednog dana postanu članovi Komunističke partije. Podjela na simpatizere i članove u suštinskom smislu ne znači razgraničenje dvije grupe, već organizacionu formu za ideološku homogenizacije

⁴⁷⁵ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 108.

⁴⁷⁶ Politička linija KPJ u Narodno-Oslobodilačkoj borbi, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

⁴⁷⁷ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komitet i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30 decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁴⁷⁸ „Veličanstvene narodne manifestacije širom Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 35, 25. jul 1945, str. 4.

stanovništva.⁴⁷⁹ Partija na taj način instrumentalizuje masovne organizacije i doživljava ih kao „vezu između partije i naroda“.⁴⁸⁰

Kompletan sistem masovnih organizacija, formalno je objedinjavao i kordinisao Narodni front koji je imao zadatak „povezivanja Partije i radnih masa“. Osim Fronta koji se pojavljuje prevashodno kao politička organizacija, funkcionišu i masovne organizacije mladih, pionira, žena, sindikati, fiskulturna društva i neke druge masovne organizacije.

Narodni front-Socijalistički savez radnog naroda

Narodni front je masovna organizacija stvorena tokom NOB-a čija je funkcija bila da „mobilizuje najšire narodne mase za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika“. Okončanjem sukoba nije prestala potreba za tom organizacijom, naprotiv, njen rad je učvršćen a ona je dobila novu funkciju. Narodni front okončanjem rata postaje organizacija koja treba da „učvrsti izvojeване tekovine i da ih odbrani od napada spolja i iznutra i pristupi mobilizaciji najširih narodnih masa u borbi za obnovu porušene zemlje i socijalističku izgradnju“. Narodni front tako postaje ključni element Partijske težnje o „povezanosti sa masama“ koja je bila preduslov stvaranja socijalističkog društva.⁴⁸¹ Preko Narodnog fronta Komunistička partija želi da stvori najširu društveno-političku koaliciju koja će formalno težiti realizaciji tekovina NOB-a dok će suštinski biti pod apsolutnom kontrolom Partije.⁴⁸²

Tokom drugog svjetskog rata Front funkcionise pod nazivom *Jugoslovenski Narodnooslobodilački front*. Početkom 1944. godine organizacija mijenja naziv u *Narodnooslobodilački front Jugoslavije*. Na Prvom kongresu, organizacije održanom u Beogradu od 5. do 7. avgusta 1945., donesena je odluka o ujedinjenju republičkih organizacija Fronta pod okriljem Narodnog fronta Jugoslavije.⁴⁸³ Na taj način Front

⁴⁷⁹ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str. 420.

⁴⁸⁰ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁴⁸¹ Veljko Vlahović, „Partija i masovne organizacije“, *Komunist*, br. 5, septembar 1949, str. 110.

⁴⁸² Partija novog tipa i njene organizacione osnove-plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁴⁸³ Marijana Jukić, „Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske - najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, No.57 Prosinac 2014, str. 294.

funkcioniše do pedesetih godina kada pod uticajem decentralizacije društva mijenja svoju funkciju i način djelovanja. Šesti kongres KPJ 1952. godine predložio je reorganizaciju Narodnog fronta u Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). Nova organizacija tumačena je „*promjenama nastalim u duhu našeg daljeg društvenog razvitka*“.⁴⁸⁴ Naziv je promijenjen na četvrtom Kongresu u aprilu 1953. godine, posle čega će ova organizacija funkcionisati pod ovim imenom skoro četiri decenije.

Organizacije Narodnooslobodilačkog fronta u Crnoj Gori funkcionišu od prvih dana ustanka i njihov zadatak svodi se na okupljanje svih antifašističkih snaga koje podržavaju oslobodilački rat i revolucionarnu borbu Komunističke partije. Formalno, organizacija Narodnooslobodilačkog fronta Crne Gore dobila je zaokružen organizacioni model na osnivačkom kongresu u Kolašinu 16. jula 1944. godine.⁴⁸⁵ Neposredno pred okončanje ratnih sukoba, Narodnooslobodilački front okuplja najviše snaga koje učestvuju u oslobođenju zemlje. Početkom 1945. godine samo su omladinske i ženske masovne organizacije (USAOJ i AFŽ) okupljale preko 100 000 članova, što je bila trećina stanovništva Crne Gore.⁴⁸⁶

Tabela br. 20. Članovi Narodnog fronta/Socijalističkog saveza radnog naroda ⁴⁸⁷⁴⁸⁸

	Broj članova
1947. godine	184 225
1948. godine	163 321
1954. godine	176 956

Centralni organ Narodnog fronta Crne Gore bio je Kongres koji su činili delegati iz svih podružnica odnosno lokalnih odbora. Kongres je birao Zemaljski odbor koji se od 1950. godine naziva Glavni odbor. Ovo tijelo predstavlja glavni organ Fronta između dva kongresa a njegovo izvršno tijelo činilo je Predsjedništvo Narodnog fronta. Pri Glavnom odboru Narodnog fronta funkcionisalo je 13 komisija i dvije uprave. To su bile komisije

⁴⁸⁴ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁴⁸⁵ Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 288.

⁴⁸⁶ Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 294.

⁴⁸⁷ Izvještaj o radu Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 87, 13 april 1949, str.1.

⁴⁸⁸ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

za: agitaciju i štampu, ideološko-vaspitni rad, narodnu inspekciju, plan i evidenciju, organizaciona pitanja, zdravstveno-socijalna pitanja, nadzor, poljoprivredu, pošumljavanje, komunalna pitanja i lokalnu privredu, takmičenje i nagrađivanje kao i uprave za dobrovoljne radne brigade i uprava za izgradnju zadružnih domova.⁴⁸⁹ U lokalnim sredinama funkcionisali su sreski, gradski, seoski i mjesni odbori Narodnog fronta čija se nadležnost poklapa sa administrativnim jedinicama narodne vlasti. U Crnoj Gori funkcionisalo je 18 sreskih, četiri gradska i 145 mjesnih odbora Narodnog fronta. Na lokalnom nivou djelovalo je 1 099 odbora.⁴⁹⁰ Svaki lokalni odbor imao je svoje rukovodeće tijelo koje se naziva Sekretarijat i njega je činilo najmanje devet članova organizacije. Na čelu sekretarijata nalazio se predsjednik kome je u radu pomagao sekretar i koji su koordinisali rad odbora, zakazivali sastanke i izvršavali direktive nadređenih organa Fronta. U svim lokalnim odborima fronta formirani su i pomoćni organi: aktivni, sekcije i komisije koji su se bavili specifičnim zadacima. Ti pomoćni organi u lokalnim odborima bavili su se pitanjima: agitacije i štampe, ideološko-vaspitnog rada, narodne inspekcije, planiranjem i evidencijom, organizacijom, socijalno zdravstvenim problemima, nadzorom, poljoprivredom, pošumljavanjem, komunalnim poslovima, lokalnom privredom, takmičenjem i nagrađivanjem.⁴⁹¹

Veliki broj radnih tijela lokalnih odbora Narodnog fronta i njihova zastupljenost u svakoj izornoj jedinici pokazuje namjeru Partije da kroz organe Fronta kontroliše i usmjerava svaki segment društvenog života. Kroz lokalne organe Narodnog fronta i aktivnosti koje proizilaze iz njihove nadležnosti jasno se uočava da Partija u svakoj sredini ima jednu vrstu paralelnog sistema vlasti koji obavlja skoro identične poslove kao i zvanični državni organi. Na taj način Komunistička partija kroz organe Fronta nadzire kompletan sistem čime spunjava svoju osnovnu ambiciju da kontroliše sve segmente društvenog života. Cijela organizacija Narodnog fronta je potpuno centralizovana čime se dodatno ostvaruje kontrola nad njihovim radom. Čak i u samim rukovodećim organima Fronta na sreskom, gradskom i onom najnižem nivou primjetno

⁴⁸⁹ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore, Beograd, 21 maj 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

⁴⁹⁰ Izvještaj o radu Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 87, 13 april 1949, str. 1.

⁴⁹¹ Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br. 22, 27 januar 1949, str. 1.

je ogromno učešće partijskih kadrova, naručito na rukovodećim funkcijama. U Titogradu, Beranama i Danilovgradu kompletno rukovodstvo činili su članovi partije dok je u ostalim gradovima njihovo učešće bilo preko 90%.⁴⁹²

Za Komunističku partiju Narodni front predstavlja njenu osnovnu vezu sa stanovništvom, organizaciju koja među najširim društvenim slojevima treba da širi ideje i vrijednosti Komunističke partije. Narodni front za Partiju predstavlja „kontrolora i pomagača narodne vlasti, mirnodobsku vojsku koja treba da bude budni čuvar narodnih tekovina“.⁴⁹³ Za politički vrh Partije i njenog prvog čovjeka, Front je „masovna politička organizacija za čuvanje tekovina Narodne revolucije i masovan faktor za razvitak socijalizma“. Najširi oblik političkog jedinstva naroda, „masovna škola za pobjedu socijalističke misli u našoj zemlji“.⁴⁹⁴ Kako bi ispunio svoju osnovnu funkciju i postao najšira društveno-politička organizacija koja afirmiše vrijednosti socijalizma, Front ideje socijalizma mora širiti među svojim članovima. Ideološko-vaspitni rad među članovima tako postaje suština djelovanja organizacije. Front po očekivanjima Partije treba da bude „masovna škola za pobjedu socijalističke misli“.⁴⁹⁵

Nakon oslobođenja organizacije Narodnog fronta predstavljaju najsnažnije oružje za uspostavljanje vlasti Komunističke partija. Revolucionarna smjena vlasti za vrijeme oslobodilačkog rata zahtijevala je legitimizaciju kroz izborni proces za Ustavotvornu skupštinu. Komunistička partija na ovim izborima ne izlazi kao samostalna politička organizacija već u koaliciji sa različitim političkim, društvenim i raznim drugim formalnim i neformalnim grupama pravi široku koaliciju okupljenu oko Narodnog fronta. Izbori su vrlo važan segment legitimisanja vlasti Komunističke partije i pored činjenice da građani nisu u mogućnosti da na izborima biraju između različitih ideja i politika. Partija izvor sopstvene legitimnosti pronalazi u masovnom odzivu i skoro apsolutnoj podršci koju ostvaruje na takvom glasanju. Masovnu izlaznost u Partiji tumače kao „najrječitije svjedočenje visoke političke svijesti narodnih masa, njihovo

⁴⁹² Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore, Beograd, 21 maj 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

⁴⁹³ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br7, 31 decembar 1944, str. 1.

⁴⁹⁴ Teze druga Tita za referat koji će održati na VI kongresu KP Jugoslavije, Beograd, 15 avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 96/2/52.

⁴⁹⁵ Pregled agitaciono-propagandnog rada za I polugođe 1949. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

odanosti i ljubavi prema Partiji“.⁴⁹⁶ Uloga Narodnog fronta u izbornom procesu tako se u velikoj mjeri svodi na animiranje stanovništva na masovni izlazak na birališta jer je jedino to način da se jednopartijskom društvu obezbjedi legitimitet.

Pripreme za preuzimanje vlasti na izborima i „*legitimisanje*“ svega onoga što je ostvareno tokom ratovanja Partija počinje odmah nakon oslobođenja. Preko Narodnog fronta organizuje se široka kampanja koja građane treba da ubjedi da postoje samo dvije strane-pobjednici i poraženi. Na jednoj strani je „*Front junaka, rodoljuba i patriota a na drugoj front kukavica i izdajnika*“, pa kako objašnjavaju narodu neće biti teško da se odluči i da, „*lakše očiste zemlju od nekrsti*“, kako slikovito objašnjavaju procese pozivajući se na Gorski vijenac. Upravo kroz tumačenje da je izbor između dvije strane jednostavan, tokom predborne kampanje stanovništvo se poziva da se okupi oko Fronta kako bi „*čuvali i branili tekovine stvorene krvlju i kostima najboljih sinova*“.⁴⁹⁷ U procesu afirmisanja politike Narodnog fronta početna tačka u izbornoj kampanji je stanje u prethodnoj državi. Organi Fronta ne propuštaju ni jednu priliku, javno obraćanje, miting ili pojavljivanje u medijima da ne kritikuju prethodnu vlast. Njihove poruke tokom izborne kampanje imaju jasan cilj: da predstavnike prethodnog režima predstave kao izdajnike, istovremeno afirmišući sebe i svoj pokret kao jedinu ispravnu opciju. Kritikujući prethodni sistem navode da „*nenarodni režimi koji upravljahu zemljom 23 godine, najposlije je dovedoše na rub propasti, a u martu 1941. godine svoju zemlju predaše najkrvoločnijim varvarima svijeta*“. Za razliku od tih i takvih, „*nenarodnih režima*“, Frontovske organizacije predstavljaju potpunu suprotnost. Umjesto „*izdajnika*“ u redovima Narodnog fronta su oni koji su kao „*šačica boraca, goloruki ali viteški sinovi istog naroda, povelu mušku borbu, koje nema ravne u istoriji ratovanja. Ti junaci ne samo što otadžbini izvojevaše pobjedu već i narode Jugoslavije povezaše duhovno i izmiriše zavađenu braću i sada uspostavljaju narodnu vlast*“.⁴⁹⁸ Uz ovakvo predstavljanje jedne i druge strane koja učestvuje na izborima za Ustavotvornu skupštinu, čini se kao da dilema uopšte ne postoji. Jednoj strani se adresira kompletna odgovornost za sve ono loše dok se drugoj pripisuju sve zasluge za oslobođenje i kroz tu pobjedu nagovještavaju novi uspjesi. Frontovske organizacije

⁴⁹⁶ Na izborima za organe Narodnog fronta glasalo 170 086 frontovaca, *Pobjeda*, br. 59, 11 mart 1949, str. 1.

⁴⁹⁷ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br7, 31 decembar 1944, str. 1.

⁴⁹⁸ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br7, 31 decembar 1944, str. 1.

tokom predizborne kampanje stavile su se u funkciju „tumača odluka i uredbi narodne vlasti“. Od njih se očekuje da „ubjeđuju mase u opravdanost takvih zadataka čime bi se postiglo čvršće okupljanje masa oko narodne vlasti“.⁴⁹⁹

Organizacije Narodnog fronta i u svim kasnijim izbornim procesima imaju ključnu ulogu u „mobilizaciji i agitaciji“ među biračima. Kako bi još bolje odgovorile tom zadatku i sama organizaciona struktura Fronta prilagođena je izbornom procesu pa se osnovne frontovske organizacije formiraju tako da se teritorijalno poklapaju sa izbornim jedinicama.⁵⁰⁰ Osim toga u svim izbornim ciklusima koji se u Crnoj Gori dešavaju u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata, Narodni front organizuje predizbornu kampanju na identičnom modelu. Taj model predviđa da se u predizbornoj kampanji sva pažnja fokusira na potvrđivanje nekih tekovina ostvarenih u prethodnom periodu. Tako je za prve izbore za Ustavotvornu skupštinu trebalo potvrditi tekovine revolucije, kasnije tekovine obnove i prvog petogodišnjeg plana, odnosno tekovine demokratizacije društva pedesetih godina. Predizborne parole Fronta takođe ukazuju na to: „Glasajući za kandidate Narodnog fronta, glasano za dalji napredak naše republike, za dalju izgradnju socijalizma u našoj zemlji, za nove fabrike, preduzeća, škole-za blagostanje naših trudbenika“.⁵⁰¹

Nakon što je na izborima kroz listu Narodnog fronta legitimisala svoju vlast, Komunistička partija uporedo organizuje i proces obnove zemlje. Narodni front i u ovoj akciji ima ključnu ulogu pošto je on kao najšira masovna organizacija preuzima na sebe obavezu regrutacije dobrovoljne radne snage. U novim okolnostima najvažnija aktivnost organizacija Narodnog fronta bila je „mobilizacija radne snage i formiranje seljačkih radnih zadruga“. Zadatak frontovskih organizacija usmjerava se na animiranje radne snage pošto u Partiji insistiraju da rad na obnovi zemlje mora biti zasnovan na dobrovoljnoj osnovi. Od frontovskih organizacija očekuje se da „ubjeđuju“ stanovništvo u značaj procesa obnove osuđujući svaki oblik „naređivačkog odnosa prema

⁴⁹⁹ Narodni front – nosilac i zaloga političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka zemlje, *Pobjeda*, br. 74, 16 oktobar 1947, str. 1.

⁵⁰⁰ Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br. 22, 27 januar 1949, str. 1.

⁵⁰¹ Izborni proglas Narodnog Fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br. 234, 20 septembar 1950, str. 1.

masama“.⁵⁰² Na principu dobrovoljnosti, Front je radnu snagu koja je učestvovala u obnovi zemlje regrutovao kroz takozvane *Frontovske radne brigade* koje su bile podrška državnim vlastima u obnovi zemlje.⁵⁰³ Rezultati koje je *Narodni front* ostvario u akcijama dobrovoljnog angažovanja radne snage bili su odlični. Tokom prvog petogodišnjeg plana frontovske brigade bile su najvažniji resurs radne snage. U periodu između 1947. i 1949. godine u Crnoj Gori organizovano je 417 radnih brigada sa preko 76 000 brigadista u njima. Osim toga na izgradnji zadružnih domova učestvovalo je dodatnih 410 radnih jedinica Fronta sa 30 000 članova. Aktivisti Narodnog fronta u ovom periodu ostvarili su preko 89 miliona besplatnih radnih časova.⁵⁰⁴ O obimu radne snage koja je angažovana partijskim kanalima svjedoči činjenica da je broj angažovanih „*frontovaca*“ činio 16% radne snage u privredi.⁵⁰⁵

Osim konkretnih zadataka koje je pred organizaciju ispostavljala Komunistička partija, Front je zamišljen i kao mjesto u kome se diskutuje i raspravlja o najznačajnijim političkim, društvenim i ekonomskim pitanjima. U tom smislu Front je bio mjesto gdje se moglo diskutovati, sopštavati drugačije mišljenje ali sve u skladu sa zvaničnim ideološkim vrijednostima. Narodni front je tako pozivao svoje članove da „*smjelo i odlučno kritikuju sve slabosti, greške i nedostatke drugih i tako isto da se samokritično osvrću na sopstvene greške*“. Na ovaj način u Frontu pokušavaju da otvore diskusiju o najznačajnijim problemima ali istovremeno i da stvore atmosferu demokratičnosti organizacije.⁵⁰⁶ Stavovi o većoj demokratizaciji u okviru Narodnog fronta još su glasniji nakon sukoba sa zemljama IB-a. U tom periodu od Fronta se očekuje da bude mjesto za široku diskusiju o najvažnijim problemima crnogorskog socijalističkog društva. Takozvana „*demokratizacija organa narodne vlasti*“ tumači se kao jedan od temeljnih uslova za „*pobjedu socijalizma*“ pošto preko slobodno izabranih predstavničkih organa državne vlasti i narod ostvaruje svoju vlast. Iz tog razloga kao važan segment socijalističkog koncepta predstavničke vlasti se navodi potreba da se u organe državne

⁵⁰² Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁵⁰³ Rezolucija o tekućima zadacima Narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 86, 12 april 1949, str. 3.

⁵⁰⁴ Drugi kongres Narodnog fronta završio rad-Pismo drugu Titu, *Pobjeda*, br. 110, 11 maj 1949, str. 1.

⁵⁰⁵ Izvršenje plana radne snage i kadrova kao osnovni uslov za izvršenje čitavog privrednog plana, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str. 31, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 58/1/50.

⁵⁰⁶ Zaključci četvrtog plenarnog sastanka Glavnog odbora Narodnog fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br. 22, 27 januar 1949, str. 1.

vlasti biraju najbolji pojedinci. Kontrola izvršne vlasti takođe je planirana i kroz formu *zborova birača* u kojima se raspravljalo i najvažnijim društveno-političkim pitanjima. Ovi organi zamišljeni su kao jedna vrsta direktne kontrole narodne vlasti od strane građana. Na tim *zborovima birača* raspravljalo se i diskutovalo o svim segmentima rada narodne vlasti i oni su bili prilika da se organima izvršne vlasti sugerise da preispitaju neke odluke ali isto tako i da se upute novi predlozi i sugestije. Na taj način rad narodne vlasti „*podvrgava se svestranoj kritici ali samo u cilju pomoći Narodnoj vlasti da brže i bolje ispunjava postavljene zadatke*“.⁵⁰⁷ Kao dodatni mehanizam kontrole vlasti od strane naroda, navodi se potreba čvršće saradnje organa narodne vlasti i specijalizovanih komisija i aktiva u lokalnim odborima Narodnog fronta. Na taj način stvaraju se uslovi za „*učvršćivanje veza između organa narodne vlasti i narodnih masa*“.⁵⁰⁸

Društvene reforme sprovedene početkom pedesetih godina uticale su i na potpuno novu društvenu ulogu Narodnog fronta. Reforme su započete promjenom imena pa nakon šestog kongresa KPJ 1952. godine dolazi do reorganizacije Narodnog fronta i njegovog preimenovanja u Socijalistički savez radnog naroda (SSRN). Promjene su tumačene kao jedna od faza u procesu „*razvoja socijalizma u našoj zemlji*“. U novim okolnostima, uloga Narodnog fronta odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda postala je mnogo složenija. SSRN je zamišljen kao široko političko tijelo koje je trebalo da objedini rad masovnih organizacija ali i pojedinaca koji bi u njegovim redovima iznosili sopstveno mišljenje i stav. Od SSRN-a se očekivalo da „*u političkom smislu objedini rad svih organa i da svakom članu omogući da raspravlja i učestvuje u rješavanju svih političkih problema*“. Organizacija je trebala da narodu „*objašnjava i tumači*“ političke procese kako bi građani bili upoznati sa njima i tako ispunjavali ono što se od njih očekuje.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Politički referat Blaža Jovanovića na drugom kongresu Narodnog fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br.109, 9 maj 1949, str.4.

⁵⁰⁸ Rezolucija o tekućim zadacima Narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 86, 12 april 1949, str. 3.

⁵⁰⁹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

Narodna omladina

Iako u širem smislu dio Narodnog fronta, Narodna omladina Crne Gore bila je masovna organizacija preko koje su komunisti pokušavali da vežu mlade za ideološke vrijednosti i sistem koji su stvarali. Komunistička partija doživljava Narodnu omladinu kao svoju vezu sa ovom socijalnom kategorijom ali i organizaciju preko koje treba da afirmiše vrijednosti za koje se zalaže. U osnovnim programskim dokumentima Komunističke partije navodi se da je *Narodna omladina* organizacija koja okuplja radničku, seljačku i školsku omladinu kako bi ih vaspitavala u duhu ljubavi prema socijalističkoj domovini.⁵¹⁰ Osnovni zadatak Narodne omladine bilo je „*podizanje revolucionarnosti i spremnosti omladine u odbrani nezavisnosti zemlje i očuvanja tekovina Narodne revolucije*“. Konkretno, Narodna omladina trebala je da radi na „*podizanju političke svijesti omladine*“.⁵¹¹

Tokom Narodnooslobodilačkog rata mladi su činili skoro ¾ boraca i bili najvažniji oslonac oslobodilačkog pokreta. Mladi su takođe bili i izvor novih kadrova za Partiju osnovna društvena snaga na koju je Partija računala u procesu izgradnje socijalizma.⁵¹² Za vrijeme oslobodilačkog rata u Crnoj Gori, rad omladinskih organizacija objedinjavao je „*Savez antifašističke omladine Crne Gore i Boke*“. Omladinska organizacija Crne Gore u okviru oslobodilačkog pokreta bila je jako brojna, pa je na prvoj Pokrajinskoj konferenciji *Crnogorske narodne omladine* održanoj 30. novembra 1941. godine registrovano 12 308 članova. Na čelu organizacije nalazio se Pokrajinski odbor *Crnogorske narodne omladine* od 11 članova i tri zamjenika a prvi predsjednik organizacija bio je Budo Tomović.⁵¹³

Nakon oslobođenja, organizacije mladih, odnosno *Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije*, kako je zvaničan naziv, uključuju se u rad Narodnog fronta u kome predstavljaju jedan od najsnažnijih oslonaca u poslovima obnove zemlje. Uloga mladih u novoj socijalističkoj državi definiše se na osnivačkom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u decembru 1944.

⁵¹⁰ Program Komunističke partije Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

⁵¹¹ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8 februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

⁵¹² Milijan Neoričić, „O Narodnoj omladini“, *Komunist*, br. 3, maj 1949, str. 143.

⁵¹³ Crnogorska narodna omladina, *Omladinski pokret*, br. 8, 15 decembar 1944, str. 4.

godine. Njen zadatak je da jača, razvija i učvršćuje omladinski pokret, uključuje se u rad organa narodne vlasti i pomaže u obnovi zemlje kroz rad u socijalnim, kulturnim i zdravstvenim organima novih vlasti. Omladinska organizacija dobija i zadatak ideološkog vaspitanja mladih u duhu socijalističkih ideja nove države. Preuzimaju se obaveze organizovanja mitinga, izleta i pretkongresnih takmičenja iz kojih će, kako se očekivalo, „*roditi novi heroji rada*“.⁵¹⁴

Omladinske organizacije postale su je jedan od najvažnijih oslonaca Narodnog fronta najviše zbog ogromnog članstva. Krajem 1945. godine, organizacija je na prostoru Jugoslavije okupljala 1 374 000 članova od kojih je 300 000 njih bilo u članstvu SKOJ-a.⁵¹⁵ Masovnost je jedna od karakteristika i omladinskih organizacija u Crnoj Gori. Za vrijeme rata omladinske organizacije okupljale su oko 9 000 mladih da bi pred kraj 1944. godine u njihovim redovima bilo oko 45 000 mladih.⁵¹⁶

Nova reorganizacija Narodne omladine dešava se tokom 1946. godine kada dolazi do transformacije Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u posebnu masovnu organizaciju-*Narodnu omladinu*. Bez obzira na organizacione promjene, suštinski zadaci organizacije nisu promijenjeni. Narodna omladina trebala je da bude „*transmisiono sredstvo koje povezuje partiju i omladinu*“, ali i baza za popunjavanje partijskih redova.⁵¹⁷ Nešto kasnije, sredinom 1948. godine dolazi do ujedinjenja Narodne omladine i Saveza komunističke omladine Jugoslavije. U Partiji su željeli da „*na osnovu jedinstvenog programa u duhu socijalizma i najširih organizacionih formi*“ objedine rad ove dvije organizacije. Proces ujedinjenja objašnjen je potrebom „*prirodnog slivanja obje organizacije na osnovu jedinstvenog programa*“.⁵¹⁸ Pod istim okolnostima, krajem 1948. godine i u Crnoj Gori se dešava objedinjavanja Narodne omladine i Saveza komunističke omladine.⁵¹⁹ Prilikom reorganizacije, dio mladih iz redova SKOJ-a koji su „*svojim kvalitetima ispunjavali uslove*“ postali su kandidati za

⁵¹⁴ Spremajmo se za naš drugi kongres, *Omladinski pokret*, br.5, 15. avgust 1944. godine, str.1.

⁵¹⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 427.

⁵¹⁶ Došao je naš najveći praznik drugi kongres Narodne omladine Crne Gore gore i boke, *Omladinski pokret*, br. 8, 15 decembar 1944, str. 1.

⁵¹⁷ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁵¹⁸ Program Komunističke partije Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

⁵¹⁹ Uputstvo CK Komunističke partije Crne Gore, Cetinje, 27 novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

članstvo u Partiju dok su ostali postali članovi Narodne omladine Crne Gore.⁵²⁰ Kroz te transformacije, ali i kroz predan rad među mladima, Narodna omladina vrlo brzo je u svoj rad uključila impozantan broj mladih. U vrijeme realizacije prvog petogodišnjeg plana učešće ukupnog broja mladih u Crnoj Gori u članstvu Narodne omladine iznosilo je nevjerovatnih 98%.⁵²¹ Za vrijeme održavanja četvrtog kongresa Narodne omladine pojavljuje se još nevjerovatniji podatak o 43 593 člana Narodne omladine organizovanih u 150 komiteta, što čini 99, 39% populacije mladih u Crnoj Gori.⁵²² Procjene koje se pojavljuju kasnije znatno su umjerenije i one ukazuju da je oko 80% mladih bilo uključeno u rad organizacije.⁵²³ Prema podacima sa kraja 1950. godine *Narodna omladina Crne Gore* u 173 komiteta okupljala je 38 434 članova. U socijalnom sastavu najviše njih 58% bilo je seljaka, zatim 25% đaka, 9% radnika i 8% ostalih.⁵²⁴ Početkom 1954. godine broj mladih u članstvu se neznatno smanjio pa je te godine registrovano oko 30 000 članova Narodne omladine.⁵²⁵

Partija preko narodne omladine pokušava da veže mlade za svoju politiku. Iz tog razloga i jedan od zadataka omladinskih organizacija „*da rade na vaspitanju omladine u duhu socijalističkog patriotizma i da svakom omladincu omoguće komunističko vaspitanje*“.⁵²⁶ Za Partiju omladinske organizacije predstavljaju „*vaspitne škole usmjerene u pravcu usvajanja ideologije Partije, usvajanja marksizma i lenjinizma*“. Zadatak Narodne omladine bio je da vaspitava mlade u duhu jugoslovenskog socijalističkog patriotizma. „*Da na slavnim tradicijama NOB-a, vaspitava mlade u duhu vernosti i ljubavi prema svojoj socijalističkoj domovini*“. Smatralo se da od pravilnog vaspitanja mladih na ovim idejama zavisi i njihovo aktivno učešće u izgradnji socijalizma.⁵²⁷ Konačan cilj ideološko-vaspitnog rada sa mladima za Komunističku partiju je stvaranje pojedinca koji će apsolutno prihvatati sve vrijednosti socijalističkog

⁵²⁰ Uputstvo CK Komunističke partije Crne Gore, Cetinje, 27 novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

⁵²¹ O komunističkom vaspitanju omladine govorila je drugarica Vukosava Mićunović, *Pobjeda*, br. 242, 9 oktobar 1948, str. 5.

⁵²² Izvještaj o radu omladine od III do IV kongresa, *Omladinski pokret*, br. 16, 22 april 1949, str. 4.

⁵²³ Uloga omladinske organizacije u komunističkom vaspitanju omladine, „*Pobjeda*“, 11. I 1951, str. 2.

⁵²⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, str. 11, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

⁵²⁵ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁵²⁶ Uloga omladinske organizacije u komunističkom vaspitanju omladine, *Pobjeda*, 11. I 1951, str. 2.

⁵²⁷ Milijan Neoričić, „O Narodnoj omladini“, *Komunist*, br. 3, maj 1949, str. 152.

društva i kasnije, kroz sopstveni primjer te vrijednosti prenositi na druge članove zajednice. Da bi se do tog cilja došlo, mlade treba učiti na primjerima „komunističkog vaspitanja“. U Narodnoj omladini vjeruju da će se na taj način kod mladih razvijati najbolje osobine komunista: „dosljednost u borbi, principijelnost, odanost KPJ, ljubav za istinom i svim pozitivnim ličnim osobinama, ljubav prema zemlji i svome narodu“.⁵²⁸

Kada je utvrđen cilj i model po kome bi se kroz „komunističko vaspitanje“ izgrađivali mladi odani ideji socijalizma, krenulo se u realizaciju tih ciljeva. Za to su bili zaduženi organi Narodne omladine koji su kroz svoja tijela počeli da organizuju vaspitno-ideološki rad. On je organizovan kroz različite forme marksističkih kružoka, predavanja, čitalačkih sekcija ali i individualan rad sa svakim članom Narodne omladine. Čitalačke grupe su kolektivno iščitavle i tumačile članke iz „Borbe“, „Pobjede“ a obavezna literatura bile su i teorijske knjige Marksizma i Lenjinizma.⁵²⁹ Tokom 1949. godine u organizaciji *Narodne omladine* u Crnoj Gori funkcionisalo je 2 496 kružoka sa 42 558 učesnika koji su proučavali ideološko-politički program socijalizma.⁵³⁰ Partija je dosljedno insistirala na uključivanju kompletne omladine u neki od vidova idejno-političkog rada. Tako i pored procjene Uprave za propagandu i agitaciju da je 95% mladih obuhvaćeno nekom od formi ideološko-političkog rada, Partija i dalje insistira na uključivanju kompletne omladine u taj proces.⁵³¹ I pored snažnog ideološkog pritiska na mlade u tom procesu nije bilo prinude jer se u skoro svakom dokumentu partijske komunikacije o omladini insistira na dobrovoljnom članstvu u omladinskim organizacijama.

Bez obzira što u teorijskoj ravni Komunistička partija omladinsku organizaciju doživljava kao svoju vezu sa određenom društvenom grupom, očekivanja partijskih organa bila su mnogo konkretnija. Ta očekivanja u prvom planu odnose se na učešće mladih u obnovi zemlje i ona su u značajnoj mjeri ostvarena. Tokom realizacije prvog

⁵²⁸ Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podnijet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br.9, 12 januar 1949, str. 1.

⁵²⁹ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46

⁵³⁰ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁵³¹ Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

petogodišnjeg plana obnove zemlje, čak 83% članova Narodne omladine na neki način je učestvovalo u obnovi zemlje.⁵³² Prosječno, godišnje je u akcijama obnove učestvovalo oko 7 000 članova Narodne omladine. Preko 3 000 članova učestvovalo je u nekim proizvodnim pogonima kao povremena ili stalna radna snaga. Mladi su takođe učestvovali u svim lokalnim radnim akcijama, na poslovima pošumnjavanja i sanacije a skoro svaki član Narodne omladine izdvojio je sopstvena sredstva i učestvovao u finansiranju države kroz formu *Narodnog zajma*.⁵³³ U toj akciji, čak 40 000 članova Narodne omladine Crne Gore uplatilo je novac i tako finansijski pomoglo proces obnove zemlje.⁵³⁴ Impresivni rezultati o učešću mladih u obnovi zemlje tumačeni su „*kao izraz visoke socijalističke svijesti naše omladine, njene ogromne ljubavi prema svojoj socijalističkoj domovini, prema izgradnji socijalizma*“. Značajni rezultati i veliko učešće mladih u ovim akcijama u Partijskim strukturama objašnjavaju „*uspješnim vaspitanjem omladine u duhu socijalizma*“.⁵³⁵ Ideologija i njene vrijednosti tako se još jednom pojavljuju kao pokretač društvenih procesa i generator uspješnih promjena i postignutih rezultata u obnovi zemlje.

Od svih aktivnosti omladinskih organizacija u obnovi zemlje, po svom karakteru i obimu uspješnosti svakako se izdvajaju radne akcije. Takav model dobrovoljnog angažovanja bio je kombinacija fizičkog i idejno-političkog rada. O tome slikovito govori krilatica smišljena prilikom izgradnje omladinske pruge Brčko-Banovići: „*Mi gradimo prugu – pruga gradi nas*“. Primjeri sa ovog gradilišta ilustrativno pokazuju obim učešća mladih u radnim akcijama i ideološki rad kojim su bili izloženi. Oko 200 000 mladih za nešto više od sedam mjeseci izgradilo je oko 250 kilometara pruge od Šamca do Sarajeva. Preko dana se radilo a uveče se išlo na časove opismenjavanja, politička predavanja, kulturne i zabavne priredbe. Ukratko, oko 200 000 mladih pored fizičkog rada na pruži „*učilo je i izgrađivalo se kulturno i politički, vaspitavalo se, stvarajući od omladine ne samo novi lik trudenika nego i novi lik kulturno i politički svjesnog*

⁵³² Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podnijet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br.9, 12 januar 1949, str. 1.

⁵³³ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, str. 11, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

⁵³⁴ O komunističkom vaspitanju omladine govorila je drugarica Vukosava Mićunović, *Pobjeda*, br. 242, 9 oktobar 1948, str. 5

⁵³⁵ Marko Popović, „Referat o agitaciono-propagandnom radu podnijet na osmom plenumu Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br.9, 12 januar 1949, str. 1.

čovjeka“.⁵³⁶ Najznačajnija radna akcija sprovedena u Crnoj Gori bila je izgradnja pruge Titograd-Nikšić. Fizičkim radom i upotrebom samo osnovnih tehničkih sredstava za samo 15 mjeseci izgrađeno je 56 kilometara pruge. U realizaciji ovog projekta učestvovalo je 106 omladinskih brigada iz Crne Gore sa 21 407 mladih koji su besplatno radili ukupno 1 200 000 dana. Procjenjena vrijednost tih radnih sati je oko 60 miliona dinara.⁵³⁷ O obimu koju su članovi Narodne omladine dali na izgradnji pruge najbolje ilustruje podatak da je procjenjeni novac koji bi država trebala da plati za njihov rad u vrijednosti 6% ukupnih prihoda crnogorskog budžeta, ne računajući dotacije iz federalne kase.⁵³⁸

Uloga Narodne omladine u mobilizaciji radne snage bila je izuzetna pa se već tokom 1948. godine čuju i prvi stavovi da se u tome možda i pretjeruje. Komunistička partije očekuje od mladih učešće u obnovi zemlje, ali u tom procesu ne želi da zapostavi i ideološko-politički rad sa njima. U izvještajima iz tog perioda ističe se da je rad u organizacijama Narodne omladine „*orjentisan na radne akcije dok je ideološko-politički rad zapostavljen*“. Tu se u prvom redu misli na zapostavljanje obaveza mladih u školama. Uzrok je loša prolaznost kod srednjoškolaca, slabe ocjene a među ovom populacijom u Partiji strahuju i od „*uticaja neprijatelja*“. ⁵³⁹ Navodi o zapostavljanju ideoloških i obrazovnih obaveza mladih zbog masovnog učešća u obnovi dokumentuju se i brojkama. Navode se primjeri sa omladinskih pruga Nikšić-Titograd na kojoj radi 7 921 omladinaca i sa pruge Šamac-Sarajevo, na kojoj je bilo angažovano još 3 801 mladih iz Crne Gore. Pokrajinski komitet, najznačajnije političko tijelo Partije u Crnoj Gori, konstatuje da je „*omladina prilično fizički opterećena što se negativno odrazilo na školu gdje su postignuti rđavi rezultati*“. Po istom izvoru, to se odrazilo na loše rezultate u ideološkom uzdizanju omladine, koji je zbog fizičke opterećenosti opao, pa se ističe, da omladina nije uključena u rad Narodnog fronta i da se na selu još ne osjeća njen politički i kulturni rad.⁵⁴⁰ Zapostavljanje ideološkog-političkog rada zbog korišćenja mladih u

⁵³⁶ Nova pruga škola novih kadrova, *Pobjeda*, br. 86, 15 novembar 1947, str. 6.

⁵³⁷ Danas počinje rad četvrti kongres Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br. 93, 20 april 1949, str. 1.

⁵³⁸ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještajplanske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50

⁵³⁹ Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁵⁴⁰ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2-3 januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

obnovi zemlje primjetio je i CK KPJ. Centrala KPJ partijskoj organizaciji u Crnoj Gori, tokom 1949. godine zamjera se što *Narodna omladina* ne funkcioniše kao politička organizacija već se pretvorila u centar za mobilizaciju radne snage.⁵⁴¹

Zamjerke da su organizacije Narodne omladine pretvorene u centre za mobilizaciju radne snage, inspirisane su prevashodno zapostavljanjem škole i školskih obaveza od mladih. Komunistička partija u obrazovanju vidi način da mladi usvoje nova znanja i obrazuju se ali isto tako u tom procesu, prepoznaje najbolji način da ideološki utiče na njih. Za Partiju obtazovanje predstavlja glavni instrument za ideološki rad sa omladinom i najbolji način za njeno „*stručno i ideološko uzdizanje*“. Taj proces treba da usmjeri mlade da uključe u proces „*političkog i kulturnog uzdizanja*“. Partija na tome dosljedno insistira objašnjavajući da vaspitanje omladine u školi pripada isključivo državi i da je to prvorazredno državno pitanje.⁵⁴²

Komunistička partija od Narodne omladine očekuje i da bude organ koji će afirmisati vrijednosti novog socijalističkog društva među mladima. Tako se omladinskim organizacijama osim „*ideološkog rada*“ ostavlja obaveza opšte emancipacije mladih u socijalističkom društvu. Od organizacija Narodne omladine očekivalo se da se bore „*za veću kulturu, higijensko vaspitanje, protiv malograđanštine i primitivizma*“.⁵⁴³ Partija od njih traži da među mladima afirmišu vrijednosti: „*skromnosti, drugarstva, patriotizma, pravednosti i trezvenosti*“. Sve ove vrijednosti sadržane su u osnovnoj ideološkoj poruci mladima da razvijaju „*pozitivne osobine koje karakterišu lik komunističkog omladinca*“.⁵⁴⁴ U partijskom vrhu idu i korak dalje pa prilikom rasprave o mladima definišu i one druge oblike ponašanja za koje tvrde da imaju elemente „*nesocijalističkog ponašanja*“. Po njihovim ocjenama to su pojave pijančenja, nepristojnosti, religioznih shvatanja koja se manifestuju kroz odlazak mladih u crkvu, vjenčanje pred popom i krštavanje.⁵⁴⁵ Rigidan i oštar satav partije prema omladinskim organizacijama bio je uslovljen velikim očekivanjima sistema od njih.

⁵⁴¹ Direktiva CK KPJ – Centralnom komitetu KPCG, Beograd, 9. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

⁵⁴² Zadaci našeg saveza u školama, *Omladinski pokret*, br.7, 22. mart 1945. godine, str.2.

⁵⁴³ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8 februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

⁵⁴⁴ Zaključci politbiroa CK KP Crne Gore o radu sa omladinom, *Partijski rad*, br.20, Cetinje, 20. februar 1952, str. 1.

⁵⁴⁵ Zapisnik sa savjetovanja pri CK KPCG, Titograd, 20 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.62/50.

Uvjereni su da omladinske organizacije imaju kapacitete i da moraju za kratko vrijeme da riješe sve probleme prethodnih generacija. Traži se političko jedinstvo a kao dokaz uspjeha navodi se podatak da *„omladina iz četničkih porodica nije izolovana i zapostavljena kao ranije a da se uspjelo i u okupljanju velikog broja muslimanske omladine“*.⁵⁴⁶

Projektovani kao nasljednici socijalističke države i vrijednosti za koje se ona zalaže, mladi su trebali da se uče i vojnim, odnosno odbrambenim vještinama. Preko lokalnih komisija Narodne odbrane partija od mladih očekuje angažovanost i u tom segmentu, kako bi se *„podizala odbrambena sposobnost i gotovost ratnog potencijala“*. Narodna omladina je bila jedna od masovnih organizacija od koje se očekuje uključivanje u ovaj posao koji ima za cilj *„uzdizanje odbrambenog duha kod stanovništva i njegove borbe protiv svih štetnih uticaja“*. Konkretno, odjeljenje Narodne odbrane od omladinskih organizacija očekuje *„neprekidno vježbanje pojedinca i učvršćivanje samog sebe u cilju odbrane zemlje“*. Očekuje se da mladi budu *„sa oružjem u ruci u slučaju napada imperialističkih agresora“*. Po ovim uputstvima mladi su trebali da *„razvijaju patriotizam prema otadžbini i narodu ali i da razvijaju mržnju prema imperijalistima i neprijateljima našeg naroda“*.⁵⁴⁷ Činjenice u interpretaciji Komunističke partije jasno su definisane. Sa jedne strane su patriote dok su na drugoj izdajnici i neprijatelji protiv kojih se treba boriti. Od mladih se očekuje da budu na pravoj strani, da vježbaju i pripremaju se za sukob koji je po tumačenju Partije potpuno izvjestan.

Pod neposrednim rukovodstvom *Narodne omladine* funkcionisao je i *Savez pionira*. Za Komunističku partiju vrlo je važno vaspitanje najmlađih i njihovo upućivanje u osnovne društvene i ideološke procese. Po tom tumačenju *„svestrano vaspitanje naše djece predstavlja jedan od veoma napornih ali i jedan od najpatriotskijih zadataka svakog našeg građanina“*.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁵⁴⁷ Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18 april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

⁵⁴⁸ Vaspitanje djece treba da bude opštenarodna briga, *Pobjeda*, br. 80, 24 april 1952, str. 4.

Pionirske organizacije pod rukovodstvom SKOJ-a počinju da se stvaraju još tokom NOB-a a zvaničnom organizovanju Saveza pionira pristupilo se u decembru 1942. godine na prvom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Osnovne smjernice u radu pionirske organizacije definisane su na trećem kongresu Narodne omladine Jugoslavije u maju 1946. godine kada je usvojen statut Saveza pionira. Statutom su definisani i zadaci pionirskog saveza: „*da vaspitava članove da vole svoju domovinu, da cijene i vole sve narode i da u budućnosti budu predani graditelji i vjerni čuvari slobode i nezavisnosti*“. Po tom statutu, osnovna organizaciona jedinica bio je „*pionirski odred*“ koji je obuhvatao sve članove u jednoj školi, djecu od 7 do 14 godina.⁵⁴⁹ Formiranje Saveza pionira kao posebne organizacije dešava se u oktobru 1946. godine kada se formira *Savez pionira Jugoslavije*. Pionirska organizacija funkcionise i dalje u okviru Narodne omladine koja kontroliše rad Pionirskog saveza i među svojim najboljim članovima bira rukovodioce pionirskih organizacija. Novim statutom izmjenjeni su uslovi za članstvo, djeca iz osnovnih škola (od 7 do 11 godina) bili su članovi pionirskog podmlatka dok su u članstvo pionirske organizacije ulazila djeca od 11 do 14 godina.⁵⁵⁰ U okviru Saveza pionira Jugoslavije djelovala je i Pionirska organizacija u Crnoj Gori. Ona je organizovana kroz Savjet Saveza pionira koji su činili sreski i gradski savjeti pionira. U Crnoj Gori funkcionisalo je 13 sreskih i 4 gradska saveza pionira.⁵⁵¹ Osnovnu organizacionu jedinicu Saveza pionira u Crnoj Gori činili su pionirski odredi koji su formirani u svakoj osnovnoj školi.⁵⁵² Pionirski odred obično su činili svi đaci jedne škole a on se djelio na pionirske čete koje su činili učenici jednog razreda.⁵⁵³ Kroz različite forme organizovanja pionirskih organizacija, u Crnoj Gori je tokom 1948. godine bilo obuhvaćeno 61 191 djece.⁵⁵⁴ Dvije godine kasnije pionirska organizacija u Crnoj Gori brojila je 65 000 članova.⁵⁵⁵

⁵⁴⁹ Savez pionira Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 94, 95, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

⁵⁵⁰ Statut Saveza pionira Jugoslavije, *Omladinski pokret*, br. 31, 24 oktobar 1946, str. 6.

⁵⁵¹ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8 februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

⁵⁵² Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

⁵⁵³ Statut Saveza pionira Jugoslavije, *Omladinski pokret*, br. 31, 24 oktobar 1946, str. 6.

⁵⁵⁴ Savez pionira Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 94, 95, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

⁵⁵⁵ Osnovan je inicijativni Savjet Saveza pionira Crne Gore, *Pobjeda*, br. 176, 26 jul 1950, str. 2.

Bez obzira što u fokusu rada imaju najmlađu populaciju, pionirske organizacije imale su jasan zadatak da među svojim članstvom afirmišu vrijednosti socijalističke države. Formalno, glavni zadatak Pionirske organizacije bio je da svojim radom pomaže ostvarenje prava koja djeci garantuje Ustav FNRJ. Međutim, isto tako Pionirski savez trebalo je da svojim radom „*vaspitava članove da iznad svega vole našu domovinu, da podjednako cijene sve njene narode i da u budućnosti budu predani graditelji i vjerni čuvari njene slobode i nezavisnosti*“.⁵⁵⁶

Takozvani vaspitni rad među najmlađom populacijom počeo je odmah nakon oslobođenja i odvijao se kroz formu političkih predavanja i konferencija. Takve metode rada bile su neprimjenjive sa djecom od sedam do 14 godina pa brzo u partijskom vrhu zaključuju da je to pogrešan pristup i da najmlađi nisu spremni za takav način rada. Prelazi se na nove organizacione metode i sugerise da se ideološki rad organizuje kroz igru, zabavu i fiskulturu.⁵⁵⁷ Nove forme rada organizuju se u okviru pionirskih odreda koji se formiraju u svim mjestima ali i u svakoj školi. Kombinujući različite forme rada, pionirski odredi trebali su da u okviru škole među pionirima „*razvijaju ljubav prema domovini, Partiji, drugu Titu, školi, učenju i knjizi i da kod njih razvija stvaralački rad i inicijativu*“.⁵⁵⁸ Kroz različite sekcije u okviru pionirskih odreda, najmlađi se pokušavaju vezati za osnovne ideološke vrijednosti socijalističkog društva. *Vaspitni rad* organizuje se kroz različite sekcije u okviru pionirskih odreda. Formiraju se sekcije za lijepo čitanje, gimnastiku, šah, i sl.⁵⁵⁹ Jedan od modela po kome pionirska organizacija u svoj rad uključuje najmlađe je i sistem kolektivnih odmora. Kroz pionirsku organizaciju, pod pokroviteljstvom Ministarstva zdravlja i socijalnog staranja organizovana je široka mreža dječijih odmarališta. U početku zamišljena kao mjesta za rehabilitaciju bolesne djeca, ova odmarališta vremenom postaju ljetnje, odnosno zimske škole pionirskih organizacija. Prva odmarališta na primorju osnovana su već 1946. godine na primorju i

⁵⁵⁶ Statut Saveza pionira Jugoslavije, *Omladinski pokret*, br. 31, 24 oktobar 1946, str. 6.

⁵⁵⁷ Omladina je postigla velike rezultate na kulturno-prosvjetnom uzdizanju i na polju obnove, *Pobjeda*, br. 47, 24 novembar 1946. str. 7

⁵⁵⁸ Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

⁵⁵⁹ Vaspitanje djece treba da bude opštenarodna briga, *Pobjeda*, br. 80, 24 april 1952, str. 4.

Žabljaku i svake godine broj ovih kapaciteta se povećavao. Tokom 1947. godine u svim crnogorskim odmaralištima boravilo je 1 100 mališana.⁵⁶⁰

Antifašistički front žena

Omladina je kao i ženska populacija bila jedna od ciljnih grupa partijskog ideološkog rada. Uglavnom zapostavljena u prethodnim sistemima, u novom socijalističkom društvu žena je predmet stalne ideološke pažnje. Ona se afirmiše kao ravnopravan član društva u kome dobija sva prava i u kome preuzima odgovornost uključivanjem u privredu odnosno obnovu zemlje. U programu Narodnog fronta pred izbore za Ustavotvornu skupštinu jednakost žena ističe se kao jedan od programskih zadataka. U posebnom poglavlju programa „*Oslobođenje žena*“, navodi se da je postignuta ravnopravnost žena i da zadatak Fronta treba da bude uključivanje žena u sve segmente društvenog i političkog života.⁵⁶¹

Političko djelovanje među ženskom populacijom Komunistička partija ostvarivala je preko Antifašističkog fronta žena. Utemeljen još za vrijeme drugog svjetskog rata AFŽ je formalno bio u sastavu Narodnog fronta i na taj način direktno povezan sa Komunističkom partijom. Komunistička partija u svojim programskim dokumentima objašnjava Antifašistički front žena kao „*široku, masovnu organizaciju radnih žena i patriotkinja nove Jugoslavije nastala tokom NOB-a pod rukovodstvom KPJ, koja je odigrala ogromnu ulogu podizanja svijesti i mobilizaciji žena za oslobodilački rat*“.⁵⁶² Preko AFŽ-a kao produžene partijske ruke, u ženskoj populaciji vršila se programska mobilizacija i „*osvješćenje*“. Ovaj proces koji je počeo još za vrijeme rata i revolucije, nakon oslobođenja samo je upotpunjen. AFŽ zbog toga ne predstavlja samo organizaciju koja treba da baštini vrijednosti iz prošlosti. Naprotiv, Komunistička partija želi da preko nje izvrši „*mobilizaciju žena za izgradnju socijalizma, njihovom uvlačenju u organe narodne vlasti i vaspitanju u duhu socijalizma*“.⁵⁶³ Partija od AFŽ-a želi da

⁵⁶⁰ Dječija ljetovališta i oporavišta u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 3, 4. januar 1948, str. 2.

⁵⁶¹ Osnovna programska načela narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

⁵⁶² Program Komunističke partije Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

⁵⁶³ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 95-98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

*„vaspitava žene u duhu socijalizma, da ih podstiče da učvršćuju dobijenu ravnopravnost i da stalno vodi brigu o njihovom kulturnom i političkom uzdizanju, da brine o majci i djetetu, kao i da utiče na što masovnije učešće žena u svim oblastima društveno ekonomskog života“.*⁵⁶⁴

Osnivački kongres AFŽ održan je u Beogradu juna 1945. godine na kome je ova masovna organizacija prepoznata kao nosilac raznih socijalno-humanitarnih i političko-vaspitnim akcijama među ženama Jugoslavije. Ciljevi organizacije bili su usmjereni na akcije socijalnog zbrinjavanja djece, prosvjećenju žena u zaostalim krajevima, rušenje patrijarhalnih, vjerskih i političkih stereotipa.⁵⁶⁵ Već u jesen te godine položajem žena bavi se i CK KPJ koji od republičkih rukovodstava traži da unaprijedi i razvije rad organizacije AFŽ_a. Pokrainskom komitetu KP Crne Gore u oktobru 1945. godine iz Centralnog komiteta KPJ stiže direktivno pismo o ulozi žene sa kojim je trebalo upoznati članstvo. Aleksandar Ranković koji je potpisnik direktive navodi da je Antifašistički pokret žena još u ratu postao važan činilac i sastavni dio narodnooslobodilačkog pokreta čime je on izvojevao prava žena u novoj državi. Taj proces po njima tu se ne završava, naprotiv tek počinje, jer prava žena treba razvijati ali sada na drugim zadacima. U Partiji jasno određuju ulogu i položaj AFŽ-a uz konstataciju da *„AFŽ ne treba da bude nikakva izolovana feministička organizacija već sastavni dio Narodnog fronta“*.⁵⁶⁶

Antifašistički front žena djelovao je kao centralizovana masovna organizacija. Centralni organ organizacije bio je Glavni odbor AFŽ u Crnoj Gori koji je usmjeravao i kontrolisao rad gradskih i sreskih odbora AFŽ-a. U pokušaju da u rad AFŽ-a uključi što veći broj žena, Komunistička partija želi da mrežu AFŽ-a organizuje *„od vrha do najmanjeg sela“*.⁵⁶⁷ Zbog toga, osim organa AFŽ-a na lokalnom nivou djeluju i mjesni i seoski odbori.⁵⁶⁸ Mjesni odbori AFŽ-a svoj rad organizovali su kroz sektore koji su bili specijalizirani za pojedine segmente rada sa ženama. To su najčešće bili: kulturno-prosvjetni sektor, sektor za štampu i agitaciju i sektor za majku i dijete. Kroz rad

⁵⁶⁴ Program Komunističke partije Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 6.

⁵⁶⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 427.

⁵⁶⁶ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵⁶⁷ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁵⁶⁸ Za jače učvršćivanje organizacije i podizanje rukovodećeg kadra u Antifašističkom frontu žena, *Pobjeda*, br.221, 16 septembar 1948, str. 2.

pojedinih sektora organizovani su posebni aktivni koji su bili specijalizirani za određene probleme i zadatke u radu sa ženskom populacijom. Takvi su bili aktivni: za obrađivanje zemljišta, za higijenu u kući, aktiv za zdravstvena pitanja, za izgradnju zadružnih domova, aktiv za ratnu siročad, uključivanje žena u privredu, aktiv za evidenciju, za majku i dijete i sl. U okviru kulturno-prosvjetnog sektora organizovani su kursevi za opismenjavanje žena a u okviru njih organizovane su i čitalačke grupe. Sektor za štampu i agitaciju bio je zadužen za kolektivno iščitavanje štampe i različite forme ideološkog rada dok je sektor za majku i djete bio jedna vrsta podrške i savjetovališta ženama u oblasti brige o porodici.⁵⁶⁹ Prvobitna ideja da se organizuje što šira mreža organizacija AFŽ-a dala je rezultate pa je samo za nekoliko godina u Crnoj Gori kroz različite forme bilo uključeno 94 000 žena.⁵⁷⁰ Položaj žene za Komunističku partiju je važan i kroz prizmu njihovog učešća u članstvu Komunističke partije. Početkom 1948. godine od 7 883 članova partije, 1 375 bile su žene što čini 17% ukupnog članstva. Za Partiju je to nedovoljno pa takav neravnomjeran odnos tumače „*sektaškim odnosom prema ženama*“. Insistira se na ravnomjernom odnosu i traže povećanje broja žena u partijskom članstvu.⁵⁷¹

Komunistička partija odmah nakon oslobođenja saopštava da se društvena uloga AFŽ-a neće završiti okončanjem ratnih sukoba i da pred ovom masovnom organizacijom i u narednom periodu stoje novi, konkretni zadaci. U partijskom vrhu očekuju učešće žena u rješavanju političkih, privrednih i socijalnih zadataka, navodeći da žene na tim obavezama „*još nisu mobilisane*“. Centralni komitet KPJ objašnjava da „*po završetku rata, aktivnost žena ne sme i ne može prestati*“. Naprotiv, definišu se novi zadaci koji treba da očuvaju i unaprijede prava za koja su se žene borile tokom oslobodilačkog rata. Centralni komitet nove obaveze prepoznaje kao „*očuvanje i razvijanje tekovina narodno-oslobodilačke borbe, okupljanju žena u rad AFŽ-a i pomoć organima narodne vlasti u rješavanju socijalnih i privrednih pitanja*“.⁵⁷²

⁵⁶⁹ Žene Zabrda sprovode nove forme rada u svojoj organizaciji, *Pobjeda*, br. 134, 6 jun 1948, str.2.

⁵⁷⁰ Sprovodeći liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje, *Pobjeda*, br. 121, 22 maj 1949, str.1.

⁵⁷¹ Organizacioni referat na savjetovanju pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3 januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

⁵⁷² Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

Očekivanja Komunističke partije da AFŽ među ženama bude promoter njihove ideologije bila su jasna već nakon prvih zadataka koji su postavljeni pred organizaciju. U predizbornoj kampanji za Ustavotvornu skupštinu Crne Gore u novembru 1946. godine Partija očekuje potpunu angažovanost AFŽ-a. Od aktivistkinja AFŽ-a u svim crnogorskim gradovima traži se da u svojim sredinama utiču na sve žene da izađu na izbore i podrže politiku Komunističke partije. „*Ne bi smjelo biti ni jedne žene, koja ima pravo glasa, sa kojom aktivistkinje neće razgovarati, ni jednog zaseoka do koga one neće doći*“. Kako bi se još snažnije naglasio uticaj Partije među ženskom populacijom od AFŽ-a se zahtjeva da žene na birališta izađu kolektivno, u grupama. To po njihovoj ocjeni, treba da bude „*smotra svijesti žena, njihove spremnosti i doraosti za sve zadatke koje postavlja narodni i državni interes*“. Kolektivni izlazak žena na izbore trebalo je takođe i da pokaže snagu i homogenost cijele organizacije i njenu posvećenost ideološkim vrijednostima Komunističke partije.⁵⁷³

Političko angažovanje AFŽ-a u predizbornoj kampanji ipak je samo jedan segment djelovanja ove organizacije. Mnogo veći značaj AFŽ je imao u procesu obnove zemlje u kome su u velikoj mjeri učešće uzele i žene. U partijskim izvještajima učešće žena kroz organizacije AFŽ-a u obnovi zemlje prepoznaje se kao „*jedan od važnih novih izvora radne snage koji je uključen u sve vrste radova*“. Koristi se termin „*masovno učešće žena i njihova mobilizacija u dobrovoljnom radu*“ a žene se po tim izvještajima uključuju kao fizička radna snaga, polu-kvalifikovane i kvalifikovane radnice u preduzećima i u svakodnevnim radnim akcijama na velikim gradilištima.⁵⁷⁴ Neposredno nakon rata, krajem 1945. godine, na poslovima obnove zemlje bilo angažovano preko 55 000 žena.⁵⁷⁵ Organizacija AFŽ-a uglavnom se pojavljivala kao podrška aktivnostima Narodnog fronta. Kao najvažniji izazovi AFŽ-a u procesima obnove zemlje navodi se: „*pomoć narodnoj vlasti, Frontu u lokalnim radovima i zadrugama, razvijanje političkog rada među ženama, socijalna zaštita i zbrinjavanje djece*. Kroz različite forme i organizacione modele, članice AFŽ-a učestvovala su u pomoći i drugim

⁵⁷³ Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 7.

⁵⁷⁴ Izvještaj mjesnog komiteta KPJ Titograd o svim sektorima partijskog rada, Titograd, 7 novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

⁵⁷⁵ Izvještaj o radu Antifašističkog fronta žena Crne Gore, Titograd, 20 decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

organima narodne vlasti. Tako su se žene pojavljivale kao pomoćno osoblje u dječijim kuhinjama, učestvovala su u raspodjeli hrane, šivenju odijela.⁵⁷⁶ Žene se pojavljuju i kao radna snaga na poslovima izgradnje puteva, krečana, na čišćenju zgrada i prostorija, gašenju požara i sličnim akcijama.⁵⁷⁷

Praksa angažovanja žena u obnovi zemlje koja je u početku bila korisna vremenom je postala problem. Već 1948. godine iz partije stižu upozorenja da se sa tim pretjeruje i da se pretjeruje sa „*mobilizacijom žena za fizičke poslove a zapostavlja njeno kulturno uzdizanje*“.⁵⁷⁸ Tradicionalizam koji je ograničavao emancipaciju žena primjetili su i ljudi iz Centralnog komiteta koji su u maju 1949. godine obišli partijske organizacije u Crnoj Gori. U njihovom izvještaju navodi se da se žene slabo zapošljavaju u administraciji i da tu praksu što prije treba mjenjati.⁵⁷⁹ Ovim se otvara novi pristup u radu sa ženama koji pored rada podrazumjeva i emancipaciju kao što je to navođeno i u teorijskim tekstovima i parolama nakon rata. Taj proces prepušten je AFŽ koji se kroz različite organizacione djelatnosti fokusirao na komponentu emancipacije žene u novom društvu. Pri lokalnim odborima AFŽ formiraju se kulturno-prosvjetne, privredne, socijalne i zdravstvene sekcije koje pod ideološkim nadzorom partije otvaraju proces kulturne emancipacije žena. Osnovne forme rada u početku su analfabetski tečajevi i opismenjavanje kao preduslov bilo kog ozbiljnijeg ideološkog rada. Kroz kurseve opismenjavanja koji su organizovale organizacije AFŽ-a za četiri godine opismnjeno je 30 000 žena.⁵⁸⁰ Nakon opismenjavanja, žene su bile spremne za novu fazu u koju se uključuje i ideologija. Organizacije AFŽ_a ideologiju su širile preko: konferencija, čitalačkih grupa i predavanja.⁵⁸¹ U svim mjestima organizuju se takozvane čitalačke grupe koje su bile osnovna forma političkog rada.⁵⁸² U tim grupama, pod ideološkim nadzorom AFŽ_a, čitani su i tumačeni članci iz „*Borbe*“, „*Pobjede*“ preko kojih se

⁵⁷⁶ Neka zapažanja iz godišnjih izvještaja sreskih i gradskih komiteta, Titograd, januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁵⁷⁷ Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 7.

⁵⁷⁸ Zapisnik uprave za propagandu i agitaciju, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁵⁷⁹ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18 aprila do 6 maja 1949, Beograd, 21 maj 1949, str. 9, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

⁵⁸⁰ Treći kongres AFŽ Crne Gore, *Pobjeda*, br. 121, 22 maj 1949, str. 1.

⁵⁸¹ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

⁵⁸² Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

ženama približava ideologija. Čitalačke forme bile su najmasovniji oblik kulturno-prosvjetnog rada sa ženama. U Crnoj Gori je u rad 3 400 čitalačkih grupa bilo uključeno 78 000 žena.⁵⁸³ Partija kroz organizacije AFŽ-a pokušava da uključi ideologiju u svakodnevni život zbog čega se primjenjuju i nekonvencionalne forme ideološkog rada. Lokalne organizacije AFŽ-a dobijale su uputstva da tokom zime, za vrijeme noćnih sjedeljki i okupljanja žena pročitaju neki zanimljiv tekst iz dnevne štampe, da ga objasne i prodiskutuju o njemu.⁵⁸⁴ Takav pristup dao je rezultate pa se tako u izvještaju komisije Centralnog komiteta koja je obilazila organizacije AFŽ-a u Crnoj Gori konstatuju izvanredni rezultati čitalačkih grupa. Zapaža se da je izuzev malog broja „*neaktivnih žena*“, ali i Albanci koje žive u pograničnim krajevima kao i muslimanki u Baru, ostatak žena obuhvaćen ideološkim radom AFŽ_a. Mreža čitalačkih grupa bila je impresivna, u Titogradu ih je bilo 324, Nikšiću 318, Beranama 209, a svaka od njih brojala je 10 do 15 žena.⁵⁸⁵ Okupljanje žena u čitalačke grupe pored političke i ideološke funkcije dobilo je i značajan sociološki karakter. Žena više nije vezana isključivo za domaćinstvo, izlazi iz kuće i uključuje se u jedan novi sadržaj što se poklapa sa ideološkim smjernicama socializma o novoj društvenoj ulozi žene.

Paralelno sa procesima „*kulturno-prosvjetnog*“ uzdizanja žena i sve glasnijim stavovima da žene postepeno treba isključivati iz poslova obnoće dešava se njihovo sve snažnije zapošljavanje u privredi. Treći kongres AFŽ-a održan sredinom 1949. godine kao jedan od svojih zadataka definiše upravo tu temu. Traži se učešće što većeg broja žena u proizvodnji, kao stalna radna snaga, naručito kvalifikovana. Te aktivnosti imale su svoje rezultate pa se sve više žena nalazilo na radnim mjestima koja su nekada uglavnom bila rezervisana za muškarce.⁵⁸⁶

Ideološki rad komunista prema ženskoj populaciji imao je poseban fokus usmjeren prema ženama iz muslimanske populacije. Položaj žene u sredinama sa muslimanskim stanovništvom bio je uslovljen snažnim tradicionalnim i patrijarhalnim

⁵⁸³ Sprovodeći liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje, *Pobjeda*, br. 121, 22 maj 1949, str.1.

⁵⁸⁴ Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 7.

⁵⁸⁵ Izvještaj ekipe CK KPJ o obilasku partijskih organizacija Crne Gore od 18 aprila do 6 maja 1949, Beograd, 21 maj 1949, str. 9, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

⁵⁸⁶ Treći kongres AFŽ Crne Gore, *Pobjeda*, br. 121, 22 maj 1949, str.1.

odnosima. To se kosilo sa konceptom i ulogom žene u novom socijalističkom društvu koji zagovara Komunistička partija. Čelni ljudi Komunističke partije u Crnoj Gori prepoznaju taj problem navodeći da neke žene „*zbog niskog kulturno-prosvjetnog i političkog nivoa ne mogu da prepoznaju našu borbu i naše napore*“. Za takvo stanje oni ne osuđuju žene, već ljude u njihovom okruženju koje nazivaju „*sitne duše*“ i koji kako tvrde „*zloupotrebljavajući njihovu religioznost nastoje da ih što duže zadrže u mraku neznanja i da im onemoguće da se one postepeno uključe u AFŽ gdje bi se kulturno-prosvjetno i politički podizale i postajale sve korisniji članovi društva*“.⁵⁸⁷ Jedna od najznačajnijih akcija u tom pravcu koju je organizovao AFŽ bila je kampanja skidanja zara i feredže. Kampanja je tumačena kao proces „*oslobađanja muslimanke*“, ukidanje svih ograničenja prošlog vremena i okretanje prema novom uspješnijem vremenu.⁵⁸⁸ Za kratko vrijeme postignuti su značajni rezultati pa se na trećem kongresu AFŽ-a, sredinom 1949. godine konstatuje da je 10 000 muslimanki skinulo zar i feredžu, što predstavlja 85 % njihovog ukupnog broja. To je bio samo prvi korak pošto su lokalne organizacije AFŽ-a sve te žene uglavnom odmah nakon uklanjanja zara i feredže uključili u neki od oblika kulturno-prosvjetnog rada ali i u obuke i stručna osposobljavanja zbog čega su neke od njih već počele da se uključuju u privredu.⁵⁸⁹

Sindikati

Sindikati su bili masovna organizacija radničke klase, i dio *Narodnog fronta* koji je predstavljao političku osnovu revolucionarne vlasti.⁵⁹⁰ Osnovna funkcija sindikalnih organizacija bila je izgrađivanje novog odnosa prema radu, stvaranje uslova za veću proizvodnju i produktivnost, izgrađivanje kulta fizičkog rada, dobrovoljnost i rad preko normi kojim su se nadoknađivali zaostala sredstva za rad. Sindikalne organizacije za Partiju predstavljaju „*školu radničke klase i radnih masa*“. To znači da Komunistička partija od sindikalnih organizacija očekuje da budu reprezenti njene politike i ideologije

⁵⁸⁷ Govor Sava Brkovića na savjetovanju Antifašističkog fronta žena Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 7.

⁵⁸⁸ Na Cetinju je održana sjednica Vakufskog sabora, *Pobjeda*, br. 15, 18 januar 1948, str. 2.

⁵⁸⁹ Sprovodeći liniju partije žene Crne Gore s uspjehom ostvaruju zadatke socijalističke izgradnje, *Pobjeda*, br. 121, 22 maj 1949, str. 1.

⁵⁹⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 428.

među radnicima. Traži se da sindikati među radnicima organizuju „masovan ideološki, politički i kulturno-prosvjetni rad“. Slikovito, Partija od sindikata očekuje da budu „transmisioni kaiš za razvijanje masovnog političko-prosvjetnog rada“ među radnicima.⁵⁹¹ Insistiranjem na organizovanju sindikalnih organizacija u preduzećima Partija želi da kontroliše ekonomske procese za koje se zalaže ali da istovremeno i ideološki utiče na radnike. Sindikalne organizacije u preduzećima trebale su da budu „garancija pravilnog sprovođenja poslova, pravilnog vođenja administracije, jednobraznog knjigovodstva, razvijanje udarništva, uvođenja radnih normi, stručnog uzdizanja radnika i razvijanja radne discipline“.⁵⁹² Sindikalne organizacije brinule su i o konkretnim i životnim potrebama radnika. Tako se vodilo računa o raspodjeli stanova, higijensko-tehničkoj zaštiti, ishrani i drugim svakodnevnim radničkim potrebama.⁵⁹³

Po uzoru na masovne organizacije omladine i žena, komunisti su još za vrijeme rata organizovali i masovne organizacije radnike. *Jedinstveni sindikati radnika i namještenika* osnovani su krajem rata i njihovim organizovanjem KPJ zaokružila je sve forme ideološkog uticaja u masama. Zborovi radnika na slobodnoj teritoriji izabrali su delegate za osnivačku konferenciju sindikalne organizacije koja je održana u Beogradu januara 1945. godine. Prva zemaljska konferencija sindikata Crne Gore održana je u martu 1945. godine.⁵⁹⁴ Krovni organ sindikalnih organizacija bio je Glavni odbor sindikata u Crnoj Gori, kome je na lokalnom nivou podređeno 17 mjesnih vijeća koje su u svojim sredinama u preduzećima organizovale mrežu sindikalnih podružnica.⁵⁹⁵ Glavni odbor sindikata Crne Gore bio je dio savezne mreže sindikalnih organizacija koju je objedinjavao Jedinstveni sindikat Jugoslavije. Preko ove organizacije, sindikalno povjereništvo u Crnoj Gori dobijalo je zadatke ali i planove za kulturno-prosvjetni rad i sindikalno takmičenje.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁵⁹² Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

⁵⁹³ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2-3 januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

⁵⁹⁴ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 1945-1952*, Titograd, 1986, str. 367.

⁵⁹⁵ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2-3 januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

⁵⁹⁶ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

Tabela br. 21. Broj članova sindikata i sindikalnih podružnica u Crnoj Gori⁵⁹⁷⁵⁹⁸⁵⁹⁹

	Sindikalne podružnice	Sindikati
1947.	302	16 818
1948.	256	18 750
1954.	/	31 000

U prvim godinama nakon oslobođenja, Partija nije bila zadovoljna organizacionom strukturom među sindikatima. Najveća zamjerka odnosila se na lošu organizacionu strukturu sindikalnih organizacija. U prvom planu to se odnosi na nedostatak adekvatnog stručnog kadra u Glavnom odboru sindikata Crne Gore ali i slabostima lokalnog sindikalnog rukovodstva koje „*nije poznavalo rad po liniji sindikata i nedovoljno im pomažu u radu*“.⁶⁰⁰ Razvojem industrije i proizvodnje, ali i boljim organizovanjem sindikalnih organizacija, vremenom se povećavao i broj njenih članova.

Komunistička partija preko sindikalnih organizacija želi da kontroliše i usmjerava ekonomske procese u privredi. To podrazumijeva afirmisanje socijalističkih ekonomskih odnosa i prihvatanje prioriternih zadataka koji se definišu u partijskom vrhu. Konkretno, od sindikalnih organizacija očekivala se podrška u procesu obnove zemlje, realizaciji petogodišnjih planova, briga o radnicima i njihovim potrebama te razvoj udarništva i socijalističkog takmičenja.⁶⁰¹ Vremenom, obaveze sindikalnih organizacija postaju još konkretnije, pa umjesto uopštenih uputstava dobijaju detaljna i precizna objašnjenja o svojim zadacima. Kroz različite direktive koje dostavlja sindikatima, Partija očekuje veću produktivnosti, poboljšanje kvaliteta proizvoda, smanjenje proizvodnih troškova, uštedu sirovina.⁶⁰²

⁵⁹⁷ Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 368.

⁵⁹⁸ Organizacioni referat na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KPJ CG, Cetinje, 2-3 januar 1948, str. 15, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48

⁵⁹⁹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁶⁰⁰ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

⁶⁰¹ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁶⁰² Branko Petranović, „Osnovna obeležja razvoja društveno-političkog sistema Jugoslavije 1945-1948, *Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji-predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76*, Beograd, 1977, str. 214.

Snažan razvoj industrije u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata uticao je da sindikalne organizacije dobiju zadatak i da vode računa o podizanju radne kulture. To se prevashodno odnosi na proces prilagođavanja seoskog stanovništva koji je u ovom periodu bio glavni izvor radne snage. Među tim društvenim kategorijama po procjeni Partije, nije bila razvijena „*svijest o radničkoj klasi*“, što predstavlja ozbiljan problem u funkcionisanju sindikalne organizacije. Radnici koji dolaze sa sela „*nalaze se na niskom kulturnom razvoju, među njima ima nepismenih sa različitim shvatanjima i sklonostima i kod kojih nije ni najmanje razvijena svijest o radničkoj klasi*“. Zadatak sindikata je da pomogne ovim ljudima, usmjeri ih u aktuelne procese i modele ponašanja.⁶⁰³

Kao i ostale masovne organizacije, sindikati su bili jedna vrsta selekcionog odjeljenja za partijsko članstvo. Njihova uloga tako se ne ograničava na proizvodni proces a u zvaničnoj terminologiji, sindikalne organizacije predstavljaju „*produženu ruku Partije među radničkom klasom odnosno radničke škole komunizma*“.⁶⁰⁴ Ideološki rad u sindikalnim podružnicama trebalo je kod radnika da razvija disciplinu, volju, slogu, odlučnost i spretnost u procesu proizvodnje.⁶⁰⁵ Od sindikalnih organizacija Partija očekuje „*političko i prosujetno uzdizanje radničke klase*“. Sindikalne organizacije trebale su da budu „*istinska škola za socijalističko vaspitanje naših radnih masa. Vaspitanje radničke klase za novi odnos prema radu, prema sopstvenoj državi, narodnoj imovini, povećanje svijesti radnih ljudi, vaspitanje borbenog odnosa i žigosanje svih štetnih pojava kao što su rasipništvo, zloupotreba imovine, bezdušan odnos prema mašinama i alatu*“.⁶⁰⁶ Forme ideološkog rada koje se organizuju među članovima sindikata bili su razna predavanja, večernji kursevi, tehnikumi, kao i niže i srednje stručne škole.⁶⁰⁷ Ideološki uticaj među sindikalnim članstvom i radnicima u Crnoj Gori Partija u najvećoj mjeri organizuje kroz aktivnosti „*marksističkih kružoka*“ koji predstavljaju jednu vrstu ideološke škole među radnicima. Tokom 1949. godine u

⁶⁰³ Zapisnik sa sastanka pri Glavnom odboru Sindikata, Cetinje, 11 novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁶⁰⁴ Plan za kurs sekretara partijskih ćelija, Cetinje, 15. jul 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁶⁰⁵ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 78.

⁶⁰⁶ Abdro Mugoša, „Naše sindikalne organizacije moraju postati istinska škola za vaspitanje socijalističkih masa“, *Pobjeda*, br. 77, 31 mart 1948, str. 1.

⁶⁰⁷ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 83.

322 marksistička kružoka ideološka predavanja pratilo je 3 664 sindikalca.⁶⁰⁸ Osim marksističkih kružoka, ideološki rad u sindikalnom članstvu vodi se i kroz mrežu aktiva agitatora. Ovi aktivni organizovani su u svim većim preduzećima i njihov zadatak je bio da „*organizuju široku agitaciju za brže i bolje ispunjavanje planskih zadataka*“ U nadležnost ovih organa spadalo je i da „*svakodnevno ubjeđuju sindikalno članstvo, kako ni jedan drug ne bi ostao neobuhvaćen nekom formom kulturno-prosvjetnog rada*“. Organizovanje pretplatničke mreže i rasturanje štampe u preduzećima takođe je bio jedan od zadataka sindikalnih organizacija.⁶⁰⁹

Kako bi još snažnije u članstvo privukli što veći broj radnika, sindikalne organizacije u svoj rad počinju da uvode i zabavne sadržaje. Razumjeli su da bez zabave nemaju šansu da sindikalno članstvo popune mlađim kadrovima, zbog čega osnivaju sindikalna kulturo-umjetnička društva sa sekcijama, na čelu sa partijskim kadrovima i koordinaciji sa organima narodne omladine.⁶¹⁰ Kao posebna forma ideološkog rada među radnicima praktikuje se organizovanje takozvanog kulturno-umjetničkog rada radničke klase. Pod strogom ideološkom kontrolom radnici u okviru ovih sekcija upražnjavaju različite forme stvaralaštva i one se organizuju u okviru muzičkih i diletantskih sekcija, radničkih horova i kroz organizovanje različitih priredbi.⁶¹¹ Osim ovih formi u okviru sindikalnih organizacija pri preduzećima osnivaju se i različiti oblici sportskih aktivnosti. To su bile različite fiskulturne, streljačke, šahovske i planinarske sekcije.⁶¹²

Značaj sindikalnih organizacija za socijalistički sistem u Crnoj Gori postaje još izraženiji nakon uvođenja samoupravljanja u privredni život. Sindikalne organizacije tada postaju glavna veza Komunističke partije i radnika. Uvođenje samoupravljanja u privredna preduzeća tumačila se približavanjem izvornim korjenima Marksizma i ideji: „*fabrike radnicima*“. Principi samoupravljanja u privredi definišu se na petom kongresu KPJ a u privredni život Crne Gore uvode se nakon drugog kongresa Saveza sindikata za

⁶⁰⁸ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugodište 1949. godine, nedatirano, str. 30, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁶⁰⁹ Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore, *Pobjeda*, br. 134, 6 jun 1948, str. 2.

⁶¹⁰ Zapisnik sa sastanka odjeljenja za propagandu i agitaciju, Titograd, 21. februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁶¹¹ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 83.

⁶¹² Zaključci savjetovanja Glavnog odbora jedinstvenih sindikata Crne Gore, *Pobjeda*, br. 134, 6 jun 1948, str. 2.

Crnu Goru. Pored redovnih zadataka u izvršenju radnih obaveza, udarništvu, takmičenju i ispunjenju zadataka iz petogodišnjeg plana, na kongresu su definisani i ciljevi idejno-političkog rada sindikata. Oni su predviđali svakodnevni rad i „*vaspitavanje*“ radničke klase u socijalističkom duhu, razvijanje socijalističkog odnosa prema radu protiv „*ratno-huščkačke politike imperijalista, kleveta i laži od strane SSSR_a*“.⁶¹³ Jedna od novina u sindikalnom organizovanju nakon 1948. godine bilo je stvaranje radničkih savjeta koji kao i sindikati postaju neka vrsta partijskih organa u privredi. Osnivanje radničkih savjeta objašnjeno je potrebom ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju i kontrolom privredom kao načinom za ostvarenje planskih zadataka. I pored preuzimanja nekih od nadležnosti, sindikat je i u novoj organizaciji trebalo da ostane glavni ideološki aparat partije u preduzećima i da nastavi sa svojom ulogom „*rukovodioca socijalističkog takmičenja i mobilizatora radničke klase*“.⁶¹⁴ Radnički savjeti u privredi postaju organi društveno-ekonomskog ali i političkog organizovanja radničke klase. Od kraja 1949. godine radnički savjeti postaju najvažnije predstavničko tijelo i osnovi oblik upravljanja u preduzećima. Rad na organizovanju radničkih savjeta koordinisali su organi saveza sindikata. Cijelim procesom rukovođeno je iz Beograda iz centrale Glavnog odbora Saveza sindikata, koji je sugerisao da radničke savjete treba da čine 1-5% uposlenih, ali da nikako ne prelaze više od 100 članova. Svake sedmice, van radnog vremena planirani su sastanci radničkih savjeta. Članovi savjeta o zaključcima i porukama bili su obavezni da obavještavaju ostale radnike čime se obezbjedio princip javnosti u radu.⁶¹⁵ Prilikom izbora članova radnog savjeta vodilo se računa da u te organe uđu ljudi bliski partiji. Od 2 836 članova radnih savjeta u Crnoj Gori čak 1 156 njih bili su članovi partije ili kandidati za članstvo. Izbor je pao na udarnike, motivatore, racionalizatore i odlikovane za požrtvovani rad u socijalističkoj izgradnji. Partija se postavila kao kontrolor radničkih savjeta pa se i izvještaj o njihovom radu završava zamjerkom što partijski komiteti nisu pomagali radničkim savjetima.⁶¹⁶ Sindikati se tako preko radničkih savjeta etabliraju

⁶¹³ Zapisnik II kongresa Saveza sindikata za Crnu Goru, Titograd, 28 avgust 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.33/49.

⁶¹⁴ Uputstvo o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih preduzeća, Beograd, 23. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

⁶¹⁵ Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1952, Titograd, 1986, str. 457.

⁶¹⁶ Informacija o radu radničkih savjeta na teritoriji Crne Gore, Cetinje, 24 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

kao organ za afirmisanje ideala socijalističkog sistema. Oni preuzimaju obaveze ispunjavanja planskih zadataka, udarništva, racionalizacije proizvodnje, borbe protiv birokratizma i idejno-političkog rada. Na sjednicama radničkih savjeta analiziraju se pitanja iz domena proizvodnje ali i različita aktuelna politička i društvena pitanja. Sindikati tako kroz savjete homogenizuju radničku klasu insistirajući na što doslijednijem sprovođenju politike Komunističke partije.

Fiskultura i sport

Fizička kultura i sport za Komunističku partiju predstavlja još jedan način za kontrolu i ideološki uticaj na mlade generacije. Komunisti u svopstvenoj predstavi društvenih odnosa projektuju da se kroz fizičku aktivnost mogu postići značajni rezultati i u djelu duhovnosti. U skladu sa tim, osnovni zadatak fiskulture treba da bude navikavanje građana da od malih nogu razvijaju svoje tijelo, *„da ga čine snažnim, otpornim, sposobnim za napore, da ih sprema za dobre graditelje i branitelje socijalističke domovine“*.⁶¹⁷ Fizička kultura zbog toga se objašnjava kao *„narodna i humana“* jer fizički i umno podiže čovjeka i pomaže mu da postane čitav čovjek. Edvard Kardelj, jedan od najistaknutijih teoretičara jugoslovenskog komunizma, upravo je u fiskulturi i njenoj masovnosti prepoznao najbolji način za stvaranje *Novog čovjeka*. Kardelj smatra da je zadatak fiskulture i sporta stvaranje čovjeka koji će se *„svjesno uključiti u izgradnju nove Jugoslavije i koji će biti sposoban fizički i umno doprinjeti u tom poslu“*.⁶¹⁸ Fiskultura tako postaje jedan od elemenata za stvaranje novog socijalističkog čovjeka koju će u sebi objediniti sve najbolje fizičke i psihičke osobine. Novi način organizovanja fiskulture je *„preduslov za stvaranje tjelesno snažnih, moralno jakih i nacionalno svjesnih generacija koje ćemo stvoriti ako vaspitamo duhovno i tjelesno uravnotežene ljude“*.⁶¹⁹ Realizacijom tih zadataka očekuje se da fiskultura ostvari svoju osnovnu društvenu funkciju, da utiče na *„formiranje novog socijalističkog čovjeka“*, da kroz posvećen rad na podizanju fizičke kulture stvara *„dobre*

⁶¹⁷ Rodoljub Čolaković, „Naši zadaci u oblasti fiskulture“, *Komunist*, br.8, 1955, str. 397.

⁶¹⁸ Edvard Kardelj, „Naša fizička kultura postala je sastavni deo opšte borbe baših narodnih masa za bolju budućnost“, govor na prvom kongresu Fiskulturnog saveza jugoslavije 30. januara 1947; Omladini-govori I članci, Beograd, 1948, str. 27.

⁶¹⁹ K. G-čić, „Značaj tjelesnog vaspitanja naroda“, *Pobjeda*, br. 30, 10 jun 1945, str. 5.

fiskulturnike-dobre graditelje socijalizma“.⁶²⁰ Poseban odnos prema fizičkom zdravlju i fiskulturi Komunistička partija normira i kroz ustavna rješenja. U članu 36. Ustava FNRJ navodi se da: „država vodi brigu o fizičkom vaspitanju naroda, naručito omladine radi podizanja zdravlja i radne sposobnosti naroda kao i jačanja odbrambene moći države“.⁶²¹ Pozicioniranje fiskulture i sporta u Crnoj Gori i očekivanja Komunističke partije u ovom segmentu detaljno se definišu na prvom kongresu Fiskulturnog saveza crne Gore, na kome je i usvojena rezolucija o aktivnostima ove organizacije. U rezoluciji se govori da je osnovni zadatak fiskulture „opštefizičko jačanje naših trudbenika u cilju jačanja njihovog zdravlja i podizanja njihove fizičke otpornosti, spremajući ih na taj način da što aktivnije učestvuju u izgradnji naše domovine“.⁶²²

Fiskultura za Komunističku partiju ima i svoju konkretnu društvenu ulogu. Razvojem fiskulture i fiskulturnih organizacija, po tumačenju Partije, „stvaraju se široke mogućnosti za okupljanje i vaspitanje omladine“.⁶²³ Upravo će masovnost biti ključni element koji će po Partijskim ocjenama određivati uspješnost, odnosno neuspješnost rada u fiskulturi i sportu. Za Komunističku partiju svaka aktivnost vezana za fiskulturu i sport treba da bude „opštenarodna manifestacija“. Nije teško odgonetnuti razloge za takve ambicije ukoliko se zna da se na godišnjim sletovima u crnogorskim gradovima okupljalo skoro 50 000 ljudi, 16 500 takmičara i duplo više gledalaca.⁶²⁴ Masovnost će omogućiti partijskim organima da kroz fiskulturu i sport utiču na „vaspitanje mladih“. Precizira se da „vaspitanje mladih“ kroz rad fiskulturnih organizacija treba usmjeriti na vaspitavanje fiskulturnika „u duhu socijalističke izgradnje, razvijajući ljubav naših fiskulturnika prema svojoj socijalističkoj domovini, Komunističkoj partiji i našem državnom i partijskom rukovodstvu“.⁶²⁵ Često se koristi i termin „patriotsko vaspitanje masa“ koji se povezuje sa ambicijom partijskih organa da kroz fiskulturu regrutuje buduće vojnike. Regrutovanje „novih branilaca socijalizma“ je još jedan od ciljeva fiskulture pa se značajan dio fiskulturnih aktivnosti doživljava kao priprema mladih za odbranu zemlje. Fiskulturni rad se i organizuje sa tim ciljem „vaspitanja i pripreme

⁶²⁰ Za dalje jačanje fiskulturnog pokreta, *Pobjeda*, br. 145, 16 jun 1949, str. 1.

⁶²¹ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

⁶²² Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

⁶²³ Izvještaj o radu Narodne omladine, Cetinje, 8 februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

⁶²⁴ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29 jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

⁶²⁵ Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

masa za odbranu naše nacionalne nezavisnosti".⁶²⁶ Kroz fiskulturu i sport Partija želi da dobije omladinu „*pripremljenu za odbranu zemlje*".⁶²⁷

Kompletan proces kordinacije, kontrole i sprovođenje zadataka u fiskulturi povjerena je *Fiskulturnom savezu Jugoslavije* koji je u svojim redovima trebalo da obuhvati „*široke mase radnih ljudi i omladine i kroz redovan i sistematičan rad obezbijedi podizanje zdravlja i fizičke sposobnosti našeg naroda*".⁶²⁸ Ideološko i organizaciono usmjeravanje fiskulture vršeno je preko *Komiteta za fiskulturu FNRJ* i identičnih komiteta koji su imali sjedište u svim republikama. Osnovni zadatak fiskulture bio je da „*svestranim tjelesnim vaspitanjem odgaja zdrave i izdržljive ljude, snažne, smjele, okrutne, pune životne radosti i stvaralačkog poleta, koji će biti spremni da brane demokratske tekovine NOB-a i da ulažu sve svoje snage u borbu za izgradnju socijalizma, srećan život, i blagostanje*".⁶²⁹ Odlukom crnogorske skupštine od 19. avgusta 1945. godine cjelokupna djelatnost fiskulture prepuštena je Fiskulturno-sportskom odboru Crne Gore. Ovaj odbor dobio je na upravljanje kompletnu pokretnu i nepokretnu imovinu svih fiskulturnih organizacija a njegov rad bio je u nadležnosti ministarstva prosvjete.⁶³⁰ Fiskulturni savez u Crnoj Gori bio je dio sistema masovnih organizacija, oslonjen prevashodno na organe *Narodne omladine*. Preko njih, savez je uspio da animira veliki broj članova pa se u jednom izvještaju iz 1950. godine govori o 22 000 članova u fiskulturnim organizacijama u Crnoj Gori. Ovaj broj obuhvatao je 7 000 pionira i 15 000 članova a partija je ozbiljno računala i na 10 000 članova *Narodne omladine* koji su živjeli na selu i koji nisu bili obuhvaćeni fiskulturnim radom. Stvarni broj aktivnih članova bio je znatno manji pa je u cijeloj Crnoj Gori sredinom 1950. godine bilo aktivno oko 2 000 članova.⁶³¹ O značaju koji su komunisti pridavali sportu i fiskulturi, ipak najbolje govore finansijska ulaganja koja su iz godine u godinu bila sve

⁶²⁶ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komitet i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30 decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁶²⁷ Centralni komitet KPJ o pitanjima fiskulture, Beograd, 24 maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁶²⁸ O fiskulturnim organizacijama, CK KP CG svim sreskim komitetima KP CG, Cetinje, 17 mart 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 36/49.

⁶²⁹ Fiskultura u FNRJ, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 241, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

⁶³⁰ Odluka pretsjedništva Narodne skupštine Crne Gore, *Pobjeda*, br. 40, 26. avgust 1946, str. 3.

⁶³¹ Beleške sa sastanka o pitanjima u fiskulturi, Titograd, 13 jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

veća. Za manje od pet godina državna ulaganja u sport povećana su skoro pedeset puta. Tako je 1945. godine u sport uloženo 3,5 miliona dinara, 1946.g.- skoro 15 miliona dinara, 1947.g.-76,2 miliona, 1948.g.-121 milion i 1949. godine 153 milona dinara.⁶³² Ipak i pored značajnih ulaganja sportska infrastruktura biće najveći problem u razvoju sporta i fiskulture. Partija u slaboj infrastrukturi prepoznaje „*najslabiju tačku*“ objašnjavajući da nedostatak sportskih igrališta, stadiona, atletskih staza i sportskih sala ograničava razvoj fiskulture.⁶³³

Bez obzira što je Fiskulturni savez Crne Gore u prvom redu bio zadužen za tehničko organizovanje fiskulturnih aktivnosti, Komunistička partija od ove organizacije u jednom trenutku očekuje i ideološku angažovanost. To se dešava nakon otvaranja sukoba sa zemljama Informbiroa kada Partija od fiskulturnih organizacija očekuje snažniju podršku u ideološkom vaspitanju. Objašnjavaju da je pogrešno očekivati samo od Fronta, Narodne omladine i AFŽ-a da učestvuju u ideološkom vaspitanju mladih. Sugerise se da dio tih poslova preuzmu i fiskulturne organizacije, da kroz svoje aktivnosti „*utiču na izgrađivanje novog fiskulturnika-borca za izgradnju socijalizma*“. Fiskulturnim organizacijama preporučuje se da kroz svoje aktivnosti organizuju i idejno-vaspitni rad kako bi se kod mladih izgrađivale osobine „*drugarstva, kolektivnosti, borbenosti, samoprijagora, ljubavi prema domovini i spremnosti na njenu odbranu*“. Naglašava se da osnovni zadatak fiskulture ne treba da bude „*stvaranje fiskulturnika radi fiskulture već stvaranje čovjeka koji će doprinjeti na svoj način ostvarenje socijalizma u našoj zemlji*“.⁶³⁴

Osnovna organizaciona cjelina na kojoj počiva sistem fiskulture u Crnoj Gori je nastava fizičkog vaspitanja u školama. Uspostavljanjem redovne nastave u školama konstatuje se da je „*naša škola osnovna ustanova u koja fiskulturnom pokretu treba da pokloni potpunu pažnju i da je društvo obavezno mladima omogućiti pravilan odgoj*“. Ta aktivnost sprovodi se pod nadzorom *Prosvjetnih savjeta* ali cijeli proces preko svojih organa u obrazovanju usmjerava i kontroliše Komunistička partija. Nastava fizičkog

⁶³² Fiskultura u FNRJ, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 243, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

⁶³³ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29 jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

⁶³⁴ M. Brailo, „Uvođenje idejno-političkog rada u fiskulturne organizacije je važan zadatak“, *Pobjeda*, br.275, 17 nob 1948, str. 4.

vaspitanja pretvara se u organizovanu aktivnost pod kontrolom Partije a njen cilj je da „*mladima omili plansku tjelesnu vježbu, tako da im ona služi i kao vaspitanje i kao zabava i razonoda, umjesto što im je služila kao fizički zamor i duhovna dosada*“. Definiše se i plan aktivnosti, pa se nastava fizičkog vaspitanja kao obavezna uvodi dva puta nedjeljno uz dodatni treći, kolektivni čas, na kome bi se cijela generacija ili škola takmičila i učestvovala u „*skupnom vaspitno-tjelesnom radu*“. Čak i na ovom nivou, prisutan je ideološki uticaj na mlade pa se kao konačan cilj fiskulturnog rada u školama očekuje formiranje mlade ličnosti koja će imati „*u srcu odvažnost, u mišicama snagu a u mislima domovinu*“.⁶³⁵ Đaci u osnovnim i srednjim školama najčešće se okupljaju u okviru gimnastičkih društava koja djeluju u okviru škole. Sugerije se masovno uključivanje đaka u rad gimnastičkih društava a od nastavnika da podstiču učešće učenika u takmičenjima za značku fiskulturnika.⁶³⁶

Osnovna aktivnost Fiskulturnog saveza bila je da u koordinaciji sa Narodnom omladinom organizuje masovna okupljanja mladih kroz formu fiskulturnih sletova. Fiskulturni sletovi bili su kombinacija sportskog takmičenja i idejno-političkog rada sa mladima. Kroz ove forme organizovanja i okupljanja mladih osim sportsko-takmičarskog djela stvarala se i slika o masovnoj podršci mladih socijalističkom sistemu. O ideološkoj funkciji sletova jasno svjedoči i detaljan plan organizovanja manifestacije koji je direktivom definisan u centralnim organima Fiskulturnog saveza. Sletovi su počinjali velikim defileom svih učesnika nakon čega bi počela takmičenja po disciplinama. Uvodni dio bio je rezervisan za posebne „*sletske vježbe*“ koje su izvodili pioniri i omladinci u više kategorija i grupa. Glavni dio sleta predstavljala su takmičenja u „*lakoj atletici*“. To su bila takmičenja u muškoj i ženskoj konkurenciji u trećanju na 80, 100, 1000 i 1500 metara. Zatim takmičenja bacanja kamena, bombi, skok u dalj, skok u vis i takmičenje u rvanju. Posljednji dio sleta bilo je povezivanje fiskulture i ideologije. U tom djelu programa, mladi su svojim tijelima i pokretima formirali različite simbole socijalističke ideologije. Pokretima i povezivanjem, mladi su formirali simboličke predstave petokrake, imena Tito i Staljin i različite druge simbole

⁶³⁵ K. G-čić, „Značaj tjelesnog vaspitanja naroda“, *Pobjeda*, br. 30, 10 jun 1945, str. 5.

⁶³⁶ Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

socijalističkog društva. Slet se završavao uz narodna kola i veselje.⁶³⁷ Svaki slet organizovan je po detaljnom planu a najvažnija obaveza fiskulturnih organizacija bila je okupljanje što većeg broja mladih. Tako je tokom 1949. godine Fiskulturni savez bio u obavezi da na sreskim sletovima okupi 14 800 učesnika. Odziv je bio očekivan pa se te godine na sletovima u Crnoj Gori okupilo 16 500 učesnika.⁶³⁸ Preko sletova, Fiskulturni savez Crne Gore ispunjavao je jednu od svojih najvažnijih obaveza-masovno učešće mladih. Upravo je taj segment djelovanja Fiskulturnog saveza ono što Komunistička partija očekuje od fiskulture Veliki broj mladih na ovim okupljanjima za Partiju predstavlja „izraz jačine i masovnosti fiskulturne organizacije, koja treba da zahvati što veći broj omladinaca i omladinki“.⁶³⁹ Savez je takođe organizovao i republičko takmičenje u krosu „Kros-kantri“ a pobjednici tog takmičenja predstavljali su Crnu Goru na saveznom nivou. Fiskulturni savez i na druge načine pokušavao je da popularizuje fiskulturu pa se zalagao za uvođenje jutarnje gimnastike u preduzećima, organizovanje sportskih sekcija kao i poboljšanje sportske infrastrukture kroz izgradnju sportskih igrališta.⁶⁴⁰

Nisu sletovi i različita atletska takmičenja bili jedini pokušaj Fiskulturnog saveza Crne Gore da uključi što više mladih u neki oblik fizičke aktivnosti. Savez je tako organizovao niz specijalizovanih takmičenja koja su u pojedinim segmentima fiskulture radila na omasovljenju fiskulturnih aktivnosti. Sredinom avgusta u svim crnogorskim gradovima organizuju „Dani fiskulture na vodi“ u okviru kojih se održavaju takmičenja u plivačkim disciplinama i drugim vodenim sportovima.⁶⁴¹ Još jedan način za masovno takmičenje u organizaciji Fiskulturnog saveza bilo je takmičenje za takozvanu *značku fiskulturnika*. Značka koja se dobijala mogla je biti zlatna srebrna i bronzana i dobijala se ukoliko pojedinac savlada 12 zadatih zadataka. Cilj ovog takmičenja bio je da „*putem sistemskog vježbanja, priprema i polaganja normi razvija kod takmičara pozitivne fizičke i moralne osobine, zdravlje i snagu, da ih izgrađuje u dobre, sposobne svesne*

⁶³⁷ Uputstva zemaljskog vijeća Narodne omladine Crne Gore, Cetinje, 25 april 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47

⁶³⁸ Mjesečne informacije organizacionog odjeljenja Fiskulturnog saveza Crne Gore, Titograd, 29 jun 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 55/49.

⁶³⁹ Uputstva zemaljskog vijeća Narodne omladine Crne Gore, Cetinje, 25 april 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁶⁴⁰ M. Vukelić, „Skupština glavnog odbora Fiskulturnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br.2, 12 januar 1947, str.8.

⁶⁴¹ Goran Šaban, „Dani fiskulturnika na vodi održaće se širom naše zemlje“, *Pobjeda*, br. 49, 2 avgust 1947, str. 7.

graditelje i čuvare socijalističke domovine“. Za tri godine takmičenja u Crnoj Gori podjeljeno je preko 3 000 ovakvih priznanja.⁶⁴²

Na tragu vaspitno-ideološke uloge fiskulture u razvoju mladih, definisano je još jedno očekivanje Komunističke partije. Ubjeđeni da Jugoslovenska država u konstantnoj opasnosti od „*imperialističkih sila*“. Partija preko svojih organa i propagande konstantno stvara atmosferu ugroženosti države koja treba da se brani od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja. Zbog toga se insistira na „*budnosti i spremnosti*“ svih patriotskih snaga u slučaju opasnosti. Fiskultura u tom procesu ima važnu ulogu jer u partijskim organima vjeruju da će fizički sposobna omladina biti u stanju da se bori sa neprijateljima. Konstatuje se da „*sa vojnog gledišta, sve vrste fiskulture unaprijeđuju odbrambenu sposobnost stanovništva*“. To je još jedan razlog za pojačano interesovanje Partije za fiskulturu. Kao najvažnije discipline koje Komunistička partija prepoznaje kroz „*vojno gledište*“ su trčanje, streljački sportovi, marširanje, plivanje, veslanje, jahanje, smučarstvo, planinarstvo, biciklizam i padobranstvo.⁶⁴³ U ovom segmentu, poseban fokus Fiskulturnog saveza bio je usmjeren na razvoj streljaštva, sportske discipline koja je imala i svoju funkcionalnu vrijednost u svjetlu „*ratne opasnosti koja prijeti od imperijalističkih država*“. Streljaštvo je jedna od sportskih disciplina u kojoj se očekuje masovnost „*imajući u vidu tradicionalnu ljubav našeg naroda prema oružju*“. Uključivanje u streljačke družine što većeg broja mladih postavlja se kao zadatak fiskulturnih organizacija ali istovremeno i „*patriotska dužnost omladine*“.⁶⁴⁴

Jedan od najvećih izazova u razvoju fizičke kulture u Crnoj Gori u periodu između 1945. i 1955. godine je koncepcijski sukob između fiskulture i sporta. Komunistička partija naime fiskulturu doživljava kao dio šireg modela društvenog ponašanja koji u konačnom treba da pomogne u stvaranju socijalističkog društva. Taj koncept podrazumjeva masovno učešće u različitim oblicima fizičke aktivnosti. Pokazaće se da će takav koncept biti teško izvodljiv pošto se u okviru fiskulturnih društava vrlo brzo napravila podjela na takozvane popularne i nepopularne fiskulturne discipline. Došlo se

⁶⁴² Fiskultura u FNRJ, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 243, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

⁶⁴³ Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18 april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

⁶⁴⁴ Rezolucija o narednim zadacima Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 42, 19. januar 1950, str. 6.

u situaciju da se u okviru fiskulturnih društava ogromna većina članova opredjeljivala za najpopularnije sportske discipline (fudbal, košarku, odbojku, rukomet) dok su atletske i neke druge discipline bile zapostavljene. Ova podjela uticala je da se određene sportske grane izdvoje i prerastu u formu poluprofesionalnih i profesionalnih sportskih organizacija. Za Partiju je to neprihvatljivo pošto ona insistira na masovnosti i kvantitetu, dok pojava sportskih klubova u prvi plan stavlja kvalitet. Zbog toga se čuju kritike na rad sportskih klubova i pojave „*jednostrane orijentacije na sport umjesto fiskulture*“. Pojašnjava se da se na taj način troše ogromna sredstva, uglavnom na specifične sportske grane i da je to „*nerazumno trošenje materijalnih sredstava koje naša zajednica može da odvoji za fizičko vaspitavanje naroda*“. Za Partiju je orjentisanje na sport, umjesto na fiskulturu, „*jurnjava za rekordima po svaku cijenu, prikriveni profesionalizam koji izopačava ljude, koji zaraženi klubaštvom i navijačkim strastima, dozvoljavaju da se u našem društvenom životu odomaćuju i izvjesne pojave tuđe socijalističkoj zajednici*“.⁶⁴⁵ Najveći problem u sve većoj profesionalizaciji sporta i marginalizaciji fizičke kulture, za Komunističku partiju predstavlja izostanak vaspitno-ideološkog rada koji je jedan od osnovnih ciljeva bavljenja fiskulturom. Profesionalizacijom sportskih kolektiva smatraju u Partiji gubi se uticaj ideološkog rada. Partijski vrh tvrdi da se profesionalizacijom sporta „*stvara tip mladog čovjeka koji se ne bavi ničim sem sportom i koji dok se bavi sportom može da živi bezbrižno a živeći tako, izložen je svim štetnim uticajima, može da se demoralise i izgubi perspektivu*“.⁶⁴⁶

O sve većoj profesionalizaciji fiskulturnih i sportskih organizacija raspravlja i Centralni komitet KPJ. Partijski vrh takođe konstatuje problem profesionalizacije sportskih klubova. Kritikuje takav odnos uz objašnjenje da se na taj način „*krši princip dobrovoljnosti i sputava inicijativa odozdo*“. Profesionalizaciju u sportu komunisti poistovjećuju da „*pojavama birokratizma*“ a kao prvi nagovještah takvog ponašanja navode profesionalizaciju rukovodećeg kadra u sportskim i fiskulturnim organizacijama. Profesionalizacijom sportskih klubova, po mišljenju CK ne poštuje se osnovna funkcija fiskulturnih organizacija „*masovnost i pripremanje naroda za odbranu zemlje*“. Zamjerke se odnose i na neracionalno trošenje novca. Sugerise se da

⁶⁴⁵ Rodoljub Čolaković, Naši zadaci u oblasti fiskulture“, *Komunist*, br.8, 1955, str. 395.

⁶⁴⁶ Pismo Centralnog komiteta KPJ o stanju i zadacima u fiskulturi, *Pobjeda*, br. 28, 2 februar 1952, str.1.

se novac umjesto na razvoj fiskulturnih društava i masovnost troši za održavanje rukovodećeg aparata i „trčanje za brojkama“ odnosno rekorda koji se ostvaruju profesionalizacijom sportskih organizacija. Centralni problem profesionalizacije u sportu smatra se osnivanje takozvanih „fiktivnih klubova“. Umjesto da se klubovi osnivaju u okviru preduzeća, reona, škola ili zadruga i da okupljaju zaposlene u njima ide se na dovođenje profesionalaca sa strane. Na taj način po mišljenju CK nema razvoja talenata i masovnosti u sportu već se sve svodi na profesionalizaciju klubova i „trčanje za rezultatima“.⁶⁴⁷ Nakon preporuka Centralnog komiteta crnogorsko rukovodstvo održava sastanak o problemima profesionalizacije u sportu i fiskulturi. Na sastanku se uglavnom prenose preporuke iz Beograda i zaključuje da se mora prestati sa praksom profesionalizacije u sportu, naručito u rukovodstvima sportskih organizacija. I na prostoru Crne Gore konstatuje se problem profesionalizacije i neujednačenog razvoja određenih sportskih disciplina. Aktivnosti Gimnastičkog saveza ističu se kao sektor u kome je došlo do zapostavljanja rada dok se najviše profesionalizacije i razvoja primjećuje u Fudbalskom savezu Crne Gore. Takođe se ističe problem „fiktivnih klubova“ i nesavjesnog trošenja novca za profesionalne igrače. Navodi se primjer formiranja sportskog društva „Milicionar“ koje je nakon formiranja počelo da troši ogroman novac za okupljanje najboljih igrača iz cijele Crne Gore. Umjesto takve prakse sugerise se da sportske organizacije troše novac na povećanje masovnosti, tako što bi ulagali novac u izgradnju novih sportskih objekata, obezbjeđenje sportskih rekvizita i sl.⁶⁴⁸

Ipak i pored jasnog stava političkog vrha Komunističke partije, tendencija izdvajanja sporta, odnosno profesionalnih sportskih klubova od fiskulture nije se zaustavila. Naprotiv, ti procesi su nastavljeni pa Centralni komitet ponovo reaguje 1952. godine pokušavajući ukazati da sistem od fiskulture želi masovnost i podizanje opšte fizičke kulture društva a ne rezultate koje stvaraju sportski kolektivi. Centralni komitet upozorava na novi problem u ovom segmentu a to su sve veća izdavanja za sportske aktivnosti na uštrb fiskulturnih organizacija. Objašnjavaju da negativne pojave kao što

⁶⁴⁷ Centralni komitet KPJ o pitanjima fiskulture, Beograd, 24 maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁶⁴⁸ Beleške sa sastanka o pitanjima u fiskulturi, Titograd, 13 jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

su „*klubaštvo*“ uzele maha i da se novac troši na mnoga nepotrebna takmičenja i da sve to vodi profesionalizaciji sporta. Kritikuju se preduzeća, organi vlasti i sindikalne organizacije koje izdvajaju novac na taj način i tako umjesto fiskulture pospješuju „*klubove i sportske zvijezde*“. Profesionalizacijom sportskih klubova, strahuju u Centralnom komitetu doćiće do „*zapoostavljanja vaspitanja radnog čovjeka i omladine*“ a da će umjesto toga društvo „*zapljusnuti stihija rekorderstva i vođenje brige samo o pobjedi sopstvenog kluba*“. ⁶⁴⁹

Nakon što se profesionalizacija sporta prepoznaje kao najveći razlog zapostavljanja fiskulturne aktivnosti, viskoki partijski funkcioneri u Crnoj Gori pokušavaju na svaki način da ukažu na sve loše strane takvih pojava. Predsjednik Vlade Blažo Jovanović navodi da je profesionalizacija, koja je dovela do takozvanog *klubaštva* donijela samo velike probleme. Kaže da se puno računa vodilo o rezultatima i uspjesima a da se zaboravilo „*na vaspitanje i izgrađivanje lika fiskulturnika*“. Ističe primjere u kojima je došlo do tuča između protivničkih navijača kao i pogrđnih riječi koja su razmjenjivana prilikom gostovanja nekih fudbalskih klubova. ⁶⁵⁰ Još jedan visoki partijski funkcioner Radomir Komatina slične kritike upućuje rukovodstvu Fudbalskog saveza Crne Gore, optužujući klubove da su prešli granicu i da rivalstvom između klubova narušavaju građanski sklad Crne Gore. Navodi primjere fudbalskih klubova Budućnosti i Lovćena čije je rivalstvo dovelo do „*pogrđnih pjesama, psuvki na račun građana iz drugog grada*“. Kao loše primjere do kojeg je došlo profesionalizacijom sporta, Komatina navodi odlazak igrača Lovćena na pripreme u Budvu kao i ishranu igrača Budućnosti u restoranu *Radovče*. Te pojave on naziva birokratizam, tvrdeći da se na taj način neki pojedinci odnosno članovi klubova favorizuju što vodi „*nezdravosti*“. Oštro se osuđuju i plate koje sportisti dobijaju za igranje fudbala, tvrdeći da je to jedan vid „*parazitiranja pošto ne rade ništa a primaju platu*“. ⁶⁵¹ O incidentima na fudbalskim utakmicama počinje da se bavi i štampa. Prenose se sukobi navijača, kamenovanje autobusa sa gostujućim igračima ali i sukobi samih navijača između gradova. Kao najozbiljniji incident navodi se sukob na Cetinju prilikom povratka navijača Budućnosti

⁶⁴⁹ Pismo Centralnog komiteta KPJ o stanju i zadacima u fiskulturi, *Pobjeda*, br. 28, 2 februar 1952, str. 1.

⁶⁵⁰ Govor druga Blaža Jovanovića na Plenumu Fiskulturnog saveza Crne Gore, *Pobjeda*, br. 53, 2 mart 1952, str. 1.

⁶⁵¹ Za nas je pitanje klubaštva i nezdravosti u fudbalskom savezu politički problem i mi se protiv toga moramo boriti uvijek i na svakom mjestu, *Pobjeda*, br. 43, 31 maj 1953, str. 9.

sa utakmice u Tivtu. Sukob se dogodio oko 22. sata kada su navijači Budućnosti proslavljajući pobjedu svog tima pjevali „*pobjediše plavi*“ što je bio povod za gađanje kamenicama od strane navijača sa Cetinja. U napadu na navijače Budućnosti učestvovala su djeca ali i stariji što je bio povod za reakciju policije, hapšenja a kasnije i kazne pred prekršajnim sudovima. Incident je bio povod i da klubovi iz Titograda i Cetinja održe zajedničku sjednicu, osude navijačke sukobe ali prije svega „*zagrižene klubaše*“ koji su označeni kao glavni krivci za netrpeljivost navijača dva kluba.⁶⁵²

Bez obzira na oštro protivljenje vrha Partije, profesionalizacija sporta je bio proces koji se nije mogao zaustaviti. I pored činjenice da je Partija u jednom trenutku zabranila profesionalno bavljenje sportom. Centralni komitet KPJ 1952. godine donosi zaključak po kome „*svaki sportista bez izuzetka treba da radi, niko ne može da bude plaćan zato što se bavi sportom*“. Osim toga traženo je i da visoki partijski zvaničnici, vojna lica i državni funkcioneri, koji su prepoznati kao zagovornici i promoteri profesionalizma u sportu, napuste rukovodstva sportskih klubova i njihovo upravljanje ostave sportskim radnicima.⁶⁵³ Neuspješne pokušaje ograničavanja profesionalizma u sportu možemo pratiti i kroz izvještavanje medija u kojima se fiskulturne aktivnosti pojavljuju dosta rijetko u odnosu na sportske aktuelnosti. Najveći broj članaka u *Pobjedi* vezanih za sport odnosi se na fudbal. U jednom mjesecu od 72 članka čak 65 njih je bilo posvećeno fudbalu, dok je u drugom mjesecu od 45 natpisa 21 njih bio posvećen fudbalu. U partijskom rukovodstvu kritikuju taj pristup navodeći da je od ovog broja objavljenih članaka samo jedan bio o planinarenju, biciklizmu a tri o gimnastici.⁶⁵⁴ Bez obzira što u teorijskoj ravni Komunistička partija insistira na jačanju fiskulturnih organizacija, popularnost pojedinih sportskih klubova u društvu ali i njihova uloga na međunarodnoj sceni uticale su da sportski kolektivi za svoje aktivnosti dobiju prećutnu saglasnost Partije. Jedan od razloga za takvo stanje bilo je i međunarodno predstavljanja Jugoslavije kroz rad sportskih kolektiva, u prvom redu fudbalskih klubova, koji su svojim nastupima u inostranstvu „*doprinjeli širenju istine o našoj socijalističkoj stvarnosti*“. Zbog toga se sport ističe kao važan segment u „*popularisanju naše*

⁶⁵² U Cetinju kažnjeno sedam lica zbog napada na navijače Budućnosti, *Pobjeda*, br. 49, 21 jun 1953, str. 10.

⁶⁵³ Pismo Centralnog komiteta KPJ o stanju i zadacima u fiskulturi, *Pobjeda*, br. 28, 2 februar 1952, str.2.

⁶⁵⁴ Tretiranje pitanja fiskulture i sporta u štampi, Titograd, 17 oktobar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 83/1/50.

*socijalističke zemlje u inozemstvu, kako bi se na taj način pokazalo kako je baš u socijalističkoj državi moguć najmasovniji, najpuniji i najbolji razvoj sporta“.*⁶⁵⁵

OBRAZOVANJE U FUNKCIJI IZGRADNJE IDEOLOGIJE

Obrazovni sistem u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon Drugog svjetskog rata bio je jedan od ključnih segmenata ideološkog aparata Komunističke partije. Fokusiran na mlade, strogo kontrolisan i usmjeravan od strane zvanične ideologije, obrazovni sistem omogućio je ideološki uticaj Komunističke partije na mladu generaciju. Preko nastavnih programa, udžbenika i prosvjetnih radnika obrazovni sistem učio je mlade vrijednostima socijalističkog društva. Na primjerima takozvane socijalističke izgradnje i narodnooslobodilačke borbe obrazovni sistem trebalo je da nauči i uvjeri mlade generacije da je socijalistički sistem, stvaran u Crnoj Gori, najbolji društveni okvir za njih. U zvaničnoj terminologiji koristi se formulacija o stvaranju pojedinca koji razumije ideale socijalističkog društva i spreman je da usvaja nove vrijednosti zasnovane na toj tradiciji.

Svjesni važnosti obrazovanja u širem konceptu ideološkog rada, komunisti u Crnoj Gori još za vrijeme rata počinju sa organizovanjem mreže osnovnih škola. Odlukom Izvršnog odbora ZAVNO Crne Gore i Boke u martu 1944. godine na oslobođenoj teritoriji počinje formiranje mreže osnovnih škola. Odluka o otvaranju škola protumačena je kao mjera „*kulturnog uzdizanja naroda*“. Izvršni odbor ZAVNO-a u odluci o organizovanju osnovnoškolskog obrazovanja naglašava da još nema uslova za ozbiljan pristup obrazovanju koji bi podrazumijevao pripremu nastavnog plana i programa. Ingerencije za taj dio prenešene su na učitelje i njihove pedagoške sposobnosti. Ipak učiteljima su pripremljena „*kratka uputstva kao lakši putokaz i orijentacija u poslu*“. Sadržaj tih sugestija jasno ukazuje šta će to biti u fokusu obrazovne politike. Očekivano, najvažniji segment je bilo osposobljavanje učenika da čitaju i pišu, ali su uputstva sadržala i formulacije o afirmisanju „*ljubavi prema narodu, narodnooslobodilačkoj borbi, bratstvu i jedinstvu, borbi južnoslovenskih naroda za*

⁶⁵⁵ Maršal Tito primio članove fudbalskog kluba „Hajduk“, *Pobjeda*, br.278, 22 novembar 1949, str.1.

slobodu“. Stavljanjem u prvi plan tih vrijednosti bilo je potpuno jasno da će obrazovna politika nositi snažan ideološki pečat.⁶⁵⁶

Neposredno nakon oslobođenja kompletan obrazovni proces povjeren je „Privremenom prosvjetnom savjetu za federalnu Crnu Goru“. Savjet je dobio zadatak da formira novi obrazovni okvir, prilagođen socijalističkom društvu koje se stvaralo. Rad savjeta podjeljen je u sekcije čiji su najvažniji zadaci bili: reforma osnovnih škola, novi planovi u srednjim školama, otvaranje novih škola i upoznavanje ruskog jezika i kulture. Prvi put đaci u Crnoj gori imali su i sopstvene udžbenike, koji su uz izvjesne modifikacije pripremljeni na osnovu udžbenika iz Srbije. Ideja da narodu treba obrazovanje i da je ono preduslov svih daljih planova postala je temeljni koncept nove obrazovne politike. Za takve planove nije dovoljno bilo otvoriti škole, bilo je potrebno obezbjediti „uvođenje novog duha u škole“.⁶⁵⁷ Taj pristup osim otvaranja škola dostupnih svima podrazumijevao je i pripremu novih nastavnih planova, udžbenika i novog prosvjetnog kadra obrazovanog na vrijednostima nove ideologije.

Formiranjem prvih izvršnih organa vlasti u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata, kontrolu i organizovanje obrazovnog procesa preuzima komisija za škole pri Pokrainskom komitetu Komunističke partije Jugoslavije za Crnu Goru. To je bio samo privremeni izvršni organ obrazovnog sistema pošto u aprilu 1945. godine nakon formiranja prve crnogorske Vlade rukovođenje obrazovnom politikom preuzima Ministarstvo prosvjete na čelu sa ministrom Punišom Perovićem.⁶⁵⁸

Mreža osnovnih škola i redovna nastava u njima počinje da se organizuje još za vrijeme trajanja ratnih sukoba. Prve osnovne škole na oslobođenoj teritoriji u Crnoj Gori osnivaju se u martu 1944. godine.⁶⁵⁹ Širenjem slobodne teritorije rastao je i broj novih škola pa je brzo formirana ozbiljna mreža obrazovnih institucija. Nakon oslobođenja otvoreno je 137 osnovnih škola, više nego prije rata.⁶⁶⁰ Već tokom 1948. godine mrežom

⁶⁵⁶ Odluka o početku rada u osnovnim školama, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

⁶⁵⁷ „Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 37, 5. avgust 1945, str. 2.

⁶⁵⁸ Ukaz o imenovanju Vlade, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 1.

⁶⁵⁹ Odluka o početku rada u osnovnim školama, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

⁶⁶⁰ „Ekspozice pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića pred narodnom skupštinom“, *Pobjeda*, br. 37, 12. Septembar 1946, str. 4.

osnovnih škola obuhvaćeno je kompletno stanovništvo a nastavu u tim školama redovno je pohađalo 95% djece školskog uzrasta.⁶⁶¹ Samo četiri godine od završetka rata, 1949. godine, u Crnoj Gori redovna nastava izvodila se u 591 osnovnoj školi sa 51 824 učenika, 13 zabavišta za predškolsku djecu 14 nižih i viših gimnazija, 7 srednjih i stručnih škola, 15 škola učenika u privredi, jedna srednja i 6 nižih muzičkih škola, škola primjenjene umjetnosti, škola za gluhonijemu djecu, dvije škole za opšte obrazovanje radnika, 36 manjinskih škola (34 osnovne i dvije sedmogodišnje).⁶⁶²

Neposredno nakon rata obrazovni proces uglavnom se ograničavao na četiri razreda osnovne škole. Nakon završena prva četiri razreda učenici su obrazovanje nastavljali u nižim gimnazijama. Nekoliko godina nakon oslobođenja, u Crnoj Gori počinju sa radom sedmogodišnje osnovne škole. Do 1950. godine otvoreno je 37 sedmogodišnjih škola u kojima je nastavu pohađalo 9 890 đaka ili 62% djece dorasle za školu.⁶⁶³ Obrazovanje od sedam razreda osnovne škole postaje obavezno od 1946. godine, da bi od 1950. godine obavezna nastava u osnovnim školama produžena na osam razreda. Vrlo brzo raste i broj učenika: 1945. – 22 547, 1950. – 55 270 učenika.⁶⁶⁴ Do 1954. godine u Crnoj Gori radila je 51 osmogodišnja osnovna škola sa 24 163 učenika i 800 nastavnika.⁶⁶⁵

Rezultati u širenju obrazovne mreže u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata bili su impresivni. Uporedni podaci o broju škola i učenika iz predratnog perioda najbolje ilustruju te tvrdnje. U Crnoj Gori je prije rata radilo 440 osnovnih škola sa 27 620 učenika, 11 gimnazija sa 7 941 učenikom, dvije srednje stručne škole sa 284 učenika, dvije učiteljske škole sa 238 učenika bez ijedne niže stručne škole. Nakon pet godina od oslobođenja, krajem 1950. godine u Crnoj Gori imamo 607 osnovnih škola sa 46 800 učenika, 16 nižih i viših gimnazija sa 14 398 učenika, 10 srednjih i 14 nižih srednjih škola sa 3 184 učenika, zatim tri učiteljske škole sa 982 učenika, 18 škola učenika u privredi sa

⁶⁶¹ Pokrajinski komitet za Crnu goru KPJ – Centralnom komitetu KPJ, mjesečni izvještaj o radu, str. 4, Cetinje 4. Novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁶⁶² Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 40, 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁶⁶³ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

⁶⁶⁴ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 472.

⁶⁶⁵ Izvještaj CK SKCG o radu od prvog do drugog kongresa, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.103/54.

1 885 učenika.⁶⁶⁶ Ukupno pet godina nakon oslobođenja, osnovnoškolskom i srednjoškolskom nastavom u 675 škola bilo je obuhvaćeno 77 608 učenika i 1 507 nastavnika.⁶⁶⁷

Jedan od najvećih izazova crnogorskog posleratnog obrazovnog sistema bio je nedostatak kvalifikovanog i školovanog prosvjetnog kadra. Tokom 1950. godine u crnogorskim osnovnim školama radilo je 436 kvalifikovanih i 461 nekvalifikovanih učitelja. Čak i sa tim nekvalifikovanim kadrom u osnovnim školama falilo je 174 učitelja. Nedostajući kadar, oko 25% ukupnog broja učitelja bio je zaposlen u javnim službama, na dužnostima van obrazovnog sistema. Slična situacija je i sa srednjoškolskim i višim školama. U gimnazijama, Učiteljskoj i Pedagoškoj školi bilo je zaposleno 118 profesora, 72 nastavnika, 68 učitelja, 10 stručnih učitelja, 14 privremenih nastavnika i 27 privremenih učitelja. Od tog broja čak 30% prosvjetnog kadra bilo je nestručno a čak i sa njima u gimnazijama i višim školama falilo je 70 profesora.⁶⁶⁸

Kako bi na izvjestan način rješila problem nedostatka prosvjetnog kadra, crnogorska Vlada je školovanje i osposobljavanje prosvjetnih radnika uvrstila i kao jedan od zadataka prvog petogodišnjeg plana. Vlada je u avgustu 1947. godine raspisala konkurs za stipendiranje đaka u srednjim i stručnim školama i na fakultetima kako bi se „*kadrovi prema potrebama plana ravnomjerno uzdizali*“. Na ovom konkursu Vlada je u višoj pedagoškoj školi stipendirala 119 maturanata, na tehničkom fakultetu 90, filozofskom i prirodno matematičkom fakultetu 45, medicinskom 60, veterinarskom 25, šumarskom i poljoprivrednom po 20 maturanata, na muzičkoj i likovnoj akademiji te institutu za fiskulturu 10 maturanata, ekonomskom, pravnom i farmaceutskom fakultetu po pet studenata. U srednjim stručnim školama Vlada Crne Gore stipendirala je 590 učenika.⁶⁶⁹ Međutim i pored tih napora značajniji rezultati u kvalitetu nastavnog kadra u crnogorskim školama nisu ostvareni. Krajem 1950. godine na jednog stručnog

⁶⁶⁶ Staranje o uzdizanju i vaspitanju omladine, *Pobjeda*, br. 295, 13. decembar 1950, str. 2.

⁶⁶⁷ Osnovni problemi školstva Crne Gore – savjetovanje pri Ministarstvu prosvjete, *Pobjeda*, br. 300, 19 decembar 1959, str. 2.

⁶⁶⁸ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

⁶⁶⁹ Konkurs za upis učenika na sve fakultete, visoke škole, srednje stručne škole za školsku 1947/48, *Pobjeda*, br. 51, 9 avgust 1947, str. 6.

nastavnika dolazilo je po 93 učenika a po standardima najviše ih je trebalo biti od 35 do 40 učenika po nastavniku.⁶⁷⁰

Prosvjetni Savjet koji je neposredno nakon oslobođenja usmjeravao obrazovne procese donio je odluku i o osnivanju takozvanih manjinskih škola. Manjinske škole prevashodno su bile namijenjene albanskom stanovništvu, i nastavi na albanskom jeziku. Nakon oslobođenja, takve škole formirane su u Podgoričkom i Barskom srezu.⁶⁷¹ Nešto kasnije njihova mreža je proširena, pa osnovne škole u kojima se nastava izvodi na albanskom jeziku nalazile su se na teritoriji Barskog, Ulcinjskog, Podgoričkog i Andrijevačkog sreza. Početkom 1946. funkcionise 14 škola sa 1 345 đaka, 908 muških i 437 ženskih. Zbog nedostatka nastavnog kadra od 14 škola nastava je redovno organizovana u deset škola. U tim školama korišten je nastavni plan sa Kosova a partijska komisija za škole navodi da je rad u njima podlozan stalnoj kontroli.⁶⁷² Mreža manjinskih škola u kojima se učilo na albanskom jeziku širena je i u narednom periodu. Tokom 1950. godine u Crnoj Gori je funkcionisalo 36 ovakvih škola sa 70 odjeljenja, uključujući i dva odjeljenja sedmogodišnje škole i dva odjeljenja u gimnaziji sa ukupno 3 325 učenika.⁶⁷³ U školskoj 1953/54 u Crnoj Gori radilo je 30 četvororazrednih i tri osmogodišnje osnovne škole na albanskom jeziku sa 2 603 učenika.⁶⁷⁴ I pored sve većeg broja novootvorenih manjinskih škola, prosvjetni organi u Crnoj Gori nijesu uspjevali da riješe problem udžbenika i nastavnog kadra za te škole. I dalje su korišteni udžbenici sa Kosova a od 52 nastavnika u ovim školama čak 48 njih je bilo bez kvalifikacija.⁶⁷⁵

Obrazovni sistem u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog uporedo sa ostvarivanjem svojih prosvjetnih zadataka bio je i u funkciji indoktrinacije mladih. Komunisti su obrazovanje doživljavali kao segment ideološkog rada sa mladima kojim se stvaraju preduslovi za izgradnju novog socijalističkog društva. Po tom modelu, mladi ljudi kroz obrazovni proces treba da se nauče osnovnim principima socijalističkog društva. U tom

⁶⁷⁰ Osnovni problemi školstva Crne Gore – savjetovanje pri Ministarstvu prosvjete, *Pobjeda*, br. 300, 19 decembar 1959, str. 2.

⁶⁷¹ „Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 37, 5. avgust 1945, str. 2.

⁶⁷² Zaključci komisije za škole, Cetinje, 7. mart 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁶⁷³ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

⁶⁷⁴ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore*, Podgorica, 2006, str. 472.

⁶⁷⁵ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

procesu oni postaju „*ideološki svjesni*“ i spremaju se da nastave da izgrađuju socijalizam i baštine definisane ideološke vrijednosti. Obrazovanje mladih i njihovo školovanje obavlja se kroz vaspitanje na primjerima narodnooslobodilačke borbe a konačni cilj je razvijanje „*socijalističkog patriotizma*“ kod mladih.⁶⁷⁶ Dok je Komunistička partija preko svojih institucija i masovnih organizacija širila ideologiju među stanovništvom, kroz obrazovanje se ideološki oblikovala nova generacija. Cilj prosvjetne politike bio je vaspitavanje mlade generacije na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.⁶⁷⁷

Osnovne karakteristike obrazovnog sistema definisane su prvim Ustavom FNRJ u kome se navodi da je nastava besplatna, u osnovnim školama obavezna, a da se cijeli obrazovni proces obavlja pod nadzorom države.⁶⁷⁸ Komunistička partija, ulogu i osnovne zadatke obrazovne politike, definiše u programskim dokumentima sa Petog kongresa u julu 1948. godine. U djelu programa koji se odnosi na prosvjetu i kulturu, kao osnovna funkcija obrazovne politike definiše se: „*vaspitanje širokih narodnih masa u duhu socijalističkog patriotizma i internacionalizma*“. Obrazovni proces po tim smjernicama treba da se bori protiv „*misticizma i idealizma u školama uz razvijanje nastave i čitavog vaspitanja u duhu marksizma i lenjinizma*“.⁶⁷⁹ Sa ovakvim ciljevima prosvjetna politika, po projekcijama komunističkih ideologa bila je u funkciji stvaranja pojedinca koji razumije i spreman je da usvaja nove vrijednosti socijalizma. Obrazovanje po tim tumačenjima treba da bude „*ognjište koje će da razvija toleranciju i ljubav prema narodima Jugoslavije jer je to bratstvo i jedinstvo iskovano u borbi protiv zavojevača. Omladina se sa ovim vrijednostima mora upoznavati i na njima vaspitavati a ta načela treba da budu jevanđelje nove pedagogije*“.⁶⁸⁰

Obrazovni sistem izgrađuje se na modelu takozvane *narodne škole*, dostupne svim društvenim slojevima bez obzira na socijalni, vjerski, ili neki drugi status učenika. Ideali oslobodilačke borbe definišu se kao temeljne vrijednosti obrazovnog procesa. Predsjednik crnogorske Vlade Blažo Jovanović navodi da je osnovni zadatak obrazovnog sistema „*vaspitavanje mladih u duhu socijalističkog patriotizma, na primjerima*

⁶⁷⁶ Marko Marković, Narodne škole i učitelji u novoj školskoj godini, *Pobjeda*, 3. septembar 1947, str. 6.

⁶⁷⁷ Marko Kažić, „Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu“, *Pobjeda*, 29. maj 1948, str. 1.

⁶⁷⁸ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

⁶⁷⁹ Program Komunističke partije Jugoslavije-Podizanje prosvjete i kulture, *Pobjeda*, br. 181, 31 jul 1948, str. 5.

⁶⁸⁰ Kakva je bila a kakva treba da bude naša srednja škola, *Pobjeda*, br. 13, 11. februar 1945, str. 6.

Narodnooslobodilačke borbe, tradicijama narodne revolucije i primjerima socijalističke izgradnje“. Takvim pristupom, po njegovim očekivanjima, mladi se „osposobljavaju da budu zreli graditelji socijalizma“ i vaspitavaju se da nauče da vole svoju zemlju i izgradnju socijalizma.⁶⁸¹ Slične tvrdnje Jovanović saopštava i na drugom kongresu KPCG kada ponavlja da je prvorazredni problem socijalističke zajednice „*vaspitanje i kulturno uzdizanje mlade generacije-budućih graditelja socijalizma*“. Jovanović u tom procesu prepoznaje ključno mjesto u školama u kojima naša omladinma „*treba da stekne socijalističke pojmove i poglede o društvu i svijetu*“.⁶⁸²

Stavovi o ideološkoj ulozi obrazovnog procesa među mladima, definisani u najvišim organima Komunističke partije preuzimaju sve institucije uključene u taj proces. Ministar prosvjete Niko Pavić pojašnjava da je cilj škole da vaspita graditelje i borce socijalizma i da vaspitači moraju neprekidno bdjeti nad svojim idejnim socijalističkim uzdizanjem, kako bi adekvatno vaspitali mladi socijalistički kadar. „*Nastava u našim školama mora biti naučna, i po sadržaju i metodu osvijetljena principima marksizma-lenjinizma, a vaspitanje u našim školama mora biti prožeto duhom novog jugoslovenskog patriotizma. Naša omladina mora da se vaspitava na primjerima heroja narodnooslobodilačke borbe i heroja rada na socijalističkoj izgradnji zemlje*“, objašnjava Ministar.⁶⁸³

Partijski ideolozi idu i korak dalje pa o ideološkom vaspitanju razmišljaju i predškolskim ustanovama. Čak i u tom uzrastu definišu se vaspitni ciljevi koji predviđaju. „*odgajanje zdrave i snažne djece, odane svojoj domovini*“. U osvrtu o načinu funkcionisanja dječijih vrtića u Crnoj Gori *Pobjeda* upućuje vaspitače u vrtićima da djecu vaspitavaju u duhu socijalističkih ideja. Te ideje odbacuju svaki oblik individualnosti. U prvom planu je kolektivna, šira društvena organizacija zbog čega „*još od ranih dana treba suzbiti egoizam i ojačati volju prema drugima*“.⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Govor Blaža Jovanovića na savjetovanje po pitanjima prosvjete i obrazovanja, *Pobjeda*, br. 300, 19 decembar 1949, str. 2.

⁶⁸² Referat Blaža Jovanovića o aktuelnim zadacima SKCK na II Kongresu SKCG, Titograd, 20. oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/54.

⁶⁸³ Pretres državnog budžeta za 1948. godinu u Narodnoj skupštini, DACG, Cetinje, MPRS, faskila 50, 1305; 60/1949.

⁶⁸⁴ Uloga dječjeg vrta u vaspitanju djece, *Pobjeda*, br. 25, 10 maj 1947, str. 5.

Čelni ljudi komunističke partije tvrde „*da je cjelokupni političko-vaspitni rad u Crnoj Gori usmjeren ka tome da se kod graditelja socijalizma razviju bezgranična ljubav prema nezavisnosti i slobodi socijalističke domovine*“.⁶⁸⁵ U ovom stavu sadržana je i suština ideološkog rada u obrazovnom procesu i potreba da se zvanični ideološki diskurs inkorporira u prosvjeti. U saopštenjima sa partijskih sastanaka, oni to uopšte ne kriju insistirajući da škola postane učionica novih komunista. Zbog toga je i stvoren novi pedagoški kadar, novi nastavni programi i udžbenici usaglašeni sa zvaničnom ideologijom i široka mreža obrazovnih institucija koji su zajedno bili na istom zadatku-stvaranja „*Novog čovjeka*“.

Izvjesne promjene u načinu organizovanja obrazovnog sistema u Crnoj Gori registrujemo nakon 1950. godine. Te promjene su posljedica odluka trećeg planuma KPJ. U skladu sa opštim društvenim reformama, došlo je do izvjesne decentralizacija obrazovnog sistema. Već u avgustu 1950. godine o tome raspravlja i Centralni komitet KPCG koji donosi odluku o prenošenju djela nadležnosti sa organa Ministarstva prosvjete na lokalni nivo u nadležnost sreskih-gradskih narodnih odbora. Decentralizacija je sprovedena preko *Savjeta za prosvjetu i kulturu* u sreskim narodnim odborima koji se u Crnoj Gori po uputstvima Savezne Vlade formiraju u decembru 1950. i januaru 1951. godine.⁶⁸⁶ Ovom odlukom Savjeti za prosvjetu i kulturu pri sreskim odborima dobili su nadležnost da postavljaju vaspitno osoblje u pretškolskim ustanovama, učitelje i upravnike u osmogodišnjim školama i nastavnike sedmogodišnjih i osmogodišnjih škola. Direktore sedmogodišnjih i osmogodišnjih škola takođe su birali su takođe sreski savjeti za prosvjetu i kulturu ali uz saglasnost i odobrenje Ministarstva prosvjete. Znatno veće kompetencije i nadležnosti dobili su svi direktori osnovnih i srednjih škola.⁶⁸⁷ Lokalni partijski organi dobili su i zaduženje da organizuju posebne sastanke na kojima bi se raspravljalo: „*o radu pojedinih škola, kvalitetu nastave, uspjehu učenika i ideološkom radu među prosvjetnim radnicima*“. U cilju podizanja kvaliteta nastave odlučeno je i da lokalni partijski organi izvrše selekciju i popunjavanje nastavničkog kadra. Kadar u prosvjeti ovim odlukama oslobođen je svih vanškolskih

⁶⁸⁵ Savo Brković, Sadržaj naše predizborne aktivnosti, „Pobjeda“, 30. X 1952, str. 2.

⁶⁸⁶ Zapažanja CK KPCG o osnivanju i radu savjeta za prosvjetu i kulturu sreskih narodnih odbora, Cetinje, 12 april 1951, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 83/1/51.

⁶⁸⁷ Rješenje Centralnog komiteta KPCG o prenošenju kompetencija sa Ministarstva prosvjete na sreske-gradske narodne odbore, Cetinje, 20 avgust 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 75/50.

dužnosti a dobili su i pravo na besplatan stan i ogrjev. Generalno, jedan od osnovnih zadataka reforme bio je i poboljšanje materijalnog sttusa prosvjetnih radnika i njihove uloge u društvu.⁶⁸⁸ Političko rukovodstvo Komunističke partije u Crnoj Gori povodom prosvjetnih reformi zaključuje da „*funkcija države u obrazovanju odumire a prenošenje zadataka i rukovođenje prebacuje se na mase*“. Naglašava se potreba poboljšanja materijalnog statusa prosvjetnih radnika, ali se istovremeno upozoravaju sve partijske organizacije da se ne zaboravi osnovna ideja reformi. Blažo Jovanović na savjetovanju objašnjava da je lakši dio posla - izgradnja školskih objekata završena i da se sada treba posvetiti unaprijeđenju uloge i značaja prosvjetnih radnika. Jovanović, insistira na formulacijama iz zaključaka trećeg plenuma KPJ koje su predviđale poboljšanje materijalnog sttusa učitelja. Traži od lokalnih povjerenika za prosvjetu da vode računa o snabdijevanju učitelja i uslovima u kojima rade.⁶⁸⁹

Obrazovni proces strogo je kontrolisan i nadziran od strane Komunističke partije. Osim nadzora Ministarstva prosvjete, partija razvija i druge mehanizme ideološke kontrole obrazovnog procesa. O pravilnom ideološkom usmjerenju obrazovnog sistema brinuo je pedagoški sektor Agitpropa. Zadatak tog sektora bila je kontrola obrazovnih sadržaja i prisustvo zvanične ideologije u prosvjeti. Pedagoški sektor vodio je računa o nastavnim planovima, sadržajima u udžbenicima i samom obrazovnom procesu. Pedagoški sektor Agitpropa bio je uključen u pripremu nastavnih programa, organizaciju nastave, ideološki rad sa nastavnim kadrom a neposredno nakon oslobođenja osnovni zadatak ovog odjeljenja bilo je opismenjavanje stanovništva.⁶⁹⁰

Jedan od vidova ideološke kontrole obrazovnog procesa bio je i uticaj na prosvjetne radnike. Ideološki rad među prosvjetnim radnicima Komunistička partija u Crnoj Gori sprovodi preko udruženja prosvjetnih radnika, takozvane *Zemaljske konferencije prosvjetnih radnika Crne Gore*. Ministarstvo prosvjete formalno je kontrolisalo rad udruženja ali je suštinski nadzor nad ideološkim radom ove organizacije bio u nadležnosti pedagoškog sektora Agitpropa. Udruženje je vodilo

⁶⁸⁸ Odluka Polithiroa CK KPCG o djelatnosti na liniji školstva, Titograd, 16 januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁶⁸⁹ Govor Blaža Jovanovića na savjetovanje po pitanjima prosvjete i obrazovanja, *Pobjeda*, br. 300, 19 decembar 1959, str. 2.

⁶⁹⁰ CK KPJ svim CK i PK- o reorganizaciji agitacije i propagande, Beograd, jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

računa o takozvanom „*ideološkom uzdizanju*“ prosvjetnih radnika. Preko raznih seminara, obuka i predavanja prosvjetni radnici upoznawali su se najvažnijim ideološkim osnovama socijalističkog društva i ulozi obrazovnog procesa u njemu. Udruženje je bilo obavezno da svoje aktivnosti usklađuje sa „*opštedržavnim zadacima i blisko sarađuje sa prosvjetnim vlastima kako bi se stvarale nove škole, ustanove i novi kadrovi*“. Rad udruženja prosvjetnih radnika bio je oslonjen na aktivnosti sindikalnih organizacija i drugih masovnih organizacija koje su djelovale u obrazovnom procesu.⁶⁹¹ Komunistička partija bila je direktno uključena u obrazovni proces i preko partijskih organizacija u školama. One su bile kontrolori partijske linije u obrazovnom sistemu. Partijske organizacije u školama brinule su o ideološkom usmjeravanju prosvjetnih radnika i pravilnom tumačenju nastavnog gradiva.⁶⁹²

Sa političkim promjenama 1950. godine i postepenim uvođenjem principa samoupravljanja stigle su i promjene u obrazovnom sistemu. Osnovni ideološki ciljevi nisu promjenjeni, forme rada samo su prilagođene novom samoupravnom sistemu. Za promjene u obrazovnom konceptu, ključni su zaključci trećeg plenarnog zasijedanja CK KPJ održanog krajem decembra 1949. godine. Zaključci su bili u duhu generalnih reformi sistema koji su predviđali: debirokratizaciju, demokratizaciju i decentralizaciju društva. U rezoluciji o školstvu od obrazovnog sistema očekuje se „*stvaranje novog, smjelog i odvažnog socijalističkog čovjeka*“. Insistira se na obrazovnom procesu u kome neće biti mjesta za ideje koje podstiču birokratizam i „*ukalupljenost misli*“. U duhu opštih društvenih reformi i u školstvo se uvodi princip decentralizacije pa se prosvjetni radnici ohrabruju da u obrazovnom procesu unesu sopstvenu inicijativnost.⁶⁹³

Partijske organizacije na svim novoima prepoznate su kao nosilac ovih reformskih promjena u obrazovanju. Politbiro CK Komunističke partije Crne Gore navodi da je „*vaspitanje novih, socijalističkih ljudi, jedan od najvažnijih zadataka Partije*“. Zato se svim partijskim organizacijama sugerije da pitanje škola i vaspitanja

⁶⁹¹ Zemaljska konferencija prosvjetnih radnika Crne Gore, *Pobjeda*, br. 15, 5 april 1947, str. 4.

⁶⁹² Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁶⁹³ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950-podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

omladine shvate kao jedan od najvažnijih zadataka socijalističke izgradnje.⁶⁹⁴ Smjernice trećeg plenuma CK KPJ, u Crnoj Gori počinju da se sprovede od februara 1950. godine kada se na trećem planumu KPCG definišu zadaci reforme u obrazovanju. Upravljaajući se odlukama plenuma iz Beograda i KPCG kao najvažniji zadatak reforme školstva postavlja vaspitanje „*novog, slobodnog i odvažnog socijalističkog čovjeka*“. Izazovi u realizaciji ovih ciljeva prepoznati su u slabom kvalitetu prosvjetnog kadra, neprilagođenim nastavnim programima, lošem materijalnom položaju prosvjetnih radnika i neorganizovanom sistemu školstva. Predlaže se vraćanje učitelja iz administrativnog aparata u škole, dodatno obrazovanje prosvjetnog kadra, kritički osvrt na postojeće nastavne planove i udžbenike, povećanje životnog standarda učitelja i reorganizacija mreže osnovnih i srednjih škola.⁶⁹⁵

U sprovođenju ovih odluka bilo je dosta lutanja jer su partijske organizacije reforme počele od kraja, odnosno poboljšanja životnog standarda prosvjetara. Gotovo svi partijski komiteti pola godine nakon usvajanja rezolucije, pažnju su usmjerili isključivo na materijalno-organizaciona pitanja postavljena u rezoluciji. To su pitanja društvenog položaja prosvjetnih radnika, njihovog nagrađivanja, snabdijevanja, uslovi stanovanja i uslovi u kojima se izvodi nastava. Ne sporeći važnost rješavanja egzistencijalnih pitanja prosvjetnih radnika, u partijskim organima tvrde da je to jednostrano tumačenje rezolucije. Precizira se da je suština reformskih procesa borba protiv birokratskog načina rukovođenja, i novom pristupu obrazovanju koji podrazumijeva mobilizaciju prosvjetnih radnika za stvaralački rad na unaprijeđenju školstva. Sprovođenje rezolucije trećeg plenuma na ovakav način omogućuje vaspitanje „*novog, smelog i odvažnog socijalističkog čoveka, čija su shvatanja široka i raznovrsna, kome su tuđi birokratizam i ukalupljenost misli*“. Da bi se ovo postiglo, neophodno je stvoriti nastavnički kadar koji će moći da vaspitava svestrano razvijenog čovjeka-graditelja i branioca socijalizma.⁶⁹⁶

⁶⁹⁴ Zaključci Politbiroa CK KPCG o sprovođenju III rezolucije plenuma CK KPJ, Cetinje, 30. decembar 1950, str.2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50

⁶⁹⁵ Treće Plenarno zasijedanje CK KPCG, *Partijski rad*, Cetinje, februar, 1950, str, 19, 20, 21.

⁶⁹⁶ Rodoljub Čolaković, Nekoliko napomena o sprovođenju rezolucije trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Partijska izgradnja*, Beograd, avgust-septembar 1950.

Osim partijskih organa koji su direktno uključeni u ideološki rad u školstvu, indoktrinacija učenika vrši se i preko masovnih organizacija. To su prije svega organizacije SKOJ-a odnosno Narodne omladine⁶⁹⁷ i organizacije saveza pionira. Uloga masovnih organizacija u obrazovnom sistemu nije toliko usmjerena na indoktrinaciju koliko na razvijanje „*socijalističkih vrijednosti*“, kod mladih. Tako organizacije Narodne omladine vode računa o uspjehu učenika, bore se protiv „*kampanjskog učenja*“ pokušavajući da kod učenika razvijaju radne navike. Suštinu svog ideološkog rada među učenicima, organizacija *Narodne omladine* prepoznaje u „*vaspitnom uticaju na svoje članove da oni učenje shvate kao svoju prvu i osnovnu društvenu obavezu*“.⁶⁹⁸ Članovi omladinskih organizacija svojim radom i ponašanjem trebalo je da budu primjer svim mladima. Kao neprihvatljivi oblici ponašanja protiv kojih se treba boriti navode se „*nadmetanje, ogovaranje, nepoštovanje rukovodstva, lične razmirice*“. Komunistička partija preko organa Narodne omladine u školama sprovodi različite obilike idejno-političkog i kulturnog rada. To su debatni kružoci, naučne grupe, literalne družine i slični oblici okupljanja učenika. U ovim grupama učenici su čitali i diskutovali o teorijskim tekstovima marksizma i lenjinizma, kao i referatima značajnih socijalističkih teoretičara. Organizacije Narodne omladine među učenicima su pokušavale da razviju kritiku i samokritiku, izbace „*frazerstvo*“ i ojačaju upornost mladih u sprovođenju postavljenih zadataka.⁶⁹⁹ Ideološki rad u školama pod okriljem *Narodne omladine* odvijao se prema detaljnim godišnjim planovima rada koji su obuhvaćali učenike niže gimnazije, srednjih, stručnih škola i učenike više pedagoške škole. U Gimnazijama i srednjim stručnim školama ideološki rad se odvijao kroz forme kružoka na kojima se raspravljalo o osnovnim ideološko-vaspitnim zadacima sistema. U okviru tih grupa formirani su i aktivni predavača u koje su pored starijih učenika ulazili i neki profesori. Ideološki rad za učenike 7 i 8 razreda gimnazije i polaznike više pedagoške škole organizovan je preko takozvanih diskusionih klubova. Ovi klubovi su bili stalno i njihov rad je bio aktivan tokom cijele školske godine.⁷⁰⁰

⁶⁹⁷ Organizacija SKOJ-a od 1948. godne transformiše se u Narodnu omladinu.

⁶⁹⁸ Izvještaj Centralnog komiteta Narodne omladine Crne Gore o radu u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

⁶⁹⁹ Neki podaci o radu SKOJ-a – radu školama, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

⁷⁰⁰ Izvještaj Centralnog komiteta Narodne omladine Crne Gore o radu u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

Pionirske organizacije takođe su kroz razne forme ideološko-organizacionog rada pokušavale najmlađima da približe vrijednosti socijalističkog sistema. Pionirske organizacije u Crnoj Gori bile su okupljene u okviru Savjeta Saveza pionira koji su činile 13 sreskih i 4 gradska savjeta saveza pionira. Rad pionirskih organizacija bio je usmjeren uglavnom na učenike nižih razreda. Osnovne forme rada u ovoj organizaciji bile su razne forme okupljanja učenika kroz različite grupe, sekcije, kroz konkurse za mlade prirodnjake, pohode, izlete i logorovanja. Osnovni nedostatak u radu sa pionirskim organizacijama prepoznaje se neadekvatnom načinu rada koji nije bio pristupačan djeci. Insistira se da sve forme organizovanja pionirskih udruženja moraju biti privlačne i interesantne djeci.⁷⁰¹

Masovne organizacije tako kroz različite forme rada pokušavaju da među mladima njeguju i razvijaju vrijednosti socijalističkog društva. Loše ocjene, nedovoljno vladanje i *nedrugarski odnos* prema vršnjacima tumače se kao *nesocijalističke* vrijednosti. U takvim slučajevima masovne omladinske ili pionirske organizacije pojavljuju se kao kontrolori socijalističkih vrijednosti i organi koji *vaspitnim radom* utiču da se te stvari promjene. Komunistička partija na ovaj način ostvariye direktnu kontrolu i uticaj među svim društvenim kategorijama pošto se svaka od ovih masovnih organizacija fokusira na posebne starosne kategorije učenika.

Nastavni planovi

Uticaj zvanične ideologije na obrazovni sistem, najilustrativnije se vidi u nastavnim planovima i programima rada obrazovnih institucija. Početkom 1944. godine kada nove vlasti na oslobođenim teritorijama organizuju mrežu osnovnih škola nagovještavaju se osnovni ideološki pravci obrazovnog procesa. Te prve škole na oslobođenim teritorijama radile su bez nastavnih planova, ali su učitelji dobili jasna uputstva i preporuke za nastavu. Sugerisano je da se djeci predočavaju „*najpozitivniji detalji u prošlosti i sadašnjosti crnogorskog i drugih naroda Jugoslavije*“. Na taj način djeca su trebala da usvoje najosnovnije pojmove o „*široj bratskoj zajednici naroda*

⁷⁰¹ Izvještaj Centralnog komiteta Narodne omladine Crne Gore o radu u 1950. godini, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

Jugoslavije“. Časovi muzičkog bili su rezervisani za pjevanje „rodoljubivih pjesama iz NOB-a“, a sva djeca trebala su i da nauče himnu *Hej Sloveni*. U fokusu nastave istorije trebala je da bude „borba naših naroda za slobodu“. Na prvom mjestu, tu su predavanja o narodnooslobodilačkoj borbi i „pokušaj povezivanja prošlosti sa narodnooslobodilačkom borbom“. Oslobodilačka borba i sukobi u drugom svjetskom ratu tako postaju model za tumačenje kompletne istorije.⁷⁰²

Formiranjem prvih zvaničnih prosvjetnih organa, umjesto uputstava, crnogorske prosvjetne vlasti pripremaju detaljne nastavne planove za osnovne i srednje škole. Nastavni planovi i programi pripremaju se po uputstvima saveznih prosvjetnih institucija. U Crnoj Gori ti planovi su sačinjeni na osnovu okvirnih planova i programa *Komiteta za škole i nauku pri vladi FNRJ*. Za pojedine predmete korišteni su i planovi i programi Ministarstva prosvjete Srbije. Nastavni planovi bili su obimni i zahtjevni zbog čega su nastavnici bili prinuđeni da brzo prelaze preko važnih poglavlja pa je sugerisano skraćanje programa i obima nastave u pojedinim predmetima.⁷⁰³

U planu za istoriju za osnovnu školu, kao zadatak nastave ističe se upoznavanje učenika sa prošlošću kako bi se oni kroz nastavu istorije „*vaspitavali za pravilno shvatanje sadašnjosti*“. Terminologija o pravilnom shvatanju sadašnjosti dobija na značaju ukoliko se pogleda struktura sadržaja iz prošlosti koji se proučavaju. To su sadržaji o borbi za slobodu i nezavisnost, Narodnooslobodilačkom pokretu i drugim temama, uglavnom iz novije istorije koji treba da kod učenika razviju „*ljubav i odanost prema FNRJ*“. Upravo se kroz postavljene ciljeve nastave istorije može prepoznati ideološki uticaj pošto se od nastave očekuje da učenike vaspitava u „*aktivne borce za borbu i nezavisnost, da učestvuje i razvija bratstvo i jedinstvo naših naroda i ostale tekovine Narodnooslobodilačke borbe*. I sam sadržaj nastavnih programa jasno sugerise na čemu je fokus nastave istorije. U trećem razredu kompletan nastavni sadržaj od 15 jedinica obrađuje cjeline od praistorije do posljednjih dana. Čak trećinu tog programa čine nastavne jedinice o posljednjih deset godina istorije (program je iz 1950. godine): *Trinaestojulski ustanak 1941; Sutjeska; Napad na Drvar; Narodni heroji NOB-a;*

⁷⁰² Odluka o početku rada u osnovnim školama, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

⁷⁰³ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

Maršal Tito. Na patriotskim osjećanjima i potrebi za „*razvijanje ljubavi prema domovini i socijalističkoj izgradnji*“ insistira se i u nastavnom planu geografije odnosno zemljopisa. Pjevanje kao jedan od premeta u osnovnim školama takođe u zadaciima nastave potencira „*jačanje patriotskih, socijalnih i estetskih osjećanja*“.⁷⁰⁴

Selekcijom nastavnih programa obrazovne vlasti jasno sprovode doktrinu vaspitanja mladih na tradicijama narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Analiza planova ukazuje da je period u kome Komunistička partija kroz oslobodilački rat preuzimala vlast u Jugoslaviji ključna tema obrazovnog procesa. Kroz nastavne sadržaje promovisu se sve vrijednosti socijalističkog društva i ideali na kojima se to društvo izgrađuje dok se istovremeno kritički odnosi prema svim vrijednostima prethodnih društvenih sistema. U nastavi istorije prihvatljivi su samo sadržaji iz NOB-a kao i sadržaji iz oslobodilačkih ratova protiv Osmanskog carstva koji treba da budu potvrda „*viševjekovne oslobodilačke tradicije*“ južnoslovenskih naroda. Centralno mjesto u obrazovnim planovima predstavlja i afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva kao i promocija kulta ličnosti Josipa Broza.

Udžbenici

Prosvjetni savjet, formiran neposredno nakon oslobođenja bio je zadužen i za pripremu udžbenika za škole. Savjet se odlučio da se u početku u Crnoj Gori „*uz izvjesne promjene u skladu sa našim prilikama*“ koriste udžbenici iz Srbije.⁷⁰⁵ Četvrtina svih posleratnih udžbenika bili su prevodi sa ruskog jezika dok su i ostali pravljani na osnovu Sovjetskog iskustva. Predratni udžbenici u novoj socijalističkoj državi nisu bili upotrebljivi. U tom dijelu sporni su bili predmeti: istorija, književnost, biologija i psihologija. Školske 1944/45 istorija se nije ni učila zbog nedostatka udžbenika.

Odmah nakon oslobođenja u januaru 1945. godine Povjereništvo za prosvjetu pri Predsjedništvu CASNO-a počelo je pripreme za izradu bukvara koji se koristio te školske godine. Bukvar od 65 strana pripremljen je brzo i od februara iste godine počeo je da se

⁷⁰⁴ Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije) za školsku 1950/51, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.

⁷⁰⁵ „Rad privremenog prosvjetnog saveza Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 37, 5. avgust 1945, str. 2.

koristi u osnovnim školama.⁷⁰⁶ Formiranjem prve crnogorske Vlade u aprilu 1945. godine, koncipiranje udžbenika za školu prešlo je u nadležnost Ministarstva prosvjete. Priprema i štampanje udžbenika organizovano je preko preduzeća *Narodna knjiga*. Iako je relativno brzo izdat veliki broj udžbenika, u nastavi je i dalje bilo više udžbenika sa strane nego onih koji su pripremljeni u Crnoj Gori. Tokom 1950. godine u nižim gimnazijama falili su udžbenici o književnosti, nacionalnoj istoriji, geografiji i udžbenici stranih jezika. U višim gimnazijama skoro svi udžbenici bili su iz Srbije ili neke druge republike. U crnogorskom Ministarstvu prosvjete objašnjavaju da je razlog za takvo stanje loš odziv autora na njihove konkurse za izradu udžbenika. Zbog toga su umjesto konkursa, kako navode formirali komisije za izradu čitanki za niže razrede gimnazije i srednje škole.⁷⁰⁷

Prvi crnogorski posleratni udžbenik koji se pojavio u nastavi bio je bukvar koji se u školama počeo koristiti već u februaru 1945. godine. U metodološkom smislu ovaj bukvar bio je identičan predratnim udžbenicima ali je u ideološkom djelu bio prilagođen novim okolnostima pa su „*riječi i tekstovi najviše zastupljeni iz dječijeg partizanskog života*“.⁷⁰⁸ Prvi bukvar pripremljen je za manje od mjesec, pa se već za sledeću školsku godinu pristupilo izradi novog. Osim novog bukvara pripremljena je i čitanka za prvi razred. Sadržaj bukvara iz 1946. godine najslikovitije približava šta Komunistička partija želi postići obrazovnom politikom. Đacima, u ovom slučaju onim najmlađim, socijalistička ideologija približava se već na prvom koraku njihovog obrazovanja. Vrijednosti, ideje i simboli socijalističkog društva slikovito se prezentuju kroz slova koja đaci treba da usvoje, ali je asocijacija na svako slovo potpuno jasan ideološki simbol novog socijalističkog društva. Kada uče slovo T, prvaci umjesto nekog slikovitog termina dobili su ilustraciju Josipa Broza, pa je Tito bio simbol glasa T. Termin za usvajanje slova P bili su pioniri uz propratni tekst da se „*pioniri vole i pjevaju pionirske pjesme, a najviše one o našem maršalu Titu*“. Sinonim za slovo B je Borba uz tekst o partizanskoj borbi i partizanima kao „*silnim borcima koji su potukli i istjerali okupatore*“. U nastavku istog teksta navodi se da su pioniri nosili jelo borcima, da se nisu plašili i da su

⁷⁰⁶ Priprema novog bukvara, *Pobjeda*, br. 9, 14 januar 1945, str. 6.

⁷⁰⁷ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

⁷⁰⁸ Priprema novog bukvara, *Pobjeda*, br. 9, 14 januar 1945, str. 6.

vikali „*svi u boj, svi za Tita*“. Čekić i srp bili su objašnjenje za slovi Č, uz sliku kovača i natpis „*živio savez radnika i seljaka*“. Slovo F, objašnjava se preko pojma Fabrika uz tekst koji objašnjava kako je fabrika tokom rata bila zapaljena i da su to učinili „*mrski fašisti*“. „*Hrabri partizani*“ otjerali su fašiste i sada uživamo u slobodi i radimo na obnovi porušene i opljačkane zemlje. Svuda se podižu nove kuće, fabrike i mostovi i udarnički radi kako bi se obnovilo porušeno.⁷⁰⁹ Slične ideološke poruke imamo i u udžbenicima za starije razrede. Čitanka za četvrti razred osnovne škole, kao i svi udžbenici štampani u izdanju Ministarstva prosvjete Crne Gore na prvim stranicama imaju sliku Josipa Broza uz tekstove ili kratke pjesme koje veličaju njegov kult ličnosti: *Sve što je teklo kojekuda/Svrnu jednom u korito/Pa veliku rijeku stvori/Drug nam Tito, Tito, Tito*. Sadržaj i izbor književnih sadržaja u čitanci takođe ukazuje na ideološke poruke koje su autori udžbenika željeli da približe učenicima. Čitanka je podjeljena na četiri cjeline od kojih se u tri naglašava važnost socijalističke ideologije. Osim poglavlja *Priroda*, u čitanci se nalaze cjeline: *Rad, Društvo i Domovina* u kojima ima jako puno sadržaja sa direktnim ideološkim porukama. U tim cjelinama imamo tekstove o značaju rada za socijalističko društvo, mašinama i njihovoj funkciji u izgradnji socijalizma, radnim herojima, štednji, narodnoj slobodi, junaštvu, Josipu Brozu, narodnim herojima partizanskim bitkama i sl. Izbor tekstova u čitanci trebalo je učenicima da približi neke od vrijednosti socijalističkog društva. U tekstu o radu, pravi se paralela sa pčelama u košnici u kojoj svaka pčela radi svoj posao. Ta aktivnost pčela povezuje se sa radom u seljačkoj zadruzi, gdje „*svak zna šta treba da radi i radi samo jedan posao uz pravilnu podjelu rada*“. Zatim priča o *sedam prutova* kao otvorena aluzija na politiku bratstva i jedinstva. U priči se spominje otac koji ima problema sa sedam nesložnih sinova koji ne mogu da se dogovore ni oko čega. Otac im postavlja izazov i uzima sedam prutova koje plete u jedan zajednički niz i nudi nagradu onome ko polomi niz. Svaki prut pojedinačno nije teško polomiti ali u nizu oni su neuništivi poručuje se u priči. Zbog toga i poruka „*da ako ne želite da vas neko jači polomi opašite se čvrstom uzicom sloge, jedan uz drugoga*“.⁷¹⁰

⁷⁰⁹ Bukvar i čitanka za osnovne škole u Crnoj Gori, Cetinje, 29 april 1946, str. 22, 35, 39, 44, 48,

⁷¹⁰ Čitanka za IV razred osnovnih škola u Federalnoj Crnoj Gori, Cetinje, 1945.

Ideološke poruke i vrijednosti socijalističkog sistema pronalazimo i u udžbenicima koji se pojavljuju nakon reformi iz 1950. godine kada je otvoren proces decentralizacije obrazovnog sistema. Promjene su primjetne u načinu organizovanja obrazovnog procesa dok su ideološke poruke u udžbenicima nepromjenjene. U čitanci za prvi razred osnovne škole iz 1954. godine nemamo tako otvorenih poruka u naslovima nastavnih jedinica ali su vrijednosti socijalističkog društva sadržane u većini tekstova čitanke. Tu su tekstovi o dobrim pionirima koji pomažu starijim, koji u javnom prevozu ustupaju mjesto ratnim invalidima, đacima koji idu u školu slušaju roditelje i učitelje i dobro uče. I u ovoj čitanci metafore u narodnom jedinstvu, ovoga puta kroz priču o pet prstiju. U priči se prsti raspravljaju koji je od njih najbolji i ko najviše vrijedi, ali je završna poruka teksta da „*svi mi prsti, najviše vrijedimo kada se sastanemo sa drugovima na drugoj ruci u svakom poslu*“. Tekstovi o prvom maju, prazniku rada i jednom od najradosnijih dana u godini. Datumu kojem se raduju i učenici, „*naručito dobri đaci koji jesenas nijesu znali ni jedno slovo a danas čitaju i pišu*“. O prvom maju prazniku koji podsjeća na obavezu rada i stihove: *Ko je vrijedan, ko je mlad/Hajde s nama sad na rad!/ Živo, naprijed, jedan dva/tu smo vrijedna djeca sva/Da radimo snagom svom/za naš narod za naš dom*“. U čitanci, naravno, na prvoj stranici velika fotografija Josipa Broza ali i u samom udžbeniku tekstovi koji veličaju Titov kult ličnosti. U priči *Titova slika*, djevojčica Slavka se oduševljava uramljenom slikom koju njen otac donosi u kuću. To je fotografija Josipa Broza koja se djevojčici jako svidjela i koja u razgovoru sa bakom, majkom i ocem saznaje da svi oni jako vole Josipa Broza zbog čega i sama djevojčica počinje da voli Tita. U priči, baka objašnjava Slavki da je Tito jedna vrsta oca svima njima pošto se on „*mnogo brine za naše ljude, najviše za djecu. Zato ga svi ljudi i sva djeca vole*“. Djevojčica oduševljena onim što je čula i vidjela, u priči, već sutra cvijećem kiti Titovu sliku i srećno pjeva „*Druže Tito, naša mila diko/tebe voli i staro i veliko*“.⁷¹¹ Nešto slojevitije i detaljnije, ali ideološki identične stavove nalazimo i u čitanci za četvrti razred osnovne škole iz 1954. godine. I u ovom udžbeniku velika fotografija Josipa Broza na početku knjige i tekstovi u kojima se afirmiše njegov lik i djelo. U čitanci, Titova poruka pionirima da slušaju i uče od svojih učitelja koji žele „*da stvore od vas dobre i prosvijećene građane naše zemlje. Učite uporno i ozbiljno jer*

⁷¹¹ Čitanka za I razred osnovne škole, Cetinje, 1954.

znanje ima veliku važnost za građane socijalističke zemlje. Imajte uvijek na umu da prema socijalističkoj Jugoslaviji imate velike obaveze. Učite i postanite svjesni građani socijalističke Jugoslavije“. I u ovom udžbeniku pjesme o Josipu Brozu: *Titova djeca mi smo/pioniri, junaci/Mi, mali, volimo Tita/i Tito voli male/U ljubavi i slozi/živimo ko od šale*.⁷¹²

Udžbenici istorije takođe su veoma ilustrativan primjer snažnog ideološkog uticaja na učenike. Najznačajniji dio predmetnih jedinica u nastavi istorije posvećen je periodu NOB-a. U tim tematskim cjelinama afirmišu se vrijednosti partizanskog pokreta, komunističke ideologije i oslobodilačkog rata. Sve ono što je nasljeđe prethodnih društvenih sistema, naročito društva između 1918. i 1941. godine karakteriše se kao loše, nazadno, nedemokratsko i upereno protiv interesa naroda. Istorijsko tumačenje 1918. godine kada je formirana Jugoslavija u novim udžbenicima objašnjava se kao period neispunjenih očekivanja. Navodi se da očekivanja naroda Jugoslavije nisu ispunjena, prevashodno *„težnje narodnih masa o ravnopravnosti južnoslovenskih naroda i socijalnoj jednakosti“*. Vlast se po tom tumačenju bojala *„revolucionarnosti masa“* zbog čega je i došlo do ukidanja komunističke partije, koja se u novim udžbenicima predstavlja kao jedina progresivna politička snaga koja se borila za stvaranje *„istinske demokratije i revolucije u Jugoslaviji“*. Vlast je, objašnjava se, bila prepuštena buržoaziji koja se bogatila na računa narodnih masa a država je pretvorena u koloniju velikih sila. U takvim uslovima, tvrdi se da je revolucionarna smjena vlasti tokom oslobodilačkog rata bila je potpuno legitimna jer je bilo potrebno promijeniti *„nenarodni režim“*.⁷¹³ Poseban fokus u udžbenicima istorije posvećen je oslobodilačkom ratu, narodnoj vojsci odnosno kasnije jugoslovenskoj narodnoj armiji. Potencira se da je Jugoslovenska vojska *„narodna i revolucionarna vojna snaga“*. Učenicima se sugerije da armija *„nije samo oružana snaga već i graditelj socijalizma u kojoj se kadrovi vaspitavaju u duhu socijalističkog patriotizma“*. Detaljno se u udžbenicima istorije objašnjavaju svi događaji iz oslobodilačkog rata i naglašava *„velika moralna snaga, herojstvo i požrtvovanje naših boraca“*. Oslobodilački rat tumači se kao pokret koji je

⁷¹² Čitanka za IV razred osnovne škole, Cetinje, 1954.

⁷¹³ „Jugoslavija od 1918 do 1941 godine“, *Istorija naroda Jugoslavije od 1848 do danas za VII razred osmogodišnje škole*, Cetinje, 1956, str. 105-115.

imao dva cilja: „*nacionalno oslobođenje zemlje i stvaranje istinski demokratske vlasti u novoj Jugoslaviji*“.⁷¹⁴

U udžbenicima istorije ali i čitankama za osnovnu školu često se pojavlju tekstovi o oslobodilačkim pokretima i ratovima protiv Osmanskog carstva. Borba protiv Osmanskog carstva ima karakter oslobodilačkog rata i povezuje se sa oslobodilačkim pokretom tokom Drugog svjetskog rata. Suština tih analogija je pozivanje na tradiciju oslobodilačkih ratova pošto je komunistima potrebno istorijsko utemeljenje oslobodilačkog pokreta koji su oni predvodili tokom Drugog svjetskog rata. To istorijsko utemeljenje pronalaze u ratovima protiv Osmanskog carstva zbog čega su te teme dosta česte u sadržajima udžbenika iz ovog perioda. U čitanci za četvrti razred i priča o crnogorskim junacima koji su radije umrli na vješalima nego izdali svoj narod. U priči u kojoj se ističe „*hrabrost crnogorskih junaka koji su prije pošli u smrt nego postali izdajnici svoga naroda*“, može se praviti paralela sa događajima iz Drugog svjetskog rata. Ovim tekstovima stvara se slika da je u tradiciji crnogorskog društva utemeljena vrijednost slobode i da će se prije umrijeti nego postati izdajnik.⁷¹⁵

Snažno oslonjeni na zvaničan ideološki diskurs socijalističkog sistema, udžbenici koji se pojavljuju u nastavi u crnogorskim školama predstavljaju značajno sredstvo za indoktrinaciju mladih. Njihov sadržaj, izbor tema i način prezentacije potpuno je uklopljen u zvaničan ideološki okvir. U udžbenicima se promovišu vrijednosti novog sistema, afirmiše oslobodilački rat i revolucionarne promjene koje je on donio. Čak se i u istorijskim predstavama iz prošlosti traže analogije koje se povezuju sa ideološkim vrijednostima novog sistema, kako bi se kroz takozvanu istorijsku potvrdu, dodatno istakle vrijednosti socijalističkog društva u nastajanju.

Prosvjetni radnici kao ideolozi

Od samog početka organizovanja obrazovnog procesa u Crnoj Gori, učitelj je imao jasnu ulogu ideološkog radnika koji je u učionici promovisao vrijednosti

⁷¹⁴ „Razvitak i stvaranje JNA i njen karakter“, *Istorija naroda Jugoslavije od 1848 do danas za VII razred osmogodišnje škole*, Cetinje, 1956, str. 124.

⁷¹⁵ „Bolje u smrt nego u izdajnike“, *Čitanka za IV razred osnovne škole*, Cetinje, 1954, str. 70.

socijalističkog društva. U odluci o organizovanju mreže osnovnih škola u Crnoj Gori u martu 1944. godine, stručnost učiteljskog kadra i njegova posvećenost obrazovnom procesu stavlja se u drugi plan. U prvom planu umjesto njegovih „*umješnosti i pedagoških sposobnosti*“ stavlja se njegova „*ljubav prema narodu i odanost narodnooslobodilačkoj borbi*“.⁷¹⁶ Prosvjetni kadar u socijalističkom društvu dobio je ulogu ideološkog radnika koji se bori protiv „*kulturne zaostalosti koja je osnovna i najtežnja smetnja izgradnji socijalizma*“. Prosvjetni radnici osim svoje pedagoške uloge dobijaju i zadatak da se bore protiv „*nasljeđa zaostalosti*“ zbog čega moraju biti jedna vrsta „*univerzalnog čovjeka koji ima odgovore na sva pitanja*“. Kako bi ispunio očekivanja socijalističkog društva, prosvjetni radnik mora biti „*dobar marksista*“ i u prvim redovima borbe za socijalizam.⁷¹⁷

Već u prvim stavovima novih socijalističkih vlasti bilo je apsolutno jasno da prosvjetni kadar koji je radio između dva svjetska rata nema šta da traži u novim okolnostima. Crnogorski komunisti već u januaru 1945. godine problematizuju pitanje: „*Da li kulturno-prosvjetni kadar koji je prošao kroz obrazovanje i školu stare Jugoslavije, stvarno sposoban i dorastao da odgovori novim zadacima? Da li će se taj rad pretvoriti u bijedno čeprkanje po površini, okićeno lažnom frazeologijom, radi zadovoljavanja forme na štetu sadržaja i da li će se on svesti na nešto što bi se svelo na vraćanje na staro?*“. Za njih nema dileme da takav prosvjetni kadar, kakvim ga oni predstavljaju, ne može učestvovati u obrazovnom procesu. Po njihovim tvrdnjama prosvjetni kadar obrazovan u staroj Jugoslaviji ima „*zamaqljen vid a njegov pogled na svijet je nedovoljno jasan, zastrt opsjenama i predrasudma*“. Novi prosvjetni kadar po tom tumačenju treba da radi u interesu naroda i da bude iz redova naroda i da ga čine „*borci kulturno-prosvjetnog fronta*“.⁷¹⁸

Stavovima o prosvjetnom kadru koji se odvojio od naroda, koji je u obrazovnom procesu tragao za formom a ne za suštinom nagovještava se da će ideološko opredjeljenje biti ključni elemenat obrazovne politike. To se potvrđuje u partijskim izvještajima u kojima se otvoreno favorizuje ideološko opredjeljenje u odnosu na

⁷¹⁶ Odluka o početku rada u osnovnim školama, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 234.

⁷¹⁷ Borba protiv kulturne zaostalosti važan zadatak učiteljskih udruženja, *Pobjeda*, br. 57, 7 mart 1951, str. 4.

⁷¹⁸ Jovan Koprivica, „Pred rješavanjem kulturno-prosvjetnih zadataka“, *Pobjeda*, br. 9, 14 januar 1945, str. 6.

stručnost prosvjetnog kadra. U izvještajima prosvjetni radnici se dijele u dvije kategorije. Uslovno, ta podjela vrši se na one starije prosvjetne kadrove koji imaju obrazovanje, znanje i iskustvo ali ne prihvataju ideološki obrazac novog sistema. Drugu grupu čine mlađi kadrovi koji su ideološki potpuno usmjereni, ali nemaju stručnost i obrazovanje za posao prosvjetnog radnika. Koristeći formulacije o „*preorjentisnju starog nastavnog kadra*“, „*aktivnom otporu za ispunjenje i sprovođenje naprednih mjera*“, „*visokom političkom sviješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama*“, jasno se u izvještaju partijske komisije za škole može zaključiti da je ideologija ispred stručnosti. Partijska komisija za škole daje prednost mlađem, ideološki usmjerenom prosvjetnom kadru koji nedostatak obrazovanja i stručnosti „*nadoknađuje visokom političkom sviješću i pozitivnim stavom prema narodnim tekovinama i narodnoj državi*“.⁷¹⁹ Obrazovanje i produkcija novog učiteljskog kadra tako postaje važan zadatak obrazovnog sistema. Struktura postojećeg prosvjetnog kadra, otežavala je realizaciju tih ciljeva. Obrazovan uglavnom između dva svjetska rata, taj prosvjetni kadar nije se uklapao u ideološki obrazac novog sistema. Novom sistemu bio je potreban nastavni kadar obrazovan u duhu narodnooslobodilačke borbe, revolucije i marksizma, spreman da takva ubjeđenja prenosi studentima i učenicima.⁷²⁰

Komunisti u učitelju vide agitatora koji će među učenicima širiti socijalističku ideologiju. O tome krajem 1949. godine piše i *Pobjeda* navodeći da je glavna dužnost svakog učitelja proučavanje marksističko-lenjinističke literature i usvajanje ove ideologije.⁷²¹ To je potvrđeno na skupštini Sindikata prosvjetnih radnika Crne Gore na Cetinju u novembru 1949. godine. Radomir Komatina, član Politbiroa CK KP Crne Gore, je izjavio da je dužnost prosvjetnih radnika da se bore za izgradnju socijalizma i pobjedu principa marksizma-lenjinizma.⁷²² Predsjednik Zemaljskog odbora Saveza prosvjetnih radnika Crne Gore Đoko Pejović pojašnjava da će ispunjavanjem zadataka u prosvjeti učitelji pomoći „*izgradnju socijalizma u našoj zemlji, za potpunu pobjedu stvari za koju se bore naši narodi pod rukovodstvom Partije i druga Tita...Samo visoko odgovoran*

⁷¹⁹ Zaključci komisije za škole, Cetinje, 7. mart 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

⁷²⁰ Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1988, treća knjiga, str. 144-145.

⁷²¹ Marko Marković, Uškolovati svu djecu odraslu za školu – osnovni zadatak koji treba riješiti, „Pobjeda“, 18. IX 1949, str. 5.

⁷²² „Pobjeda“, 5. XI 1949, str. 2.

*učitelj duboko svjestan svoje uloge i zadataka može postati rukovodilac na podizanju socijalističke svijesti naše omladine*⁷²³.

Komunistička partija, kao nosilac ideološkog rada u ovom procesu definiše dva prioriteta zadatka. Prvi je ideološko „*prevaspitanje*“ postojećeg nastavnog kadra a drugi je produkcija novog prosvjetnog kadra obrazovanog na idejama socijalizma. Novi prosvjetni kadar u prvom redu činili su takozvani privremeni učitelji koji su nakon nekoliko mjeseci kursa dobijali priliku da uđu u nastavni proces. Tako niski kriterijumi u selekciji prosvjetnog kadra bili su posljedica obrazovne politike koja je insistirala na širokoj mreži osnovnih škola. Privremeni učitelji obrazovani su na tromjesečnim kursovima, ali su za vrijeme ljetnjih odmora bili u obavezi da pohađaju nove tromjesečne kurseve. Kursevi, odnosno *tečajevi* kako se nazivaju u terminologiji Ministarstva prosvjete u svom sadržaju imali su „*stručna predavanja i predavanja iz ideološko-političkog uzdizanja učitelja*“.⁷²⁴

Komunistička partija vjeruje da prosvjetni kadar ima najveću odgovornost u stvaranju socijalističke kulture, zbog čega učitelji, nastavnici i profesori moraju usvojiti osnove marksizma-lenjinizma.⁷²⁵ U partijskim izvještajima uvijek se ističe ideološko opredjeljenje prosvjetnih radnika, odnosno njihova posvećenost vrijednostima socijalističkog društva. Iz tog razloga u Partiji insistiraju na ideološkom obrazovanju prosvjetnog kadra. Ideološki rad u školama, odnosno „*ideološko podizanje i prevaspitanje prosvjetnih kadrova*“, realizuje se preko sindikalnih organizacija prosvjetnih radnika.⁷²⁶ Komunistička partija u učionici želi učitelja ideologa koji među đacima širi vrijednosti socijalističkog društva. Upravo zbog toga, kao najveći grijeh nekim prosvjetnim radnicima stavlja se takozvana „*bezidejnost*“, odnosno nastava bez ideološke poruke. Takav način predavanja u Partiji prepoznaju kroz „*hladno i apolitično prikazivanje pojedinih pojava i suvoparno registrovanje činjenica bez marksističke analize*“. Kako bi takve pojave izbacili iz obrazovnog procesa, Ministarstvo prosvjete u saradnji sa Savezom prosvjetnih radnika počinje organizovanje političkih kurseva za nastavnike. Seminari se organizuju i u saradnji sa Agitpropom na kojima se kroz stručne

⁷²³ Đ. Pejović, Učitelj – borac za kulturno-prosvjetni napredak sela, „Pobjeda“, 29, I 1950, str. 5.

⁷²⁴ U toku ljeta održaće se tečajevi i seminari za sve učitelje naše Republike, *Pobjeda*, br. 143, 17 jun 1948, str. 3.

⁷²⁵ DACG, Cetinje, MPRS, faskila 50, 1305; 2/1949.

⁷²⁶ Zaključci komisije za škole, Cetinje, 7. mart 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

referate raspravljalo o pojedinačnim praktičnim pitanjima. Obaveza svakog učitelja bio je i samostalan ideološki rad. Taj proces „*individualnog uzdizanja*“ učitelja podrazumijevao je čitanje dnevne štampe, časopisa i druge ideološke literature.⁷²⁷

Uloga učitelja-ideologa, u socijalističkom društvu koje se razvija u Crnoj Gori nakon Drugog svjetskog rata bilo je najznačajnije na selu. Neposredno nakon rata čak 80% stanovništva živi na selu a društveni, socijalni i kulturni milje crnogorskog sela bio je sušta suprotnost onog što su zamišljali komunistički ideolozi. Zbog toga je Komunistička partija značajan dio svoje pažnje usmjerila prema učiteljima na selu od kojih se očekuje da budu zvanični predstavnici nove ideologije u svojoj sredini. Seoski učitelj, prema zvaničnim stavovima trebalo je „*duboko da bude povezan sa svim tekovinama i borbom svog naroda*“. Partija učitelja zamišlja kao misionara u zaostaloj seoskoj sredini, objašnjava se da je seoski učitelj „*sukobljen sa kulturnom zaostalošću svoga naroda odlučno stupio u novi boj, pomognut od Partije i Narodne vlasti on nastavlja započeto djelo prosvjećivanja*“. Učitelj se tim svojim aktivnostima stavlja u funkciju „*socijalističkog probražaja sela*“ i svojim ponašanjem, aktivnostima i ideološkim radom među seoskom populacijom preuzima funkciju vaspitača. Naglašava se da svaki seoski učitelj mora da bude upoznat sa „*linijom Partije i osnovama marksizma i lenjinizma*“. Na taj način on treba da „*kolebljive izvede na pravi put*“ a da preko učenika učestvuje i u ideološkom vaspitanju njihovih roditelja.⁷²⁸

Društvene reforme sprovedene tokom 1950. godine, odnosno odluke trećeg plenarnog zasijedanja CK KPJ iz decembra 1949. godine predviđale su i novu ulogu i zadatke prosvjetnog radnika. Nastavnički kadar, po tim tumačenjima trebalo je da bude nosilac reformi. Sva sreska udruženja nastavnika i profesora su dobila zadatak da budu garancija očuvanja narodne socijalističke revolucije, socijalističke izgradnje i naučno-materijalističkog shvatanja života i društva. Predsjednik Udruženja je bio Đoko Pejović, koji je 1950. godine napisao: „*Vaspitati u školama novog, slobodnog i odvažnog socijalističkog čovjeka može samo nastavnik koji se uzdiže kroz borbu protiv zastarjelih metoda rada kroz slobodan idejni razvitak i smjelo podizanje sopstvene*

⁷²⁷ Izvještaj uprave za agitaciju i propagandu CK KPCG o školama, nedatirano, Titograd, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/50.

⁷²⁸ Narodni učitelj i njegova uloga u socijalističkom preobražaju sela, *Pobjeda*, br. 158, 3 jul 1949, str. 5.

*inicijative. Drugim riječima, sistematska borba za usvajanje marksizma-lenjinizma, kroz pravilno razrađivanje naše stvarnosti, Narodne revolucije i puteva socijalističkog razvitka naše zemlje – predstavlja osnovni uslov socijalističkog obrazovanja i vaspitanja naše omladine u školama. Sistem ideološko-vaspitanog izgrađivanja prosvjetnih radnika ne možemo odvojiti od zadataka njihovog stručnog uzdizanja, od primjene zakona dijalektičkog i istorijskog materijalizma.*⁷²⁹ Reforme sa početka pedesetih tako su samo potvrdile ideološke obaveze prosvjetnih radnika da učenicima prenose vrijednosti socijalističkog sistema. Politička neutralnost u učionici je poistovjećivana sa političkim neprijateljstvom. Vlast je tražila da se svi prosvjetni radnici politički aktiviraju i da im u tome pomognu partijske i masovne organizacije zadužene za razvoj prosvjete i kulture.⁷³⁰

Sprovođenje novih, reformskih zadataka, za Komunističku partiju u Crnoj Gori još jednom je otvorilo pitanje stručnosti, odnosno nestručnosti nastavnog kadra. Stari, stručni kadar postepeno se povlačio a novi nije mogao istovremeno ispuniti kriterijume stručnosti i ideološke podobnosti. Agitprop komisija konstatuje da je tokom 1949. godine u Učiteljskoj i Višoj pedagoškoj školi 30% nastavnika bilo nestručno. Još gore je bilo u osnovnim školama, od 897 učitelja čak 461 od njih nije imao potrebne kvalifikacije.⁷³¹ Nestručnost učiteljskog kadra kritikuje i visoki funkcioner KPJ Rodoljub Čolaković u svom tekstu na trećem plenumu CK KPJ o obrazovanju. On navodi da izuzev Slovenije u svim ostalim republikama predaju „učitelji-kursisti“, čija je opšta kultura i pedagoška sprema nedovoljna. Zbog toga je, tvrdi Čolaković, iluzorno očekivati da takvi učitelji svojim iskustvom mogu da obogate pedagošku nauku ili poboljšaju školske programe. Oni sa teškom mukom, zaključuje on, savlađuju i svoje dnevne obaveze noseći prevelik teret na svojim još nejakim pedagoškim plećima.⁷³²

Snažan ideološki uticaj na mlade, obrazovni sistem stigao je zahvaljujući novom pristupu obrazovnoj politici, takozvanom modelu narodne škole. Taj model stvoren je na principima obaveznog, besplatnog školovanja koje je zahvaljujući široko

⁷²⁹ „Partiski rad“, organ CK KP Crne Gore, godina 2, broj 7, Cetinje, 15. IV 1950, str. 3

⁷³⁰ Milo Jovičević, Prosvjetni radnik u našem društvu, „Pobjeda“, 27. III 1952, str. 1. i 7.

⁷³¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 41, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁷³² Rodoljub Čolaković, Nekoliko napomena o sprovođenju rezolucije trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, *Partijska izgradnja*, str. 6, Beograd, avgust-septembar 1950.

formiranoj mreži škola za kratko vrijeme u obrazovni proces uključilo skoro cjelokupnu populaciju mladih. Uz uključivanje masovnih organizacija: Narodne omladine i Saveza pionira, komunističke vlasti izgradile su sistem u kome je skoro bilo nemoguće ostati izvan uticaja zvanične ideologije. Masovne organizacije mladih bile su jedna vrsta podrške obrazovnom sistemu i njihova uloga svodila se na afirmisanje socijalističkih vrijednosti među mladima. Kroz razna predavanja, okupljanja članova i slične metode kolektivnog rada, masovne organizacije pokušavale su među ovom populacijom da njeguju vrijednosti socijalističkog društva. Afirmišu se vrijednosti drugarstva, učenja, stvaralaštva, kolektivnog obilježavanja značajnih datuma i slično, dok se pojave kao što su nadmetanje, ogovaranje, loši rezultati u školi, nepoštovanje rukovodstva, ogovaranje i slično, karakterišu kao nasocijalističke vrijednosti.

Konkretno, ideološki uticaj na mlade socijalistički sistem u Crnoj Gori vršio je preko nastavnih planova i programa, udžbenika i prosvjetnog kadra. Kontrola i nadzor cijelog obrazovnog procesa koordinisana je iz Komunističke partije, koja je preko Ministarstva prosvjete i Pedagoškog sektora Agitpropa razvila mehanizme koji su omogućili prisustvo zvanične ideologije u obrazovnom procesu. Prva karika u tom procesu bili su prosvjetni radnici koji u obrazovnom sistemu koji se izgrađuje u Crnoj Gori između 1945. i 1955. godine predstavljaju promotere socijalističkog društva u učionici. Komunistička partija otvoreno zahtijeva od prosvjetnih radnika ideološku angažovanost zbog čega i pristaje na kompromis da ideološku podobnost stavi ispred stručnosti. Po partijskim mjerilima, prva i osnovna karakteristika prosvjetnog radnika treba da bude njegova ljubav prema narodu i socijalističkom društvu a tek nakon toga stručnost i pedagoške sposobnosti.

Analiza nastavnih planova i udžbenika ukazuje da je ogroman broj nastavnih jedinica, prevashodno iz društvenih nauka bio koncipiran tako da direktno afirmiše i podržava vrijednosti socijalističkog društva. Uporedo sa tim procesom, kroz sadržaj nastavnih jedinica i udžbenike, kritički se odnosi prema svim vrijednostima prethodnog sistema i na svaki mogući način potencira da je socijalistički sistem najbolji društveni okvir za jednu zajednicu. Tradicija Narodnooslobodilačkog ratovanja pojavljuje se kao ključna tema svih društvenih nauka. Sadržaji iz književnosti uglavnom se oslanjaju na teme iz NOB-a a u nastavi Istorije čak jedna trećina svih nastavnih jedinica iz istorije

posvećena je temama iz četiri godine oslobodilačkog rata. U nastavnim planovima i udžbenicima snažno se afirmišu i aktuelne ideološke vrijednosti socijalističkog društva. Tako su sadržaji o idealima rada, izgradnji i obnove države, bratstvu i jedinstvu Jugoslovenskih naroda, novim društvenim snagama i kultu ličnosti Josipa Broza značajno zastupljeni u planovima i programima ovog perioda.

Snažnom kontrolom i direktnim usmjeravanjem Komunističke partije, između 1945. i 1955. godine u Crnoj Gori je stvoren obrazovni sistem koji je bio u funkciji podrške zvanične ideologije. Obrazovni sistem organizovan je kao jedan vid vaspitnog procesa sa ciljem da od mladih formira ideološki svjesne pojedince koji bi u bliskoj budućnosti bili spremni da unaprijeđuju socijalističke vrijednosti i baštine definisane ideološke ciljeve.

MEDIJI U FUNKCIJI IZGRADNJE IDEOLOGIJE

Kontrola svih segmenata izvršne vlasti koju Komunistička partija u Crnoj Gori ostvaruje nakon drugog svjetskog rata podrazumijevala je i apsolutnu kontrolu medija. Za Partiju, kao nosioca izvršne vlasti, angažovanost medija i njihova uloga u promociji socijalističkih društvenih vrijednosti bila je preduslov političke borbe. Takav pristup i društveno angažovanje medija, Partija u Crnoj Gori definiše na osnovu temeljnih ideoloških stavova komunističkog pokreta. Oni se oslanjaju na stavove jednog od najvažnijih komunističkih ideologa, Vladimira Ilića Lenjina koji je kao prvi zadatak političke borbe i organizovanja radničke klase insistirao na formiranju *„borbenog političkog lista koji će voditi propagandu i agitaciju za shvatanje revolucionarne socijaldemokratije“*.⁷³³

Na tim principima, definiše se i položaj medija u crnogorskom društvu u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata. Po tumačenju komunista, štampa u socijalističkom društvu treba da služi interesima radnog naroda i da se kao takva bori za njihova prava. Njena uloga je da bude *„mobilizator masa, borac za jedinstvo narodne vlasti“*. Partijski vrh od štampe očekuje da bude *„moćno oružje u rukama narodnih*

⁷³³ *Istorija svesavezne komunističke partije boljševika*, Beograd, 1948, str. 40.

masa, vaspitač i organizator masa u radu za bolji i srećniji život naroda“.⁷³⁴ Ukratko, funkcija štampe, odnosno medija u socijalističkom društvu fokusira se na promociju i afirmisanje novih ideoloških vrijednosti. U takvoj percepciji, mediji imaju „*vaspitnu ulogu usmjerenu na formiranje novog čovjeka*“, dok cijeli proces kroz izbor tema i način njihove prezentacije kontroliše Komunistička partija.

Istovremeno, štampa odnosno mediji u socijalističkom društvu, predstavljaju snažan instrument jačanja komunističke vlasti. Za njih mediji predstavljaju oružije za konačan obračun sa svim klasnim neprijateljima, odnosno neprijateljima socijalističkih društvenih odnosa. Komunisti objašnjavaju da štampa treba da bude „*moćno oružije jedne klase u borbi protiv druge klase*“. Podrazumjeva se da komunistička štampa treba da afirmiše socijalističke vrijednosti i kritikuje sve ono što ima veze sa kapitalizmom. U tom pravcu, pravi se i jasna distinkcija između „*socijalističke i buržoazijske štampe*“. Po komunistima, prva je „*istinita, služi radnom narodu i bori se za njegove interese*“, dok je buržoaska štampa „*puna senzacija, kleveta, laži, odiše mržnjom prema radnicima i raspiruje mržnju jednog naroda prema drugom*“.⁷³⁵ Za komuniste, takozvana buržoaska štampa služi interesima vladajućih klasa i ona je u funkciji „*držanja u potčinjenosti i eksploataciji većine društva*“. Takva štampa, po njima, sakriva od radnika istinu i stvarnost i skreće pažnju od njihovih životnih problema. Zbog toga socijalistička štampa za njih predstavlja najefikasnije sredstvo za borbu protiv kapitalizma i buržoazije, „*moćno sredstvo u rukama oslobođenih radnih masa za gušenje otpora svrgnute klase eksploatatora*“.⁷³⁶

Za Komunističku partiju najvažnija funkcija štampe je njena uloga u širenju ideologije, odnosno kako to komunisti nazivaju „*njena vaspitno-društvena uloga*“. Komunisti štampu, odnosno medije, prevashodno doživljavaju kao instrument opšte društvene emancipacije u okviru čega se podrazumjeva i njena „*vaspitna uloga*“. To suštinski znači upoznavanje najširih društvenih masa sa idejama socijalizma, njihovo afirmisanje i u konačnom stvaranje atmosfere koja će omogućiti da te ideje postanu opšteprihvaćene. U partijskoj terminologiji, očekivanja od štampe definišu se kao

⁷³⁴ Borba-naše moćno oružije u borbi za obnovu i izgradnju zemlje, *Pobjeda*, br. 8, 23 feb 1947, str. 1.

⁷³⁵ T. Srdanović, Kritički osvrt na našu štampu, nedatirano, , DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁷³⁶ M. Vugdelić, „Štampa – moćno oružije radnih masa u borbi za bolji život“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

potreba sistema da mediji budu „*instrument prosvjećivanja i socijalističkog vaspitanja trudbenika – njihov mobilizator i organizator u stvaranju boljeg i kulturnijeg života*“.⁷³⁷ Takav pristup naglašava i prvi čovjek Partije, Josip Broz, koji fokus stavlja na „*vaspitavanje i prevaspitavanje širokih narodnih masa u socijalističkom duhu*“. Naglašava da socijalistička štampa mora biti „*idejna*“ i potpuno u skladu sa socijalističkom ideologijom jer jedino tako može vaspitavati i širiti ideje socijalističke države u društvu. Broz kaže da za razliku od buržoaske štampe koja je po njemu senzacionalistička i koja služi da „*zagolica maštu malograđanina i pomogne mu da bolje zaspe nakon ručka*“, socijalistička štampa isključivo služi društvu. Ona, po njegovim riječima treba da „*u popularnom obliku narodnim masama približi socijalističku stvarnost, izgradnju socijalizma, teškoće i uspjehe koji se postižu na tom putu*“.⁷³⁸

Mediji u socijalističkom društvu osim popularizacije zvanične ideologije imali su i funkciju tumača i prenosioca stavova Komunističke partije i njenih organa. To se prevashodno odnosi na štampane medije, konkretno list *Pobjedu* koja je kao list Narodnog fronta Crne Gora prenosila i tumačila zvanične stavove političkog rukovodstva u Crnoj Gori. Takav pristup oslanja se na osnovne teorijske postavke komunističkog pokreta i bio je kopija onoga što se dešavalo na federalnom nivou gdje je tu funkciju imao list *Borba*. Konačno, i sami partijski organi percipiraju medije kao dio šireg ideološkog aparata koji među stanovništvom širi političke, društvene i kulturne ideje novog sistema. U najvećem broju partijskih izvještaja, naručito prije 1952. godine, crnogorski mediji se definišu kao institucije za širenje ideologije odnosno „*agitaciono-propagandne ustanove*“, kako se često nazivaju.⁷³⁹ Takvim titulisanjem, jasno se naslućuje njihova uloga u socijalističkom društvu.

U nedostatku direktnog kontakta sa svim članovima i simpatizerima, Komunistička partija kroz štampu pokušava da usmjerava članstvo i daje uputstva i ideološka tumačenja. Tekstovi u štampi tako postaju zvaničan stav organa Partije i jedan od izvora ideološkog tumačenja među stanovništvom. Tekstovi iz štampe definišu se kao

⁷³⁷ M. Vugdelić, „Štampa – moćno oružije radnih masa u borbi za bolji život“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

⁷³⁸ Maršal Tito primio dopisnike TANJUG-a iz svih narodnih republika, *Pobjeda*, br. 272, 13 novembar 1949, str. 1.

⁷³⁹ Zapisnik sa sastanka biroa CK KPCG, Titograd, 8. februar 1949, str. 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

„centar političkog rada u masama“ i postaju osnovni izvor ideološkog rada u masovnim organizacijama, partijskim i večernjim školama. Po tom tumačenju, štampa je „sredstvo za mobilizaciju masa“ i predstavlja „kaiš koji svakodnevno povezuje stotine hiljada ljudi sa partijom, zbog čega je važno oružije ekonomskog prevaspitavanja masa i moćno sredstvo unošenja moralne ideologije“.740 Komunistička partija sugeriše lokalnim odborima da detaljno čitaju i na sastancima „prorađuju“ tekstove iz štampe. Centralni Komitet KPCG traži od lokalnih partijskih organa da štampu koriste u svakodnevnom ideološko-političkom radu. Objašnjavaju, da se kroz nju „predstavljaju direktive Centralnog Komiteta i ministarstava koja treba na terenu sprovesti“.741 Politički vrh traži od partijskih organizacija da tekstove iz štampe analiziraju na sastancima i da ih doživljavaju kao direktive na osnovu kojih će organizovati konkretne mjere za njihovo sprovođenje. Članovi agitaciono-propagandnih institucija dobijaju zadatak da te tekstove prilagode običnom stanovništvu i da oni budu osnova njihovog ideološkog rada u masama.742 Model po kome se kroz štampu objašnjava i tumači ideologija Komunističke partije tumači se kao proces „uopštavanja iskustva“. Taj model funkcioniše tako što štampa u svojim tekstovima objašnjava osnovne ideološke stavove sistema i onda ih afirmiše, odnosno kritikuje kroz pozitivne i negativne primjere. Kako bi ovakav način komunikacije sa simpatizerima i članovima Partije bio što efikasniji, partijski organi usvajaju posebnu metodologiju po kojoj se ovakvi tekstovi pripremaju. Fokus je na načinu izražavanja i komunikacije sa čitaocima, koji treba da bude jednostavan, prost i jasan. Svjesni čitalačke publike kojoj se obraćaju, traže da se piše „jednostavnim stilom i pristupačnim jezikom“. Suština je da teorijska znanja treba uopštiti i prostim jezikom približiti čitalačkoj publici. Na ovo se naslanja i drugo uputstvo koje takođe ima za cilj da čitaocima približi suštinu socijalističke ideje. Preporučuje se da se „uopštavanje iskustva vrši preko dobrih i rđavih primjera“.743 Ukazujući u svojim tekstovima na dobre ali i loše primjere iz prakse, mediji pokušavaju da čitaocima približe osnovne ideološke vrijednosti socijalističkog društva i da ih kroz

⁷⁴⁰ Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

⁷⁴¹ Stenografske bilješke sa sastanka pri CK KPCG sa predstavnicima sreskih komiteta Andrijevića, Ivanograd, Bijelo Polje i Kolašin, Titograd, 24 novembar 1949, str. 43, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 33/49.

⁷⁴² O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁷⁴³ Bilješke sa partijskog savjetovanja, Beograd, 19 april 1948, str. 1, 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.17/48.

dobre i loše primjere upute na njih. Mediji, odnosno štampa tako postaju jedna od ključnih poluga idejno-političkog rada u masama. Štampa postaje izvor ideološkog saznanja i tumačenja političkih stavova.

Rad medija, njihovu uređivačku politiku i pristup društvenim problemima potpuno je kontrolisala Komunistička partija. Neposredno nakon oslobođenja, kompletna medijska aktivnost bila je centralizovana a prvi duh liberalizma i uslovne novinarske slobode registruju se tek početkom pedesetih godina. Komunistička partija medije doživljava kao sredstvo za agitaciju i propagandu i u odnosu na tu činjenicu, tako se i odnosi prema njima.

Neposredno nakon oslobođenja iz Partije stiže jasan stav da se medijima, kao organima za agitaciju i propagandu *„neposredno rukovodi iz partijskih centara, od centralnih i pokrajinskih rukovodstava do nižih partijskih foruma“*. Neposrednu i direktnu kontrolu nad medijima Komunistička partija u Crnoj Gori ostvaruje preko agitaciono-propagandne komisije odnosno, njenog sektora za štampu. Zadatak ovog sektora bio je da *„prati cjelokupnu štampu, da se brine da se u njoj pravilno postave sva politička i druga pitanja a da se na lokalnom nivou primjene i protumače direktive centralne štampe“*. Selekcija materijala za objavljivanje, isticanje određenih tema, nadzor i organizovanje dopisničke mreže takođe su bili neki od zadataka sektora za štampu agitpropa.⁷⁴⁴ O kontroli medija govori i direktno miješanje članova Komunističke partije, Uprave za agitaciju i propagandu i predstavnika masovnih organizacija u rad crnogorskog udruženja novinara. Predstavnici Partije učestvuju na sjednicama udruženja i na taj način utiču na definisanje zadataka, pravaca djelovanja i postupanja novinara u Crnoj Gori.⁷⁴⁵ Udruženje novinara Crne Gore to miješanje partijskih organa u njihov posao ne doživljavaju kao vid kontrole, naprotiv, odobravaju ga i afirmišu. Na godišnjoj sjednici udruženja 1950. godine, novinari se zahvaljuju partijskim strukturama što su uticali na njihov rad. U rezoluciji usvojenoj na sjednici udruženja novinari se *„zahvaljuju na pravilnom rukovođenju i pomoći Partije koji su*

⁷⁴⁴ O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

⁷⁴⁵ Zapisnik sa godišnje skupštine Udruženja novinara Crne Gore, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

omogućili postizanje značajnih rezultata u rješavanju zadataka socijalističke izgradnje“. Crnogorski novinari u njihovoj zavisnosti od Partije ne vide nikakav problem. Idu i korak dalje, obećavaju da će na isti način funkcionisati u budućnosti i da će „*novinari Crne Gore i dalje stajati u prvim redovima borbe za socijalizam*“.⁷⁴⁶ Na direktnu kontrolu i uticaj partijskih organa na uređivačku politiku medija ukazuju i redovna savjetovanja redakcija *Pobjede*, *Radio Titograda* i ostalih medija sa članovima Uprave za agitaciju. Na ovim savjetovanjima analiziran je rad medija, njihovi propusti u odnosu na zvaničnu partijsku liniju i stavove prema određenim pitanjima. Članovi Partije na ovaj način kontrolišu rad medija i odlučuju o zaključcima koji se medijima dostavljaju i upućuju kao njihove obaveze u narednom periodu.⁷⁴⁷ Redovni susreti predstavnika Partije i medija održavani su krajem svakog mjeseca i na njima je kako se navodi vršena „*analiza lista*“.⁷⁴⁸

U samim redakcijama, uloga novinara svodila se na ispunjavanje očekivanja partijskih zvaničnika. Novinari su pisali isključivo o temama koje je definisala Partija a svi tekstovi su morali biti napisani po zadatim instrukcijama nakon čega su kontrolisani i odobravani. O ulozi novinara neposredno nakon rata slikovito govori izjava visokog partijskog funkcionera Andra Mugoše koji u jednom izvještaju u kome se govori o zadacima štampe izgovara rečenicu koja precizno opisuje položaj medija i novinara. Mugoša kaže da će svi novinari i dopisnici *Pobjede* na vrijeme dobiti zadatke i detaljna uputstva „*šta i kako da pišu*“.⁷⁴⁹ Sektor za štampu Agitpropa izbor tema koje će se obrađivati u štampi definisao je na osnovu uputstava CK KPJ i odluka političkog vrha KPCG. Rad u redakcijama strogo je kontrolisan, uputstva šta i kako da se piše dolazila su iz sektora za štampu Agitpropa. To je bio samo prvi stepen kontrole pošto su svi tekstovi, prije objavljivanja još jednom morali da prođu kontrolu kako bi šansa da se neplanirana informacija nađe u štampi svela na minimum.

⁷⁴⁶ Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

⁷⁴⁷ Zapisnik sa savjetovanja pri Upravi agitacije CK KPCG, Titograd, 17. februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

⁷⁴⁸ Zapisnik sa sastanka Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Cetinje, 28 novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 47/49.

⁷⁴⁹ PK Agitprop komisija-pitanje raspodjele i rasturanja štampe, Cetinje, 22. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

Već u prvim godinama komunističke vlasti utvrđeni su takozvani mehanizmi „sistema kontrole“ nad medijima. Oni su podrazumijevali obavezu uprave za agitaciju da do svakog 25-og u mjesecu, uredništvu Pobjede i Radio Titograda dostave „osnovnu orijentaciju o glavnim problemima kojima treba pokloniti najviše pažnje“. Dva dana nakon toga očekivalo se da od uredništva medija stigne plan redakcije koji bi se nakon nove kontrole u upravi za agitaciju i propagandu, 29-og u mjesecu vraćao redakcijama na realizaciju. Od ove odluke uprave za agitaciju i propagandu, list Pobjeda prestao je da šalje nedjeljne planove već samo izvještaje o realizaciji mjesečnih zaduženja.⁷⁵⁰

Sektor za štampu Agitprop komisije pripremao je godišnje planove tema koje će se pojavljivati u medijima. Ti planovi oslonjeni su na centralne ideološke poruke Komunističke partije Jugoslavije koje su predstavljane na kongresima, plenumima i drugim partijskim sastancima. Osnovna ideološka uputstva dopunjavana su važnim govorima partijskih lidera, autorskim tekstovima i osvrtima na određena pitanja. Sektor za štampu Agitpropa sugerisao je novinarima i saradnicima listova šta bi to trebalo obrađivati i o čemu bi se trebalo pisati. Tako se u jednom od takvih uputstava novinarima i saradnicima sugeriše da se fokusiraju na godišnji govor Josipa Broza, petogodišnji plan i pretkongresna takmičenja. Te teme, po sugestijama sektora za štampu u narednom periodu biće „glavne teme“ zbog čega se na njih treba usmjeriti posebna pažnja.⁷⁵¹

Ovo je bio samo jedan od modela kontrole i usmjeravanja sadržaja u štampanim medijima. Najvažniji oblik kontrole štampanih medija u Crnoj Gori ostvarivao se preko planova izdavaštva listova. Ovi planovi uglavnom su dolazili iz Beograda i preko republičkog komiteta i sektora za štampu prosljeđivani do medija. Nekada je taj proces bio i obrnut ali su sve planove koji su dolazili iz medija trebali da potvrde partijski organi.⁷⁵² U tim planovima mediji su uglavnom usmjeravani na aktuelne teme iz društvenog razvoja zemlje kao što su izborni procesi, obnova zemlje, razvoj poljoprivrednih zadruga, ispunjavanje zadataka petogodišnjeg plana i kasnije borba

⁷⁵⁰ Zapisnik sa sastanka Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Cetinje, 28 novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 47/49.

⁷⁵¹ Uputstva za sreske dopisnike – Agitprop odjeljenje PK KPJ CG, Cetinje, 12. februar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁵² Plan tema u listovima za drugo polugođe 1947, Cetinje, 30 jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

protiv kampanje IB-a i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Tako je na primjer uredništvo *Pobjede* 1947. godine dobilo zadatak da obradi tri teme: *značajni datumi SSSR_a, 30-godišnjica oktobarske revolucije i Uspjesi četvrte pjatljatke*. U prvoj temi bilo je neophodno problematizovati teze o godišnjici oktobarske revolucije, Staljinovom rođendanu i danu Crvene mornarice. U drugoj temi o godišnjici oktobarske revolucije *Pobjeda* je trebala da piše o prednostima sovjetskog modela industrijalizacije nad kapitalizmom, sovhoznom načinu poljoprivrede, napredku nauke i kulture u SSSR_u, proizvodnji i prodaji stvari za široku potrošnju, sovjetskoj industriji i slično. U okviru posljednje teme o uspjesima pjatljatke iz agitprop odjeljena je naloženo da se piše o građenju novih puteva i željeznica u SSSR_u, elektrifikaciji, o pomoći grada selu, radiju, razvoju stočarstva i ulozi radija u petogodišnjem planu.⁷⁵³

Snažan centralizam u medijima počinje da slabi početkom pedesetih godina. Korijenite promjene u društvu, udaljavanje od sovjetske prakse i izgrađivanje jugoslovenskog modela socijalizma osjetile su se i u novinarstvu. U medijima su ti pomaci bili skromni i na početku se uglavnom registruju kroz stavove najviših partijskih organa koji insistiraju na potrebi decentralizacije medija. Analizirajući nedostatke štampe, komisija saveznog udruženja novinara i uprave za agitaciju i propagandu CK KPJ, sredinom 1950. godine od novinara traži više slobode i inventivnosti. U njihovom izvještaju se navodi da novinari nemaju inicijative i smjelosti da samostalno tretiraju probleme za koje ne dobiju izričite direktive ili uputsva.⁷⁵⁴

Štampani mediji

Razvoj komunističkog pokreta u Crnoj Gori blisko je povezan sa razvojem partijske štampe. Od samog osnivanja prvih socijalističkih organizacija u Crnoj Gori organizuje se distribucija socijalističke štampe. Nakon 1920. godine i zabrane rada Komunističke partije taj proces prelazi u ilegalne tokove. U periodu od 1920. do 1927. godine, u Crnu Goru redovno stiže kompletna partijska štampa. Partijski listovi:

⁷⁵³ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugođe 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁵⁴ Izvještaj komisije saveznog udruženja novinara i uprave za agitaciju i propagandu o problemima novinarstva, *Partijska izgradnja*, str. 10, Beograd, avgust-septembar 1950.

Radnički sindikati, Radničko jedinstvo, Okovani radnik, Oslobođenje, Mladi boljševik i Borba iako ilegalni redovno se distribuiraju i čitaju među simpatizerima komunističkog pokreta u Crnoj Gori. Nakon 1927. godine država povećava pritisak na ove listove, veliki broj njih se gasi čime preestaje i njihova distribucija u Crnoj Gori. To je otvorilo prostor za izdavanje prvog crnogorskog socijalističkog lista. U julu 1927. godine u Nikšiću izlazi prvi broj *Radnog naroda* koji je izlazio do 1928. godine kada je ugašen. Nakon uvođenja šestojanuarske diktature 1929. godine uslovi za publikovanje komunističkog lista bili su još teži pa se na pojavljivanje novog lista čekalo sve do 1932. godine. Tada u okružnom komitetu KP u Nikšiću počinje izlaziti ilegalni list *Revolucionar* a dvije godine kasnije komitet na Cetinju počinje publikovanje lista *Udar*. Uticaj ovih listova bio je ograničen pa je prvi ozbiljniji uticaj socijalističke štampe u Crnoj Gori registrovan tek krajem 1939. godine kada počinje da izlazi list *Glas Crne Gore*. List je izlazio na osam strana, dva puta mjesečno a glavni urednik bio je Budo Tomović. Glas Crne Gore odmah se stavio u funkciju afirmisanja ideja socijalizma pa je na njegovim stranicama oštro napadana aktuelna vlast, naručito potpisivanje sporazuma Cvetković-Maček koji je okarakterisan kao „*nagodba velikosrpske i velikohrvatske buržoazije*“. Početkom drugog svjetskog rata, Pokrainski komitet KPJ za Crnu Goru u septembru 1941. godine pokreće svoj list *Narodnu borbu* koja izlazi jednom mjesečno. U julu iste godine pri Glavnom štabu partizanskih odreda za Crnu Goru objavljuje se i povremeno izlazi list *Saopštenje* dok 15 decembra 1941. godine PK SKOJ-a za Crnu Goru počinje sa povremenim objavljivanjem lista *Omladinski pokret*. U junu 1944. godine pojavljuju se dva nova lista *Riječ slobode* kao organ ZAVNO-Crne Gore i Boke i list *Glas Sandžaka* kao organ ZAVNO-Sandžaka.⁷⁵⁵

Centralni, republički partijski list Crna Gora dobija 24. oktobra 1944. godine kada počinje objavljivanje *Pobjede*-lista Narodno-oslobodilačkog fronta Crne Gore i Boke. Nakon pojavljivanja Pobjede, dolazi do gašenja listova Riječ slobode i Glas Sandžaka. Prvi broj Pobjede izdat je u Nikšiću, da bi od novembra 1944. do juna 1954. list izlazio na Cetinju, nakon čega je list prebačen u Titograd. Uspostavljanjem izvršne vlasti Komunističke partije, počelo se i sa osnivanjem drugih listova. Tako su krajem 1946. godine u Crnoj Gori izlazili sledeći listovi: *Pobjeda*- organ Narodnog fronta Crne Gore,

⁷⁵⁵ N. S. M., „Osvrt na istoriju napredne štampe u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 255, 25. oktobar 1949, str. 3.

informativno-političkog karaktera koji izlazi jednom nedjeljno u tiražu od 6 500 primjeraka/ *Omladinski pokret* – organ Glavnog odbora narodne omladine Crne Gore koji izlazi jednom nedjeljno u tiražu od 9 000 primjeraka/*Naša žena* – organ Glavnog odbora AFŽ-a koji izlazi jednom mjesečno u tiražu od 3 500 primjeraka/ *Privredni život* – organ društva ekonomista Crne Gore i list koji jednom mjesečno tretira pitanja iz oblasti privrede i izlazi u tiražu od 3 000 primjeraka/*Stvaranje* – mjesečni časopis književno-umjetničkog karaktera.⁷⁵⁶ Krajem oktobra 1949. godine, jednom mjesečno počinje da izlazi i *Partijski rad* – list Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore, koji se bavio pitanjima razrade partijske linije i usmjeravanja članstva u izvršenju direktiva.⁷⁵⁷

Vrlo važna tema u analizi crnogorskih medija u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata je i pitanje novinarskog kadra. Neposredno nakon oslobođenja novinarske poslove u redakcijama uglavnom su obavljali partijski kadrovi. Profesionalni novinari skoro da nisu ni postojali a taj trend se mijenja tek od pedesetih godina kada se pojavljuju prvi znaci opšte društvene decentralizacije. Do 1949. godine u crnogorskim medijima bilo je zaposleno svega 15 profesionalnih novinara, da bi godinu kasnije taj broj povećan na 60 profesionalnih novinara.⁷⁵⁸ Tako je u *Pobjedi* početkom 1949. godine radilo sedam članova partije, tri profesionalna novinara i tri honorarna saradnika.⁷⁵⁹ O uređivačkoj politici i temama koje se obrađuju brinuo je član najužeg partijskog rukovodstva. Njegov zadatak je bio da u skladu sa uputstvima iz vrha partije određene tekstove i navode iz njih naglasi ali i da vodi računa o sastavu redakcije, izboru saradnika i novinara u njima.⁷⁶⁰ Osim naglašenog prisustva partijskih kadrova u redakcijama, partijskim strukturama bili su bliski i sami novinari. Socijalistički sistem tretira novinare kao „kulturne i javne radnike“, od kojih očekuje uključivanje u politički život. Udruženje novinara Crne Gore sugeriše članovima da trebaju da „*aktivno učestvuju u političkom životu*“ i da aktivno učestvuju u svim akcijama narodne vlasti i Fronta. Već po tom stavu može se naslutiti da sistem od novinara ne očekuje

⁷⁵⁶ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁵⁷ Čitaocima Partijskog rada, *Partijski rad*, br.1, Cetinje, 15. oktobar 1949, str. 1.

⁷⁵⁸ O radu udruženja novinara Crne Gore, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.107/51.

⁷⁵⁹ Zapisnik sa savjetovanja pri Upravi agitacije CK KPCG, Titograd, 17. februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

⁷⁶⁰ O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

profesionalizam već privrženost idejama socijalističkog društva. Na to ukazuje i ponašanje Udruženje novinara koje se više brinulo o „*ideološkom uzdizanju novinara*“ nego o njihovoj profesionalnoj edukaciji. Profesionalni novinari u redakcijama bili su obavezni da posjećuju različite kurseve i škole, kako bi se ideološki obrazovali i uzdizali. U udruženju novinara, to i prepoznaju kao jednu vrstu problema pošto navode da se uopšte ne vodi računa o opštem obrazovanju novinara i njihovom upoznavanju sa društvenim i ekonomskim reformama.⁷⁶¹

U prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori, na stranicama Pobjede u segmentu uređivačke politike možemo izdvojiti nekoliko vremenskih i tematskih cjelina. Tako, neposredno nakon oslobođenja, na stranicama Pobjede dominiraju teme koje afirmišu ideale socijalističke države i utemeljenje izvršne vlasti Komunističke partije u Crnoj Gori. Uporedo sa ovom, otvara se nova tematska cjelina koja se odnosi na obnovu porušene zemlje i realizaciju prvog petogodišnjeg plana. Od druge polovine 1948. godine pažnja se usmjerava na sukob sa zemljama IB-a i „*raskrinkavanje klevetničke kampanja*“ koja iz ovih zemalja dolazi protiv jugoslovenske države. Nakon ovog perioda započinje proces postepene decentralizacije države i prvi koraci u razvoju samoupravljanja što je nova, i posljednja tema kojom se crnogorska štampa ozbiljnije bavi u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata. Pobjeda je fokusirana na teme iz Crne Gore i preko 95% sadržaja lista posvećeno je lokalnim pričama. Znatno manje prostora bilo je za teme iz spoljne politike a u tim rubrikama dominiraju tekstovi o Sovjetskom savezu, Italiji, Grčkoj, Palestini, SAD i Francuskoj. U samoj strukturi lista od prosječno 898 stubaca na unutrašnje rubrike otpadalo je 798, na spoljnu politiku 116, privredu 150, kulturu 77, fiskulturu 16 i na tekstove o omladinskoj pruži 74 stubca.⁷⁶²

Štampni mediji u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata predstavljaju jedan od osnovnih izvora zvanične ideologije. Obavezno štivo za sve članove partije sa tendencijom da bude dostupna i čitana u svim društvenim kategorijama. Za člana partije bilo je nedopustivo da ne čita dnevnu štampu koja je bila

⁷⁶¹ O radu udruženja novinara Crne Gore, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.107/51.

⁷⁶² Zapisnik sa savjetovanja pri upravi propagande i agitacije CK KPCG, Cetinje, 17 februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

osnov „*individualne propagande*“.⁷⁶³ Štampani mediji u crnogorskom poslijeratnom društvu imaju takozvanu „*vaspitnu ulogu*“ koja je u funkciji afirmisanja politike Komunističke partije i ideja socijalističke države. Štampa u crnogorskom društvu imala je zadatak da „*pogađa tematiku, pravilno se politički orijentiše i obavještava mase*“.⁷⁶⁴ Pitanje štampe tako je isključivo političko pitanje zbog čega svi drugi elementi padaju u drugi plan. Zbog ograničenog tržišta, štampa nije bila ekonomski isplativa pa je njeno objavljivanje subvencionirano i pomagano od strane države. Izuzimajući „*Našu ženu*“ svaki drugi list bio u ozbiljnim finansijskim minusima. *Pobjeda* je tako zbog malog tiraža i velike cijene štampe pravila mjesečne gubitke od skoro 100 000 dinara a slično je bilo i sa *Omladinskim pokretom* koji je mjesečno bio u deficitu od 39 000 dinara.⁷⁶⁵ Štampani mediji tako su bili snažna podrška politici Komunističke partije. Fokusirani na širenje ideologije i afirmisanje socijalističkih vrijednosti, štampani mediji imaju zadatak da stanovništvu približe sve ono što u partijskim strukturama procjenjuju da je važno.

Formiran kao „*organ*“ Narodnog fronta, list *Pobjeda* u prvim godinama izlaženja, po sadržaju i izboru tema apsolutno je opravdao taj naziv. *Pobjeda* više liči na oglasnu tablu Narodnog fronta nego na mediji namjenjen svim građanima. *Pobjeda* podržava apsolutno svaki potez i odluku Fronta, i afirmiše ideološke vrijednosti socijalističkog društva, aktivno se uključujući u predizbornu kampanju na prvim parlamentarnim izborima nakon rata. List je fokusiran na promociju socijalističke ideologije, učvršćivanje i utemeljenje vlasti Komunističke partije, kritiku buržoaskih sistema i afirmisanje Sovjetskog saveza kao najznačajnije socijalističke države.

Organizovana propagandna angažovanost *Pobjede* započinje tokom 1945. godine uoči prvih posleratnih izbora za Ustavotvornu skupštinu. U predizornoj kampanji *Pobjeda* otvoreno i direktno afirmiše politiku Narodnog fronta. Na stranicama *Pobjede* kandidati sa liste Narodnog fronta predstavljani su kao idealni predstavnici novog, socijalističkog društva. Za razliku od komunista i poslanika sa liste Narodnog fronta njihovi politički protivnici na stranicama *Pobjede* prikazuju se kao „*špekulanti koji*

⁷⁶³ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ CG – Agitprop odjeljenju centralnog komiteta KPJ, Cetinje, 25 jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁶⁴ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁷⁶⁵ Finansijsko stanje listova, Cetinje, 22. septembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

*pljačkaju i iscrpljuju narodni organizam, trguju narodnim interesima i raspaljuju neslogu i mržnju među narodima“.*⁷⁶⁶

Zasluge tokom oslobodilačkog rata i najave o obnovi i izgradnji zemlje bili su centralni motiv političke kampanje. Imajući u vidu da je lista Fronta bila jedina koja se pojavljivala na izborima Pobjeda u svojim tekstovima stavlja fokus na izlaznost i što veći broj ljudi koji će izaći na izbore. Na taj način oni pokušavaju da obezbijede legitimnost koja je na neki način ugrožena nedostatkom političke konkurencije. Isticanje velike izlaznosti biće još aktuelnije nakon izbora. U nedostatku političkog protivnika komunistima je jedino ogromna izlaznost način za legitimizaciju vlasti. Zato na naslovnicama Pobjede nakon izbora u prvi plan ističe skoro 100% podršku listi Narodnog fronta.

Predmet medijske pažnje je i sam izborni dan koji se opisuje kao manifestacija demokratije i slobode. Izborni dan na stranicama Pobjede opisuje se kao kišan, tmuran, tegoban na šta se naslanja i slika razrušenih ulica, porušenih kuća i zgrada. Međutim i pored takve atmosfere Pobjeda prenosi da je narod veseo, da žuri negdje i da ga je sve više i više na ulicama. Objašnjavaju da je to tako zbog izbornog dana na kome građani konačno mogu da „*potvrde ono zašto su živote dali najbolji sinovi Podgorice i Crne Gore*“. Prenoseći atmosferu sa izbornog dana novinar iz Podgorice piše da se među narodom čulo da samo traže „*Titovu izbornu kutiju*“, da je mnogi grle i ljube jer u toj kutiji i glasu za listu Narodnog fronta prepoznaju svoju budućnost. Građani Podgorice čak 99% njih, prenosi Pobjeda, „*slobodno iz sveg srca*“ glasali su za slobodu, za Titovu Jugoslaviju, glasali su za „*tekovine svetog otadžbinskog rata*“.⁷⁶⁷ Slične stavove i tekstove list prenosi i iz drugih crnogorskih gradova. I u njima, kako se piše, vlada opšte oduševljanje izborima i ubjedljivom pobjedom liste Narodnog fronta. U Pljevljima su tako na izbore izašle i žene sa feredžama, hrabri borci u uniformama, omladina koja je kroz pjesmu manifestovala ljubav prema domovini i starci sa bjelim bradama. Svi oni su kako piše Pobjeda „*dali glas za svoju bolju budućnost-za Tita*“, dok je narod kroz stoprocentni izlazak, kako bilježi reporter, „*pokazao visoku svijest*“.⁷⁶⁸ U Nikšiću se

⁷⁶⁶ Stare političke partije i jedinstveni narodno-oslobodilački front, *Pobjeda*, br. 33, 1 jul 1945, str. 1.

⁷⁶⁷ Z. P., „U Podgorici 99% birača glasalo je za Tita“, *Pobjeda*, br. 52, 18 novembar 1945, str. 4.

⁷⁶⁸ Kako se glasalo u srezu pljevaljskom, *Pobjeda*, br. 52, 18 novembar 1945, str. 4.

izborni dan pretvorio u opšte veselje uz baklje, pjesme i igru kojoj nije smetalo loše vrijeme i kiša. Izborni dan je za nikšićane, kako zapisuje dopisnik Pobjede, bio najsretniji dan od oslobođenja. Opšte oduševljenje stanovnika pojačao je skoro apsolutni izlazak građana koje se pretvorilo u veselje koje je trajalo do ranih jutarnjih sati i koje je obilježila pjesma: „*Glasaćemo sokolove/što slomiše sve okove*“.⁷⁶⁹

Nakon zadataka vezanih za organizovanje prvih izbora, štampa u Crnoj Gori postepeno usmjerava svoje interesovanje prema procesima obnove zemlje i kasnije realizaciji Petogodišnjeg plana. Iz partijskog vrha, štampanim medijima stiže jasna poruka da očekuju podršku u afirmaciji vrijednosti koje oni propagiraju. Poručuju da od štamanih medija očekuju da budu „*moćno oružje u rukama narodnih masa u borbi za obnovu i izgradnju zemlje, za ostvarenje petogodišnjeg plana*“.⁷⁷⁰ Identične poruke čuju se i iz Centralnog komiteta KPJ koji sugeriše svim štampanim medijima u Jugoslaviji da zadaci koji se odnose na realizaciju prvog petogodišnjeg plana treba da budu u fokusu interesovanja. Po tim sugestijama zadatak štampanih medija bio je da se bave svim „*pitanjima povezanim u lancu izvršenja zadataka Petogodišnjeg plana*“.⁷⁷¹ U skladu sa ovim preporukama, već nakon okončanja procedure za izbor poslanika crnogorske Ustavotvorne skupštine, Pobjeda počinje da mijenja svoj uređivački fokus. Umjesto afirmacije Narodnog fronta i njegove izborne liste, uređivačka politika okreće se lokalnim temama i procesu obnove zemlje. Pobjeda na svojim stranicama svakodnevno donosi tekstove o rezultatima postignutim u obnovi infrastrukture, industrijske, rudarske i poljoprivredne proizvodnje u kojima dominira obilje statističkih podataka sa kojima na mjerljiv način prikazuju uspjehe novih vlasti.

Uređivačka politika Pobjede zamišljena je kao podrška organima narodne vlasti u ispunjenju petogodišnjeg plana. To se vidi iz strukture objavljenih tekstova, koji afirmišu ciljeve petogodišnjeg plana i obrađuju teme iz građevinarstva i zadrugarstva. Uredništvo Pobjede te teme koncipira u dogovoru i uputstvima partijskih organa. Već u februaru 1947. godine agitprop odjeljenje u Crnoj Gori dopisnicima šalje detaljna uputstva za tekstove iz lokalnih sredina. Osim izdvajanja petogodišnjeg plana kao

⁷⁶⁹ Narodno slavlje u srezu nikšićkom, *Pobjeda*, br. 52, 18 novembar 1945, str. 4.

⁷⁷⁰ Borba-naše moćno oružje u borbi za obnovu i izgradnju zemlje, *Pobjeda*, br. 8, 23 feb 1947, str. 1.

⁷⁷¹ M. Vugdelić, „Štampa – moćno oružje radnih masa u borbi za bolji život“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

najvažnije teme, dopisnici i novinari dobijaju konkretna uputstva o načinu njene obrade. Tražilo se praćenje takmičenja organizacija Narodnog fronta i tekstovi o „*uspjesima takmičenja, zalaganju narodnih vlasti i pojedinaca*“. Nezaobilazno je bilo i isticanje rezultata u opismenjavanju stanovništva, afirmisanje proljećne sjetve i problema poljoprivrednika, što je trebalo da uslovi „*sadnju svakog pedlja zemlje*“.⁷⁷² U zadatku promocije petogodišnjeg plana osnovna funkcija crnogorske štampe je mobilizacija radne snage i njeno uključivanje u realizaciju plana. Zbog toga se insistira da članci u listu ne budu samo direktivni, već „*mobilizacioni i borbeni i da svaki članak, izvještaj i dopis bude poziv na radnu akciju*“.⁷⁷³

Objavljuju se i različiti tekstovi iz crnogorskih fabrika, radionica i ustanova u kojima se ističe značaj realizacije petogodišnjeg plana. Pobjeda prenosi detalje o konferenciji „*zemljoprivrednih povjerenika i referenata*“ na kojoj se raspravlja o zadacima poljoprivrede u petogodišnjem planu. Analizirajući detalje konferencije list detaljno opisuje sve do sada registrovane nedostatke u razvoju poljoprivrede uz detaljna uputstva za njihovo prevazilaženje. Naglašava se potreba obrađivanja svog raspoloživog zemljišta, razvoj stočarstva i kontrolu planskog rada preko seljačkih zadruga koje treba osnovati u svakom selu.⁷⁷⁴

Svaki uspjeh u obnovi zemlje ima svoje mjesto na stranicama Pobjede a naročito su zanimljivi primjeri o velikim poduhvatima. Tako je posebnim tekstom o „*udarničkom zamahu*“ ispraćena je izgradnja mosta preko Morače kod Smokovca koji je završen za dvadeset dana. Važnost i veličina ovog poduhvata naglašena je činjenicom da se radilo sa oskudnim alatom i materijalom, bez pauze i da se na gradilištu „*čula samo pjesma koja je sa udaranjem čekića, zavidavanjem šrafova i hukom Morače komponovala ritam obnove porušene zemlje*“. Požrtvovanost i udarništvo radnika koji su obnovili most pohvalio je i predsjednik Vlade Blažo Jovanović koji u cijelom rezultatu vidi socijalističku ideologiju. Jovanović kaže da brzina izgradnje koja impresionira „*izrasta*

⁷⁷² Uputstva za sreske dopisnike – Agitprop odjeljenje PK KPJ CG, Cetinje, 12. februar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁷⁷³ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁷⁷⁴ Potrebno je blagovremeno izvršiti sve pripreme za stvaranje realnog sjetvenog plana obezbjeđujući njegovo izvršenje, *Pobjeda*, br. 46, 23 jul 1947, str. 1.

iz nesalomivog elana radnika i da je ovim rezultatom dobijena još jedna naša bitka“.⁷⁷⁵ Centralna tema u ovom segmentu uređivačke politike *Pobjede* bila je izgradnja pruge Nikšić-Titograd koja je bila izvanredna prilika da se pokažu uspjesi socijalističke obnove i izgradnje zemlje. Stranice *Pobjede* od aprila 1948. godine, kada je počela izgradnje pruge bile su preplavljene tekstovima sa gradilišta. O ideološkoj dimenziji ove pruge za crnogorske komuniste možda najbolje govori i to što se pruga u štampi piše velikim slovom, čime se jasno naglašava njena uloga i funkcija.⁷⁷⁶ *Pobjeda* piše o otvaranju gradilišta, broju radnika na pruzi, rezultatima takmičenja, radnim satima i kubnim metrima iskopane zemlje.⁷⁷⁷ Tu su i tekstovi o završetku određenih etapa na gradilištu, broju udarnika, udarničkim zastavicama i normama koje su oborene na gradilištu.⁷⁷⁸ U brojevima i kroz statistiku predstavljen je i odziv omladinaca za odlazak na prugu. Tekst sa naslovnice *Pobjede* donosi detaljan pregled po opštinama i konstatacije da je svakim danom sve veći i veći broj omladinaca koji žele na prugu.⁷⁷⁹ Na naslovnici *Pobjede* završila je i priča o probijanju tunela „Bašina voda“. Završetak radova dva dana prije planiranog roka pretvoreno u veliku manifestaciju i medijsku prezentaciju socijalističke ideologije. Opšte oduševljenje *Pobjeda* dočarava frazama o „velikoj radnoj pobjedi; radnom elanu; takmičarskom duhu; požrtvovanjem i sl“. Utisak pojačava govor komandanta omladinskih brigada koji radnicima na pruzi poručuje da se i pored loših uslova rada, neuslovnog smještaja i nedostatka alata za rad postižu izvanredni rezultati. Međutim, „velika svijest naših graditelja vodi nas naprijed u sve veće i veće pobjede. Otuda dolazi ta velika volja, ljubav prema zemlji i samim tim prema radu“.⁷⁸⁰

Rezultati petogodišnjeg plana u industriji na stranicama *Pobjede* analiziraju se u pojedinačnim osvrtima a prvi sveobuhvatni pregled rezultata izvršen je krajem novembra 1947. godine. Izvještaj obiluje statističkim podacima i u njemu se detaljno analiziraju planovi i ostvareni rezultati u drvnjoj, građevinskoj, prehrambenoj, hemijskoj

⁷⁷⁵ Gvozdeni most na Smokovcu, preko Morače, izrađen za dvadeset dana, *Pobjeda*, br. 57, 23. decembar 1945, str. 4.

⁷⁷⁶ Dosad se na odlazak na Prugu javilo 11 244 člana Narodne omladine, *Pobjeda*, br. 31, 6 feb 1948, str. 1.

⁷⁷⁷ Zemljani radovi na pruzi Nikšić-Titograd, *Pobjeda*, br. 26. 14 maj 1947, str. 2.

⁷⁷⁸ Desetodnevnu prelaznu zastavuštava brigade osvijila je deveta omladinska brigada, Dovršena je izgradnja mosta na Ljututuku, *Pobjeda*, br. 46, 23. jul 1947, str. 1

⁷⁷⁹ Dosad se na odlazak na Prugu javilo 11 244 člana Narodne omladine, *Pobjeda*, br. 31, 6 feb 1948, str. 1.

⁷⁸⁰ Tunel Bašina voda probijen dva dana prije roka, *Pobjeda*, br. 70, 23 mart 1948, str.1.

i rudarskoj industriji.⁷⁸¹ Statistika je najbolji način da se istaknu uspjesi u ispunjenju plana jer Pobjeda ne objavljuje statistiku iz prethodnih godina niti upoređuje rezultate ostvarene u Crnoj Gori sa rezultatima neke druge republike. Kombinovanjem statističkih podataka, isticanjem dobrih rezultata i preskakanjem onih lošijih, čitaocu Pobjede nudi se slika idealnog proizvodnog procesa u kome se svi planirani rezultati ostvaruju. Poseban akcent u isticanju rezultata petogodišnjeg plana pružale su teme o obnovi i izgradnji novih fabrika, naselja i infrestrukturnih objekata. Isticanje ovih rezultata na stranicama Pobjede bila je najbolja legitimacija uspješnosti novog sistema. Veliki uspjesi tumače se naporima u radu „*ljudi koji se bore da stvaraju socijalizam*“. Uvijek se traži isticanje uloge Narodnog fronta a preporučuje se i „*konstruktivna kritika*“ iznošenjem slabosti i neispravnosti u radu državnog aparata.⁷⁸²

Osim isticanja najznačajnijih rezultata u procesu obnove afirmiše se ideal rada kroz priče o udarništvu, takmičenju i impozantnim rezultatima u obnovi zemlje. To je bila jedna od važnih smjernica partijskog vrha u procesu afirmisanja i izvršenja rezultata Petogodišnjeg plana u štampi. Iz partijskog vrha, novinarima se sugerije da „*socijalističko takmičenje trudbenika*“ treba da bude stalni predmet interesovanja štampanih medija. Takođe se sugerije da se na stranicama štampe popularišu i afirmišu svi primjeri „*racionalizatorstva i inovatorstva*“ kao i svi primjeri socijalističke prakse u radu. Primjene novih metoda rada takođe se ističu kao poželjna tema uz obavezno isticanje najboljih trudbenika, udarnika, inovatora i svih onih koji svojim primjerom u radu afirmišu vrijednosti socijalizma.⁷⁸³ Svaki primjer dobrovoljnog i besplatnog rada kao i primjeri prekovremenih radnih sati za obnovu zemlje objavljivani su u medijima. Ostalo je zabilježeno kako su ribari iz Ceklina dva dana besplatno radili za Komunističku partiju, kako je sindikalno povjereništvo u Podgorici za obnovu dalo 6 789 prekovremenih sati, kako su radnici na željezničkoj stanici u Zelenici za vrijeme udarne nedjelje pretovarili osam vozova više od plana.⁷⁸⁴ Grupa radnika solane u Ulcinju koji su za četiri sata uspjeli da utovare i istovare 400 kvintala soli i da nakon toga utovare pet

⁷⁸¹ Kako se izvršuje plan naše industrije, *Pobjeda*, br. 92, 29 novembar 1947, str. 3.

⁷⁸² Centralni komitet KPJ – Pokrainskom komitetu KPCG, Zapisniko sastanku sa urednicima Borbe i Politike, Beograd, 22. septembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁷⁸³ M. Vugdelić, „Štampa – moćno oružije radnih masa u borbi za bolji život“, *Pobjeda*, br. 59, 11. mart 1949, str. 1.

⁷⁸⁴ Pretkongresno takmičenje, omladina, nosilac radnog oduševljanja, primjer upornosti i samopožrtvovanja, *Pobjeda*, br. 8, 23. februar 1946, str. 5.

kamiona kamena za građenje kanala.⁷⁸⁵ U prvomajskom takmičenju u Pljevljima, sindikati su besplatno obezbjedili 42 000 radnih sati a omladinske organizacije dva puta su premašivale svoju normu i obezbjedile tokom takmičenja 32 226 radnih sati.⁷⁸⁶ Piše se i o brodogradilištu u Tivtu, koje je obnovljeno i u kome se kroz takmičenje i udarništvo postižu izvanredni rezultati. Radnici u brodogradilištu, po pisanju *Pobjede*, shvatili su da je takmičenje preduslov velikih uspjeha zbog čega svaki od njih radi kako bi „pomogao svojoj radničkoj domovini, radi što više za dobrobit i blagostanje čitavog radnog naroda“.⁷⁸⁷ *Pobjeda* detaljno izvještava o radnicima iz Pljevalja koji bez rezervnih djelova 23 sata dnevno održavaju električnu centralu, istovremeno povećavajući njenu snagu za preko 40% na godinu. To je ipak samo udarništvo i predan rad pošto je jedan od radnika ove centrale, kako piše *Pobjeda*, otišao korak dalje, u inovativnost. Naime, kada je nevrijeme polomilo dimljak centrale, radnik Vladimir Kubal bio je pred velikim izazovom. Za izgradnju novog, 32 metra visokog dimnjaka bilo je potrebno dva mjeseca, što bi značilo da grad za to vrijeme ne bi imao struju. Ipak do izražaja je došla „inovativnost socijalističkog radnika“ pa je Kubal prepravio stari dimnjak, sada visok 13 metara, ali je u njega ugradio cijev sa ispusnom parom koja je stvorila vještačku promaju, i potisak bolji nego kod prethodnog dimnjaka. U istom tekstu *Pobjeda* predstavlja i veliku inovaciju radnika Muhameda Mulovića koje je svojim inovatorskim rješenjima uspio da dovede toplu vodu u zgradu bolnice iako za to nije bilo tehničkih uslova.⁷⁸⁸

Osim afirmisanja postignutih rezultata, Petogodišnji plan predstavlja se i kao važan segment izgradnje socijalističkog društva. Pola godine nakon usvajanja prvog petogodišnjeg plana *Pobjeda* detaljno prenosi najvažnije segmente skupštinske rasprave o petogodišnjem planu. *Pobjeda* ističe da je ispunjenje plana zadatak svakog pojedinca, naglašavajući da je naša zemlja prva poslije SSSR_a koja pristupa planiranju na socijalističkim osnovama. Ispunjenje plana poredi se sa tekovinama NOB_a objašnjavajući da je on karta za budućnost koja „opravda nadanja pretvara u

⁷⁸⁵ Udarnički rad radnika solane u Ulcinju, *Pobjeda*, br. 57, 23. decembar 1945, str. 4.

⁷⁸⁶ Prvomajsko takmičenje dalo dobre rezultate, *Pobjeda*, br. 27, 13 jul 1946, str. 6.

⁷⁸⁷ Nesmanjenim poletom, nastavlje se takmičenje, *Pobjeda*, br. 27, 13 jul 1946, str. 6.

⁷⁸⁸ Razvijamo udarništvo u radu i inovatorstvo u proizvodnji, *Pobjeda*, br. 14, 17 januar 1948, str. 3.

stvarnost“.⁷⁸⁹ Očekivanja rukovodstva komunističke partije u ovom segmentu Pobjeda je ispunila pa se 1948. godine konstatuje da je list zadatke na izgradnji zemlje uspio redovno da prati i obrađuje. Pobjeda je tako ispunila „*mobilizacioni karakter*“ jer se na stranicama lista svakodnevno pojavljuju imena udarnika, inovatora, dobrih štediša i savjesnih radnika.⁷⁹⁰

Otvoreni sukob sa zemljama IB-a pred štampu u Crnoj Gori stavio je nove zadatke. Ti zadatci i očekivanja, oblikovani su u partijskim strukturama i u crnogorske štampane medije dolazili su isključivo na realizaciju. Politički vrh u Crnoj Gori od štampe očekuje da „*pomogne partijskom članstvu u razjašnjavanju stvarne suštine spora i većem razumijevanju istorijskog i međunarodnog značaja borbe koju vodi naša Partija*“.⁷⁹¹ Štampani mediji, prevashodno Pobjeda stavljeni su u funkciju ideološko-propagandnog rada sa ciljem da se „*raskrinka klevetničku kampanju zemalja IB-a protiv Jugoslavije*“. Novinari su dobili zadatak da kroz svoje tekstove učestvuju u borbi protiv svih „*neprijateljskih, antimarksističkih kleveta koje dolaze od strane zemalja narodne demokratije*“. Komunistička partija preko udruženja novinara Crne Gore sugerše da štampa preko svojih stubaca treba „*odlučno da brani stvar privrednog mira i međunarodne bezbjednosti, da razobličava snage međunarodne reakcije i ratnohuškačku imperijalističku politiku*“.⁷⁹²

Najpreciznija uputstva novinarima i očekivanja Partije od njih u sukobu sa zemljama IB-a možda nam nudi tekst o prijemu i razgovoru novinara i dopisnika TANJUG-a sa Josipom Brozom u novembru 1949. godine. U njemu se jasno prepoznaju osnovni zadaci koje Komunistička partija i njen prvi čovjek stavlja pred novinare u odnosu na sukob sa zemljama IB-a. Vrlo važno je istaći da kada razgovara sa novinarima, odnosno dopisnicima TANJUG-a, Broz ne govori o sugestijama, načelima i okvirnim predlozima. Tito se novinarima obraća imperativno i navodi da dopisnici imaju određene „*zadatke i dužnosti u novoj Jugoslaviji*“. Fokus je naravno na tretiranju

⁷⁸⁹ Petogodišnji privredni plan učiniće našu Narodnu Republiku ekonomski i kulturno jakom i preporođenom, Pobjeda, br. 42, 12 jul 1947, str.1.

⁷⁹⁰ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁷⁹¹ Izašao je iz štampe prvi broj „Partijskog rada“-organa CK KP Crne Gore, Pobjeda, br. 248, 16 oktobar 1949, str. 1.

⁷⁹² Zapisnik sa godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore, Titograd, 23. mart 1949, str. 2, 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

međunarodnih pitanja, odnosno aktuelnoj kampanji protiv zemalja IB-a. Broz u tom djelu u prvi plan stavlja istinitost i objektivnost štampe, aludirajući da tekstovi koji se pojavljuju u štampi zemalja IB-a nijesu takvi. Za medije koje dolaze iz tih zemalja kaže da pokušavaju da pretvore laž u istinu, da su nervozni i oštri ali da to nije razlog da im se odgovori istom mjerom. Naprotiv, Broz je uvjeren da je na strani Jugoslavije istina i da novinari tekstovima o herojima izgradnje socijalizma, radnim ljudima i njihovim rezultatima najbolje demantuju njihove stavove da je Jugoslavija odustala od izgradnje socijalističke države.⁷⁹³

Blisko sarađujući sa različitim partijskim organima crnogorski novinari otvoreno su prihvatili da se na strani Komunističke partije svojim radom bore protiv rezolucije IB-a. Oni to formulišu kroz tezu o *„jednodušnosti i nepokolebljivoj vjeri u ispravnost puta kojim nas vodi naša Partija“*. Konkretno, crnogorski novinari preko svog udruženja *„jednodušno i sa ogorčenjem osuđuju klevetničku i kontrarevolucionarnu informbirovsku politiku protiv naše Partije i protiv naše zemlje“*. Obećavaju da će stajati u prvim redovima borbe za socijalizam, protiv kampanje IB-a. U tom smislu crnogorski novinari obavezali su se i na konkretne aktivnosti. Založili su se da će svojim radom isticati i objašnjavati značaj borbe koju vodi Komunistička partija protiv zemalja IB-a i *„značaj te borbe za pobjedu socijalizma i demokratije u svijetu“*. Takođe, novinari su naveli da će nastaviti da rade na *„raskrinkavanju revizionističke i kontrarevolucionarne informbirovske politike koja je glavna kočnica daljih pobjeda socijalizma u svijetu“*.⁷⁹⁴ Ovakvim pristupom i stavom, crnogorski novinari su postali jedan od značajnih instrumenata u rukama Partije koji je korišten u kampanju protiv zemalja Informbiroa.

Osim samog sadržaja i izbora tema, sukob sa zemljama IB-a aktuelizovalo je i pitanje distribucije štampe. Već je navedeno da Partija štampu doživljava kao izvor ideološkog saznanja zbog čega je bilo vrlo važno da ona kao takva stigne do što većeg broja građana. Ta potreba bila je još naglašenija za vrijeme sukoba sa zemljama IB-a kada je *„pravilno tumačenje partijske linije“* bilo od ključnog interesa za uspješnost kampanje protiv IB-a. Partijski zvaničnici u Crnoj Gori pokušavaju na sve načine da

⁷⁹³ Maršal Tito primio dopisnike TANJUG-a iz svih narodnih republika, *Pobjeda*, br. 272, 13 novembar 1949, str. 1.

⁷⁹⁴ Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

unaprijede proces distribucije štampe. To objašnjavaju tvrdnjom da se preko štampe „*najbrže i najlakše može obavještavati široki krug čitalaca o najaktuelnijim događajima*“. Kao osnovne probleme u efikasnijoj distribuciji štampe navode nedovoljnu organizovanost u procesu distribucije a kao ključni nedostatak prepoznaju nedovoljnu uključenost masovnih organizacija u tu akciju. Podsjeća se da je zbog efikasnijeg rasturanje i distribucija štampe njena dostava organizovana preko redovnih autobuskih linija ali da problema ima u njenoj distribuciji od gradskih sredina do određenih sela i zaselaka. U partijskim strukturama zbog toga efikasnu distribuciju štampe doživljavaju kao jedan od vrlo važnih elemenata agitaciono-propagandnog rada.⁷⁹⁵

Konkretno, u samoj crnogorskoj štampi, borbu protiv kampanje IB-a možemo pratiti u dvije ravni. To su u prvom redu zvanični stavovi partijskih funkcionera u kojima se osporava argumentacija koja dolazi iz zemalja IB-a. U njima se navodi da su te zemlje odstupile od osnovnih učenja marksizma i lenjinizma i da su se udaljile od osnovnih vrijednosti socijalizma. Druga ravan je ona direktna i konkretnija, koja se odnosi na afirmisanje jugoslovenskog modela izgradnje socijalizma. To je upravo onaj model propagande za koji se zalaže Josip Broz u kome je fokus na afirmisanju svakodnevnih primjera izgradnje socijalizma u Jugoslaviji. Kroz različite primjere pokušava se stvoriti slika o tome kako se na raznim nivoima u Jugoslaviji izgrađuje društvo na vrijednostima socijalizma. Takvi primjeri su po zamisli političkog vrha trebali da budu najbolji argument da Jugoslavija nije napustila socijalizam i da ti primjeri upravo to potvrđuju.

Zvanični stavovi o sukobu sa zemljama IB-a koji se pojavljuju u crnogorskoj štampi preuzimaju se iz Borbe. Izuzetak su govori i obraćanja lokalnih partijskih zvaničnika, koji u svojim stavovima i obraćanjima uglavnom ponavljaju ono što je već ranije rečeno od najistaknutijih članova jugoslovenskih funkcionera Komunističke partije. Ti stavovi i političke poruke uglavnom sadrže fraze o napadima imperijalista na Jugoslaviju koji dolaze i sa istoka i sa zapada. Objašnjava se da se socijalistički odnosi među državama ne mogu zasnivati na diktatu jedne partije i da ravnopravnost mora biti osnovi princip u razvoju socijalističkih odnosa. Važan segment koji se pojavljuje u

⁷⁹⁵ Više upornosti i brige za rasturanje štampe, *Pobjeda*, br. 289, 4 decembar 1949, str. 1.

štampanim medijima je i odnos prema revolucionarnom pokretu i oslobodilačkom ratu. Jugoslovenski komunisti insistiraju na tim stavovima i oni su česta tema u crnogorskoj štampi. Objašnjava se da među zemljama IB-a nijesu dovoljno cijenjeni revolucionarni uspjesi jugoslovenskih komunista i rezultati oslobodilačkog rata. Po tim ocjenama, od strane zemalja IB-a došlo je do pokušaja „*negiranja naše revolucije, pokušaja umanjivanja uloge naše Partije u Oslobodilačkom ratu*“. Objašnjavaju da upravo na toj liniji treba posmatrati i pokušaje negiranja socijalističke izgradnje i odnosa jugoslovenskog rukovodstva prema tom pitanju.⁷⁹⁶ Pobjeda prenosi stavove lidera Komunističke partije u Crnoj Gori Blaža Jovanovića koji objašnjava da je borba sa IB-om bila nametnuta i da naša zemlja nije željela taj sukob. Objašnjava da jugoslovenska Partija na čelu sa Titom ima snažno uporište u učenju marksizma i lenjinizma i da ona nikako nije odstupila od socijalističkog učenja. Tu krivicu pripisuje boljševičkoj partiji koja je kako tvrdi „*omalovažila borbu naše Partije i našeg naroda*“.⁷⁹⁷

Kada se kroz konkretne primjere afirmiše jugoslovenski model izgradnje socijalizma, šalje se poruka da je to najbolji demant stavova da je zemlja odustala od izgradnje socijalizma, kako često spočitavaju predstavnici zemalja IB-a. Afirmisanje socijalističkih vrijednosti i uspjesi u tom procesu za Komunističku partiju predstavljaju „*osnovni politički i idejni zadatak*“ u borbi protiv kampanje IB-a. Objašnjava se da taj zadatak podrazumijeva „*iznošenje uspjeha u našoj socijalističkoj izgradnji pošto dosadašnji uspjesi znače snažni demanti kleveta koje se šire prema našoj zemlji*“.⁷⁹⁸ U tom djelu insistira se na formulacijama da „*naša zemlja mora da se osloni na sopstvene snage u procesu izgradnje socijalizma*“. Naglašava se potreba izvršenja i premašenja godišnjih planova proizvodnje u svim oblastima jer će to po tumačenjima partijskih zvaničnika biti jasan pokazatelj uspješnosti i primjenjivosti domaćih socijalističkih odnosa.⁷⁹⁹ U Crnoj Gori je povezivanje velikih uspjeha u obnovi i izgradnji zemlje sa razvojem socijalizma simbolično predstavljeno kroz početak velikih meliracionih radova na Skadarskom jezeru. Ovaj projekat star nekoliko decenija predviđao je isušenje

⁷⁹⁶ Svetozar Vukmanović Tempo, „Naša zemlja mora da se osloni u izgradnji socijalizma, prvenstveno na sopstvene snage“, *Pobjeda*, 93, 20 april 1949, str. 1

⁷⁹⁷ Blažo Jovanović, „Govor na proslavi osmogodišnjice osnivanja prvog Narodnog odbora u crnoj Gori“, *Pobjeda*, br. 175, 23 jul 1949, str. 1.

⁷⁹⁸ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

⁷⁹⁹ Svetozar Vukmanović Tempo, „Naša zemlja mora da se osloni u izgradnji socijalizma, prvenstveno na sopstvene snage“, *Pobjeda*, 93, 20 april 1949, str. 1.

određenih oblasti Skadarskog jezera i njihovo prevođenje u plodno zemljište. Radovi na ovom objektu pokrenuti su na ljeto 1949. godine ali će vrlo brzo biti zaustavljeni zbog nedostatka saradnje sa Albanijom. To ipak nije spriječilo zvaničnike da na stranicama Pobjede objave na desetine tekstova u kojima afirmišu ovaj projekat. Njegov uspjeh povezuju sa razvojem socijalističkih društvenih odnosa tvrdeći da taj projekat predstavlja najbolji dokaz da je kampanja zemalja IB-a promašena i da se u Crnoj Gori i Jugoslaviji razvija izvorni socijalizam. Na stranicama Pobjede tvrdi se da je ovo projekat budućnosti koji će „*razbiti kontrarevolucionarne napade informbirovske agenata i izgraditi socijalističko društvo*“. Kroz projekat se pokušava predstaviti razlika između Jugoslavije i zemalja IB-a pošto se cijeli projekat realizuje i na korist Albanije pa će po tvrdnjama ovaj projekat pomoći i albanskom stanovništvu ali i potvrditi da Crna Gora i Jugoslavija imaju stručnjake i tehniku za ovako složen projekat što je po njima još jedna potvrda uspješnog razvoja socijalističkih odnosa u Crnoj Gori.⁸⁰⁰

Važan tematski segment u štampanim medijima za vrijeme sukoba sa zemljama IB-a je i tretiranje tekstova i članaka iz spoljne politike u crnogorskim listovima. Štampa je u tom periodu trebala da ima dvostruku ulogu, da istovremeno prati situaciju i na „zapadu“ i na „istoku“. Iz CK KPJ urednicima preporučuju da temeljno prate krupne političke događaje u kapitalističkim zemljama i naročito borbu radničke klase u tim zemljama kao i borbu u kolonijama i zavisnim zemljama. Navodi se, da prioritete u tom segmentu ne treba mjenjati „*i da dalje treba razobličavati tendencije američkog imperijalizma ka ekonomskom i političkom porobljavanju drugih naroda*“. I pored sukoba sa SSSR_om o uspjehu socijalizma u toj zemlji i dalje se treba pisati, ovoga puta na isticanju kulturnih i privrednih uspjeha⁸⁰¹.

Sukob sa zemljama IB-a nije se odrazio samo na zaokret u uređivačkoj politici crnogorskih medija. On je bio i najava novih društvenih pojava koje će karakterisati odbacivanje sovjetskog iskustva u razvoju socijalizma, decentralizacija i u konačnom samoupravljanje kao novi model društvenog razvoja. Kroz taj proces, doći će do postepenog ukidanja centralističkih metode kontrole medija iz prethodnog perioda. To

⁸⁰⁰ Pred početak obimnih radova na Skadarskom jezeru, *Pobjeda*, br. 158, 3 jul 1949, str. 1.

⁸⁰¹ Centralni komitet KPJ – Pokrajinski komitetu KPCG, Zapisnik sastanka sa urednicima Borbe i Politike, Beograd, 22. septembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

će otvoriti prostor za smanjenje partijskog uticaja i nešto više sloboda među novinarima i njihovim redakcijama. Prve nagovještaje nešto većih sloboda u medijima možemo prepoznati već tokom 1948. godine kada sukob sa zemljama IB-a tek počinje. Ti nagovještaji prepoznaju se u očekivanju partijskih struktura da Pobjeda zauzme kritički stav prema društvenima anomalijama. U osvrtu na štampu koji je upućen partijskom rukovodstvu navodi se da je kritika dosta površna, plitka, nesigurna a ponekad i nepravilna. Kritika, po tom tumačenju treba da bude pomoć u pravilnom vaspitanju masa i da ona nikako ne smije da smeta autoritetu vlasti.⁸⁰² Ovi stavovi potvrđeni su i na sastanku redakcije Pobjede i Uprave za propagandu i agitaciju u februaru 1949. godine. Navodi se da Pobjeda još nije postala nosilac konstruktivne kritike, zbog čega list ne može biti „*mobilizator*“ jer se ne prepoznaje borbeni ton u sprovođenju partijske linije. U zaključcima sa ovog sastanka, navodi se da Pobjedom „*ovladava bezidejna informativnost, suvoparno registrovanje rezultata i događaja*“. Dodaje se da u člancima nema analiza, kritičkog osvrta, isticanja iskustva i da nema „*borbe za idejni lik lista*“. Ovakav način rada naručito je konstatovan u dopisima sa terena i iz pojedinih ustanova jer se u njima zaobilaze slabe strane u radu, ne ističu problemi već se rad prikazuje uljepšano, hvalisavo i neistinito.⁸⁰³ Insistiranje na kritičkom odnosu prema sistemu, ipak je više teorijsko i treba ga uzeti sa rezervom jer ozbiljnih kritičkih tekstova u Pobjedi neće biti još dugo. Zato je ovo više poziv na kritiku „*iskrivljivanja partijske linije*“ nego poziv na kritiku te partijske linije.

Društvene promjene koje su uticale na izvjesno oslobađanje medija od partijske kontrole, legitimisane su i uobličene na trećem planumu CK KPJ. Politički vrh jugoslovenskih komunista tražio je od medija nov pristup zasnovan na inventivnosti i kritičkom stavu kao najboljem putu u izgradnji jugoslovenskog modela socijalizma. Novi, reformisani pristup u medijima ozvaničen je godišnjim planom Uprave propagande i agitacije za 1950. godinu. U djelu koji se odnosi na medije jasno se predlaže da se „*vodi kurs, što većeg osamostaljenja redakcija listova i stručnog i*

⁸⁰² T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁸⁰³ Zapisnik sa savjetovanja pri upravi propagande i agitacije CK KPCG, Cetinje, 17 februar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.47/49.

političkog uzdizanja novinara".⁸⁰⁴ Iste godine na godišnjoj skupštini udruženja novinara Crne Gore čuju se prvi stavovi koji počinju da afirmišu uvođenje više sloboda i demokratičnosti. U rezoluciji sa godišnje Skupštine crnogorski novinari navode da će se u budućnosti, kroz svoj rad, više zalagati za „*razvijanje šire demokratije i još šire učešće svih stanovnika u procesima odlučivanja*".⁸⁰⁵ Iako skromni i više retorički, ovi stavovi bili su prvi ozbiljniji nagovještaj novih procesa u crnogorskom društvu koji su kroz svoj rad afirmisali i sami mediji.

Na talasu društvenih promjena sa kraja četrdesetih i početka pedesetih godina mjenjala se i uređivačka politika *Pobjede* odnosno način na koji se pristupalo obrađivanju tema. Ohrabreni inicijativama iz Centralnog komiteta i direktnim sugestijama agitprop komisije novinari otvorenije pišu o problemima, kritikuju razne pojave što se i registruje u izvještaju agitprop komisije CK KPCG krajem 1951. godine. Ovakav uređivački pristup dobija podršku agitprop komisije konstatacijom da je „*postignut uspjeh zbog toga što se slobodnije prišlo kritici raznih pojava u našem životu*". Oktroisana novinarska sloboda imala je svoja ograničenja, pa su novinari *Pobjede* išli iz krajnosti u krajnost. Komisija konstatuje da se „*od velike bojažljivosti koja je prije nekoliko mjeseci bila karakteristična za novinarski kadar, prešlo u smjelu kritiku koja je prelazila granicu do koje je trebalo ići*".⁸⁰⁶

Na opštem talasu decentralizacije i usvajanja novih sloboda nakon pedesetih godina kao najzanimljiviji primjer „*osvajanja sloboda*“ izdvaja se slučaj lista *Pobjeda* i njenog glavnog i odgovornog lista Veljka Milatovića. Milatović je u *Pobjedi* objavio tekst koji govori o navodnom lokalizmu i suparništvu Cetinja i Titograda u kome je naveo da su rezultati obnove tih sredina uglavnom posljedica „*lokalizma i plemenštine*". Tekst je doživio oštru kritiku, Centralni komitet SKCG ocjenio je da je Milatović „*nepravilno postavio kritiku*“ i da je objavio članak i pored sugestija iz Partije da to ne čini.⁸⁰⁷ Ovo je samo bio uvod u dalju kritiku uređivačke politike i njenog urednika. Partijski vrh brzo

⁸⁰⁴ Godišnji plan rada uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Cetinje, 13 mart 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 70/50.

⁸⁰⁵ Rezolucija godišnje skupštine udruženja novinara Crne Gore, *Pobjeda*, br. 108, 7. maj 1950, str. 2.

⁸⁰⁶ Zapisnik pododbora za agitaciju i štampu agitprop komisije CK KPCG, Titograd, 29. decembar 1951, str. 2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 83/1/51.

⁸⁰⁷ Stenogram proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17 jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.104/1/53.

osuđuje uređivačku politiku lista ocjenjujući da Milatović ne dozvoljava direktno mješanje Komunističke partije. Komitet Saveza Komunista Crne Gore navodi da je rad lista „*nepravilno postavljen*“. Osnovni argument za takve tvrdnje je ocjena političkog vrha Komunističke partije da je „*Pobjeda ostala pri svome shvatanju da list treba da bude slobodan i nezavisan*“. Navodi se da je Milatović kao urednik lista nije prihvatio saradnju Centralnog komiteta KPCG i Pretsjedništva Socijalističkog saveza i odbio njihove sugestije što se po njihovoj ocjeni više „*ne može tolerisati*“.⁸⁰⁸

Osim Pobjede, lista Narodnog fronta, 15. oktobra 1949. godine izlazi prvi broj *Partijskog rada* – organa Centralnog komiteta Komunističke partije Crne Gore. List je izlazio jednom mjesečno i bio namjenjen isključivo članovima partije. U uvodniku prvog broja *Partijskog rada* objašnjava se da će se list baviti problemima partijske organizacije sa zadatkom „*sistemske razrade partijske linije kroz ukazivanje na greške i nove važne zadatke*“. Urednici *Partijskog rada* imaju namjeru da list postane vaspitno sredstvo, koje će uticati na odgajanje i razvijanje najboljih partijskih osobina: disciplinovasti, odgovornosti u izvršenju partijskih zadataka, budnosti, svjesnosti i istrajnosti.⁸⁰⁹

Potreba da ovaj list bude vaspitni korektiv crnogorskih komunista primjetna je već od njegovog prvog broja. Tako su tekstovi *Partijskog rada* imali isključivo ideološku funkciju, koju su ostvarivali razradom i vječitim podsjećanjima članove partije na ideološke smjernice i uputstva CK KPCG. U prvom broju lista iz oktobra 1949. godine to su bila uputstva drugog plenarnog zasijedanja CK KPJ i CK KPCG, da bi se u narednim brojevima detaljno objašnjavale direktive o: agitaciji (br.2-nov. 1949) radnom zadrugarsvu (br.3-dec. 1949), Zadacima u školstvu (br.4-jan.1950), Zadacima u privredi (br.5-feb.1950), organizaciji predizborne kampanje (br.6-mart 1950), komisijama za izvoz (br.7-apr. 1950), i.t.d. Svaki od ovih tekstova detaljno je objašnjavao partijsku liniju, nudeći uputstva za njenu primjenjivost. Nešto kasnije, kada započinje proces demokratizacije crnogorskog društva u *Partijskom radu* počinju da se pojavljuju tekstovi o demokratizaciji i decentralizaciji društva. List na naslovnici od 15. aprila 1951. godine prenosi tekst o novoj ulozi sekretara partijske organizacije. Problem

⁸⁰⁸ Zapisnik sastanka CK SKCG, Titograd, 5 jan 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.102/1/54.

⁸⁰⁹ Čitaocima Partijskog rada, *Partijski rad*, br.1, Cetinje, 15. oktobar 1949, str. 1.

birokratizacije, koji je prepoznat kao jedan od osnovnih razloga reformi sistema u ovom tekstu objašnjava se primjerom dva partijska sekretara. Prvog, iz Trešnjeva (srez cetinjski) koji je „*pravilno organizovao rad, svakom članu partije dao zadatak i koji svakog člana na vrijeme obavještava o aktuelnim političkim događajima i linijom vlasti*“. I drugog partijskog sekretara, iz Marsenića Rijeke (srez andrijevački) čiji rad ne odgovara reformama u partiji i koji je „*centralizovao rad odbora, koji nije član seljačke radne zadruge i koji špekulativnim držanjem unosii nezadovoljstvo u rad partijske organizacije*“. U tekstu se ističe da sekretar partijske organizacije „*nije apsolutni gospodar koji može bilo šta da radi i da zato ne odgovara svojoj partijskoj organizaciji*“. Ovim formulacijama objašnjava se suština sistemskih reformi samoupravljanja a partijski sekretari upućuju na demokratizaciju koja je preduslov za „*svestranu inicijativu masa za upravljanje državom i privredom*“⁸¹⁰. Naslovnica *Partijskog rada* iz februara 1952. godine bila je idealno mjesto da se ukaže na zaključke Politbiroa CK KPCG o omladini. Politbiro nije bio zadovoljan vaspitno-političkim radom, zamjerajući gradskoj omladini „*učestale primjere nekulturne i jeftine zabave*“. Omladinskim organizacijama zamjereno je i što nisu dovoljno učinile na osposobljavanju mladih da upravljaju preduzećima i da shvate revolucionarni karakter i ulogu radničkih savjeta. Politbiro u ispravljanju ovih grešaka, preko *Partijskog rada* ima konkretne zaključke i uputstva partijskim organizacijama. Od partijskih rukovodstava traži se preuzimanje kontrole nad radom kulturnih i sportskih udruženja u kojima se sakuplja omladina. Politbiro crnogorskih komunista tvrdi, da u ovim udruženjima nije bilo partijske kontrole zbog čega je dolazilo do nezdravih pojava: „*lokal šovinizma, pomirljivosti sa neprijateljem i trivijalnom zabavom*“. Od lokalnih partijskih organa traži se i da među omladinu što češće dovode političko-partijske, kulturne i druge partijske rukovodioce i da u ideološki rad sa omladinom ozbiljnije uključe omladince koji su već primljeni u partiju.⁸¹¹

Navedeni primjeri upućuju na zaključak da je *Partijski rad* bio jedna vrsta ideološkog priručnika za sve članove partije. Partijske direktive iako dosta detaljne, nisu bile dostupne svim članovima pa je *Partijski rad* popunjavao tu prazninu. To je

⁸¹⁰ Uloga sekretara osnovne partijske organizacije, *Partijski rad*, br.10, Cetinje, 15. april 1951, str. 1.

⁸¹¹ Zaključci politbiroa CK KP Crne Gore o radu sa omladinom, *Partijski rad*, br.20, Cetinje, 20. februar 1952, str. 1.

uostalom navedeno i u uvodniku prvog broja konstatacijom da „*direktivna pisma i razna uputstva koja dobijaju organizacije na terenu, ne mogu biti dovoljni da se sve složenija pitanja partijskog života i prakse, na vrijeme detaljno razjasne*“.⁸¹² Sva ta pitanja „*partijskog života i prakse*“ detaljno su razrađena na stranicama ovog lista, uz navođenje konkretnih problema i navođenjem načina za njihovo rješavanje. U tu svrhu, uredništvo *Partijskog rada* često se koristilo i metodom crno-bijelog nijansiranja, pa tako u skoro svakom broju postoje primjeri pozitivnog i negativnog rada u partiji.

I drugi listovi koji su izlazili na prostoru Crne Gore uređivačku politiku prilagođavali su zvaničnom ideološkom obrascu i konkretnim zadacima odjeljenja za Agitprop. List „*Naša žena*“ bio je u funkciji ideološkog vaspitanja i jačeg aktivizma ženske populacije. Po uputstvima Agitprop odjeljenja za štampu u njemu su se obrađivale teme iz svakodnevnog života, reportaže i primjeri uspješne žene u socijalističkom sistemu. Tu su teme o učešću žena u obnovi zemlje, porodičnom životu, ženama koje rade u kolhozima, školama, bolnicama.⁸¹³ Centralni komitet KPJ krajem 1949. godine naglašava da ženski listovi na pristupačan i razumljiv način treba da pišu o pitanjima socijalističke izgradnje, da razvijaju interes i aktivnosti u svim sektorima borbe za socijalizam, i da budu podrška organizacijama AFŽ_a u njihovom radu. Konkretno, za republičke ženske listove to znači „*vaspitanje radnih žena sela i grada i podizanje njihove političke svijesti*“.⁸¹⁴ Partijski ideolozi od uredništva „*Naše žene*“ traže fokusiranje na konkretne potrebe žena i izbjegavanje laskanja jer „*svaka žena zna da naporno radi, da ima težak život i to ne treba kriti*“. Ono što se zamjera i što nedostaje listu je „*lice žene, tvorca novog sistema i majke*“ uz isticanje vaspitne i političke linije koja će pomoći uzdizanju žene.⁸¹⁵

Kako bi što snažnije ostvarila ideološki uticaj na mlađe generacije Partija još za vrijeme rata osniva *Omladinski pokret*. List je osnovan kao organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Crne Gore i Boke. Njegovo formiranje u Partiji objašnjavaju

⁸¹² Čitaocima Partijskog rada, *Partijski rad*, br.1, Cetinje, 15. oktobar 1949, str. 1.

⁸¹³ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugode 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁸¹⁴ CK KPJ o primjedbama i sadržajima listova za žene, Beograd, 16 decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.48/49.

⁸¹⁵ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

činjenicom da će na taj način obezbjediti da mlade generacije iz takvih listova crpe „izvornu snagu vaspitanja omladine koja će razvijati njihove stvaralačke moći“. Omladinska štampa po tim tvrdnjama treba da bude jedno od osnovnih izvora za opšte političko, ideološko i kulturno vaspitanje mladih. Njena funkcija je da pruža pomoć i usmjerava procese važne za socijalistički razvoj mladih ali da istovremeno bude i kritičar svih onih pojava koje odstupaju od socijalističke izgradnje.⁸¹⁶ Uređivačka politika „Omladinskog pokreta“ i pratila je ideološka uputstva i u prvim godinama nakon rata stranice svojih izdanja popunjavala uglavnom iskustvima SSSR_a. Teme o iskustvima sovjetske omladine u ispunjavanju petogodišnjeg plana, o omladincima inovatorima i udarnicima, o životu radničke omladine u ljetovalištima, o učešću omladine u kolhozima, o fiskulturi i kulturi među omladinom bile su rezervisane za stranice „Omladinskog pokreta“⁸¹⁷. Osnovni Zadaci ovog lista bili su podizanje idejno-političkog obrazovanja omladine, izvještavanje radu školske omladine, razvoju učenika u privredi i afirmacija fiskulture među ovom društvenom grupom.⁸¹⁸

Radio

Jedan od načina za promociju socijalističke ideologije u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata bilo je i uključivanje elektronskih medija, odnosno radija u agitaciono-politički rad. Kao savremeno i efikasno sredstvo komunikacije, radio vrlo brzo pronalazi svoje mjesto u agitaciono-propagandnom radu Komunističke partije. Najveći iskorak koji je radio napravio u promociji ideja socijalizma bila je njegova neposrednost. Tako se prvi put stvaraju uslovi da se propagandni rad može odvijati „na daljinu“. To je omogućilo da partijski stavovi, njihove ideje, glas i poruka najviših funkcionera stigne do najudaljenijih krajeva u Crnoj Gori. Radio je omogućio da govori partijskih lidera, prenosi velikih svečanosti direktno stignu do velikog broja građana i time omogućavao jednu novu vrstu identifikacije i popularizacije ideja socijalizma u crnogorskom društvu. Prednost, takvog neposrednog načina komunikacije brzo su shvatili u partijskim

⁸¹⁶ B. Đ., „Naša štampa-drug i učitelj našem mladom čitaocu“, *Omladinski pokret*, br. 28, 25 septembar 1946, str. 1.

⁸¹⁷ Izvještaj agitprop odjeljenja PK KPJ CG – Agitprop odjeljenju CK KPJ o planu tema naših listova za drugo polugođe 1947. godine, Cetinje, 30. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁸¹⁸ T. Srdanović, Kritički osvrt na štampu, nedatirano-1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

organima zbog čega od svojih organa traže da organizuju „kolektivna slušanja“ najznačajnijih sadržaja koji se emituju putem radio talasa.⁸¹⁹

Prvobitne ideje da radio bude značajan segment agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori ograničavao je nedostatak radio aparata. Krajem 1949. godine u Crnoj Gori je na jedan radio prijemnik dolazilo 195 stanovnika. To je bilo ubjedljivo najmanji broj radio prijemnika u odnosu na ostale republike. Najbolja situacija bila je u Sloveniji gdje je jedan radio prijemnik dolazio na 24 stanovnika, slijede Hrvatska sa 40, Srbija 62, Makedonija 88 i Bosna i Hercegovina sa 157 stanovnika na jedan radio aparat. To je bio jako loš podatak pa su partijski organi planirali da krajem 1950. godine povećaju broj radio prijemnika i da jedan radio dođe na 60 stanovnika Crne Gore.⁸²⁰ Još ambiciozniji planovi definisani su prvim petogodišnjim planom. Tim planom zacrtano je osamostaljenje domaće radio industrije i plan da do 1951 godine na 18 stanovnika dođe radio aparat. Kako bi nadomjestili nedostatak radio prijemnika, komunističke vlasti u Crnoj Gori počeli su sa organizovanjem radio razglaša. Na gradskim trgovima i drugim mjestima gdje se okupljalo više ljudi organizovan je razglas koji je prenosio radio emisije, emitovao najvažnije govore i muziku. U određenim mjestima i većim fabrikama vremenom su stvoreni improvizovani studiji koji su sami pripremali određene govorne emisije, uglavnom iz dnevne štampe, koju su preko razglaša emitovali.

U Crnoj Gori nakon oslobođenja funkcionisala su dva lokalna radija, na Cetinju i u Kotoru.⁸²¹ Čujnost ovih radio stanica bila je ograničena kao i broj potencijalnih slušalaca zbog neznatnog broja radio aparata. Prva radio stanica u Crnoj Gori utemeljena je na Cetinju 27. Novembra 1944. godine, petnaest dana nakon oslobođenja grada. Popravkom radio stanice koju su uništili njemci počeo je sa emitovanjem program Radio Cetinja. U početku je emitovan jednosatni program o vijestima sa ratišta od 18. 30 do 19. 30 sati a čujnost Radio Cetinja bila je od 100 do 150 kilometara. Radio stanica na Cetinju bila je samo privremeno rješenje, radio stanica seli se u glavni grad,

⁸¹⁹ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 147; Arhiv Srbije, fond Ministarstva prosvete, 6.6.1945, f. 3/br. 1802.

⁸²⁰ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950-podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 262, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

⁸²¹ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

pa se 1. maja 1949. godine svečano oglosio Radio Titograd.⁸²² Selidbom u Titograd, povećan je i obim dnevnog programa pa radio Titograd svakodnevno emituje svoj signal od 16,55 do 23 sata. Nešto kasnije uvodi se i jutarnji program od 7 sati i 30 minuta.⁸²³ Preseljenjem sa Cetinja, Radio Titograd dobio je novu emisionu opremu, stanicu od 20 kilovata i frekvenciju za duge talase zbog čega je čujnost proširena na prostor Albanije i južne Italije.⁸²⁴ Već tokom 1950. godine Radio Titograd emituje sedam sati sopstvenog programa a od 1. jula te godine osam sati dnevno.⁸²⁵

U Radio Titogradu funkcionisalo je sedam redakcija: redakcija vijesti, politička, privredna, omladinska, pionirska, literalna i albanska redakcija. U svakoj od ovih redakcija radilo je po dvoje novinara koji su pripremali program, sa izuzetkom albanske redakcije koja je samo prevodila gotove materijale. Niko od novinara Radio Titograda nije imao završen fakultet, deset ih je bilo sa srednjom školom dok su ostali imali završenih po nekoliko razreda gimnazije. Kompletan redakcija bila je vezana za Komunističku partiju Crne Gore, od 14 novinara, njih devet su bili članovi KP, tri kandidata i dva člana Narodne omladine. Radio Titograd nije imao dopisničku službu i informacije sa terena prikupljao je angažovanjem dopisnika *Pobjede* i *Tanjuga*. Kompletan program emitovan je uživo, zbog čega je u okviru Radio Titograda bio angažovan muzički ansambl od velikog orkestra sa 32 člana, zabavni orkestar sa 15 članova, tamburaški orkestar sa 12 članova i osam pjevača, narodni orkestar sa 16 muzičara i deset pjevača, dva solo pjevača, pet instrumentalnih solista i dva narodna harmonikaša. Dvije trećine programa činili su muzički sadržaji dok su govorne emisije emitovane po programskoj šemi. Jednom nedjeljno emitovale su se emisije o privredi, selu, socijalističkoj izgradnji, emisija Narodnog fronta, Narodne omladine, pionirska emisija, književni prilog, kulturna hronika i razna predavanja. Dva puta mjesečno emitovani su programi o sindikatima, AFŽ_a, Narodnoj tehnici, fiskulturi kao i radio

⁸²² Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

⁸²³ Istorijat RTCG, <http://www.rtcg.me/rtcg/istorijat-rtcg.html>

⁸²⁴ Informativni priručnik o Jugoslaviji 1950-podaci o političkom, privrednom kulturnom i prosvetnom životu u FNRJ, knjiga I, sveska 5, str. 261, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

⁸²⁵ Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10 januar 1951, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

drame.⁸²⁶ Nekoliko godina nakon otvaranja Radio Titograda, ova stanica emituje cjelodnevni radio program u kome i dalje dominiraju muzički sadržaji ali je broj govornih emisija mnogo značajniji nego ranije. Informativni program počinjao je jutarnjim vijestima u 6. 30, prve naredne vijesti emitovane su u 16. 00 sati, nakon toga u 17. 45 emisija na albanskom jeziku. Večernji dnevnik bio je na programu u 18. 30 minuta, nove vijesti u 21. 00 a emisija na albanskom u 21. 30. Posljednje vijesti emitovane su u 23 sata a petnaest minuta kasnije emisija na italijanskom jeziku. U programu Radio Titograda takođe su emitovani i sadržaji dokumentarnog i zabavnog programa kao i specijalizovane emisije za mlade, pionire i žene.⁸²⁷

Bez obzira na značajne rezultate u produkciji radio programa, stanice koje su funkcionisale u Crnoj Gori suočavale su se sa ozbiljnim problemima. U prvom izvještaju o radu Radio Titograda konstatuju se odlični rezultati ali naglašava da su kadrovski i tehnički nedostaci osnovni ograničavajući faktor daljeg razvoja radio stanice. To je jedan od razloga zbog kojih je najveći dio programa radio Titograd preuzimao od Radio Beograda, kao i emisije na albanskom i italijanskom jeziku. Objašnjava se da ti nedostaci utiču na organizovanje rada, planiranje programa, nedostatak dopisnika ali i novinara u samoj redakciji. Tako je kao jedan od zadataka u narednom periodu definisano pitanje okupljanja „*stručnog novinarskog kadra i uzdizanja mlađih novinara*“. Problem se registruje i u samom sadržaju programa. Konstatuje se da u emisijama „*nije bilo raznovrsnosti i živosti, već je program bio šabloniziran*“. Osnovni uspjeh Radio Titograda, kako se navodi nakon godinu od početka rada je bila činjenica da se u njemu obučavao i formirao novi kadar. Tako se navodi da je za godinu obučeno 25 radio operatera koji su počeli da rade na razglasima širom Republike, da su formirani hor, muzičke sekcije i razni drugi kadrovi koji su ranije dolazili sa strane. Konačno, zaključuje se da je glas Radio Titograda bio glas Partije, glas crnogorskog naroda koji je povezan sa svojom Partijom.⁸²⁸

Kompletan govorni dio programa Radio Titograda, preko uprave za agitaciju i propagandu, bio je pod kontrolom Komunističke partije. U godišnjem pregledu rada,

⁸²⁶ Izvještaj uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG o Radio stanici Titograd, Cetinje, 19 jun 1950, str. 1, 2, 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.70/50.

⁸²⁷ Program Radio Titograda za jun 1953. godine, *Pobjeda*, br. 43, 31 maj 1953, str. 9.

⁸²⁸ Aleksije Obradović, „Godina dana Radio Titograda“, *Pobjeda*, br. 104, 1. maj 1950, str. 7.

glavni i odgovorni urednik Radio Titograda Milivoje Otović ističe da je glavni zadatak govornih emisija na radiju bila popularizacija, isticanje i razjašnjavanje ogromnih uspjeha socijalističke izgradnje na svim poljima. Objašnjava da su u programu prenošena i tumačena iskustva radnih ljudi, da su popularizovane uredbe i razne privredne i druge mjere Vlade, da je razjašnjena suština skukoba sa SSSR_om razgolićeni uzroci savremenog revizionizma marksističko-lenjinističkog učenja.⁸²⁹

Uloga radio stanica i njihov značaj naglo je porastao nakon otvaranja sukoba sa IB. Radio stanice iz susjednih zemalja bliskih SSSR_u, emitovale su program na dugim talasima i oštro napadale jugoslovensko rukovodstvo i KPJ. Signali tih radio stanica su ometani ali je jedini način da se adekvatno odgovori na takvu kampanju bilo unaprijeđenje sopstvenog radio programa. Uprava za agitaciju i propagandu CK KPJ, zbog toga početkom 1949. godine sugerije da fokus u agitaciji treba da bude na borbi protiv Informbiroa. Najznačajniji partijski organ za propagandu zaključuje da u radio programu dominiraju pjesme, šlageri i da nedostaje organizovanog agitacionog rada. Sugerije se promjena takve prakse, organizovanje govornih emisija protiv kampanje IB-a i promjena muzičkih sadržaja. Umjesto šlagera, predlažu emitovanje „*dobrih stvari koje mobilisu mase, stvari iz borbe masa uz dobru idejnu muziku*“.⁸³⁰ Slično stanje, partijski zvaničnici primjećuju i u programu Radio Titograda. Konstatuju da emisije o „*klevetničkoj kampanji IB*“ nisu bile na visini dok nije stigla pomoć iz Uprave agitpropa.⁸³¹

Pod kontrolom organa Komunističke partije, Radio Titograd uključen je i u druge segmente agitacionog rada. Tako je uoči izbora za savezni parlament 1950. godine u koordinaciji sa Upravom za agitaciju pripremljen detaljan plan aktivnosti Radio Titograda. Planirano je da se u okviru redovnih emisija afirmišu političke poruke o pojačanom radu frontovskih organizacija u predizbornoj kampanji, naglasi „*demokratičnost novog izbornog zakona*“, objave rezultati predizbornog takmičenja frontovskih organizacija i predstave kandidati za Saveznu skupštinu. U emisijama za

⁸²⁹ Izvještaj o radu novinarskog odjeljenja Radio Titograda od 1. januara do 31. decembra 1950. godine, Titograd, 10 januar 1951, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

⁸³⁰ Zapisnik sa sastanka Uprave za propagandu i agitaciju CK KPCG, Titograd, 1 april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 47/49.

⁸³¹ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 7, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

selo i omladinu, planirano je da se predstave kandidati seljačkih zadruga i omladinskih predstavnika za Saveznu skupštinu kao i priče o učešću omladine u predizbornom takmičenju. Emisija o AFŽ_a bila je rezervisana za temu o obavezama i Zadacima ženskih organizacija u predizornoj kampanji, političkom i stručnom uzdizanju žena i njihovom učešću u predizornoj kampanji. Takođe u svakodnevnim emisijama Radio Titograda planirano je emitovanje priča o kandidatima, takmičenju u radnim kolektivima, gradilištima i zadrugama kao i da će objavljivati materijale predizbornih kampanja.⁸³²

Kontrola partijskih organa i uticaj na uređivačku politiku Radio Titograda nije se ograničavala samo na govorni dio programa. Sa ambicijom da utiče na muzički ukus stanovništva, Partija počinje da utiče i na izbor muzičkih sadržaja u programu Radio Titograda. Komunisti tvrde da je „*nezamislivo zamisliti intelektualca budućnosti koji neće imati nikakve muzičke kulture*“. Muzičke sadržaje na Radio Titogradu kontrolisalo je Agitprop odjeljenje kroz analizu i sugestije u muzičkom programu. U analizi iz 1950. godine navodi se da muzički program Radio Titograda čine uglavnom narodne pjesme ali i laka i zabavna muzika ali da generalno, muzički program sadrži nedostatke koje treba ispraviti. Nedostaci su za partiju najuočljiviji u segmentu narodne muzike, koja je najzastupljenija u muzičkom programu i „*daje svakog dana ujutru i na večer, uz pratnju tamburaškog orkestra ili harmonike*“. Sam muzički pravac za Partiju nije sporan ali jeste način na koji se ona izvodi „*jer je pjevaju ljudi iz naroda bez muzičkog obrazovanja koji pored ritma, harmonije i melodije, kite svoje pjevanje hromatikom orijenta*“. Po mišljenju Komunističke partije ovakav način interpretacije predstavlja muzičko nasljeđe Turske kulture, kojoj nema mjesta u programu Radio Titograda. Po tom tumačenju „*u zavijanju i sevdalisanju nalazi se nešto nezdravo i štetno*“ zbog čega ovakvu muziku treba odbaciti jer predstavlja kočnicu u muzičkom razvoju društva. Partije se „*bori protiv skidanja feredža, protiv turskih običaja i turcizama u jeziku*“ pa se treba okrenuti „*zdravoj i snažnoj srpskoj muzici u čije vrijednosti nas je savršeno ubjedio Stevan Mokranjac*“. Osim pozivanja na Mokranjca, upućuje se sugestija da

⁸³² Plan agitacije na Radio Titogradu u predizornoj kampanji, Titograd, 18 februar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.71/1/50.

Radio Titograd prevashodno treba da gaji crnogorsku narodnu pjesmu u kojoj „*sevdahu*“ nama nikakvog mjesta.⁸³³

U procesu stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori, mediji predstavljaju jednu od ključnih poluga idejno-političkog rada Komunističke partije među stanovništvom. Mediji se etabliraju kao jedan od izvora ideološkog saznanja i mjesto kroz koje se politički stavovi analiziraju, afirmišu i tumače. Takvu funkciju i ulogu medija u crnogorskom društvu određuje njihova apsolutna kontrola od strane partijskih organa. Komunistička partija preko svojih organa i institucija koje kontroliše, direktno utiče na uređivačku politiku medija. Partijski kadrovi nalaze se na najznačajnijim pozicijama u samim medijskim kućama a preko njih Partija usmjerava i određuje njihovu uređivačku politiku. Partija tako utiče na selekciju tema koje se obrađuju, izbor sadržaja koji se prenose, sagovornike i same tematske cjeline koje se obrađuju u određenom periodu. Partija redovno održava sastanke sa novinarima i njihovim predstavnicima, priprema mjesečne planove rada koji se analiziraju na kraju mjeseca. Uređivačka politika crnogorskih medija u prvoj deceniji nakon oslobođenja, zbog toga predstavlja važan pokazatelj promjena u samoj Komunističkoj partiji u Crnoj Gori. Kroz uređivačku politiku u medijima, izbor tema i način njihove obrade, može biti dobar orijentir u registrovanju političkih i društvenih promjena u samoj Partiji. Tako kroz medije možemo analizirati i društvene prioritete i zadatke socijalističkog društva u Crnoj Gori ali i način na koji partijski organi te teme pokušavaju da približe stanovništvu. Osim toga mediji predstavljaju i jedno svjedočanstvo zvanične političke i ideološke misli tog perioda a njihova analiza omogućava nam da registrujemo najznačajnije društvene fenomene koji se pojavljuju u crnogorskom društvu.

⁸³³ Osvrt na muzički program radio stanice u Titogradu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.70/50.

POGLAVLJE V.

IDEOLOGIJA I POLITIČKE IDEJE NOVOG SISTEMA

Nakon završetka drugog svjetskog rata, Komunistička partija preuzima kontrolu nad svim segmentima društvenog života. Jedan od elemenata tog procesa je uspostavljanje novih ideoloških vrijednosti, pa uporedo sa organizovanjem izvršne vlasti počinje i proces indoktrinacije stanovništva. Uvjereni da su vrijednosti socijalističkog društva najsavršeniji model organizovanja društvenih odnosa, Partija ima ambiciju da te vrijednosti postanu prihvatljive kompletnom stanovništvu.⁸³⁴ Zbog toga se od partijskih organa, masovnih organizacija i drugih organa povezanih sa Partijom očekuje da „*uvjere mase u pravilnost svoje politike i pomogne im da se i oni sami uvjere u ispravnost te politike*“.⁸³⁵ Ključni segment ovakvog pristupa indoktrinaciji stanovništva nije pritisak na pojedinca da prihvati ispravnost ponuđenih ideoloških vrijednosti već da se on sam opredjeli i prihvati ih. Opredjeljujući se za socijalističku ideologiju, pojedinac prihvata ne samo korpus gotovih znanja već i metod prikupljanja i organizovanja novih znanja i način njihove interpretacije.⁸³⁶

Ideološki koncept Komunistička partija u Crnoj Gori realizuje afirmisanjem nekoliko ideja koje postaju ključni elementi socijalističke ideologije i temelj novog vrijednosnog sistema socijalističke Crne Gore. To su: ideal socijalizma, ideal revolucije i NOB-a, ideal bratstva i jedinstva, ideal rada i ideal novih društvenih snaga. U nastavku ćemo objasniti osnovne ideološke zadatke i društvenu funkciju svakog navedenog ideala socijalističkog društva koje se izgrađuje u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata.

⁸³⁴ Zbigniew Brzezinski, „The Nature of the Soviet System“, *Slavic Review*, Vol. 20, No. 3, Oct., 1961, str. 355.

⁸³⁵ Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

⁸³⁶ Vladimir Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd, 1979, str. 37.

IDEAL SOCIJALIZMA

Temeljne ideološke vrijednosti socijalističkog društva, Komunistička partija iskazuje kroz ideal socijalizma. Njegove osnovne vrijednosti identične su sa vrijednostima socijalističke države zbog čega se ova dva termina u komunikaciji partijskih organa često izjednačavaju. Socijalističko društvo za komuniste predstavlja model najboljeg, najhumanijeg i najproduktivnijeg društvenog sistema. Socijalizam je za njih ideološki odgovor na sve probleme crnogorskog društva i najbolji model za rješavanje nagomilanih društveno-ekonomskih problema. Komunistička partija ideal socijalizma, odnosno stvaranja socijalističke države doživljava kao „*obračun sa mrakom stoljeća i ogroman skok od starog u novo sa upornom borbom protiv svake zaostalosti*“. Borba za ideal socijalizma u crnogorskom iskustvu predstavlja se kao borba za jedno novo, bolje društvo, borba protiv svih oblika zaostalosti. Komunisti tu ubrajaju kulturnu zaostalost, primitivizam, neznanje, sujevjerje i loše navike. Eliminisanje tih pojava, odnosno prevazilaženje svih oblika zaostalosti tumači se kao „*idejna borba za socijalizam*“.⁸³⁷

Polazna tačka u afirmisanju ideala socijalizma u Crnoj Gori je teza o savršenosti socijalističke države, odnosno savršenosti svih društvenih odnosa koji se oslanjaju na te ideološke vrijednosti. Uspjehe, promjene i postignuća komunisti objašnjavaju kao posljedicu socijalističkih društvenih odnosa. Na isti način, neuspjeh ili održavanje postojećeg stanja predstavlja neadekvatnu primjenu socijalističkih vrijednosti. Posmatrajući socijalističke društvene odnose na taj način, Komunistička partija u Crnoj Gori definiše proces „*izgradnje socijalizma*“, odnosno uspostavljanja socijalističkih društvenih odnosa kao svoj najvažniji zadatak i „*najvažnije dostignuće*“ svog rada. Objašnjavaju, da je tek sa razvojem socijalističkih odnosa došlo do suočavanja sa „*privrednom i tehničkom zaostalošću zemlje, ostacima kapitalističke prošlosti, birokratskim tendencijama sa kojima se obračunalo nakon čega su udareni čvrsti temelji socijalističke demokratije*“.⁸³⁸ Ideal socijalizma tako se predstavlja kao

⁸³⁷ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, str. 13, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48

⁸³⁸ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

društvena snaga koja rješava sve probleme iz prošlosti, ispravlja ih i u socijalističkom okruženju rješava na zadovoljstvo svih njenih građana.

Tezu o savršenosti socijalističke države u Komunističkoj partiji objašnjavaju „*karakterom socijalističkih odnosa*“. Po njima, ključ je u slobodnom izboru organa vlasti i kolektivnom vlasništvu nad društvenim dobrima. Za Partiju, izbor organa vlasti predstavlja najveći stepen demokratičnosti jednog društva, situaciju u kojoj „*radni narod sela i grada u svojim rukama drži državnu vlast*“. Izvore „*demokratičnosti*“ objašnjavaju i formulacijom da se „*državni organi biraju od strane naroda, proističu iz naroda i služe tom narodu*“. Navodna demokratičnost za Partiju nije jedini pokazatelj savršenosti socijalističke države. Potvrdu svojih stavova pronalaze i u kolektivnom vlasništvu nad društvenim dobrima, što je jasan pokazatelj „*povezanosti karaktera vlasti i karaktera privrede*“. Tumači se da je savršenost socijalističkih odnosa posljedica definisanja vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, zbog čega su oruđa za proizvodnju (mašine, sirovine i sama preduzeća) u vlasništvu naroda. Takvi društveni odnosi stvaraju uslove za učešće naroda u raspodjeli plodova rada uz mogućnost da se na taj način vrši planiranje u privredi ali i raspodjela ostvarenih proizvoda rada.⁸³⁹

I na konkretnim primjerima pokušava se pokazati navodno savršenstvo socijalističkih društvenih odnosa. Rezultati postignuti u obnovi porušene zemlje, za Komunističku partiju bili su prilika za afirmisanje ideala socijalizma. Impresivni rezultati postignuti u prvim godinama obnove tumače se kao posljedica uspostavljanja novih, socijalističkih društvenih odnosa i dokaz uspješnosti socijalističke ideje. Paralelu između obnove zemlje i razvoja socijalizma prvi upotrebljava Josip Broz koji obnovu, industrijalizaciju, izgradnju novih saobraćajnica i uspjehe u poljoprivredi povezuje sa razvojem socijalizma. Broz tvrdi da su svi ti uspjesi pokazatelj „*da je među naše ljude široko prodrla socijalistička svijest*“. Sugerije da se nastavi sa „*podizanjem socijalističke svijesti trudbenika*“, jer smatra da je „*širenje socijalističke svijesti, jedinstvo misli i akcije, najširi pokretač u savlađivanju svih teškoća koje stoje na putu*

⁸³⁹ Teze za predavanje izgradnja socijalizma u našoj zemlji, , nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

izgradnje socijalizma“.⁸⁴⁰ Samo deset dana nakon Titovog izlaganja, iste tvrdnje ponavlja predsjednik Komunističke Partije u Crnoj Gori. Blažo Jovanović, pravi direktnu vezu između obnove zemlje i izgradnje novih industrijskih pogona sa socijalističkim društvenim odnosima. „Sve to što mi danas izgrađujemo to je socijalizam i niko ne može poreći da smo izgradili tolike željezničke pruge, fabrike, puteve i mostove. Sve to što smo izgradili to znači bolji život za radne ljude. A šta je bolji život-to je socijalizam“ zaključuje Jovanović.⁸⁴¹ I kasnije u svojim nastupima Jovanović izjednačava kategorije socijalizma i svega što je urađeno tokom prvog petogodišnjeg plana. Poziva kritičare da se osvrnu oko sebe i vide šta je urađeno u procesu „socijalističke izgradnje“. Njegove asocijacije na taj proces su: obnova puteva, izgradnja fabrika, izgradnja novih škola, kuća za stanovanje. Jovanović postavlja pitanje „zar svi ti uspjesi nisu socijalizam, zar to ne donosi bolji život“? Ostvareni rezultati po njegovim tvrdnjama su najbolja potvrda uspješnosti socijalističkog modela društvenog razvoja, jer kako kaže: „ono što mi danas stvaramo i radimo stvoriće nam sutra bolji život“.⁸⁴²

Svjesni činjenice da je afirmisanje ideala socijalizma najefektnije na primjerima svakodnevnog života u Komunističkoj partiji na svakom koraku pokušavaju da koriste primjere dobre prakse. Tako se osim rezultata postignutim u obnovi koriste i primjeri dobre prakse iz iskustva SSSR-a, prve socijalističke zemlje na svijetu. Putem medija Partija građanima počinje da predstavlja Sovjetsko iskustvo izgradnje socijalizma pokušavajući da na taj način kroz konkretne primjere približi ideje i vrijednosti socijalizma. Nekritičkim odnosom prema Sovjetskom iskustvu razvoja socijalizma kreira se slika koja sve dobre promjene u SSSR-u objašnjava socijalističkim društvenim odnosima. Razlozi tako uspješnog razvoja tumače se karakterom vlasti, novim društveno-ekonomskim odnosima u kojima je „narod sa svojom partijom postao gospodar svoje sudbine, stvaralac novog života“.⁸⁴³ Kroz različite primjere koji se pojavljuju u medijima, SSSR se predstavlja kao primjer savršene države. Tako su čitaoci

⁸⁴⁰ Politički referat druga Tita na trećem kongresu Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 85, Cetinje, 10. april 1949, str. 1-4.

⁸⁴¹ Omladina je naša uzdanica i čvrst oslonac naše partije-govor druga Blaža Jovanovića na četvrtom kongresu Narodne omladine, *Pobjeda*, 96, 23 april 1949, str. 1.

⁸⁴² Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića na proslavi osmogodišnjice osnivanja prvog odbora narodne vlasti u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 175, Cetinje, 23. jul 1949, str. 1.

⁸⁴³ Snaga i moć Crvene armije, *Pobjeda*, br. 8, Cetinje, 23. februar 1947, str. 1.

Pobjede mogli pronaći tekst o primjerima Sovjetskog zanatskog zadružnog sistema koji je prije socijalizma bio u velikim problemima, a sitni proizvođači potpuno zavisni od kapitala „*koji ih je vodio u propast*“. Organizovanjem socijalističkih društvenih odnosa po tim tvrdnjama sve se promijenilo. U novom ekonomsko-političkom okruženju zanatske zadruge dobile su pomoć države koja im je naručivala proizvode, avansno ih plaćala, odobravalu im zajmove i besplatne prostore za proizvodnju.⁸⁴⁴ Tu su i primjeri intenzivne izgradnje i elektrifikacije pruga „*koju ne poznaje istorija*“. I ovi uspjesi Sovjetske ekonomije vezuju se za razvoj socijalizma i ogroman ekonomski napredak koji on donosi.⁸⁴⁵ Zanimljiv je i primjer veličanja sovjetske armije koja je, kako se navodi „*zbog socijalističkog pristupa organizaciji vojske postala najmoćnija armija svijeta*“. Isključivi razlog za te uspjehe su socijalistički društveni odnosi koji su omogućili da Sovjetska armija bude „*vojska oslobođenih radnika i seljaka, vojska prijateljstva i bratstva, vojska vaspitana u duhu internacionalizma*“. Takvu armiju moglo je stvoriti samo socijalističko društvo koje je „*zbacilo jaram eksploatatora i postalo vjerni branilac narodnih interesa*“. Objašnjava se da snaga svake države zavisi od državne stabilnosti i njenog političkog i ideološkog uređenja. Sovjetska armija zbog toga predstavlja odraz socijalističkog društva i pokazuje „*snagu i čvrstinu društvenog i državnog uređenja*“.⁸⁴⁶ Ipak najautentičniji primjer nekritičkog odnosa prema Sovjetskoj državi možda je primjer iz časopisa *Stvaranje* u kome se opisuje posjeta Sovjetskom poljoprivrednom institutu akademika Cicina. Autor članka objašnjava da je institut organizovan na novom modelu socijalističkog razvoja u kome je „*nauka svjesno povezana cjelina , za razliku od kapitalističkog svijeta u kome nauka izrasta u nešto za sebe, bez veze sa stvarnošću*“. I upravo u takvom jednom naučnom, socijalističkom institutu prema riječima autora moguće je sve. U njemu se selektiraju žitarice koje uspijevaju da rastu na zemlji u kojoj nema plodnog tla, u njemu se nalazi nevjerovatnih 17 000 hibridnih vrsta žitarica, stvaraju se nove biljke do sada nepoznate čovjeku, umjesto nekoliko desetina zrna žita u jednom klasu, žitarice stvorene u ovom institutu imaju i do 400 zrna. Sve je to, kako se tumači, posljedica socijalističke izgradnje u kojoj je „*nauka u službi naroda, ljudi u službi nauke oslobođeni okova koji prouzrokuju*

⁸⁴⁴ Razvitak zanatskih zadruga u SSSR-u, *Pobjeda*, br. 15, Cetinje, 5. april 1947, str. 4.

⁸⁴⁵ Elektrifikacija željeznica u SSSR-u u četvrtoj pjatljetci, *Pobjeda*, br. 25, Cetinje, 10. maj 1947, str. 5.

⁸⁴⁶ Snaga i moć Sovjetske armije, *Pobjeda*, br. 8, Cetinje, 23. februar 1947, str. 1.

*neznanje a takvi slobodni ljudi doveli su zemlju do socijalizma-najsavršenijeg oblika države na svijetu“.*⁸⁴⁷

Ideal socijalizma u društveni život Crne Gore uvodi ideju o jednakosti građana, ravnopravnosti u svim segmentima društvenog života. Objašnjava se da je uvođenjem socijalističkih društvenih odnosa nastupilo novo vrijeme u kome pojedinačni interesi ne mogu biti iznad interesa naroda. Blažo Jovanović, prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori objašnjava da je to novo vrijeme došlo nakon oslobođenja i da se u njemu „vodi računa o interesima širokih narodnih masa koje učestvuju u donošenju svih odluka“. Kako bi naglasio značaj tih promjena, Jovanović pravi paralelu sa prethodnim sistemom u kome je kako kaže „mala grupa buržoazije“ kontrolisala sve društvene procese i uticala na njih. U socijalističkom društvu tako nešto je nemoguće, jer kako zaključuje, vrijednosti starih sistema su odbačene a u novim okolnostima stanovištvo „kroz narodnu vlast, želi da stvara novo društvo“ zaključuje Jovanović.⁸⁴⁸

Prvi korak u afirmisanju ideje jednakosti bilo je političko izjednačavanje građana, koje se tumači tezom o demokraciji i političkoj jednakosti u socijalističkom društvu. Teza se navodno potvrđuje kroz činjenicu da narod iz svojih redova bira predstavnike vlasti, kontroliše ih, kritički ih i u konačnom smjenjuje ukoliko dobro ne obavljaju posao. Komunistička partija taj predstavnički model naziva *socijalistička demokratija* i on je za njih neoboriv dokaz demokracije političkog sistema. Model *socijalističke demokratije* temelji se na izbornom procesu u kome „radni ljudi iz svojih redova biraju predstavnike za sve organe narodne vlasti“. Osim što biraju narodnu vlast, građani je i kontrolišu. Preko zborova birača, komisija, savjeta i masovnih organizacija pojedinac može da kontroliše, ali i da učestvuje u radu tih organa. Na taj način dobija priliku da kritikuje i odstranjuje ljude koji nisu dostojni narodne vlasti. Konačan cilj ovakvog predstavničkog sistema je da vlast proizilazi iz naroda i da narodu služi. „Da riječ narodnog čovjeka postane odlučujuća u rješavanju svih državnih poslova i rukovođenju privredom, da se obezbjedi pravo učešća masa u svim oblastima društvenog života, da se onemogući svaka nezakonitost i samovolja, da se stalno

⁸⁴⁷ Dušan Vlahović, „Institut akademika Cicina“, *Stvaranje*, sv.1-2, Cetinje, januar-februar 1947, str. 80-84.

⁸⁴⁸ Blažo Jovanović, „Danas se upravlja prema interesima širokih narodnih masa“, *Pobjeda*, br. 44, Cetinje, 2. novembar 1946, str. 1.

uzdiže dostojanstvo i mišljenje svakog trudbenika".⁸⁴⁹ Ukratko, model socijalističke demokratije omogućava da „*svi građani bez ograničenja učestvuju u upravljanju državom*".⁸⁵⁰

Politička jednakost samo je jedna od ideoloških vrijednosti koju promovije Komunistička partija kroz afirmisanje ideje socijalizma, odnosno socijalističke države. Pravo na rad i jednaka raspodjela plodova rada je još jedan element ideala socijalizma. Cijeli sistem fokusiran je na zaštitu radničkih interesa a briga o njima je način da se sistem sa jedne strane zahvali za njihov rad a sa druge da ih motiviše za nove poslove. Ideja socijalizna, po tumačenju članova Partije prvi put u istoriji obezbjedila je radnicima kontrolu nad sredstvima za proizvodnju. Samo u socijalističkom društvu „*neposredni proizvođači učestvuju u rukovođenju privredom, odlučuju o raspodjeli viškova i imaju pravo da daju mišljenje o svim pitanjima vezanim za društvenu zajednicu*".⁸⁵¹ Novi, socijalistički sistem koji se stvara nakon rata okrenut je prema čovjeku-radniku-stvaraocu i sve promjene u društvenom i političkom životu imaju cilj poboljšanje života socijalističkog čovjeka. Predsjednik Komunističke partije Crne Gore objašnjava da „*u čitavoj borbi za izgradnju socijalizma, najvažniji je čovjek i čitav taj rad ide za dobro čovjeka*".⁸⁵² Na taj način socijalističko društvo se predstavlja kao društvo socijalne pravde koje građanima pokušava da kompenzuje sve ono što oni svojim radom doprinose zajednici. Polazi se od teze da je „*briga o ljudima sastavni dio borbe za socijalizam*". Briga o ljudima, „*graditeljima socijalizma*“ je proces koji treba da prati sve akcije obnove i stvaranja novih društvenih odnosa. Bez brige o pojedincu, ni konačni cilj-stvaranje socijalističkog društva ne može biti okončano.⁸⁵³ Kaže se da „*narodne vlasti čine sve da radni čovjek u bilo čemu ne oskudijeva i da mu u granicama mogućeg pruže što svestranije zadovoljenje njegovih potreba*".⁸⁵⁴

⁸⁴⁹ Izborni proglas Narodnog Fronta Crne Gore, *Pobjeda*, br. 234, 20 septembar 1950, str. 1.

⁸⁵⁰ Demokratičnost našeg izbornog sistema, *Pobjeda*, br. 231, 28 septembar 1950, str. 3.

⁸⁵¹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

⁸⁵² Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br.10, 13 januar 1949, str.1.

⁸⁵³ Špiro Račeta, „Briga o ljudima je sastavni dio borbe za socijalizam a to ne shvata osoblje Nabavnoprodajne zadruge u Tivtu“, *Pobjeda*, br. 188, 8 avgust 1948, str. 3.

⁸⁵⁴ U radničko-službeničkim restoranima mora se pokloniti više pažnje ishrani radnih ljudi, *Pobjeda*, br. 172, 20 jul 1949, str. 1

Briga o graditeljima socijalizma, za Partiju je briga o konkretnim potrebama radnika i u tom segmentu partijski organi su dosta efikasni. Fokus je na stvaranju boljih radnih uslova u fabrikama, pitanjima zdravstva, higijene ali i odmora i razonode radnika. Briga o radnicima počinje već na samom radnom mjestu gdje sistem organizovanjem redovne radničke ishrane, naručito u sektorima industrije rudarstva i građevinarstva, pokazuje kako izgleda „*narodna briga o trudbenicima*“. Osim plaćenog prava na ishranu u menzama, vodi se računa i o kvalitetu hrane pa se očekuje da ishrana bude bogata, raznovrsna sa dovoljno kalorija.⁸⁵⁵ Rješavanje stambenog pitanja za sve radnike je još jedan od zadataka koji Partija definiše kao obavezu društva prema radničkoj klasi. Predsjednik Vlade Crne Gore Blažo Jovanović smatra da je briga za poboljšanje životnih uslova radnika i njihovo stambeno zbrinjavanje preduslov stvaranja ozbiljne radničke klase. Ističe da se stanovi moraju graditi u svakom mjestu u kome se formiraju preduzeća, na taj način smatra on „*radnici će se vezivati za privredu a kroz taj proces stvaraće se i radnička klasa*“.⁸⁵⁶ Često se ističu i pitanja zdravstva i higijene u lokalnim sredinama. Partijski vrh lokalnim organima vlasti sugeriše da se posebna pažnja mora obratiti „*razvoju zdravstvene službe, poboljšanju higijenskih prilika i čistoći po selima, gradovima, ustanovama, kuhinjama, menzama*“.⁸⁵⁷

Jedan od vidova nagrade za odnos prema radu bilo je i pravo na plaćen godišnji odmor. To pitanje definisao je Ustav članom koji obavezuje poslodavca da radniku obezbjedi plaćeni godišnji odmor.⁸⁵⁸ Plaćeni godišnji odmor u socijalizmu je način da sistem brine o svojim radnicima, njihovom zdravlju i boljem životu. „*Sve što ide u korist zdravlja i boljeg života naših trudbenika ide u prilog naše socijalističke izgradnje i briga o radnom čovjeku koji gradi socijalizam treba da bude u prvom planu*“.⁸⁵⁹ Pravo na plaćeni godišnji odmor, crnogorski radnici koristili su u okviru mreže odmarališta da se grade po crnogorskom primorju. Ljetovanje za radnike organizovale su sindikalne

⁸⁵⁵ U radničko-službeničkim restoranima mora se pokloniti više pažnje ishrani radnih ljudi, *Pobjeda*, br. 172, 20 jul 1949, str. 1.

⁸⁵⁶ Govor druga Blaža Jovanovića na osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore, *Pobjeda*, br.10, 13 januar 1949, str.1.

⁸⁵⁷ Rasprava CK KPCG o radu sreskih i gradskih komitet i osnovnih partijskih organizacija u vezi sprovođenja Rezolucije III plenuma CK KPJ, Cetinje, 30 decembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/50.

⁸⁵⁸ Veljko Martinović, „U narodnom odmaralištu Ivan Milutinović najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u izgradnji socijalizma“, *Pobjeda*, br. 188, 8 avgust 1948, str. 3.

⁸⁵⁹ Treba što više koristiti izlete za odmor i razonodu trudbenika, *Pobjeda*, br. 97, 23 april 1950, str. 3.

organizacije i odmor u tim ljetovalištim za njih je bio besplatan. Na besplatan odmor odlazili su „borci za plan i tvorci bogatijeg i kulturnijeg života naših naroda“. Svrha odmora bila je da se „trudbenici odmore od napornog rada, osveže se i priberu snagu za nove napore i veće radne pobjede“. Besplatno ljetovanje pripadalo je svim radnicima, ali su prednost imali najzaslužniji: „udarnici, inovatori, racionalizatori“. Besplatno ljetovanje ili odlazak u banju tokom 1947. godine iz Crne Gore iskoristilo je preko 17 000 radnika.⁸⁶⁰ Masovnim i kolektivnim odlascima na odmor, šalje se poruka da u socijalizmu odmor više nije samo pravo povlaštenih, kao u prethodnim sistemima, već jednako pravo za sve. Komunistička partija objašnjava da se kroz Narodnu revoluciju i proces socijalističke izgradnje potpuno izmjenio koncept turističke ponude. U socijalizmu turizam više nije „sredstvo odmora i razonode povlaštenih pojedinaca već organizovani planski sistem u izgradnji socijalističkog društva i čovjeka“. Ta promjena je kako se tumači dovela i do potpuno novog koncepta turističke ponude. Turista nije više „dokoni starac već trudbenik na odmoru kome je država stavila na raspoloženje svoje hotele, odmarališta i banje“. ⁸⁶¹ Uslovi koje je država obezbjedila radnicima predstavljaju se kao idealni. Jedan od onih koji se odmaraju u razgovoru sa novinarom koji pravi priču o odmaralištu u Ulcinju šali se da je najveći problem „režim ishrane, jede se četiri puta dnevno i to se teško podnosi“. ⁸⁶² Radnici, članovi sindikata imali su i druge povlastice, popust od 25% na troškove prevoza na željeznicama i brodovima. U tu kategoriju spadali su i popusti obezbjeđeni u svim banjama i ljetovalištim, takođe od 25%. ⁸⁶³

Ideja jednakosti i socijalne pravde koju zagovara nova socijalistička vlast potvrđuje se i u svakodnevnom životu. Odmah nakon oslobođenja Partija preko svojih organa brine o ravnomjernoj raspodjeli hrane i proizvoda u trgovini. Lokalne partijske organizacije u Crnoj Gori dobijaju uputstva o regulisanju trgovine i prometu proizvoda. Kako bi se obezbjedila ravnomjerna raspodjela i onemogućila špekulacija sa proizvodima i cijenama kompletna unutrašnja trgovina prepušta se državnom preduzeću-

⁸⁶⁰ U radničkom odmaralištu „Ivan Milutinović“ najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u borbi za izgradnju socijalizma, *Pobjeda*, br. 188, 8 avgust 1948, str. 3.

⁸⁶¹ Daljim unaprijeđenjem turizma pojačajmo našu brigu o trudbenicima, *Pobjeda*, br. 140, 12. jun 1949, str. 1.

⁸⁶² U radničkom odmaralištu „Ivan Milutinović“, *Pobjeda*, br. 178, 27 jul 1949, str. 3.

⁸⁶³ Veljko Martinović, „U narodnom odmaralištu Ivan Milutinović najbolji trudbenici se pripremaju za nove pobjede u izgradnji socijalizma“, *Pobjeda*, br. 188, 8 avgust 1948, str. 3.

Zemaljskom opštem trgovačkom preduzeću. Pokušava se obezbjediti ravnomjerna i pravična raspodjela svih proizvoda među stanovništvom koji bi se prodavali pod jednakim uslovima i cijenama.⁸⁶⁴ Partija preko svojih organa i masovnih organizacija brine i o drugim potrebama građana. Mjesni komitet iz Titograda tako obavještava partijski vrh o organizuju akcije obezbjeđivanja ogrjeva, snabdijevanja stanovništva hranom i industrijskom robom, stambenim pitanjima i osvjetljenju. Svaka od ovih aktivnosti objašnjava se kao „*važna politička aktivnost*“.⁸⁶⁵

Kako bi se još snažnije afirmisala teza o socijalističkom društvu kao društvu jednakosti i socijalne pravde i u ovom slučaju komunisti često prave paralelu sa prethodnim sistemom. Tvrde da običan građanin u bivšoj državi nije mogao da se izbori za svoja prava a još manje da utiče na donošenje značajnih odluka. Novi, socijalistički odnosi, po tumačenju partijskih zvaničnika, pokazuju mnogo više demokratičnosti i mogućnosti za napredovanje svakog pojedinca bez obzira na njegovo porijeklo ili socijalni status. Milovan Đilas jedan od najznačajnijih partijskih ideologa u svojim tekstovima naglašava društvenu jednakost kao važnu vrijednost socijalističkog društva. Tu poruku Đilas adresira predstavnicima bivše vlasti. Poručuje im da „*Oni ne mogu zamisliti da mi –narod, fukara, golaći, prostaci, geaci i beskućnici – možemo bez njih da organizujemo državu i pravimo pruge i fabrike*“.⁸⁶⁶ Takvim porukama stvara se slika o društvu jednakih šansi koje omogućava da neko sa dna društvene ljestvice može odlučivati o najvažnijim državnim pitanjima. Primjeri u kojima socijalno ili neko drugo porijeklo ne utiče na društveni angažman pojavljuju se u štampanim medijima i u njima se ističe kako su osobe sa društvenih margina uspjele da ostvare svoje snove i zahvaljujući socijalističkim odnosima postale uvaženi članovi zajednice. To su uglavnom priče iz fabrika u kojima „*mladi ljudi zahvaljujući svom udarničkom radu napreduju*“. Takvi ljudi koji su u prethodnom sistemu bili osuđeni na sporedne i marginalne uloge,

⁸⁶⁴ Komisija za ekonomska pitanja-Pokrainskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 22 novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

⁸⁶⁵ Izvještaj mjesnog komiteta KPJ-Titograd, Titograd, 7 novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

⁸⁶⁶ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946.

sada u socijalizmu „predanim radom napreduju, dobijaju zvanje majstora i obučavaju se za rad na tri mašine“.⁸⁶⁷

Da Komunistička partija u Crnoj Gori izjednačava ideal socijalizma sa procesima stvaranja socijalističke države, vidi se i prilikom sumiranja ostvarenih rezultata socijalističkog razvoja uoči šestog kongresa KPJ 1952. godine. Član najužeg partijskog rukovodstva Radomir Komatina ističe da su vrijednosti socijalizma bile jedan od najvažnijih zadataka društvenog razvoja. Smatra da je crnogorsko društvo kroz izgradnju socijalizma željelo da se što prije „iščupa i oslobodi svoje vjekovne zaostalosti, bijede i primitivizma i ostvari jedan novi život, život dostojan čovjeka – socijalistički život“.⁸⁶⁸ Konačno Komunistička partija Crne Gore i na drugom kongresu stavlja znak jednakosti između opšteg društvenog razvoja i razvoja socijalizma. U telegramu sa kongresa koji su delegati uputili Josipu Brozu navode da je „put socijalističke izgradnje što ga u neprekidnoj borbi prođosmo u posljednjih šest godina predstavlja veličanstven i postojan hod narodan naše zemlje ka sveopštem napretku i to je istovremeno put uzdignuća i preporoda Crne Gore“. Učesnici kongresa tvrde i da je proces stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori „podigao svijest o potrebi daljih napora i borbe za stvar socijalizma“.⁸⁶⁹ Poistovjećivanje ova dva procesa stvorilo je pretpostavke da ideal socijalizma u tumačenju crnogorskih komunista postane okvir za borbu protiv svih oblika zaostalosti. Model savršenog društva, koji podrazumjeva potpunu predanost svih članova. On polazi od pretpostavke da je socijalizam najsavršeniji oblik društvene zajednice koji obezbjeđuje: demokratičnost, jednakost i društvo socijalne pravde.

KULT REVOLUCIJE I NOB-A

Kult revolucije i NOB-a je jedan od elemenata Jugoslovenske komunističke ideologije. Nastao je kao potreba Komunističke partije da na tradicijama oslobodilačkog rata obezbjedi legitimitet za preuzimanje vlasti. Riječ kult (lat.) u svom izvornom obliku znači divljenje, obožavanje neke ličnosti ili predmeta. U slučaju kulta revolucije i NOB-a,

⁸⁶⁷ Mladi Majstor Svetozar Zlatičanin radi na tri mašine, *Omladinski pokret*, br. 35, 24 avgust 1949, str. 1.

⁸⁶⁸ Radomir Komatina, „Pred šesti kongres KPJ“, *Partijski rad*, br. 27, Titograd, 1. oktobar 1952, str. 1.

⁸⁶⁹ Pismo drugog kongresa drugu Titu, *Pobjeda*, br.61, 24 oktobar 1954, str. 3.

to se može tumačiti potrebom komunista za divljenjem tradicijama i uspjesima oslobodilačkog rata. Diveći se ostvarenim rezultatima i tradicijama oslobodilačkog rata, koji su sami predvodili, komunisti crpe svoje pravo za upravljanje društvom. Isticanjem ili obožavanjem, uspjeha iz oslobodilačkog rata očekuje se povjerenje i podrška stanovništva u stvaranju socijalističkog društva. Narodnooslobodilačka borba i revolucija objašnjavaju se kao bitka za okončanje buržoasko-demokratskog sistema i put ka izgradnji, novog, pravednijeg, socijalističkog sistema.⁸⁷⁰ Veliki uspjesi oslobodilačkog rata, koji je 1941. godine započelo oko 40 000 boraca, uglavnom članova KPJ a u maju 1945. godine okončalo 800 000 vojnika bili su snažna podrška za stvaranje ovog kulta. Narodnooslobodilačka borba i revolucija tako su postali „*izvor energije novog nacionalizma, koji je legitimizovao komunističku vlast*“.⁸⁷¹ Revolucija spravedena tokom oslobodilačkog rata za komuniste predstavlja ugaoni kamen cijelog društvenog sistema koji stvaraju. U tumačenju Komunističke partije, tokom Narodnooslobodilačkog rata kroz proces narodne revolucije, rješena su najvažnija pitanja: „*Svrgnuta buržoazija, uspostavljena narodna vlast i stvoreni uslovi za izgradnju socijalističkog društva*“.⁸⁷² Njegovanje tradicija NOB-a i revolucije, zbog toga za komuniste predstavljaju potvrdu ispravnog puta za koji su se borili u ratu i koji sada u miru žele da oblikuju shodno svojim ideološkim uvjerenjima.

Revolucija u teorijskoj ravni predstavlja raskid sa postojećim poretком i obećanje o kolektivnoj sreći. To je, model društvenih promjena, po kome „*ljudi mogu da se otrgnu od prošlosti, da zamisle i izgrade novo društvo*“.⁸⁷³ U jugoslovenskom slučaju, kult revolucije preuzet je iz tradicije Sovjetskog saveza. Taj pristup, tumači revolucionarnu borbu kao osnovnu pokretačku snagu istorije, pošto socijalističko društvo nije moglo nastati „*duhovnom kritikom*“ već isključivo revolucijom „*jedinom silom koja pokreće istoriju*“.⁸⁷⁴ U jugoslovenskom iskustvu revolucija i oslobodilački pokret su skoro izjednačeni. Zbog toga se često u javnom govoru, komunista koristi fraza „*narodna revolucija*“.

⁸⁷⁰ Teorijska pitanja socijalizma-Politička linija KPJ u Narodnooslobodilačkoj borbi, nedatirano, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 54/50.

⁸⁷¹ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli I*, Beograd, 2006, str. 229.

⁸⁷² Program KPJ—putokaz ka pobjedi socijalizma u našoj zemlji, *Stvaranje*, br.3-4, Cetinje, mart-april 1949, str. 86.

⁸⁷³ Fransoa Fire, *Prošlost jedne iluzije-komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, str. 44.

⁸⁷⁴ Karl Marks, Fridrih Engels, „Revolucija kao pokretačka snaga istorije“, *O vaspitanju i obrazovanju-zbornik radova*, Beograd, 1948, str. 81.

Izgradnja i oblikovanje kulta revolucije i NOB-a počinje nakon drugog zasjedanja AVNOJ_a, kada komunisti definišu svoje političke ciljeve kroz revolucionarni model smjene vlasti. Komunisti u ovom periodu stvaraju kult NOB-a i revolucije, kako bi na domaćoj i međunarodnoj sceni obezbjedili legitimitet za preuzimanje vlasti. Uoči drugog zasjedanja AVNOJ_a u Jajcu Centralni komitet KPJ u svom proglasu navodi da su herojske pobjede tokom oslobodilačkog rata, i žrtve jugoslovenskih naroda učvrstile međunarodni položaj NOB-a. Naglašava se da su u oslobodilačkoj borbi uzeli učešće svi narodi i društvene grupe u zemlji zbog čega „*ne mogu priznati pravo londonskim izbjeglicama i reakcionim klikama da ih predstavljaju*“. Centralni komitet objašnjava da zbog toga „*narod traži da se nikada ne vrati staro stanje i da narode Jugoslavije može predstavljati samo AVNOJ*“.⁸⁷⁵ Prihvatanje revolucionarnog modela smjene vlasti kroz Narodnooslobodilačku borbu, potvrđen je i u deklaraciji sa drugog zasjedanja AVNOJ_a. U deklaraciji se navodi „*da je u toku NOB-a stvoren potpuno novi odnos političkih snaga, te da mora u upravi i državnom vodstvu, taj novi odnos snaga biti na odgovarajući način izražen*“.⁸⁷⁶ Upravo je pozivanje na tradicije oslobodilačkog rata u temeljnim dokumentima drugog zasjedanja AVNOJ_a bilo u funkciji legitimizacije njihovog prava da preuzmu vlast. Kao posljedica tog procesa stvara se i kult revolucije i NOB-a, koji vremenom postaje izvoriste komunističkog prava na upravljanje državom. On je aktuelan i važan 1943. godine, kada se želi preuzeti pravo na upravljanje državom, ali i kasnije, nakon oslobođenja, kada je u funkciji podrške izgradnje socijalističkog društva.

Po identičnom modelu, kroz formu ZAVNO Crne Gore i Boke, odnosno ZAVNO Sandžaka (za pljevaljski i bjelopoljski srez), ističe se pravo komunista da na osnovu tradicija oslobodilačkog rata pruzmu vlast na prostoru Crne Gore. U rezoluciji sa osnivačke skupštine ZAVNO Crne Gore i Boke navodi se da izbjeglička Vlada u Londonu nema pravo da predstavlja crnogorski narod i narod Boke, već da to pravo pripada predstavnicima ZAVNO-a koji su stajali na čelu Narodnooslobodilačke borbe.⁸⁷⁷ Pozivajući se na tradicije oslobodilačke borbe, ZAVNO-Crne Gore i Boke transformisan

⁸⁷⁵ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 639.

⁸⁷⁶ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 656.

⁸⁷⁷ Zoran Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke- zbirka dokumenata*, Titograd, 1963.

je u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja. Ovo, najviše zakonodavno izvršno tijelo, kojim je suštinski obnovljena nezavisnost Crne Gore, osim pozivanja na samoopredjeljenje objašnjava da su „*svi organi nove narodne vlasti, stvoreni i ponikli u narodnooslobodilačkoj borbi*“.⁸⁷⁸ Partijska štampa objašnjava da su odluke Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja ponikle iz tekovina Narodnooslobodilačke borbe i da „*njihova snaga leži u snazi crnogorskog narodnog ustanka*“. Sličnu poruku šalju i omladinske organizacije koje navode da je „*omladina izvojevala tekovine narodno-oslobodilačke borbe i time položila temelj narodne vlasti*“.⁸⁷⁹

Nakon drugog zasjedanja AVNOJ_a počinje teorijsko oblikovanje kulta revolucije i NOB-a i njegova primjena u svakodnevnom životu. Neposredno nakon drugog zasjedanja AVNOJ-a, u osvrtu na 26 godina Oktobarske revolucije, Milovan Đilas skicira osnovne elemente kulta. Oslanjajući se na tradiciju Sovjetske revolucije, Đilas afirmiše tradiciju i rezultate Narodnooslobodilačke borbe i tumači ih kao najveći uspjeh jugoslovenskih naroda. Po njemu je ta borba simbol „*heroizma, slave i besmrtnosti naših narod i garancija njihove srećne budućnosti*“. Isticanje rezultata oslobodilačkog rata samo je uvod za osnovnu poruku teksta. Ta poruka glasi, da samo onaj ko iza sebe ima tradiciju oslobodilačkog rata polaže pravo da odlučuje o sudbini države. Zato Đilas u nastavku i pojašnjava, da je kroz oslobodilački rat jugoslovenski narod odlučio „*da ga mogu predstavljati samo organi nikli u ovoj borbi, a to je AVNOJ i vlast koja iz njega proizilazi. Naš narod je svojom borbom stekao pravo da na izborima sam odredi oblik vladavine*“.⁸⁸⁰ Komunistička partija insistira na formulaciji da je iz oslobodilačke borbe i revolucije stvoreno, novo, bolje socijalističko društvo. Ističe se da su kroz oružanu borbu narodi Jugoslavije „*za vazda riješili pitanje vlasti, koja više ne pripada šaćici ljudi koji iskorištavaju tu vlast već cijelom narodu*“.⁸⁸¹ Afirmisanjem vrijednosti oslobodilačkog rata i revolucije želi se stvoriti slika da samo jedan pokret u zemlji ima legitimitet da preuzme vlast.

⁸⁷⁸ Zoran Lakić, *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke- zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 273.

⁸⁷⁹ Odluke III zasjedanja CASNO-a, *Omladinski pokret*, broj 5, 14. avgust 1944, str. 1.

⁸⁸⁰ „Govor druga Milovana Đilasa člana CK KPJ održanog na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije“, str. 17; Milovan Đilas, *Članci 1941-1946*, Beograd, 1947.

⁸⁸¹ O značaju 29. novembra, *Pobjeda*, broj 286, 29. novembar 1948, str. 2.

Oslobodjenjem i uspostavljanjem vlasti Komunističke partije, počinje institucionalizacija kulta revolucije i NOB-a. Tekovine revolucije i NOB-a postaju sastavni dio temeljnih dokumenata nove države. U osnovnim programskim načelima Narodnog fronta, narodna vlast se tumači kao osnovna tekovina narodnooslobodilačke borbe i narodno oružje za bolju budućnost.⁸⁸² U deklaraciji o proglašenju FNRJ, stoji da je tokom narodnooslobodilačke borbe ostvareno čvrsto jedinstvo i bratstvo naroda Jugoslavije i da su krvlju i životima svojih najboljih sinova ne samo pobjedili okupatora već i uklonili sve ono što ih je u prošlosti razvajalo.⁸⁸³ Proces institucionalizacije kulta revolucije i NOB-a zaokružen je donošenjem Ustava FNRJ. U članu šest Ustava, navodi se da su narodna vlast i njene institucije nastale i razvijale se u narodnooslobodilačkoj borbi i da su one temeljna tekovina te borbe.⁸⁸⁴ Koliko su tekovine NOB-a i revolucije važne za nove vlasti govori i izbor nove himne FNRJ. Na konkursu, između 600 predloga za izbor himne, izabrani su stihovi koji u simboličkoj ravni afirmišu vrijednosti NOB-a i revolucije. *Smjelo smo pošli, iz mraka iz strave/Kroz krvavu buru, u bitaka dim..... Zavjete palih mi čuvamo s tobom/Da vječno srećan i naš budeš dom..... Putevi slave nek te vječno vode/I steg tvoj nek samo za pobjede zna.*⁸⁸⁵ Formulacije o „početku iz mraka; krvavoj buri; Zavjetima palih; putevima slave“, asociraju na oslobodilački rat i njegovom značaju za politički vrh države.

Uključivanjem kulta revolucije i NOB-a u najvažnija Ustavna i zakonodavna akta nove države, ušlo se u novu fazu njegove primjene. On više nije bio samo instrument za legalizaciju vlasti Komunističke partije, već podrška u izgradnji socijalističkog društva. Crpeći snagu i entuzijazam oslobodilačkog pokreta počinje stvaranje novog, boljeg, socijalističkog društva. Vrijednosti oslobodilačkog rata i revolucije predstavljaju se kao temelj za izgradnju socijalističkog društva „*Mi smo ostali vjerni narodnim naporima i žrtvana revolucije*“, objašnjava Milovan Đilas. On tvrdi, da je novo vrijeme donijelo nove teškoće i zadatke, ali da pored toga „*zastava socijalizma i Revolucije, uzdignuta u*

⁸⁸² Branko Petranović, Momčilo Zečević. *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, 772.

⁸⁸³ Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 29 novembar 1945, *Službeni list FNRJ*, 93/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 112.

⁸⁸⁴ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

⁸⁸⁵ Državna himna FNR Jugoslavije, *Omladinski pokret*, broj 35, 22.novembar 1946, str.2.

buri rata, ne samo da nije pokolebala, već se iz godine u godinu sve ponosnije vije“.⁸⁸⁶ Zvaničnici Komunističke partije u Crnoj Gori, objašnjavaju da se socijalizam izgrađuje „nošen entuzijazmom velikih istorijskih pobjeda Narodnooslobodilačke pobjede i Narodne revolucije“.⁸⁸⁷ Glavnu ulogu u tom poslu vodi Centralni komitet komunističke partije i njegovo odjeljenje Agitpropa. Direktivama koje se šalju nižim partijskim organima, vrijednosti revolucije i NOB-a počinju da se afirmišu u javnom životu.

Kult revolucije i NOB-a odmah je uveden u politički život. Afirmisan je i preko „*Narodnog fronta*“, političke organizacije, odnosno koalicije, sa kojom su komunisti nastupili na prvim posleratnim izborima. Narodni front je u političkom smislu trebalo da potvrdi rezultate oslobodilačke borbe i revolucije. Garant svega onoga što je ostvareno tokom rata, ili kako se definiše: „*mirnodopska vojska, koja treba da bude budni čuvar narodnih tekovina*“.⁸⁸⁸ U Statutu, Narodni front je definisan kao „*osnovna sila za očuvanje i učvršćivanje demokratskih tekovina Narodnooslobodilačke borbe*“.⁸⁸⁹ Ciljevi zbog kojih je osnovan, nisu promjenjeni pa i Josip Broz, u svojim tezama za šesti kongresa KPJ, ističe da je „*Narodni front masovna politička organizacija za čuvanje tekovina Narodne revolucije*“.⁸⁹⁰

Preko masovnih organizacija, koje kontroliše, Komunistička partija širi vrijednosti revolucije i NOB-a u svim društvenim strukturama. Najaktivnija je među članstvom *Narodne omladine*, kojoj je kao jedan od najvažnijih zadataka opredjeljeno očuvanje tekovina NOB-a i revolucije.⁸⁹¹ Organizacije Narodne omladine Crne Gore bile su zadužene da među svojim članovima ističu vrijednosti ovog kulta i „*podizhu revolucionarnost*“ u svojim redovima. Centralni komitet Narodne omladine Crne Gore svojim članovima kao važan zadatak stavlja obavezu da se u „*u oštrijoj formi bori za*

⁸⁸⁶ Bez slobode radnih ljudi, bez poštovanja njihovih prava i mišljenja, nema ni demokratije ni socijalizma, *Pobjeda*, br. 56, 16. jul 1953, str.1.

⁸⁸⁷ Radimir Komatina, Pred šesti kongres KPJ, *Partijski rad*, br.27, 1.oktobar 1952, str.1.

⁸⁸⁸ Svrstajmo se svi u redove Narodno-oslobodilačkog fronta, *Pobjeda*, broj 7, 31.decembar 1944, str.1.

⁸⁸⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematska zbirka dokumenata*, „Statut Narodnog fronta Jugoslavije“, Beograd, 1988, str.774.

⁸⁹⁰ Teze druga Tita za referat koji će održati na VI kongresu KP Jugoslavije, Beograd, 15. avgust 1952, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.92/2/52.

⁸⁹¹ Došao je naš najveći praznik II kongres omladine Crne Gore i Boke, *Omladinski pokret*, broj 8, 15.decembar 1944, str.1.

očuvanje tekovina Narodne revolucije".⁸⁹² Tu su i pionirske organizacije čiji je osnovni zadatak da „*kod pionira odgajaju viteški i slobodarski duh na svijetlim tradicijama naše prošlosti-naročito narodnooslobodilačke borbe*".⁸⁹³ Slične zadatke ima i Antifašistički front žena. U oktobru 1945. iz CK KPJ stiže direktiva o daljem radu Antifašističkog fronta žena. Kao centralni zadatak ove organizacije ističe se „*očuvanje i dalje razvijanje tekovina NOB-a*".⁸⁹⁴ Tekovine oslobodilačke borbe afirmisao je savez boraca NOR-a. Ova organizacija imala je zadatak da „*čuva i prenosi borbene tradicije našeg naroda*". U nadležnosti saveza boraca spadalo je prikupljanje materijala iz NOB-a, otvaranje muzeja, priređivanje izložbi, podizanje spomenika i sl. Ove aktivnosti trebale su da doprinesu upoznavanju mladih generacija „*sa legendarnim heroizmom koji su naši narodi ispoljili u toku revolucije*".⁸⁹⁵

Centralni Komitet KPJ odbranu tekovina NOB-a vidi kao osnovni ideološki i politički zadatak komunista u ideološkom i političkom podizanju radnih masa. Rukovodstvo Komunističke partije u Crnoj Gori smatra da je obaveza svakog člana partije da poznaje „*tematiku Narodnooslobodilačke borbe*". Za partijsko rukovodstvo to je čin, „*ideološkog uzdizanja*" koji obavezuje svakog člana.⁸⁹⁶ Skoro svaka direktiva koja je u Crnu Goru stigla iz CK KPJ, bez značajnijih tumačenja šalje se na izvršenje sreskim komitetima KP. Pridržavajući se partijskih direktiva iz Beograda i političko rukovodstvo Komunističke partije u Crnoj Gori intenzivno radi na afirmisanju kulta revolucije i NOB-a. Blažo Jovanović, prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori na osnivačkom kongresu Saveza boraca NOR_a Crne Gore kaže da je za tekovine revolucije i NOB-a i temelje nove otadžbine, Crnogorski narod uzidao kosti svojih najboljih sinova i ćerki. Podnijetu žrtvu, on objašnjava zalogom za budućnost, pošto su „*svi naši borci znali zašto umiru, znali su da bez slobode, bez nezavisnosti, u našoj otadžbini ne može biti sretnog života*".⁸⁹⁷ Široku podršku naroda vrijednostima Narodnooslobodilačke borbe

⁸⁹² Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.87/51.

⁸⁹³ Statut saveza pionira, *Omladinski pokret*, broj 31, 24.oktobar 1946, str.6.

⁸⁹⁴ Direktiva CK KPJ – Pokrajinskom komitetu KP u Crnoj Gori, Beograd, 23. Oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, 1/45.

⁸⁹⁵ O patriotskom vaspitanju naroda, *Partijski rad*, br.9, 15.mart1951, str.1.

⁸⁹⁶ Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, str. 5, Cetinje, 15. jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.30/1/48.

⁸⁹⁷ Na Cetinju je održan prvi zemaljski kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Crne Gore, *Pobjeda*, br. 82, 6. april 1948, str. 1.

komunisti nakon rata koriste i u procesu mobilizacije radne snage za obnovu zemlje. U privredno-političkom referatu podnijetom na savjetovanju Pokrajinskog komiteta KP u Crnoj Gori, navodi se da je veliki autoritet koji je Komunistička partija stekla kod naroda za vrijeme NOB-a omogućio mobilizaciju stanovništva za ostvarenje plana. „*Jasno se manifestuje privrženost ogromne većine naroda tekovinama NOB-a. To je najjači faktor koji garantuje da će Partija biti u stanju da mobiliše mase za izvršenje zadataka koji su pred nama*“.⁸⁹⁸

Komunistička partija naručito među svojim redovima afirmiše kult revolucije i NOB-a. Kroz razne partijske škole i druge oblike ideološkog rada, ovaj kult postaje sastavni dio obrazovanja članana komunističke partije. Ideološke forme rada, koji oni predviđaju u procesu stvaranja kulta revolucije i NOB-a su: Dopisne partijske škole, večernji kursevi, kružoci i seminari. Kroz planski organizovan i pripremljen rad kroz ove forme traže proučavanje materijala o NOB-a, marksizma i lenjinizma.⁸⁹⁹ Partijske škole, kao posebna forma ideološkog rada sa članovima KP, kao jednu od obaveznih nastavnih jedinica imala je i predmet „*Oslobodilačka borba i izgradnja nove države*“. Ovaj predmet je od osnivanja partijskih škola izučavan među članovima KP, ali je vremenom dopunjen kako bi „*svestranije pomogao sprovođenju direktive o idejno-političkom radu*“.⁹⁰⁰ Centralni komitet KPJ za aktivnije članove partije, „*uzdignute drugove*“, predviđao specijalne kurseve kao posebne forme idejno-političkog rada. Jedan, od tri, večernja kursa bio je posvećen izučavanju istorije NOB-a.⁹⁰¹ U ovim partijskim školama komunisti su izučavali „*karakter i specifičnosti Narodne revolucije u Jugoslaviji*“. To je značilo proučavanje: „*suštine oslobodilačkog rata, karakter i razvitak naše revolucije, marksističko-lenjinističke ocjene istorijskih tekovina NOB-a i objektivne i subjektivne uslove pobjede Narodne revolucije*“.⁹⁰²

⁸⁹⁸ Privredno-politički referat sa partijskog savjetovanja pri PK, Cetinje, 2.3. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 30/1/48.

⁸⁹⁹ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista i ideološkom i političkom podizanju radnih masa, Beograd, 21. Septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 2/46.

⁹⁰⁰ Literatura za proučavanje predmeta Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije i izgradnja nove države, Beograd, 4. oktobar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 2/46.

⁹⁰¹ Nove forme rada na ideološkom uzdizanju članova partije, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.6/47.

⁹⁰² Teme u političkim školama za predmet Karakter i specifičnosti Narodne revolucije u Jugoslaviji, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.107/55.

Afirmisanje kulta revolucije i NOB-a je i sastavni dio agitaciono-propagandnog rada Komunističke partije. Politbiro CK KPCG sugerše sreskim i gradskim komitetima partije i rukovodstvu masovnih organizacija da „*čitav agitaciono-propagandni rad bude prožet oživljavanjem tradicija iz prošlosti Crne Gore, posebno Narodnooslobodilačke borbe*“⁹⁰³ Kako bi afirmisanje kulta revolucije i NOB-a približili svojim članovima, iz agitprop odjeljenja CK KPJ sugeršu partijskim organima da „*pronađu osnovnu kariku*“ u afirmisanju određenih tema. Za Oslobođilački rat objašnjavaju, da je glavna karika u agitacionom radu borba protiv okupatora, borba za slobodu. Nakon ovoga slijedi razrada, odnosno rješenje nacionalnog pitanja kroz oslobodilačku borbu i formiranje narodne vlasti.⁹⁰⁴

Rezolucija IB-a i sukob Jugoslavije sa SSSR-om, otvorio je novu fazu funkcionisanja komunističke partije. Promjenjeni su prioriteti ideološkog rada, zbog čega nakon 1949. godine, u dokumentima najviših partijskih organa skoro da ne spominje potreba afirmisanja kulta revolucije i NOB-a. U opširnom i detaljnom izvještaju Centralnog komiteta SKCG, o radu između prvog i drugog kongresa 1948.-1953. samo se na dva mjesta ističu vrijednosti revolucije i NOB-a. Prvi put kada se govori o velikoj podršci koju je Komunistička partija dobila na izborima i koja se tumači „*povjerenjem koji radni ljudi gaje prema SKJ i ljudima koji se nesebično zalažu za očuvanje tekovina Narodne revolucije*“. Drugo isticanje je u djelu u kome se govori o omladini i njenoj ulozi u očuvanju tekovina revolucije i NOB-a.⁹⁰⁵ Afirmisanja kulta revolucije i NOB-a nema ni u centralnom referatu drugog kongresa SKCG, koji je podnio Blažo Jovanović. Samo u uvodnom djelu u kome se govori o zadacima Komunističke partije nakon prvog kongresa 1948.godine Jovanović navodi potrebu „*odbrane tekovina revolucije*“.⁹⁰⁶ Kult revolucije i NOB-a nije ni među prioritetima, takozvanog ideološko-vaspitnog rada Komunističke partije. U izvještajima o ideološkom radu u 1954, godini stoji da se uglavnom raspravljalo o „*proradi materijala sa šestog kongresa KPJ, II*

⁹⁰³ Zaključci sastanka Politbiroa CK KPCG o pitanjima agitacije i propagande, Cetinje, 26. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 83/1/51.

⁹⁰⁴ Forme agitaciono-propagandnog rada i dosadašnji nedostaci, str. 3, Beograd, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 6/47.

⁹⁰⁵ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.103/54.

⁹⁰⁶ Referat o aktuelnim zadacima Saveza komunista Crne Gore, Titograd, 20.oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.104/1/54

kongresa SKCG i materijal sa III i IV plenuma CK KPJ“ kako bi članstvo shvatilo osnovnu liniju Partije.⁹⁰⁷ Čak i organi *Narodne omladine*, koji u svojim osnivačkim dokumentima kao jedan od najvažnijih zadataka imaju očuvanje tekovina NOB-a i revolucije, od početka 1949.godine izmještaju svoj fokus rada. U zaključcima osmog plenuma Centralnog komiteta Narodne omladine početkom 1949.godine nema ni jedne riječi o vrijednostima NOB-a i revolucije. Sukob sa SSSR-om kao najvažnije zadatke organa *Narodne omladine* postavio je mobilizaciju radne snage u privredi i ispunjavanje privrednih planova proizvodnje.⁹⁰⁸ Slične poruke čuju se i sa četvrtog kongresa Narodne omladine. U obraćanju učesnicima kongresa prvi čovjek komunističke partije u Crnoj Gori Blažo Jovanović uopšte ne spominje očuvanje tekovina NOB-a i revolucije kao zadatak omladinske organizacije. Ipak, Jovanović koristi vrijednosti ovog kulta kako bi odgovorio na „*klevetničku kampanju zemalja Informbiroa*“. Navodi da jugoslovenskim komunistima niko ništa ne može prigovoriti jer su oni povelili oslobodilački rat, pobjedili u njemu i sada izgrađuju socijalizam. Sukob sa SSSR-om, Jovanović tumači kao nastavak borbe iz 1941.godine. Analogije koje pravi između oslobodilačkog rata i sukoba sa zemljama Informbiroa, zaključuje poređenjem pristalica rezolucije IB-a sa izdajnicima Narodnooslobodilačke borbe.⁹⁰⁹ Distancirajući se od politike SSSR-a, jugoslovenski komunisti se pozivaju na tradicije NOB-a i revolucionarnih promjena ostvarenih u tom periodu. Tvrdi, da su sami kroz oslobodilački rat i revoluciju izgrađivali socijalizam i da su tim putem nastavili i nakon rata.

Činjenica da najviši partijski organi nisu raspravljali i podsticali afirmisanje kulta revolucije i NOB-a, ne znači da se prekinulo sa njegovim manifestacijama. Naprotiv, u partijskim školama najprisutnije su teme iz NOB-a, javnim proslavama obilježava se svaki značajniji datum iz istorije NOB-a, a kult se afirmiše u obrazovanju, književnosti i slikarstvu. U partijskim školama više od polovine kurseva odnosi se na teme iz istorije NOB-a. I u okviru partijskih kružoka, kao još jednom varijantom idejno-političkog rada među komunistima imamo više od trećine tema koje se odnose na istoriju NOB-a.⁹¹⁰

⁹⁰⁷ Informacija o ideološko-vaspitnom radu u SKCG, Titograd, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.106/55

⁹⁰⁸ Zaključci VIII plenuma CK Narodne omladine Crne Gore, *Omladinski pokret*, broj 3, 23.januar 1949, str.5.

⁹⁰⁹ Omladina je uzdanica i čvrst oslonac naše partije, *Omladinski pokret*, broj 16, 22.april 1949, str.1.

⁹¹⁰ Izvještaj o radu i razvoju organizacije SKCG sreza Pljevaljskog za 1953. sa osvrtom na period od osnivačkog kongresa do danas, Pljevlja, 10. april 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.102/21/54.

Tokom 1954. godine svi crnogorski gradovi svečano su proslavljali deceniju oslobođenja. Obilazili su se grobovi palih boraca i organizovani prijemi za članove njihovih porodica. Otkrivane su spomen-ploče na značajnim mjestima NOB-a, otkrivani spomenici i održavane izložbe o Narodnooslobodilačkoj borbi.⁹¹¹ Osim toga, „*upoznavanje učenika sa istorijom oslobodilačke borbe i razvijanje tekovina Narodnooslobodilačke borbe*“ bio je jedan od zadataka nastave istorije.⁹¹² Sve više ulica i institucija dobijalo je nazive po imenima narodnih heroja i istaknutih učesnika oslobodilačkog rata.⁹¹³ Književnost je crpila teme iz NOB-a i bila u funkciji učvršćivanja tekovina revolucije, koje su bile „*idejna baza*“ novog književnog izraza.⁹¹⁴ Slikari su takođe koristili motive iz NOB-a i revolucije.⁹¹⁵ Ovako značajan obim manifestacija koje se odnose na afirmisanje kulta revolucije i NOB-a ukazuje da je on u ovom periodu bio široko prihvaćen, što je možda i razlog njegovog nepominjanja na najvišim organima Komunističke partije.

U svom sadržaju i načinu na koji se manifestovao, kult revolucije i NOB-a predstavlja javni odnos vlasti prema događajima i ličnostima iz oslobodilačkog rata i revolucije. Kako bi se vrijednosti revolucije, i NOB-a afirmisale u javnom životu počinju da se stvaranju novi oblici kolektivnog sjećanja. Spomenici koji su podsjećali na ratne pobjede, datumi važnih događaja i ratni heroji postali su simboli kolektivnog sjećanja. Upotrebom ovih simbola u medijima, priredbama, kulturnim programima, obrazovanju, historiografiji, književnosti i likovnoj umjetnosti, kult revolucije i NOB-a afirmiše se u javnom životu.

Spomenici stradalim borcima Narodnooslobodilačkog rata bili su prvi simboli kulta revolucije i NOB-a. Već u oktobru 1945. godine pokrenuta je rasprava o podizanju spomenika NOB-a, koji su zamišljeni kao „*mjesta žive istorije*“. Spomenici oslobodilačkog rata projektuju se ne samo kao istorijska mjesta već prostor za okupljanje novih generacija. Ističe se da stradali borci „*i poslije smrti rade na*

⁹¹¹ Informacija o proslavama u 1954. godini na terenu NR Crne Gore, Titograd, 17. februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.106/55.

⁹¹² Ministarstvo prosvjete NRCG-Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije), Cetinje, 1950, str. 14.

⁹¹³ Dopis CK KPCG sreskim komitetima odostavljanju imena objekata i institucija za potrebe CK KPJ, Cetinje, 20. Maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹¹⁴ Prvi kongres književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 165.

⁹¹⁵ Zapisnik skupštine udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Cetinje, 16. februar, 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

osvješćivanju, okupljanju i ujedinjenju naroda, te da je njihov najveći spomenik sloboda koju uživamo“.⁹¹⁶ U novoj socijalističkoj državi, pod titulom narodnog heroja inauguriše se nova vrsta „nacionalnih svetaca“.⁹¹⁷ Takav pristup, potvrđuje se i na prvom kongresu Saveza boraca NOB-a. Blažo Jovanović ističe obavezu izgradnje spomenika žrtvama oslobodilačkog rata. Saopštava da će Savez boraca NOB-a biti dužan da podigne spomenike palim borcima, spomen ploče na mjestima bitaka i mjestima pogibije istaknutih rukovodilaca.⁹¹⁸ Spomenici su tako trebali da budu prozor u prošlost i podsjećanje na temeljne vrijednosti na kojima se izgrađivao novi sistem: revoluciju i oslobodilačku borbu. Način komunikacije između dvije generacije graditelja socijalizma. Sredinom 1948. godine na Cetinju se okupljaju predstavnici Narodnog fronta, Udruženja likovnih umjetnika i društva inženjera i prave plan o podizanju spomenika i spomen obilježja borcima NOB-a. Ideja je da se u svakom srezu podigne po jedan spomenik, ukupno 17 njih, osim u Baru gdje bi se izgradila četiri manja spomenika. Raspisan je konkurs, a dogovoreno je i postavljanje spomen ploča na mjestima na kojima su se vodile značajne bitke, na strijeljštima i mjestima pogibije istaknutih rukovodilaca.⁹¹⁹ Spomenici nisu bili samo simboli, već su slali i određenu poruku. Većina spomenika, tako osim osnovnih zvaničnih podataka u svom sadržaju ima i neku poruku. U mjestu u Grahovu 13. jula 1950. otkrivena je ploča koja je podjećala na početak sukoba sa okupatorom. „Ovdje je 13. Jula 1941. Narodni heroj Sava Kovačević – Mizara sa Grahovskim partizanima ispalio prvi top na okupatora i razoružao brojnu neprijateljsku kolonu“.⁹²⁰ Koliko su spomenici važan simbol u afirmisanju ideala revolucije govori i činjenica o prisustvu kompletnog crnogorskog partijskog rukovodstva i najvažnijih jugoslovenskih komunističkih funkcionera, porijeklom iz Crne Gore, na otkrivanju spomen-ploče na kući Jovana Tomaševića. Jedan od osnivača Komunističke partije u Crnoj Gori predstavlja se kao simbol svih vrijednosti koje u sebi sadrži kult revolucije. On je „neustrašiv borac, doslijedan komunista, borac protiv reakcionaških

⁹¹⁶ Kakve spomenike treba podizati borcima naorodnooslobodilačke vojske, *Pobjeda*, br. 47, 14 okt. 1945, str. 8.

⁹¹⁷ Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli 1*, Beograd, 2006, str. 230.

⁹¹⁸ Na Cetinju je održan prvi zemaljski kongres Saveza boraca narodnooslobodilačkog rata Crne Gore, *Pobjeda*, br. 82, 6. april 1948, str. 1.

⁹¹⁹ Održan je sastanak po pitanju podizanja spomenika palim borcima u našoj Republici, *Pobjeda*, br. 116, 16. maj 1948, str. 2.

⁹²⁰ Spomen ploča Savi Kovačeviću - FOTOGRAFIJA, *Pobjeda*, br. 169, 18. jul 1950, str. 2.

režima“ zbog čega i predstavlja simbol vremena na kome se stvarao novi društveni sistem.⁹²¹

Osim spomenika, kult revolucije i NOB-a afirmisan je i obilježavanjem najvažnijih datuma iz istorije oslobodilačkog rata. Datumi važnih bitaka, akcije partizanskih jedinica i prelomne političke odluke za vrije oslobodilačkog rata, dobijaju svoju simboličku vrijednost u procesu afirmacije kulta. Već 1. decembra 1945. godine u Pljevljima se obilježava jedna od najvećih bitaka Narodnooslobodilačkog rata u Crnoj Gori. Pred 2 000 ljudi koji su se okupili da daju pomen stradalim borcima Pljevaljske bitke čuju se poruke da je ona bila početak vojne organizacije u Crnoj Gori i da od nje počinje slava Narodnooslobodilačke vojske. Pljevaljska bitka postaje simbol oružanog otpora a njene žrtve ostaju vječne, „*jer su ideali za koje se ginulo ostvareni*“.⁹²² Šalje se poruka da žrtva stradalih boraca nije bila uzaludna jer su ciljevi za koje su se borili ostvareni. Pobjeda koju su partizani ostvarili u borbi za Pljevlja 1. decembra 1941. godine uticala je da ova bitka postane autentičan i snažan simbol kulta revolucije u Crnoj Gori. Zbog toga već u aprilu 1947. godine odbor Narodnog fronta u Pljevljima donosi odluku da se kosti stradalih boraca prikupe u zajedničku kosturnicu i „*da se ovim herojima podigne dostojan spomenik*“. Na čelu počasnog odbora za izgradnju spomenika nalazio se Blažo Jovanovića a kao njegovi članovi pojavljuju se ministari iz crnogorske Vlade i visoku funkcioneri Armije i drugih državnih i partijskih organizacija.⁹²³ Crnogorska Vlada krajem 1947. godine, donosi odluku da se podignu dva centralna spomenika Narodnooslobodilačke borbe. Predlaže se podizanje spomenika na brdu Gorica u Titogradu u znak sjećanja na sve crnogorske borce. Drugi spomenik u Pljevljima, na brdu Stražica u znak sjećanja na pale borce u Pljevaljskoj bitci 1. decembra 1941. godine.⁹²⁴

Do kraja 1952. godine u Crnoj Gori je podignuto 111 spomen-ploča koje su podsjećale na tradiciju revolucije i NOB-a. Svi događaji koji su imali neku simboliku rata i revolucije bili su potencijalni simboli kulta. Šest spomen-ploča podignuto je na

⁹²¹ Otkrivanje spomen-ploče na kući Jovana Tomaševića osnivača Komunističke partije Crne Gore, *Pobjeda*, br. 167, 14. jul 1949, str. 3.

⁹²² Pomen borcima poginulim u Pljevaljskoj bitci, *Pobjeda*, br. 55, 9. decembar 1945, str. 7.

⁹²³ U Pljevljima će se podići spomenik palim borcima iz decembra 1941, *Pobjeda*, br. 15, 5. april 1947, str. 4.

⁹²⁴ Zapisnik sjednice Vlade RCG, 1jul 1947, Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945-1951*, Podgorica, 1994, str. 196.

objektima u kojima su prije i za vrijeme rata održavale sjednice Pokrajinskog komiteta. Među ovim spomen-pločama se navodi i jedna iz Podgorice u kojoj je 1940. održana sjednica PK KPJ na kojoj je prisustvovao i Josip Broz, što je bio njegov prvi dolazak u Crnu Goru. Na prostoru durmitorskog kraja takođe je podignutu nekoliko spomen-ploča na objektima u kojima je tokom rata boravio Josip Broz. Veliki broj ovih obilježja otkriven je na rodnim kućama narodnih heroja i rukovodilaca crnogorskog komunističkog pokreta. Slično je bilo i na mjestima koja su podsjećala na velike bitke a spomen ploča postavljena je i na Belvederu, kod Cetinja, mjestu u kome je 1936. policija pucala na demonstrante i zabranila protestno okupljanje.⁹²⁵

Iz Centalnog komiteta stižu preporuke i o obilježavanju značajnih datuma iz istorije NOB-a. Komunistička partija sugerise da se narodni praznici i skupovi održavaju na mjestima na kojima su se dogodili značajni događaji iz istorije NOB-a.⁹²⁶ Direktivu o obilježavanju godišnjice bitke na Sutjesci koju su dobili iz Beograda, organi PK KPJ za Crnu Goru šalju sreskim komitetima. U ovoj direktivi od lokalnih komiteta traže održavanje predavanja o ovoj temi na narodnim univerzitetima.⁹²⁷ U Pljevljima su komunisti iskoristili velika narodna okupljanja – vašare, za afirmisanje kulta NOB-a. Vašare koje je organizovala crkva i koji su bili vezani za crkvene datume, komunisti su razbili, i na istim mjestima u slične datume organizovali narodna okupljanja koja su povezivali sa tradicijom NOB-a.⁹²⁸ Tako su vremenom i određeni datumi iz istorije oslobodilačkog rata postali simboli ovog kulta. Obilježavanje ovih godišnjica bilo je u funkciji „*upoznavanja masa sa borbenim tradicijama Narodnooslobodilačke borbe*“.⁹²⁹

Najvažniji datum koji je u Crnoj Gori simbolizovao novi identitet i afirmisao kult revolucije i NOB-a bio je 13. jul, dan ustanka. Ovaj datum, odnosno njegova simbolika definisani su kao najveći narodni praznik Crnogorskog naroda.⁹³⁰ To je potvrđeno i odlukom crnogorske Vlade, koja je na sjednici od 1. Jula 1947. godine usvojila poseban

⁹²⁵ U našoj republici do sada je otkriveno dvadeset pet spomen-ploča vezanih za borbu i život Partije u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 136, 6. novembar 1952, str. 5.

⁹²⁶ O patriotskom vaspitanju naroda, *Partijski rad*, br.9, 15.mart1951, str.1.

⁹²⁷ PK KPJ CG – sreskim komitetima, Cetinje, 1. Jun 1946, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 1/45.

⁹²⁸ Izvještaj sreskog komiteta KPCG u Pljevljima o radu između dva kongresa, Pljevlja, 10.april 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 102/1/54.

⁹²⁹ O patriotskom vaspitanju naroda, *Partijski rad*, br.9, 15.mart1951, str.1.

⁹³⁰ Agitprop odjeljenje PK KPJ CG – svim sreskim komisijama agitpropa o proslavi 13. jula, Cetinje, 26. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

zakon kojim je 13. Jul ustanovljen kao „*narodni praznik*“.⁹³¹ Dan ustanka simbolizovao je odnos pojedinca prema državi i tradiciji NOB-a. On je bio primjer „*kako treba živjeti, boriti se, a kad je domovini potrebno i žrtvovati se*“.⁹³² Dan ustanka po nekim tumačenjima predstavlja sve ono za šta su se komunisti borili u „*staroj, nenarodnoj Jugoslaviji*“. Ta njihova borba iskazana je u želji za slobodom i boljim životom, kroz Narodnooslobodilački rat „*donjela je željenu slobodu, nov život i stvorila uslove za izgradnju novog društvenog poretka*“.⁹³³ Novo tumačenje 13.jula u sebi objedinjuje ono što je dan ustanka kao istorijska činjenica, ali i zalog za budućnost. Borba započeta 13. jula 1941. „*prožeta je duhom i borbom slavnih i herojskih tradicija crnogorskog društva*“, ali je ona i nagovještaj bolje budućnosti „*jer označava početak sasvim novog doba, istorijske prekretnice za Crnu Goru*“. U takvoj percepciji, 13. jul postaje ugaoni kamen ideala revolucije, „*revolucije koja je izmjenila dušu našeg naroda, dala im smjelost i svijest da se ne boje nikakvih teškoća. Revolucija nije samo svrgla buržoaziju i monarhiju i dala vlast u ruke radnom narodu, nego je istovremeno izvršila nacionalni preporod, otrgla narod od istorijske zaostalosti, okončala nevjericu u vlastite snage*“.⁹³⁴ Proslava 13.jula vremenom je institucionalizovana. U svim gradovima održavane su svečane akademije, predavanja, kulturne i sportske priredbe koje su organizovane na mjestima Narodnooslobodilačke borbe. Svake godine na određenom mjestu bila je priređena i centralna proslava dana ustanka na kojoj je prisustvovao državni vrh Crne Gore.⁹³⁵

Već prve godine slobode dan ustanka svečano je obilježen. *Pobjeda* prenosi da je na mitingu u Podgorici bilo 10 000 ljudi, u Nikšiću 8 000, Danilovgradu 5 000. U šest opština durmitorskog kraja, okupilo se 10 000 ljudi a veliki broj građana napunio je i trgove u Pljevljima, Bijelom Polju, Herceg Novom i ostalim crnogorskim gradovima gdje se slavio dan ustanka. Poruke sa ovih mitinga podsjećaju na tradiciju oslobodilačkog rata i na četiri godine ratovanja i oslobođenje zemlje.⁹³⁶ U pozitivnom kontekstu govori

⁹³¹ Zapisnik sjednice Vlade RCG, 1.jul 1947, Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945-1951*, Podgorica, 1994, str. 184, 185.

⁹³² Trinaesti jul – praznik crnogorskog naroda, *Pobjeda*, br. 166, 13. jul 1949, str. 1.

⁹³³ Trinaesti jul, *Omladinski pokret*, broj 28, 13.jul 1949, str.1.

⁹³⁴ Trinaesti jul – dan ustanka crnogorskog naroda, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1950, str. 1.

⁹³⁵ Informacija o proslavama u 1954.godini na terenu NR Crne Gore, Titograd, 17.februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k.106/55.

⁹³⁶ Veličanstvene narodne manifestacije širom Crne Gore, *Pobjeda*, br. 35, 25. jul 1945, str. 2.

se o rezultatima ostvarenim tokom oslobodilačkog rata što bi trebalo da predstavlja podstrek za nove akcije u slobodi. Već sledeće godine, na proslavu 13. jula u Crnu Goru stiže Josip Broz. Tito potvrđuje da će dan ustanka biti simbol revolucije i Narodnooslobodilačkog rata, poručujući da „*sve naše tekovine počivaju brdima kosti i potocima krvi*“. Žrtva tokom rata imala je svoju funkciju, kroz revoluciju je stvorena nova država a „*tekovine te borbe biti ponos budućim generacijama*“.⁹³⁷ U govoru u Podgorici Josip Broz precizno objašnjava funkciju kulta revolucije i NOB-a. Kritikujući sve one koji su u toku rata bili „*na drugoj strani*“ Tito naglašava da samo Komunistička partija ima pravo da nakon rata odlučuje o daljim pravcima društvenog razvoja. Ističe da „*oni koji danas osporavaju zakonita i čovječanska prava naših naroda treba da vide tragove te uporne borbe protiv neprijatelja čovječanstva*“.⁹³⁸ Slične su poruke i Blaža Jovanovića, koji na Cetinju kaže da i pored velikih žrtava u oslobodilačkom ratu Crnogorski narod mora biti zadovoljan „*jer su se naše žrtve isplatile zbog tekovina u kojoj je ostvaren narodni san, nerazruživu bratstvo naroda, narodna vlast i armija koja će čuvati tekovine NOB-a*“. Jovanović ide i korak dalje, pa tekovine NOB-a transponuje u aktuelni društveni momenat-obnovu zemlje. Traži da se sa istom energijom kojom se borilo tokom rata krene u obnovu zemlje. „*Neka nas oduševljenje 13.jula ponese u obnovu i izgradnju, isto onako spremne kako što smo davali u Narodnooslobodilačkoj borbi*“ ističe Jovanović.⁹³⁹

Iako je dan ustanka najsvečanije proslavljen i prve dvije godine slobode, proslava 13.jula 1948.godine podignuta je na još veći nivo. Agitprop odjeljenje svim sreskim agitprop komisijama šalje uputstvo o novom načinu proslave 13. jula. Traži se da se prekine sa dosadašnjom praksom formalnog obilježavanja praznika i da 13. jul treba proslaviti kao narodni praznik poput nekadašnjih sabora i skupština kao što su Ilindanski, Petrovdanski ili Đurđevdanski sabori. Ideja je da se 13. jul predstavi kao najznačajniji praznik, na svim mjestima koja imaju istorijsku pozadinu ustanka i da sve to bude „*opštenarodni praznik, kada mase osjećaju obavezu da se iskupe na nekom značajnom istorijskom mjestu i proslave sve to*“. U istom dopisu po prvi put 13. jul se naziva „*naš najveći narodni praznik*“ čime se ovaj datum institucionalizuje i pretvara u

⁹³⁷ Maršal Tito u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 1.

⁹³⁸ Govor Maršala Tita u Podgorici, *Pobjeda*, br. 28, 15. jul 1946, str. 2.

⁹³⁹ Predsjenik Vlade Blažo Jovanović otvara miting, *Pobjeda*, br. 28, 15. jul 1946, str. 3.

simbol novog sistema.⁹⁴⁰ Ono što je predsjednik Vlade Blažo Jovanović najavio prethodne godine, kada je tražio da se energija iz oslobodilačkog rata usmjeri na obnovu zemlje, na najbolji način je potvrđeno 13.jula 1948.godine. Proslava dana ustanka 1948. bila je povod za puštanje u saobraćaj „*najveće radne pobjede crnogorskog naroda*“, pruge Titograd-Nikšić. Pozivajući se na vrijednosti oslobodilačkog rata, komunisti otvaraju prugu i šalju poruku da će biti dostojni nasljednici oslobodilačkih i revolucionarnih tradicija i u miru. Te njihove namjere potvrđuje i plan proslave 13. jula 1948. godine. Zadatak proslave bio je „*da kroz spajanje istorijskih pobjeda crnogorskog naroda iz 1941. i kasnije, sa velikom pobjedom koju predstavlja izgradnja omladinske pruge, istakne njenu veličinu i mobiliše radnike, seljake, inteligenciju, omladinu u radu na ispunjenju petogodišnjeg plana*“. Centralna proslava organizovana je u Titogradu gdje je planirano okupljanje 15 do 25 hiljada ljudi, od kojih do 10 hiljada iz drugih gradova. Pripremao se svaki detalj, a posebno oduševljenje na sve prisutne trebalo je da ostavi „*novo izmijenjeno lice Titograda*“. Sve kuće iz starog djela grada trebalo je da se okreće, grad detaljno očisti, na brdima i u izlozima ostave parole i postave zvučnici koji će prenositi otvaranje pruge. Proslava se sastojala od ceremonije otvaranja pruge, parade brigadir, fiskulturnog sleta, izložbe i kulturno-umjetničkog programa.⁹⁴¹ Posvećenost i predanost u organizovanju ovakvih manifestacija ukazuje da su ideolozi brzo usvojili mehanizme pomoću kojih mogu afirmisati sopstvene uspjehe. Kombinovanje istorijskih pobjeda iz NOB-a sa uspjesima u mirnodopskom periodu prepoznate su kao odličan faktor homogenizacije stanovništva. Tokom proslave čuju se poruke o „*najvećem prazniku crnogorske istorije; ... prazniku na čijim se tradicijama još masovnije odaziva u borbi za ostvarenje socijalizma*“.⁹⁴²

Vremenom su proslave dana ustanka dobile neke svoje konture. Generalno, pripremana je jedna centralna republička proslava na kojoj je bilo prisutno kompletno partijsko rukovodstvo. Osim centralne proslave, koja je uglavnom vezivana za neki događaj ili mjesto iz oslobodilačkog rata, u svim sredinama organizovane su i lokalne svečanosti. Na poseban način obilježena je desetogodišnjica narodnog ustanka.

⁹⁴⁰ Agitprop odjeljenje PK KPJ CG – svim sreskim komisijama agitpropa o proslavi 13. jula, Cetinje, 26. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁹⁴¹ Projekat plana proslave 13. Jula 1948. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

⁹⁴² Da živi Trinaesti juli – praznik pobjeda crnogorskog naroda, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1948, str. 1.

Formiran je poseban odbor za proslavu koji je imao zadatak da prije proslave u štampi, časopisima, radio stanicama i na druge načine „populariše desetogodišnjicu ustanka“. Odbor za proslavu pripremio je jubilarne brojeve štampe, štampao knjigu o narodnim herojima i izradio kalendar borbi partizanskih jedinica. Centralna proslava pripremljena je u Titogradu gdje je dan ustanka obilježen svečanom akademijom. Osim akademije, na ulicama grada održan je defile vojnih snaga, otkrivena spomen ploča narodnim herojima, otvorena izložba fotografija iz NOB-a dok je uveče pripremljen kulturni program. Osim centralne proslave u Titogradu, u svim gradovima organizovani su slični programi. Otkrivene su spomen ploče i spomenici učesnicima NOB-a, održane svečane akademije i skupovi na mjestima borbi iz oslobodilačkog rata.⁹⁴³ Svečani gost na proslavi decenije od narodnog ustanka bio je Josip Broz. Komentarišući aktuelne političke izazove države i izvršenje petogodišnjeg plana, Broz kaže da je „naša Narodna revolucija stvorila tip novog građanina, novog čovjeka“.⁹⁴⁴ Kompletna proslava desetogodišnjice narodnog ustanka koštala je 2 198 000 dinara što je relativno dosta velika suma za državne finansije Crne Gore u tom periodu. Ukupni prihodi crnogorskog budžeta u prethodnoj godini, bez donacija iz sveznog budžeta, bili su oko milijardu dinara. To znači da je za samo jedan dan proslave potrošeno više od 0,2 % ukupnih budžetskih prihoda Crne Gore u prethodnoj godini.⁹⁴⁵

Trinaesti jul kao centralni simbol ideala revolucije osim podsjećanja na događaje iz 1941. godine zamišljen je i kao simbol novog vremena. Njegova upotrebna vrijednost ne ograničava se samo na prošlost već se kroz njegovu simboliku ideal revolucije afirmiše i projektuje u sadašnjost. Ova praksa, započeta 1948.godine otvaranjem pruge Titograd-Nikšić, nastavljena je i narednih godina. Svi poslovi obnove Crne Gore, industrijalizacije, urbanizacije i izgradnje velikih infrastrukturnih objekata predstavljaju se kao „plodovi trinaestog jula, plodovi naše revolucije“ koja treba da otvori svijetle perspektive ekonomskog i kulturnog razvitka.⁹⁴⁶ Svaka proslava 13. jula nije samo datum „kada se osuježavaju uspomene na herojsku borbu, već je to dan kada u tekovine naše Revolucije unosimo još jednu novu godinu pobjeda, napora i uspjeha

⁹⁴³ Kako se sprovodi plan proslave 13. jula, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 107/51.

⁹⁴⁴ Govor Maršala Titan a velikom mitingu u Titogradu, *Pobjeda*, br. 165, 14. jul 1951, str. 1.

⁹⁴⁵ Pregled ukupno ostvarenih prihoda na teritoriji NRCG za 1950. godinu – izvještajplanske komisije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 74/50

⁹⁴⁶ Trinaesti jul – praznik crnogorskog naroda, *Pobjeda*, br. 166, 13. jul 1949, str. 1.

naše socijalističke izgradnje“.⁹⁴⁷ Na ovaj način u 13. julu kao simbolu kulta revolucije najbolje se primjećuje njegova osnovna upotrebna vrijednost. On jeste poruka iz prošlosti, ali poruka koja se nadograđuje za budućnost.

Godišnjice oktobarske revolucije takođe su bile u funkciji afirmisanja kulta revolucije. Oktobarska revolucija, bila je uzor svih revolucionarnih promjena, model po kome se izgrađuje, novo, socijalističko društvo. Već prve godine nakon oslobođenja na naslovnici *Pobjede* ističe se značaj Sovjetske revolucije za oslobodilački pokret u Jugoslaviji. Oktobarska revolucija iz 1917. predstavlja se kao „sudbonosni događaj, demokratskog i revolucionarnog preobražaja“.⁹⁴⁸ Agitprop odjeljenje PK KPJ za Crnu Goru, svim sreskim i mjesnim komitetima uoči proslave ovog datuma 1947. godine šalje jasna uputstva o načinu proslave. Od lokalnih partijskih komiteta traži se da tridesetogodišnjicu ovog datuma „proslave na najsvečaniji način i po učešću masa treba da dobije karakter svenarodne proslave“. Sama godišnjica proslavljena je svečanim akademijama a centralnom događaju prethodila su predavanja u svim mjestima u Crnoj Gori. U sjenci sukoba sa SSSR-om i zemljama IB, godišnjica oktobarske revolucije proslavljena je i 1949. godine. Iako za razliku od prethodnih proslava, svečana akademija protiče bez intoniranja Sovjetske himne, komunisti ne mogu odbaciti tradiciju oktobarske revolucije. Ona je izvor svih revolucionarnih promjena koje su se dešavale, zbog čega se mijenja njen tretman i pravi jasna distinkcija između onoga što je SSSR bio 1917. i što je 1949. godine. Radomir Komatina, član Politbiroa CK KPCG na akademiji povodom oktobarske revolucije na Cetinju saopštava da „razvitak SSSR_a posle Lenjinove smrti, a naručito poslije drugog svjetskog rata pokazao je da SSSR nije više ono što je trebala da bude, pokazalo se da se u SSSR_u radi o novim pojavama koje nemaju veze ni sa komunizmom, ni sa socijalizmom“.⁹⁴⁹ Crnogorski komunisti tako iz sovjetskog kulta izvlače samo jedan segment njegove simbolike. Segment, koji im omogućava da budu baštinici tradicije oktobarske revolucije. Ograđuju se od Sovjetskih nasljednika, istovremeno ne odbacujući tekovine oktobarske revolucije. Na taj način legitimišu svoj pogled na revoluciju, dok politiku

⁹⁴⁷ Trinaesti jul – dan ustanka crnogorskog naroda, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1950, str. 1.

⁹⁴⁸ 28-godišnjica Oktobarske revolucije, *Pobjeda*, br. 50, 4. novembar 1945, str. 1.

⁹⁴⁹ Trideset treća godišnjica Oktobarske revolucije, *Pobjeda*, br. 265, 7. novembar 1950, str. 1.

SSSR_a nakon 1948. godine karakterišu kao odstupanje od izvornog tumačenja ideala revolucije.

Proslava dana republike 29. Novembra takođe je bila prilika za afirmisanje kulta revolucije i NOB-a. Drugo zasijedanje AVNOJ-a i odluke koje su donešene u Jajcu podsjećaju na vrijeme u kome je stvorena nova država, ratno okruženje i sve teškoće u kojima se nalazila Narodnooslobodilačka borba. Odluke AVNOJ-a proističu iz oslobodilačke borbe, pošto je „istorijski čin iz Jajca 1943 spreman trogodišnjom revolucionarnom Narodnooslobodilačkom borbom“.⁹⁵⁰ Tokom proslava dana republike, često se čuje poruka da su temelji nove države „udareni su u jeku revolucije“.⁹⁵¹ Objašnjava se da je „oružana borba i državni akt od 29. novembra dala je mogućnost da u našoj zemlji izgrađujemo socijalizam“.⁹⁵² Tokom proslava 29. novembra u Crnoj Gori, uvijek se ističe veza između revolucije i novog društvenog sistema. Predsjednik Vlade Blažo Jovanović, navodi da su se osnovni temelji države postavili upravo pokretanjem oslobodilačke borbe i donošenjem revolucionarnih dekreta o osnivanju privremenih narodnih odbora. Sa razvijanjem oslobodilačkog rata, razvijala se i narodna revolucija, koja je na kraju dovela i do odluka AVNOJ-a, objašnjava Jovanović.⁹⁵³ Dan republike svoju simboličku vrijednost brzo je dobio i u javnom diskursu. Mnoge javne ustanove, fabrike, organizacije i ulice nosile su ovaj naziv čime su njegove vrijednosti dodatno afirmisane.

Simbolika kulta revolucije i NOB-a afirmisala se i preimenovanjem naziva ulica, organizacija i drugih institucija. Imena istaknutih partijskih radnika, narodnih heroja i datuma vezanih za oslobodilački pokret postaju nazivi ulica, privrednih preduzeća, seljačkih radnih zadruga, kulturno-umjetničkih društava i škola.⁹⁵⁴ Taj proces u Crnoj Gori bio je pod direktnom kontrolom Centralnog komiteta KPJ. Centralni komitet nije dozvoljavao situaciju da se važnim institucijama dodjeli ime nekog manje poznatog narodnog heroja i obratno. Zbog toga je od Pokrajinskog komiteta Komunističke partije

⁹⁵⁰ Sedam godina borbe za socijalizam, *Pobjeda*, br. 384, 29. novembar 1950, str. 1.

⁹⁵¹ Šest godina postojanja Narodne države, *Pobjeda*, br. 286, 1. decembar 1948, str. 1.

⁹⁵² O značaju 29-novembra, *Pobjeda*, br. 285, 29. novembar 1948, str. 2.

⁹⁵³ Živjela naša slavna Socijalistička domovina, *Pobjeda*, br. 285, 29. novembar 1949, str. 1.

⁹⁵⁴ U našoj republici do sada je otkriveno dvadeset pet spomen-ploča vezanih za borbu i život Partije u Crnoj Gori, *Pobjeda*, br. 136, 6. novembar 1952, str. 5.

u Crnoj Gori tražio izvještaje o svim promjenama.⁹⁵⁵ Većina novih naziva koji su dodjeljivani raznim institucijama, objektima, školama, mostovima i sl. bili su u funkciji afirmisanja vrijednosti NOB-a i revolucije. Osim najznačajnijih datuma iz istorije NOB-a, nazivi su dodjeljivani i po imenima narodnih heroja, značajnih bitaka i događaja.

U Kotoru najveći industrijski pogoni, fabrika namještaja i fabrika sapuna dobijaju nazive po imenima narodnih heroja i predratnih komunista: Maša Brguljana i Nikole Đurkovića. Dan oslobođenja Kotora bio je razlog da se jednoj fabrici dodjeli naziv 21. novembar a nekoliko seljačkih zadruga u toj opštini dobilo je naziv po datumima kada su se tokom rata mještani suprostavili Njemcima.⁹⁵⁶ U durmitorskom srezu od 55 seljačkih zadruga, čak 25 njih nosi nazive narodnih heroja iz NOB-a.⁹⁵⁷ Kulturno-prosvjetna društva širom Crne Gore, uglavnom su nosila imena narodnih heroja. Na području sreskog komiteta Andrijevice od devet kulturno-prosvjetnih društava njih sedam je nosilo imena narodnih heroja: *Beća Bašića, Davida Šoškića, Dragomira Dragovića, Miljana Gojkovića, Voja Turkovića, Petra Dedovića, Đukana Vulovića*.⁹⁵⁸ U Pljevljima od 35 kulturno-prosvjetnih društava, njih dvanaest nosi ime nekog od narodnih heroja, devet ih je koji u nazivu imaju neki simbol socijalizma i revolucije (*Udarnik, 1.decembar, 13.jul, Partizan, Crvena zastava i sl.*), dok ih je četrnaest sa tomonimom u nazivom, uglavnom nazivom mjesta u kome se nalazi kulturno-prosvjetno društvo.⁹⁵⁹ U Šavniku i Žabljaku od dvadeset i jednog kulturno-prosvjetnog društva, njih petnaest je sa imenom nekog narodnog heroja.⁹⁶⁰ Za razliku od kulturno-prosvjetnih društava na sjeveru, u Baru je bilo mnogo više imena koja su vezivana za naziv mjesta u kome se nalazi društvo. Tako od ukupno trinaest kulturno-prosvjetnih društava u ovom srezu imamo samo četiri društva koja u nazivu imaju neki simbol komunističke ideologije: *Blažo Orlandić, Bratstvo i jedinstvo, Zora socijalizma, Ivo*

⁹⁵⁵ Dopis CK KPCG sreskim komitetima odostavljanju imena objekata i institucija za potrebe CK KPJ, Cetinje, 20. Maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹⁵⁶ Dopis sreskog komiteta Kotor - CK KPCG o imenima objekata i institucija, Kotor, 31. Maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹⁵⁷ Dopis sreskog komiteta Durmitorskog sreza - CK KPCG o imenima objekata i institucija, Žabljak, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹⁵⁸ Izvještaj sreske uprave-Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Andrijevici, Andrijevice, 18.oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

⁹⁵⁹ Izvještaj sreske uprave-Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Pljevljima, Pljevlja, 22.oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

⁹⁶⁰ Izvještaj sreske uprave-Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Šavniku, Šavnik, 16.oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

Vučković.⁹⁶¹ U Pljevljima je centralna gradska ulica nosila ime *Maršala Tita*. Centralni gradski trg dobio je naziv 1. decembar po datumu velike Pljevaljske bitke 1941. godine. Mnoge druge ulice u Pljevljima dobile su nazive po narodnim herojima: *Velimira Jakića, Tršova, Vuka Kneževića, Ivana Milutinovića, Branka Obradovića i sl.*⁹⁶² Hotel u Petrovcu dobio je ime *Sutjeska*, solana u Ulcinju dobila je naziv po imenu narodnog heroja Baja Sekulića, kao i radničko odmaralište u Ulcinju – Ivan Milutinović. Barske ulice nosile su nazive: *24.novembra, 13.jula, Jovana Tomaševića, trg Peka Dapčevića, bulevar Mirka Srzentića*.⁹⁶³ Izmjene postojećih naziva ulica, preduzeća i ustanova u Titogradu je dogovorena na sastanku lokalnog odbora sa čelnicima Komunističke partije u Crnoj Gori. Predsjednik Vlade Blažo Jovanović insistira da se pri davanju imena ulica vodi računa o zaslužnim ljudima tokom rata a na prvom mjestu o narodnim herojima. Na njegov predlog počinje i promjena naziva ulica u Titogradu. Hercegovačka ulica, tako postaje ulica Jola Piletića, Trg Slobode-Trg Ivana Milutinovića. Nemanjina Ulica postala je ulica Edvarda Kardelja, ulica Slobode-Milovana Đilasa, Balšićeva-Boža Ljumovića a Bokeška ulica-ulica Raška Božovića. Gimnazija je dobila ime Buda Tomovića, Vezirov most je postao most Vaka Đurovića. Fabrika cigareta dobja naziv po imenu narodnog heroja – Špira Mugoše, fabrika tekstila po imenu narodnog heroja Božane Vučinić. ⁹⁶⁴ Mnoge škole, mostovi, zadruge i druge ustanove takođe dobijaju nazive po imenima narodnih heroja.⁹⁶⁵ Malo koja ulica ili naziv institucije su prošli „*simboličku reviziju*“ *komunističkih vlasti*“ pa su samo istaknuti pojedinci iz nacionalne istorije mogli biti podobni za novi simbolički okvir komunističke ideologije. To su bile „*znamenite ličnosti nacionalne istorije*“: Marko Miljanov, Serdar Jole Piletić, Nikac od Rovina i Njegoš.⁹⁶⁶

⁹⁶¹ Izvještaj sreske uprave-Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore u Baru, Bar, 15.oktobar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 101/51.

⁹⁶² Dopis gradskog komiteta KPCG u Pljevljima - CK KPCG o imenima objekata i institucija, Pljevlja, 2. Jun 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹⁶³ Dopis sreskog komiteta KPCG u Baru - CK KPCG o imenima objekata i institucija, Bar, 31.oktobar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 71/1/50.

⁹⁶⁴ Zapisnik sa satanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/48.

⁹⁶⁵ Most Raka Mugoše, Most Zarije Vujoševića, radionica Vlado Cvetković, škola Ljubica Popović, Most Đoka Prelevića, Most Radosava Popovića, Most Marka Radovića, Most Vasa Aligrudića, Škola Savo Lubarda, Škola Milija Sekulović, Škola Vasa Raičkovića i dr.

⁹⁶⁶ Zapisnik sa satanka o promjeni imena pojedinih ulica preduzeća i ustanova, Titograd, 3. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/48.

Posebno mjesto u afirmaciji kulta revolucije i NOB-a, imala je književnost i likovna umjetnost. Kulturna politika, prilagođena je ideološkom obrascu socijalističke države i ona se stavlja u funkciju popularizacije vrijednosti novog sistema. Kulturni model počinje da se stvara na tradiciji revolucije, narodnooslobodilačkog rata i borbe za slobodu koja je postala osnovno mjerilo svih vrijednosti. Novi kulturni model, takozvana „narodna kultura“ izgrađivala se na temeljima pozitivnog naslijeđa i tekovinama NOB-a.⁹⁶⁷ Književnost je bila u funkciji afirmisanja vrijednosti socijalizma, a književnici „inženjeri ljudske duše“ sa jasnim dužnostima koje su dobili od države.⁹⁶⁸

Novi književni izraz trebalo je da približi herojstvo i stvaralaštvo, da odgaja ljude na primjerima borbenog i radnog heroizma, humanizma i bratske ljubavi. Književnost je crpila teme iz NOB-a i bila u funkciji učvršćivanja tekovina revolucije.⁹⁶⁹ Tekovine Narodnooslobodilačke borbe bile su „idejna baza“ novog književnog izraza.⁹⁷⁰ Savez književnika Jugoslavije usmjeravao je takav pristup i svojim preporukama i književnom kritikom uticao na izbor motiva i način njihove obrade. Savez književnika osnovao je i posebnu komisiju koja se bavila sakupljanjem narodne poezije o oslobodilačkom ratu.⁹⁷¹

Uloga kulta revolucije i NOB-a u novom književnom izrazu, bila je i tema izlaganja Radovana Zogovića na kongresu književnika. Književni izraz, koji on sugerise treba da bude oslonjen na tradiciju revolucije i da bude sušta suprotnost „reakcionaškoj propagandi koja djeluje tako da ljudi ne bi postali svjesni činjenice da mijenjaju i mogu mijenjati istoriju“. Zogović zbog toga govori o novoj, književnosti koja bi prepoznala krupne, revolucionarne promjene u društvu. Te velike promjene i preokreti, po njemu treba da budu „živi materijal naše najnovije književnosti, njena osnova, cilj i kriterijum“. ⁹⁷² Zaključke kongresa i uputstva crnogorskim piscima Zogović predstavlja u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje*. U uvodnom dijelu objašnjava okolnosti u kojima se nalazi književnost, konstatujući ogromne, pozitivne promjene, nastale

⁹⁶⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 126.

⁹⁶⁸ Prvi kongres književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 164.

⁹⁶⁹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 127.

⁹⁷⁰ Prvi kongres književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 165.

⁹⁷¹ Saopštenje uprave Saveza književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br. 4-5, Cetinje, april-maj 1948, str. 264.

⁹⁷² Radovan Zogović, O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 143.

stvaranjem socijalističke države. Tvrdi da se kroz revoluciju stvorio novi tip čovjeka, plemenit, istrajan, rodoljub i humanista, beskrajno odan slobodi i napretku zemlje. Taj novi čovjek je po njemu nagovještaj preobražaja po kome treba da se upravlja i književnost. Zogović podsjeća da književnost treba da pokaže narodu šta je sve uradio, kako bi on postao svjestan svoga djela i istorijske cjeline. Na ovim premisama Zogović i definiše zadatke savremene crnogorske književnosti koja treba da *„umjetnički, široko i živo, odrazi našu savremenu istoriju i društvo savremenog čovjeka, ukaže na njegove uspjehe u revoluciji i NOB_u“*. Takva književnost treba da vaspitava narod, njegov podmladak i naoružava ga idejnim oružjem. Književnost po njemu mora biti u funkciji afirmisanja socijalističkih vrijednosti i ne može biti *„dekadentna, čovjekomrzačka, besmislena i besperspektivna“*. Motivi iz oslobodilačkog rata bez sumnje su u prvom planu. Književnosti se stavlja zadatak *„da ocjeni velike i prelomne događaje“* Narodnooslobodilačke borbe. To podrazumijeva predstavljanje likova boraca, trudenika ali i likove naših neprijatelja. Književnost, objašnjava Zogović, mora da objasni kako nastaju narodni heroji, *„da poništi smrt onih koje je smrt pokosila“*. Istovremeno prikazujući i likove *„izdajničkih reakcionara“*, da prikaže njihove zločine u ratu.⁹⁷³ Ideološke smjernice definisane na prvom kongresu književnika Jugoslavije odmah su primjenjene u regrutaciji starijih generacija književnika. Od njih se traži angažovanost i pisanje o revoluciji, narodno-oslobodilačkoj borbi, radnim uspjesima i sličnim temama. Milovan Đilas objašnjavajući njihovu ulogu, slično Zogoviću insistira na crno-bijelom nijansiranju u izboru motiva. Poziva ih da pomognu svoj narod i da ne bježe od njega u *„tminu i polumrak, u iluzije i očajanje“* i da u ponuđenim motivima revolucije, NOB-a i radnih uspjeha pronađu podsticaj za umjetnički rad i inspiraciju.⁹⁷⁴

Ideološka usmjerenja i potrebu stvaranja *„savremene crnogorske književnosti“* utemeljili su delegati koji su predstavljali Crnu Goru na Kongresu književnika Jugoslavije. Mihailo Lalić, Janko Đonović i Mirko Banjević bili su nosioci tog novog pristupa književnosti. U crnogorsku književnost uveli su motive iz revolucije, narodnooslobodilačke borbe i svakodnevnog života. Kao urednici, okupili su se oko

⁹⁷³ Radovan Zogović, O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 142.

⁹⁷⁴ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini-govori i članci*, Beograd, 1948, str. 46.

prvog crnogorskog časopisa za književnost i kulturu *Stvaranje* koji je počeo izlaziti u oktobru 1946. godine. Skoro polovina tekstova, književnih djela i pjesama u časopisu *Stvaranje* posvećeno je temama o revoluciji i narodnooslobodilačkom ratu. U tim tekstovima afirmišu se ideali socijalizma, revolucije i narodnooslobodilačkog rata, bratstva i jedinstva, ideal rada i novih društvenih snaga. Crnogorski književnici pripadali su uglavnom generaciji koja je objavljivala i prije rata. Kroz svoje pjesme, priče, prozu i članke, „obrađivali su teme iz NOB-a i poslijeratne obnove i izgradnje zemlje“.⁹⁷⁵ Na to ih je upućivala zvanična kritika koja je jako vodila računa o izboru tema i motiva u književnim radovima. Na to upućuju i uslovi na konkursima za književne nagrade. Jedan od eliminatornih uslova na konkursu za mlade književnike koji je raspisao Centralni komitet Narodne omladine, predviđao je da motivi radova moraju da „obrađuju narodno-oslobodilačku borbu“.⁹⁷⁶

Prvo djelo u Crnoj Gori sa motivima Narodnooslobodilačkog rata nakon rata, koje izdvaja književna kritika, bila je knjiga pripovjedaka „Izvidnica“, Mihaila Lalića. Književna kritika ocjenila je ovu zbirku kao odličan primjer kako „kroz svoje motive povezuje brobenu tradiciju i ulogu Komunističke partije i vjeru narodnih masa u nju“. Lalić u svojim pripovjetkama opisuje, pozadinu oslobodilačkog rata, „patnje i snagu naroda da se održi, da u najtežim mukama ne izgubi vjeru u pobjedu“. Lalićeva knjiga se predstavlja ko primjer, kako pronaći motive u „pozitivnim i naprednim snagama u borbi sa zlom“.⁹⁷⁷ Poseban vid književnih radova koji su afirmisali tradicije NOB-a bili su takozvani ratni dnevници. U časopisu *Stvaranje*, ratne dnevnik objavljivao je književnik Mirko Banjević, koji je u svojim tekstovima „pored dokumentarnih činjenica imao i uspjelih lirskih mjesta“.⁹⁷⁸ Trinaestojulski ustanak takođe je čest motiv književnih tekstova koji baštine vrijednosti kulta revolucije i NOB-a. U ovim radovima 13.jul se predstavlja kao praznik slobode, dan u koji su rodoljubi jedva čekali, dan koji nagovještava sve kasnije uspjehe. „Bio je nastrojen nekim ratničkim raspoloženjem i srećan što je došlo vrijeme da se naoknadi ono što je bilo propušteno, povede borba na život i smrt i protivu nemilog neprijatelja; Ako već mora da ga pogodi to neprijateljsko

⁹⁷⁵Nekoliko napomena u vezi prikazivanja književne aktivnosti u Crnoj Gori, *Stvaranje*, br. 7-8, Cetinje, jul-avgust 1948, str. 394 .

⁹⁷⁶ Književni konkurs za mlade, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1949, str. 75 .

⁹⁷⁷ Mihailo Lalić-IZVIDNICA-pripovjetke, *Stvaranje*, br. 3-4, Cetinje, mart-april 1949, str. 142 .

⁹⁷⁸ Osvrt na „Stvaranje“ u toku 1948.godine, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1949, str. 58-62 .

zrno, neka ga trefi namjesto, ne dajući mu ni da pohvati. To su, čuo je, lijepe i blažene smrti. Pogotovu kada su vezane za neki ideal. A njega je tu dovela želja da da cijeloga sebe za slobodu, domovinu svoju“.⁹⁷⁹ Poruke iz ovakvih književnih djela su jasne i direktne. Ideali revolucije i oslobodilačkog rata su iznad svega i za njih nije problem ni poginuti. Slične su bile i poruke o mladim ljudima koji su stradali u oslobodilačkom ratu. Oni se predstavljaju kao hrabri ljudi koji su ginuli za ideale novog i boljeg društva. Takva je i priča o Milanu, koji je stigao u Boku da pomogne svojoj tetki da lakše preživi staračke dane. Milan se predstavlja kao uzoran momak, dobar đak. Vremenom je u kuću počeo da okuplja drugove i drži tajne sastanke, što je bio uvod za njegov odlazak u partizane. Tamo je i poginuo, ali ne uzalud kako se navodi u priči, „*hrabro se borio u Bosni i na Sutjeci i hrabro poginuo*“.⁹⁸⁰

Afirmisanje kulta revolucije i NOB-a pronalazimo i u stihovima crnogorskih pjesnika. U prvim godinama nakon oslobođenja, stranice Pobjede bile su mjesto za objavljivanje ovakvih umjetničkih iskaza. Novi ideali socijalističke države su glavna tema književnosti a sve metafore povezane su sa revolucijom, borbenim i radnim heroizmom. U pjesmi Sloboda, Stanko Mrđenović veliča uspjeh komunista u oslobođenju države stihovima: „*Mislite da će ona doći tako/Simplonom brzim uz pratnju lakeja/U plavoj svili obučena lako/ Umjesto rana i ratnih trofeja. Ne, ona nije mažena princeza/ Već bosa gasi kroz trnje i drače/Uz hor rafala naših mitraljeza/ Krvavim našim stopama korače. Gle kako prosto izgleda, al čista/ U ruhu mlade seljanke iz Like/ Sa srpom u ruci, ko buktinja blista/ I grli narod i naše vojnike*“.⁹⁸¹ Aluzija o slobodi koja dolazi kroz trnje i drače umjesto preko lakeja u svili obučena ima funkciju poređenja novog i starog sistema. Poruka je da je da su komunisti teško izborili slobodu, ali da ona sada blista kao buktinja sa srpom u ruci kao simbolom socijalizma. Trinaestojulski ustanak i oslobodilački rat takođe su česta tema. *Zemlju trese/podiže se s praha rob/Ruke muške: grabe pušku-u borbu; Plamte vatre/plam nek satre ropstva trag; Narod pjeva/blista, sijeva/čekić, srp/Novo vrijeme/nosi sjeme/Slobodu*.⁹⁸² Ustanak se prikazuje kao najveći događaj kojim se ukida ropstvo. Prisutni su i motivi koji se direktno oslanjaju na

⁹⁷⁹ Mihailo Gazivoda „Ustanak“, *Stvaranje*, br. 5-8, Cetinje, maj-avgust 1949, str. 176-185.

⁹⁸⁰ Špiro Račeta, „Udovica“, *Stvaranje*, br. 9-10, Cetinje, septembar-oktobar 1950, str. 329-333.

⁹⁸¹ Stanko Mrđenović, Sloboda, *Pobjeda*, br. 9, 14 januar 1945, str. 6.

⁹⁸² Mihailo Vuković, „Borba“, „Sloboda“, *Stvaranje*, br. 7-8, Cetinje, jul-avgust 1947, str. 402, 403.

oslobodilački rat: *Brigado moja/budni stražar čuva ti san/snoviđenje o slobodi/sp, spi/tvoja zvijezda bratstva naroda/proleterska moja, nad tobom bdi.*⁹⁸³ Partizani i njihov način života, takođe se sominju u pjesmama posvećenim afirmaciji ovog kulta. *Čije to noge, bose, krvave kamenom gaze/jagode rumene, rumeno orose/To Rade, što sinoć otputi iz doma/traži partizane kroz šume Stavora/A dolje, pod briježjem, selo pregaženo/muči pod četnikom prkosno i nijemo.*⁹⁸⁴ Veliki dio knjige stihova Radivana Zogovića „*Prkosne strofe*“, takođe je bio posvećen motivima iz oslobodilačkog rata. Zogović je za ovu knjigu pjesma u kojoj je na „*najčistiji i najljepši način dao izraz novog jugoslovenskog patriotizma u našoj poeziji*“. ⁹⁸⁵ Osvrt Mihaila Lalića na knjigu pjesama Janka Đonovića „*Gorski tokovi*“, ukazuje da su motivi iz NOB-a najprihvatljiviji za novu književnost. Lalić se osvrće na Đonovićeve pjesme nastale prije 1930.godine koje su bile pod uticajem „*zapadnjačkog modernizma*“ i da su pjesme nastale pod tim uticajem smetale Đonoviću da se jasno i precizno izjasni. Za razliku od ovih lutanja, Lalić govori o „*divnim pjesmama*“ u ciklusu „*Iza žice*“ koji je posvećen tragičnoj atmosferi logora. Još više pohvala za njegov rad ima za pjesme „*podsjecanja na pobjede i slobode, zanosne apoteoze, našim borcima za slobodu*“. Lalić izdvaja i stihove: *Vrijedi živjeti/radi bosih četa/snažno otrgnutih iz vidjela/što pregaziše vjekovne laži/prestole i krune.*⁹⁸⁶

Proces stvaranja „*nove savremene crnogorske književnosti*“ olakšao je i monopol u izdavačkoj djelatnosti. Komunistička partija Crne Gore nakon rata potpuno je nacionalizovala izdavačku djelatnost. To joj je dalo priliku da i preko izdavačke djelatnosti afirmiše vrijednosti nove ideologija, među kojima i ideal revolucije. Tako se u odluci Centralnog komiteta o izdavačkoj djelatnosti, spominje izdavanje „*klasičnih književnih, domaćih i stranih dijela realističke i savremene revolucionarne književnosti*“. ⁹⁸⁷ Sredinom 1945. godine glavni odbor omladinske organizacije USAOJ za Crnu Goru štampa knjigu o uspjesima i podvizima mladih boraca iz NOB-a. Nekoliko desetina mladih komunista ovom knjigom promovisano je u heroje rata zbog njihove „*strasne i snažne ljubavi za slobodu, njihove smjelosti i snage koja ih je dovela do*

⁹⁸³ Krsto Krivokapić, „Prokletije“, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1948, str. 24 .

⁹⁸⁴ Olga Jovanović „Odlazak u partizane“, *Stvaranje*, br. 6-8, Cetinje, jun -avgust 1950, str. 207

⁹⁸⁵ Niko Pavić, „Radovan Zogović-Prkosne strofe“, *Stvaranje*, br. 3, Cetinje, mart 1948, str. 153-155 .

⁹⁸⁶ Mihailo Lalić, „Pjesme Janka Đonovića“, *Stvaranje*, br. 11-12, Cetinje, novembar-decembar 1947, str. 721-724.

⁹⁸⁷ Izvještaj Centralnog komiteta o agitaciono-propagandnom radu Komunističke partije Jugoslavije podnio je drug Milovan Đilas, *Pobjeda*, br. 174, 24. jul 1948, str. 3.

slobode“. Ova knjiga imala je pedagošku funkciju i kroz nju su se mladi u miru trebali učiti podvizima i herojstvu mladih komunista. Ona je mladima trebala da približi kako se u ratu „ono što je bilo na duši pretvaralo u djelo. Kako je postojala samo jedna nada-u Sovjetski savez, jedna ljubav-za slobodu, jedna mržnja-na fašizam i kako su sva ta osjećanja slivena u jednom imenu-Tito“.988

Osim književnosti nova kulturna politika tražila je i od umjetnika afirmisanje ideala revolucije. Već na prvoj skupštini udruženja likovnih umjetnika, predstavnici Ministarstva prosvjete, traže od slikara upotrebu motiva iz NOB-a i revolucije i društveno angažovano slikarstvo. Vukoman Džaković delegat Ministarstva prosvjete objašnjava da „umjetnik ne smije da dođe u opasnost da postane rob zanata, odnosno forme“. To znači umjetnost sama po sebi ne može biti konačan cilj već ona mora imati svoju funkciju. Likovni umjetnici su podržali partijski doživljaj slikarstva koji je objašnjavao da je umjetnost stvar naroda i da se prvenstveno mora voditi računa o sadržini koja mora biti umjetnički obrađena. Petar Lubarda objašnjavao je da je „svaka dobra umjetnost odraz društvene stvarnosti“; Anton Lukateli tvrdio je „da treba koristiti iskustva sovjetskih umjetnika jer se na umjetnost zapada XX vijeka više ne može ugledati“ a slikar Miloš Jeknić bio je uvjeren da „su svi umjetnici koji su radili odvojeno od naroda uvijek promašili“.989 Prihvatanje ideala revolucije u crnogorskoj likovnoj umjetnosti bilo je evidentno već nakon prve kolektivne izložbe crnogorskih slikara. Od stotinjak radova na prvoj kolektivnoj izložbi čak 37 njih je bilo sa motivima NOB_a i revolucije.990 Književnik Janko Đonović u časopisu *Stvaranje*, nakon izložbe konstatuje da je svih 29 umjetnika, koji su izlagali, prihvatilo načela socrealizma jer su u svojim djelima uspjeli da izraze „našu novu stvarnost“. Motivi koji umjetnici koriste uglavnom su iz narodnooslobodilačkog rata, zarobljeništva i obnove zemlje. Predstavljeni likovni radovi obrađivali su teme iz ratnog zarobljeništva, likovima radnika u obnovi zemlje, napada na bunkere, motive sa Sutjeske, portret narodnog heroja Sava Kovačevića. Ova djela kako zapaža Đonović, „prožeta su naprednom idejnom tematikom i imaju dokumentarnu vrijednost“. Na platnima koja predstavljaju

⁹⁸⁸ Oni su ponos domovine-knjiga o našim junacima, *Pobjeda*, br. 41, 2 septembar 1945, str. 6.

⁹⁸⁹ Zapisnik skupštine udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Cetinje, 16. februar, 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁹⁹⁰ Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1950, str. 59.

Narodnooslobodilačku borbu, on prepoznaje „svijetle napore da se izrazi jedna prohujala stvarnost, bogatsvo motiva i nadahnuća“.⁹⁹¹ Nakon prve kolektivne izložbe, u narednih nekoliko godina došlo je do manjeg broja radova sa tematikom iz NOB_a i revolucije. Od 444 rada, izložena na četiri kolektivne izložbe do 1950.godine, svega 45 njih ili oko 10 % bilo je sa motivima revolucije i NOB_a. Za likovne kritičare, tako mali broj djela sa tom tematikom bio je neprihvatljiv. Insistiraju na likovnoj obradi tema iz revolucije i NOB-a, jer se bez njihove izrade „ne može zamisliti galerija slika koja treba da prikaže kako i sa koliko žrtava smo došli do oslobođenja kojim su stvoreni temelji za izgradnju novog socijalističkog društva“.⁹⁹² Na tragu ovih zaključaka, prepoznaje se da je likovna kritika afirmisala sva umjetnička djela koja u svojoj tematici imaju motive iz Narodnooslobodilačkog rata. Na trećoj izložbi likovnih umjetnika Crne Gore zapaženi su radovi Miloša Vučkovića koji za motiv koristi bitnu na Kozari. Njegovo djelo bi, kako objašnjava kritika, trebalo da odgovara stihovima: *Na Kozari grob do groba/Traži majka sina svoga*. Stradali borac na ovoj slici predstavlja se sa sjenkom svjetlosti, koja treba da pruži efekat „apoteoze smrti“, odnosno stradanja za vrijednosti oslobodilačkog pokreta.⁹⁹³ Rad „Ustanak“ slikara Mila Milunovića koji donosi simboličku predstavu 13.julskog ustanka proglašen je najboljim radom četvrte izložbe likovih umjetnika Crne Gore.⁹⁹⁴

Kult revolucije i NOB-a, odnosno teme koje se na njega naslanjaju, zauzimaju važno mjesto crnogorske posleratne historiografije. Istorija Narodnooslobodilačkog rata vrlo je česta tema istorijskih radova. U planu izdavačke djelatnosti za 1952. godinu čak polovina planiranih izdavačkih poduhvata odnosi se na historiografsku literaturu, u kojoj dominiraju teme iz NOB-a.⁹⁹⁵ Teme iz Narodnooslobodilačke borbe i revolucije, obrađivane su po metodu „dijalektičkog materijalizma“, za šta je bio zadužen Istorijski institut Crne Gore osnovan u avgustu 1948. godine.⁹⁹⁶ Istorioografski radovi o NOB-u i

⁹⁹¹ Janko Đonović, Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika, *Stvaranje*, br.1, Cetinje, oktobar 1946, str. 62.

⁹⁹² Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1950, str. 60.

⁹⁹³ Treća izložba likovnih umjetnika NRCG, *Stvaranje*, br. 1-2, Cetinje, januar-februar 1949, str. 63.

⁹⁹⁴ Četvrta redovna izložba likovnih umjetnika Crne Gore, *Stvaranje*, br. 11-12, Cetinje, novembar-decembar 1949, str. 406.

⁹⁹⁵ Zaključci savjetovanja po pitanju izdavačke djelatnosti, Cetinje, 22. februar, 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.92/52.

⁹⁹⁶ Rad i stanje naučnih ustanova-referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13 maj 1949, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

revoluciji, objavljivani su u posebnim monografijama ali i časopisu „*Istorijski zapisi*“. Jedan od zadataka ovog časopisa bio je i da afirmiše tekovine Narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Istoričarima koji pišu u *Istorijskim zapisima* sugerise se da afirmišu ove ideale dok pišu o Narodnooslobodilačkom ratu tako što će „*materijalu iz rata dati naučni karakter kako bi se on povezao sa današnjim naporima u izgradnji socijalizma*“. Osim toga, zadatak časopisa *Istorijski zapisi* bilo je da redovno objavljuje dokumenta, sjećanja i uspomene iz NOB-a čime je ovom materijalu trebalo da se da „*naučni karakter*“.⁹⁹⁷ U *Istorijskim zapisima* u periodu od 1945. do 1955. godine ipak je mnogo više članaka i objavljenih dokumenata koji se odnose na nešto starije periode nacionalne istorije Crne Gore.⁹⁹⁸ Uredništvo časopisa, zbog toga je kritikovano jer je izostavljanje tema iz istorije oslobodilačkog rata nedopustiv propust. U junskom broju *Istorijskih zapisa* iz 1950. godine nije objavljen ni jedan članak iz Narodnooslobodilačke borbe što je odmah ocjenjeno kao velika greška. To je „*upadljiv i neopravdan izostatak*“, navodi se na naslovnici *Pobjede*. Nudi se i rješenje, u slučaju da ne postoje članci o ovoj temi. Predlaže se da se izostanak historiografskih radova naodmjesti razgovorima sa učesnicima NOB-a. „*Sjećanja iz revolucije, iz te velike borbe naših naroda za slobodu, mogu biti dragocjen istorijski materijal*“.⁹⁹⁹

U svim crnogorskim gradovima, preko saveza boraca formirane su posebne komisije, koje su na terenu sakupljale istorijski materijal iz Narodnooslobodilačke borbe. Cilj ovih komisija je bio da prikupi što veći broj dokumenata iz perioda NOB-a, uputstva narodnih odbora, knjige i brošure štampane u tom periodu. Sekcije su takođe sakupljale i oružje i lične stvari poginulih boraca.¹⁰⁰⁰ Savez boraca Crne Gore je već početkom 1950. godine pripremio je popis svih žrtava stradalih u drugom svjetskom ratu. Ovaj materijal bio je osnova za naknadna historiografska tumačenja i sakupljan je kao „*istorijsko-dokumentacioni materijal koji je trebalo da posluži za izradu knjiga o žrtvama fašizma*“.¹⁰⁰¹ Sličnu akciju pokrenulo je i Ministarstvo prosvjete, koje je od sreskih komiteta zatražilo prikupljanje objekata iz perioda NOB-a. Komiteti su ovaj

⁹⁹⁷ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

⁹⁹⁸ Vasilije Jovović, *Zapisi-Istorijski zapisi 1927-1987 BIBLIOGRAFIJA*, Titograd, 1989.

⁹⁹⁹ Novi broj *Istorijskih zapisa*, *Pobjeda*, br. 23, 27. januar 1950, str. 1.

¹⁰⁰⁰ Rad sekcije za prikupljanje istorijskog materijala pri sreskom odboru saveza boraca Ivangrada, *Pobjeda*, br. 144, 18. jun 1950, str. 5.

¹⁰⁰¹ Popis žrtava fašizma u Crnoj Gori privodi se kraju, *Pobjede*, br. 24, 28. januar 1950, str. 2.

posao prebacili na Narodni muzej Crne Gore, koji je počeo prikupljanje istorijske građe i materijalnih objekata iz istorije NOB-a. Cilj prikupljanja ovog materijala bio je da se približi značaj narodnooslobodilačke borbe i da sama građa ima „*vaspitni karakter, odnosno da predstavi liče i naliče NOB-a, borbu i izdaju*“. Narodni muzej trebalo je da prikupi sve simbole oslobodilačkog rata koji bi u miru, kao muzejski eksponati mogli afirmisati kult revolucije i NOB-a. Muzej je prikupljao pisma vojnih štabova, propagandni materijal, dnevnike, pjesme, anegdote nastale u ratu, novine i letke. Takođe su se prikupljali i materijalni ostatci oslobodilačkog rata. Fotografije rukovodilaca i boraca NOB-a, oružije i uniforme vojnika, njihovi lični predmeti i drugi materijalni objekti iz oslobodilačkog rata.¹⁰⁰² Već tokom 1947. Godine pri državnom muzeju na Cetinju, osnovano je odjeljenje Narodnooslobodilačke borbe. Zadatak ovog odjeljenja bio je da prikupi sav materijal „*koji bi imao i najmanje veze sa herojskom borbom naših naroda*“. Ovo odjeljenje nije prikupljalo samo građu iz perioda NOB-a već i onu iz vremena ilegalnog rada KP u Crnoj Gori. Otišlo se i korak dalje pa je rukovodstvo Narodnog muzeja 25. Januara 1950. godine donijelo odluku da se odjeljenje NOB-a pretvori u samostalan muzej.¹⁰⁰³

Vrijednosti Narodnooslobodilačkog rata i revolucije zauzimaju i važno mjesto obrazovne politike. Đaci u crnogorskim školama od prvog razreda uče se vrijednostima i tradicijama ovog kulta. Nastava istorije u osnovnim školama bila je u funkciji afirmisanja kulta revolucije i NOB-a. Jedan od osnovnih zadataka nastave istorije kod učenika bio je „*upoznavanje učenika sa istorijom oslobodilačke borbe i razvijanje tekovina Narodnooslobodilačke borbe*“.¹⁰⁰⁴ Istorija se u osnovnim školama učila od trećeg razreda. Narodnooslobodilačka borba bila je prioritet u izučavanju ovog predmeta, zbog čega su se prvo učile lekcije iz istorije NOB-a, pa tek onda lekcije iz praistorije i srednjeg vijeka.¹⁰⁰⁵ U udžbeniku za istoriju trećeg razreda osnovne škole, postoji posebna lekcija Narodnooslobodilačka borba. Oslobodilački rat definiše se kao borba protiv Njemaca, Italijana i njihovih pomagača narodnih izdajnika. Djeci u trećem

¹⁰⁰² Izvještaj o dosadašnjem radu u prikupljanju objekata iz NOB_a, Cetinje, 27. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 6/47.

¹⁰⁰³ Ove godine će se osnovati muzej Narodnooslobodilačke borbe, *Pobjeda*, br. 165, 13. jul 1950, str. 7.

¹⁰⁰⁴ Ministarstvo prosvjete NRCG-Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije), Cetinje, 1950, str. 14.

¹⁰⁰⁵ Sardžaj, Udžbenik Istorije za III razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 87. 88.

razredu se objašnjava da je borbu povela Komunistička partija na čelu sa Titom a da su kao sjećanje na borbe ostali spomenici i narodni heroji.¹⁰⁰⁶ Posebna lekcija posvećena je i narodnim herojima, učesnicima oslobodilačkog rata koji se đacima predstavljaju kao „*najhrabriji među borcima*“. Ti narodni heroji, predstavljeni u udžbenicima bili su hrabri, nikada ni pod najvećim mučenjem ne bi izdali svoje drugove, zbog čega narod „*nikada neće zaboraviti njihova herojska djela*“.¹⁰⁰⁷ U udžbenicima za istoriju, kao posebni primjeri narodnih heroja ističu se Ivan Milutinović i Sava Kovačević i detalji iz njihovog života. Još detaljnije, Narodnooslobodilačka borba i revolucionarni pokret se izučavaju u starijim razredima. U njima se ističe uloga Komunističke partije, koja, kako se navodi „*nije gubila vjeru u narodne snage otpora*“, zbog čega je stala na čelo oslobodilačke borbe. Svirepa odmazda okupatora, kako se ističe „*nije mogla da uništi revolucionarni duh*“, što je iznenadilo i neprijatelja.¹⁰⁰⁸ U udžbeniku za osmi razred, zatim slijedi detaljno opisivanje podizanja ustanka, neprijateljske ofanzive i postepeno oslobađanje zemlje od strane oslobodilačke vojske. Posljednje lekcije odnose se na objašnjenje karaktera Narodnooslobodilačkog rata. Đacima se objašnjava da je narodnooslobodilačka borba od početka imala dvostruki karakter. „*Nacionalno oslobođenje zemlje i stvaranje istinski demokratske vlasti u novoj Jugoslaviji*“.¹⁰⁰⁹ Teme iz NOB-a i revolucije nalazimo i u čitankama za osnovne škole. Među laticijama za četvrti razred osnovne škole bile su teme o: oslobodilačkim borbama za Beograd i Kolašin, Jugoslovenskoj armiji, učešću Josipa Broza u oslobodilačkom ratu, IV ofanzivi, jurišu na Pljevlja, mladim herojima, mitraljesu Pulju, grobovima heroja, bitci na Sutjesci, partizanskim akcijama, spašavanju ranjenika, pionirima-partizanima, stvaranju partizanskih jedinica, Savi Kovačeviću, 13.julu, otadžbini i sl.¹⁰¹⁰ Dan ustanka u čitankama za osnovnu školu se objašnjava kao datum u kome „*crnogorski sinovi nisu više mogli da trpe zulume i ropstvo talijanskih fašista, tih krvavih porobljivača naše domovine*“¹⁰¹¹ Osnovci su u čitankama mogli pročitati i šta je to dan republike i kako se

¹⁰⁰⁶ Narodnooslobodilačka borba, Udžbenik Istorije za III razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 20.

¹⁰⁰⁷ Narodni heroji, Udžbenik Istorije za III razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 27.

¹⁰⁰⁸ Narodni ustanak i njegovo širenje, Istorija naroda Jugoslavije od 1848.godine do danas-za osmi razred osnovne škole, Cetinje, 1955, str. 117.

¹⁰⁰⁹ Značaj Narodnooslobodilačke borbe našh naroda za pobjedu nad fašističkim silama, Istorija naroda Jugoslavije od 1848.godine do danas-za osmi razred osnovne škole, Cetinje, 1955, str. 145.

¹⁰¹⁰ Sadržaj, Čitanka za četvrti razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 193-197.

¹⁰¹¹ Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori, Čitanka za četvrti razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 107.

na slobodnim teritorijama kroz narodnooslobodilačke odbore stvarala prva slobodna vlast. Slobodna i narodna vlast, stvorena „kroz juriše i herojsku borbu“¹⁰¹² Obrazovna politika tako je bila podrška masovnim organizacijama *Narodne omladine i Saveza pionira* koje su bile zadužene za promociju tekovina oslobodilačkog rata i revolucije među mladima.

Manifestacije kulta revolucije i NOB-a koje prepoznajemo u društvenom životu Crne Gore od 1945. do 1955. ukazuju da je on bio značajan elemenat zvanične ideologije. Prepoznajemo dvije faze u njegovoj afirmaciji. Prvu, koja počinje neposredno pred drugo zasijedanje AVNOJ-a i koja traje do završetka prvih izbora, donošenja Ustava i potpune društvene kontrole koju je ostvarila Komunistička partija. U ovoj fazi kult revolucije i NOB-a predstavlja se kao izvorište, komunističkog prava za preuzimanje vlasti i legitimaciju revolucionarnih društvenih promjena ostvarenih tokom rata.

U drugoj fazi, nakon oslobođenja, kult revolucije i NOB-a, dobija novu funkciju. Komunistička partija na spoljnjem i unutrašnjem planu dobila je podršku za svoj koncept uređenja države, zbog čega se uloga kulta fokusira na najveće izazove unutar države. To su bili izazovi u obnovi porušene zemlje i stvaranja novog socijalističkog načina upravljanja državom. Uspjehe i veličanstvene rezultate oslobodilačkog rata, komunisti pokušavaju da transformišu u energiju koja će pokrenuti obnovu zemlje. Izgrađuje se cijeli mehanizam simbola a kompletan društveni sistem upućen je na njegovanje temeljnih vrijednosti ovog kulta.

Izgradnja spomenika, proslava važnih datuma, godišnjica, izbor motiva u književnosti i slikarstvu, kao i cijela simbolika kulta revolucije organizovana je od strane Komunističke partije. Svi ovi elementi, koji se upotrebljavaju isključivo u javnom diskursu, bili su u funkciji izgradnje kulta. Na taj način stvoren je model za komunikaciju sa prošlošću koja je trebala da bude potvrda onoga što Komunistička partija radi nakon oslobođenja.

¹⁰¹² Novembar u našoj istoriji, Čitanka za četvrti razred osnovne škole, Cetinje, 1954, str. 144, 145.

IDEAL BRATSTVA I JEDINSTVA

Traganje za održivim rješenjem nacionalnog pitanja, kao jednog od najvećih izazova Versajske Jugoslavije, dovešće do stvaranja jednog od najvažnijih ideala komunističke ideologije. Ideal bratstva i jedinstva zbog toga možemo tumačiti kao ideološki odgovor Komunističke partije na vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora. Njihov pokušaj da prevaziđu viševjekovne vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora.

Komunistička partija prije rata definiše model za rješavanje nacionalnog pitanja Jugoslovenskih naroda. Taj model, tokom oslobodilačkog rata nadograđuje se vrijednostima bratstva i jedinstva, zasnovanih na principima nacionalne i vjerske jednakosti. Tokom oslobodilačkog rata, komunisti, kao rukovodeća snaga otpora, ponudili su perspektivu nacionalnog oslobođenja kroz politiku bratstva i jedinstva. Ta politika predviđala je jedinstvo naroda tokom oslobodilačkog rata i njihovu ravnopravnost nakon oslobođenja, kao alternativu masovnom nacionalističkom razračunavanju.¹⁰¹³ Narodnooslobodilački pokret bio je jedina vojna snaga koja je u svojim redovima imala borce svih vjera i nacija. To je bila polazna osnova ideje o jednakosti i zajedništvu svih jugoslovenskih vjerskih, etničkih i nacionalnih zajednica.

Za vrijeme rata ta ideja formulisana je kroz parolu *Bratstva i jedinstva* i predstavlja odgovor na sistemska ograničenja prethodne države: nacionalnu netrpeljivost i šovinizma. Bratstvo i jedinstvo je alternativa koju nude komunisti, ponuda za sve narode koji u novoj državi treba da vide svoje mjesto. Ideolozi Jugoslovenskog komunističkog pokreta u ovoj ideji vide jedini način za rješavanje nacionalnog pitanja: „*nema te sile na svijetu sa kojom bi današnja vlada i rukovodstvo našeg pokreta pristali da prave sporazum na račun ravnopravnosti ili slobode bilo kojeg naroda Jugoslavije*“.¹⁰¹⁴

Nakon oslobođenja, bratstvo i jedinstvo promovišu se u jedan od ideoloških stubova novog sistema. Komunistička partija iz njega crpi legitimitet kao snaga koja je u svojim redovima okupila sve nacionalne i vjerske zajednice i on kao takav postaje

¹⁰¹³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.255.

¹⁰¹⁴ Milovan Đilas, „Između naše Vlade našeg Tita, našeg jugoslovenskog fronta i naroda, nema granica, nema stepenica“, *Pobjeda*, br. 27, 20 maj 1945, str. 3.

„osnovna snaga za brži razvoj socijalizma“.¹⁰¹⁵ Ideal bratstva i jedinstva počiva na hipotezi da je kroz revoluciju promjenjeno sve ono što je nekada razdvajalo jugoslovenske narode i da različitosti, umjesto ograničenja, u novom sistemu postaju prednost.

Ideal bratstva i jedinstva počeo je da se oblikuje između dva svjetska rata, u periodu kada komunisti definišu rješenje Jugoslovenskog nacionalnog pitanja. U tom periodu Versajska Jugoslavija za komuniste predstavlja propao projekat, ili kako oni objašnjavaju: „*Velikosrpska Jugoslavija kao jedno od najopasnijih ognjišta novog imperijalističkog rata*“.¹⁰¹⁶ Ključni momenat u definisanju novog pogleda na rješenje nacionalnog pitanja predstavlja IV Zemaljska konferencija KPJ održana u decembru 1934.godine. U rezoluciji sa konferencije se navodi da će od pravilnog stava KPJ o nacionalnom pitanju „*zavisiti uspjeh pridobijanja širokih narodnih masa za protufašističku pučku frontu*“. Konstatuje se da je dosadašnji princip rješenja nacionalnog pitanja definisan „*kroz pravo svakog naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja*“ prevaziđen i da u narednom periodu nacionalno pitanje treba rješavati „*u okviru postojećeg državnog područja Jugoslavije, na osnovu nacionalne ravnopravnosti*“. Ovakav pristup kako je to predviđala rezolucija IV konferencije CK KPJ, nacionalno pitanje je trebalo da riješi u okviru federativne države.¹⁰¹⁷ U odlukama četvrte konferencije tako se prvi put normira politika ravnopravnosti svih jugoslovenskih naroda koja će nešto kasnije biti formulisana kroz parolu bratstva i jedinstva. Već naredne godine nakon kongresa Komunističke internacionale, Komunistička partija Jugoslavije kao jedan od svoja tri najvažnija zadatka ističe potrebu „*ravnopravnosti među narodima Jugoslavije*“.¹⁰¹⁸ Liniju komunističke partije o rješenju nacionalnog pitanja kroz formu jednakosti i ravnopravnosti naroda Jugoslavije potvrdila je i peta zemaljska konferencija KPJ u oktobru 1940.godine.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁵ Nacionalno pitanje Jugoslavije, str.10, Cetinje, 1.april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, CK SK CG, k. 14/48.

¹⁰¹⁶ Četvrta zemaljska konferencija o zadacima partije u borbi protiv imperijalističkog rata, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 347.

¹⁰¹⁷ “ Rezolucija CK KPJ IV zemaljske konferencije o nacionalnom pitanju“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 348.

¹⁰¹⁸ “ Odluka Politbiroa CK KPJ o zadacima KPJ pose VII kongresa KI“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 375.

¹⁰¹⁹ “ Rezolucija pete konferencije KPJ“, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 387.

Konačno oblikovanje ideala bratstva i jedinstva kao mogućeg modela za rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, događa se neposredno nakon okupacije Jugoslavije. U prvom ratnom proglasu CK KPJ narodima Jugoslavije još nemamo definisanu formulaciju bratstvo i jedinstvo, ali su u njemu sadržani svi elementi te ideje. U ovom proglasu CK poziva sve Jugoslovenske narode: „*Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Vojvodine da zajedničkom borbom stvore slobodnu bratsku zajednicu*“. Jedinstvo Jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora je centralna poruka. Proglas CK KPJ zaključuje se pozivom na zajednički otpor, slobodu i nezavisnost: „*Živjeli bratstvo i sloga naroda Jugoslavije u borbi za slobodu i nacionalnu nezavisnost*“.¹⁰²⁰ Komunisti, ovim pristupom pokušavaju da stvore što veće narodno jedinstvo i sprječavanje bratoubilačkih sukoba, kroz afirmisanje ideje o bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda. Tokom oslobodilačkog rata, komunisti politiku bratstva i jedinstva, realizuju i na konkretnim primjerima. Zabilježena je učestala praksa partijskog rukovodstva da na prostore pogođene ustaškim zločinima šalje Hrvatske i Muslimanske komuniste. I obrnuto, da se Srpski komunisti šalju na prostore gdje su počinjeni četnički zločini. Partijski organi smatrali su da se na ovaj način ideja bratstva i jedinstva predstavlja kao jedina alternativa fizičkom uništenju jednog naroda.¹⁰²¹ Ideal bratstva i jedinstva tako postaje sastavni dio oslobodilačkog rata koji su vodili komunisti. Josip Broz to objašnjava kroz formulisanje uloge partizanskih jedinica. Po Titu politička linija partizanskih jedinica mora biti „*Narodnooslobodilački antifašistički front svih naroda Jugoslavije bez razlike na politička i vjerska uvjerenja*“.¹⁰²² U svim političkim odlukama koje su slijedile, ideal bratstva i jedinstva figurira kao jedan od najvažnijih političkih ciljeva oslobodilačke borbe i revolucije. Na prvom zasjedanju AVNOJ-a, kao najvažniji zadatak ove institucije navodi se „*razvijanje napora naroda Jugoslavije za konačno oslobođenje i stvaranje uslova za njihovu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj i bratskoj zajednici*“.¹⁰²³ Konačno, institucionalizacija ideala bratstva i jedinstva, dogodila se na drugom zasijedanju

¹⁰²⁰ “ Prvi ratni proglas CK KPJ narodima Jugoslavije“, Zagreb, 15.april 1941, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 490.

¹⁰²¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.225.

¹⁰²² Josip Broz Tito, Zadatci Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, 10.avgust 1941.godine, *Bilten Glavnog štaba NOPOJ*, 10.avgust.1941, br.1.

¹⁰²³ “ Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a“, Bihać, 27.novenbar 1942, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 582.

AVNOJ-a. Neposredno pred održavanje kongresa ZAVNO Crne Gore i Boke i ZAVNO Sandžaka u svojim rezolucijama ističu potrebu politike bratstva i zajedništva svih Jugoslovenskih naroda. U prvom članu rezolucije ZAVNO Sandžaka to se i naglašava konstatacijom da su se ujedinile sve „*rodoljubive antifašističke snage Sandžaka Srba i muslimana*“.¹⁰²⁴ Na zasjedanju u Jajcu taj pristup je i formalizvan usvajanjem odluke o izgradnji Jugoslavije na federalnom principu. Na drugom zasjedanju AVNOJ-a prvi put se spominje formulacija bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. U odluci o novoj organizaciji Jugoslovenske države navodi se da je oslobodilačka borba „*skovala nerazdruživo bratstvo naroda Jugoslavije*“. Pozivajući se na te tekovine, odbornici AVNOJ-a odlučili su da nova Jugoslavija mora postati istinska domovina svih naroda, izgrađena na federalnom principu i uz obezbjeđenje jednakih prava svim njenim građanima.¹⁰²⁵ Postavljanjem temelja novoj federativnoj državi na drugom zasjedanju AVNOJ-a, komunisti formalno rješavaju nacionalno pitanje jugoslovenskih naroda.¹⁰²⁶ Neposredno nakon zasjedanja AVNOJ-a, Milovan Đilas, jedan od članova najužeg rukovodstva Komunističke partije ističe da je bratstvo i jedinstvo najvažnija i najznačajnija tekovina oslobodilačke borbe. Đilas kaže da je dvadeset godina između dva svjetska rata „*veliko-srpska gospoda, pomagana od reakcije ugnjetenog naroda, sejala nepoverenje i mržnju među našim narodima*“. Đilas ističe da je narod prepoznao negativnu stranu takve politike a da dio zasluga za stvoreno bratstvo i jedinstvo Jugoslovenskih naroda pripada i Komunističkoj partiji koja je „*razvila ogroman vaspitni rad u širokim masama za bratstvo naših naroda*“.¹⁰²⁷

Ideal bratstva i jedinstva Jugoslovenskih naroda tako postaje važan element za rješavanje nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda. Komunistička partija čvrsto stoji iza stava da je ona bila jedina snaga koja je oslanjajući se na model bratstva i jedinstva pvela narode u borbu protiv okupatora. Tokom rata „*ova politika je sazrela*“, što je potvrđeno na drugom zasjedanju AVNOJ-a, kada je donešena odluka o

¹⁰²⁴ “ Rezolucija o organizaciji ZAVNO Sandžaka“, .novenbar 1943, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 653.

¹⁰²⁵ “ Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu“, .Jajce, 29-30.novenbar 1943, Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988-tematska zbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str. 659.

¹⁰²⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.332.

¹⁰²⁷ „Govor druga Milovana Đilasa člana CK KPJ održanog na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije“, str. 17; Milovan Đilas, *Članci 1941-1946*, Beograd, 1947.

federalnom uređenju države u kojoj će svi narodi biti ravnopravni.¹⁰²⁸ Na osnovu tog tumačenja, ideja o bratstvu i jedinstvu postaje ugaoni kamen najvažnijih političkih i pravnih akata nove države. U osnovnim programskim načelima Narodnog fronta, poseban dio posvećen je upravo idealu bratstva i jedinstva. U programu Fronta stoji da je „*bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije svetinja o koju se niko ne smije ogriješiti, tekovina koju mora čuvati i braniti svaki rodoljub*“.¹⁰²⁹

Nakon što posle oslobođenja preuzima kontrolu nad svim segmentima društvenog, ekonomskog i kulturnog života, Komunistička partija nastavlja proces institucionalizacije ideala bratstva i jedinstva. Taj proces počinje kritikom, zvanične nacionalne politike prethodne države, i počiva na premisi da je Versajska Jugoslavija bila oružje međunarodne reakcije protiv SSSR_a. Zvaničan stav KPJ je da su u takvoj državi, Hrvati, Slovenci i Crnogorci bili neravnopravni narodi a Makedonci, Arnauti i drugi „*porobljeni i podvrgnuti istrebljenju*“. Muslimani, njemačka i mađarska manjina bili su „*moneta za potkusurivanje*“ a na svaki zahtjev za promjenu takvog stanja velikosrpska klika je odgovarala: „*mi smo se borili na Krfu i Solunu*“. Zbog ovakvog stanja, borba u ratu nije povedena samo protiv fašista već i protiv ugnjetača. Zbog toga su „*zastave borbe protiv okupatora bile i zastave borbe za nacionalno oslobođenje*“. Nacionalno pitanje po takvom tumačenju je riješeno na radikalan način a komunisti kao jednu od osnovnih ideja revolucionarne borbe nude ideju o federaciji jugoslovenskih naroda.¹⁰³⁰ Josip Broz, na prvom kongresu Narodnog fronta u avgustu 1945.godine ističe ideale bratstva i jedinstva kao temeljne vrijednosti nove države. Broz koristi ovaj ideal kako bi kritikovao kraljevsku Vladu i navodi, da je „*održanje bratstva i jedinstva naših naroda i federativno uređenje Jugoslavije, nespojivo sa monarhističkim oblikom vladavine*“.¹⁰³¹

Privremena narodna skupština 11. septembra 1945.godine raspisala je za 11.novembar izbore za Ustavotvornu skupštinu. Komunisti su na izbore izašli kao centralna politička snaga šireg društvenog pokreta - Narodnog fronta Jugoslavije. Kao

¹⁰²⁸ Nacionalno pitanje Jugoslavije, str.10, Cetinje, 1.april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹⁰²⁹ Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

¹⁰³⁰ Teorijska pitanja socijalizma-Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

¹⁰³¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str.377.

jedan od najvažnijih programskih ciljeva, izvršni odbor NFJ, nakon raspisivanja izbora ističe „*jačanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda*“.¹⁰³² Lista Narodnog fronta, dobila je apsolutnu podršku na izborima, nakon čega je u Beogradu 29. novembra 1945. godine sazvana Ustavna skupština na kojoj je proglašena Federativna Narodna Republika Jugoslavija. U deklaraciji o proglašenju FNRJ, navodi se da je monarhija bila najveća prepreka stvaranju bratske i demokratske zajednice ravnopravnih naroda. Sve podjele koje je prethodna država stvarala, kako se tumači u deklaraciji, uništene su narodnim jedinstvom tokom rata. Na taj način, zaključuje se, postavljen je temelj unaprjeđenju tih odnosa u miru.¹⁰³³

Vrijednosti bratstva i jedinstva kao jedne od temeljnih komponenti Jugoslovenskog posleratnog društva potvrđene su i u prvom Ustavu FNRJ. U svom prvom članu Ustav objašnjavajući karakter države navodi da je ona „*zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na očepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi*“. U članu 21. izjednačena su prava svih građana „*bez obzira na narodnost, rasu i vjeroispovjest*“. Kao protivustavan je proglašen svaki akt koji predviđa neravnopavnost, „*kojim se građanima daju privilegije ili ograničavaju prava na osnovu razlike u narodnosti, rasi i vjeroispovjesti*“. Sankcionisan je i svaki govor mržnje, „*propovedanje nacionalne, rasne ili verske mržnje i razdora*“.¹⁰³⁴

Zbog osjetljivosti ovog pitanja još u maju 1945. godine usvojen je Zakon o zabrani nacionalne rasne i vjerske mržnje. Ovim zakonom zabranjeno je svako ograničavanje građanskih prava ili pružanje nekih povlastica na osnovu nacionalne, rasne ili vjerske pripadnosti. Kao krivično djelo tako se u pravni sistem uvodi načelo ravnopravnosti naroda i građana i bratstvo i jedinstvo kao tekovina narodnooslobodilačke borbe.¹⁰³⁵ Pravno zaokruživanje dosta oštrog odnosa Komunističke partije prema raspirivanju vjerske i nacionalne mržnje okončava se usvajanjem Krivičnog zakonika u februaru 1951. godine. Ovim zakonom predviđene su

¹⁰³² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 391.

¹⁰³³ Deklaracija o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Beograd, 29. novembar 1945, *Službeni list FNRJ*, 93/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 112.

¹⁰³⁴ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

¹⁰³⁵ Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i vjerske mržnje i razdora, Beograd, maj 1945, *Službeni list DFJ*, 36/1945; Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 154.

oštre sankcije za izazivanje i raspirivanje bilo kog oblika vjerske i nacionalne mržnje. Članom 119. zakona za raspirivanje vjerske i nacionalne mržnje zapriječena je kazna od 15 godina, dok je za vrijeđanje na osnovu vjerske ili nacionalne razlika bila predviđena kazna od dvije godine zatvora.¹⁰³⁶

Sukob Jugoslavije sa zemljama Informbiroa donio je preispitivanje mnogih ideoloških pozicija na kojima je stajala Komunistička partija Jugoslavije. U tom dijelu bilo je određenih zaokreta, ali se oni nisu odnosili na ideal bratstva i jedinstva. Naprotiv, komunistička partija u svim značajnijim programskim dokumentima ističe vrijednosti bratstva i jedinstva kao model rješavanja nacionalne i vjerske ravnopravnosti jugoslovenskih naroda. To se vidjelo nakon objavljivanja novog partijskog programa objavljenog nekoliko mjeseci prije petog kongresa KPJ. U posebnom dijelu programa govori se o ravnopravnosti svih naroda i nastavak borbe za ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo Jugoslovenskih naroda. Insistira se na „*upornoj borbi za iskorjenjivanje buržoaskog nacionalizma, šovinizma i potcenjivanja drugih naroda-njihove kulture, istorije, osobenosti i zasluga*“. Ohrabruje se njegovanje nacionalnih identiteta i kultura jugoslovenskih naroda koji po projekcijama Komunističke partije treba da budu „*nacionalni po formi, socijalistički po sadržaju*“.¹⁰³⁷ Istrajavanje na politici bratstva i jedinstva potvrđeni su i na Petom kongresu KPJ. U govoru na kongresu posvećanom sukobu sa SSSR-om, odnosno zemljama Informbiroa, Josip Broz je kao centralni zadatak jugoslovenskih komunista postavio pitanjee jedinstva Partije. Tražeći od članova, da istraju u tom jedinstvu Broz se poziva upravo na ideal bratstva i jedinstva. Objašnjava da opasnost za partiju, kako ih naziva „*antipartijski element*“ ne ugrožavaju samo jedinstvo Komunističke partije već i jedinstvo naroda Jugoslavije. Tito zbog toga traži borbu protiv svih koji ugražavaju jedinstvo partija, objašnjavajući da je „*jedinstvo partije nerazdvojno od bratstva i jedinstva naših naroda*“.¹⁰³⁸ Upoređivanje jedinstva partije sa jedinstvom jugoslovenskih naroda je vrlo značajan momenat za razumijevanje važnosti ideala bratstva i jedinstva u Jugoslovenskom društvu. Josipu Brozu je zbog sukoba sa SSSR-om partijsko jedinstvo, potpuno očekivano najvažnije pitanjee u tom

¹⁰³⁶ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007, str. 162.

¹⁰³⁷ Program Komunističke partije Jugoslavije-Učvršćivanje ravnopravnosti naroda Jugoslavije: Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca i obezbjeđenje prava nacionalnih manjina, *Pobjeda*, br. 181, 31. jul 1948, str. 4.

¹⁰³⁸ Referat Josipa Broza na petom kongresu KPI, *Pobjeda*, br. 172, 22 jul 1948, str. 7.

trenutku. Međutim, poređenje tako važnog pitanja sa idealom bratstva i jedinstva daje na značaju i vrijednostima koje je taj ideal predstavljao. Ovakvim stavom, Tito je samo potvrdio stavove saopštene u najznačajnijim državnim dokumentima, da je ideja bratstva i jedinstva jedan od stubova političkog programa Jugoslovenske države. Za razliku od petog kongresa koji je održan u sjenci sukoba sa SSSR-om, šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije održao se u dosta povoljnijoj političkoj klimi. Fokusiran na pitanja vanjske politike, „*decentralizacije i demokratizacije upravljanja u privredi i narodnoj vlasti*“, Josip Broz u uvodnom referatu na šestom kongresu nije uopšte spomenuo ideal bratstva i jedinstva.¹⁰³⁹ Međutim čak i u novim okolnostima, promijenjenim državnim i političkim prioritetima, ideal bratstva i jedinstva ima svoju funkciju. U svom referatu na kongresu, koristi ga Milovan Đilas koji pokušava da napravi distinkciju između „*buržoaske demokratije*“ i procesa decentralizacije i demokratizacije za koju su se komunisti odlučili. Đilas ističe bratstvo i jedinstvo kao jednu od najvažnijih vrijednosti Jugoslovenske zajednice, navodeći da je „*buržoaska diktatura maska za vraćanje nazad, za razaranje bratstva i jedinstva naših naroda*“.¹⁰⁴⁰ Bez obzira što je fokus šestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije bilo etabliranje novog modela društvene organizacije, u završnoj rezoluciji, vrijednosti bratstva i jedinstva nisu preskočene. Kao jedan od nekoliko prioriteta na unutrašnjem planu, Kongres konstatuje potrebu „*očuvanja jedinstva naroda Jugoslavije*“. Jedan od najvećih problema Jugoslovenske države, takozvani „*birokratizam*“ koji je i povod za demokratizaciju sistema, definisan je kao jedan od neprijatelja politike bratstva i jedinstva. Rezolucija precizira da je radničko samoupravljanje, decentralizacija i neposredna uloga radnika u upravljanju, „*najbolje sredstvo u borbi protiv birokratizma, koji pogoduje širenju šovinizma i otežava dalje bratsko zbližavanje naroda Jugoslavije*“. U završnom dokumentu sa kongresa ideal bratstva i jedinstva po prvi put se pominje i kao model po kome će se Jugoslavija upravljati i u spoljnoj politici. Navodi se da Jugoslavija, „*posvećena borbi za ravnopravnost naroda, neće biti oružije protiv makojeg naroda ili države*“.¹⁰⁴¹

¹⁰³⁹ Referat Josipa Broza Tita na VI kongresu KPJ, *Pobjeda*, br. 136, 6 novembar 1952, str. 2.

¹⁰⁴⁰ Drug Milovan Đilas o programu Saveza komunista Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 137, 9 novembar 1952, str. 3.

¹⁰⁴¹ Rezolucija šestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 137, 9 novembar 1952, str. 3.

Programska dokumenta i osnovni ciljevi svih masovnih organizacija koje su bile pod kontrolom Partije, u svom sadržaju, kao jedan od ciljeva imale su afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva. Osim Narodne omladine, Antifašističkog fronta žena, afirmisanje vrijednosti ovog ideala bio je jedan i od važnijih zadataka Pionirske organizacije. Jedan od ciljeva Saveza Pionira, kao krovne organizacije mladih od jedanaeste do četrnaeste godine, bilo je vaspitanje da „*vole domovinu i cijene i vole sve narode*“. Pionirska zakletva to potvrđuje, jer se svaki budući pionir morao zavjetovati „*da će čuvati bratstvo i jedinstvo naših naroda*“.¹⁰⁴²

Vrijednosti ovog ideala imamo i u prvoj himni FNRJ, koja je izabrana na konkursu u novembru 1946.godine. *Smjelo smo pošli iz mraka iz strave/Kroz krvavu buru, u bitaka dim!/Bratstvo, jedinstvo, da pobjedu slave!/Da sloboda-zasjaš ljepotama svim!*.¹⁰⁴³

Ideal bratstva i jedinstva veoma je važan element oslobodilačkog pokreta u Crnoj Gori. Na to utiče heterogena vjerska i nacionalna struktura društva, sa jedne strane i veliki broj zločina, počinjenih na vjerskoj i nacionalnoj mržnji, sa druge strane. Komunistička partija i Narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori pojavljuju se kao jedina vojna i politička snaga koja u vjerskim i nacionalnim razlikama umjesto problema vidi šansu. Kroz politiku bratstva i jedinstva, Narodnooslobodilački pokret u Crnoj Gori u svojim redovima okupio je predstavnike svih vjerskih i nacionalnih zajednica i bio najoštrij protivnik svim šovinističkim snagama.

Tradicije oslobodilačkog rata i vrijednosti bratstva i jedinstva koje su njegovali, komunisti nastavljaju da afirmišu i nakon oslobođenja. Crnogorsko rukovodstvo odmah po oslobođenju zemlje počinje proces institucionalizacije ideala bratstva i jedinstva. Na četvrtom zasjedanju Crnogorske antifašističke skupštine narodnog oslobođenja, u aprlu 1945. ova institucija preimenovana je u Crnogorsku narodnu skupštinu i postala je najveći zakonodavni organ Crne Gore koji treba da donese „*nove odluke od istorijskog značaja za državnost naše federalne republike*“.¹⁰⁴⁴ Kao dio odluka, „*od istorijskog značaja*“, došlo je i do potvrde politike bratstva i jedinstva kao političkog modela

¹⁰⁴² Statut Saveza pionira Jugoslavije, *Omladinski pokret*, br.31, 24.oktobar 1946, str. 6.

¹⁰⁴³ Državna himna FNR Jugoslavije, *Omladinski pokret*, br.35, 22.novembar 1946, str. 2.

¹⁰⁴⁴ Značaj odluka četvrtog zasjedanja, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 1.

koegzistencije svih nacionalnih i vjerskih zajednica u Crnoj Gori. Crnogorska narodna skupština na svom zasjedanju najavljuje put „*borbe za novu, demokratsku, na principima nacionalne ravnopravnosti izgrađenu Jugoslaviju*“. U političkom referatu, podnijetom na sjednici Crnogorske narodne skupštine naglašava se da je „*jedinstvo naših naroda najubojitije oružije*“. Potencira se jedinstvo u Crnoj Gori, Sandžaku i Boki: „*mi smo zajedno sa bratskim narodom Sandžaka, proljevali krv u borbi protiv neprijatelja i tako cementirali bratstvo i jedinstvo naših naroda*“.¹⁰⁴⁵ Na sjednici skupštine Crne Gore u aprilu 1945.godine izabrana je prva posleratna crnogorska Vlada. Kao jedan od najvažnijih zadataka nove Vlade, njen predsjednik Blažo Jovanović ističe „*očuvanje bratstva i jedinstva koje treba da bude vječno i nerazrušivo*“.¹⁰⁴⁶ Komunistička partija Crne Gore ima potpuno jasan stav da je „*politika bratstva i ravnopravnosti dala Jugoslaviji unutrašnju snagu koju ništa ne može slomiti*“. Ta politika omogućila je uspjeh u oslobodilačkoj borbi i stvorila preduslove da u miru, „*učvrsti u ratu stečene tekovine*“. Tako značajni rezultati, objašnjava se, mogli su se postići samo „*unutrašnjom čvrstinom*“, koja počiva na bratstvu svih naroda, njihovoj ravnopravnosti i pravilno rješenoj nacionalnoj pitanju.¹⁰⁴⁷ Na savjetovanju političkog rukovodstva Komunističke partije u Crnoj Gori, ističe se da je „*politika bratstva*“ među nacionalnim i vjerskim zajednicama zvanična partijska linija i da je borba za njeno razumijevanje i pravilno sprovođenje najvažniji zadatak partijskih organizacija.¹⁰⁴⁸

Već na prvim izborima za ustavotvornu skupštinu, u novembru 1945.godine, Komunistička partija, odnosno, lista Narodnog fronta koristi ideal bratstva i jedinstva kao dio svoje političke kampanje. Na predizbornim mitinzima i tokom izbora šalje se poruka da su političke partije između dva rata, upravo na vjerskim i nacionalnim razlikama sakupljali glasove i profitirali na „*vjerskoj i plamenskoj podvojenosti*“. Za razliku od prethodnog sistema, nova država, kako se objašnjava, prekinula je sa

¹⁰⁴⁵ Politički referat na sjednici Crnogorske narodne skupštine, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 3.

¹⁰⁴⁶ Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 6.

¹⁰⁴⁷ Nacionalno pitanje Jugoslavije, str.10, Cetinje, 1.april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹⁰⁴⁸ Zaključci sa partijskog savjetovanja pri Pokrajinskom Komitetu KPJ za Crnu Goru, str.3, Cetinje, 2-3.januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

praksom „*neprirodnog cjepkanja jednog naroda i da političke šćardžije ne mogu više trgovati sa narodom, pošto je narod jedinstven bez obzira na vjeru i pleme*“.¹⁰⁴⁹

Politika nacionalne i vjerske ravnopravnosti, bila je jedan od zadataka prvog crnogorskog petogodišnjem plana. Usvojen u parlamentu Crne Gore 10. jula 1947. Godine, prvi petogodišnji plan obuhvatao je period od 1947. do 1951. godine. Ambiciozan plan obnove i izgradnje u svojoj osnovi imao je šest preduslova koje je u skupštinskoj raspravi predstavio predsjednik Vlade Blažo Jovanović. Jedan od tih preduslova bila je i politika „*bratstva i jedinstva koja daju monolitnost društvenoj zajednici*“.¹⁰⁵⁰ Terminologija koju koristi Jovanović, objašnjavajući preduslove za realizaciju petogodišnjeg plana, dosta je slična izvornim vrijednostima ovog ideala. Oni su se čuli još na drugom zasjedanju AVNOJ-a, i po takvom tumačenju vjerski i nacionalni antagonizmi u prethodnoj državi onemogućavali su bilo kakav ekonomski napredak. Nakon rata, ovom problemu se pristupa na drugačiji način i sada vjerske i nacionalne razlike, kroz politiku bratstva i jedinstva „*daju monolitnost društvenoj zajednici*“.

Ideal bratstva i jedinstva prvi put u politički život Crne Gore uvodi kategorije o vjerskoj i nacionalnoj toleranciji, što je bilo značajno naručito u sredinama sa izmješanom vjerskom i nacionalnom strukturom. Nasljeđe drugog svjetskog rata i počinjeni zločini, dodatno su usložili međukonfesionalne odnose u Crnoj Gori. Zbog toga je funkcija ideala bratstva i jedinstva u Crnoj Gori mnogo složenija. Od njega se očekivalo da pacifizuje antagonizme iz prošlosti i u okviru socijalističke države afirmiše vrijednosti novog društva.

Rukovodstvo komunističke partije u Crnoj Gori sredinom 1945.godine prepoznaje tri zajednice, sa kojima se navodno nije pravilno postupalo i koje „*nisu mogle da se osjete ravnopravne i slobodne na svojoj kući*“. Grupe koje oni prepoznaju

¹⁰⁴⁹ Bratstvo na djelu, *Pobjeda*, br. 52, 18 novembar 1945, str. 4.

¹⁰⁵⁰ Blažo Jovanović, „Petogodišnji privredni plan učiniće našu Narodnu republiku ekonomski i kulturno jakim i preporođenom“ -govor predsjednika Vlade u Narodnoj skupštini prilikom usvajanja prvog petogodišnjeg plana, *Pobjeda*, br. 42, 12 jul 1947, str. 1, 2, 3.

kao neravnopravne su muslimani, kao vjerska zajednica u Crnoj Gori, članovi četničkih porodica i pripadnici albanske nacionalne zajednice.¹⁰⁵¹

Komunistička partija nakon oslobođenja okončava obračun sa svim snagama koje ne podržavaju politiku bratstva i jedinstva. Za Komunističku partiju, jedan od preduslova za dalji razvoj ideala bratstva i jedinstva bio je obračun sa takozvanim „izdajnicima naroda“. Borba protiv šovinizma, raspirivanja vjerske i nacionalne mržnje bila je osnova političkog programa na kome je počela da se oblikuje nova Jugoslovenska država.¹⁰⁵² Takozvane narodne neprijatelje, odnosno reakciju, doživljava kao najveće neprijatelje bratstva i jedinstva. Milovan Đilas navodi da su te snage sijale mržnju i nepovjerenje među narodima i da su „slobodno rasli na đubrištu bivše Jugoslavije-ustaše i četnici, pokušali su da raspire međusobni bratoubilački rat koji je imao za cilj uništenje naših naroda“.¹⁰⁵³ Kako bi uklonili i svaku sumnju ovih pojava, komunisti neposredno nakon oslobođenja razračunavaju se sa snagama koje su u prošlosti bile nosioci tih ideja. Predsjednik prve crnogorske Vlade Blažo Jovanović, navodi da je očuvanje vrijednosti bratstva i jedinstva najvažniji zadatak nakon oslobođenja. Jovanović naglašava da se neće pogriješiti ukoliko se svim neprijateljima tih tekovina „objavi rat do sitrebljenja“.¹⁰⁵⁴ Poruka predsjednika Vlade iz aprila 1944.godine bila je samo najava obračuna sa „neprijateljima narodnih tekovina“.

U sudskim procesima izvedenim tokom 1946. i 1947. godine potpuno je eliminisana *peta kolona* koja je po komunistima bila najveći neprijatelj ideala bratstva i jedinstva. Od početka 1946. godine, štampani mediji skoro svakodnevno donose detalje sa suđenja ratnim zločincima, čiji su zločini po tvrdnjama tužilaca inspirisani vjerskim i nacionalnim šovinizmom. *Okupivši oko sebe poznate četnike koljače, on je svoj zločinački nagon iskalio nam muslimanskim življem duž Limske doline. Samo jednom prilikom pri pokolju u Bukovici natjerao je na brzak rijeke Čehotine 110 muslimanskih žena i djece koja su tu našla smrt.*¹⁰⁵⁵ Rastoder je kao hodža i glavni komandant

¹⁰⁵¹ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23.jun1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁰⁵² Osnovna programska načela Narodnog fronta Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

¹⁰⁵³ „Govor druga Milovana Đilasa člana CK KPJ održanog na svečanoj akademiji posvećenoj 26-godišnjici Oktobarske revolucije“, str. 17; Milovan Đilas, *Članci 1941-1946*, Beograd, 1947.

¹⁰⁵⁴ Govor pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 6.

¹⁰⁵⁵ Završeno je suđenje četničkim koljačima, *Pobjeda*, br. 5, 3 februar 1946, str. 2.

*muslimanske milicije organizovao paljevine i nanio strahote i zla našem narodu.*¹⁰⁵⁶ Kao načelnik štaba Zelenaško-separatističkih oružanih formacija otpočeo prvu bratoubilačku borbu. U svojstvu četničkog crnorukca izvršio je masovna ubistva i klanja.¹⁰⁵⁷ Ovi i slični tekstovi trebali su da pokažu odlučnost Partije da se obračuna sa svim *izdajnicima*. To međutim nije bilo samo formalno-pravni obračun sa ratnim zločincima. Veliko prisustvo građana suđenjima, njihova javnost i detaljno izvještavanje bila je poruka svim onima koji bi u nekom budućem vremenu mogli da se suprotstave idealu bratstva i jedinstva. Josip Broz na mitingu povodom 13.jula na Cetinju prepoznaje „*narodne izdajnike i reakciju*“, kao najveće neprijatelje bratstva i jedinstva Jugoslovenskih naroda. Broz ističe da su ti neprijatelji, protiv politike novih vlasti koja okuplja sve patriotske snage „*bez obzira na profesiju, naciounalnost i vjeru*“.¹⁰⁵⁸

Kao i u svim drugim oblicima javnog angažmana, Komunistička partija i u afirmisanju ideala bratstva i jedinstva ističe pozitivne i negativne primjere. Kroz sudske procese i njihovu medijsku eksploataciju slala se poruka o lošim primjerima, ali je štampa registrovala i pozitivne primjere tokom oslobodilačkog rata. Navodi se primjer stanovnika Bratonožića koji su sredinom 1944.godine nakon Njemačke ofanzive bili prinuđeni na povlačenje prema Andrijevići i Plavu. *Pobjeda* prenosi da je Bratonožić u okolini Plava i Gusinja dočekao, „*bratski prijem muslimana, koji je prevazišao sva očekivanja i koji se nikada neće moći zaboraviti*“. Ovaj čin „*bratske ljubavi*“, predstavlja se kao zajedničko djelo „*pravoslavne i muslimanske omladine, djelo iskrenog bratstva naša dva naroda, koje se potvrdilo u teškim danima borbe protiv fašističkih zlikovaca*“. Prenoseći doživljaje jednog od učesnika, list prenosi poruku o „*novom i snažnom bratstvu naroda, među kojima su neprijatelji dugo sijali mržnju i nepovjerenje*“.¹⁰⁵⁹

Komunistička partija u Crnoj Gori međunacionalne i međuvjerske sukobe doživljava kao direktnu konfrontaciju sa zvaničnom idejom bratstva i jedinstva. Za komunističku partiju, završetkom rata okončani su svi vjerski i nacionalni antagonizmi.

¹⁰⁵⁶ Ubijen Osman Rastoder, *Pobjeda*, br. 5, 3 februar 1946, str. 2.

¹⁰⁵⁷ Višestruke ubice postigla je zaslužna kazna, *Pobjeda*, br. 6, 10 februar 1946, str. 4.

¹⁰⁵⁸ Govor Maršala Tita, „Crnogorski narod ustao je kao jedan, ne misleći kolike će biti žrtve, jer je bio spreman da ih daje rekao je Maršal Tito“, *Pobjeda*, br. 28, 15 jul 1947, str. 2.

¹⁰⁵⁹ Primjer bratstva Crnogoraca i muslimana, *Pobjeda*, br. 8, 6. januar 1945, str. 7.

To potencira i Blažo Jovanović, nakon izbora za predsjednika Vlade Crne Gore u aprilu 1944.godine. Jovanović naglašava da su formiranjem Vlade i nove vlasti u Crnoj Gori „*mi Crnogorci, Bokelji i Sandžaklije dokazali da smo preživjeli ona stranačka gloženja koja su u prošlosti štetila*“. Predsjednik Vlade naglašava da je „*učvršćivanje bratstva i jedinstva osnovna tekovina oslobodilačkog rata*“. Na tim premisama, on se zalaže da bratstvo među narodima još više učvršćuje. Potrebno je, navodi Jovanović, „*da se zbliže, da se zbrate pravoslavni i muslimani i katolici i ne može tu biti nikakve podvojenosti. Potrebno je da naša braća Albanci, osjete kao u svojoj kući, kao u svom domu*“¹⁰⁶⁰ Ovim govorom nakon formiranja prve posleratne Vlade Crne Gore, Jovanović se potpuno odredio prema idealu bratstva i jedinstva i politici države prema tom pitanju. U zaključcima Pokrajinskog komiteta Komunističke partije sa početka 1948.godine, kao primjeri takve politike navode se primjeri netolerancije između „*Srba i Muslimana*“. Za čelnike Partije u Crnoj Gori takvi primjeri idu na štetu politici bratstva i jedinstva i kako se navodi, „*najžalosnije je što ima i komunista koji sprovode takvu politiku*“.¹⁰⁶¹ Vjerske i nacionalne sukobe politički vrh komunističke partije Crne Gore tumači i svjetlu realizacije petogodišnjeg plana. Na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru u februaru 1948. Godine raspravlja se o izvršenju plana u Gusinju gdje „*odnos između pravoslavnih i muslimana nije pravilno rješen*“. Partijsko rukovodstvo konstatuje problem, ali navodi da on značajnije ne utiče na realizaciju planom postavljenih zadataka. Uzroci lošeg odnosa među konfesijama tumače se odnosom pravoslavnog stanovništva, koje se prema muslimanima „*odnosi kao povlašćena grupa*“, ali da teškoće predstavlja i „*zaostalost muslimanske omladine*“.¹⁰⁶² Netrpeljivosti među konfesionalnim zajednicama i svojim članovima, Komunistička partija registruje u Baru, gdje članovi partije raspravljaju o tome „*ko je Crnogorac a ko musliman*“. Izlive šovinizma, koje u međusobnoj komunikaciji članovi Partije nazivaju „*malograđanština*“, oštro se osuđuju i ističu kao neprihvatljiv oblik ponašanja.¹⁰⁶³

¹⁰⁶⁰ Govor predsjednika Vlade Blaža Jovanovića održanog u skupštini nakon imenovanja Vlade, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 6.

¹⁰⁶¹ Zaključci sa partijskog savjetovanja pri Pokrajinskom Komitetu KPJ za Crnu Goru, str.3, Cetinje, 2-3.januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

¹⁰⁶² Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 15 februar 1948. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

¹⁰⁶³ Zapisnik sa sastanka sa sekretarima sreskih komiteta, str.21, Titograd, 27.februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.102/1/54.

U sredinama u kojima nemamo miješanja vjerskih i nacionalnih zajednica, ne registrujemo značajnije afirmisanje ideala bratstva i jedinstva. To se najbolje može pratiti preko štampanih medija u kojima skoro da nema tekstova sa Cetinja, Kolašina, Žabljaka, Danilovgrada ili Nikšića u kojima se na nekom mitingu, skupu ili manifestaciji afirmiše ovaj ideal. Međutim u mješovitim sredinama, takvi primjeri dosta su česti. Sa mitinga u Pljevljima, uoči prvih izbora za ustavotvornu skupštinu, u novembru 1945.godine, stižu poruke o bratstvu i jedinstvu kao najvažnijoj tekovini oslobođičakog rata. Sekretar Skupštine Crne Gore, Pljevljak, Milo Peruničić, poručuje okupljenim građanima da čuvaju tekovine bratstva i jedinstva „*kao zjenicu svoga oka, ne dajte da u njih iko dirne, one su zajedničke sviju nas i Srba i Muslimana*“. Podsjećajući na viševjekovni suživot, Peruničić građanima poručuje: „*vaše su kuće izmješane, polja takođe, grobovi vaših djedova su izmješani, i samo su rdavi ljudi htjeli da vas zavade*“. Poruke Peruničića, nailaze na odobravanje građana, pa se po izvještajima novinara, miting završava povcima „*živjelo bratstvo Srba i Muslimana*“.¹⁰⁶⁴

Partija oštro kritikuje sve šovinističke ispade i preko agitprop komisije kontroliše sprovođenje partijske linije bratstva i jedinstva. Odlučnost partije da stane na kraj šovinističkim ispadima ograničila sve vidove takvog ponašanja. Ipak, tek završeni sukobi i nasljeđe konfliktnog društva nijesu mogli potpuno izolovati takve pojave. U partijskim izvještajima neposredno poslije rata često se registruju takvi ispadi, najviše u pljevaljskom i bjelopoljskom srezu gdje partija registruje „*šovinizam u odnosu na muslimane*“ koji po partijskoj ocjeni umanjuje nezadovoljstvo i polet u izgradnji¹⁰⁶⁵. Partija insistira na boljim konfesionalnim odnosima i taj zadatak daje i agitprop komisiji koja treba da „*razvije bolje prijateljstvo između pravoslavnih i muslimana*“.¹⁰⁶⁶ Komunistička partija u Crnoj Gori svaki sukob koji u pozadini može da ima neki vjerski karakter doživljava i tumači isključivo kao političko pitanje. Crnogorska Vlada raspravljajući o rezultate jedne komisije u Andrijevići koja je imala zadatak da riješi nez agrarnih problema između „*pravoslavnih i muslimanskih vlasnika zemlje*“ donosi odluku da ovo pitanje postavi na najviš nivo. Objašnjavaju da se ne radi o

¹⁰⁶⁴ Veliki manifestacioni promotivni zbor u Pljevljima, *Pobjeda*, br. 51, 10. novembar 1945, str. 5.

¹⁰⁶⁵ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

¹⁰⁶⁶ Mjesni komitet KPJ Titograd – PK KPJ za CRnu Goru, Titograd, 7 novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

jednostavnom imovinsko-pravnom sporu već o „*političkom pitanju*“, zbog čega formiraju novu komisiju a o samom događaju diskutuju i ministri i sam predsjednik Vlade.¹⁰⁶⁷ Svako iskrivljivanje ideje bratstva i jedinstva oštro se osuđivalo, čak i ponašanje koje nije bilo u skladu sa njima. U karakteristikama iz partijske škole za Džemaila Smailovića iz Pljevalja kao nedostatak je navedeno, njegovo primjetno druženje sa muslimanima. To nije bilo u skladu sa dobrim primjerom, zbog čega je navedeno da je Smailović takvim ponašanjem nepravilno postupio.¹⁰⁶⁸

Iako u izvještajima partijskih organa povremeno imamo pojave koje se kose sa idealom bratstva i jedinstva. Nakon obilaska sreskih komiteta, članovi Centralnog komiteta SKCG registrovali su nekoliko primjera vjerske i nacionalne natolerancije, ali su to uglavnom izolovani slučajevi u mješovitim sredinama. Navodi se primjer šovinističkih istupa u mjestu Bistrica kod Bijelog Polja, uz napomenu da su to izolovani slučajevi koje opštinski komiteti sami mogu rješavati. Jedan slučaj registrovan je i u Gusinju gdje došlo do svađe dva člana partije od kojih je jedan musliman drugi pravoslavne vjere. Zbog te svađe, obojica su isključeni iz članstva. Izvjesni problemi registrovani su i u Rožajama, gdje su se međuvjerski sukobi završili na verbalnim osudama. U Rožajama su pravoslavni članovi Komunističke partije, zamjerali da muslimani u Rožajama imaju veća prava od njih.¹⁰⁶⁹

Partija je svjesna da pravilnim razvojem ovog ideala može obezbjediti široku bazu za svoju politiku zbog čega su šovinistički ispadi brzo nestali iz javnog diskursa crnogorskog poslijeratnog društva.

Komunistička partija u Crnoj Gori, neposredno nakon oslobođenja veoma pažljivo sprovodi politiku jednakih prava svim građanima bez obzira na njihovu vjersku i nacionalnu pripadnost. U sugestijama sreskim komitetima, Pokrainski komitet KP umjesto deklarativnih stavova traži konkretne rezultate u afirmisanju ideala bratstva i

¹⁰⁶⁷ Jovan R. Bojović, *Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945-1955*, Podgorica, 1994, str. 99.

¹⁰⁶⁸ Karakteristike za članove partije, polaznike partijske škole, Cetinje, 26 oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

¹⁰⁶⁹ Izvještaj Centralnom komitetu SKCG o obilasku sreskih komiteta, str.9, Titograd, 25.septembar 1955, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

jedinstva. Sreskim komitetima se sugerije da je potrebno „*bratstvo i jedinstvo produbiti na djelo a ne deklarativno istupati a djelima to ne pravdati*“.¹⁰⁷⁰

Komunistička partija u Crnoj Gori preko Narodnog fronta pokušava da za svoju politiku obezbjedi što širu podršku. U toj politici nema revanšizma. Naprotiv, Pokrajinski komitet KPJ sugerije svim sreskim komitetima da u redovima Narodnog fronta svak treba da se osjeti ravnopravnim članom „*pa čak i oni iz četničkih porodica koji osjećaju ispravnost naše borbe i sramotu svojih koji su izvršili izdaju*“.¹⁰⁷¹

Afirmišući ideale bratstva i jedinstva Komunistička partija odmah nakon oslobođenja na sve načine pokušavala je da marginalizuje društveni uticaj vjerskih zajednica. Vjerske zajednice pomjeraju se na društvene margine a komunisti svaki pomen religioznosti prepoznaju kao znak „*retrogradnih*“ razmišljanja iz prethodnog perioda. Već na konstitutivnoj sjednici Crnogorske narodne skupštine u aprilu 1945.godine, oštre ocjene komunista prema držanju vjerskih zajednica u drugom svjetskom ratu. Skupština osuđuje „*izdajničko, antihrišćansko i profašističko ponašanje mitropolita Joanikija*“.¹⁰⁷² Iako su željeli da marginalizuju njihov uticaj, komunisti, naručito u prvim godinama nakon oslobođenja u medijima i javnom životu daju određeni prostor vjerskim zajednicama. Njihovo pojavljivanje je kontrolisano i ograničeno i isključivo je u funkciji afirmisanja vrijednosti novog sistema. Jedan od primjera takvog pristupa je i Bajramska čestitka imama Abdulaha Hodžića člana vjerske komisije, koji u čestitci hvali novi sistem, ukazujući na vrijednosti bratstva i jedinstva koje je ustanovila nova država. Osvrćući se na zločine tokom rata, Hodžić podsjeća na zasluge Komunističke partije u oslobođenju, sugerišući svojim vjernicima da moraju da „*cijene i shvate važnost slobode*“. Crnogorskim muslimanima, Hodžić pojašnjava da se tokom oslobodilačkog rata „*iskristalisao novi kov ljudi, nova zajednica bratstva*“.¹⁰⁷³ Slična poruka šalje se i izborom don Nika Lukovića, katoličkog sveštenika iz Boke za poslanika crnogorske skupštine. Luković, u crnogorskom parlamentu afirmiše vrijednosti vjerskog jedinstva, navodeći da je nova država obezbjedila sve uslove

¹⁰⁷⁰ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23.jun1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁰⁷¹ Uputstva Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru svim sreskim komitetima, Cetinje, 23.jun1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁰⁷² Osuđen je protivunarodni rad mitropolita Josifa, *Pobjeda*, br. 23, 22 april 1945, str. 4.

¹⁰⁷³ Muslimanima federalne Crne Gore, *Pobjeda*, br. 52, 18 novembar 1945, str. 5.

vjerskim zajednicama „*da provode slobodu svijesti i vjeroispovijesti, ali da ne koriste oltar u političke svrhe*“.¹⁰⁷⁴ Crnogorska vlast uspjela je da marginalizuje društveni uticaj vjerskih zajednica. Na drugom kongresu KPCG u oktobru 1954.godine saopšten je podatak da je čak 95% pravoslavnog stanovništva „*organizovano u patriotsku organizaciju*“, koja svoj rad zasniva na saradnji sa narodnim vlastima. Slični rezultati ostvareni su i sa katoličkim klerom koji je osnovao svoje udruženje i počeo saradnju sa državnim organima.¹⁰⁷⁵ Značajan stepen kontrole i saradnje sa Islamskom vjerskom zajednicom, Komunistička partija ostvarila je znatno ranije.

Partija je kritikovala sve istupe koji su afirmisali konfesionalne tradicije pa su tako registrovani svi članovi partije koji su išli u džamiju. Skidanje zara i feredže nije bilo u fokusu partijskih organa ali se članovima čije su žene zadržale ove elemente tradicionalne nošnje spočitava da to čine jer su „*niskog idejnog nivoa komunista i kulturne zaostalosti*“¹⁰⁷⁶. Partijski izvještaji registruju da se 1946. godine u Bijelom Polju pravoslavno i muslimansko stanovništvo međusobno optužuje za krađe, paljevine i zločine u vrijeme okupacije. Partija identifikuje da ovakvi odnosi donose probleme, upućujući članove da suzbijaju vjersku mržnju i probleme rješavaju pravilnim političkim objašnjavanjem.¹⁰⁷⁷ Svako uplitanje vjerskih dostojnika, nacionalnu i vjersku netrpeljivost se evidentira i kritikuje. U izvještaju o obilasku partijskih organizacija, početkom 1948. godine navodi se problem uticaja sveštenika na stanovništvo. Po ovom izvještaju, najviše poteškoća bilo je sa katoličkim sveštenstvom u Boki, koje po tim ocjenama ima snažan uticaj na stanovništvo, a slična situacija je i kod Albanaca, pretežno katoličke vjere. Navodi se da i dalje nije pravilno riješen problem između pravoslavaca i muslimana, jer se pravoslavci postavljaju kao „*povlašćeni*“ ali da je kod mlađih taj problem manje izražen.¹⁰⁷⁸

¹⁰⁷⁴ Obraćanje don Nika Lukovića na sjednici crnogorske skupštine, *Pobjeda*, br. 37, 12 septembar 1946, str. 6.

¹⁰⁷⁵ Vojo Biljanović, „Nedovoljna pažnja članova SK prema problemu privrednog kriminala“, *Pobjeda*, br. 61, 24 oktobar 1954, str. 10.

¹⁰⁷⁶ Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

¹⁰⁷⁷ Zapisnik partijskog sastanka SK KPJ, Bijelo Polje, 10. maj 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

¹⁰⁷⁸ Zapisnik sa sastanka PK KPJ Crne Gore, Cetinje, 15 februar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

Pokušavajući da tradicionalne religiozne vrijednosti, za koje komunisti tvrde da su bile izvor šovinizma, zamjeni vrijednostima bratstva i jedinstva, Komunistička partija pokušava da neutrališe sve oblike religioznosti u svojim redovima. Pozivaju se na Statut KPJ, koji članovima ne dozvoljava praktikovanje religije i religijskih običaja. Kritikuju se svi članovi koji „*nisu raskrstili sa religioznim shvatanjima*“ i koji obilježavaju krsne slave, krste djecu, poste za vrijeme Ramazana ili odlaze u bogomolje.¹⁰⁷⁹ Komunistička partija u Crnoj Gori objašnjava da religioznost i „*religiozni fanatizam*“ direktno utiču na slabljenje bratstva i jedinstva.¹⁰⁸⁰ Samo povezivanje religioznosti sa nazadnim običajima objašnjavalo je taj odnos. Nova politička religija izgrađuje sopstveni sistem dogmi i ceremonija ali kao i konfesije traži i očekuje duboku vjeru u svoje ideje koje treba da učvrste jedinstvo zajednice. Predsjednik CK KPCG Blažo Jovanović, na drugom plenumu Centralnog komiteta, kritikuje pojedine članove partije „*što još nijesu raskinuli sa raznim štetnim tradicijama i običajima a ni partijske organizacije nijesu odlučno udarile po ovim pojavama, koje ne samo da su nepravilne nego su i politički štetne*“.¹⁰⁸¹

U praksi je ipak bilo teško, osloboditi se tradicionalnog odnosa prema religiji. Analiza religioznosti među članovima KPCG iz marta 1951. godine pokazala je da svaki četvrti komunista u svakodnevnom životu podržava i primjenjuje neki od religijskih običaja. To su uglavnom bile proslave navećih vjerskih praznika (Božić, Bajram) pa je zbog ovih stvari tokom 1950. godine iz partije isključeno 80 članova. Od 21 389 članova i kandidata KPCG čak 5 004 njih je upražnjavalo neki od religijskih običaja. Po opštinama, najviše članova partije koji su i dalje obilježavali vjerske praznike bilo je na Žabljaku 66%. Slijedi Cetinje sa 55%, Pljevlja sa 45% i Nikšić sa 43% članova ili kandidata KPCG. Najmanje članova koji su obilježavali vjerske praznike bilo je u gradskim komitetima u Titogradu i Kotoru oko 3%. Partija registruje da 168 partijskih sekretara u opštinama ili 13,8% ukupnog broja njih, obilježava vjerske praznike što je za njih nedopustivo. Tumačeći ovu statistiku partijski vrh ističe da je nedopustivo da se „*oni koji treba da zaoštre ta pitanja sa partijskim članstvom još nisu oslobodili*

¹⁰⁷⁹ Naredba Centralnog komiteta KPCG sreskim komitetima da dostave izvještaje o religioznosti na njihovom području, Cetinje, 13. decembar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

¹⁰⁸⁰ Podaci o religioznosti na području sreskog komiteta Pljevlja, Pljevlja, 14 februar 1952. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

¹⁰⁸¹ AIICG, Drugi plenum CK KP, 27. februar 1949.

religioznih shvatanja“.¹⁰⁸² Komunistička partija slabljenje ideala bratstva i jedinstva direktno povezuje sa uticajem religije među članovima. Na zahtjev Centralnog komiteta iz Pljevalja u februaru 1952. godine stiže opširan izvještaj o religioznosti u tom kraju. U njemu se navodi da najdublje korjene religioznost i „*religiozni fanatizam*“ ima u mjesnim zajednicama Boljanići i Bukovica u kojima živi izmješano pravoslavno i muslimansko stanovništvo. Konstatuje se da religiozni obredi i običaji utiču na slabljenje bratstva i jedinstva i da većina stanovništva sprovodi svoje religiozne obrede. Zbog masovnosti i rasprostranjenosti ovih pojava sreski odbor u Pljevljima navodi da nije mogao pristupiti kažnjavanju članova o čemu svjedoči i podatak sreskog komiteta da od ukupnog članstva samo njih 30% nije slavilo porodične slave i postilo za vrijeme mjeseca Ramazana. Objašnjavaju da je ovo samo dio tradicije pošto se puno manje ide u crkve i džamije a praznici se obilježavaju uglavnom sakupljanjem prijatelja i komšija koji se na taj dan goste i slave. U zaključku ovog izvještaja stoji da svjest partijskog članstva i dalje niska da bi se energičnije i brže obračunavalo sa „*tako jakim starim i nazadnim shvatanjima*“.¹⁰⁸³

Koliko su komunistima vrijednosti ideala bratstva i jedinstva neprihvatljive u bilo kakvom spoju sa religijom ilustruje i slučaj kulta Svetog Vladimira iz Bara. Naime vjekovima su se na Trojčindan, okupljali vjernici iz Bara, pravoslavne, muslimanske i katoličke vjeroispovjesti. Zajedno su na planinu Rumiju iznosili krst Svetog Vladimira, što je bio neuobičajen primjer konfesionalnog sklada i suživota. Za komuniste je ovo bilo neprihvatljivo. Bez obzira na funkciju u kojoj se javljala, religija nije smjela biti kohezioni faktor, zbog čega je ovaj običaj odlukom lokalnih vlasti 1954.godine zabranjen.¹⁰⁸⁴

Ideja bratstva i jedinstva, nije mogla biti zaokružena bez učešća svih konfesionalnih i nacionalnih zajednica u članstvu same Partije. Na četvrtom zasijedanju Crnogorske antifašističke skupštine u aprilu 1945.godine jasno se ističe potreba učešća svih vjerskih i konfesionalnih zajednica u stvaranju nove društvene zajednice.

¹⁰⁸² Analiza religioznosti članova i kandidata Komunističke partije Crne Gore, Titograd, 28 mart 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

¹⁰⁸³ Podaci o religioznosti na području sreskog komiteta Pljevlja, Pljevlja, 14 februar 1952. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.80/52.

¹⁰⁸⁴ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007, str. 378.

Crnogorska narodna skupština posebno se bavi Sandžakom i Bokom, objašnjavajući prirodnu vezu ovih prostora sa Crnom Gorom. Posebno se govorilo o položaju Albanske zajednice, koja se na skupštini tretira kao „*nacionalne manjine*“. Predstavnik Albanske zajednice iz Krajine, kod Bara, ističe da je formiranje nove države na temeljima bratske ljubavi istorijski momenat i da za razliku od prethodne države u kojoj su Albanci kao i ostali narodi bili „*robovi*“, sada se po prvi put osjećaju kao ravnopravni članovi nove društvene zajednice.¹⁰⁸⁵ Politički ambijent, oslonjen na vrijednosti ideala bratstva i jedinstva, podrazumjevao je i učešće svih konfesionalnih i nacionalnih zajednica u vršenju vlasti. U prvom planu to je značilo učešće svih zajednica u Komunističkoj partiji, o čemu se detaljno vodi evidencija. Od 7 269 članova partije 1947. godine 6 611 njih se nacionalno izjašnjavaju kao Crnogorci što u partiji registruju kao jedan od nedostataka. Zbog toga se predlaže širenje partijskog uticaja među *Muslimanima*, *Šiptarima*¹⁰⁸⁶ i *Hrvatima*.¹⁰⁸⁷ U partijskim organim prepoznaju da se ove društvene kategorije boje osвете zbog postupaka za vrijeme rata, pa se svakom komunisti daje zadatak da ih u tome razuvjeri. Problemi nijesu bili u pojedincima već kolektivnoj svijesti pa se definišu zajednice „*sa kojima je potrebno raditi*“ i kojima posebno treba približiti ideju bratstva i jedinstva. Komunisti tu identifikuju nacionalne zajednice Albanskog i muslimanskog stanovništva i članove četničkih porodica. Konstatuje se da prema ovim kategorijama nije učinjeno dovoljno i da se prema njima nije postupalo pravilno kako bi se i oni osjetili djelom zajednice. Kod sve tri kategorije partija prepoznaje strah od promjena istovremeno kritikujući i svoje članove da bratstvo i jedinstvo „*prodube na djelo a ne deklarativno istupaju a to ne potvrđuju djelima*“.¹⁰⁸⁸

Da je učešće muslimana i Abanaca u članstvu Komunističke partije bilo skromno najbolje uočavamo na osnovu činjenice da je svega nekoliko procenata ukupnog broja tog stanovništva u određenoj sredini, bilo uključeno u rad partijskih organa. U Andrijevići je od ukupnog broja muslimana u opštini svega 1,3% odsto njih bilo u članstvu Komunističke partije. U Baru 2,4%, Bijelom Polju 1,1%, i u gradskim komitetima u Pljevljima 2,6%, Titogradu 3,2% i Ivanogradu 1,7% ukupnog broj

¹⁰⁸⁵ Riječ nacionalnih manjina, *Pobjeda*, br. 23, 22. april 1945, str. 4.

¹⁰⁸⁶ U svim dokumentima Komunističke partije Crne Gore do sredine pedesetih godina, za pripadnike Albanske nacionalnosti koristi se termin „Šiptar“. Zbog autentičnosti u citiranju izvora i mi smo koristili taj termin.

¹⁰⁸⁷ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁰⁸⁸ CK KP – Sreskom Komitetu KPJ, 23. Jun 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

muslimana u tim opštinama. Albanaca je u partijskom članstvu bilo još manje, u Andrijevići, svega 0,4% od ukupnog broja Albanaca u opštini, Baru 0,9%, Titogradu 0,9 i Ivanogradu 0,5%.¹⁰⁸⁹ Premalo Albanaca u partijskim redovima tumačeno je snažnim uticajem katoličkog klera među albanskim stanovništvom, naročito u okolini Bara.¹⁰⁹⁰ Situacija sa Albanskom zajednicom dodatno se komplikuje nakon 1948. godine i rezolucije IB. Komunističko rukovodstvo Albanije stalo je na stranu Kominterne čime su odnosi sa Jugoslavijom dovedeni na ivicu rata. Autohtoni Albanci u toj priči postaju sumnjivi element i predmet pažnje raznih službi.

Odgovornost za nasrazmjernu zastupljenost u članstvu, Pokrainski komitetu KPJ za Crnu Goru, vidi u takozvanom „sektašenju“.¹⁰⁹¹ Po tvrdnjama najvišeg partijskog organa u Crnoj Gori, sektašenje je bilo naglašeno prilikom prijema muslimana i Albanaca u partijsko članstvo. Ovaj problem se prepoznaje kao ozbiljan nedostatak, uz konstataciju da se prema kandidatima za članstvo iz ovih zajednica „*nije postupalo pravilno i da je malo učinjeno da se oni osjete slobodni i ravnopravni*“.¹⁰⁹² Pokrainski komitet, ide i korak dalje pa od sreskog komiteta u Ulcinju traži da se prema Albancima ublaže kriterijumi za članstvo. Kandidatima za članove Albanske narodnosti ne treba tražiti „*da primaju i rješavaju partijske zadatke kao Crnogorci jer bi se sa dosadašnjim kriterijumima kod njim mogao razviti šovinizam i osjećaj potišenosti*“.¹⁰⁹³ Slične poruke imamo u svim sredinama u kojima KP direktivama pokušava da ostvari ravnomjernu vjersku i nacionalnu strukturu. U Pljevljima, članovi partijskih ćelija dobijaju konkretne zadatke da u sredinama gdje imaju slabe rezultate na ovom polju

¹⁰⁸⁹ Izvještaj o pitanjima koja karakterišu rad svih partijskih organizacija u Crnoj Gori u prvoj polovini 1949. godine, nedatirano, str. 16, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁰⁹⁰ Analiza razvoja partijske organizacije prema statističkim izvještajima od 5 kongresa KPJ do kraja 1949. godine, nedatirano, str. 6, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹⁰⁹¹ SEKTAŠENJE: model ponašanja članova Komunističke partije. Članovi optuženi za sektašenje ponašali su se oholo, samovoljno, potejenjujući sve one koji nisu učestvovali u ratu. Izvor: Direktivno pismo PK KPJ CG sreskim komitetima, Cetinje, 15. jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁰⁹² Direktivno pismo PK KPJ CG sreskim komitetima, Cetinje, 15. jul 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁰⁹³ Pismo PK KPJ CG sreskom komitetu u Ulcinju, Cetinje, 13. avgust 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

*„pronađu najbolje muslimane i muslimanke koji mogu doći u obzir za Partiju i da ih pripremaju“.*¹⁰⁹⁴

Vremenom je došlo do potpunog izbacivanja religioznosti iz partijskih redova što je tumačeno *„nekomunističkim odnosom prema religiji, crkvi, popu i drugim nazadnim običajima“*.¹⁰⁹⁵ Crnogorski komunisti su napravili dosta dobre rezultat u procesu marginalizacije vjerskog uticaja. Rezultati procesa sekularizacije crnogorskog društva bili su mnogo bolji nego u ostalim republikama. Porezultatima popisa iz 1953.godine u Crnoj Gori bilo je 132 000 ateista ili 31,5 % stanovništva. To je znatno više od jugoslovenskog prosjeka koji je iznosio 12,5%.¹⁰⁹⁶ Isključivanjem vjerskih zajednica, na margine društvenog života bio je početak stvaranja nove, svojevrsne političke religije oslonjene na socijalističke doktrine, vjerovanja i rituale kojima se pokriva cjelokupni društveni život. Politička religija tako bi zamjenila sve postojeće konfesije preuzimanjem svih *„nadležnosti“* koje je do tada ispunjavala tradicionalna religija. Crkva i država u novom sistemu nijesu rivali već neprijatelji jer jedino potpuna izolacija i nestajanje crkve otvara prostor da se politika useli na ona mjesta u kojima je religija imala monopol.¹⁰⁹⁷

Osim Komunističke partije i njenih organa, afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva vrše i druge institucije. U prvom redu to je zadatak obrazovanja, koje u školskim programima i nastavi dosljedno zagovara politiku vjerske i nacionalne jednakosti. Cilj prosvjetne politike bio je da se mlada generacija vaspitava na idealima revolucije i socijalističke izgradnje.¹⁰⁹⁸ To je podrazumijevalo vaspitanje koje u svom sadržaju predviđa i usvajanje vrijednosti novog sistema, među kojima i ideala bratstva i jedinstva. Obrazovanje je zamišljeno kao *„ognjište koje će da razvija toleranciju i ljubav prema narodima Jugoslavije jer je to bratstvo i jedinstvo iskovano u borbi protiv zavojevača. Omladina se sa ovim vrijednostima mora upoznavati i na njima*

¹⁰⁹⁴ Sreski komitet – pokrajinskom komitetu KPJ, Pljevlja, 4. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁰⁹⁵ Referat o obilasku partijskih organizacija u Srezu barskom, Cetinje, 13. Januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 35/49.

¹⁰⁹⁶ Zvezdan Folić, *Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965*, Podgorica, 2007, str. 373.

¹⁰⁹⁷ Jelena Đorđević, *Političke svetkovine i rituali*, Beograd, 1997, str. 165.

¹⁰⁹⁸ Marko Kažić, „Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu“, *Pobjeda*, 29. maj 1948, str.1.

vaspitavati a ta načela treba da budu jevanđelje nove pedagogije".¹⁰⁹⁹ U nastavnom planu za peti razred osmogodišnje škole, crnogorsko Ministarstvo prosvjete kao jedan od zadataka školske nastave predviđa afirmisanje ideala bratstva i jedinstva. Nastava istorije u planovima za peti razred osnovne škole bila je u funkciji „*razvijanja bratstva i jedinstva naših naroda*".¹¹⁰⁰ Preko nastavnih programa i udžbenika, đaci u crnogorskim školama učili su o idealu bratstva i jedinstva. U udžbenicima istorije za osmi razred u lekcijama o razvoju narodne vlasti afirmišu se vrijednosti bratstva i jedinstva. U udžbeniku se objašnjava da su narodnooslobodilački odbori na slobodnoj teritoriji bili prva mjesta gdje se „*izgrađivalo bratstvo naroda Jugoslavije*". Osnovcima se objašnjava da je to kasnije potvrđeno odlukama AVNOJ-a, koji je na sebe preuzeo ulogu „*razvijanja jednakosti, bratstva i jedinstva naših naroda*". Odluke AVNOJ-a, piše u udžbeniku bile su prekretnica u razvoju i uređenju Jugoslavije, „*koje počiva na nacionalnoj ravnopravnosti, bratstvu, jedinstvu i socijalnoj jednakosti naših naroda*".¹¹⁰¹ Afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva, koje je trebalo prenijeti učenicima prepoznamo i u tekstovima iz prve posleratne čitanke za osnovnu školu. Priča o *Sedam prutova*, je jasna aluzija na jugoslovensku zajednicu. U priči se govori o sedam braće koja nisu bila složna. Zbog njihove nesloge „*susjedi su se radovali tom trvenju njihovom i najzad ga obrnuše u svoju korist*". Otac je okupio sinove i ispričao im priču o sedam prutova koji su povezani u snop i ponudio nagradu od deset dukata za onoga ko polomi snop. Sinovi to nisu uspjeli, nakon čega slijedi očeva poruka „*Hoćete li da vas jači ne slomi, opašite se čvrstom uzicom sloge*".¹¹⁰² Simbolika ove priče, jasno se prenosi na društvenu stvarnost Jugoslavije i vrijednosti bratstva i jedinstva koji služe kao homogeni faktor u državi. Ta simbolika na određeni način potvrđuje se i u tekstu *Jugosloveni*, u kome se objašnjava kako su narodi Jugoslavije dugo „*robovali tuđim interesima*" i da su se tek u novoj državi ujedinili zahvaljujući „*idealu narodnog jedinstva*".¹¹⁰³ U čitanci za osmi razred osnovne škole u uvodnom tekstu koji govori o *Domovini*, takođe imamo afirmisanje ideala bratstva i jedinstva. Navodi se da je

¹⁰⁹⁹ Kakva je bila a kakva treba da bude naša srednja škola, *Pobjeda*, br. 13, 11. februar 1945, str. 6.

¹¹⁰⁰ *Nastavni plan i program za peti razred osmogodišnje škole*, Cetinje, 1950, str. 14.

¹¹⁰¹ *Istorija naroda Jugoslavije od 1848 do danas*, udžbenik za osmi razred osnovne škole, Cetinje, 1956, str. 137-139.

¹¹⁰² *Sedam prutova*, *Čitanka za IV razred osnovnih škola u federalnoj Crnoj Gori*, Cetinje, 1945, str. 70.

¹¹⁰³ *Jugosloveni*, *Čitanka za IV razred osnovnih škola u federalnoj Crnoj Gori*, Cetinje, 1945, str. 81.

Jugoslavija domovina svih jer „za naše narode nema drugog puta naprijed sem zajedno u bratstvu i jedinstvu u socijalizam”.¹¹⁰⁴

Afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva bio je zadatak i književnosti. Na prvom kongresu književnika Jugoslavije, piscima kao „inženjerima ljudske duše“, između ostalog ostavljen je zadatak „da budu na pozicijama učvršćivanja i razvijanja ravnopravnosti i jedinstva naših naroda“. Književnici su i od samog Josipa Broza dobili zadatak da kroz svoje radove jačaju bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda. Grupa književnika u okviru kongresa posjetila je Broza i od njega dobila sugestiju da „literatura pojedinih republika pripada svim nacionalnostima, i da se na taj način ljudi još više međusobno mogu zbratimiti i zbližiti”.¹¹⁰⁵ Književnici nisu bili u obavezi da samo svojim djelima afirmišu vrijednosti ideale bratstva i jedinstva, od njih se tražilo da to čine i ličnim primjerom. Plenum Saveza književnika Jugoslavije u novembru 1947. godine zaključio je da književnost mora biti u funkciji zbližavanja naroda. Književnici su zaključili „da naši narodi, sjedinjeni u borbi za slobodu i za izgradnju i na kulturnom polju se moraju zbližiti i upoznati, kako bi književnost pojedinih naroda postala opšta svojina“. Zadatak književnika u tom djelu bila je da jačaju književnu saradnju „između bratskih republika”.¹¹⁰⁶

Zanimljivo je da književni kritičari vrijednosti ideala bratstva i jedinstva pronalaze i u novom tumačenju djela Petra II Petrovića Njegoša. Generalno, crnogorska poslijeratna kritika pokušava da dovede Njegoševo djelo u saglasje sa komunističkom ideologijom, da mu da revolucionarni i klasni karakter. Tako je povezivanje ideala bratstva i jedinstva samo dio tog novog tumačenja Njegoševog djela. Puniša Perović u časopisu *Stvaranje*, tumačeći Njegoševo djelo navodi da je pjesnik u svojim stihovima osudio namjere valikih sila koje nisu dozvoljavale jedinstvo južnoslovenskih naroda. Da su kroz njegovo djelo *Gorski vijenac*, „iskonskom snagom progovorile vjekovne narodne patnje i težnje za slobodom“. Perović tvrdi, da se u Njegoševom stvaralaštvu prepoznaje „ideja o neminovnom i otvorenom sukobu, koji će dovesti do oslobođenja i

¹¹⁰⁴ Domovina, *Čitanka za VIII razred osnovne škole*, Cetinje, 1953, str. 5.

¹¹⁰⁵ M.B., „Prvi kongres književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, 1946, str. 166.

¹¹⁰⁶ Bilješke sa Plenuma Uprave Saveza književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br. 11-12, Cetinje, 1947, str. 725.

ujedinjenja jednokrvne braće“.¹¹⁰⁷ O revolucionarnom karakteru Njegoševog djela piše i književnik Radovan Zogović, koji takođe prepoznaje ideje bratstva i jedinstva. Zogović u svom referatu koji je izlagao na svečanoj akademiji na Cetinju 8. juna 1947.godine povodom stogodišnjice objavljivanja Gorskog vijenca, vrijednosti ideala bratstva i jedinstva u Njegoševom djelu pronalazi u revolucionarnoj 1848. godinu. Pišući o ovim događajima, Zogović navodi da je Njegoš, „*pjesnik grkih stihova pisao o robovanju i patnji Južnih slovena i perspektivanma njihove slobode*“. Zogović u svom osvrtu pokušava i da relativizuje vjerski sukob pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u Gorskom vijencu. Tom sukobu umjesto vjerskog, on daje klasni karakter. Objašnjava da je to borba klasa, „*klase feudalaca čija se tiranija i eksploatacija davi svijet kao mora, i klase porobljenog i eksploatisanog seljaštva koje uprkos svojoj zaostalosti, znači čovječniju stranu života, snagu budućnosti*“. Zogović tvrdi da je cijelo Njegoševo djelo posvećeno jedinstvu Južnih slovena. Navodi da je Njegoš, „*maštao o slozi i slobodi svih Južnih slovena i borio se svim svojim snagama za njihovo jedinstvo*“.¹¹⁰⁸ Slični stavovi čuju se i na obilježavanju 100 godina od smrti Njegoša, u okviru ciklusa predavanja koji se održavaju u Beogradu. I ovom prilikom pravi se paralela između Njegoševog djela i socijalističkog sistema i njegovih vrijednosti, konkretno ideala bratstva i jedinstva. Navodi se da je jedinstvo Jugoslovenskih naroda jedna od osnovnih misli Njegoševog književnog djela. Ističe se da je Njegoševa „*misao o zajedničkoj sudbini i zajedničkom životu naših bratskih naroda, ideja da ćemo u zajednici biti jači i sposobniji da se odupremo pritisku velikih, da više ne budemo roblje*“.¹¹⁰⁹

Partija podržava i kroz medije ističe svaku akciju koja afirmiše ideal bratstva i jedinstva. Prenoseći tekst iz Pljevalja o proslavi 13. jula 1945. godine *Pobjeda* u prvi plan ističe jedinstven nastup pravoslavnih i muslimana kroz naslov: *Manifestacija bratstva pravoslavnih i muslimana na proslavi u Pljevljima*. U samom tekstu navodi se da su povodom 13. jula održane molitve u crkvi sv. Petke i Husein Pašinoj džamiji, nakon čega su kolone pravoslavnog i muslimanskog stanovništva odale poštu palim borcima što je bio najbolji pokazatelj „*iskovanog bratstva i jedinstva*“¹¹¹⁰. Ideal bratstva i jedinstva

¹¹⁰⁷ Puniša Perović, „Njegoš pjesnik slobode“, *Stvaranje*, br.6, Cetinje, 1947, str. 312, 314.

¹¹⁰⁸ Radovan Zogović, „Njegoševa poema o borbi i slobodi“, *Stvaranje*, br.7-8, Cetinje, 1947, str. 382, 383, 399.

¹¹⁰⁹ Puniša Perović, „Kako smo primali Njegoša“, *Stvaranje*, br.5, Cetinje, 1952, str. 252.

¹¹¹⁰ Manifestacija bratsva pravoslavnih i muslimana na proslavi u Pljevljima, *Pobjeda*, br.35, 25 jul 1945, str. 4.

često je korišten i predizbornoj kampanji za ustavotvornu skupštinu krajem 1945. godine. Na predizbornim skupovima, naručito u konfesionalno heterogenim sredinama potencira se ukidanje svih vjerskih i nacionalnih razlika. Na predizbornom skupu Narodnog fronta u Pljevljima sekretar privremene narodne skupštine Milo Peruničić poručuje da se moraju čuvati bratstva i jedinstva. „Čuvajte ih kao zjenicu oka svoga, ne dajte nikome da u njih dirne“ ističe Peruničić, objašnjavajući da su kuće, polja, njive pravoslavnih i muslimana kao i grobovi njihovih djedova izmješani i da su samo rđavi ljudi htjeli da ih zavade.¹¹¹¹ Jedna od najvažnijih tema govora Josipa Broza povodom obilježavanja 13-julskog ustanka, 1947.godine takođe su vrijednosti ideala bratstva i jedinstva. Broz navodi da većina uspjeha komunističke vlasti, kako u ratu, tako i nakon oslobođenja ne bi bila moguća bez „*bratstva i jedinstva naših naroda*“. Po njegovom tumačenju, politika bratstva i jedinstva omogućila je da „*narodi naših federalnih jedinica zajednički predstavljaju snažnu silu, iz čije sredine se svakog dana izdižu sve bolji i bolji ljudi koji nose elan i stvaraju čuda u današnjoj izgradnji*“. Za njega „*jedinstvo naroda*“, daje garanciju da će se izvršiti svi postavljeni zadatci u obnovi i izgradnji novog društva.¹¹¹²

Na stranicama *Pobjede* afirmisanje vrijednosti bratstva i jedinstva izjednačava se sa patriotizmom kao najvažnijom obavezom pojedinca prema društvu. U uvodniku *Pobjede* o patriotskom vaspitanju objašnjava se da se u socijalističkim zemljama nakon osvajanja političke vlasti proleterijata otvara proces „*sistematskog vaspitanja u duhu najpunije jednakosti bratstva*“. Uvodnik o patriotizmu, iz marta 1951.godine nije u funkciji afirmisanja ideala bratstva i jedinstva, već se on koristi kako bi se na njegovom vrijednostima, potvrdila „*ispravna*“ politika Komunističke partije u sukobima sa zemljama IB. Ideal bratstva i jedinstva koristi se kao temeljna vrijednost „*patriotskog vaspitanja*“. Ideja je da se patriotsko vaspitanje zasniva „*u prvom redu na bratstvu i jedinstvu naših naroda*“.¹¹¹³

Crno-bijelo nijansiranje svojstveno komunističkom ideološkom okviru nije preskočilo ni ovu ideju. U medijima prepoznajemo primjere u kojima se šovinizam kao i

¹¹¹¹ Veliki manifestacioni zbor u Pljevljima, *Pobjeda*, br. 51, 10. novembar 1945, str. 5.

¹¹¹² Govor Maršala Tita, „Crnogorski narod ustao je kao jedan, ne misleći kolike će biti žrtve, jer je bio spreman da ih daje rekao je Maršal Tito“, *Pobjeda*, br. 28, 15 jul 1947, str. 2.

¹¹¹³ Patriotsko vaspitanje, *Pobjeda*, br. 66, 18. mart 1951, str. 1.

za vrijeme NOB_a tumači kao najveći neprijatelj bratstva i jedinstva. Država stvarana između dva svjetska rata u kojoj je jedna nacionalna grupa željela dominaciju nad ostalima služila je kao loš primjer. Taj primjer obilovao je šovinističkim epizodama kojima nije bilo mjesta u novom sistemu vrijednosti, utemeljenom na idejama bratstva i jedinstva. Prenoseći detalje proslave 13. jula u Pljevljima i Bijelom Polju, Pobjeda se podsjeća međunacionalnih sukoba u bivšoj državnoj zajednici i za vrijeme rata. Pravi se paralela sa crno-bijelim nijansiranjem u kojoj je sve što je loše vezano za prethodne sisteme i obrnuto. Navodi se da su vladajući krugovi bivše Jugoslavije sprovodili politiku nacionalnog ugnjetavanja i vjerske mržnje. Tvrdi se da je „*vještački stvaran vjerski antagonizam između pravoslavnih i muslimana i da su na njemu ubirani politički šćari*“. Dodatno se ocrnjuje stanje u prethodnom sistemu, kako bi promjene u socijalističkom društvu bile vidljivije a one su objašnjene „*stasavanjem generacija rođenih u krvi prvog svjetskog rata*“. Ove generacije koje su u „*mladosti upoznale ekonomsku bijedu naroda, shvatile su da je jedini put borba protiv nenarodnih režima i uspostava socijalne pravde*“.¹¹¹⁴

Izražajnost ideala bratstva i jedinstva i njegovu primjenu u procesu indoktrinacije prepoznamo i prilikom organizacije masovnih okupljanja. Sastavni dio svakog mitinga, zбора ili parade bila je ideološki oblikovana scenografija kroz parole koje su isticale. Kao i ostali elementi ideologije, parole su bile pažljivo smišljen projekat koji je u nekoliko riječi trebalo da pogodi suštinu. Definisane su u Centralnom komitetu KPJ odnosno tamošnjem odjeljenju agitpropa nakon čega su slate u sve krajeve Jugoslavije. Ideal bratstva i jedinstva afirmisan je kroz parole: *Živjelo bratstvo i jedinstvo – zaloga svih naših uspjeha u sadašnjosti i budućnosti, Živjela FNRJ – bratska zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda*.¹¹¹⁵ Ideal se afirmiše i kroz simboliku i simbole, pa naziv „*Bratstvo i jedinstvo*“ dobijaju objekti izgrađeni tokom obnove zemlje, kao i ulice, radne zadruge, kolektivi i sl.¹¹¹⁶

¹¹¹⁴ Srez Pljevaljski i Bjelopolski u obnovi i izgradnji dočekuje 13. jul , *Pobjeda*, br. 27, 13 jul 1946, str. 6.

¹¹¹⁵ Centralni komitet KPJ – Pokrainskom komitetu CG KPJ – parole za prvi maj, Beograd 20. April 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹¹¹⁶ Davanje imena novim objektima, CK KPCG, Cetinje, 20. maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.; Podaci sa terena SK KPCG Žabljak o predlozima za nazive seljačkih radničkih zadruga, Žabljak, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 71/1/50.

Kao jednu od manifestacija bratstva i jedinstva nacionalnih i vjerskih zajednica u Crnoj Gori, komunisti prepoznaju i mješovite brakove. Zbog toga kao negativnu pojavu članovi Centralnog komiteta SKCG ističu da u sreskom komitetu u Gradcu, kod Pljevalja, uopšte nema mješovitih brakova, čak ni među članovima partije.¹¹¹⁷

Ideal bratstva i jedinstva u jugoslovenskom i vrnogorskom iskustvu, počiva na hipotezi da je kroz revoluciju promjenjeno sve ono što je nekada razdvajalo jugoslovenske narode i da različitosti, umjesto ograničenja, u novom sistemu postaju prednost. Kao i većinu drugih ideja, komunisti su bratstvo i jedinstvo definisali kao univerzalan princip ponašanja koji se morao prihvatiti i kao takav primjenjivati u svakodnevnom životu. Tako, aklamativno prihvatanje „*naprednih*“ ideja postaje način ponašanja svakog uzornog pojedinca i oko tih stvari ne smije biti dilema. Ideja je široko postavljena jer je „*bratska ljubav centralizovana kao i mržnja protiv zavojevača i narodnih neprijatelja*“.¹¹¹⁸

Novi sistem ovom idejom pod jednu zastavu je ujedinio sve zajednice stvarajući primamljiv okvir za mnoge narode koji su prvi put pronašli ključ za rješenje sopstvenog nacionalnog pitanja i na taj način pronašli svoje mjesto u široj državnoj strukturi. Tako ideal bratstva i jedinstva postaje sastavni dio rješenja nacionalnog pitanja, koji komunisti definišu još prije rata. Postoje dosta praktični razlozi zbog kojih je komunistima jako važna ideja o bratstvu i jedinstvu jugoslovenskih naroda. Oni još 1934.godine ističu da će od pravilnog rješenja nacionalnog pitanja zavisi i podrška za njihovu politiku.

Vrijednosti ideala bratstva i jedinstva u Crnoj Gori od 1945. do 1955. godine, prepoznajemo i u različitim segmentima društvenog života. Crnogorski mediji dosta često, naročito neposredno nakon rata afirmišu sve primjere međukonfesionalne i međunacionalne saradnje. Književnici u svojim djelima, kao jednu od obaveza, imaju zadatak da afirmišu vrijednosti ovog ideala. Poseban fokus stavljen je na obrazovnu politiku u kojoj takođe imamo mnoge primjere afirmisanja ideala bratstva i jedinstva.

¹¹¹⁷ Izvještaj Centralnom komitetu SKCG o obilasku sreskih komiteta, str.6, Titograd, 25.septembar 1955, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 106/55.

¹¹¹⁸ „Glavno je izvojevano“, *Pobjeda*, br. 8, 6. januar 1945, str. 1.

Preko političkih parola na mitinzima, i davanja imena raznim objektima ili institucijama, *Bratstvo i jedinstvo* postaje i jedan od simbola nove zajednice.

U crnogorskoj političkoj tradiciji, Komunistička partija ovim idealom, obnavlja kategorije o vjerskoj i nacionalnoj toleranciji, koje nisu bile u prvom planu nakon 1918. godine. Ovo pitanje je jako važno u sredinama sa izmješanom vjerskom i nacionalnom strukturom. Nasljeđe drugog svjetskog rata i počinjeni zločini, dodatno su usložili međukonfesionalne odnose u Crnoj Gori. Zbog toga je funkcija ideala bratstva i jedinstva u Crnoj Gori mnogo složenija. Od njega se očekivalo da pacifizuje antagonizme iz prošlosti i u okviru socijalističke države afirmiše vrijednosti novog društva. Komunistička partija prepoznaje problem narušene vjerske i nacionalne tolerancije u mješovitim sredinama. Zbog toga politički vrh svaki sukob koji u pozadini može da ima neki vjerski karakter doživljava i tumači isključivo kao političko pitanje.

IDEAL RADA

Rad i pravo na rad u crnogorskom posleratnom društvu doživljava se kao osnovno ljudsko pravo iz koga proizilaze sva ostala prava pojedinca. Odnos prema radu tumači se kao jedna od tekovina NOB-a i revolucije. Revoluciju započetu protiv fašizma u mirnodopskim uslovima trebalo je nastaviti pošto se očekuje da „*heroji rata treba da postanu heroji rada*“.¹¹¹⁹ Ključni detalj u afirmisanju ideala rada je njegovo povezivanje sa razvojem socijalističke države. U novim okolnostima, novom socijalističkom društvu, rad dobija novu ulogu i funkciju. Iz Centralnog komiteta KPJ objašnjavaju da rad u novoj državi više nije „*nužno zlo ili sramota već neophodna potreba i ponos*“. „*Rad je u novoj državi dobio novu ulogu, on spaja radnike i seljake i narodnu inteligenciju u jedan nesavladivi front*“.¹¹²⁰ Rad i odnos prema radu je glavna pokretačka snaga koja umjesto da djeluje, spaja sve društvene grupe. „*Rad postaje ideal našeg čovjeka, jer je to oslobođeni rad, rad za izgradnju novog ekonomskog i društvenog uređenja, rad stavljen u službu naroda*“.¹¹²¹ Odnos prema radu na taj način pozicionira se kao izraz

¹¹¹⁹ „Sandžak u obnovi“, *Pobjeda*, br. 27, 13. jul 1946, str. 6.

¹¹²⁰ Proglas Centralnog komiteta KPJ za prvi maj 1946. godine, *Pobjeda*, br. 17, 1 maj 1946, str. 1.

¹¹²¹ Vaspitni značaj omladinske pruge Šamac-Sarajevo, *Pobjeda*, br. 86, 15 novembar 1947, str. 6.

novih društvenih promjena. Umjesto obaveze rad postaje pokretačka snaga, izraz pozitivnih promjena koje su posljedica socijalističkog društvenog razvoja.

Ideal rada preuzet je iz tradicije Sovjetskog Saveza i njegova osnovna društvena funkcija je povećanje proizvodnje i produktivnosti koja u konačnom treba da dovede do pravedne raspodjele dohotka kako bi se poboljšao materijalni i kulturni položaj trudbenika i učvrstila socijalistička država.¹¹²² Oblikovanje ovog ideala započeto je u aprilu 1929. godine na XVI kongresu Boljševičke partije kada se usvaja proglas o socijalističkom takmičenju trudbenika.¹¹²³ Model se oslanja na precizno utvrđen plan proizvodnje koji radnici treba da ostvare i u međusobnom takmičenju premaše. Vremenom će se iz ovog takmičenja razviti i takozvani *Stahanovski pokret* po imenu njegovog začetnika Alekseja Stahanova rudara iz Donbasa koji je 31. avgusta 1935. godine za jednu smjenu iskopao 102 tone uglja čime je prebacio normu za 14 puta. Na tradiciji Stahanovskog pokreta i u Jugoslaviji se pojavljuju udarnici koji se bore sa radnim normama, a prvi među njima biće rudar iz Breze Alija Sirotanović. Jugoslovenski radnici u Sirotanoviću dobijaju uzora, sopstvenog *Stahanovca* koji prebacuje norme, poboljšava produktivnost i kroz rad stvara novog socijalističkog čovjeka. Rudar iz Breze obećao je da će iskopati više rude i od samog Stahanova. Samo dan nakon svog obećanja, to je i učinio. 24. jula 1949. godine prebacio je normu za 215% i iskopao 152 tone rude, čime je za 50 tona srušio rekord sovjetskog rudara.

Primjer rudara Stahanova, a kasnije i Sirotanovića iz rudnika Breza postaju motiv za afirmisanje ideala rada u Crnoj Gori. U medijima počinje isticanje svih radnika koji postižu izuzetne rezultate u produktivnosti a takođe se ističu i udarnici i takozvani inovatori. Rudari iz rudnika olova i cinka Šuplja stijena u blizini Pljevalja preko medija su odmah nakon otvaranja rudnika poručili da će i oni svojim radom pokazati kako se ruše norme i da će brzo „i oni dati svog Sirotanovića“. Radnici Šuplje stijene preko dana marljivo rade a uveče čitajući *Borbu* preko koje se upoznaju sa uspjesima rudara iz Brezne Abdurahmana Babajića koji je dao obećanje drugu Titu da će sa svojom brigadom u smjeni iskopati 1000 tona uglja. Babajić je to obećanje ispunio a njegov podvig inspiriše i pljevaljske rudare koji „*gledaju u budućnost u dan kada će povesti*

¹¹²² M. I. Kalinjin, *O komunističkom vaspitanju*, Beograd, 1946, str. 34.

¹¹²³ *Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika*, Beograd, 1948, str. 353.

bitku protiv ogromnih naslaga olova i cinka“. Rudari daju i obećanje da će i oni „*dati svoga Sirotanovića i Babaića*“.¹¹²⁴ U martu 1946. godine Pobjeda piše o radniku iz Trešnjeva kod Kolašina koji se „*u poletu opšteg rada*“ takmiči sam sa sobom. Čitajući poruku Josipa Broza o potrebi takmičenja radnik Krsto Perović javno obećava da će za vrijeme takmičenja dobrovoljno raditi 20 udarničkih dana i da će za to vrijeme napraviti 10 motika, skovati 100 srpova, popraviti 10 raonika i napraviti još na desetine poljoprivrednih alatki.¹¹²⁵ Objašnjava se da „*raditi Stahanovski*“ ne znači samo raditi ubrzano već u radu pronaći smisao i suštinu. U radu treba pronaći nešto novo, i na taj način povećati produktivnost, kvalitet, dobru organizaciju kako bi se stvorile mogućnosti za prevazilaženje postavljenih normi.¹¹²⁶ Sličan primjer posvećenog radnika, graditelja socijalizma, kako ga predstavlja *Pobjeda* pojavljuje su Beranama. To je primjer Milije Zečevića, petostrukog udarnika i nosioca dva ordena rada. Milija je učestvoao u svim značajnijim radnim akcijama u regionu i svojoj sredini i uvijek u tom radu bio „*najbolji među najboljima*“. Upravo takav čovjek je kako nam zaključuje autor teksta „*primjer kako treba raditi i voljeti svoj narod*“.¹¹²⁷ Slični su primjeri na izgradnji puta Rožaje-Berane. Kako list prenosi, u svom zanosu i radnom elanu radnici poručuju da im u izgradnji puta nijesu ni potrebne mine i eksploziv već su ima dovoljni njihovi mišići za izgradnju puta. U tekstu se objašnjava da za omladinske brigade koje rade na toj dionici nema prepreka. I pored ogromne vrućine oni ne prestaju sa radom, čine to bez odmora a kako list prenosi i sam komandir je zabrinut zbog tako velikog rada i upozorava ih da malo manje rade. Međutim ta upozorenja, ne dolaze do njih, „*jer umora nema niti on dolazi do njih*“. U pomoć dolaze i inženjeri koji minama žele da olakšaju proboj dionice ali ni to nije potrebno ovim ljudima, poručuju inženjerima: „*ne trebaju nam mine, naše mišice su jače*“.¹¹²⁸ Sličnu poruku nosi i priča o Momčilu Živanoviću koji je nakon uključivanja u radne akcije od čobana postao uzorni radnik i udarnik. *Omladinski pokret* prenosi njegovu priču u kojoj on saopštava da iako je mogao nakon prve radne akcije da ide kući, on se ponovo javio na gradilište. Njegova životna želja je bila da postane tunelski radnik, da učestvuje u akcijama u kojima „*mašinska energija*

¹¹²⁴ Vlado Gojnić, „I mi ćemo dati svoga Sirotanovića“, *Omladinski pokret*, br. 45, 26 oktobar 1949, str. 1.

¹¹²⁵ Radnik Krsto Perović iz Trešnjeva sam se takmiči, *Pobjeda*, br. 11, 17. mart 1946, str. 4.

¹¹²⁶ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12 april 1945, str. 3.

¹¹²⁷ Miodrag Đukić, „Radim jer volim svoj Narod, Partiju i Tita“, *Pobjeda*, br. 213, 7. septembar 1948, str. 3.

¹¹²⁸ Ne trebaju nam mine, naše mišice su jače, *Omladinski pokret*, br. 23, 1 avgust 1946, str. 5.

sjedinjena sa fizičkom snagom i znanjem ljudi, lomi i probija brda“. Cijeli tekst predstavlja apoteozu radu u kojoj Živanović, budući tunelski radnik objašnjava da mu ništa teško ne pada na putu da postane tunelski radnik. Kako ne bi bilo nedoumice, on i objašnjava da je tako nešto moguće samo marljivim radom i „*ličnim uzdizanjem uz čitanje ruskih književnika*“. Zbog toga njemu i „*herojski lik Pavla Koročagina*“ služi kao podstrek i nadahnuće za još naporniji rad, ali i riječi Tokareva upućene Sovjetskim radnicima: „*pet puta umri, ali pruga mora biti sagrađena*“. Upravo te riječi, kako tvrdi Živanović služe mu kao inspiracija u teškim trenutcima, nakon čega „*još većom snagom probijam naprijed*“.¹¹²⁹ Slično je i iskustvo Svetozara Zlatičanina koji je 1946. godine da radi u Radoju Dakiću i odmah shvatio da će u tom kolektivu „*naći najbolje drugove*“. Marljivim i udarničkim radom, ovaj mladić je stalno napredovao i ubrzo stigao do zvanja majstora. Nastavio je sa predanim radom, svakodnevno obarao radne norme i vrlo brzo se obučio za rad na čak tri mašine. Svojim radom bio je primjer i drugimmlađim radnicima koji su kasnije dolazili u fabriku.¹¹³⁰ Člancima i reportažama o udarništvu, pregalaštvu, požrtvovanosti i uticaju rada na društvene odnose stvara se slika u kojoj je privrženost radu osnovna životna potreba svakog pojedinca. Ide se i korak dalje pa se rad, kao tekovina socijalističkog društva predstavlja kao sredstvo za oslobađanje čovjeka. Istovremeno se pravi komparacija sa prethodnim sistemom ili nekim kapitalističkim sistemima u inostranstvu u kojima se rad predstavlja kao obaveza, teret i način da kapitalisti eksploatišu radnike. Ističu se primjeri dobrovoljnog rada, velikog odziva i veličanstvenih rezultata postignutih u obnovi zemlje. Prenose se izvještaji iz crnogorskih gradova u kojima su na stotine i hiljade ljudi učestvuju u dobrovoljnom radu „*od jutra do mraka*“. Kako bi postignuti rezultati bili što upečatljiviji navode se statistički podaci o hektarima uzoranih njiva, tonama posađenog sjemena, iskopanog i kilometrima obnovljenih puteva uz neizostavno navođenje broja besplatnih radnih sati utošenih za ovaj posao.¹¹³¹

Ideal rada dobija i svoje institucionalno određenje a država ga sistemski legitimise usvajanjem zakona o Ordenu rada, koji je bio jedan od prvih usvojenih

¹¹²⁹ Likovi graditelja pruge-Momčilo Živanović-zamjenik komandanta prve minerske, *Omladinski pokret*, br. 14, 6 april 1948, str. 5.

¹¹³⁰ Mladi Majstor Svetozar Zlatičanin radi na tri mašine, *Omladinski pokret*, br. 35, 24 avgust 1949, str. 1.

¹¹³¹ Udarničkim radom narod Crne Gore obnavlja svoju zemlju, *Pobjeda*, 1. April 1945, br.20, str 4.

posleratnih zakona. Prema odredbama zakona, priznanje koje se dodjeljivalo za izuzetne rezultate ostvarene u radu imao je tri reda i dodjeljivao se za: „*radni heroizam, naučne i tehničke pronalaskе i za lične i kolektivne uspјehe u stvaralačkom radu na obnovi zemlje*“.¹¹³² Odnos prema radu trebalo je dodatno gradirati, zbog čega se uvodi još jedno priznanje za izuzetne rezultate u radu, uvodi se nova kategorija radnika – udarnici. To su bili radnici koji su u kontinuitetu ostvarivali i prebacivali predviđene radne norme. Odnosno radnici koji kroz udarništvo pokazuju ljubav i posvećenost prema radu i zajednici u kojoj stvaraju. Udarnik je bio svaki radnik koji najmanje tri mjeseca premašuje radnu normu i proizvodne zadatke za 5% a da bi zadržao titulu udarnike, ove rezultate morao je da ponavlja u kontinuitetu. Udarnik je po ovim mjerilima morao biti primjer ostalim radnicima i po disciplini i primjernom vladanju. Osim same titule radnika udarnici, svi oni koji u kontinuitetu prebacuju normu mogli su očekivati i izvjesno društveno priznanje. Radni kolektivi bili su obavezni da promovišu i ističu svoje udarnike. Njihove slike i biografije postavljaju se na istaknutim mjestima i pojavljuju u zidnim novinama i oglasnim tablama kolektiva. Udarnici su mogli očekivati i nagrade za svoj posvećen rad pa su oni bili prvi na listama za materijalnu pomoć, odlaske na liječenje, ljetovanje ili školovanje.¹¹³³

Fizički rad postao je najcjenjenija kategorija, jer potreba za većom produktivnošću nema cijenu i ona se ne može platiti. Za „*samopregoran rad*” dobija se udarničko zvanje a u sistem takmičenja 1946. godine bilo je uključeno 60% radnika i službenika. Radni uspjeh više se cijeni ukoliko je ostvaren u teškim uslovima. Zbog toga se za odlikovanja predlažu samo pojedinci i brigade koje su radile u teškim uslovima i na teškom terenu i koje su i pored toga uvijek prebacivale normu. Obrazloženje predloga za odlikovanje približava nam koje se vrijednosti cijene i šta je komunistima važno kada žele da istaknu vrijednosti ideala rada. Kao afirmativne vrijednosti koje preporučuju određenog pojedinca za odlikovanje navodi se da je radio na „*tvrdom terenu, pod vrlo teškim uslovima, da je bio disciplinovan, pohvaljen od odbora Narodnog fronta, da je prebacivao zadatak normu, pristajao na besplatan rad u korist omladinske pruge,*

¹¹³² Zakon o uvođenju „Ordena rada“, *Službeni list DFJ*, 28/1945; Branko Petranović Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematskazbirka dokumenata*, Beograd, 1988, str.133.

¹¹³³ Kako se postaje udarnik, *Pobjeda*, br. 11, 17. mart 1946, str. 4.

čuvao alat i pokazivao inicijativnost“.¹¹³⁴ Kroz sistem nagrađivanja, odnosno odlikovanja možemo zaključiti da je pojedinačan rad u funkciji kolektiva bio najcjenjenija kategorija na izgradnji omladinske pruge. Vrijednuje se i cijeni težak i naporan rad, besplatan rad u korist pruge i prebacivanje norme, što sve zajedno pokazuje kako se zamišljaju najvažnije vrijednosti ideala rada.

Još preciznija i određenija institucionalizacija ideala rada dešava se u drugoj polovini 1949. godine kada se nizom uredbi uvodi takozvano normiranje rada. Republička komisija za radne norme Crne Gore na osnovu saveznih uredbi uvodi pravilo po kome se plate određuju na osnovu radnog učinka. Uvođenje normi objašnjava se potrebom „diferencijacije i nagrađivanja prema količini i kakvoći rada“. Pokušavaju se nagraditi radnici koji se svojom aktivnošću izdvajaju i svojim radom doprinose zajednici. Na ovaj način kod radnika se pokušava povećati zainteresovanost za rad i povećanje efekata rada. „Povećanje produktivnosti stvara više materijalnih sredstava čime se povećava realna radnička nadnica, odnosno kupovna moć i povećanje životnog standarda naših trudbenika“. Očekuju se još bolji rezultati u procesima „socijalističkog takmičenja, nagrađivanja udarnika, inovatora i racionalizatora“.¹¹³⁵

Poseban segment u afirmisanju ideala rada su takozvana radna takmičenja. To je bio jedan od najčešćih oblika masovnog rada za vrijeme obnove zemlje. Radno takmičenje u najkraćem bi se moglo objasniti kao poziv određenog kolektiva iz jednog grada ili sektora proizvodnje, sličnom kolektivu iz druge sredine za takmičenje. Pobjednik je onaj ko ostvari bolje rezultate a nagrada javno priznanje. Tokom 1946. godine radno takmičenje postalo je masovan pokret pa se procjenjuje da je čak 60% svih radnika i službenika u Jugoslaviji bilo uključeno u neku vrstu radnog takmičenja. Čak i najmanji povod se koristio da se u radnim kolektivima organizuju takmičenja koja afirmišu rad i obnovu zemlje. Pored boljih proizvodnih rezultata, takmičenje je bilo povod i za različite oblike udarništva u svim državnim preduzećima, sklapanje kolektivnih ugovora, uštedu materijala i stvaranje boljih uslova za rad, jačanje sindikalne organizacije i oživljavanje kulturno-prosvjetnog rada preko čitaonica kurseva

¹¹³⁴ Obrazloženje u vezi davanja prijedloga za odlikovanje frontovskih brigada na pruži Nikšić-Titograd, Nikšić, 17 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

¹¹³⁵ Izvještaj Republičke komisije za radne norme o uvođenju normi u crnogorske kolektive, Titograd, 10 novembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/49.

i predavanja. Takmičenja koja se najčešće organizuju uoči nekih značajnijih datuma bila su stalna pojava u crnogorskoj privredi. Ona se nisu odnosila samo na konkretne zadatke obnove već i na sve druge segmente društvenih djelatnosti. Lokalni odbori Narodnog fronta pozivali su kolege iz ostalih gradova na takmičenja o: pravilnim primjenama određenih Vladinih uredbi, snabdijevanju stanovništva, pripremi građevinskog materijala, opravci puteva, sijanju novih neobrađenih poljoprivrednih površina i sl.¹¹³⁶

Specifičan oblik radnog aktivizma bio je dobrovoljni rad u okviru radnih akcija. Radne akcije neposredno nakon oslobođenja bile su jedan od osnovnih izvora radne snage pošto je u uslovima oskudice i međunarodne izolacije to bio jedini način obnove zemlje.¹¹³⁷ Omladinske akcije planirane su tako da budu manifestacija političkog jedinstva omladine i izvor novog kadra za partiju. Na radnim akcijama ideolozi dokazuju da rad stvara bolje ljude. Udarnici nakon radnih akcija, postaju „*svjesniji, smjeliji, više uvjereni u svoju snagu*“ a kod svakog učesnika jasnije se „*ispoljava*“ njihova ličnost i ljudski lik.¹¹³⁸

Vrlo cijenjena osobina u procesu afirmisanja ideala rada je podsticanje novih izuma koji su imali za cilj jednostavniju i jeftiniju proizvodnju kao i olakšavanje uslova rada. Takvi pojedinci dobili su i poseban naziv – *racionalizatori* i za svoje aktivnosti bili su nagrađivani. Posebnom uredbom Saveza sindikata Jugoslavije svaki „*racionalizatorski izum*“ nagrađivan je određenom novčanom nagradom. U prvim godinama nakon oslobođenja u Crnoj Gori, ističu se primjeri Toma Lompara sa Cetinja koji je izvršio dopunu svjećica na automobilu čime se, kako se tvrdi, izbjegava zaustavljanje vozila za promjenu svjećica jer se one automatski čiste u pokretu. Blažo Milašević sa Cetinja od starih automobilskih djelova napravio cirkular za sječenje drva. Aleksandar Todorović u brodogradilištu Bijela napravio je vitlo koje prilikom izvlačenja brodova na kopno zamjenjuje 30 radnika. Mašinista Ivan Harlask u Bijelom Polju preuredio je kotao za grijanje i podesio ga za loženje samo na piljevinu čime je napravio

¹¹³⁶ Za uspješnije izvršenje planskih zadataka, *Pobjeda*, br.48, 26 februar 1948, str. 1 .

¹¹³⁷ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988-knjiga treća 1945-1988*, Beograd, 1988, str. 86.

¹¹³⁸ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini-govori i članci*, Beograd, 1948, str. 45.

ogromne uštede.¹¹³⁹ Slični su i primjeri Muhameda Mulovića iz Pljevalja koji je svojim „izumom instalatora vodovoda“ omogućio dovodenje tople vode u bolnicu. Na sličan način afirmišu se i radnici koji svojim zalaganjem omogućavaju što duži rad proizvodnih mašina. Mašinski radnik iz Pljevalja Vladimir Kubal dobija javno priznanje jer mašine koje on održava su „iskorištene maksimalno i rade punom parom čak 23 sata dnevno“.¹¹⁴⁰

Odnos prema radu u socijalističkom društvu često se upoređuje sa prošlošću kada je, kako se tumači, rad „bio teret za široke narodne mase i kada su plodove rada otimali drugi“. Objašnjava se da je čovjek nekada od rada dobijao samo onoliko koliko mu je bilo neophodno za preživljavanje. U takvim uslovima nije se ni moglo očekivati razvijanje „ljubavi prema radu“ jer od takvog rada koristi nije imao ni pojedinac ni društvo.¹¹⁴¹ Navode se primjeri kako je nekada u bivšoj Jugoslaviji bilo teško doći do majstorskog zvanja. Objavljuju se priče radnika koji su šegrtovali u bivšem sistemu i koji prenose kako je sad puno lakše jer nekada o šegrtima niko nije vodio računa. Tvrde da je nekada bilo najvažnije koliko novca imaš u džepu, jer je, diploma morala da se plati a novac da završi u „džepu kod majstora, kod sreskog načelnika i po nekog iz ispitne komisije“. Po njihovim kazivanjima nekada je šegrt bio osuđen da bude vječiti sluga. Sada je sve drugačije, država brine o školovanju i obrazovanju majstora. „Šegrt više nije prezren i ponižen do skota, danas je on učenik, čovjek socijalizma o kome brinu svi“.¹¹⁴² Kroz ove primjere želi se poručiti da je u socijalističkom društvu, odnos prema radu dobio novu dimenziju. „Slobodna država koju izgrađuje narod“, stvorila okolnosti u kojoj od rada korist imaju i društvo i pojedinac. Samo u socijalističkom društvu imamo pojavu da radnici rade preko norme, da rade više nego što mogu jer su razumjeli da se „samo radom mogu stvoriti uslovi za bolji život“, samo u socijalizmu se može stvoriti ljubav prema radu. „Ljubav prema radu, treba da bude tako velika kao ljubav puškomitraljesca za svoj mitraljez koga svaki dan čisti, čuva i pazi kao samog sebe, da ne bi dobio zastoje u borbi, da bi mogao njime uništiti više neprijatelja. Ili voljeti rad,

¹¹³⁹ Pregled racionalizatorskih izuma i imena racionalizatora, Titograd, 6 maj 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 68/50.

¹¹⁴⁰ S. Lalović, „Vladimir Kubal i Muhamed Mulović istaknuti borci za ostvarenje planskih zadataka“, *Pobjeda*, br. 14, 17 januar 1948, str. 3.

¹¹⁴¹ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12 april 1945, str. 3.

¹¹⁴² Jovan Savović, „Diploma će nam biti još veći podtrep za rad“, *Pobjeda*, br. 306, 23 decembar 1948, str. 3.

tako kao što majka voli razboj na kome tka tkaninu za svog voljenog sina ili ćerku".¹¹⁴³ Nova društvena funkcija rada, upoređuje se sa prethodnim sistemima u kojima je buržuasko društvo eksploatisalo radnika na račun bogaćenja kapitalista. U socijalističkom društvu po tom principu važe druga pravila, rad i visoka produktivnost služe isključivo za poboljšanje materijalnog i kulturnog položaja radnika. Ideal rada odlično se uklopio u glavni zadatak novih vlasti-obnovu zemlje jer je ideologija kombinovana sa masovnim i jeftinim radom. Osim ekonomske, odnosno materijalne strane, ideal rada u socijalizmu ima snažan otisak ideološkog procesa da se kroz rad stvara bolji čovjek-čovjek socijalizma. Zato je odlazak u fabriku, rudnik, njivu ili radnu akciju put u kvalitetniju nadogradnju ličnosti a radna mjesta postaju „kovačnice novih ljudi“ zbog čega je i cijela zemlja „kovačnica masa i masa novih ljudi“. ¹¹⁴⁴

Veoma bitan segment u procesu afirmisanja ideala rada je i njegova promocija u medijima. Primjeri udarništva, poštovanja i visokih normi često se pojavljuju u štampanim medijima. Najinteresantniji su primjeri poštovanosti radnika, postignutim rezultatima ali i procesima emancipacije od običnog seljaka do visoko-kvalifikovanog radnika što je u socijalističkom društvu jedna od najcjenjenijih kategorija. U štampanim medijima takvi slučajevi dobijaju veliki prostor a autori takvih članaka često se i nekritički odnose prema takvim uspjesima. U crnogorskim medijima, poređenja socijalističkih i kapitalističkih odnosa ne ograničavaju se samo na prošlost. Konstantno se upoređuju socijalistički i kapitalistički društveni sistem i analizira njihov odnos prema radu. Dok se sa jedne strane potpuno nekritički govori o uspjesima socijalističkog društvenog razvoja, odnos prema radu u kapitalističkim zemljama predstavlja se kao pitanje izrabljivanja radne snage. Tako u nekoliko članaka u kojima se govori o mladima u Sjedinjenim Dravama ističe da mladi u toj zemlji uopšte ne mogu da pronađu posao. Generacije mladih koje traže posao u Americi na stranicama *Omladinskog pokreta* predstavlja se kao „generacija suvišnih ljudi“. Navodi se da „nezaposlenost, teško stanje i demobilisanost američke omladine ne mogu da prikriju ni američke novine“. Prenose se oglasi iz američkih novina u kojima se mladi javljaju na različite poslove koje ponekad i nemaju veze sa njihovim kvalifikacijama. Ti oglasi po tumačenju

¹¹⁴³ Iko Mirković, „Radimo još bolje“, *Omladinski pokret*, br. 9, 12 april 1945, str. 3.

¹¹⁴⁴ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruzi“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini-govori i članci*, Beograd, 1948, str. 45.

Omladinskog rada, predstavljaju potvrdu teze da su mladi „*prepuni gorčine i razočarenja*“. Navedeni stavovi su dovoljni autoru analize da kaže da sve što se pojavljuje u američkim medijima pokazuje da „*se osjeća nepovjerenje u sjutrašnjicu jer milioni Amerikanaca žive u strahu za svoju sudbinu*“.¹¹⁴⁵ Slične stavove mediji prenose pozivajući se na neke izvještaje iz Francuske. Po tim izvorima, Francuski narod je nezadovoljan kapitalističkim odnosima a radnici suočeni sa lošim uslovima rada, sve manjim platama i sve većim rastom cijena. Tvrdi se da je nezaposlenih sve više, nezadovoljstvo sve izraženije i da se zbog toga francuski radnici zbog toga „*ne žele više biti robovi domaćeg i stranog kapitala*“.¹¹⁴⁶

U procesu afirmisanja ideala rada stvoren je cijeli niz ideoloških simbola koji su približavali njegove vrijednosti i sugerisali na značaj rada u socijalističkom društvu. Simbolika se zasniva na tezi da rad donosi prosperitet i pomaže u takozvanoj unutrašnjoj izgradnji pojedinca. najvažniji simbol ideala rada bila je proslava prvog maja-međunarodnog praznika rada. Praznik rada bio je prilika da se stanovništvu prikažu svi rezultati postignuti u prethodnom periodu. To su bili rezultati ostvareni u realizaciji Petogodišnjeg plana, obnovi zemlje, industrijskim i poljoprivrednim rastom i drugi rezultati koji treba da pokažu kako se država ubrzano ekonomski razvija.¹¹⁴⁷ Obilježavanje praznika rada u Crnoj Gore proslavljalo se masovnim okupljanjima i povorkama u kojima je bilo i preko 10 000 ljudi. Osim masovnih okupljanja svečani karakter i isticanje ostvarenih rezultata obilježavalo se organizovanjem koncerata, pozorišnih predstava, smotrama kulturno-umjetničkih društava i masovnim izletima. Simbolika ideala rada približavala se stanovništvu upotrebom zastava, parola, slika a za svaku proslavu pripremali su se i posebni plakati i značke.¹¹⁴⁸ Prvi maj je često bio i prilika za otvaranje novih objekata i pogona za proizvodnju koji su najčešće obnavljani u okviru prvomajskih takmičenja mladih.¹¹⁴⁹ Simboliku ideala rada afirmisale su i parole koje su se pojavljivale prilikom obilježavanja značajnijih datuma i prilikom organizacije različitih manifestacija i skupova. Nazivi parola detaljno su pripremani i putem direktiva stizali su uglavnom iz Centralnog komiteta KPJ. Neke od parola koje afirmišu ideal rada

¹¹⁴⁵ G. Edwards, „Položaj i borba omladine u SAD“, *Omladinski pokret*, br. 35, 31 avgust 1947, str. 8.

¹¹⁴⁶ Mladi Francuzi neće da budu robovi, *Omladinski pokret*, br. 11, 20 mart 1949, str. 4.

¹¹⁴⁷ Plan proslave prvog maja, Beograd, 8. mart 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹¹⁴⁸ Plan proslave prvog maja u Titogradu, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 73/50.

¹¹⁴⁹ Proslave prvog maja u crnogorskim gradovima, *Pobjeda*, br. 25, 6 maj 1945, str. 4.

su: *Ne žalimo napora u radu na izvršenju petogodišnjeg plana jer samo vlastitim snagama možemo izgraditi sopstvenu ljepšu budućnost; Živjele radne brigade, nesebični pregaoci u izgradnji zemlje; Živjela radnička klasa Jugoslavije, prvoborac u ostvarivanju Petoljetke i izgradnje socijalizma; Živjela slavna omladina čiji radni podvizi zadivljuju cijeli svijet; Živjele omladinske brigade koje svjedoče o neviđenom radnom heroizmu i visokom patriotizmu omladine; Živjeli graditelji omladinske pruge Nikšić-Titograd; Borimo se za realne norme, za povećanje produktivnosti rada; Povećajmo radnu disciplinu.*¹¹⁵⁰

IDEAL NOVIH DRUŠTVENIH SNAGA

Temeljne ideološke vrijednosti Komunističke partije u Crnoj Gori utemeljene su na vrijednostima Narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Jedna od tekovina tih tradicija je novi pristup prema nekim društvenim kategorijama koje su u prošlosti bile marginalizovane. Zahvaljujući ulozi koju su imali tokom oslobodilačkog rata, Komunistička partija u novoj državi želi da promjeni odnos društva prema mladima i ženama. Umjesto na marginama društvenog života kao u prošlosti, socijalizam za mlade i žene predviđa mjesto u prvim redovima društvenog razvoja. Omladini je namjenjena uloga „*bedema u odbrani velikih tekovina revolucije*“ i najaktivnije društvene zajednice koja će te iste tekovine razvijati.¹¹⁵¹ Žena u novom, socijalističkom društvu, izlazi iz sjenke i dobija novu ulogu pošto komunisti imaju cilj da ženu „*mobilišu na novim političkim, privrednim i socijalnim zadacima*“.¹¹⁵² Redefinisanjem njihove društvene uloge, Komunistička partija od novih društvenih snaga očekuje podršku i saradnju u procesu stvaranja socijalističkog društva u Crnoj Gori.

¹¹⁵⁰ Direktiva CK KPJ Pokrajinskom komitetu KPCG o prvomajskim parolama, Beograd, 20 april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹¹⁵¹ Edvard Kardelj, „Balkanskoj omladini“, Govor na prvom kongresu Antifašističke omladine Balkana, *Omladini-govori i članci*, Beograd, 1948, str. 21.

¹¹⁵² Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918-1988 tematska zbirka dokumenata*, „CKKPJ – Centralnim i Pokrajinskim komitetima-23. oktobar 1945“, Beograd, 1988, str.875.

Mladi

Uvjereni da je socijalizam najsavršeniji društveni sistem i da će trajati vječno, Komunisti među mladima vide jednu od najvažnijih društvenih kategorija za ostvarenje svojih ideoloških ciljeva. Partija u njima vidi nasljednike socijalističkih tradicija zbog čega vaspitanje i širenje sopstvene ideologije među ovom populacijom smatra jednim od svojih prioritetnih zadataka. Mladi su trebali da nastave revolucionarne tradicije svojih prethodnika i nastave da unaprijeđuju proces izgradnje socijalizma. To znači prihvatanje ideje socijalizma, podređivanje ličnih-interesima zajednice, žrtvovanje i predanost tekovinama revolucije. Usmjeravanje mladih prema ideološkim vrijednostima socijalizma biće centralno pitanje odnosa Partije prema ovoj socijalnoj grupi. Različitim mehanizmima, Partija će pokušati da „*podiže političku svijest i razvija metode socijalističke demokratije*“ kako bi mladi na svim poljima učestvovali u procesu stvaranja socijalističkog društva. U konačnom, takav pristup trebalo je da donese „*razvoj revolucionarne svijest kod mladih i njenu spremnost da brani nezavisnost zemlje i čuva tekovine Narodne revolucije*“.¹¹⁵³ Osim komunističke partije, na zadacima ideološkog vaspitanja mladih uključuju se i masovne organizacije, škola, porodica i razne druge institucije koje imaju jasan zadatak: da stvore novu generaciju mladih, koja će „*još smjelije i prodornije, ponijeti Titovu zastavu narodne slobode i bratstva naroda*“.¹¹⁵⁴

Bez obzira što su očekivanja Komunističke partije od mladih usmjerena na njihovo „*ideološko uzdizanje*“ i njihovu pripremu da budu nasljednici aktuelnih političkih elita, neposredno nakon oslobođenja partijski planovi za njih bili su mnogo konkretniji. Saniranje ratnih posljedica i obnova porušene zemlje biće prvi zadatak koji će partijsko rukovodstvo staviti pred mlade. Očekivanja od mladih u novoj socijalističkoj državi definiše Josip Broz, još krajem 1944. godine. Tito poručuje: „*pred vama stoji zadatak izgradnje naše razorene zemlje. Kao što smo se 1941. u nejednakoj borbi oslonili na omladinu i nismo pogriješili, tako se i sada oslanjamo na omladinu i*

¹¹⁵³ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹¹⁵⁴ Milovan Đilas, „Veličina i herojstvo omladine na pruži“, *Borba*, 8. oktobar 1946; *Omladini-govori i članci*, Beograd, 1948, str. 44.

uvjeren sam da ćemo uspjeti“.¹¹⁵⁵ I kasnije u svojim govorima, Broz poziva omladinu da se uključi u „*obnovu zemlje i podizanje privrede, čime bi se stvorili temelji za buduće blagostanje u državi*“.¹¹⁵⁶ Pozivi Jugoslovenskog predsjednika bili su i jedna vrsta uputstva za republička partijska rukovodstva, pošto crnogorsko rukovodstvo samo nekoliko mjeseci kasnije konstatuje značajno učešće mladih u poslovima obnove. Prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori, Blažo Jovanović tvrdi da su mladi sa oduševljenjem prihvatili učešće u obnovi zemlje i da se u takvom oduševljenju „*razvija utakmica ko će više i bolje uraditi dok udarništvo postaje masovna pojava*“.¹¹⁵⁷

Uporedo sa procesom uključivanja mladih u poslove obnove zemlje teče i proces njihovog ideološkog vaspitanja. Partija pokušava da objedini ta dva procesa, postepeno stvarajući uslove u kojima će mladi „*nastaviti revolucionarne tradicije i svojim radom doprinjeti izgradnji socijalizma*“.¹¹⁵⁸ Na to ukazuje i Josip Broz koji kaže da osim privrednih zadataka, treba razmišljati i o vaspitanju mladih. Ne sporeći značaj obnove zemlje, Broz ipak naglašava da je potrebno stvarati uslove „*da se vaspitavaju kadrovi koji će shvatiti duh našeg vremena*“.¹¹⁵⁹ Tito objašnjava da je uloga radnih akcija i mladih mnogo značajnija i da njihovo angažovanje ne znači samo izgradnju novih objekata, „*ovdje se stvara nešto mnogo više, ovde se kuju novi ljudi, prekaljuju se i izlaze novi ljudi sa novim pojmovima o radu*“.¹¹⁶⁰ Sugestije Josipa Broza kao da su bile povod da se definiše šta znači pojam „*novi mladi ljudi*“ koji on upotrebljava. Prvi korak u definisanju tih pojmova događa se na velikim radnim akcijama kada se prvi put govori o osobinama koje „*krase novog mladog čovjeka socijalističkog društva*“. Ove osobine u narednom periodu biće putokaz u oblikovanju novog mladog čovjeka socijalizma. Osnovne osobine tog novog mladog čovjeka su: „*jasnosti, perspektivnost, principijelnost, odlučnost, inicijativnost, snalažljivost, revolucionarni polet, urednost, tačnost, drugarstvo, samokritičnost, neustrašivost, ljubav prema domovini, mržnja*

¹¹⁵⁵ Josip Broz Tito, „Računamo na vas, da ćete biti svuda-gdje je najteže“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 27.

¹¹⁵⁶ Govor Josipa Broza na trećem kongresu Narodne omladine Jugoslavije, „Naš narod neće tuđe, ali naš narod je ponosan i nedaje svoje“, *Omladinski pokret*, br. 14, 16 maj 1946, str. 1.

¹¹⁵⁷ Blažo Jovanović, „Omladina crne gore u obnovi i izgradnji“, *Omladinski pokret*, br. 21, 11 jul 1946, str. 1.

¹¹⁵⁸ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹¹⁵⁹ Josip Broz Tito, „Doprinos izgradnji zemlje“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 34.

¹¹⁶⁰ Josip Broz Tito, „Povjerenje u omladinu“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 36.

prema neprijatelju, upornost i istrajnost do potpune pobjede".¹¹⁶¹ Definisanjem i javnim objavljivanjem, poželjnih osobina novog omladinca, Partija stavlja do znanja šta očekuje od mladih i kako po njenoj projekciji treba da izgleda omladina novog socijalističkog društva. Ta očekivanja potvrđena su i u partijskom programu u kome stoji da Partija želi da njeni mladi budu „*neumorni i nepokolebljivi graditelji socijalizma, da razvijaju ljubav i vjernost prema socijalističkoj otadžbini, da u njoj grade duh solidarnosti i saradnje, da se idejno politički uzdižu na osnovu nauke marksizma i lenjinizma*".¹¹⁶² Omladinske organizacije u Crnoj Gori prihvatile su te zadatke pa sa kongresa Narodne omladine poručuju da će „*odgajiti lik narodnog omladinca, politički zrelog, kulturnog i obrazovanog, fizički jakog, nepokolebljivog, odanog svojoj socijalističkoj otadžbini i Tebi našem velikom učitelju*".¹¹⁶³ Nešto kasnije, u opus osobina mladog čovjeka socijalističkog društva dodaju se i takozvani „*moralni kvaliteti mladog čovjeka*". Te osobine, koje kako vjeruje Komunistička partija, treba da posjeduje svaki mladi čovjek novog socijalističkog društva su: „*istinitost, tačnost u izvršavanju zadataka, samokritičnost, smjelost u preuzimanju i izvršavanju zadataka*".¹¹⁶⁴

Uloga mladih u obnovi zemlje bila je jako značajna pa svake godine po nekoliko desetina hiljada mladih iz Crne Gore učestvuje u tim poslovima. Ipak, nakon nekoliko godina, izgradnjom najznačajnijih infrastrukturnih projekata, njihovo angažovanje isključivo u obnovi zemlje postalo je ograničavajući faktor. Krajem 1949. godine Centralni komitet KPJ zaključuje da se rad sa mladima pretvorio u „*mobilizaciju radne snage*". Za njih je to neprihvatljivo zbog uloge koju je Partija opredjelila mladima u novom društvu. Smeta im nedovoljna angažovanost mladih i njihovo uključivanje u kulturi i fiskulturi.¹¹⁶⁵ Samo dvije nedelje nakon direktive iz Beograda Centralni komitet KPCG uz izvjesne dodatke prosljeđuje istu direktivu lokalnim partijskim organizacijama. Pozivajući se na preporuke iz CK KPJ ukazuje se na neadekvatan položaj mladih. Ponavljaju da su mladi uglavnom usmjeravani ka učešću u obnovi i izgradnji zemlje a da je zapostavljena njihova stvarna uloga u socijalističkom društvu,

¹¹⁶¹ Vaspitni značaj omladinske pruge Šamac-Sarajevo, *Pobjeda*, br. 86, 15 novembar 1947, str. 6.

¹¹⁶² Program Komunističke partije Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 181, 31 jul 1948, str. 6.

¹¹⁶³ Telegram drugu Titu, *Omladinski pokret*, br. 17, 24 april 1947, str. 1.

¹¹⁶⁴ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹¹⁶⁵ Direktiva CK KPJ prema CK KPCG, Beograd, 9. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 39/49.

zbog čega mladi „*ne vide perspektivu svog razvoja*“. Kao najozbiljniji problemi navode se loši uspjesi u školama, „*slab kvalitet znanja*“, nedovoljno uključivanje mladih u kulturne programe i okupljanje u fiskulturne organizacije.¹¹⁶⁶ Na neadekvatan odnos prema mladima ukazuje i Centralni komitet SKCG. Najznačajnije partijsko tijelo u Crnoj Gori zaključuje da se iz među omladinom „*samo crpi radna snaga a da se ništa nije učinjelo da među omladinom zaživi zabavni i politički rad*“. Takav pristup po njihovom mišljenju doveo je do niza negativnih pojava koje su u nekim slučajevima dovele i do „*neprijateljskog istupa mladih prema sistemu*“.¹¹⁶⁷

Bez obzira na izvjesne promjene u tumačenju položaja mladih, Komunistička partija ni jednog trenutka ne odustaje od principa da mladi treba da budu društvena grupa koja će najsnažnije podržavati vrijednosni sistem socijalističkog društva. Polazeći od načela da mladi treba da baštine revolucionarne tradicija i ideale socijalističkog društva, Partija dosljedno istrajava na potrebi ideološkog vaspitanja mladih. To objašnjavaju potrebom da ukoliko oni to ne urade, to će učiniti neke druge ideologije. „*Omladina brže i lakše poprima socijalistička svojstva nego odrasli, ali se za nju lijepe i razna sitnoburžoaska i nesocijalistička gledanja. Zbog toga je krupan i aktuelan zadatak posvetiti se ideološkom uzdizanju mladih kako bi se oni upoznali sa marksističkim pogledima i socijalističkim razvitkom*“.¹¹⁶⁸ Ideološko vaspitanje, odnosno razumijevanje osnovnih vrijednosti socijalističkog društva tako postaje preduslov za oblikovanje „*uzornog lika omladinca*“. Iz tog razloga i obaveza svakog „*omladinca Titove Jugoslavije da izučava teoriju marksizma i lenjinizma i da poznaje opšte puteve društvenog razvitka*“.¹¹⁶⁹ Blažo Jovanović u referatu na drugom kongresu SKCG ističe da vaspitavanje mladih ne može biti samo pitanje škole i porodice jer je to pitanje vaspitanja „*budućih graditelja socijalizma*“. Traži angažovanost cijelog društva i prepoznaje to pitanje kao „*prvorazredni problem naše socijalističke zajednice*“. Jovanović objašnjava da se kroz taj proces vaspitanja omladine treba stvoriti generacija

¹¹⁶⁶ Direktiva CK KPCG svim Sreskim komitetima KPCG, Cetinje, 24. decembar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 39/49.

¹¹⁶⁷ Zapisnik sa savjetovanja CK SKCG, Titograd, 20 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 60/50.

¹¹⁶⁸ Referat o aktuelnim zadacima SKCG druga Blaža Jovanovića na II kongresu SKCG održanog od 20-22 oktobra 1954, str. 46, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

¹¹⁶⁹ Veljko Vlahović, „Predavanje-Kakva treba da bude naša omladina“, *Omladinski pokret*, br. 37, 12 decembar 1946, str. 3.

„slobodnih i sposobnih koja će nastaviti izgradnju socijalizma“.¹¹⁷⁰ Ideološko-politički rad sa mladima, ili kako se on često naziva „komunističko vaspitanje“, uvijek je jedan od prioritetnih zadataka Komunističke partije prema mladima. Kao najozbiljniji izazovi u tom procesu u Komunističkoj partiji Crne Gore prepoznaju ostatke religioznih uticaja, slaba organizacija ideoloških predavanja i kurseva, loš i neadekvatan pristup mladima, nedisciplina i takozvani nedostatak kritičke oštine. U Partiji vjeruju da mladi treba više da se uključe u politički život i da uvijek budu informisani o svim političkim događajima. Sugerise se da se ideološki rad sa mladima pojača prilikom masovnih okupljanja zbog čega treba organizovati što više „novih i privlačnih formi za mlade“, kao što su igranke, izleti, fiskulturna takmičenja.¹¹⁷¹

Loš ili nedovoljan ideološki rad sa mladima, za Partiju predstavlja ozbiljan problem i takve pojave karakterišu se kao „slabosti u vaspitanju“. Osnovni razlog tih problema prepoznaje se u „nedovoljno intenzivnom ideološko-vaspitnom radu i uticaju na mlade“. Kao dodatni razlozi navodi se i nedovoljna saradnja partijskih organa sa porodicom, odnosno zapostavljanje uloge porodice u vaspitavanju mladih. Kao primjeri neprihvatljivog ponašanja kod mladih navode se „pojave nemorala, naručito u školama internatskog tipa“. Objašnjava se da u Titogradu tako ima 14 slučajeva u kojima su omladinke ostale u drugom stanju a takvih primjera ima i u drugim gradovima: Cetinju-6, Baru-6, Kolašinu-12, Nikšiću-4 slučaja. Kao škole u kojima se registruje najviše „nemoralnih stvari“ su škole internatskog tipa: Učiteljska škola u Nikšiću, škola za vaspitačice u Herceg Novom, ekonomski tehnikum u Titogradu i srednja muzička škola na Cetinju. Za Komunističku partiju te pojave su posljedica „otuđenja omladine od porodice“ koja po njima treba da vodi brigu o ovim problemima. Nedovoljan ideološki uticaj Komunističke partije sa jedne i izvjestan reakcionarni uticaj sa druge strane uzrok je još jednog oblika neprihvatljivog ponašanja. To su, kako ih partija naziva, pojave „religioznosti, frajerstva i primitivizma“. Pojava religioznosti među mladima objašnjava se nedovoljnim kulturno-prosvjetnim radom zbog čega se stvaraju uslovi da neki mladi imaju određene „religiozne predstave, vjeruju u snove, poštuju stare

¹¹⁷⁰ Referat o aktuelnim zadacima SKCG druga Blaža Jovanovića na II kongresu SKCG održanog od 20-22 oktobra 1954, str. 25, 46, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

¹¹⁷¹ Komunističko vaspitanje omladine je zadatak koji nam postavlja Partija i koji moramo izvršiti, *Omladinski pokret*, br. 33, 10 avgust 1949, str. 1.

praznike i sl“.¹¹⁷² Jedan od vidova neprimjerenog ponašanja mladih navodi se i igranje karata, koje je po nekim ocjenama uzelo je maha a ta pojava naručito je primjetna kod učenika i studenata tokom školskih odmora. Te pojave označene su kao „*negativne i antisocijalističke, jer je jasno da je od igre na kartama do kocke nije daleko*“.¹¹⁷³ Kao oblici neprihvatljivog ponašanja registruju se i pojave: „*pijančenja, nepristojne nošnje, odlazak u crkve, vjenčavanje pred popom, krštavanje i neuredno pohađanje predvojničke obuke*“.¹¹⁷⁴ Razloge za pojavu tih „*antisocijalističkih*“ ideja komunisti prepoznaju u više segmenata ali je jedan od onih koje posebno ističu, je uticaj stranog filma. Drugi Kongres SKCG zaključuje da „*najveća opasnost od bezbjednosti i vrlo lošeg uticaja na našu omladinu prijeti od gledanja pojedinih filmova, pogotovu onih iz inostranstva*“. Partija zaključuje da su njeni kapaciteti za borbu protiv uticaja filma ograničeni a da ne postoji dovoljno domaćih „*umjetničkih filmova*“, dok je sa druge strane kriterijum za odabir stranih filmova dosta slab.¹¹⁷⁵

Dio kritika upućenih mladima, često se odnosi i na njihovo navodno zapostavljanje obrazovanja. Partijski organi u Crnoj Gori izlaze sa stavom da je adekvatno obrazovanje i posvećenost školi jedna od najvažnijih osobina koji socijalistički sistem očekuje, od mladih. Posvećenost prema školskim obavezama, usvajanju novih znanja i adekvatnog vaspitanja definiše se kao „*prva i osnovna društvena obaveza mladih*“. Slab uspjeh u školama prepoznaje se kao problem a kao razlozi za takvo stanje navodi se nespremnosti učenika da samostalno uče, da obaveze izvršavaju kampanjski i da uče zbog ocjene a ne zbog znanja.¹¹⁷⁶ O značaju obrazovanja za mlade često govori i Josip Broz svojim stavovima da je „*prvi zadatak omladine je da uči, drugi da se fizički razvija i treći da radi na obnovi zemlje*“.¹¹⁷⁷ Broz sa razlogom u definisanju prioriteta, na prvo mjesto stavlja obrazovanje. Nepravilno je ukoliko mladi

¹¹⁷² Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹¹⁷³ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, str. 9, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹¹⁷⁴ Zapisnik sa savjetovanja CK SKCG, Titograd, 20 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 60/50.

¹¹⁷⁵ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, str. 46, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹¹⁷⁶ Izvještaj o radu Narodne omladine Crne Gore u 1950. godine, Cetinje, 8. februar 1951, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

¹¹⁷⁷ Omladina je postigla velike uspjehe na kulturno-prosvjetnom uzdizanju i na polju obnove, *Pobjeda*, br. 47, 24. novembar 1946, str. 7.

rade a tek onda idu u školu, „*time naša država neće ništa dobiti, jer naša omladina prije svega treba da uči*“ kaže Broz.¹¹⁷⁸ Jugoslovenski predsjednik objašnjava da ne treba dozvoliti da se mladi „*naprežu do fizičkog iscrpljenja na štetu svih vaspitanja*“. Tito poručuje da se ne smije od mladih tražiti „*da zbacе vaspitanje da bi mogli kopati*“.¹¹⁷⁹ Obaveza mladih da uče i usvajaju nova znanja predstavlja se kao preduslov formiranja „*uzornog omladinca*“. „*Lik omladinca biće nepotpun ako oni na kursevima i u školi ne uče, ako ne prate predavanja i nisu najbolji đaci, jer bez toga ne mogu biti predstavnici one progresivne antifašističke omladine*“.¹¹⁸⁰

Prvi ozbiljniji test odanosti mladih prema socijalističkoj ideologiji je njihova posvećenost odbrani otadžbine kroz ukjučivanje u Armiju i služenje vojnog roka. Komunistička partija smatra da je „*najveća dužnost svakog omladinca učešće u armiji*“. Služenje u armiji znači prihvatanje slobodarskih tradicija, borbenosti, patriotizma i visokih moralnih vrlina. Osim tih osobina, od mladih se očekuje da se u armiji nauče i urednom životu, redu i radu, vojnim i ratnim vještinama, disciplini i drugim vojnim sposobnostima.¹¹⁸¹ Sredinom 1948. godine, kao jedna vrsta pripreme za armiju uvedena je i takozvana predvojnička obuka. Obuka je u početku trajala četiri godine a mladi su nekoliko dana u nedjelji bili obavezni da odlaze na časove obuke na kojima su trebali da se upoznaju sa osnovnim vojničkim znanjem koje bi im kasnije pomoglo u armiji. Predvojnička obuka imala je u sebi i elemente indoktrinacije pošto su se na časovima vojnici „*politički uzdizali*“ što je u konačnom trebalo da dovede do konačnog cilja – stvaranja regruta koji će postati „*majstor svoga oružja i vojne vještine*“.¹¹⁸² Rekrutacija mladih vojnika predstavlja se kao jedan od najsretnijih dana. Dok se potvrda da su sinovi nakon pregleda „*sposobni za vojsku*“ doživljava kao najveća porodična sreća. Mladi regruti se na vojničke preglede prate uz pjesmu: „*Armija je naša dika/i ponos za vojnika/Omladinac svaki želi/u armiju ići želi*“. O tom odnosu prema regrutaciji i

¹¹⁷⁸ Obraćanje Josipa Broza Tita na plenumu Centralnog vijeća, *Omladinski pokret*, br. 30, 10 oktobar 1946, str. 1.

¹¹⁷⁹ Josip Broz Tito, „Doprinos izgradnji zemlje“, *Tito o omladini*, Beograd, 1974, str. 34.

¹¹⁸⁰ Veljko Vlahović, „Predavanje-Kakva treba da bude naša omladina“, *Omladinski pokret*, br. 37, 12 decembar 1946, str. 3.

¹¹⁸¹ Služba u narodnoj armiji naveća čast i obaveza pojedinca, *Omladinski pokret*, br. 26, 29 avgust 1946, str. 1.

¹¹⁸² Predvojnička obuka i potreba njenog uvođenja, *Pobjeda*, br. 149, 29 jun 1948, str. 1

Narodnoj armiji kako smatra autor teksta, najbolje govori činjenica da nije bilo nikoga ko se nije odazvao pozivu.¹¹⁸³

Žene

Emancipacija žena i njihova apsolutna društvena ravnopravnost u novoj socijalističkoj državi predstavlja jednu od tekovina Narodnooslobodilačke borbe. Za Komuniste, taj proces je nastavak revolucionarne borbe u kome treba da dođe do potpunog političkog, ekonomskog, socijalnog i kulturnog izjednačavanja žena. Te okolnosti utiču na novo definisanje društvenog položaja žene u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata.

Proces društvenog izjednačavanja položaja žene Ubrzan je masovnim učešćem žena u Narodnooslobodilačkom ratu. Tokom ratnih aktivnosti u redovima NOB-a borilo se oko 100 000 žena od kojih je 25 000 poginulo a 40 000 ranjeno.¹¹⁸⁴ Josip Broz Tito je još za vrijeme NOB-a jasno stavio do znanja da će učešće žena u oslobodilačkom ratu biti adekvatno valorizovano. Na prvom kongresu AFŽ-a 1942. godine Broz navodi da postoje neki koji „*sanjaju da će žene poslije rata preći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali žene su položile ispit zrelost, one su pokazale ne samo da su sposobne da rade kod kućanstva, nego i da se bore sa puškom u ruci, da mogu i da vladaju i da drže vlast u rukama*“. Govorom na osnivačkom kongresu AFŽ-a Broz nagovještava novu ulogu žene zaključujući „*da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku*“.¹¹⁸⁵ Ono što je Broz nagovjestio, brzo je postalo sastavni dio partijske politike. Politička i ekonomska prava žene postaju sastavni dio predizbornog programa Narodnog fronta koji u izbornim procesima reprezentuje politiku Komunističke partije. U programu Narodnog fronta pred izbore za Ustavotvornu skupštinu jednakost žena ističe se kao jedan od programskih zadataka. U posebnom poglavlju programa

¹¹⁸³ Smajo Crnovršanin, „Sličice sa regrutacije u Beranama“, *Omladinski pokret*, br. 10, 30 oktobar 1946, str. 5.

¹¹⁸⁴ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 97, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹¹⁸⁵ „Govor druga Tita na prvoj zemaljskoj konferenciji Antifašističkog fronta žena u Bosanskom Petrovcu 6. decembra 1942. godine“, *Govori i članci*, knjiga I, Zagreb, 1959, str. 112.

„Oslobođenje žena“, navodi se da je postignuta ravnopravnost žena i da zadatak Fronta treba da bude uključivanje žena u sve segmente društvenog i političkog života.¹¹⁸⁶

Prvi konkretan korak u emancipaciji žena nakon rata bilo je njihovo političko izjednačavanje. Ustavnim rješenjima žene su izjednačene sa muškarcima u državnom privrednom i društveno-političkom životu a normirana je i obaveza identičnih plata za iste poslove koji rade muškarci. U članu 24. navedeno je „*da su žene ravnopravne sa muškarcima u svim oblastima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednak rad žene imaju istu platu i uživaju posebnu zaštitu na radu. Država se obavezuje da plaća odsustvo žene prije i posle porođaja a barak i porodica su pod zaštitom države*“.¹¹⁸⁷ I mnoga zakonska akta koja su usvojena nakon Ustava takođe su potvrdila jednak pravni tretman žena i muškaraca. U zakonu o braku izjednačena su sva prava muškaraca i žena, među kojima i pravo o jednakosti u slučaju raspodjele imovine i starateljstva nad djecom. U zakonu o socijalnom osiguranju ženama je utvrđeno pravo o 12-nedjeljnom plaćenom porođajnom odsustvu, pravu na bolničku njegu, finansijsku pomoć za ishranu djeteta. Zakonom o ličnim imenima žena je dobila pravo da zadrži ili doda svoje prezime prilikom udaje dok je zakon o državljanstvu obezbjedio mogućnost da svaka žena udajom stiče pravo na državljanstvo.¹¹⁸⁸

Političko izjednačavanje žena definisano Ustavnim rješenjima iz 1946. godine naknadno nije poboljšavano. Tako u Crnoj Gori Komunistička partija ne izgrađuje dodatne mehanizme za učešće žena u političkom životu. U nekim drugim socijalističkim zemljama ti mehanizmi su naknadno razrađivani i po njima učešće žena u članstvu partije i organima odlučivanja moralo je da bude najmanje 30 %.¹¹⁸⁹ U Crnoj Gori nije bilo tih mehanizama ali i pored toga, registrujemo značajno učešće žena u organima partije.

¹¹⁸⁶ Osnovna programska načela narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 39, 19. avgust 1945, str. 3.

¹¹⁸⁷ Ustav FNRJ, *Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, br. 10, Beograd, 1. februar 1946.

¹¹⁸⁸ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

¹¹⁸⁹ Éva Fodor, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (Apr., 2002), 258.

Tabela 22. Učešće žena u partijskom članstvu^{1190 1191 1192 1193}

	Ukupan broj članova	Broj žena članova	Učešće žena
1947.	7 269	1 378	19%
1948.	7 883	1 369	17%
1951. (jan.)	17 214	3 981	23%
1951. (dec.)	18 269	3 885	21%
1954.	22 217	4 214	19%

U članstvu Koomunističke partije Crne Gore bilo je oko 20 % žena i taj broj se uz male oscilacije zadržao u cjelom periodu našeg istraživanja. Povećanje članova Partije koje se dogodilo početkom pedesetih godina nije uticalo na ovaj odnos. Sa povećanjem članova Komunističke partije, proporcionalno je rastao i broj žena. Ipak, u raspodjeli najznačajnijih državnih i političkih funkcija u Crnoj Gori nije bilo žena. Među članovima Vlade Crne Gore nije bilo žena a one se ne nalaze ni na istaknutim mjestima u partijskom vrhu ili na čelu masovnih organizacija.

Proces emancipacije žene u socijalističkom društvu Crne Gore bio je detaljno isplaniran i koordinisan proces kojim je rukovodila Komunistička partija. Tako već tokom oktobra 1945. godine republičkom rukovodstvu u Crnoj Gori stižu detaljne instrukcije Centralnog komiteta KPJ o novoj ulozi žene u socijalističkoj državi. Centralni komitet objašnjava da je emancipacija i uključivanje žena u novo socijalističko društvo tekovina oslobodilačke borbe. Naglašava se da ženska prava ne treba shvatiti kao dio „feminističkih prava“, već kao dio širih društvenih promjena. Stečena prava u oslobodilačkom ratu treba unaprijediti uz uključivanje žena u obnovu zemlje i rješavanje socijalnih i privrednih pitanja.¹¹⁹⁴ Ključni organ preko koga Partija koordiniše i orfanizuje ideološki i svaki drugi rad sa ženama bio je Antifašistički front žena (AFŽ), masovna organizacija formalno podređena Narodnom frontu. AFŽ je zamišljen kao

¹¹⁹⁰ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹¹⁹¹ Organizacioni referat na savjetovanju pri PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 3 januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.30/1/48.

¹¹⁹² Analiza porasta Partijske organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.87/51.

¹¹⁹³ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹¹⁹⁴ CK KPJ – Pokrainskom komitetu KP CG 1951. (jan.), 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

masovna organizacija „*radnih žena i patriotkinja nove Jugoslavije*“ koja radi na mobilizaciji žena za izgradnju socijalizma, njihovom uvlačenju u organe narodne vlasti i vaspitanju u duhu socijalizma. Tako je AFŽ dobio konkretna zaduženja očuvanje i razvijanje tekovina narodno-oslobodilačke borbe među ženskom populacijom i pomoć organima narodne vlasti u rješavanju socijalnih i privrednih pitanja.¹¹⁹⁵ Organizacije AFŽ-a direktno su se uključile u proces „*ekonomskog oslobođenja*“ žena organizovanjem niza stručnih kurseva koji su olakšavali ženama zapošljavanje. Pri lokalnim organizacijama AFŽ_a organizuju se kursevi za podizanje djece, domaćice, krojačice.¹¹⁹⁶

Strogo kontrolisan i usmjeravan iz vrha Komunističke partije, proces rješavanja „*ženskog pitanja*“ realizuje se na dva nivoa. Prvi je uključivanje žena u proizvodnju, njihovo zapošljavanje i plaćanje tog rada. Dok je obrazovanje žena i masovno uključivanje ove populacije u obrazovne procese drugi nivo emancipacija žene u socijalističkom društvu.¹¹⁹⁷ Proces emancipacije započet političkim izjednačavanjem, nastavljen je njihovim uključivanjem u obrazovni sistem i masovnim zapošljavanjem. Žena u Crnoj Gori po prvi put u istoriji ostavlja kućne obaveze i uključuje se društveni i ekonomski život zajednice. Učestvuju u svim radovima obnove zemlje zbog čega ih u partiji sa razlogom uzimaju kao „*važan izvor nove radne snage*“.¹¹⁹⁸ Upravo će uključivanje ženske radne snage u obnovu zemlje i proizvodnju ubrzati njihovu emancipaciju i ukazati na snažne ekonomske potencijale ženske radne snage. Zbog ratnih stradanja žensko stanovništvo činilo je više od polovine ukupnog broja građana. Država bez te radne snage nije mogla da računa na ostvarenje ambicioznih ekonomskih planova. Na savjetovanju glavnog odbora AFŽ-a na Cetinju u oktobru 1946. godine uloga žene u obnovi zemlje ističe se kao jedna od njenih glavnih dužnosti. Mara Lopičić, predsjednica Glavnog odbora AFŽ_a ističe da je dužnost svih žena-majki, sestara i drugarica da i dalje aktivno sudjeluju na polju obnove i izgradnje zemlje, kao što su u

¹¹⁹⁵ Direktivno pismo CK KPJ o aktivnostima žena, Beograd, 23. oktobar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹¹⁹⁶ Zapisnik sastanka Uprave za agitaciju i propagandu, Cetinje, 12. maj 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48

¹¹⁹⁷ Éva Fodor, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (Apr., 2002), 245.

¹¹⁹⁸ Mjesni komitet KPJ Titograd – PK KPJ za CRnu Goru, Titograd, 7 novembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.5/47.

toku NOB_a dale svoj doprinos oslobođenju. AFŽ naglašava da su se u novom sistemu „bitno izmjenili elementi društveno-ekonomske i društveno-političke stvarnosti čime se izmjenio i život žene“. Novo tumačenje društvene uloge, objašnjava se kroz tezu da je ravnopravnost žene stigla kao jedna od tekovina NOB_a ali sa njom i obaveza političke angažovanosti.¹¹⁹⁹

Uključivanjem u privredu mijenja se i društvena uloge žene. Ona više nije vezana isključivo za porodicu već se sve češće pojavljuje u ulogama koje su nekada bile namjenjene muškarcima. Takvi slučajevi zanimljivi su i medijima pa se pominju primjeri te nove društvene uloge žene. U medijima se predstavlja da samo u socijalističkom sistemu može da se dogodi situacija u kojoj mlada seljanka iz Kamenara postane mašinovođa. Ona se opisuje kao „djevojka u radničkom kombinezonu, tvrdih, žilavih ruku, koje su odavno navikle na snažan fički rad“. Naglašava se da je ta mlada žena odavno član SKOJ-a, i da joj je članstvo u toj organizaciji pomoglo da se „u njoj brzo izgradi lik mladog komunista, smjelost, inicijativu, vjeru u sopstvene snage“. Te osobine pomogle su joj kasnije kada je „udarničkim radom svjesno u svoj posao unosila snagu i srce“. Autor teksta objašnjava da je ova mlada žena počela prvo na radnim akcijama gdje je postala udarnik nakon čega se prebacila u fabriku gdje je prebacivala normu za 40 %, što ju je preporučilo za poziv mašinovođe.¹²⁰⁰ Tu su i primjeri iz krajeva u kojima dominantno živi muslimansko stanovništvo, gdje mlade žene u novim okolnostima hrle u fabrike, prihvataju nove zadatke i uključuju se u proizvodnju. Muslimanka Dika Čekić objašnjava da je sa dolaskom partizanskih jedinica nastupilo dvostruko oslobođenje. Oslobođenje od okupatora ali i oslobađanje žena od „okova mračne prošlosti“ i položaja koje su imale u društvu. To novo oslobođenje, objašnjava ona donjelo joj je pismenost a kasnije i uključivanje u moderne društvene tokove kada je počela da radi u fabrici sapuna u Gusinju.¹²⁰¹ Na naslovnim stranama štampanih medija kada se aktuelizuju neke teme o ženama, tekst se često ilustruje fotografijama žena sa radnih akcija, fabrika, kancelarija i sl. Objavljuju se i fotografije u kojima se žene pojavlju kao vojnici i ratnici, sa puškom u ruci. Takve fotografije prati legenda: „bolje

¹¹⁹⁹ Kulturno-prosvjetno i političko izdizanje žena predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ_a, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 7.

¹²⁰⁰ Likovi graditelja socijalizma- Mlada seljanka-mašinovođa, *Omladinski pokret*, br. 44, 2 novembar 1948, str. 2.

¹²⁰¹ Mlada muslimanka-ponos fabrike, *Omladinski pokret*, br. 15, 19 april 1949, str. 5.

časno umrijeti, nego pod ropstvom živjeti“. Sve te ilustracije, poruke i poređenja treba da stvore sliku izjednačavanja njihove društvene uloge sa muškarcima.¹²⁰²

Iako se u novoj socijalističkoj državi govori o revolucionarnoj promjeni uloge žene, jasno se naglašava da se u socijalističkoj državi ne želi ići u drugu krajnost. Tu drugu krajnost komunisti prepoznaju u feminističkom pokretu koji je zastupljen u kapitalističkim zemljama i koji oni objašnjavaju kao „samostalnu borbu žena protiv muškaraca“. ¹²⁰³ Josip Broz na poseban način govori o ženama socijalističke Jugoslavije, za koje koristi termin „napredna žena“. Pravi jasnu distinkciju između obične i „napredne žene“ koja je po njegovim riječima „za vrijeme rata nosila pušku, ili radila u pozadini a sada u miru isto tako požrtvovano radi u fabrikama, poljima, preduzećima, svjesna da ne rade samo za sebe već za čitavu narodnu zajednicu“. Takve žene, „antifašistkinje po djelu“ po njegovim riječima, vole novu Jugoslaviju i tu svoju ljubav ispoljavaju korisnim radom na dobro naših naroda. Za razliku od „naprednih žena“, Josip Broz identifikuje i one druge. Objašnjava da te žene ne „ne shvataju novo društvo, već čeznu za laganim životom, životom bez briga i bez rada“. To su, navodi „razne gospođe i gospođice koje ne vole novu Jugoslaviju, kojima je nerazumljiv i tuđ taj bujan stvaralački život u našoj zemlji“. Kako bi ih što više bilo u ovoj prvoj grupi, Tito pojašnjava da „napredne žene“ osim svojih obaveza u kući, fabrici, obnovi zemlje ipak treba da se najviše posvete vaspitanju svoje djece. To je po njemu ključna obaveza svake žene, jer se ne smije dozvoliti „da nam neprijatelji Jugoslavije truju i otuđuju djecu. Čuvajte ih, bdijte nad njima da bi zaista mogli postati dostojni građani naše nove Jugoslavije, građani nove zemlje socijalizma“. ¹²⁰⁴ Kao i u drugim segmentima života i kod društvenog angažovanja žena postavlja se precizna crno-bijela postavka uloga. Radne, marljive žene, odane novoj ideologiji su „napredne“, i sve one koje ne prihvataju takvu ulogu moraju biti izopštene iz društvenog života.

U novoj socijalističkoj državi, žena je dobila niz novih dužnosti, ali su sve one bile u sjenci majčinstva. Koncept novog društva je zasnovan na modelu „zdrave i napredne omladine“ koja se treba vaspitavati u skladu sa duhom sistema. Zbog toga društvo

¹²⁰² Fotografija sa radne akcije i fotografija žena sa pukšom, *Pobjeda*, br. 57, 7. mart 1948, str. 1.

¹²⁰³ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 96, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹²⁰⁴ Rad drugog kongresa AFŽJ – Govor Maršala Tita, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 1.

insistira na vaspitanju, na dužnosti roditelja u tom pravcu, naručito majke. Pravilno vaspitanje djece po novom ideološkom konceptu postaje društveni zadatak roditelja koji da bi bio uspješan mora da ispuni nekoliko elemenata. Prvi je zadatak roditelja da djecu poduča radnim navikama pošto je u „*socijalističkom društvu, u kome će njihova djeca živjeti, rad najvažnije merilo po kome se procenjuje vrednost jednog čoveka*“¹²⁰⁵. Naredna društvena obaveza roditelja je postavljanje ispravnih uzora svojoj djeci, vaspitavanje na očiglednim i konkretnim primjerima rada i ponašanja roditelja. Ipak najbolji način vaspitanja po komunističkim ideolozima je ispravno političko ubjeđenje roditelja jer „*reakcionarni roditelji mahom vaspitavaju svoju djecu onako kako to sami osjećaju, dok napredni roditelji prenose svoje napredne poglede i na djecu, te ona još u ranom djetinjstvu počinju napredno da misle i da rade*“¹²⁰⁶.

Kao i u mnogim drugim slučajevima, proces emancipacije žena u novom socijalističkom društvu komunisti upoređuju sa položajem žene u staroj Jugoslaviji. Od ukupnog broja zaposlenih žena u Kraljevini Jugoslaviji čak 75% njih bilo mlađe od 32 godine što pokazuje da je iskorištavana mlađa, nekvalifikovana radna snaga. Ističu se primjeri da je ženama službenicama u bivšoj državi oduziman dodatak koji je činio 1/8 plate a da su udate žene imale smanjenje plata od 30 do 50%. Spominju se i primjeri po kojima su učiteljice gubile posao ukoliko nisu bile udate za učitelje. Tu su i drugi oblici diskriminacije kao što su isključivanje žena iz prava da postanu sudije, univerzitetski profesori ili diplomatski predstavnici, ali i primoravanje žena na brakove.¹²⁰⁷ Za razliku od sistema stvorenog u prethodnoj državi Komunistički pokret kroz socijalističku državu pokušava da izgradi novi društveni položaj žene u društvu. Ženi je u novom ideološkom okruženju namjenjena odgovorna uloga, ona treba da bude: „*žena, majka i javni radnik*“.¹²⁰⁸ Zahvaljujući socijalističkoj ideologiji, žena se emancipuje i dobija potpuno novu, društvenu ulogu. Ta promjena, objašnjava se procesom „*izgradnje socijalizma, kroz koji se rađaju ljudi socijalističkog kova i da se kroz socijalistički rad i socijalističko vaspitanje rađa nova žena koja zauzima radna mjesta koja su u kapitalističkim*

¹²⁰⁵ Golub Janjušević, *Porodica Vaspitač djece*, Beograd, 1951, str. 10.

¹²⁰⁶ Golub Janjušević, *Porodica Vaspitač djece*, Beograd, 1951, str. 16.

¹²⁰⁷ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 95-96, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

¹²⁰⁸ Marija Vučić, *Od devojčice do zrele žene*, Beograd, 1958, str. 6.

društvima rezervisana samo za muškarce".¹²⁰⁹ Kroz brojne primjere koji se promovisu u javnom govoru, ukazuje se kako se u novom socijalističkom društvu promijenio položaj žene. Njihova zajednička karakteristika je da sve promjene objašnjavaju isključivo uvođenjem socijalizma koji je takvu vrstu emancipacije omogućio. Tako se samo u socijalističkom društvu može desiti situacija da jedna neobrazovana čobanica iz sela Odžak u blizini Pljevalja, postane partijski aktivista, učesnik radnih akcija i kasnije sekretar mjesnog komiteta i kulturno-prosvjetni referent brigade. Samo bi socijalistički sistem za tako kratko vrijeme omogućio obrazovanje i mogućnost napredovanja jednoj takvoj osobi koja je do prije nekoliko godina čuvala stoku.¹²¹⁰

Ženska populacija među muslimanskim stanovništvom bila je predmet posebne pažnje Komunističke partije. Emancipacija muslimanki u crnogorskom društvu ograničena je vjekovima ukorjenjenim religioznim tradicijama. U sredinama sa značajnim brojem muslimanskog stanovništva, uloga žene svodila se na kućne poslove uz potpuno isključivanje iz bilo kog oblika društvene aktivnosti. Komunisti te žene pokušavaju da ih izvuču iz takvog okruženja i uključe u nove društvene procese. Prvi korak u emancipaciji među muslimankama bila je akcija o skidanju zara i feredže. Poistovjećujući nošenje zara i feredže sa zaostalošću Komunistička partija predlaže oslobađanje, obrazovanje i slobodu za ženu. To je tumačeno kao „*balast mračne prošlosti koga se muslimanke nisu oslobodile*“ zbog čega nisu mogle učestvovati u obnovi i izgradnji zemlje.¹²¹¹ Blisko sarađujući sa službenicima Islamske vjerske zajednice, uz angažovanje AFŽ_a za kratko vrijeme ostvareni su impresivni rezultati. Nakon nekoliko mjeseci pripreme organizovanja akcija za skidanje zara i feredže počela je sredinom 1947. godine. Preko istaknutih članova Komunističke partije, koji su bili muslimanske vjeroispovjesti ali i masovne skupove na kojima su hodže ubjeđivale žene da skidanje zara i feredže nije protivno vjerskim propisima postignuti su značajni rezultati. Organi AFŽ odradili su posao na terenu objašnjavajući „*da je došlo novo vrijeme u kome nema mjesta za ostatke prošlosti*“. O porijeklu i karakteru pokrivanja lica kod muslimanki u autorskom tekstu u *Pobjedi* piše Sulejman Šehagić koji navodi da

¹²⁰⁹ Treći kongres AFŽ Crne Gore, *Pobjeda*, br. 120, 22 maj 1949, str. 1.

¹²¹⁰ Od mlade čobanice do sekretara mjesnog komiteta i kulturno-prosvjetnog referenta brigade, *Omladinski pokret*, br. 15, 19 april 1949, str. 5.

¹²¹¹ Pokrenuta je akcija za skidanje feredže na teritoriji mjesnih odbora Plav i Gusinje, *Pobjeda*, br. 32, 4 jun 1947, str. 4.

je feredža „sramni znak ropstva i zapostavljenosti žene“. Za njega je ova praksa jedan od najtežih ostataka, kako kaže, teškog i ropskog položaja žene u prošlosti. U novom socijalističkom društvu nema mjesta za takav položaj žene koja mora koristiti svoje pravo jednakosti u društvu i uključivanja u kulturni i društveni život zajednice.¹²¹² Cijeli proces objašnjava se kulturnom emancipacijom muslimanki koje su po tvrdnjama organizatora ovih konferencija u prethodnoj državi bile nacionalno obespravljene i kulturno zaostale pa su se uslovi za njihovo „kulturno uzdizanje“ stvorili tek u „narodnoj državi – novoj Jugoslaviji“. Pobjeda piše da su „svjesne muslimanke“ rado prihvatile ovu inicijativu a da su nošenje zara i feredže osudili i hodže koje su po konferencijama ubjeđivale prisutne da se skidanje ovih obilježja ne kosi sa vjerskim shvatanjima. Islamski vjerski službenici otišli su i korak dalje, lokalni imam Husein Redžepagić tvrdi da je skidanje zara i feredže uslov za uključivanje muslimanki u petogodišnjem planu što predstavlja osnovni zadatak svakog rodoljuba.¹²¹³ U medijima akcija skidanja zara i feredže dobija ogroman publicitet. Skoro su svakom broju *Pobjede* prenose se detalji akcije uz konstatacije da je to proces raskidanja sa starim, nazadnim stvarima sa kojima treba raščistiti i da je došlo vrijeme za novo poglavlje u životu muslimanki. Početkom 1948. godine sumirani su prvi rezultati, za samo šest mjeseci, u Crnoj Gori je zar i feredžu skinulo oko 6 300 muslimanki. Najbolje rezultate u ovoj akciji, organi AFŽ_a postigli su u Beranskom, Bjelopoljskom i Andrijevačkom srezu gdje se na ovaj korak odlučilo 90 % muslimanki.¹²¹⁴

Aktivnosti Komunističke partije u procesu emancipacije žena u novoj socijalističkoj državi bili su impresivni. Prva faza tog procesa bilo je pravno izjednačavanje položaja žena koje je urađeno neposredno nakon rata promjenom osnovnih ustavnih rješenja. Ta rješenja kasnije su sprovedena kroz različite zakonske tekstove zbog čega je jako brzo formalizovana pravna i politička jednakost muškaraca i žena. Ono što je još značajnije je ekonomsko izjednačavanje žena i njihovu uključenje u društvene tokove. Rezultati u svim segmentima bili su ogromni. Žene su se odmah po dobijanju političkih prava uključile u društveni život pa na prvim izborima 1945. godine

¹²¹² Povodom akcije muslimanskih žena za skidanje feredže-porijeklo i karakter pokrivanja lica, *Pobjeda*, br. 47, 26 jul 1947, str. 4, 5.

¹²¹³ Pokrenuta je akcija za skidanje feredže na teritoriji mjesnih odbora Plav i Gusinje, *Pobjeda*, br. 32, 4 jun 1947, str. 4.

¹²¹⁴ U toku prošle godine 6 300 muslimanki skinulo zar i feredžu, *Pobjeda*, br. 3, 4 januar 1948, str. 2.

imamo izlazak 88% žena Jugoslavije a na narednim republičkim čak 92% žena koje su iskoristile pravo glasa. U prvoj saveznoj skupštini izabrane su 22 žene a u republičkim parlamentima njih 46. Po prvi put žene počinju da popunjavaju položaje koji su do tada bili rezervisani isključivo za muškarce. Zapošljavaju se kao sudije, direktori fabrika, univerzitetski profesori i naučnici. Najimpresivniji rezultati registrovani su u sektoru zapošljavanja gdje 1948. godine imamo preko 60% više zaposlenih žena u poređenju sa 1939. godinom. U tekstilnoj industriji žene čine skoro 70% ukupnog broja radne snage, u duvanskoj industriji 48%, grafičkoj 44%, medicinskoj industriji 64% i elektro industriji 30%.¹²¹⁵

¹²¹⁵ Antifašistički front žena Jugoslavije, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 98, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49.

POGLAVLJE VI.

IDEOLOGIJA I STVARALAŠTVO

Kultura, odnosno svaki oblik umjetničkog stvaralaštva i njegove prezentacije, predstavlja još jedan segment društvenog života nad kojim Komunistička partija želi da ostvari kontrolu. Preuzimanjem izvršne vlasti, Partija formira nove kulturne institucije, monopolizuje njihov rad i određuje novu društvenu ulogu. Kulturi se daje novi smisao, prilagođen ideološkom obrascu socijalističke države a ona postaje instrument u procesu popularizacije vrijednosti novog sistema.

Inspirisani idejama revolucije, komunisti kritikuju i odbacuju sve prethodne modele kulturnog razvoja. Tvrdi da su prethodni sistemi afirmisali takozvanu „elitističku kulturu“ koja nije bila okrenuta narodu i koja je prouzrokovala „kulturnu zaostalost“. Nude, nov koncept socijalističke kulture, koja je umjesto na elitu fokusirana prema „širokim narodnim masama“ i nacionalnom prostoru na kome se razvija. Komunistička partija očekuje da kultura u socijalističkom društvu umjesto da bude proizvod elite, bude rezultat stvaralačke snage naroda. Komunisti to definišu kroz sintagmu: „Kultura stvorena pod novim životnim uslovima, po formi nacionalna, po sadržaju socijalistička“.¹²¹⁶

Centralni element novog kulturnog modela je otklon od kako ga oni nazivaju „elitističkog kulturnog stvaralaštva“. Žele da to promjene, prilagode kulturne sadržaje najširim društvenim slojevima i što je najvažnije izvrše selekciju stvaralačkih motiva. Partija želi da kulturni sadržaji budu „životni-realni“ i da odražavaju promjene i procese u društvu. Od umjetnika i stvaralaca očekuje se angažovanost i podrška u ostvarenju definisanih društvenih ciljeva. Svaka apolitičnost i pokušaj da se kultura izjednači sa zabavom za komuniste je neprihvatljiva jer se na taj način, kako smatraju „mase uspavljaju“ i onemogućavaju da postanu svjesne zadataka koji pred njima stoje.¹²¹⁷ Umjesto toga, očekuje se aktivan odnos stvaraoca i njegovog djela prema ideologiji i

¹²¹⁶ M. Kažić, „Kulturno uzdizanje naroda u toku plana“, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 4.

¹²¹⁷ Propaganda na teritoriji naše organizacije, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

društvenim procesima. Funkcija kulture i umjetnosti svodi se na popularisanje socijalističkih društvenih odnosa. Stvaralaštvo umjesto slobodnog izraza postaje mehanizam za upoznavanje stanovništva sa ideološkim vrijednostima Komunističke partije.¹²¹⁸

INSTITUCIONALNI RAZVOJ

Već nakon formiranja prvih organa vlasti na slobodnoj teritoriji u Crnoj Gori krajem 1943. godine, Komunistička partija počinje da uspostavlja sopstvene kulturne institucije i kontroliše umjetničko stvaralaštvo. Prvi mehanizmi kontrole uspostavljaju se preko odsjeka za propagandu koji je funkcionisao u okviru Zemaljskog antifašističkog vjeća narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNO). U ovom periodu već se organizuje određena izdavačka djelatnost a odsjek za propagandu insistira da svi autori proze, poezije, reportaža ili pozorišnih komada prije objavljivanja, svoje radove upute ovom odsjeku. Osim cenzure, odsjek za propagandu sugerisao je autorima da u djelima afirmišu i podržavaju ciljeve i borbu Narodnooslobodilačkog pokreta.¹²¹⁹ Slična kontrola ostvarena je i kroz rad Kulturno-umjetničkih grupa koje su osnovane u svim sreskim odborima u Crnoj Gori. Ove grupe u nastupima su afirmisale vrijednosti NOB-a i revolucije a njihov rad bio je strogo kontrolisan od strane partijskih organa.¹²²⁰

Prve korake u institucionalnom organizovanju kulture registrujemo nakon trećeg zasjedanja ZAVNO-a i preimenovanja ove skupštine u Crnogorsku antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja (CASNO). Tada se (jul 1944.) u okviru odeljenja za prosvjetu CASNO formira odsjek za kulturu sa ciljem da „*prikazuje kulturno-umjetnička djela, podstiče kulturno stvaralaštvo, formira domove kulture i organizuje kulturno-umjetničke radnike*“.¹²²¹ Konačno, formiranjem prve crnogorske poslijeratne vlade jasno se definiše i institucionalni položaj kulture. U okviru Ministarstva Prosvjete formirano je odjeljenje za narodno prosvjećenje i kulturu u okviru koga djeluje odsjek za

¹²¹⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 20.

¹²¹⁹ Zoran Lakić, *ZAVNO Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 149.

¹²²⁰ Zoran Lakić, *ZAVNO Crne Gore i Boke – zbirka dokumenata*, Titograd, 1963, str. 208.

¹²²¹ Zoran Lakić, *Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944-1945 – zbirka dokumenata*, Titograd, 1975, str. 46.

kulturu i umjetnost. Početkom 1948. godine ovaj odsjek dobio je referente za književnost, likovnu umjetnost, pozorište i muziku.¹²²²

Institucionalna kontrola preko Ministarstva Prosvjete samo je jedan od mehanizama kontrole. Funkcionisanje kulture i stvaralaštva u okviru zvaničnih, socijalističkih ideala, nije ništa manje bitno od institucionalne kontrole. O radu kulturnih institucija i umjetnika u okvirima socijalističkih ideoloških vrijednosti brine odjeljenje Agitpropa. Kulturno odjeljenje Agitpropa dobilo je zadatak da kontroliše, analizira i prilagođava kulturno stvaralaštvo zvaničnim ideološkim vrijednostima socijalističkog društva. Nadležnost kulturnog sektora Agitpropa obuhvatale su kontrolu pozorišta, umjetničkih grupa, orkestara, horova, projekcija filmova i svih ostalih priredbi, književnih i drugih časopisa.¹²²³ Kako bi se ideološki rad u kulturi objedinio i fokusirao na konkretne zadatke Komunistička partija počinje sa formiranjem široke mreže domova kulture. Domovi kulture otvaraju se u svakom mjestu i preko njih Partija stanovništvu pokušava da približi kulturne sadržaje na kojima insistira. Kroz mrežu domova kulture, ostvaruje se princip centralizacije a sami kulturni sadržaji usaglašavaju se sa zvaničnim ideološkim obrascem Komunističke partije.¹²²⁴

Društveno-političke promjene nakon 1948. godine uslovile su i izvjesne promjene u načinu organizovanja kulturnih institucija. U prvom redu to se odnosi na formiranje *Kulturno-prosvjetnog saveza Crne Gore* osnovanog 5. septembra 1948. godine na Cetinju. Osnovni zadatak saveza bio je da obezbjedi „*jedinstvo idejnog rukovođenja i kontrole nad čitavim kulturno-umjetničkim životom i da vodi ideološku borbu za novu socijalističku kulturu*“.¹²²⁵ Svoje aktivnosti, savez je realizovao kroz kulturno-prosvjetna društva koja se organizuju u Crnoj Gori. Za nešto više od godinu od osnivanja saveza u Crnoj Gori je formirano 253 kulturno-prosvjetnih društva sa 13 588 članova kao i 31 kulturno-umjetničko društva sa 5 700 članova.¹²²⁶

Nove promjene u organizovanju institucija kulture dešavaju se nakon 1950. godine kada započinje proces širokih društvenih reformi i uvođenje samoupravnih

¹²²² Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 62.

¹²²³ O reorganizaciji agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹²²⁴ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹²²⁵ Miladin Perović, „Uloga i zadaci kulturno-prosvjetnih saveza“, *Stvaranje*, Cetinje, br. 9-10, 1948, str. 474.

¹²²⁶ Treća godišnja skupština Kulturno-prosvjetnog saveza NRCG, *Pobjeda*, 26 novembar 1959, str. 2.

društvenih odnosa. U skladu sa reformama u aprilu 1951. godine umjesto Ministarstva prosvjete formira se Savjet za prosvjetu i kulturu sa zadatkom da „*upravlja poslovima od opšteg interesa u prosvjeti, nauci i kulturi*“. U okviru Savjeta funkcionisalo je pet komisija: 1. Komisija za opšteobrazovne škole, 2. Komisija za stručne škole, 3. Komisija za naučne ustanove (naučno društvo, instituti, arhivi), 4. Komisija za kulturno-umjetničke ustanove (pozorišta, bioskopi, proizvodnja filmova, ansambli, orkestri, kulturno-umjetnička društva, galerije), 5. Komisija za prosvjetne ustanove(muzeji, biblioteke, kulturno-prosvjetna društva).¹²²⁷

Definisanjem institucionalnog i zakonskog okvira ušlo se u novu etapu u kojoj je u prvom planu bilo formiranje novih kulturnih institucija. Najveći dio aktivnosti u tom segmentu realizovan je kroz Prvi petogodišnji plan razvoja Crne Gore 1947-1951 u kome je kao jedan od bitnih zadataka definisano „*opšte kulturno izgrađivanje naroda*“. Partija je očekivala da za kratko vrijeme unaprijedi opšte kulturno-prosvjetno stanje u društvu jer je to po njihovim tvrdnjama bio preduslov daljeg razvoja. Kroz aktivnosti u okviru Plana, Komunistička partija imala je ambiciju da „*podigne kulturni nivo našeg naroda, da se široke narodne mase uključe u konstruktivan život pošto se njegove stvaralačke snage uslijed kulturne zaostalosti, nijesu mogle u punoj mjeri koristiti*“. ¹²²⁸ Konkretno, u djelu Plana koji se odnosi na kulturu očekivalo se formiranje kulturnih institucija, podizanje domova kulture, muzeja, kinematografije, pozorišta, kao i osnivanje Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda. Za te svrhe izdvojeno je 6, 83% ukupnih izdvajanja u okviru Prvog petogodišnjeg plana.¹²²⁹ Tako značajna ulaganja opravdala su očekivanja pa je u kratkom periodu osnovan značajan broj kulturnih institucija koje su dobile jasne zadatke i funkciju u novom socijalističkom društvu. Nakon što su tokom 1946. godine formirani Centralna biblioteka na Cetinju, Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore, Zavod za zaštitu spomenika i pokrenuto izdavanje prvog časopisa *Stvaranje*, već sledeće godine u oktobru 1947. formira se Istorijsko društvo Crne Gore. U aprilu 1949. osniva se Arhiv u Kotoru, 1949. – Lovćen film, decembra 1949- Pomorski muzej u Kotoru, oktobra 1950. – Naučno društvo Crne Gore, januara 1952. – Državni arhiv na Cetinju. Pored nekoliko likovnih galerija u ovom

¹²²⁷ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 118.

¹²²⁸ Kulturno uzdizanje naroda u toku plana, M.Kažić, *Pobjeda*, br. 22, 27. januar 1948, str. 4.

¹²²⁹ Branislav Marović, *Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953*, Titograd, 1987, str. 191.

periodu formirana su i četiri profesionalna pozorišta: na Cetinju, Titogradu, Nikšiću i Kotoru.¹²³⁰ Na taj način, do kraja Prvog petogodišnjeg plana stvorena je ozbiljna mreža kulturnih institucija koje će u narednom periodu biti u funkciji podrške i afirmacije ideja socijalističke države.

Kontrolu kulturne u Crnoj Gori, Partija je pored institucionalnog djelovanja nadzirala i u samom stvaralaštvu. Partija preko svojih organa stvaraocima pokušava da nametne teme, motive i sadržaj njihovog stvaralaštva. Kulturni radnici i stvaraoci svoj rad mogli su realizovati isključivo kroz državne institucije. To je otvorilo prostor da Partija direktno utiče na stvaralaštvo, usmjerava i kontroliše rad umjetnika. Ta pozicija omogućila je komunistima da određuju umjetničke stilove i pravce i da kroz njih definišu šta je to u umjetnosti dobro a šta ne.¹²³¹ Na taj način izgrađuje se novi pristup kulturnom stvaralaštvu inspirisan idejama socijalizma. Ključne tačke tog stvaralaštva su tradicije: revolucije, narodnooslobodilačkog rata i borbe za slobodu koja je postala osnovno mjerilo svih vrijednosti.

Na širem Jugoslovenskom prostoru, ali i u Crnoj Gori, kulturna politika u prvoj deceniji nakon rata razvijala se kroz tri faze. Prva faza do 1948. godine koju karakteriše snažan centralizam, motivi usaglašeni sa procesima obnove i industrijalizacije zemlje kao i nekritički odnos prema kulturnim sadržajima iz Sovjetskog saveza. Drugi period, nakon 1948. godine karakteriše odbacivanje Sovjetske tradicije i traganje za novim pravcima inspirisanim sopstvenim iskustvom izgradnje socijalizma. Konačno, treća faza kulturnog razvoja poklapa se konceptom samoupravljanja koji se primjenjuje od početka pedesetih godina. U ovoj fazi dolazi do velikih promjena u načinu rukovođenja, organizacije i finansiranja kulture. Mijenja se odnos prema motivima u stvaralaštvu i okreće novim umjetničkim pravcima, živoj kulturnoj saradnji i razmjeni ideja sa svijetom i novom odnosu prema kulturnom nasljeđu.¹²³²

¹²³⁰ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 63-91.

¹²³¹ Vladimir Goati, *Ideologija i društvena stvarnost*, Beograd, 1979, str. 203.

¹²³² Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 272.

KNJIŽEVNOST

Književnost u socijalističkoj državi definiše se i razvija kao sastavni dio ideološko-vaspitnog rada. U skladu sa tim načelom određena je i društvena funkcija i uloga književnosti. Književnost za komuniste nije samo pitanje umjetničke vrijednosti i stvaralaštva. Naprotiv, u socijalističkom društvu od književnosti se očekuje da bude podrška društvenim promjenama odnosno da bude „angažovana“ kako to često navode. Po toj percepciji, književnost u socijalističkoj državi treba da bude „izraz života, napora, pobjeda i stremljenja našeg čoveka iz najširih slojeva čoveka nove Jugoslavije“.¹²³³ Takav pristup i uloga književnosti oblikuje se po tačno utvrđenom umjetničkom modelu, odnosno književnom pravacu koji se zove *socrealizam*. Ovaj književni pravac preuzet je iz Sovjetskog iskustva i njegova najvažnija osobina je društvena angažovanost koja insistira na pristupu da „književnost predstavlja duhovni odraz društvenih odnosa“. Osim potrebe da književnost bude izraz društvenih odnosa, od nje se očekuje da bude usko povezana sa komunističkom ideologijom i njenim ciljevima. Književnici koji ne pristaju na *socrealizam* za Partiju su „propovjednici bezidejne književnosti i umjetnosti, idejni špekulanti iza kojih se kriju stavovi buržoaske ideologije“. Umjetnost, koja u sebi ne nosi pečat aktuelnih društvenih promjena nazivaju „bezidejnom“. Nasuprot takvim pravcima stoji *socrealizam* koji ima svoju književnost i umjetnost koja „odražava njena djela i njen dalji razvoj“. U partijskim krugovima tvrde da je buržoazija u strahu od revolucionarnih promjena izmislila književni izraz koji funkcioniše po principu „umjetnost radi umjetnosti“. Nova socijalistička književnost po očekivanjima komunista treba da stvori „revolucionarni romantizam koji pokreće duh na stvaralaštvo“.¹²³⁴

Socrealizam, kao književni pravac, preuzet je iz iskustva Sovjetskog saveza. Njegove osnovne vrijednosti definisane su na prvom kongresu Sovjetskih pisaca, održanom 1934. godine. Sovjetski *socrealizam* počiva na direktnoj vezi književnosti i aktuelnih društvenih procesa. Njegov zadatak je da afirmiše sve vrijednosti i rezultate socijalističke države uz apsolutni otklon i odbacivanje svih prethodnih književnih

¹²³³ Čedomir Minderović, „O neposrednim zadacima naše književnosti i naših književnih radnika“, *Stvaranje*, br. 11-12, novembar-decembar 1947, str. 641.

¹²³⁴ N. S. Martinović, „Uloga naših književnika i umjetnika u petogodišnjem planu“, *Pobjeda*, br. 55, 20 avgust 1947, str. 4.

pravaca. To podrazumijeva angažovanost u obradi „socijalističkih tema“ uz izbjegavanje apstraktnosti i teoretisanja.¹²³⁵

Na tradiciji Sovjetskog *socrealizma* počinje da se razvija i oblikuje i domaća književna scena. Takozvana književna angažovanost je osnovna karakteristika novog književnog modela. On predviđa da „*književnici moraju biti vjerni tumači narodnih osjećanja i jedni od prvih boraca na polju ideologije*“. Osnovi zadatak takvog književnog izraza je da bude „*protkan visokim idejama i da uči ljude da žive i da se bore za bolju današnjicu i srećniju budućnost*“. Od književnika i njihovog stvaralaštva traži se da među stanovništvom afirmišu vrijednosti „*čvrstine, doslijednosti, odanosti revoluciji i podređivanju ličnih, interesima radničke klase*“.¹²³⁶ U konačnom, od novog pristupa književnosti očekuje se da „*kroz teme koje na umjetnički način odražavaju grandiozni proces izgradnje komunističkog društva, da kroz proces prerade svijesti i odgajanja novih, viših moralnih osobina, odgoji novog socijalističkog čovjeka*“.¹²³⁷

Prvi korak u u uspostavljanju *socrealizma* i marginalizaciji i isključivanju svakog književnog stvaralaštva koje nije usklađeno sa ideološkim obrascem nove socijalističke države, bila je monopolizacija izdavačke djelatnosti. Na taj način, Partija je bila u prilici da selektira objavljivanje književnog stvaralaštva. Nacionalizuju se sve crnogorske štamparije koje prelaze u svojinu države.¹²³⁸ Nakon nacionalizacije tri male štamparije u Podgorici, Kotoru i Nikšiću, ekskluzivno pravo na objavljivanje knjiga imala su preduzeća „*Obod*“ i „*Pobjeda*“ a od 1. februara 1948. godine i novo državno izdavačko preduzeće *Narodna knjiga*. Ova preduzeća za tri godine objavila su 146 000 različitih naslova.¹²³⁹

Kontrola književnog stvaralaštva kroz monopol državnih izdavačkih preduzeća bio je samo jedan vid kontrole. Dodatni mehanizmi razvijali su se preko ideološkog aparata Partije. Za to su bila zadužena odjeljenja Agitpropa koja preko svojih organa

¹²³⁵ Sovjetski književnik Konstantin Simonov održao predavanje o savremenoj sovjetskoj književnosti, *Pobjeda*, br. 70, 8. oktobar 1947, str. 5.

¹²³⁶ Sovjetska književnost-moćno sredstvo idejnog vaspitanja, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

¹²³⁷ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, str. 30.

¹²³⁸ Izvještaj o radu agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹²³⁹ Izdavačka preduzeća u Crnoj Gori, *Informativni priručnik o Jugoslaviji 1948-1949*, str. 2, Knjiga I, Beograd, septembar 1948. godine, str. 233, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 57/49

dodatno kontrolišu rad književnika i njihovog stvaralaštva.¹²⁴⁰ Taj snažan, dvostruki uticaj Partije na književne stvaraoce oslabiće tek nakon reformi iz pedesetih godina. Uticaj Partije na izdavačku djelatnost biće mnogo slabiji a na talasu opštih društvenih reformi i u samom književnom stvaralaštvu doći će do izvjesnih umjetničkih sloboda koje će se reflektovati kroz pojavu novih književnih pravaca.

Književni život u Crnoj Gori pod kontrolom Komunističke partije počinje da se razvija još za vrijeme Narodnooslobodilačkog rata. Najznačajniji crnogorski književnici u predratnom periodu ali i kasnije za vrijeme NOB-a bili su na strani Komunističke partije.¹²⁴¹ Oni još za vrijeme rata objavljuju svoja djela u medijima koja izlaze pod okriljem NOB-a. Nakon oslobođenja, književni život se intenzivira kroz različite književne manifestacije. Već u januaru 1945. na Cetinju se održavaju književne večeri a slične manifestacije ubrzo se organizuju i u ostalim gradovima.¹²⁴² Jedan od najznačajnijih događaja za razvoj književnosti u Crnoj Gori bilo je pokretanje časopisa *Stvaranje*. Prvi broj objavljen je u oktobru 1946. godine a zadatak časopisa bio je da „*usmjerava književnost u pravcu socijalističkog razvoja i da na vrijednostima socijalizma ideološki oblikuje novu generaciju crnogorskih književnika*“. U februaru 1953. godine pojavljuje se omladinski književni časopis *Susreti*, namjenjen publikovanju radova mlađih i neafirmisanih stvaraoca. *Susreti* su imali zadatak da „*okupe književnu omladinu i da je povedu dobrim putem, da časopis bude škola za najmlađe književnike, njihovo zborni mjesto*“. ¹²⁴³ Ulaganja u izdavačku djelatnost u odnosu na predratni period povećana su pet puta dok je obim novoobjavljenih zbirki pjesama povećan 20 puta. Osim ulaganja u izdavaštvo, Partija značajna sredstva izdvaja i za stvaraoce. Kroz veće honorare poboljšan je materijalni položaj književnika koji su nakon oslobođenja za svoje stvaralaštvo dobijali od tri do sedam puta veće honorare nego ranije.¹²⁴⁴

Crnogorska književna scene oblikovala se po instrukcijama književnih organizacija na federalnom nivou. Novi pravac jugoslovenske ali i crnogorske

¹²⁴⁰ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 36, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹²⁴¹ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 63.

¹²⁴² Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 81.

¹²⁴³ N. S. M. „Povodom izlaska časopisa *Susreti*“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1953, str. 147.

¹²⁴⁴ Radovan Zogović, „O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas“, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 156.

poslijeratne književnosti svoje prve okvire dobio je na prvom kongresu Jugoslovenskih književnika, novembra 1946. godine u Beogradu. Od 139 pisaca-delegata, Crnu Goru na kongresu predstavljali su Marko Banjević, Janko Đonović i Mihailo Lalić. Zaključke kongresa i uputstva crnogorskim piscima u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje* predstavio je crnogorski književnik Radovan Zogović, koji na Kongresu učestvuje kao delegat iz Srbije. U uvodnom dijelu Zogović objašnjava okolnosti u kojima se nalazi književnost, konstatujući ogromne, pozitivne promjene, nastale stvaranjem socijalističke države. Tvrdi da se kroz revoluciju stvorio novi tip čovjeka, plemenit, istrajan, rodoljub i humanista, beskrajno odan slobodi i napretku zemlje. Taj novi čovjek je po njemu nagovještaj preobražaja po kome treba da se upravlja i književnost. Zogović se podsjeća da promjene nisu prihvatili svi ukazujući na „ostatke reakcione, izdajničke buržoazije“ koji teže povratku na staro. Upravo na ovim razlikama između „starog i novog“ on i vidi ulogu književnosti, koja treba da prepozna te razlike i prema njima se jasno odredi. Književnicima savjetuje da osjete i jednu i drugu stranu, prepoznaju sredstva i metode njihove borbe koja će im pomoći da shvate, i napišu, njihovo istorijsko značenje i perspektive. Po Zogoviću je to traganje književnika za istinom i način da se pravilno služi domovini i literaturi. Zogović piscima nudi konkretna uputstva i očekivanja socijalističkog sistema od njih. Na prvom mjestu ističe da „književnost više ne smije da zaostaje za životom“, odnosno da mora da prati aktuelne društvene procese. Objlašnja da „književnost mora da kaže narodu šta je uradio, kako bi on postao svjestan svoga djela kao istorijske cjeline“. Sugerise im da jasnim i jednostavnim jezikom „umjetnički, široko i živo, odraze našu savremenu istoriju i društvo savremenog čovjeka“. Takva književnost treba da vaspitava narod, njegov podmladak i da ih kroz svoje stvaralaštvo „naoružava idejnim oružjem“. Zadatak književnika je da „objasne nastanak heroja, da ponište smrt onih koje je smrt pokosila i da po istom tom principu naslikaju osvajače, dadu lik izdajnika reakcionara i izdajnika koga su zaveli reakcionari“. ¹²⁴⁵

Zadatak stvaranja „savremene crnogorske književnosti“ u skladu sa ideološkim usmjerenjima definisanim na Kongresu književnika u Crnoj Gori su trebali da realizuju

¹²⁴⁵ Radovan Zogović, „O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas“, *Stvaranje*, br. 2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 142.

delegati koji su predstavljali Crnu Goru. Književnici Mihailo Lalić, Janko Đonović i Mirko Banjević bili su nosioci novog, socijalističkog književnog izraza koji je u stvaralaštvo uveo motive iz oslobodilačkog rata, revolucije i svakodnevnog života. To su uglavnom književnici koji su učestvovali u oslobodilačkom pokretu i koji se nakon oslobođenja prepoznaju u sintagmi „*književnik koji se sa perom i puškom borio za narodnu slobodu*“. U njihovim djelima veliča se Narodnooslobodilačka borba i revolucija.

Motivi iz oslobodilačke borbe, revolucionarne tradicije i uspjesi partizanskog pokreta pojavljuju se kao najfrekventnije teme crnogorske poslijeratne književne scene. U tim djelima veličaju se ratni uspjesi partizanskog pokreta, revolucionarne promjene i uloga Partije u tom procesu. U prvom crnogorskom časopisu za književnost i kulturu *Stvaranje* teme iz oslobodilačkog rata i revolucije čine skoro 2/3 ukupnih sadržaja u brojevima iz 1946. i 1947. godine. Prva poslijeratna knjiga u Crnoj Gori „*Oni su ponos domovine*“ bila je upravo apoteoza oslobodilačkom pokretu i revoluciji. U ovom djelu koje predstavlja kompilaciju reporterskih zapisa o partizanima svoja zapažanja objavili su različiti političari, novinari, oficiri i pisci. Knjiga je na primjerima partizanskih heroja trebala da podučava mlade kako da vole domovinu i čuvaju tekovine revolucije.¹²⁴⁶

Najznačajniji crnogorski književnici kao što je Mihailo Lalić, publikuju kratke priče o događajima iz oslobodilačkog rata i uspjesima i poduhvatima partizanskih jedinica. U ovim djelima veličaju i se i afirmišu svi uspjesi oslobodilačkog rata dok se protivnici opisuju kao „*italijanska i rumunska okupatorska bagra, dok je ovamo na nas skočilo svako đubre i četnici i ustaše i Rastoder i Ferović i Bajo Stanišić*“. U Lalićevoj priči okupatori i njihovi domaći pomagači etiketiraju se kao: pljačkaši, koljači i ubice dok se za partizane kaže da su kao „*crveni krst*“, svakome pomažu i svak od njih ima dobre koristi.¹²⁴⁷

U prvim godinama nakon oslobođenja česta tema književnog stvaralaštva je i afirmisanje socijalizma i socijalističkih društvenih vrijednosti dok se prethodni režimi i njihova društvena pravila izvirgavaju ruglu i kritici. Zanimljiv primjer za tako književno stvaralaštvo je drama *Kralj pomorandži* Janka Đonovića, objavljena u časopisu

¹²⁴⁶ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 82.

¹²⁴⁷ Mihailo Lalić, „Dvojica“, *Stvaranje*, br. 1, oktobar 1946, str. 6.

Stvaranje. U svojoj drami, Đonović prati život prije rata u jednom crmničkom selu u kome kroz galeriju predratnih likova kritikuje društveni sistem koji je funkcionisao u tom periodu. Politički sistem, Đonović u drami predstavlja kao jako korumpiran pa navodi da se „*glasa za čašicu rakije, paketić duvana, da se vlast prodaje i preprodaje ka na bravlji pazar jer je narod stoka koja se kupuje pa im tako Jerezin* (Jugoslovenska Radikalna Stranka prim. A.P.) *kandidat pred izbore da lijevu cipelu a poslije izbora desnu*“. Ismijavaju se i pojave takozvane malograđanštine jer se u drami opisuje rasprava crnogoraca o *Nunu*, urugvajskom zetu koji je oženio vlasnicu plantaže pomorandži i koji je nakon 40 godina stigao na primorje kao *Kralj pomorandži*. Njegovi bivši poznanici i saplemenici raspravljaju o njemu, razmišljaju kako da mu se priklone čime jasno pokazuju karakterne osobine koje se u zvaničnom socijalističkom diskursu karakterišu kao malograđanske. U drami se ukazuje i na koruptivnost bivšeg društvenog poretka kroz dijaloge u kojima seljani raspravljaju o *Kralju pomorandži* i kažu da on ima novca pa će moći da „*potkupi džandare i njihove patrole a sa toliko para ka skalja moći će i da postavlja činovnike, premješta učitelje*“. Kroz niz drugih primjera i likove iz svoje drame Đonović na svaki način pokušava da predstavi društveni sistem prije rata kao loš, potkupljiv i nepravedan.¹²⁴⁸ Slične motive ima i roman Dušana Đurovića, „*Pre oluje*“ objavljen 1946. godine. Kritika ovaj roman opisuje kao pokušaj da se književno uobličiti „*nakaznost vladajućeg sloja stare Jugoslavije*“. Roman opisuje stanje u bivšoj državi u kojoj vlada atmosfera „*razvrata, kocke, degeneracije i pijančenja. Ukratko: kužna kaljuga u kojoj su čovjek i misao na zajedničko dobro izgubili svaki smisao*“. U romanu se pojavljuje i takozvani pozitivni heroj, *Kamenko Hajduković*, koji kao jedan vid bunta protiv takvog stanja ubija bogatog industrijalca i odlazi u zatvor. Pojava pozitivnog heroja se ocjenjuje kao dobra strana romana ali se zamjera zašto u samom romanu nema više takvih heroja.¹²⁴⁹ Inače, predstava o pozitivnom heroju u književnim djelima je važan element „*savremene-socijalističke književnosti*“ i on je preuzet iz tradicije Sovjetskog saveza. *Pozitivni heroj*, u sovjetskom književnom izrazu predstavlja primjer idealnog komunista: hrabrog, smjelog, posvećenog idealima socijalizma i revolucije. Sovjetski književni teoretičari tvrde da se kroz takve likove u književnosti

¹²⁴⁸ Janko Đonović, „Kralj pomorandži“, *Stvaranje*, br. 1. oktobar 1946, str. 14; br. 2-3, novembar-decembar 1946, str. 85.

¹²⁴⁹ J. Koprivica, „Dušan Đurović-Pre oluje-roman-Sarajevo-1946“, *Stvaranje*, br.1-2, januar-februar 1947, str. 92.

„predstavlja realna snagu koraćanja naprijed, koji treba da predstavlja sjutrašnji istorijski dan“.¹²⁵⁰ Ovaj elemenat pozitivnog lika biće česta tema i u crnogorskoj socijalističkoj književnosti. U većini djela „pozitivni heroj“ biće sinonim uspješnosti socijalističkog društva nasuprot kome će književnici često suprostavljati model „negativnog heroja“ koji će negirati sve vrijednosti socijalističkog društva.

Motivi oslobodilačke borbe, revolucije i među partizanskih heroja dominiraju i posleratnoj poeziji. Ratnim motivima i herojstvom inspirisana je i poezija koja se objavljuje u časopisu *Stvaranje*. Krsto Krivokapić u pjesmi *Ranjenik* piše: *ko rumene ruže, krv ranjenog druga/kap po kap staće dubokom prtinom/spustimo nosila rasteže se tuga/muško je srce prestalo da bije/ a ruže rumene Jahorinom cijlom/niču, cvjetaju rumene od krvi*. Na istom mjestu objavljena je i njegova pjesma *Sutjeska: Boj se bije, ginu sokolovi/Sjenka smrti kraj Sutjeske stala/Dok topovi po Sutjesci biju/div junaci sa smrću se bore*.¹²⁵¹ Važno mjesto posleratne crnogorske proze pripada književniku Radovanu Zogoviću i njegovoj zborci poezije *Prkosne strofe*. Književna kritika je ovo djelo ocjenila kao važno ostvarenje savremene poezije a sama knjiga dobila je i prvu nagradu Komiteta za kulturu FNRJ. Iako pjesnik-početnik, književna kritika objašnjava da je Zogović „odlučno stupio na put naprednog oslobodilačkog pokreta“ i da se svojim stvaralaštvom ističe „odanošću velikoj stvari“. Razlozi zbog kojih kritičari u Zogovićevom djelu prepoznaju veličanstvene književne rezultate objašnjavaju se vezom koju on u svojim pjesmama uspostavlja sa revolucionarnim tradicijama i oslobodilačkom borbom. Zbog toga su njegove pjesme iz oslobodilačkog rata „najčistiji i najljepši izraz novog jugoslovenskog patriotizma u našoj poeziji“ a njegovo stvaralaštvo, kako se zaključuje služi na ponos našoj novoj poeziji.¹²⁵² U segment književnog stvaralaštva inspirisanog oslobodilačkim ratom, sredinom 1948. godine priključuje se i Mihailo Lalić zbirkom pjesama „*Staze slobode*“. Zbirka obuhvata pjesme inspirisane revolucijom i oslobodilačkim ratom i podjeljena je u četiri poglavlja: *Samoće; Narodno oružije KPJ; Krvavi pločnici; Crvena jesen*.¹²⁵³ Lalić se kao autor književnih djela sa tematikom oslobodilačkog rata i revolucije još snažnije nameće iste

¹²⁵⁰ Sovjetska književnost-moćno sredstvo idejnog vaspitanja, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

¹²⁵¹ Krsto Krivokapić, „Ranjenik“, „Sutjeska“, *Stvaranje*, br. 1. oktobar 1946, str. 37-38.

¹²⁵² Niko Pavić, „Radovan Zogović-Prkosne strofe“, *Stvaranje*, br.3, mart 1948, str. 154.

¹²⁵³ Mihailo Lalić-Staze Slobode, *Stvaranje*, br. 7-8, jul-avgust 1948, str. 402.

godine kada iz štampe izlazi njegova zbirka pripovjedaka *Izvidnica*. U ovim pripovjetkama Lalić „*opisuje patnje i mučeništva naroda u bratoubilačkoj borbi, zatvore i pozadinu oslobodilačkog rata*“. Nije samo motiv za teme ono što Lalićeve pripovjetke svrtava u kategoriju „*savremenih*“ književnih tekstova. To je, kako kritičari primjećuju i način njihove obrade, pošto on „*oslobodilački rat sagledava u njegovoj tragici svijetle težnje za nacionalno oslobođenje od tuđina i za oslobođenje od tirana i eksploatora u sopstvenom narodu*“. Zbirkom pripovjedaka, kritičari tvrde da se Lalić svrstao u red književnika socijalističkog realizma koji „*prikazuju život svestrano i uvjerljivo ističući u njemu napredne i pozitivne snage*“. Lalić se legitimise i kao socrealista i zbog izbora i načine obrade svojih motiva pošto oni „*povezuju borbenu tradiciju i ulogu Komunističke partije, vjeru narodnih masa u nju*“.¹²⁵⁴

Angažovanost, koju Partija očekuje od književnika biće još naglašenija nakon 1947. godine i usvajanja Prvog petogodišnjeg plana. U ovom periodu književnici su dobili jasan zadatak: da stvaralaštvom pomognu ostvarenje Plana. Kroz taj zadatak definišu se i novi motivi stvaralaštva- projekti koje treba realizovati u okviru Plana. Samo dva mjeseca nakon usvajanja Petogodišnjeg plana crnogorskim književnicima stiže jasna poruka da se uključe u „*realizaciju zadataka Petogodišnjeg plana pošto on ne predstavlja samo elektrifikaciju i industrijalizaciju već i borbu za novo socijalističko društvo*“. Partija od književnika očekuje da kroz svoje stvaralaštvo „*ubjede najšire slojeve stanovništva da izvrše duhovnu mobilizaciju ne samo za ostvarenje ciljeva plana već i da u mislima i dušama zaostalih elemenata unište sve tragove starog svijeta*“. Očekuje se da takvo stvaralaštvo može da izgradi novog-socijalističkog čovjeka. Potencira se značaj *socrealizma* i objašnjava da književnost mora biti duhovni odraz društvenih odnosa. Od književnika se očekuje da predstave „*socijalističku stvarnost*“, uspjehe i veličanstvene rezultate obnove zemlje i izgradnje novih puteva, pruga, fabrika i drugih objekata. Oni treba da prikažu kako se dobrovoljnim radom stvaraju novi objekti, kako udarnici probijaju norme i kako mladi žele da svojim radom doprinesu razvoju društva. Književnici imaju jasan zadatak, svojim stvaralaštvom od njih se očekuje da približe veličanstvene uspjehe udarnika, da kroz njihovu umjetnost „*pjevaju sirene iz fabrika i udarci čekića sa gradilišta*“. Ta književnost ne treba da bude samo slika

¹²⁵⁴ Janko Donović, „Mihailo Lalić-Izvidnica“, *Stvaranje*, br. 1-2, jan-feb 1949, str. 58.

trenutnog stanja već i „*aktivna snaga za dalji razvitak društva*“.¹²⁵⁵ Novi fokus književnog stvaralaštva prati i književna kritika. Radovi koji afirmišu obnovu zemlje počinju da se nagrađuju. Prvu nagradu za mladog autora 1949. godine dobija književnik Milo Kralj za pjesmu „*Elektrika na selu*“ u kojoj prikazuje elektrifikaciju sela.¹²⁵⁶ U pjesmi Kralj približava velike napore u obnovi zemlje na primjeru seoskog domaćinstva u koji kao revolucionaran iskorak stiže struja. *U prozorima kuća kroz moje selo/svjetlost se žuti i tek u ponoć gine/Ne to nijesu zvijezde sa visina/niti u selu svjetli mjesečina/To kroz noć gore u mom selu svuda/svjetiljke sjajne-zvijezde našeg truda.*¹²⁵⁷

Omladinska pruga Titograd-Nikšić predstavlja najvažniji simbol ove vrste angažovane književnosti i simbol cjelokupnog Petogodišnjeg plana u Crnoj Gori. Motivi sa izgradnje pruge izdvajaju se kao jedan od najfrekventnijih motiva ove vrste književnog stvaralaštva. Već početkom 1947. godine u časopisu *Stvaranje* objavljuje se reportažna priča Janka Đonovića, koja najavljuje prvi veliki projekat u Crnoj Gori „*željeznicu kroz Bjelopavliće*“, od koje se očekuje da promjeni izgled ovog kraja i povede ga putem blagostanja. Đonović u reportaži prenosi stavove mještana koji poručuju „*kako se ovi partizani ne šale*“ i da na žalost nema onih koji su poginuli u ratu da vide šta im sinovi i unuci spremaju. Vijest da počinje izgradnja pruge nailazi na opšte odobravanje stanovništva naročito mlađih koji svi hoće da rade i kako se sa oduševljenjem prijavljuju na dobrovoljni rad na izgradnji pruge.¹²⁵⁸ Književnici u svojim radovima na pruži Titograd-Nikšić afirmišu udarnički rad, teške uslove koji ipak ne smetaju mladima jer je njihova ideološka snaga jača od stijena kroz koje treba da prođe pruga. Svaki tunel, most ili kilometar pruge predstavlja se kao korak bliže izgradnji socijalističke države. Zanimljivo je da se u mnogim od ovih djela pruga piše velikim slovom, čime autori dodatno žele da istaknu njen značaj. Mirko Banjević piše: *Traso bitka naša, kamena i tvrda/slušam kako plotun tobom odliježe/; Oh da vide preci, što su mrli tuda/i drugovi i braća što ginuše skoro/kako krš se mijenja, kao zemlje gruda/sagiba se stijenje, oštro i sporo/; I sad se bije jedna druga bitka/na širokom frontu, gdje udara maca/gdje*

¹²⁵⁵ N. S. Martinović, „Uloga naših književnika i umjetnika u petogodišnjem planu“, *Pobjeda*, br. 55, 20 avgust 1947, str. 4.

¹²⁵⁶ Ćedo Vulević, „Početci koji zaslužuju punu pažnju“, *Pobjeda*, 165, 13 jul 1950, str. 7.

¹²⁵⁷ Milo Kralj, „Elektrika na selu“, *Stvaranje*, br.3-4, mart-april 1949, str. 112.

¹²⁵⁸ Janko Đonović, „Željeznica“, *Stvaranje*, br.1-2, januar-februar 1947, str. 28.

*kompressor zviždi i gdje lampa svitka/u bijelom dimu što ga mina baca“/; Na stijeni rudoj stoje uslikane/prelazne zastave udarne brigade/u bijele, smljevene naše rodne strane/spomen na junake koji Prugu grade.*¹²⁵⁹ Ratko Đurović u priči „*Našom prugom*“ navodi da u „*temelju pruge leže pregnuća predaka i da su se sa prvom krampom i lokomotivom koja je prošla prugom oglasili svi oni koji umriješe da bi jednom ovako bilo*“. Pruga po njemu povezuje sve istorijske epohe i sva pregalaštva crnogorskog naroda. Koliko su mladi željni rada na ovoj pruzi, Đurović objašnjava kratkom sekvencom o udarniku koji se vratio iz Amerike kako bi učestvovao u obnovi. On tvrdi da je njihov rad težak ali da je zbog ideje za koju se bori „*krampa u njegovim rukama moćnija nego sve mašine u rukama onih koji kopaju tuđe zlato i grade tuđe željeznice*“.¹²⁶⁰ Povodom izgradnje pruge Titograd-Nikšić izdavačko preduzeće Narodna knjiga objavilo je i nekoliko knjiga. To su dvije kompozicije horskih pjesama „*Pjesma omladinskoj pruzi*“ i „*Pjesma graditeljima pruge*“, kao i ilustrovan map sa tekstovima i detaljima sa pruge.¹²⁶¹ Početkom 1949. godine objavljuje se i zbornik proznih i pjesničkih radova o omladinskoj pruzi Nikšić-Titograd. Sadržaj knjige čini stvaralaštvo inspirisano „*napornim radom, obavezama, borbi za rokove, radovima na pojedinim objektima, masovnom miniranju, radu i životu u radničkim kampovima*“. U posebnim poglavljima obrađene su ideološke teme u kojima se pojašnjava kako pruga predstavlja ideološku školu za sve mlade i kako je ona „*kovačnica bratstva*“.¹²⁶²

U prvih nekoliko godina nakon oslobođenja u književnim časopisima i štampi česta su i književna djela Sovjetskih pisaca. Objavljuju se prevodi klasičnih književnih djela iz te zemlje ali i savremena poezija i proza. I crnogorski autori sve do 1949. godine objavljuju tekstove u kojima veličaju Sovjetsku državu i njen socijalistički razvoj. U časopisu *Stvaranje* objavljuju se Njegoševa pjesma o Puškinu u kome ga on naziva: „*Sretni pjevče velikog naroda!*“.¹²⁶³ Pisac Mirko Banjević piše: *Ima jedna zemlja na svijetu/bura joj valove mora spaja/punu toplinu purpurna jsja/šaljetebi radnom čovjeku./Savijam ruku kao brezu/te hartiju vezem bijeli/i vi ste čuli, da od srca/neko je trgnuo pjesmu vrelu/o Sovjetskom o Savezu./ Al niko ne stvori pjesmu takvu/kao*

¹²⁵⁹ Mirko Banjević, „Zastava na stijeni“, *Stvaranje*, br. 6, jun 1948, str. 278.

¹²⁶⁰ Ratko Đurović, „Našom prugom“, *Stvaranje*, br. 6, jun 1948, str. 288.

¹²⁶¹ Izdanja o omladinskoj pruzi Nikšić-Titograd, *Stvaranje*, br. 6, jun 1948, str. 335.

¹²⁶² Izašla je iz štampe knjiga o omladinskoj pruzi Nikšić-Titograd, *Stvaranje*, br.1-2, jan-feb 1949, str. 76.

¹²⁶³ P.P. Njegoš, „Sjeni Aleksandra Puškina“, *Stvaranje*, br. 1-2, januar-februar 1947, str.65.

*Sovjeti svoju zemlju.*¹²⁶⁴ Radule Stijenski piše pjesmu o Staljinu: *Zvonke gusle djedovskog doba/ja podigoh-za čelično ime./On me diže moćnom rukom-u visine/Divni snovi – noćnog viđenja/plamenog lika njegovoga./Vidim lice tvoje na Uralu/vrhovi mu pjesmu zapjevali/Ime ti se slavi na Balkanu/svi dušmani pred tobom su pali.*¹²⁶⁵ Frano Kralj, takođe piše pjesmu o Staljinu: *riječi nemam, kojom bi da slavim to ime/Jer od sveg najljepše je – prosto: Staljin, Staljin, Stalji/Jer ljubljeni otac, roditelj-zar nije/ suviše skromno, makar nježno bilo.*¹²⁶⁶ Mirko Vujačić u priči *Kaćuše* takođe veliča Sovjetsku državu i njenu armiju. Opisuje susret partizana iz Bosne sa sovjetskim vojnicima na Sremskom frontu. Vujačić o njima priča kao da su sa druge planete a njihovi veliki topovi „*Kaćuše*“, navodi, upravo odgovaraju „*velikoj vojsci i takvim ljudima kao što su Rusi*“. Njihovi topovi bili su tako efikasni a hrabrost njihovih vojnika nije se mogla porediti ni sa čim.¹²⁶⁷ Nekritičko afirmisanje Sovjetskog iskustva registrujemo i u člancima u kojima se analizira kulturni i naučni život SSSR. U tim člancima ova zemlja se prikazuje kao primjer svih uspješnih društvenih procesa a „*djelo Lenjina i Staljina, kao primjer cjelokupnom naprednom čovječanstvu s kakvim naporima i s kakvom upornošću se treba boriti za preporod čovječanstva*“.¹²⁶⁸

Odnos prema Sovjetskoj književnosti i uopšte Sovjetskom kulturnom naslijeđu promjenice se nakon sukoba sa zemljama IB-a. Ta promjena nije radikalna pošto se otklon od Sovjetskog iskustva uočava tek od 1949. godine. Početkom 1949. godine Plenum saveza književnika Jugoslavije određuje se prema sukobu Jugoslavije i zemalja IB-a i zaključuje da „*bez obzira na nepravednu i klevetničku kampanju, nastavljaju borbu za izgradnju socijalizma pod rukovodstvom Tita i Komunističke partije*“. Osim opštih ideoloških potvrđivanja, na plenumu se definišu i smjernice u kojima se od književnika očekuje da „*duboko-umjetničkim prikazivanjem naše Narodne revolucije i socijalističke izgradnje daju podsticaj za još brže socijalističko vaspitanje*“.¹²⁶⁹ Jugoslovenski književnici konstatuju da svi stvaraoci treba da budu „*nepomirljivi borci protiv klevetničke kampanje koja se u zemljama narodne demokratije vodi protiv naše*

¹²⁶⁴ Mirko Banjević, „Sovjetskom savezu“, *Stvaranje*, br.10, oktobar 1947, str. 572.

¹²⁶⁵ Radule Stijenski, „Pjesma o Staljinu“, *Stvaranje*, br.10, oktobar 1947, str. 584.

¹²⁶⁶ Frano Kralj, „Staljin“, *Stvaranje*, b1.1, jan-feb 1948, str. 11.

¹²⁶⁷ Mirko Vujačić, „Kaćuše“, *Stvaranje*, br.10, oktobar 1947, str. 619.

¹²⁶⁸ Rad. Vukićević, „Na 24 godišnjicu Lenjinove smrti“, *Stvaranje*, b1.1, jan-feb 1948, str. 9.

¹²⁶⁹ Odluke plenuma uprave Saveza književnika Jugoslavije, *Stvaranje*, br.1-2, jan-feb 1949, str. 73.

zemlje“. Ivo Andrić u ime jugoslovenskih književnika poručuje da nove okolnosti neće pokolebati stvaraoce i da će oni nastaviti rad kao „dostojni reprezenti svoje zemlje koja pod Titovim rukovodstvom ostvaruje socijalizam“. ¹²⁷⁰

Do 1948. godine crnogorska književna scena snažno se oslanjala na tradiciju Sovjetske književnosti. Ruski klasici i njihova djela predstavljani su kao vrhunac književnog izraza i stvaralčki primjer domaćim autorima. U prvim godinama nakon oslobođenja 75% prevedenih knjiga bilo sa ruskog jezika a svaki značajniji datum iz Sovjetske književnosti bio je prilika za novu afirmaciju komunističke ideologije predstavljene kroz djela Sovjetskih autora. ¹²⁷¹ Nakon 1949. godine u časopisima više nema afirmisanja sovjetskog iskustva i prevođenja njihovih modernih autora. U časopisu *Stvaranje* pojavljuje se samo stvaralaštvo Puškina koji i pored političkih nesuglasica u književnom životu ostaje „genijalni ruski pjesnik, osnivač nove ruske književnosti-orginalne, bogate, duboko idejne i humane“. ¹²⁷² Zanimljivo je da se od početka 1949. godine intenzivnije pojavljuju pjesme o Josipu Brozu koje zamjenjuju pjesme koje su ranije objavljivane o Staljinu. Radoslav Rotković tako piše: *Pošli smo naprijed gdje pobjeda mami/A kada je sve opet postalo nijemo/prkosna se pjesma začula u tami/Druže Tito mi ti se kunemo*. ¹²⁷³ Početkom 1950. godine u časopisu *Stvaranje* Dimo Vujović istoričar i direktor izdavačkog preduzeća „Narodna knjiga“, pravi osvrt na ulogu crnogorske književnosti u borbi protiv Informbiroa. Vujović polazi od teze da književnici zauzimaju važno mjesto u borbi Partije protiv „revizije marksizma-lenjinizma“ i da su oni tu borbu realizovali kroz objavljivanje priča, pjesama, pripovjetki i drugih članaka u kojima su raskrinkavali kontrarevolucionarnu kampanju. Vujović prenosi i zaključke sa drugog kongresa književnika Jugoslavije u kojima Čedomir Minderović objašnjava da je većina književnika osudila i borila se protiv „nemoralne kampanje“ i da su pisci manifestovali svoje jedinstvo i „jednodušnost sa svojim narodom i Partijom“. Na toj tezi, jedinstva književnika sa narodom i Partijom i Vujović analizira ulogu crnogorskih književnika protiv IB rezolucije. Pojašnjava da su književnici „glas i savjest svog naroda“ i da se od njih i očekivalo da budu „u prvim

¹²⁷⁰ U Beogradu je održan plenarni sastanak Uprave Saveza književnika Jugoslavije, *Pobjeda*, br. 9, 12 januar 1949, str. 2.

¹²⁷¹ Agitprop-Sreskim komitetima KPJ, Cetinje, 1. jun 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹²⁷² Radovan Lalić, „*Stvaranje*“, br.5-8, maj-avgust 1949, str. 175.

¹²⁷³ Radoslav Rotković, „Druže Tito mi ti se kunemo“, *Stvaranje*, br.3-4, mart-april 1949, str. 113.

redovima za odbranu nezavisnosti i ravnopravnosti“. Naglašava da su književnici i svojim stvaralaštvom „*prikazujući aktuelnu stvarnost, postali moćno oružje u borbi naše Partije za pobjedu istine*“. Kao primjer takve angažovane književnosti navodi pjesmu Dušana Kostića: „*Jesam li srcem i mišlju, svim bićem za tvojom stopom/jesam li vojnik, jesam li tvoja ruka/redov sam tvoj, baš tvoj i danju i kad noć poplavi/Partijo moja tvoji su putevi pravi*. Književnici se u svojim djelima i direktno obraćaju rukovodstvu SSSR-a i njihovoj politici. Tu se ističe Vladimir Nazor: *Rusija majko, zar udavit svoje/Lijepo ćeš djete/Tvojih prsti trag/Na grlu su mu*. Književnici se na taj način uključuju u atmosferu obračuna sa zemljama IB, polazeći od činjenice da Jugoslavija slijedi put marksizma i lenjinizma dok su se ostale zemlje od njega udaljile. Vujović naglašava da je osnovna karakteristika kampanje IB-a „*laž*“ a da je upravo borba protiv laži osnovni zadatak pravih umjetnika. Suština književnog stvaralaštva po tim tvrdnjama je da je borba protiv IB-a sastavni dio borbe za izgradnju socijalizma.¹²⁷⁴

Široke društvene reforme započete početkom pedesetih uticaće i na književnost u Crnoj Gori. Pristup književnom stvaralaštvu počeo je da se redefiniše još za vrijeme sukoba sa zemljama IB-a. U tom periodu postepeno se odbacuje Sovjetski *socrealizam* kao jedini važeći model književnog stvaralaštva. U formalnom smislu, konačan raskid sa tradicijom *socrealizma* u književnosti dešava se na trećem kongresu književnika Jugoslavije u Ljubljani 1952. godine i on je personifikovan kroz referat Miroslava Krleža. Hrvatski pisac pojavljuje se kao Titov izaslanik i zalaže se za „*slobodu književne prakse s implicitnom porukom da je može nazad vratiti na isti način na koji ju je darovao*“. Ovaj referat se samo uslovno može uzeti kao prekid sa prethodnom praksom jer se seocrealizam održao na književnoj sceni još dugo nakon 1952. godine.¹²⁷⁵ U referatu „*O slobodi umjetničkog stvaranja*“ Krleža se osvrće na dotadašnje književne pravce i prvi put dovodi u pitanje *socrealizam* kao zvanični književni model preuzet iz tradicije SSSR-a. Krleža tvrdi da je ovaj pravac pogrešno shvaćen i da se ne može prihvatiti. Njegova osnovna zamjerka je činjenica da je jugoslovenska književnost prihvatajući *socrealizam* kao zvanični književni pravac prihvatila i njegove modele funkcionisanja koji podrazumjevaju da se „*odozgo*“, iz Partijskog vrha, umjetnicima sugeriše i „*dekretira*

¹²⁷⁴ Dima Vujović, „Odrzi borbe protiv Informbiroa u našoj književnosti“, *Stvaranje*, br.1-2, jan-feb 1950, str. 43.

¹²⁷⁵ Enver Kazaz, Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 146.

aberacija ukusa i estetike“. Osim toga, Krleža podržava stvaralčki pristup, takozvanu „umjetnost radi umjetnosti“ koja je u prethodnom periodu označena kao jeres. Za komunističke ideologe u prethodnom periodu „umjetnost radi umjetnosti“ bila je „bezidejna“ i nije mogla odgovoriti na očekivanja socijalističke ideologije da umjetnost predstavlja trenutni društveni momenat i sve promjene koje se događaju u njemu. Krleža odbacuje te tvrdnje i podržava „umjetnost radi umjetnosti“ objašnjavajući da takav pristup omogućava kreativnu snagu i moć književnog stvaralaštva. On se ipak ograđuje navodeći da i takav pristup mora biti ograničen „socijalističkim tendencijama“ i da ukus ne može biti jedini parametar za književnost već i znanje i dar.¹²⁷⁶ Krležin referat i na samom kongresu definisan je kao nova „idejna baza književnog života“ u Jugoslaviji. Za učesnike kongresa on je bio logičan korak u „eri demokratizacije“. Međutim i pored svih tih stavova iz izvještaja sa kongresa književnika koji je objavljen u časopisu *Stvaranje*, naslućuje se da književnici nisu bili spremni za ovako radikalne promjene. Tako posle Krležinog izlaganja, kada je otvorena diskusija o njegovom referatu niko od prisutnih nije želio da komentariše referat, pa je u jednom trenutku predsjedavajući želio da se pređe na drugu tačku dnevnog reda. Autor izvještaja to objašnjava činjenicom da mnogi književnici „ili nijesu razumjeli referat ili su sujesno prešli preko ezopovskih nagovještaja“.¹²⁷⁷ Sva ta zapažanja mogu dati povoda da se razmišlja da je uslovna sloboda stvaralaštva, proklamovana Krležinim referatom na kongresu, na neki način bila oktroisana jer se čini da književnici svojim ponašanjem pokazuju da ta sloboda za njih toliko i nije važna. Bez obzira koja je od ovih hipoteza tačna, činjenica je da su izlaganje i stavovi Miroslava Krleže, inače bliskog prijatelja Josipa Broza, bili su jasan signal novih strujanja u književnom i društvenom životu Jugoslavije. Ovaj referat u svojoj osnovi i dalje je obojen frazama komunističke ideologije ali su njegovi programski ciljevi nagovjestili početak novog perioda. Krleža u svom govoru jasno nagovještava oslobađanje književnosti od partijske kontrole i početak novog perioda u kome će biti mjesta za različite književne pravace i modele. Ukidanje ideoloških ograničenja u izboru književnih tema i načina njihove prezentacije predstavlja najvažniji domet tog referata.

¹²⁷⁶ Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Eseji VI*, Zagreb 1967.

¹²⁷⁷ R. V. „III kongres književnika Jugoslavije“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 629.

Odbacivanjem sovjetske estetike u književnosti nakon trećeg kongresa književnika Jugoslavije, domaća književna scena usmjerena je prema takozvanom *modernizmu* koji je predviđao slobodu u izboru tema i načinu njihove obrade. Nasuprot ovim tendencijama, među književnicima su se pojavili oni koji su zagovarali takozvani *realizam* i koji je jako blizak sa *socrealizmom* zastupljenim u periodu između 1945. 1949. godine. Realizam u književnosti predviđao je eksplicitnost u izražavanju i podržavanju socijalističkih vrijednosti. Bez obzira što i *modernisti* i *realisti* ne odbacuju socijalističke vrijednosti, prvi su prepoznati kao književnici bliski zapadnoevropskim vrijednostima dok su *realisti* navodno bili odaniji socijalizmu. Književnici koji podržavaju *realizam* protive se bilo kakvom uticaju zapadne kulture. Tvrdе da partija nikome neće određivati šta da piše, ali da pisac ukoliko se opredjeli za Partiju u svojim radovima ne može zastupati nesocijalistička stanovišta. Najveći broj crnogorskih književnika podržao je *realizam* tumačeći svaki uticaj Zapadne kulture kao odraz malograđanštine i sitnoburžoaskog mentaliteta. Predstavnici *realizma* među crnogorskim književnicima bili su: Radonja Vešović, Božo Bulatović, Radoslav Rotković, Janko Đonović i Mihailo Lalić. Ideje *modernizma* podržavali su književnici: Milo Kralj i Sreten Perović koji su tvrdili da se ne može osporiti pravo svakom književniku na drugačiju formu nazivajući žalosnim činjenicu da se u Crnoj Gori sve moderno i savremeno ocjenjuje negativno. Udruženje književnika i dva časopisa *Stvaranje* i *Susreti* podržavali su *realizam* u književnosti. Uticaj ovih književnika i njihovih ideja biće okončan tek 1958. godine kada je na petom kongresu književnika zadat posljednji, najsnažniji udarac dogmatizmu u književnosti.¹²⁷⁸

U nastupima crnogorskih književnika nakon 1952. godine potpuno je jasno da oni promjene u književnoj estetici prihvataju kao direktivu a ne šansu za slobodu u stvaralaštvu. Na samom početku slobodu u književnom izrazu oni tumače kao kritiku Sovjetske književnosti. Književnik i istaknuti Partijski funkcioner Puniša Perović nekoliko mjeseci nakon trećeg kongresa književnika Jugoslavije u autorskom tekstu u časopisu *Stvaranje* približava crnogorskim piscima novi pristup književnom stvaralaštvu. Kritiku počinje osudom sovjetske književnosti, optužujući rukovodstvo SSSR-a da je odstupilo od izvornog tumačenja marksizma i lenjinizma. Kao posljedica

¹²⁷⁸ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 158-169.

„napuštanja revolucionarnog razvitka sovjetska književnost više nije sposobna za progresivna djela i pretvorila se u istorijskog kočničara“. To je po njemu razlog zbog čega se pojavila birokratizacija umjetnosti, odnosno „*princip totalnog monopola i potčinjavanja umjetnika dekretima birokratije*“. Ovim tvrdnjama Perović dolazi na pozicije koje je nekoliko mjeseci prije njega na kongresu književnika saopštio Miroslav Krleža. Počinje da kritikuje mješanje partijskih zvaničnika, odnosno birokratije kako je on naziva, u književno stvaralaštvo. Za razliku od SSSR-a, objašnjava Perović, mi smo krenuli nekim drugim, revolucionarnim putem. Tako u našoj književnosti ne postoje ambicije da se „*umjetnost stvara dekretima i da se ona pretvori u sluškinju poretka*“. Zalaže se da književnike treba pustiti sami da stvaraju svoja djela, ali opominje da se pod parolama „*demokratije i slobode stvaranja*“ ne mogu predstavljati događaji „*koji nemaju veze sa našom istorijom i našim daljim putem veličanstvene izgradnje novog društva*“. Ovim stavovima Perović se jasno ograđuje od *modernizma* u književnosti. Za njega je takav pristup neprihvatljiv jer smatra da i pored određenih sloboda, književnici treba da se fokusiraju na socijalistički razvoj društva i njegove osobenosti. Primjećuje da je uticaj *modernizma* sve izraženiji u nekim časopisima u kojima se „*stare tendencije predstavljaju kao posljednja riječ duhovne mode i napretka*“. Ide i korak dalje, optužujući takve stvaraoce da se „*u svojoj suštini pokazuju kao suprotne i neprijateljske ideologiji socijalizma i da kao takve unose zabunu i kočice naš razvitak, negiraju revoluciju i cjelokupnu borbu naših naroda*“. Sve te pojave u književnosti on opisuje kao uticaj „*buržuaskih ideologija sa Zapada*“. Nasuprot takve književnosti, on se zalaže za stvaralaštvo „*realističkih, istinskih umjetnički nadahnutih djela*“.¹²⁷⁹ Oštru kritiku *modernizma* u književnosti upućuje i pisac Janko Đonović koji tvrdi da takav književni izraz udaljava čitaoce i ne dozvoljava im da shvate poruke književnih djela. Za Đonovića je to „*nepristupačna umjetnost*“ koja se uvozi sa Zapada i ima svoje korjene u književnom izrazu između dva svjetska rata. Dosta je oštar prema takvim radovima i naziva ih „*malograđanskim i dekadentnim*“. Modernizam kao oblik književnog stvaralaštva za njega je izraz novotarija. Objašnjava da je *socrealizam* pogrešan ali da su promjene radikalne. Navodi da se nakon „*socijalističkog realizma u prvim poratnim godinama i njegovih najčešće blijedih i klišeiziranih umjetničkih ostvarenja, prešlo u*

¹²⁷⁹ Puniša Perović, „Revizionizam i umjetnost“, *Stvaranje*, br. 12, decembar 1952, str. 709.

raspojasanost i anarhiju nadrealizma“. Eksperimentisanja koja pisci ne razumiju i koja zamagljuju pogled čitaocu, mogu biti samo nadrealizam, nikako realizam, objašnjava Đonović i zaključuje da narodu treba jasan književni izraz sa snažnom porukom umjeto „izmišljene apstrakcije koja ne obavezuje“. ¹²⁸⁰ Dosta slične stavove o novim pravcima i tendencijama u književnosti kostatuje i publicista – Radivoje Šuković. On tvrdi da se prosječan čitalac u susretu sa savremenom književnošću „hvata za glavu jer njegov mozak ne može da apsorbuje misli nekih modernih književnika“. Primjećuje, da se sve češće vodi računa o tome „kako se nešto kaže a ne šta se kaže“, konstatujući da su se takve pojave donedavno nazivale bezidejnom književnošću. ¹²⁸¹

Rasprave o *modernizmu* i *realizmu* postaju i tema javnih diskusija na stranicama književnih časopisa. Jedan od onih koji se uključuje u takve rasprave je i crnogorski književnik Radoslav Rotković koji u svojim osvrtima osuđuje *modernizam* u književnosti. Njegova osnovna zamjerka je što *modernisti* teže isključivo formi, pa na prvo mjesto stavljaju tehniku i način pisanja. To udaljavanje i kako on kaže, „oslobađanje od ograničenosti starog realizma“ nema utemeljenje. Zalaže se za *realizam* u književnosti, kako u izboru tema, tako i u načinu njihove obrade. Osnovna funkcija književnog izraza po njemu predstavlja „otkrivanje životnih istina, snažno crtanje karaktera i sredina“ i da su upravo to one stvari koje nedostaju *modernistima*. ¹²⁸² Kako bi potvrdio svoja uvjerenja da književnost mora biti savremena i jasna, odnosno *realistička* Rotković komentariše stavove književnika koji spadaju u grupu *modernista*. Svoje optužbe zasniva na stavovima da je stvaralaštvo *modernista* nerazumljivo širokim narodnim masama i kao takvo nefunkcionalno i neupotrebljivo. Citira književnika Marka Ristića koji kaže da prevashodni cilj savremene poezije nije da bude razumljiva pošto običan svijet nema literarna iskustva da tako nešto razumije. Ove riječi Rotković upotrebljava da bi postavio pitanje opravdanost takve poezije. Ne vidi problem u tome što takve tekstove ne razumije običan narod već i visokobrazovani intelektualci. Osuđujući takvu poeziju, pravi paralelu sa guslarskim pjesmama, navodeći da najveći dio naroda i pored njihove skromne literarne vrijednosti najviše cijeni upravo

¹²⁸⁰ Janko Đonović, „Da li je modernizam udaljio umjetnost od naroda“, *Pobjeda*, br. 36, 1 maj 1954, str. 8.

¹²⁸¹ Radivoje Šuković, „Za jedan simpatičan pokušaj „Susreta“, *Pobjeda*, br. 29, 4 april 1954, str. 5.

¹²⁸² Radoslav Rotković, „Komentar na intervju Eli Fincija o problemima naše književnosti“, *Stvaranje*, br. 12, decembar 1953, str. 802.

takve pjesme.¹²⁸³ Rotković, kao najistaknutiji predstavnik *realizma* u Crnoj Gori nije afirmisao ovaj pravac samo kroz književnu kritiku, učinio je to i sopstvenim stvaralaštvom. Svoj prvi roman „*Lađa tone*“ objavio je 1954. godine i u njemu tretirao pitanje pobunu mornara u Boki 1918. godine. Roman je bio klasičan primjer književnog realizma, odnosno „*uprošćenog realizma*“ kako je književna kritika nazvala roman a samog Rotkovića provincijalnim književnikom. Književni kritičar Borislav Mihajlović-Mihiz u *NIN-u* je napisao da je Rotković nedovoljno kulturan, nedovoljno pismen i da zastupa demodirane ideje o literaturi. Slične poruke Mihiz je osim Rotkovića imao i za druge crnogorske književnike koji su podržavali realizam. Dušana Baranina okarakterisao je identično kao i Rotkovića dok je Boža Bulatovića nazvao „*palanačkim Herostratom*“.¹²⁸⁴

Bez obzira što *realizam* kao književni pravac dominira među crnogorskim stvaralocima u časopisu susrećemo i kritike koje prednost daju *modernizmu*. Književni kritičar Pavle Zorić u *Stvaranju* analizira stvaralaštvo tri crnogorska pjesnika: Marka Đonovića, Dragutina Vujanovića i Sretena Perovića. Đonović i Vujanović su predstavnici *realizma* dok je Perović blizak *modernistima*. Zorić u svojoj kritici ne afirmiše ni jednog od ova tri pjesnika, ali je iz njegovih stavova prilično jasno da su mu bliske ideje modernizma. Tako za Đonovića kaže da je dobar pjesnik, ali previše prost i banalan, zbog čega „*mora izaći iznad opštosti motiva*“. Ne sporeći njegov književni dar, primjećuje da je dosta anahron i da se u njegovim pjesmama osjeća „*patrijarhalni život i shvatanja, čulnost narodne lirike, tlo na kome se nariče i pjevaju deseteračke pjesme uz gusle*“. Smatra da Đonoviću nedostaju elementi koji bi ga približili modernizmu, fali mu „*strast pronalaženja, smjelost za avanturu i novinu*“, zbog čega zaključuje da su njegove pjesme „*starinske*“ po formi. Slične stavove po pitanju forme i sadržine, Zorić ima i za Dragutina Vujanovića. Za njega kaže da je među ostalim pjesnicima on „*najsuvlji i najtrezveniji*“. Njegovo stvaralaštvo, po ocjeni Zorića je inspirisano uobičajenim temama, gotovim obrascima, bez originalnosti i lične snage. Na taj način Vujanovića svrstava u kategoriju *realista*, i dodaje da tako stvaralaštvo „*osigurava osrednjost, ali ne donosi izuzetnost*“. Kao primjer jednostavnosti u književnom izrazu

¹²⁸³ Radoslav Rotković, „Iz naše zemlje“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1954, str. 207

¹²⁸⁴ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 164.

Vujadinovića, navodi stihove iz pjesme *Kamenica: U kamenici zmija spava/Zmija lijepa/Kao djevojka/Zaboravljena/S jesenim vodama*. Objašnjava da ovakva poezija stvara isključivo „vidni otisak“, odnosno da pruža određenu vizuelizaciju ali da nema emotivnog uticaja na čitaoce. Takav realizam u poeziji, prelazi u prozu i da nedostaju mu lirski elementi. Kao još jedan loš primjer navodi pjesmu „*Balada o jednoj kravi*“ za koju kaže da je starinska i da takvu poeziju više niko ne stvara i da je ona odavno napuštena. Citira još jednu njegovu pjesmu: *Na dolini tvrdoj/više ne vidim sinove/ niti čujem riku Zekanje/Ne vidim na zemlji crnoj/duge brazde/nit ralo što u njima tone*. Za ove stihove Zorić kaže da su kratkog daha, sa doživljajima malih zapremina i uskim i ograničenim vidnim poljima. Među tri crnogorska pjesnika, Zorić, jedino kod Perovića prepoznaje elemente „*modernih struja u poeziji*“. Kaže da je njegovo stvaralaštvo bez hladne preciznosti i jasnih granica i sa puno metafora. Upravo u obilju metafora on prepoznaje najveću razliku između Đonovića i Vujanovića sa jedne i Perovića sa druge strane. Navodi da se Perović ne služi opisom kao druga dva pjesnika, već da metaforama i simbolima izražava unutrašnje stanje motiva kojima se bavi. U tim činjenicama on prepoznaje modernost u poeziji Perovića i navodi da je zbog toga njegovo stvaralaštvo novo i originalno. Primjer takve poezije prepoznaje u pjesmi *Čekanje: I vidim: u otključane zagrljaje voz tiho uranja/Voz će morati da uplovi/u ovo bezmjerje očiju za susret rascvjetano*. Tumačeći poeziju Perovića, Zorić kaže da on ne naziva stvari pravim imenom, koristi asocijacije i „*potsvjesne odjeljke koji lutaju kroz čovječiju psihu, nejasno potmulo*“. Navodi još jednu Perovićevu pjesmu: *Sagorim/i nigdje me nema/među zvjezdama/Ni podne me ne probudi/Pepeo za ranku težak/usna u riblje mjehure/razlistava/zaboravio sam na osmjeh?/I muzika pomalo u pepeo prerasta/vjetrovi ne zaobilaze*. Zorić ipak konstatuje da je Perović pod snažnim uticajem Lorke i Pope (najznačajniji jugoslovenski predstavnik modernista) i da ne treba njih da kopira već da je jedino originalnost-sinonim za vrijednost.¹²⁸⁵

U raspravu o književnim pravcima i uticajima u kulturi uključuje se i Komunistička partija. Na drugom kongresu 1954. godine analizira se stanje u kulturi i registruju izvjesne promjene o kojima se dosta oprezno govori. Istina, Partija se u književnim raspravama ne svrstava ni na jednu stranu ali je njihova rezerva prema

¹²⁸⁵ Pavle Zorić, „Tri mlada crnogorska pjesnika“, *Stvaranje*, br. 9, septembar 1955, str. 549.

promjenama itekako primjetna. Na kongresu se tako čuju teze o „*antisocijalističkim pojavama u kulturi*“ koje se povezuju sa stvaralačkim slobodama iz pedesetih godina. Partija tako sve reforme i liberalne procese posmatrao sa rezervom i u izvjesnoj mjeri ih kritikuje. Prvi čovjek Partije Blažo Jovanović strahuje od uticaja takozvanih „*buržuaskih ideja*“ u kulturi i umjetnosti. Tvrdi da takve ideje dolaze preko „*različitih filmova, slabe muzike, dekadentne i demoralizatorske umjetnosti, koja sa strane prenosi nešto tobože novoi moderno a ustvari predstavlja odraz nemoći i propadanja buržoaske kulture*“.¹²⁸⁶ U književnosti sukob između *modernista* i *realista* nema neki stvaralački korjen. Oni se ne raspravljaju i ne polemišu zbog neke pjesničke slobode ili ograde koje im je nametnuta. Ta rasprava vodi se na nivou teze koja je književnost više socijalistička i ko će se od njih pokazati bolji socijalista.

NJEGOŠ I IDEOLOGIJA

Poseban fenomenološki slučaj u crnogorskoj posleratnoj književnosti zauzima tretiranje Njegoša. jednom od najvećih književnika južnoslovenskih naroda i simbolu crnogorske istorije i tradicije pripremljena je nova uloga usaglašena sa idejama socijalizma. Komunistička partija, razumljivo, nije se mogla odreći ideja i stvaralaštva tako značajne istorijske ličnosti, zbog čega je stavove crnogorskog vladike i njegova razmišljanja prilagodila novim okolnostima. Njegoš tako doživljava novo čitanje koje se potpuno razlikuje od svih prethodnih. Njegovo političko djelovanje i stvaralaštvo stavlja se u funkciju socijalističke ideologije a politički i književni stavovi prilagođavaju se aktuelnom javnom diskursu socijalističke države.

Već u prvim danima nakon oslobođenja u javnim istupima novih vlasti čuju se stavovi i citati crnogorskog vladike. Prva posleratna proslava Božića na Cetinju 1945. godine i uspjesi komunista u oslobođenju zemlje, zabilježeni su na naslovnoj strani Pobjede Njegoševim stihovima i porukama. Objašnjavajući kako nisu dozvolili da „*kleknu na koljena protiv okupatorskih hordi i domaćih izroda*“, komunisti svoju borbu poistovjećuju sa borbom crnogoraca protiv Osmanskog carstva. Kroz Njegoševe stihove,

¹²⁸⁶ Referat Blaža Jovanovića o aktuelnim zadacima SKCG na II kongresu SKCG, Titograd, 22 oktobar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/54.

„Bješe oblak sunce uhvatio, bješe goru tama pritislula.....“, oni upravo završenu oslobodilačku borbu povezuju sa borbama protiv Osmanskog carstva čime svoj pokret i njegove domete legitimišu kroz Njegoševe stavove. Kao pobjednici oslobodilačkog rata, komunisti se poistovjećuju „sa pobjednicima iz Gorskog vijenca koji pjevaju: *Bože dragi svijetla praznika, Kako su se duše prađedovske, Nad Cetinjem danas uzvijale*“. Vojni i ideološki neprijatelji komunista upoređuju se sa Osmanlijama pa se u traganju za legitimnošću na stranicama Pobjede navodi kako se ratovalo „*protiv stranih uljeza i domaćih poturica*“ i kako je nakon oslobođenja „*zemlja očišćena od nekrsta*“.¹²⁸⁷ Na sličan način i u sličnom kontekstu, Njegoš se konstantno spominje u medijima, političkim govorima i različitim manifestacijama organizovanim neposredno nakon oslobođenja. Njegoš kao simbol svih dobrih vrijednosti crnogorskog društva na velika vrata se uvodi u javni život, kulturu i obrazovanje. Partija je od organizatora javnih predavanja u gradovima i na selu tražila predavanja o Njegošu ili pojedinim temama iz *Gorskog vijenca*, koji postaju i sastavni dio školskih programa i lektire.¹²⁸⁸

Osnivanje prvog crnogorskog časopisa *Stvaranje* dalo je povoda za problematizaciju političkih stavova crnogorskog vladike. Već u prvom broju časopisa istoričar Niko Martinović, glavni i odgovorni urednik lista *Pobjeda*, problematizuje novo iščitavanje Njegoša. Martinović se bavi revolucionarnom 1848. godinom i ulogom i djelovanjem Petra II. Citiranjem određenih pisama i njihovim tumačenjem, Martinović nudi novo čitanje Njegoša o revolucionarnoj 1848. godini. Njegov glavni cilj je da pokaže da se Njegoševi stavovi razlikuju od stavova Hrvatskog Bana Jelačića, srpskog patrijarha Rajačića i vojvode Stevana Šupljikca. Martinović tvrdi da su u Njegoševim stavovima, koja citira može zaključiti da su Jelačić, Rajačić i Šupljikac imali izraziti antijugoslovenski stav i da su za razliku od crnogorskog mitropolita insistirali na ujedinjenju Južnih Slovena u Austriji uz odbranu austrijske monarhije. Izdvaja Njegoša iz ovog društva pronalazeći u njegovim tekstovima i stihovima jugoslovenstvo slično onome za koji se zalažu komunisti. Tvrdi da je Njegoševo jugoslovenstvo i slovenstvo

¹²⁸⁷ Božić u slobodi, *Pobjeda*, br. 8, 6 januar 1945, str.1.

¹²⁸⁸ Nove forme teoretskog i ideološkog rada u partiji, Cetinje, 4. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

*„imalo progresivni karakter jer je propovjedalo ustanak porobljenih Slovena i bratstvo“.*¹²⁸⁹

Prvi ozbiljniji povod za novo iščitavanje Njegoša bila je stogodišnjica od objavljivanja *Gorskog vijenca* 1947. godine. Komunistička partija u Crnoj Gori ovaj događaj je iskoristila da maksimalno afirmiše svoju ideologiju i prvi put na „*naučnim osnovama*“ problematizuje pitanje kompatibilnosti Njegoša i socijalističke ideologije. Zadatak proslave stoga je trebalo da bude da na „*što je moguće većoj kulturnoj visini*“ organizuje proslavu stogodišnjice *Gorskog vijenca*.¹²⁹⁰ Po zamisli komunističkih ideologa, obilježavanje stogodišnjice izlaženja *Gorskog vijenca* trebala je da pokaže savremenost tog djela i njegovu povezanost sa socijalističkom ideologijom. U novom, socijalističkom tumačenju, *Gorski vijenac* trebalo je da postane „*besmrtni udžbenik revolucionarne borbe za slobodu i sreću, nezamjenjivim udžbenikom naše Narodnooslobodilačke borbe*“.¹²⁹¹

Proslava stogodišnjice od objavljivanja *Gorskog vijenca* održana je 8. i 9. juna 1947. godine i prema partijskim izvještajima ispunila je očekivanja. Svečanost na Orlovom kršu i Njegoševoj kući na Njegušima održana je po unaprijed definisanom planu uz novo štampanje *Gorskog vijenca*, spomen albuma i izdavanje odabranih Njegoševih pisma. Predavanja o Njegošu i njegovom stvaralaštvu održana su u svim crnogorskim gradovima a povodom godišnjice snimljen je i dokumentarni film za koji je scenario napisao Mihailo Lalić.¹²⁹² U samom pristupu godišnjici odmah se kritikuje dosadašnji „*idealističko-metafizički i formalistički*“ način tumačenja *Gorskog vijenca*. Zbog toga se kao najvažniji zadatak godišnjice postavlja analiza i objašnjenje *Gorskog vijenca* u „*živoj istorijskoj stvarnosti u kojoj je nastao i da se podvuče njegov borbeni i nacionalno-revolucionarni karakter i da se njegova pjesnička suština i nacionalno-ideološka snaga objasni sa naučnog, progresivnog stanovišta*“. Potpuno je jasno da se očekuje novi pristup i tumačenje *Gorskog vijenca* i njegovo prilagođavanje, novim okolnostima, odnosno socijalističkom društvenom sistemu. Početna osnova za novo

¹²⁸⁹ Niko S. Martinović, Njegoš i 1848, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 39.

¹²⁹⁰ Agitprop odjeljenje za Crnu Goru svim sreskim komitetima KPJ, Cetinje, 30. maj 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

¹²⁹¹ Radovan Zogović, „Njegoševa poema o borbi i slobodi“, *Stvaranje*, br. 7-8, jul-avgust 1947, str. 391.

¹²⁹² Dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja Pokrajinskog komiteta KPJ za CG – Agitpropodjeljenju CK KPJ, Cetinje, 25. jun 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

tumačenje Njegoša je konstatovanje da se u prethodnim društvenim sistemima i u prethodnim državama Njegoš i njegovo djelo nije tumačilo na ispravan način. Glavni argument za takve tvrdnje je stav da u Njegoševom djelu u prošlosti nije istaknut „*onaj borbeni, duboki patriotizam, duboka mržnja prema zavojevaču, ugnjetaču naroda, tiraniji nad čovjekom, mržnja i prezir prema izdajnicima i odrodima, samopouzdanje i vedra vjera u uspjeh borbe koja počinje u najtežim uslovima*“. Za razliku od svih prethodnih sistema, komunisti tvrde da su tek u socijalističkoj državi stvoreni uslovi novo sagledavanje Njegoševog djela. Oni u oslobodilačkom ratu i revoluciji pronalaze ostvarenje svih ideala za koje se Njegoš zalagao. Zbog toga i kažu da je „*današnje herojsko pokoljenje ispunilo ideale Njegoša i težnje predaka*“.¹²⁹³ Kao najveći i možda jedini književni autoritet u Crnoj Gori Njegoš mora da bude neka vrsta uzora mladim književnicima. U osvrtu na njegovo djelo Vido Latković u Njegoševom stvaralaštvu navodno pronalazi elemente socrealizma, odnosno povezanosti književnosti i svakodnevnog života. Navodeći niz citata iz Njegoševog djela Latković zaključuje da je Njegoševo stvaralaštvo isključivo inspirisano narodnim životom i da predstavlja „*odraz jednog istorijskog trenutka*“. Na ovaj način on opravdava i afirmiše *socrealizam* u književnosti objašnjavajući da je i Njegoš upravo pisao na taj način. Citati koje je predstavio u svom članku za autora su bili dovoljan dokaz za tvrdnju da je Njegoš smatrao da „*književnost treba da bude odraz narodnog života, duboko patriotska, aktuelna i usmjerena u istom pravcu kao i narodna stremljenja*“.¹²⁹⁴

U ideološkom prilagođavanju Njegoša i njegovom povezivanju sa ideologijom socijalizma najdalje je otišao visoki partijski funkcioner i urednik *Pobjede* Puniša Perović. Povodom vijeka od izlaženja *Gorskog vijenca* u svom osvrtu, Perović je Njegoša skoro proglasio komunistom. Perović analizu započinje tvrdnjom da je i pored pedeset izdanja *Gorskog vijenca* čitanje Njegoša bilo pogrešno. Smatra da je Njegoševo djelo posmatrano jednostrano i da „*niko od kritičara nije uspio da uđe u njegovu suštinu*“. Kritika se zadržava na površnoj analizi tražeći u *Gorskom vijencu* „*apstraktnu ljepotu, filozofiju religiju*“. Nudi i razloge takvog kritičkog osvrta na Njegoševo djelo tvrdeći da je osnovni problem književnih kritičara koji su tumačili Njegoša njihova „*klasna*

¹²⁹³ Sto godina od prvog izdanja Njegoševog *Gorskog vijenca*, *Pobjeda*, br. 2, 12. januar 1947, str. 1.

¹²⁹⁴ Vido Latković, „Njegoševo shvatanje književnosti“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1947, str. 123.

ograničenost“. Objašnjava da su svi ti kritičari pokušavali da „*blistavu slobodarsku poeziju Njegoša iskoriste u svoje reakcionarne ciljeve izopačavajući smisao njegovog djela i njegove riječi*“. Tu se ne završava njegovo tumačenje *Gorskog vijenca* pošto pokušava da osim književnog, u tekstu crnogorskog vladike pronađe i političke poruke. Piše da je *Gorski vijenac* i događaji u njemu sličan sa događajima iz NOB-a. Kako kaže „*očigledna i identična veza*“ sa motivima dva događaja, za njega su dovoljan razlog za tu tvrdnju. Kako bi još snažnije potvrdio svoje teze, saopštava da su oba događaja inspirisana „*klasnim i nacionalnim ugnjetavanjem*“ i da oba događaja konačan izlaz pronalaze u neprekidnoj borbi odnosno revoluciji. Razlog za takvu analogiju u kojoj Njegoš govori o revolucionarnim pokretima Perović prepoznaje u stihovima: *Neka bude borba neprestana!/Neka bude što biti ne može/Borbi našoj kraja biti neće/Do istrage turske ali naše*. Nastavlja sa tvrdnjom da su ovi stihovi inspirisali mnoge borce u NOB-u, da istraju u svojim namjerama, „*baš onako kako ih uči Njegoš*“. Ovakvim tumačenjem Njegoševog stvaralaštva Perović ima jasnu ambiciju da u savremene događaje transponuje elemente *Gorskog vijenca* i da na taj način pokaže da je oslobodilački pokret bio dobar, ispravan a da se upravo u Njegoševim stihovima nalazi potvrda tog pravilnog istorijskog puta. Ovdje se ne završava ideološka upotreba Njegoša i njegovo prilagođavanje socijalističkim vrijednostima. Borbu protiv Osmanskog carstva, Perović prepoznaje i kao jedan vid klasne borbe pošto Osmanlije izjednačava sa feudalizmom. Objašnjava da su oni bili nosioci feudalnih odnosa što je izazivalo otpor stanovništva. Uvodi klasni elemenat i teoriju o društvenim promjenama uslovljenom cikličnim promjenama društvenih odnosa. Konačno, Njegoš se prepoznaje i kao borac za slobodu južnoslovenskih naroda što ponovo njegovo djelo približava stavovima komunista i njihovim idealima o bratstvu i jedinstvu. Tvrdi da je on nosilac ideja o „*neminovnom i otvorenom sukobu protiv porobljivača koji će dovesti do oslobođenja i ujedinjenja jednokrune braće*“.¹²⁹⁵ Ipak i pored velike želje Perovića da transponuje Njegoša u socijalistički milje, njegove teze teško mogu da prođu ozbiljnu kritičku analitu. Većina tvrdnji nema ozbiljno naučno utemeljenje a njegov naučni aparat počiva na analogijama, odnosno na ličnom doživljaju određenih stihova. Nesporno je da Njegoš u svom

¹²⁹⁵ Puniša Perović, „Njegoš pjesnik slobode“, *Stvaranje*, br. 6, jun 1947, str. 306.

stvaralaštvu ima snažan motiv nacionalno-oslobodilačke borbe ali je te ideje jako teško povezati sa socijalizmom, revolucijom i drugim elementima komunističke ideologije.

Ovo je bio samo početak novog tumačenja i ideološkog prilagođavanja lika i djela Petra II Petrovića Njegoša u socijalističkoj Crnoj Gori. Na sličan način i drugi književnici, kritičari i javni radnici tumače njegovo djelo a Njegoševo stvaralaštvo postaje važan motiv različitih umjetničkih formi. U novoj interpretaciji, crnogorski vladar iz 19. vijeka postaje simbol borbe crnogorskog naroda za ideale i vrijednosti koje će u konačnom biti sadržane u komunističkoj ideologiji. Kako bi taj simbol institucionalizovali, već narednih godina rađa se ideja o osnivanju Njegoševog instituta. U izvještaju o stanju naučnih ustanova u Crnoj Gori 1949. godine navodi se da je u Narodnom muzeju odmah nakon oslobođenja kao poseban dio te institucije formirana *Njegoševa soba*. U njoj su bile pohranjene Njegoševa biblioteka, prva izdanja njegovih dijela i njegove diplome. Za razliku od mnogih ličnosti iz prošlosti, komunisti nisu mogli odbacivati Njegoša kao najznačajniju ličnost crnogorske tradicije. Njegoša je bilo potrebno prilagoditi ideologiji zbog čega se u ovom referatu navodi da bi do 1951. godine trebalo osnovati i Njegošev institut.¹²⁹⁶

Velike godišnjice bile su idealna prilika za prilagođavanje Njegoša novim ideološkim okvirima pa tako nije propuštena prilika da se 1951. godine obilježi stogodišnjica njegove smrti. Formiran je odbor za proslavu koji je direktno kontrolisala Komunistička partija preko člana Politbiroa CK KPCG Radomira Komatine koji je bio predsjednik. Pored trodnevne svečanosti, na Cetinju je podignut spomenik velikom pjesniku a objavljen je i *Njegošev zbornik* sa naučnim radovima iz cijele Jugoslavije.¹²⁹⁷ Objavljena su i Njegoševa sabrana djela u pet knjiga a u Beogradu je pripremljena dramatizacija *Gorskog vijenca*. Preko 200 umjetnika iz cijele Jugoslavije predstavilo je svoja likovna ostvarenja na temu Njegoša a priređena je i izložba Njegoševih rukopisnih knjiga na pergamentu, štampane markice i značke sa Njegoševim likom. Godišnjica Njegoševe smrti bio je i posljednji rok za izradu idejne skice Njegoševog spomenika na Cetinju ali kako ni jedan od prispjelih radova nije opravdao očekivanja, konkurs je

¹²⁹⁶ Rad i stanje naučnih ustanova-referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13 maj 1949, str. 7, 8, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

¹²⁹⁷ Zapisnik sa sastanka odbora za proslavu Njegoševe godišnjice, Cetinje, 14 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

ponovljen.¹²⁹⁸ O značaju koji Njegoš ima u ideološkom profilu Crne Gore govori i odluka odbora za proslavu da se za vrijeme obilježavanja godišnjice Njegoševe smrti izbjegavaju slike rukovodilaca koje su bile dekor svih sličnih manifestacija.¹²⁹⁹ Samojoj proslavi, kako se navodi u izvještajima prethodile su obimne i dugotrajne pripreme. Na svečanosti održanoj na Cetinju prisustvovao je cjelokupni vrh Komunističke partije Crne Gore na čelu sa Blažom Jovanovićem koji je i sam podnio referat na skupu. Ovu priliku Jovanović je iskoristio da politizuje Njegoševo djelo, ovoga puta u svjetlu aktuelnog sukoba sa SSSR-om. Jovanović ne preskače činjenicu da je u Njegoševo vrijeme crnogorsku državu pomagala Rusija ali tendenciozno kaže da je „Crna Gora za svaku rublju prekoravana“. Citira Njegoša: „Rusiju volim, ali ne volim da mi se svakom prilikom daje osjećati cjen a te pomoći. Ja gospodar Crne Gore, pravi sam rob petrovgradske ćudi. To mi je dodijalo pa hoću da taj jaram zbacim“. Ovim citatima Jovanović jasno aludira na aktuelan sukob sa IB-om. Njegoševe riječi služe mu da pokaže navodno istorijsko opravdanje otklona od Rusije, pošto je to kako se može zaključiti iz njegovog citata, i sam Njegoš činio. Te stavove on formuliše ovako: „Njegoš je pokušavao da se oslobodi ruskog tutorstva, da se otrgne od robovanja ali mu to nije omogućavala teška situacija u kojoj se nalazila njegova zemlja“. Svoj govor Jovanović je zaključio tako što je Njegoševo djelo povezao sa aktuelnim političkim stanjem riječima da je Njegoš i danas sa nama, kada „narodi Jugoslavije vode borbu za očuvanje tekovina revolucije i svoj nacionalni opstanak od agresivnih snaga velikoruskog šovinizma i sovjetske birokratije“.¹³⁰⁰

Naravno osim formalnog djela manifestacije koji je imao funkciju daljeg simboličkog veličanja najznačajnije crnogorske književne figure i političkog djela koji je aktuelizovan sukobom sa zemljama IB-a, proslava je bila i prilika za novo ideološko približavanje Njegoša vrijednostima socijalizma. Iako se i dalje insistira na povezanosti Njegoševog stvaralaštva i socijalističke ideologije, stavovi koji se čuju 1951. godine mnogo su precizniji i određeniji nego 1947. godine. O Njegošu se i dalje govori

¹²⁹⁸ A. Brajović, „Proslava stogodišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, sept 1951, str. 582.

¹²⁹⁹ Zapisnik sa sastanka odbora za proslavu Njegoševe godišnjice, Cetinje, 14 novembar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.73/50.

¹³⁰⁰ A. Brajović, „Proslava stogodišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, sept 1951, str. 581.

nekritički, sa dosta analogija i ličnih tumačenja ali je u tim stavovima ipak prisutna izvjesna mjera u odnosu na nekoliko godina ranije.

Najumjereniji u pravljenju paralela između Njegoševog djela i socijalizma bio je Ivo Andrić, koji se na proslavi obratio kao predsjednik Saveza književnika Jugoslavije. Andrić se uglavnom fokusira na Njegoševo književno djelo navodeći da je njegovo stvaralaštvo „*prototip pisca u svojoj složenosti*“. Ipak ni Andrić ne može pobjeći od ideološke pozadine cjelog događaja pa citira Njegove riječi u kojima on gledajući na tadašnju razdvojenost jugoslovenskih naroda žali što se nije kasnije rodio. Andrić kaže da se vjek nakon ovih riječi sve promijenilo i da „*Njegoševa Crna Gora danas u socijalističkoj Jugoslaviji stupa putem koji vodi u bolji život, bolji život za kojim je Njegoš zažalio što ga očima neće vidjeti*“.¹³⁰¹ Istoričar Dimo Vujović analizirao je veze između Njegoševog djela i Narodnooslobodilačke borbe. Kao i njegovi prethodnici i Vujović pronalazi simboliku između NOB-a i događaja opisanih u *Gorskom vijencu*. Djelo crnogorskog vladike tumači kao univerzalni sukob između pravde i nepravde, ropstva i slobode, izdaje i vjernosti, sukob starog svijeta osuđenog na propast i novog-naprednog koji pobjeđuje. Vujović tvrdi da Njegoš u svom djelu nije samo konstatovao taj sukob, on je dao i odgovor na njega a to je borba. U tom elementu, Vujović pronalazi direktnu vezu sa posljednjim oslobodilačkim ratom tvrdeći da je Njegoševo djelo aktuelno i da se sve ono što se dešavalo tokom NOB-a nalazi u samom *Gorskom vijencu*. Uvodi takođe i kategoriju „*istorijske pravde*“ i kroz nju poistovjećuje učesnike NOB-a sa crnogorcima iz njegoševog djela koji su se borili za slobodu. Sve te teze, potkrjepljuje citatima iz *Gorskog vijenca*. U stihovima: *Proste naše žrtve svekolike/kad je naša tvrda postojbina/sile turske nesita grobnica*, opravdava sve žrtve podnijete tokom NOB-a. Stihovi *Pokoljenje za pjesmu stvorenu/Vile će se grabit u vjekove/Da vam vijence dostojne sapletu/Vaš će primjer učiti pjevača/Kako treba s besmrtnošću zborit*, za njega predstavljaju poruku da pokoljenja neće zaboraviti svoje žrtve i da će ih se uvijek sjećati, kao što to oni rade sa herojima NOB-a. Još mnogo je sličnih stihova u kojima Vujović pronalazi simboliku i vezu između događaja u *Gorskom vijencu* u oslobodilačkog rata i koje sve po njegovom objašnjenju potvrđuju „*zakonitosti istorijskog zbivanja*“. Njegoševi stihovi po njemu su najbolje objašnjenje zašto je narod

¹³⁰¹ Ivo Andrić, „Pozdravna riječ na proslavi 100-godišnjice Njegoševe smrti“, *Stvaranje*, br. 9, sept 1951, str. 583.

krenuo u oslobodilačku borbu, „*zašto je bila neophodna nužnost borbe za slobodu, protiv svih narodnih neprijatelja*“.¹³⁰²

Njegoš tako bez sumnje postaje na izvjestan način i simbol socijalističke Crne Gore. Njegovo stvaralaštvo dobija novu funkciju, afirmisanja i potvrđivanja socijalističkih ideala. Politicari, književnici, kritičari i svi oni koji se bave Njegošem pokušavaju da u njegovom djelu pronađu potvrdu aktuelnih procesa. To pokazuje da je u poslijeratnom crnogorskom društvu i dalje prisutna svijest po kojoj su opravdani samo oni društveni procesi koji imaju neku vrstu istorijskog utemeljenja. Komunisti, upravo po toj matrici pokušavaju da prilagode Njegoša aktuelnim društvenim i političkim procesima. Bilo da govore o NOB-u, idealu bratstva i jedinstva, izgradnji socijalizma, klasnim borbama ili sukobu sa zemljama IB-a komunisti u Crnoj Gori za sve te procese pokušavaju da pronađu potvrdu u Njegoševom stvaralaštvu. Univerzalnost i višeslojnost književnog stvaralaštva Petra II Petrovića to im svakako dozvoljava zbog čega su komunisti ubjeđeni da su na pravom putu. Za njih taj put ima istorijsko utemeljenje pošto ga je, po njihovom tumačenju, u svom stvaralaštvu trasirao jedan od najvećih autoriteta crnogorskog društva.

ISTORIOGRAFIJA

Odnos prema prošlosti i njeno savremeno tumačenje predstavlja važno pitanje u razumijevanju ideološkog obrasca Komunističke partije. Kao pokret utemeljen na revolucionarnim promjenama, socijalizam ima potrebu za korekcijom istorijskog mišljenja, preciznije, njegovog usklađivanja sa zvaničnim ideološkim stavovima. Suština komunističkog pristupa istoriografiji utemeljena je na reviziji prethodnih istorijskih znanja, za koje komunisti tvrde da su bili „*nenaučni, buržoaski i tendenciozni*“. Novi pristup i revizija postojećih znanja po tumačenju komunista treba da se odvija kroz navodne naučne metode, preciznije kroz metod „*dijalektičkog materijalizma*“. Ovaj metod preuzet je iz sovjetskog iskustva i u svojoj osnovi predstavlja Marksovo kombinovanje Hegelove dijalektike i materijalističke filozofije Ludviga fon Feuerbaha. Suština učenja je ideja o uzročno-posljedičnim promjenama u društveno-ekonomskim

¹³⁰² Dimo Vujović, „Njegoševo djelo i naša Narodnooslobodilačka borba“, *Stvaranje*, br.5-6, maj-jun 1951, str. 300.

odnosima. Dijalektički materijalizam objašnjava da se svako društvo razvija do vrhunca ali da istovremeno u tom procesu i slabi jer se u njemu stvaraju protivriječnosti koje dovode do njegove propasti. Dijalektički materijalizam tumači Istoriju kao niz evolutivnih procesa u kojoj se po tačno utvrđenim pravilima mijenjaju društveno-ekonomski sistemi od robovlasništva, feudalizma, kapitalizma i u konačnom socijalizma. Novi pristup izučavanju istoriografije i primjene dijalektičkog materijalizma u kulturi komunisti realizuju kroz osnivanje Istorijskog društva i Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda a kasnije i kroz časopis Istorijski zapisi.

Stvaranje nove, socijalističke istoriografije, usklađene sa novim ideološkim pravilima počelo je u oktobru 1947. godine formiranjem Istorijskog društva Crne Gore. Revizija postojećih istorijskih znanja definiše se kao najvažniji zadatak novoformiranog društva. Od nove institucije, partijski zvaničnici očekuju da oslobodi crnogorsko društvo od „*štetnih tradicija i naučnih zabluda a da istorija kao nauka vrši jednu od najvažnijih zadataka u vaspitanju novih generacija*“. Cilj Istorijskog društva bio je da revidira postojeća znanja iz istorije, pošto su „*srpska i hrvatska buržoaska istoriografija*“ pogrešno tumačili crnogorsku prošlost. U novim okolnostima, od istorijske nauke u Crnoj Gori očekivalo se da metodama dijalektičkog i istorijskog materijalizma revidira postojeća znanja buržoazijske istoriografije i istorijsku nauku razvije na principima marksizma-lenjinizma. Zadatke istoriografije u socijalističkom društvu predstavio je direktor više pedagoške škole Jagoš Jovanović koji kao prvu i osnovnu zamjerku istorijske nauke u prethodnom periodu navodi neupotrebu „*naučnih metoda*“. Jovanović tvrdi da je takozvana buržuaska istoriografija već unaprijed imala određen zadatak. U obrazloženju svoje teze on navodi neke primjere srpskih istoričara koji po njemu nisu imali namjeru da dođu do istorijske istine već da obrađujući istoriju „*po konceptu velikosrpske ideologije dokažu posebnu ulogu Srbije kao Pijemonta za okupljanje Južnih Slovena*“. Jovanović istoričarima prethodnih generacija zamjera i to što su uzroke formiranja prvih južnoslovenskih zemalja tražili u spoljnom faktoru i uticaju drugih većih država, „*nemajući sposobnost da u slovenskim plamenima prepoznaju tvoračke snage za formiranje prvih državnih organizacija*“.¹³⁰³

¹³⁰³ Na Cetinju je osnovano istorisko odeljenje Crne Gore, *Pobjeda*, br. 73, 14. septembar 1947, str. 5.

Početak 1948. godine stvaraju se uslovi za izdavanje prvog istorijskog časopisa koji je metodom dijalektičkog materijalizma trebalo da odgovori na najvažnija pitanja iz crnogorske prošlosti. Istoričar Jagoš Jovanović objašnjava da se od novog časopisa očekuje da „izvrši reviziju postojećih istorijskih znanja“, pošto je, kako tvrdi, većina dosadašnjih historiografskih radova o Crnoj Gori napisana „netačno, sa zlonamjernim tumačenjima i grubim falsifikatima“.¹³⁰⁴ U uvodniku uredništva navodi se da u prethodnom periodu nije bilo uslova da se na „naučnoj osnovi“ obrađuje prošlost crnogorskog naroda. Ti uslovi po njihovom tumačenju stvoreni su tek nakon oslobodilačke borbe i usvajana tekovina „narodne revolucije“. Naglašava se da crnogorska istorija u prethodnom periodu nije obrađena na naučni način i da je većina historiografskih radova napisana na osnovu „falsifikata sa puno netačnosti i čestim izvrtanjima istorijskih činjenica“. Misija *Istorijskih zapisa* i autora koji će se pojavljivati u časopisu je da to isprave i da crnogorsku prošlost predstavljaju na objektivan način.¹³⁰⁵ Novi pristup u proučavanju crnogorske istorije zagovaraju i potpisnici referata objavljenog u *Istorijskim zapisima* 1950. godine, Milan Vujačić, Đoko Pejović i Andrija Lainović. Referat je pripremljen za politički vrh Komunističke partije i u njemu se objašnjava da je osnovni cilj časopisa da se „metodom dijalektičkog i istorijskog materijalizma utvrdi procjena istorijskih događaja, odredi uloga i narodnih masa i ličnosti u njima, odstrane zastarjela i nenaučna shvatanja i falsifikovanja istorijskih činjenica“.¹³⁰⁶

Kako bi novi pogled na historiografiju dobio još snažniji pečat naučne vrijednosti, u avgustu 1948. godine osniva se prva posleratna naučna institucija u Crnoj Gori- Istorijski institut. Prevladavajući zadatak Istorijskog instituta bio je „obrađivanje istorije Crne Gore po metodu dijalektičkog materijalizma“. U referatu Nika Martinovića, direktora Istorijskog instituta koji je predstavio u ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, navodi da skoro ne postoje teme obrađene po ovom modelu. Objašnjava da su do sada „građanski naučnici“ pisali istoriju vezujući svoje simpatije uglavnom za dinastiju Karađorđevića ili Petrovića. Zbog toga, on tvrdi, da su mnogi stavovi izrečeni u historiografiji objavljeni tendenciozno, tako da opravdavaju unaprijed postavljenu tezu.

¹³⁰⁴ Pred izlaženje časopisa *Istorijski zapisi*, *Pobjeda*, br. 101, 20. decembar 1947, str. 4.

¹³⁰⁵ Riječ uredništva, *Istorijski zapisi*, I, 1-2, jan-feb 1948, str. 2.

¹³⁰⁶ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

Osim ove ideološke zamjerke, Martinović konstatuje i jednu profesionalnu primjedbu i tvrdi da su mnogi problemi u istoriografiji proučavani jednostrano korištenjem izvora iz samo jednog arhiva. Direktor Instituta problematizuje i pitanje istorijskih djela o odnosima između crnogorskog i drugih jugoslovenskih i naroda Evrope. Govoreći o konkretnim ciljevima Instituta, Martinović ističe da su svi istoričari zaposleni u institutu savladali osnove istorijskog materijalizma i dijalektike. Da bi se ta osnova nadogradila najavljuje da će istoričari u Institutu „*stalno proučavati istoriju SKPB i udžbenike o materijalističkom shvatanju istorije, kako bi sa marksističko-lenjinističkim pogledom na svijet pristupili proučavanju istorije*“.¹³⁰⁷

O značaju istoriografije u crnogorskom posleratnom društvu ukazuje i činjenica da su djela iz istorije činila najveći dio izdavačke djelatnosti u Crnoj Gori. Po svom obimu, djela iz istoriografije činila su skoro polovinu ukupne produkcije *Izdavačkog preduzeća u Crnoj Gori*. Obimna produkcija istoriografskih publikacija ipak nije bila u skladu sa očekivanjima partijskih organa. Zamjerke na izdavačku djelatnost i njen karakter odnose se u prvom redu na sadržaj i teme istraživanja objavljenih istoriografskih djela. Najveći broj objavljenih naučnih radova bio iz nacionalne istorije Crne Gore a mnogo manji obim obuhvatala su istoriografska djela iz neposredne prošlosti koja su tretirala pitanja revolucije i NOB-a. To potvrđuje i izdavačka djelatnost Istorijskog instituta u kojoj je od 16 objavljenih djela u periodu od 1949. do 1955. godine samo jedno (*Petar Višnjić, Neka borbena dejstva drugog udarnog korpusa u prvoj polovini 1944. g.*) bilo posvećeno temama iz NOB-a i revolucije. Slično je bilo i sa izdavačkom djelatnošću Naučnog društva Crne Gore gdje takođe nema istoriografskih djela koja bi tretirala pitanja neposredne prošlosti.¹³⁰⁸ Za partijske zvaničnike takva struktura izdavačke djelatnosti je neprihvatljiva. Zamjera se izbor tema koje se obraćuju ali i sam način njihove naučne analize. Komisija za izdavačku djelatnost zaključuje da najveći broj objavljenih djela „*ne odmiče mnogo od građanskih djela i da su to djela koja ne doprinose marksističkom osujetljavanju naše prošlosti*“.¹³⁰⁹ Potrebu za intenzivnijom problematizacijom perioda NOB-a crnogorski istoričari dobijaju od

¹³⁰⁷ Rad i stanje naučnih ustanova-referat Nika S. Martinovića na konferenciji naučnih ustanova u Ministarstvu za kulturu i nauku FNRJ, Beograd, 13 maj 1949, str. 3, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 48/49.

¹³⁰⁸ Izdanja istorijskog instituta NR Crne Gore, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1-2, str. 478.

¹³⁰⁹ Zaključci savjetovanja o izdavačkoj djelatnosti, Cetinje, 22 februar 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 92/52.

partijskog vrha početkom 1949. godine. Tada iz Centralnog komiteta KPJ stiže direktiva koja se oslanja na zaključke petog kongresa KPJ u kojima se traži intenziviranje „*izučavanja istorije naše Partije, istorije radničkog pokreta, istorije NOB-a i problema izgradnje socijalizma*“.¹³¹⁰

Prvo značajnije historiografsko djelo iz nacionalne istorije Crne Gore bila je naučna studija Jagoša Jovanovića „*Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti (istorija Crne Gore od VIII vijeka do 1918. godine*“. Ova knjiga je bila i prvo izdanje državnog izdavačkog preduzeća *Narodna knjiga* koje je osnovano 1. februara 1948. godine.¹³¹¹ Jovanovićeva studija od kraja 1946. godine u nastavcima se objavljuje u časopisu *Stvaranje*. Jovanović u historiografskom smislu u svom djelu ne donosi neka nova saznanja ili upotrebu novih izvora u odnosu na prethodne generacije istoričara. Njegovo djelo karakteriše novi dijalektičko-materijalistički pristup koji događaje iz crnogorske prošlosti tumači kao evolutivne procese koji utiču na promjenu društveno-ekonomskih odnosa. Jovanović uvodi termin „*istorijski razvoj*“ koji treba da potvrdi tezu da se novi društveni odnosi zamjenjuju stare, prevaziđene. Piše o „*raspadanju rodovskog društvenog uređenja koje prerasta u patrijarhalno ropstvo i rani feudalizam; istorijskom razvoju koji je uslovljavao pobjedu feudalnog društvenog uređenja koje je značilo korak naprijed u procesu razvitka društva u poređenju sa rodovskim društvenim uređenjem*“. U tumačenju događaja iz crnogorske prošlosti kod Jovanovića se jasno prepoznaju takozvani revolucionarni procesi, koji se uklapaju u model dijalektičkog materijalizma i koje on pronalazi u ranom srednjem vijeku. Kada objašnjava proces širenja hrišćanstva zaključuje da se „*široke narodne mase nijesu mirile sa novim uslovima života, da su vodile oštru borbu i da su kroz bugumilsku jeres istupale protiv crkve, propovjedajući bratstvo i socijalnu (društvenu) jednakost*. Borbu za društvenu jednakost potlačenih socijalnih kategorija pronalazi i u Dušanovom zakoniku u kome se kažnjava okupljanje i organizovanje seljaka. Taj član je po njemu dovoljan i relevantan dokaz za tvrdnju da se čak i u 14. vijeku potlačeni narod „*sakupljao i organizovao kako bi poveo borbu za poboljšanje svog teškog ekonomskog i političkog položaja*“. U takve primjere on svrstava i navodne pobune „*ugnjetenog seljačkog*

¹³¹⁰ Centralni komitet KPJ o zadacima istorije, Beograd, 6 januar 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 56/49.

¹³¹¹ Osnovano izdavačko preduzeće Crne Gore – Narodna knjiga, *Pobjeda*, br. 45, 22 februar 1948, str. 6.

stanovništva“ protiv feudalaca u vrijeme Balšića. Metode dijalektičkog materijalizma i ideje revolucionarnih promjena i oslobodilačkih tradicija, Jovanović upotrebljava i kada analizira događaje iz kasnijeg perioda. To su prije svega sukobi lokalnog stanovništva sa Osmanskim carstvom u kojima autor prepoznaje sve elemente oslobodilačkih, herojskih stremljenja naroda za slobodom. Jedan od takvih događaja za njega je i takozvana istraga poturica koja je „*razvezala oslobodilačke snage crnogorskih plemena i usmjerila ih u pravcu borbe za slobodu, koja će dugo da tinja i razgara dok sve snage ne narastu da u zajedničkoj borbi iskuju svoju slobodnu državu*“.¹³¹²

Crnogorska historiografija u prvoj deceniji nakon oslobođenja svoja saznanja uglavnom publikuje u časopisu *Istorijski zapisi*. U ovom časopisu dominiraju teme iz nacionalne istorije Crne Gore dok su teme vezane za NOB i Komunističku partiju dosta rijetke. Uredništvo časopisa objavljivalo je posebnu rubriku u kojoj su se pojavljivali dokumenta i ratna sjećanja iz perioda NOB-a. Objavljivanje tih dokumenata tumačeno je potrebom da se osvijetli „*najsajjniji period herojske istorije našeg naroda*“. Publikovanjem arhivske građe i izvora očekivalo se da se „*rasvijetli herojska borba, politički rad i kulturni naponi tokom oslobodilačkog rata*“.¹³¹³ Prvi historiografski članci koji tretiraju pitanje NOB-a i revolucije objavljuju se u dva nastavka tokom 1948. godine. To su članci o Orjenskom vojnom bataljonu i akcijama te vojne formacije. Izuzimajući nekoliko uopštenih ideoloških fraza u ovom radu uopšte nema elemenata dijalektičkog materijalizma. Naprotiv, rad na jedan pozitivistički način približava djelovanje ove vojne formacije. Autor u članku detaljno, hronološki objašnjava način formiranja te vojne jedinice, akcije u kojima je angažovana i konačno rezultate th aktivnosti.¹³¹⁴ Obim historiografskih radova koji se bave periodom NOB-a nije značajnije promijenjen ni tokom 1949. godine. Osim izvornih dokumenata u ovoj godini objavljeni su radovi: Nika Martinovića – Držanje partizana pred neprijateljskim sudom (br. 1-2, 1949.), Dima Vujovića – Povodom 30 godina KPJ (br. 5-6, 1949.). Skroman broj radova koji tretiraju pitanja najnovije istorije vrlo brzo je izazvalo reakciju partijskih struktura u kojima su očekivali veću frekventnost historiografskih članaka sa ovom tematikom.

¹³¹² Jagoš Jovanović, „Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti“, *Stvaranje*, br. 2-3, novembar-decembar, 1946, str. 129/ *Stvaranje*, br.1-2, januar-februar 1947, str. 49/ *Stvaranje*, br.3, mart 1947, str. 145/ *Stvaranje*, br.4-5, april-maj 1947, str. 233/ *Stvaranje*, br.9, septembar 1947, str. 529.

¹³¹³ Narodnooslobodilačka borba-dokumenti, *Istorijski zapisi*, I, 1-2, jan-feb 1948, str. 99.

¹³¹⁴ Špiro Doklešić, „Orjenski bataljon“, *Istorijski zapisi*, I, 3-4, mart-april 1948, str. 145.

Početak januara 1950. godine u referatu upućenom partijskim organima navodi se da nisu ispunjena očekivanja da će se na stranicama *Istorijskih zapisa* pojaviti svjedočenja učesnika NOB-a i njihove ratne uspomene kao i izvorna dokumenta iz tog perioda. Bez takvih radova po tumačenju iz referata ne mogu se stvoriti uslovi za utvrđivanje hronologije NOB-a na prostoru Crne Gore. Uredništvu časopisa iz partijskih struktura kao nedostatak se upućuje i kritika povodom nedovoljne angažovanosti historičara za vrijeme sukoba sa IB-om. Partija je željela da historičari kroz primjere iz prošlosti podsjetu da se i ranije u prošlosti dešavalo da je Rusija „iskorištavala borbeni elen našeg naroda i nepravедno postupala prema njemu“, kao što je to činila nakon otvaranja sukoba 1948. godine.¹³¹⁵ Sugestije iz partijskog vrha nisu značajnije promijenile raspored radova u časopisu pa se tokom 1950. godine sa ovom temom izdava samo rad: Dima Vujovć, „Marksizam-lenjinizam o ulozi deja u razvitku društva“ (br. 1-3, 4-6, 1950.). Izuimajući arhivsku građu iz perioda NOB-a, koja se objavljuje skoro u svakom broju, ostatak članaka tretira isključivo nacionalnu istoriju Crne Gore. Taj trend nastavljen je i u prvom trobroju za 1951. godinu kada je od svih radova samo članak Rada Kneževića, „Borbe na Mojkovcu“ bio sa tematikom NOB-a. Prvi ozbiljniji iskorak u objavljivanju historiografskih radova imamo u svesci 4-6 iz 1951. godine koja je potpuno posvećena obilježavanju desetogodišnjice 13. julskog ustanka. U ovom broju časopisa registrujemo čak 16 historiografskih radova vezanih za NOB, tri puta više nego u svim prethodnim brojevima. U osvrtu na ovaj broj *Istorijskih zapisa* navodi se da 18 članaka objavljenih u tom broju „ubjedljivo evociraju sudbonosne i istorijske dane kada se kovala i kalila nova demokratska Jugoslavija“.¹³¹⁶ Možemo konstatovati da je zbog obilježavanja decenije od pokretanja 13. julskog ustanka u brojevima iz 1951. godine bilo najviše radova sa temama iz NOB-a. Tako se osim sveske 4-6 iz 1951. godine i u narednim brojevima iz te godine pojavljuju slične teme. One okvirno čine polovinu svih objavljenih članaka u časopisu za tu godinu. Tokom 1952. nešto je manje članaka vezanih za istoriju NOB-a ali se u broju 1-3 za 1952. godinu prvi put pojavljuje dnevnik Sava K. Brkovića iz NOB-a kao nova forma afirmisanja vrijednosti NOB-a.¹³¹⁷ Ratni dnevници i u narednim godinama biće jako čest oblik približavanja tema iz istorije NOB-a

¹³¹⁵ Referat o časopisu *Istorijski zapisi*, Cetinje, 20. januar 1950, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 72/50.

¹³¹⁶ M. P. Radović, „Časopis Zapisi g,4, k.VII. 1951, Cetinje“, *Stvaranje*, br. 12, decembar 1951, str. 803.

¹³¹⁷ Savo K. Brković, „Ratni dnevnik“, *Istorijski zapisi*, 1-3, 1952.

u okviru časopisa. Tokom 1953. objavljeni su radovi: Koste Milutinovića „Crna Gora i primorje u Omladinskom pokretu“; Obrada Egića „Oslobođenje Andrijevice 1943“; Maksima Vukovića „Trinaestojulski ustanak u Beranama“; Nika Strugara „Ivangrad od 8 oktobra 1943 do septembra 1943“. U 1954. radovi: Pera Krstaića „Zakonodavstvo u NRCG 1943-46“; Obrada Egića „Oslobođenja Kolašina 1943“. Tokom 1955. godine radovi: Vlada Strugara i Pera Raičevića: „Razvitak NOB-a u Crnoj Gori 1941-1945“; Nika Strugara „Formiranje drugog Lovćenskog bataljona“ i Miloša Vračara „Razvitak narodnih odbora“. Prvi sistematičan naučni rad iz istoriografije koji tretira pitanje oslobodilačkog rata i revolucije u Crnoj Gori je članak Vlada Strugara i Pera Raičevića : „*Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945*“. U radu se obrađuje oslobodilački pokret na prostoru Crne Gore kroz prezentaciju empirijskih podataka i hronološko navođenje događaja vezanih za NOB kao i brojne podatke o broju vojnika i mjesta u kojima su se događaji odvijali. U radu se ne problematizuje ni jedno pitanje koje bi dublje i slojevitije tretiralo pitanje oslobodilačkog rata. Autori se zadovoljavaju isključivo prezentacijom događaja pa je i afirmisanje partizanskog pokreta ograničeno isključivo na nekoliko sentenci koje govore o: „*dizanju opštenarodnog ustanka protiv okupatora; herojskoj borbi; naši gubitci; naša borba*„. U svom radu Strugar i Raičević koristili su se literaturom objavljenom u Beogradu ali i svakim pojedinačnim radom objavljenim u *Istorijskim zapisima* u proteklih sedam godina koji se odnosi na pitanje NOB-a.¹³¹⁸

Analiza sadržaja istoriografskih radova u časopisu *Istorijski zapisi* od 1948. do 1955. godine ukazuje da u njemu nije ostvarena težnja o značajnoj produkciji istoriografskih radova iz perioda NOB-a. Na kraju posmatranog perioda registrovan je samo jedan članak koji cjelovito tretira period NOB-a u Crnoj Gori. Takođe ni taj članak problematiku NOB-a ne posmatra kroz metod dijalektičkog materijalizma. Fokusira se na navođenje empirijskih podataka bez pokušaja da te podatke dovede u bilo kakav međusobni odnos, vezu, korelaciju. Nešto bolji rezultati ostvareni su u prilikom objavljivanja dokumenata vezanih za NOB koji se pojavljuju u skoro svakom broju časopisa. Ono što je najznačajnije, crnogorska istoriografija u ovom periodu nije ni svoj

¹³¹⁸ Vlado Strugar, Pero Raičević, „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1-2, 1955, str. 293.

metodološki rad prilagodila zahtjevima zvanične politike. To smo već vidjeli da se konstatuje i u izvještajima o izdavačkoj djelatnosti a o tome govori i analiza sadržaja u časopisa *Istorijski zapisi* u kojima se obrađuju pitanja iz nacionalne istorije. U radovima objavljenim od 1948. do 1955. godine istoriografske teme iz nacionalne istorije obrađuju se uglavnom na jedan pozitivistički način, prezentacijom činjenica i njihovim pojašnjavanjem. Naučni metod dijalektičkog-materijalizma možemo primjetiti isključivo kroz analagoje koje autori primjenjuju kada događaje i procese iz prošlosti povezuju sa socijalizmom. Tu u prvom redu spadaju teme o nacionalnim pokretima južnoslovenskih naroda, revolucionarnim događajima u Evropi 1848. godine i sl. Čini se da autori ovih članaka ni sami do kraja ne znaju šta se to očekuje od njih pa su analogije koje su izvodili prisutne više da bi se ispunila neka forma i da bi njihov rad makar formalno bio u skladu sa zvaničnim ideološkim diskursom u istoriografiji. Najbolji primjer za to je rad čuvenog jugoslovenskog medijaviste Bogumila Hrabaka o pljevaljskom kraju u 17. vijeku. Hrabak na osnovu dokumenata iz Dubrovačkog arhiva analizira prilike u Pljevljima i njenoj okolini, kritički se odnosi prema izvorima, komparira ih sa drugim relevantnim podacima i problematizuje niz istorijskih procesa važnih za razumijevanje prošlosti ovog prostora u 17. vijeku. Na 38 stranica članka Hrabak ni jednom ne pokušava da bude blizak komunističkoj ideologiji, njenim stavovima a u svom radu nema ni jedne naznake dijalektičkog materijalizma. Hrabak se drži pravila istorijske nauke i ovaj rad sa tog stanovišta nema ni jednu zamjerku. Ipak tako je sve do samog kraja, odnosno do posljednje rečenice u kojoj Hrabak „*ispunjava dužnost*“ prema novim vlastima i na neki način uvodi ideologiju u svoje istraživanje. Nakon što je saopštio da su Pljevlja u 17. vijeku dostigla vrhunac u svom razvoju i da nakon toga slijedi period stagnacije, Hrabak u posljednjoj rečenici piše: „*Tek u novoj, socijalističkoj stvarnosti, Pljevlja su sa velikim privrednim mogućnostima ponovo postala tačka gdje život nezadrživo ključa svakog dana sve jače*“.¹³¹⁹ Ta posljednja rečenica ovog rada izgleda kao da je dopisana rukom nekog urednika koji je želio da članak ispuni makar elementarne zahtjeve zvaničnog ideološkog diskursa ili su sami autori na taj način pokušavali da ispune očekivanja urednika i partijskih zvaničnika.

¹³¹⁹ Bogumil Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1-2, 1955, str. 38.

SLIKARSTVO

Likovna umjetnost, kao i književnost u novoj socijalističkoj zajednici razvijala se i funkcionisala je pod snažnim ideološkim nadzorom Komunističke partije. Od likovne umjetnosti, Partija je očekivala takozvanu angažovanost i podršku njenim razvojnim planovima i projektima. U teorijskoj ravni, novi pristup likovnoj umjetnosti na kome insistira Komunistička partija naziva se *socijalistički realizam*. Jugoslovenski soc-realizam predstavlja kopiju Sovjetskog pristupa umjetnosti koji je definisan

1922. godine u okviru Udruženja umjetnika revolucionarne Rusije. Taj novi umjetnički pristup očekivao je od slikara da u svojim djelima prenesu trenutne i aktuelne društvene procese. Sovjetskim slikarima sugerisano da „*slikaju današnji dan, da slikaju život Crvene armije, život radnika, seljaštva, učesnika Revolucije i heroja rada/ Mi dajemo stvarnu sliku događaja a ne apstraktna izmišljanja koja diskredituju revoluciju pred licem međunarodnog proleterijata*“.¹³²⁰ Na temelju sovjetskog obrasca stvoren je i jugoslovenski socijalistički realizam u umjetnosti koji su pod ideološkim nadzorom partije preuzeli i umjetnici u Crnoj Gori.

Osim novog pristupa likovnoj estetici kroz model socrealizma, nakon rata promjenjen je i odnos društva prema slikarima. Crnogorski umjetnici tvrde da su tek u socijalističkoj državi dobili položaj koji zaslužuju i da se u prethodnim društvenim sistemima koje nazivaju „*nenarodni režimi*“ uopšte nije vodilo računa o položaju slikara. Jedan od najznačajnijih crnogorskih slikara Milo Milunović tvrdi da je položaj slikara između dva svjetska rata bio jako težak i da bivši režimi uopšte nisu cijenili rad domaćih autora. Umjesto domaćeg slikarstva, njima su se kakao objašnjava Milunović sviđali „*erotično-operetski kičevi*“, koji su skupo plaćani a bili lošeg kvaliteta i još gore sadržine.¹³²¹ Komunistička partija uključuje umjetnike u kulturne institucije, obezbjeđuje im ekonomsku egzistenciju a one najbolje, preko stipendija i nagrada finansijski nagrađuje. Slikari se angažuju u školama gdje rade kao nastavnici likovne

¹³²⁰ AkhRR Declaration, AkhRR: Immediate tasks of AkhRR, *Art in theory, An antology of changing ideas 1900-1990*, Oxford, 1996, str. 394-387./ Preuzeto iz: Lidija Merenik, Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 128.

¹³²¹ Milo Milunović, Uslovi za razvitak naše likovne umjetnosti, *Stvaranje*, br.2-3, Cetinje, novembar-decembar 1946, str. 158.

umjetnosti. Njihov dodatni angažman bio je i u okviru masovnih organizacija gdje su pomagali oko dekoracije različitih skupova, kongresa i izložbi.¹³²²

Prvi koraci u stvaranju takozvane crnogorske umjetničke scene vezuju se za povratak jednog od najvećih crnogorskih i jugoslovenskih slikara posleratnog perioda, Petra Lubarde u Crnu Goru. Lubarda je tokom rata bio u Njemačkom zarobljeništvu da bi se nakon oslobođenja nastanio u Beogradu. Crnogorska Vlada je preko posrednika krajem 1945. godine pozvala Lubardu da se vrati u Crnu Goru i pomogne razvoj likovne umjetnosti, što je ovaj i prihvatio. Već u martu 1946. godine održana je osnivačka skupština Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore čime su postavljeni temelji za razvoj posleratne crnogorske likovne scene.¹³²³ Likovni umjetnici koji su pristupili udruženju prihvatili su novi idejni kurs i socrealizam kao zvanični likovni izraz novog socijalističkog društva. Udruženje likovnih umjetnika Crne Gore okupilo je najeminentnije crnogorske slikare i vajara: Petra Lubardu, Mila Milunovića, Milana Božovića, Luku Tomanovića, Đorđa Oraovca, Antona Lukatelija, Vlada Novosela i Vuka Radovića. Udruženje likovnih umjetnika bila je centralna institucija preko koje je Komunistička partija kontrolisala likovno stvaralaštvo. Za to je bio zadužen umjetnički savjet Udruženja koji je kontrolisao kolektivne i samostalne izložbe kao i ilustracije koje su se pojavljivale na prostoru Crne Gore. Na taj način stvoreni su mehanizmi po kojima bi se likovna umjetnost razvijala u skladu sa ideološkim ciljevima socijalističkog društva.¹³²⁴ Krajem 1946. osnovana je i likovna škola na Cetinju koja je u 1948. godine premještena u Herceg Novi. Konačno, uslovi za objedinjavanje cjelokupnog likovnog stvaralaštva u Crnoj Gori stvoreni su u maju 1951. godine kada se na Cetinju osniva Umjetnička galerija u kojoj je formirana zbirka najznačajnijih likovnih radova na prostoru Crne Gore.¹³²⁵

Nakon formiranja Udruženja likovnih umjetnika, među crnogorskim slikarima počinju rasprave o umjetničkim pravcima i stvaralaštvu. Samo nekoliko mjeseci nakon osnivanja udruženja u februaru 1947. godine održava se skupština udruženja likovnih

¹³²² Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 35, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹³²³ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 71.

¹³²⁴ Dragutin Papović, *Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990*, Podgorica, 2015, str. 93.

¹³²⁵ D. L. „Otvaranje Umjetničke galerije na Cetinju“, *Stvaranje*, br.5, maj 1952, str. 325.

umjetnika Crne Gore. U ime Partije, umjetnicima se na skupštini obraća Vukoman Džaković delegat Ministarstva prosvjete. Crnogorskim slikarima prenosi očekivanja partijskih organa da stvaralaštvom podrže proces izgradnje socijalističkog društva. Naglašava da je u prethodnom periodu među crnogorskim slikarima bilo pripadnika „*larpurlartizma*“¹³²⁶ i da u novim okolnostima za takve umjetnike neće biti prostora. Za socijalističko društvo, po njegovim tvrdnjama dobra umjetnost je ona koja predstavlja „*odraz društvene stvarnosti*“. Centralno pitanje je izbor likovnih motiva, odnosno sadržaja likovnog djela koje po očekivanjima Partije mora „*nositi pečat današnjeg vremena*“. Petar Lubarda se složio sa tim stavovima i ponovio da je svaka dobra umjetnost odraz društvene stvarnosti. Anton Lukateli tvrdio je „*da treba koristiti iskustva sovjetskih umjetnika jer se na umjetnost zapada XX vijeka više ne može ugledati*“ a slikar Miloš Jeknić bio je uvjeren da „*su svi umjetnici koji su radili odvojeno od naroda uvijek promašili*“.¹³²⁷

Na socrealizmu kao jedinom pravom likovnom pravcu isnistira i likovna kritika koja podržava i afirmiše estetiku koju utvrđuje Partija. Likovna kritika fokusirana je prevashodno na izbor motiva koji treba da budu odraz savremenih i aktuelnih društvenih procesa. Osim motiva, likovna kritika zalaže se za jasne i nedvosmislene likovne predstave u kojima neće biti apsolutno nikakvih skrivenih poruka i motiva. Svako udaljavanje od tih kriterijuma oštro se kritikovalo i odbacivalo. Zanimljivo je da se i sami likovni kritičari koriste frazama koje se mogu čiti u partijskim raspravama. Tako za ona djela koja se ne uklapaju u zvaničan ideološki diskurs kritičari koriste fraze: *formalizam, buržoaska dekadencija, pesimizam, zapadni uticaj, građanske državne tradicije, reakcionarska estetika, mistika, nadrealizam, mehanička deklaracija*. Nasuprot tim frazama, za likovna djela koja se uklapaju u socijalističku estetiku kritičari koriste termine: *socijalistička idejnost, prožimanje sadržaja i forme djela, nerazdvojna sa najintimnijim osjećanjima i mislima umjetnika, saglasnost sa idejama i praksom našeg novog društva*.¹³²⁸ Za likovne kritičare motivi iz NOB-a, obnove zemlje ili zarobljeništva predstavljaju „*naprednu idejnu tematiku*“. Takav izbor motiva, po

¹³²⁶ Larpurlartizam: Umjetnost zbog umjetnosti – shvatanje po kome umjetnost treba da postoji samo zbog umjetnosti i koje poriče društvenu funkciju umjetnosti

¹³²⁷ Zapisnik skupštine udruženja likovnih umjetnika Crne Gore, Cetinje, 16. februar, 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

¹³²⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 223.

likovnim kritičarima je pravi izraz socrealizma u likovnom stvaralaštvu i pokazatelj da kako umjetnici u svojim djelima treba da izraze „našu novu stvarnost“.¹³²⁹

Socrealizam i likovna estetika koju on nosi primjećuje se već na prvoj kolektivnoj izložbi likovnih umjetnika održanoj 13. jula 1946. godine a sličan pristup registrovan je i na četiri izložbe održane tokom 1947. i 1948. godine. Kritičari sa tih izložbi zaključuju da su crnogorski slikari „ostvarili veliki napredak jer su prikazivali socijalističku stvarnost naše zemlje“. Konstatuje se da su umjetnici u prethodnom periodu posjećivali veliki broj gradilišta i da se to vidi u njihovom stvaralaštvu u kome su „obrađeni motivi iz izgradnje socijalizma u našoj zemlji“. Kao dobre primjere tako obrađenih motiva navode se radovi Petra Lubarde „Sa Pruge“, i Mila Milunovića koji je predstavio nekoliko radova crnogorskih pejzaža. Od 220 radova predstavljenim na ovim izložbama oko 60 njih je bilo sa motivima iz „izgradnje socijalizma“.¹³³⁰ Na kolektivnoj izložbi iz 1947. godine česti motivi crnogorskih slikara su predstave iz Njegoševog *Gorskog vjenca*. Za komunističke ideologe upotreba ovih motiva je sasvim opravdana jer kako tvrde, motivi iz *Gorskog vjenca* i danas su veoma aktuelni. Objašnjava se da je borba za nacionalno oslobođenje protiv Osmanskih vlasti, „borba protiv zavojevača i domaćih izdajnika“ i da je ona kao takva veoma slična Narodnooslobodilačkoj borbi zbog čega je korištenje tih motiva potpuno opravdano.¹³³¹

Važan segment u razvoju crnogorske posleratne likovne scene bilo je usvajanje Prvog petogodišnjeg plana obnove. Usvajanjem Plana, slikari su kao i književnici dobili sugestije da motive i izbor likovnih sadržaja usaglase sa ciljevima plana. Od umjetnika se očekuje upotreba motiva iz procesa obnove i izgradnje zemlje i njihovo afirmisanje kroz likovno stvaralaštvo. Korišćenje motiva iz obnove i izgradnje zemlje, likovna kritika naziva „najjačom manifestacijom probuđenog duha i realističkog shvatanja života i rada kao njene najsnažnije vrijednosti“. Od umjetnika se očekuje da „pravilno shvate, obrade i dokumentuju, radni proces i kolektivni napor na izgradnji objekata, prikažu radost stvaranja i vječno djelo mladalačkog poleta“. Petar Lubarda naslikao je veliku kompoziciju „Sa pruge“ u kojoj predstavlja radove na pruži, inspirisane i pokrenute

¹³²⁹ Janko Đonović, „Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 62.

¹³³⁰ A. B. „Rad udruženja likovnih umjetnika Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 19, 23 januar 1949, str. 6.

¹³³¹ Đorđe Oraovac, „Pred II izložbu likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br.3, mart 1947, str. 176

„mladošću i stvaralačkom voljom“. Uz pune vagone kamenja, raznobojne tonove radničkih odjela i neke druge elemente, Lubarda prikazuje motiv sa pruge upravo onako kako to socijalistička likovna kritika očekuje od njega.¹³³² Osim u okviru izložbi, najznačajniji crnogorski slikari svoje crteže i grafike objavljuju u novinama i časopisima. Petar Lubarda crtežom „*Udarnik*“ ilustrirao je tekst u časopisu *Stvaranje* o izgradnji željezničke pruge Titograd-Nikšić. Na ovom crtežu Lubarda prikazuje mladog čovjeka sa karakterističnim kačketom (prepoznatljivim modnim detaljom mnogih posleratnih komunista) koji sa krampom u ruci nešto kopa.¹³³³ Likovni umjetnici ilustrirali su i knjigu objavljenu povodom okončanja radova na pruzi Nikšić-Titograd. Sa 24 umjetnička priloga, crnogorski slikari prikazuju ogroman napor i požrtvovanje mladih u izvršenju najvažnijeg zadatka Petogodišnjeg plana.¹³³⁴

Bez obzira na određenu frekventnost motiva inspirisanih Petogodišnjim planom, oni se ne pojavljuju u onom broju kako to Partijski vrh očekuje. Na prvoj godišnjoj izložbi iz 1948. godine takvi motivi primjećuju se samo u stvaralaštvu mlađih slikara. Među crnogorskim umjetnicima, naročito onim starijim, dominiraju pejzaži. Jedan od najpoznatijih slikara Milo Milunović, od 11 predstavljenih radova nije imao ni jedan sa motivima iz izgradnje i obnove zemlje. Slično je i sa Petrom Lubardom, koji se bavi motivima iz prirode ali on među predstavljenim radovima ima jednu sliku koja se uklapa u novu socijalističku estetiku. To je slika „Sjećanje na 1941“ u kojoj Lubarda, kako tumači kritika: „predstavlja traženje novih puteva u savlađivanju ratne tematike“. Od starijih umjetnika kritika izdvaja Vlada Novosela koji je osim nekoliko ozbiljnih radova predstavio i sliku „Usjek kod Lašve“ u kojoj predstavlja motiv sa omladinske pruge. Mlađi umjetnici najefikasnije su sprovodili ideološka uputstva i na njihovim radovima dominiraju teme iz obnove zemlje. Među njima se izdvajaju Veliša Leković i Aleksandar Prijić koji u svojim radovima „analiziraju i predstavljaju lica sa pruge i slikarski obrađuju obnovu ovog našeg grada – mučenika“. U završnom osvrtu na izložbu konstatuje se da je ona ispunila svoja očekivanja ali da će njeni dometi biti još veći kada umjetnici još snažnije počnu obrađivati motive „nove društvene stvarnosti“.

¹³³² Milutin P. Plamenac, „Treća izložba likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 1-2, jan-feb 1949, str. 63.

¹³³³ Petar Lubarda, „*Udarnik*“, *Stvaranje*, br.1-2, januar-februar 1947, str. 37.

¹³³⁴ Izašla je iz štampe knjiga o omladinskoj pruzi Nikšić-Titograd, *Stvaranje*, br.1-2, jan-feb 1949, str. 76.

Tada će, kako se zaključuje i njihova ostvarenja biti „*punija i zrelija*“.¹³³⁵ Odstupanja od očekivane likovne estetike i izbora motiva koji se konstatuju na prvoj godišnjoj izložbi u 1948. godini dodatno se problematizuju nakon kolektivne izložbe povodom 13. jula 1948. Nakon ove izložbe, likovna kritika jasno saopštava da među umjetnicima postoji uslovna podjela na stare i mlađe. Analizirajući radove na izložbi kritičari kod starijih umjetnika primjećuju „*pečat predratnog stvaralaštva i obratu t.z.v. artistskih motiva*“. Takvih motiva kod mlađih umjetnika nema. Mlađi umjetnici kako smatra kritika, zaostaju u nekim elementima likovne tehnike, ali zato imaju potpuno savremen i pravilan odnos prema savremenom društvenom trenutku. Među pripadnike takozvane stare generacije, kritičari ubrajaju *Petra Lubardu, Mila Milunovića, Rista Stijovića, Iliju Šobajića*, dok umjetnike mlađe generacije predstavljaju *Velimir Leković, Aleksandar Prijić, Luka Tomanović i Anton Lukateli*.¹³³⁶ Podjela umjetnika na mlađe i starije spominje se i u izvještaju o agitaciji iz 1949. godine. U tom izvještaju stariji umjetnici, kritikuju se zbog „*krivih shvatanja umjetnosti*“, koje neki od njih šire i među mlađom generacijom slikara.¹³³⁷

Iako likovna kritika očekuje od crnogorskih umjetnika mnogo više motiva iz takozvane socijalističke stvarnosti, stvaraoci se uglavnom drže klasičnih tema i obrađuju pejzaže i mrtvu prirodu. Na godišnjoj izložbi održanoj 29. novembra 1949. godine od 84 izložena rada, svega njih 12 bilo sa motivima „*socijalističke izgradnje*“. Očekivalo se više radova koji će „*ujerno odraziti našeg novog čovjeka i njegovu stvaralačku djelatnost*“. Ipak, za razliku od prethodnih izložbi, na ovoj su radove sa elementima „*socijalističke izgradnje*“ predstavili dva najznačajnija crnogorska slikara Petar Lubarda i Milo Milunović. To je možda i bio razlog zbog koje je likovna kritika i pored skromne prezentacije ovih motiva, izložbu okarakterisala kao uspješnu uz konstataciju da se mlađi umjetnici kvalitetnije razvijaju od starijih kolega. Kao najznačajnije radove, kritika je izdvojila sliku „*Ustanak*“ autora Mila Milunovića u kojoj je on simbolično predstavio ustanak i cjelu kompoziciju ideološki uskladio. Milunović je osim ovog djela predstavio i rad „*Izgradnja mosta na Morači*“ koji se kao i ovaj prethodni uklapao u

¹³³⁵ J. Đ., „Izložba udruženja likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 3, mart 1948, str. 163.

¹³³⁶ Janko Đonović, „Poslije izložbe crnogorskih likovnih umjetnika“, *Stvaranje*, br. 1, Cetinje, oktobar 1946, str. 62.

¹³³⁷ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugođe 1949. godine, nedatirano, str. 35, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

estetiku socrealizma. U tom radu Milunović, koji se titulira kao likovni majstor učinio je „značajan korak u približavanju slikarske forme našoj socijalističkoj stvarnosti, put ka stvaranju slika koje se mogu smatrati djelima socijalističkog realizma“. U estetiku „socijalističke izgradnje“ na ovoj izložbi uklopio se i Petar Lubarda likovnom kompozicijom „Vršidba“. Ova slika je ocjenjena kao prvi pokušaj jednog likovnog stvaraoca da približi temu „zdržnog sela“. Lubarda je kako ocjenjuju kritičari u tome uspio jer je jarkim bojama uspio da približi bogatstvo sela u koju se uklapa vršilica i visoko podignuta crvena zastava. Vršilica na ovaj način simbolizuje zadružno selo i novi, socijalistički način bavljenja poljoprivredom dok je crvena zastava jasan simbol socijalizma i socijalističke države.¹³³⁸

**Tabela 23. Izbor motiva na kolektivnim izložbama
Udruženja likovnih umjetnika Crne Gore 1946.-1950.¹³³⁹**

	Broj i procenat izloženih radova
Motivi iz NOB-a	45 rada – 10%
Motivi iz obnove i izgradnje	75 rada – 17%
Pejzaži	180 rada – 41%
Ostali motivi	144 rada – 32%

Snažne veze crnogorskih slikara i socijalističkih vlasti pokazuje i njihovo uključivanje u kampanju protiv zemalja Informbiroa u kojoj osuđuju „neprijateljsku i kontrarevolucionarnu kampanju“ protiv Jugoslavije. U rezoluciji usvojenoj na sjednici udruženja likovni stvaraoci kampanju SSSR-a nazivaju „klevetničkom, lažnom, satkanu od bezočnih izmišljotina“. Takovom kampanjom SSSR po ocjeni likovnih umjetnika pokušava da zaustavi proces izgradnje socijalizma u državi zbog čega oni dižu glas protiv i izražavaju spremnost da „svoje snage stave u službu svog naroda i partije“.¹³⁴⁰

Društvene reforme započete početkom pedesetih godina unjele su izvjesne novine i u crnogorskom likovnom životu. Ovaj period obilježio je odlazak najznačajnijih crnogorskih umjetnika u Beograd ali su promjene evidentne i u samoj obradi i izboru

¹³³⁸ M. R. P., „Četvrta redovna izložba likovnih umjetnika Crne Gore“, *Stvaranje*, br. 11-12, nov-dec 1949, str. 406.

¹³³⁹ Miladin R. Perović, „Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti“, *Stvaranje*, br.1-2, januar-februar 1950, str. 56.

¹³⁴⁰ Rezolucija likovnih umjetnika, *Pobjeda*, br. 158, 3 jul 1949, str. 1.

motiva u slikarstvu. Petar Lubarda se nakon direktorskih mjesta umjetničke škole na Cetinju i Herceg Novom 1950. godine seli u Beograd a dvije godine prije njega to je učinio i Milo Milunović. Ipak, ovi crnogorski umjetnici kao i drugi koji žive van domovine (Olga Bogdanović, Milan Božović, Risto Stijović, Vlado Novosel) održavaju vezu sa Crnom Gorom i ona se ogleda prije svega u njihovom učešću na kolektivnim izložbama Udruženja likovnih umjetnika.¹³⁴¹ U samom sadržaju likovne umjetnosti, njenoj društvenoj ulozi i funkciji, rezovi nisu radikalni. Svakonevni, socijalistički život odnosno *socrealizam* kao likovni pravac i dalje je centralna tema likovne estetike. Od umjetnika se i dalje očekuje da u svom stvaralaštvu prikazuju „*svestranu socijalističku izgradnju, Narodnooslobodilačku borbu i likove naših heroja iz vremena rata*“. Izvjesne promjene i prve nagovještaje decentralizacije, kao opšteg društvenog trenda mogu se naslutiti u insistiranju na raznovrsnosti motiva koji koriste crnogorski slikari. Navodi se da motivi crnogorskih slikara treba da budu raznovrsni „*kao što je bogat i raznovrstan naš život*“. Ipak iza ovih, na prvi pogled slobodnijih konstatacija, i dalje se pojavljuju stavovi koji umjetnike direktno usmjeravaju na *socrealističke motive*. Istina, to usmjeravanje je 1950. godine sa mnogo više takta nego svega nekoliko godina ranije. Tako više nema eksplicitnog stava da je crtanje pejzaža bježanje od socijalističke realnosti. Naprotiv, ohrabruje se slikanje pejzaža uz napomenu da umjetnik ne slika bilo koji dio prirode „*već prvenstveno onaj na kome se uočava preobražavajuća uloga čovjeka*“, odnosno dio prirode koji je promjenjen obnovom i izgradnjom. Umjetnici koji slikaju portrete takođe se više ne kritikuju, ali se upućuju da „*preko portreta izraze našu borbu za socijalizam*“ a to će učiniti najbolje ako slikaju likove udarnike, inovatora, radnika.¹³⁴²

Sve te promjene primjećuju se i u samom stvaralaštvu. Na sedmoj redovnoj izložbi Udruženja likovnih umjetnika održanoj u junu 1952. godine, među predstavljanim radovima skoro da nema ni jednog koji predstavlja „*socijalističku realnost*“. Slikari se uglavnom bave pejzažima, predstavljanjem određenih mjesta ili mrtve prirode. Na ovoj izložbi samo se vajari donekle uklapaju u očekivanu socijalističku estetiku. Boris Verigo predstavlja skulpture u kojima oživljava scene iz NOB-a, Drago

¹³⁴¹ R. V., „Utisci sa izložbe naših likovnih umjetnika“, *Pobjeda*, br. 99, 29 jun 1952, str. 9.

¹³⁴² Miladin R. Perović, „Za raznovrsnu i aktuelnu tematiku u našoj likovnoj umjetnosti“, *Stvaranje*, br-1-2, januar-februar 1950, str. 56.

Durović predstavlja se sa bistama Josipa Broza, Ivana Milutinovića i Blaža Jovanovića. Među vajarima, zapaženo je ostalo predstavljanje Voja Stanića čija skulptura „*Strijeljanje*“ nailazi na pozitivne ocjene kritike koja je opisuje kao „*duboku ekspresiju, uzbudljivih stranica iz herojske borbe i stradanja*“.¹³⁴³ Ni u drugoj izložbi iz 1952. godine nemamo radova koji prikazuju „*socijalističku stvarnost*“ crnogorskog društva. Na to ne utiče ni činjenica da se sama izložba održava u čast šestog kongresa KPJ. Ova kolektivna izložba, kao i ona prethodna „*pretežno je popunjena pejzažima Crne Gore*“. Ipak, za razliku od perioda između 1946. i 1949. godine kada bi slična situacija bila signal za uzbunu, likovna kritika 1952. godine mnogo umjerenije komentariše takve tendencije. Umjesto izbora tema, sadržaja i načina prezentacije, likovni kritičari sada su fokusirani su na zanatske greške koje love kod svakog pojedinačnog slikara i kako navode loš galerijski prostor u kome se izložba odvijala.¹³⁴⁴

Da se nakon pedesetih godina nešto promjenilo na crnogorskoj slikarskoj sceni govori i polemika između partijskog funkcionera Radonje Vešovića i slikara Mila Milunovića oko stvaralaštva Petra Lubarde. U osvrtu na kolektivnu izložbu crnogorskih slikara iz 1952. godine na kojoj je Lubarda izložio jedno od svojih najznačajnijih djela „*Bitka na Vučijem dolu*“, Vešović je konstatovao da izložbi nedostaje radova koji nose „*pečat vremena*“. Vešović je otišao i korak dalje pa je u Lubardinom djelu prepoznao elemente apstraktne umjetnosti, poredeći ih sa elementima koji se susreću kod Pikasa. Iz današnje perspektive poređenje Lubarde sa Pikasom izgleda kao odlična kritika, ali u toj situaciji ta poruka je značila prepoznavanje „*buržoaskih tendencija u umjetnosti*“. Vešović je još dodao da se u Lubardinom djelu osjeća „*samrtnički grč*“ koji većinu posjetilaca izložbe i pored najbolje volje da se užive, ostavlja „*začudenim hladnim*“.¹³⁴⁵ Ove riječi prvog likovnog kritičara Partije i pored velikog imena koji je i tada imao Lubarda nisu bile bezazlene. Vešović je direktno u njegovom slikarstvu prepoznao antisocijalističke, odnosno buržoaske elemente a još opasnija je bila činjenica da posjetioci, kako navodi, ostaju hladni pred Lubardinim djelom. To je bilo apsolutno u suprotnosti sa osnovnim načelima socijalističke estetike, koja je tražila angažovanost i vezu slikarskog djela i posmatrača. Neposredno nakon rata, ovakva kritika zabrinula bi

¹³⁴³ M. Plamenac, „Sedma redovna izložba ULUCG“, *Stvaranje*, br. 6 jun 1952, str. 394.

¹³⁴⁴ R. Vešović, „VIII izložba ULUCG“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 624.

¹³⁴⁵ Radonja Vešović, „Utisci sa izložbe naših likovnih umjetnika“, *Pobjeda*, br. 99, 29 jun 1952, str. 9.

umjetnike ali već 1952. godine stvorena je atmosfera u kojoj će se neko usprotiviti partijskom svetonadзору koji personifikuje Vešović. To je bio Lubardin kolega, Milo Milunović koji je izložbu u Parizu iskoristio da se oštro obračuna sa partijskim kritičarima. Milunović navodi da je samo Lubardino pojavljivanje u Parizu ogroman uspjeh a da kritike koje dolaze od neupućenih kritičara kao što je Vešović ne stoje. Nastavlja da je Lubardino stvaralaštvo kod mladih slikara izazvalo „*neviđen polet*“. Milunović se direktno obračunava sa kritikom iz partijskih redova navodeći da se mnogi „*nažalost uzdržavaju i ustručavaju i da ne vjerujemo mnogo ljudima od zanata i iskrenog oduševljanja*“. Objašnjava da je neprihvatljivo Lubardin likovni izraz karakterisati kao „*formalizam*“ navodeći da su takvi stavovi posljedica „*uskogrude zaostalosti i malograđanskog shvatanja i pomanjkanja smjelosti na umjetničkom polju*“.¹³⁴⁶ Ovim ocjenama Milunović se direktno suprotstavlja zvaničnoj likovnoj kritici insistirajući da se umjesto partijskim kritičarima vjeruje svojim osjećanjima i sopstvenom doživljaju likovnosti. Razumljivo, odgovor je izazvao i reakciju Vešovića koji je tvrdio da Milunović nije pobio njegove ocjene o stvaralaštvu Lubarde. Kaže da je jedini argument Milunovića veliki uspjeh izložbe u Parizu ali da njegove ocjene o slikarstvu nisu demantovane. Poziva se na zvaničnu jugoslovensku likovnu kritiku, osuđujući Milunovića što kada brani Lubardu, koristi stavove jednog francuskog slikara koji je napravio predgovor u katalogu pariske izložbe. Vešović nastavlja da dalje problematizuje Lubardino djelo ponavljajući da na „*apstraktne detalje*“ njegovog slikarstva. Pita se da li „*apstrakcijama koje pravi, nije doveo u pitanje vezu između sebe i gledaoca*“? Vešović tu postavlja ključno ideološko pitanje: za koga Lubarda slika za Jugoslovane ili za neke druge?¹³⁴⁷

Polemika između Milunovića i Vešovića ipak jasno govori da su se u nekim segmentima počeli preispitivati stavovi partijskih zvaničnika. Naravno, ta preispitivanja iako u ravni ideologije ograničena su isključivo na tehniku i izbor likovnih motiva. Ipak, ona svjedoče o jednom novom vremenu koje se poklapa sa opštim reformskim procesima u zemlji početkom pedesetih. Rasprava među članovima crnogorske likovne scene poklopila se sa jednim događajem koji će na širem, Jugoslovenskom prostoru,

¹³⁴⁶ Milo Milunović, „Izložba Petra Lubarde u Parizu“, *Stvaranje*, br. 7-8, jul-avgust 1952, str. 485.

¹³⁴⁷ Radonja Vešović, „Povodom članka Izložba Petra Lubarde u Parizu“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1952, str. 626.

donjeti ogromne promjene u doživljaju umjetnosti. Bio je to referat Miroslava Krleže „*O slobodi umjetničkog stvaranja*“ pročitana na trećem kongresu književnika Jugoslavije. Iako se referat odnosi prvenstveno na književnost, Krleža u njemu problematizuje uopšte pitanje umjetnosti, između ostalog i slikarstva. U svom izlaganju Krleža osuđuje takozvani centralistički i dirigovan model u umjetnosti koji podrazumjeva da se dekretima definišu umjetnički motivi, estetika i ukusi. Nasuprot takvim težnjama zalaže se za umjetničku slobodu koja će biti ograničena „*socijalističkim tendencijama*“ odnosno znanjem i darom, dok se izbor tema i motiva ostavlja stvaraočima. Na ovaj način Krleža podržava koncept „*umjetnost radi umjetnosti*“ koji je neposredno nakon rata definisan kao buržuaski i antisocijalistički.¹³⁴⁸ Krležino izlaganje predstavlja početak jednog novog perioda u kome na talasu opštih društvenih promjena i decentralizacije dolazi i do oslobađanja umjetnosti ideoloških stega. Insistiranje na izboru motiva i takozvanoj socijalističkoj estetici postaje prošlost a umjetnici dobijaju sve više sloboda u svom radu. Iluzorno je očekivati da su te promjene odmah počele da se primjenjuju i da su ideološki svetonadzori odmah ukinuti. Još je iluzornije takve tendencije očekivati u Crnoj Gori u kojoj se većina procesa odvija refleksno, kao posljedica događaja u većim sredinama. Ipak sve te promjene otvorile su novu raspravu o likovnoj estetici i samom pristupu umjetnosti. O tome svjedoči i osvrt partijskog funkcionera, pisca Janka Đonovića, koji piše o novim pravcima u likovnoj umjetnosti, modernizmu, kako ga on naziva. Ti novi pravci, po njemu, otvaraju dilemu „*da li je modernizam udaljio narod od umjetnosti*“? Đonović tvrdi da je apstraktna umjetnost sve više zastupljena u radovima crnogorskih slikara, što po njihovoj ocjeni zbunjuje prosječnog posjetioca izložbi. Naovde se primjeri u kojima običan čovjek pred savremenim likovnim djelom vidi samo „*mrlje, iskrivljene bandere, konjski rep i tako gleda kao u šarena vrata*“. Prosječan posmatrač ne razumije poruku te slike pa „*traženje modernog često vodi u besmisao- do golog i praznog verbalizma*“.¹³⁴⁹ Ipak sve ove polemike i rasprave ostale su ograničene isključivo na ravni teorije. One nisu predstavljale neki ozbiljniji problem za zvaničnu socijalističku umjetnost u Crnoj Gori. To se konačno konstatuje i na drugom kongresu KPCG kada se sumiraju rezultati u umjetnosti. Slikari i njihovo udruženje prepoznaju se kao jedni od rijetkih koji su

¹³⁴⁸ Miroslav Krleža, „Govor na Kongresu književnika u Ljubljani“, *Eseji VI*, Zagreb 1967.

¹³⁴⁹ Janko Đonović, „Da li je modernizam udaljio umjetnost od naroda“, *Pobjeda*, br. 36, 1 maj 1954, str. 8.

prihvatili ideje socijalističke umjetnosti. Kongres konstatuje da su likovni umjetnici „*na liniji savremenog realizma*“ i da u idejnom pogledu u ovom udruženju nema nedostataka.¹³⁵⁰

FILM

Univerzalnost i efektnost filmske poruke bili su dovoljan razlog da u Komunističkoj partiji veoma brzo prepoznaju sedmu umjetnost kao moćno oružje za širenje ideologije. U partijskom vrhu, film tumače kao „*najmoćnije oružje agitacije*“, pa će upravo ta osobina i odrediti funkciju filma u socijalističkom društvu.¹³⁵¹ Interesovanje jugoslovenskih komunista za film nije slučajno, preuzeto je kao i mnoge druge stvari iz tradicije Sovjetske republike. Upotrebu filma u agitaciono propagandne svrhe prvi je prepoznao Vladimir Ilić Lenjin. Za njega je kinematografija bila idealno sredstvo političke komunikacije zbog čega je i konstatovao da je „*od svih segmenata umjetnosti za komuniste najvažnija kinematografija*“. Ove stavove objasnio je činjenicom da se kroz vizuelnu prirodu filma, efektno mogu upakovati političke poruke koje će biti dostupne širokim masama.¹³⁵²

Namjenjena oblikovanju nove ideološke paradigme, kinematografija u socijalističkom društvu postaje jedan od instrumenata ideološkog rada. U novim okolnostima, nakon drugog svjetskog rata, film postaje sredstvo propagande koje je imalo zadatak da afirmiše ideološke vrijednosti novog socijalističkog društva.¹³⁵³ Neposredno nakon rata, komunisti film upoređuju sa oružijem. Tvrde da je film najbolje ideološko oružje i preporučuju da se primjenjuje „*užešto, hitro, onamo gdje je to najpotrebnije, gdje je naš politički uticaj najslabiji*“.¹³⁵⁴ O značaju kinematografije za Partiju i njen ideološki aparat govori i činjenica da je kompletna

¹³⁵⁰ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20 oktobar 1954, str. 46, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹³⁵¹ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹³⁵² Richard Taylor, „A 'Cinema for the Millions': Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 3, Jul., 1983, str. 445.

¹³⁵³ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 213.

¹³⁵⁴ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

kinematografija nacionalizovana i stavljena pod kontrolu države. To je omogućilo Partiji da preko Državnog filmskog preduzeća kontroliše mrežu bioskopa, distribuciju i emitovanje filmova. Država je imala ekskluzivno pravo snimanja filmskih materijala, kao i uvoz filmova iz inostranstva koji su prije emitovanja trebali da dobiju dozvolu posebne komisije.¹³⁵⁵

U tim okolnostima, kinematografija i u Crnoj Gori, nakon drugog svjetskog rata postaje snažno sredstvo agitacije. Film postaje instrument ideološkog rada sa kojim Partija pokušava da uvjeri stanovništvo u neminovnost socijalističkih promjena. Cilj filma je da mobilizuje narod i uključi ga u procese izgradnje socijalističkog društva u Crnoj Gori.¹³⁵⁶ Već u avgustu 1945. godine pri Ministarstvu prosvjete Crne Gore formira se Podružnica filmskog preduzeća za a 1949. godine osniva se Preduzeće za proizvodnju filmova NR Crne Gore – *Lovćen film*. U okviru *Lovćen filma* utemeljena je i posebna komisija za cenzuru koja je pregledala i odobravalala za bioskopsko emitovanje filmove u Crnoj Gori. Od 1949. do 1951. godine *Lovćen film* je funkcionisao na Cetinju nakon čega je preseljen u Herceg Novi do 1955. godine kada je ponovo izmješten u Budvu.

U razvoju crnogorske kinematografije u prvoj deceniji nakon oslobođenja, možemo izdvojiti dvije etape. Prva etapa obuhvata period do kraja 1948. godine i karakteriše je dominacija Sovjetske kinematografije. U drugoj etapi, nakon 1949. godine slabi uticaj Sovjetske kinematografije, dolazi do jačanja domaće kinematografije dok se bioskopi otvaraju i prema filmovima koji dolaze iz Evrope i Holivuda. Sve do sukoba sa zemljama IB-a filmovi iz Sovjetske produkcije predstavljaju osnovu bioskopskog repertoara u Crnoj Gori. To je posljedica percepcije Sovjetske kinematografije od strane Komunističke partije koja smatra da je Sovjetski film najbolje propagandno sredstvo za izgradnju socijalizma. Strani filmovi i filmski žurnali koji su stizali sa zapada nijesu obrađivali teme kojima je mogla da se stvori poželjna slika socijalističkog društva. Takvu atmosferu mogli su da stvore samo Sovjetski dugometražni filmovi i žurnali koji prikazuju novu „*socijalističku stvarnost*“. U Komunističkoj partiji vjeruju da je to

¹³⁵⁵ „Odluka o osnivanju Državnog filmskog preduzeća“, *Službeni list*, br. 3, 9 decembar 1945.

¹³⁵⁶ Dragutin Papović, „Uticaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb, 46, br.2, 2014, str.227.

najbolji način „*pravilnog vaspitanja najširih društvenih masa*“.¹³⁵⁷ O tome svjedoči i brojka od 557 uvezenih Sovjetskih filmova do 1949. godine.¹³⁵⁸

Sukob sa zemljama IB-a nagovjestio je početak nove etape u razvoju kinematografije. Odbacivanje Sovjetske kinematografije bio je samo prvi korak u tom procesu a mnogo ozbiljnije reforme dogodile su se početkom pedesetih, kada počinje period širokih društvenih i političkih reformi. Osim odbacivanja Sovjetske kinematografije u bioskopskim salama počinju da se prikazuju filmovi sa zapada a i sama domaća kinematografija povećava sopstvenu produkciju i dobija sve više umjetničkih sloboda. Komitet za kinematografiju ukinut je 1951. godine čime se uklanja administrativno upravljanje i odlučivanje u kinematografiji. To je vodilo i do liberalizacije u izboru tema i sadržaja filmova. Tematika NOB-a i socijalističke izgradnje i dalje je centralna tema kinematografije ali u tim filmovima je sve više pojedinačnih sudbina i analiza ličnih duhovnih stanja.¹³⁵⁹ Do sukoba sa Informbiroom, filmovi u jugoslovenskoj kinematografiji bili su podjeljeni u dvije kategorije, oni „*dobri*“-sovjetski filmovi i „*reakcionarni, bljutavi*“ u koje su spadali svi filmovi američke, engleske i italijanske produkcije.¹³⁶⁰ Sukob sa SSSR-om poremetio je takvu estetiku a to se reflektovalo i na broj projekcija sovjetskih filmova i njihovu gledanost. Od 1950. godine u Jugoslaviju nije stigao ni jedan Sovjetski film, a broj gledalaca sovjetskih filmova tri puta je smanjen u odnosu na prethodnu godinu.¹³⁶¹

Sama funkcija filma kao „*najmoćnijeg sredstva propagande i prosvjećenja naroda*“ odredila je njegovu društvenu ulogu u Crnoj Gori. Film se ne doživljava kao vrsta umjetnosti ili razonode već isključivo kao instrument ideološke indoktrinacije stanovništva. Zbog toga je prvi korak u procesu prilagođavanja kinematografije njenoj novoj društvenoj ulozi bila kontrola bioskopskog repertoara. Bioskopi se nacionalizuju a predratni filmovi koji se prikazuju zabranjuju se pod izgovorom da „*djeluju negativno*

¹³⁵⁷ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

¹³⁵⁸ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 178.

¹³⁵⁹ Antonjin Lim, Mira Lim, *Najvažnija Umetnost - Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd, 2006, str. 133.

¹³⁶⁰ Zaključci konferencije upravnika bioskopa, Cetinje, 4. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

¹³⁶¹ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 179.

na stanovništvo“.¹³⁶² U mjestima u kojima postoje, bioskopi se nacionalizuju a tamo gdje ih nema osnivaju se novi. Partija ima ambiciju da mrežu bioskopa proširi na svako veće mjesto a konačan cilj je da se na svakih 10 000 stanovnika osnuje po jedan bioskop.¹³⁶³ Preko odsjeka za kinematografiju organizovan je rad preduzeća za bioskope i raspodjelu filmova. Za manje od godinu u Crnoj Gori je funkcionisalo deset stalnih i dva putujuća bioskopa. To su bili bioskopi: „Sloboda“ – Cetinje, „Kultura“ – Titograd, „Napredak“ – Nikšić, „1. decembar“ – Pljevlja, „13. jul“ – Berane, „Boka“ – Kotor, „Orijen“ – Herceg Novi, „Budućnost“ – Tivat, „Jadran“ – Kumbor, „Pobjeda“ – Bar i dva putujuća bioskopa – „Prosvjeta“ i „Lovćen“.¹³⁶⁴ Broj bioskopa stalno je rastao pa već sredinom 1948. godine u Crnoj Gori redovne filmske projekcije održava 19 bioskopa.¹³⁶⁵ Godinu kasnije, u Crnoj Gori funkcionišu 22 stalna i četiri putujuća bioskopa. Po tim brojkama Crna Gora je bila na prvom mjestu u Jugoslaviji po broju bioskopa po glavi stanovnika. Na jugu Crne Gore jedan bioskop je dolazio na 12 000 stanovnika a na sjeveru zemlje na 24 000 stanovnika.¹³⁶⁶ Upravo je povećanje broja bioskopa i gledaoca u odnosu na predratni period najslikovitiji pokazatelj značaja kinematografije u novoj socijalističkoj državi. U Crnoj Gori je već u prvim godinama broj bioskopa uvećan nekoliko puta dok je na cjelom jugoslovenskom prostoru njihov broj nakon rata dupliran.¹³⁶⁷ To je uticalo i na dobru posjetu, pa je tokom 1946. godine u crnogorskim bioskopima zabilježena posjeta od skoro 400 000 gledalaca. Te godine u gradskim bioskopima organizovano je 20 41 projekcija sa 324 382 gledalaca dok su putujući bioskopi posjetili 71 selo, organizovali 288 projekcija sa 56 986 gledalaca.¹³⁶⁸ Već 1948. godine u Crnoj Gori je zabilježeno više od milion gledalaca u bioskopima. Za prvih 11 mjeseci 1948. godine u stalnim bioskopima u Crnoj Gori prikazano je 150 filmova koje je vidjelo 883 429 gledalaca što je u odnosu na 1947. godinu bilo povećanje

¹³⁶² CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹³⁶³ Gojko P. Kastratović, *Crnogorska kinematografija i filmovi o Crnoj Gori*, Podgorica, 1999, str. 41.

¹³⁶⁴ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

¹³⁶⁵ Bioskop „Orijen“ u Herceg Novom jedan od najboljih u Republici, *Pobjeda*, br. 116, 16 maj 1948, str. 2.

¹³⁶⁶ A. B., „U toku prve dvije planske godine u Crnoj Gori se značajno povećao broj bioskopa“, *Pobjeda*, br. 3, 5 januar 1949, str. 2.

¹³⁶⁷ Govor Maršala Tita u Narodnoj skupštini o budžetu za 1949. godinu, *Pobjeda*, 311, 29 decembar 1948, str. 3.

¹³⁶⁸ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

od 153%. U istom periodu putujući bioskopi u 448 mjesta prikazali su 27 filmova koje je vidjelo 150 000 gledalaca.¹³⁶⁹

Kinematografija za Komunističku partiju predstavlja oružije za agitaciju i propagandu zbog čega ne razmišljaju o ekonomskoj opravdanosti filmskih projekcija. na savjetovanju upravnika bioskopa, upravnicima se jasno naglašava da vođenje bioskopa nije isto što i vođenje nekog trgovačkog preduzeća. To je nepravilan pristup jer bioskop ne treba da bude „*finansijski unosna institucija već kulturno-prosvjetna ustanova čiji su prihodi podređeni njenoj svrsi*“.¹³⁷⁰ Ideja da filmske projekcije organizuju u svakom crnogorskom mjestu upravo potvrđuje tezu da komunisti uopšte ne razmišljaju o ekonomskoj opravdanosti filmskih projekcija već isključivo o efektu koji oni treba da postignu. Projekcije se tako održavaju u najizolovanijim mjestima Crne Gore a taj posao obavljaju tri putujuća bioskopa koja prikazuju „*savremene dokumentarne sovjetske filmove*“. Putujući bioskopi stižu do svakog mjesta do koga se može stići automobilom. Za godinu u svakom takvom mjestu održe po tri gostovanja na kojima prikazuju Sovjetske filmske žurnale. U ovim dokumentarnim filmovima stanovnike tih najzabačenijih krajeva upoznaju „*sa porastom i napretkom SSSR-a, približavaju razvoj bratske sovjetske države koja se za 30 godina izgradila tako da služi kao primjer kulturnog i privrednog napretka u svim pravcima*“. U gostovanju putujućih bioskopa svakako ne postoji nikakva ekonomska računica a slična je situacija i u gradovima gdje se filmske karte prodaju za svega 4-5 dinara. Na taj način pokušavaju da „*najsiromašnijima omoguće gledanje bioskopskih predstava zbog čega očekuju postepeno uzdizanje kulturnog nivoa naroda*“.¹³⁷¹

Pod uticajem partijskih direktiva iz Beograda kinematografija u Crnoj Gori od prvih dana nakon rata doživljava se kao važan segment ideološkog rada. Za Komunističku partiju u Crnoj Gori film je imao isključivo propagandni karakter i njegova funkcija je bila upoznavanje stanovništva sa „*društvenom stvarnošću*“. Već u novembru 1945. godine iz Centralnog komiteta u Crnu Goru stiže direktiva koja ukazuje na veliki ideološki značaj filma u procesu agitacije i propagande. Iz Centralnog komiteta

¹³⁶⁹ A. B., „U toku prve dvije planske godine u Crnoj Gori se značajno povećao broj bioskopa“, *Pobjeda*, br. 3, 5 januar 1949, str. 2

¹³⁷⁰ V. M., „Zaključci sa savjetovanja upravnika bioskopa“, *Pobjeda*, br. 85, 13 novembar 1947, str. 6.

¹³⁷¹ Putujući bioskopi i knjižara-sredstvo za kulturno izdizanje naroda, *Pobjeda*, br. 51, 21. decembar 1946, str. 7.

partijskim kolegama u Crnoj Gori sugerišu da je film „*najmoćnije sredstvo propagande i prosujećanja naroda*“ zbog čega i svaki film i filmsku traku treba čuvati „*kao oči u glavi*“. Koliko u Partiji ozbiljno doživljavaju propagandnu ulogu filma govori i sugestija da se bioskopske projekcije i organizacija bioskopa treba povjeriti isključivo provjerenom partijskom kadru. Naglašava se da lokalna agitprop odjeljenja moraju rukovoditi tim radom i kontrolisati svaki segment kinematografije. Za politički vrh Komunističke partije film predstavlja oružje za propagandni rad, koje kako navode, „*treba primjenjivati vješto, hitro i onamo gdje je to najpotrebnije, gdje je naš politički uticaj najslabiji*“.¹³⁷² Od kinematografije se očekuje da kroz teme iz oslobodilačkog rata, revolucije, industrijalizacije, poljoprivrede pomogne u stvaranju atmosfere koja bi uticala na izgradnju socijalističkih društvenih odnosa. Film je kako tumače neki partijski zvaničnici trebalo da bude „*moćno oružje u odgajanju narodnih masa i njihovom pridobijanju za socijalizam*“.¹³⁷³

U prvim godinama nakon oslobođenja, bioskopski repertoar u Crnoj Gori činili su uglavnom Sovjetski umjetnički filmovi i filmski žurnali iz ove zemlje. Između 65% - 75% repertoara u Crnoj Gori otpadao je na Sovjetsku produkciju dok su ostatak činili domaći filmovi i nekoliko filmova iz Francuske, Engleske i Italije. U ovom periodu u crnogorskim bioskopima nije prikazivan nijedan film iz Sjedinjenih Država.¹³⁷⁴ Sadržaj sovjetskih filmova i očekivanja partijskih zvaničnika od takvih filmova često se pojavljuju u osvrtima novinskih članaka. Tako su tokom 1945. godine u crnogorskim bioskopima prikazivani filmovi „*Đurđijanski koncert*“ i „*Ural kuje pobjedu*“ u kojima se afirmišu vojni uspjesi Crvene armije i ideal rada kroz priču o Uralu, planini bogatoj rudama u kojoj se socijalističkim metodama postižu najbolji rezultati. Poruka prvog filma je borba za slobodu koja se metaforički prenosi kroz priču o „*Džuhraju-miroljubivom vladaru slobodnog naroda u cvijetnoj zemlji*“. Metafore o cvjetnoj zemlji, miroljubivom vladaru i slobodnom narodu odnose se na Staljina pošto je radnja filma smještena u Gruziji. U samom filmu neprijatelj napada Džuhraju i „*kopitama gazi*

¹³⁷² CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45..

¹³⁷³ Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb, 46, br.2, 2014, str.228.

¹³⁷⁴ Tabelarni pregled igranih filmova, broja posjetilaca i pretstava u bioskopima NR Crne Gore za III tromjesječje 1948. godine, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.34/49.

narodnu slobodu“, nakon čega slijedi vojni sukob u kome „*grupe junaka crvenoarmejaca, lica uzbuđena u ljubavi za slobodu*“ pobjeđuju neprijatelja i oslobađaju svoju zemlju. U komentaru drugog filma Pobjeda afirmiše ideal rada i industrijalizaciju kroz primjer Urala, planine bogate rudom u kojoj su socijalističkim metodama rada postignuti veliki rezultati, posebno za vrijeme ratnih godina. Ural je iskovao oružje za pobjedu i slobodu prenosi Pobjeda uz napomenu da radnik „*s’ ljubavlju dovršava oružje pobjede, sjajno ostvarenje svoje zamisli, gromom i plamenom bije uralski čelik po fašističkim tvrđavama. Ural je kovao i skovao pobjedu koja nas je sve spasila*“.¹³⁷⁵ Već sledeće godine na repertoaru crnogorskih bioskopa izdvojio se film „*Predstavnik vlasti*“ u kome se afirmišu vrijednosti socijalističkog društva kroz primjer Sovjetskog saveza. Film je ideološki opis Sovjetskog saveza, osamnaest mjeseci nakon rata, za vrijeme četvrte sovjetske pjatljetke. Slikama sovjetskih sela i gradova koja se obnavljaju počinje film, a čitav proces obnove dešava uz pomoć naučnih dostignuća „*čije se tekovine primjenjuju u industriji i poljoprivredi a napredak se osjeća svuda, postavljaju se nove norme i rekordi*“. Sovjetski film prikazuje da 18 mjeseci nakon rata u zemlji nema tragova oštećenja, „*lik zemlje sasvim je drugačiji, na mjesto ruševina niču cjetna sela*“. Ovako velike promjene nisu se mogle tek tako desiti zbog toga se u filmu naglašava da su se rezultati mogli postići samo „*zajedničkim radom i kolektivnoim gospodarstvom koje obećava nove uspjehe i pobjede u privrednom životu jer je novim sovjetskim ljudima neshvatljiv drugačiji način života osim kolektivnog*“. Još jedna poruka filma je stvaranje novog društva u kome sve ono što je čovjek po rođenju neće biti važno. Tako samo u Sovjetskom savezu „*čoban postaje revolucionar, od radnika nastaje voskovođa a od djevojaka, tihih i neprimjetnih – heroji otadžbinskog rata*“. Tako društvo ima i svoje simbole zato se u filmu ističe primjer rudara iz Donskog Basena Stahanova koga su u bivšem sistemu „*kinjili i onemogućavali da stvori ne samo ime i podvig pojedinca već i primjer za nove podvige i ponos rudara SSSR_a*“. Nezaobilazno mjesto u filmu je i afirmacija novih društvenih snaga. Žene u kadrovima filma dobijaju novu ulogu, „*nepismene žene, nekada raobovi rada i žrtve predrasuda u socijalističkoj domovini postaju inženjeri, ljekari, rukovodioci fabrika, oficiri i narodni predstavnici*“. Samo je u Sovjetskom savezu, kaže

¹³⁷⁵ Dva sovjetska filma iz Otadžbinskog rata, *Pobjeda*, br. 41, 2 septembar 1945, str. 6.

se u filmu, bio moguć takav uspon radnika, seljaka, omladine i žena. Navodi se i primjer seljaka koji čitajući partijski list „*Pravdu*“ shvataju suštinu kolhoznoeg načina privređivanja u poljoprivredi. Na kraju prikaza daje se i stručna analiza filma koji je po autoru „*stroga samokritika sovjetskih stvaralaca*“. Ova stručna analiza istovremeno je i uputstvo kako bi trebali da izgledaju filmovi socijalističkog društva. Po tom obrazcu film ne treba da pruži „*jeftinu zabavu, plitke motive protkane lažnom patetikom, već da realno predstavlja probleme sovjetske sadašnjosti pri čemu se ljudski karakteri istinito prikazuju u stvarnoj borbi za ostvarenje zadataka*“. Glavna funkcija ovog i svih ostalih sličnih filmova treba da bude „*duboko shvatanje i jasno izlaganje bitnosti i istine, zapažanje svih karakterističnih crta jednog razdoblja da bi se na iskustvima sovjetskog naroda naučile nove generacije svih naroda*“.¹³⁷⁶ Sledeće, 1948. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa izdvaja se istorijski film „*Admiral Nahimov*“. Iako je radnja filma smještena u 19. vijek, reditelju i scenaristi filma to ne smeta da glavnog lika u filmu admirala Nahimova predstave kao komunistu. Lik Nahimova predstavljen je kao primjer idealnog komunista: „*nepokolebljiv, odlučan, snalažljiv i duboko narodan*“. Oficir carske rusije bez obzira što služi pok krunom monarhije predstavlja se kao „*predstavnik mladog progresivnog pokoljenja*“ koji iako carski vojnik pravilno razdvaja sve političke kategorije. Tako on u filmu „*pravilno ocjenjuje ekspanziono-imperijalističke namjere turske vlade u zajednici sa istorijskim huškačima zapada Engleskom i Francuskom*“. Reditelj filma čak i u zadnjoj sceni u kojoj admiral Nahimov potapa rusku crnomorsku flotu prepoznaje komunističke ideje. On to objašnjava da radi zbog ljubavi prema domovini koja je iznad ljubavi prema floti. Takvim činom, objašnjavaju kritičari, pokazuje da su komunističke ideje u biću ruskog naroda jer „*dok Nahimov hladnokrvno sa palube posmatra potapanje flote, on vidi dalje u budućnost*“.¹³⁷⁷ Izuzimajući nekoliko dugometražnih filmova iz Francuske i Italije, do 1949. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa dominiraju Sovjetski filmovi. Takav repertoar odražava zvanični stav partijskog rukovodstva koje u bioskopima ne želi filmove za koje tvrde da predstavljaju izvor štetne propagande pa ih zbog toga i karakterišu kao „*bljutave*“. O tome se brinula štampa, koja je po uputstvima iz partijskog vrha kritikovala sve zapadne filmove dok se prema sovjetskoj kinematografiji

¹³⁷⁶ Film-Pretstavnik vlasti, *Pobjeda*, br. 51, 21. decembar 1946, str. 7.

¹³⁷⁷ Film-Admiral Nahimov, *Pobjeda*, br. 1, 1. januar 1948, str. 6.

odnosila nekritički. Iz partijskog vrha sugerišu novinarima da u štampi kritikuju zapadnu i američku kinematografiju dok sa druge strane „široko i pozitivno i neprekidnije treba pisati o dobroj sovjetskoj kinematografiji“.¹³⁷⁸

Osim sovjetskih filmova, do 1949. godine prikazuju se i filmovi iz domaće, Jugoslovenske produkcije. U ovom periodu na repertoarima crnogorskih bioskopa pojavljuju se tri domaća dugometražna filma: *Slavica*, *Živjeće ovaj narod* i *Besmrtna mladost*. Ovi filmovi bave se tematikom NOB-a, odnosno kako to kritika naziva „periodom naše herojske borbe“. Svaki od ovih ostvarenja nosi snažnu ideološku poruku koja afirmiše novo socijalističko društvo i njegove tekovine, prevashodno oslobodilački rat. Zbog tog razloga i insistiranje da ove filmove pogleda što više ljudi i da se njihove projekcije održe u svim gradovima i mjestima do kojih mogu stići putujući bioskopi. Na taj način očekuje se da ti filmovi „vaspitavaju najšire narodne mase na tim svjetlim primjerima naše najnovije istorije“.¹³⁷⁹

Jedan od rijetkih filmova iz holivudske produkcije koji se prije 1949. godine pojavio u crnogorskim bioskopima bilo je ostvarenje *Veliki diktator* reditelja i glumca Čarlija Čaplina. Film je prikazan na Cetinju u februaru 1948. godine i o njemu je domaća filmska kritika imala dosta pozitivan stav. Razlog za te pohvale je odnos Čaplina prema Hitleru, čijim se djelom umjetnik bavi u ovom ostvarenju. U filmu se Čaplin ruga Hitlerovom načinu vladanje i odnosom prema svojim najbližim saradnicima i vlasti, što komunistička kritika koristi kako bi osudila politiku fašističke Njemačke. Navodi se da je Čaplin u ovom filmu približio „borbu svih potlačenih ispod čizme diktatora u ime oslobođenja ispod svih vrsta nasilja“. U filmu *Veliki diktator* kritičari prepoznaju Čaplinov umjetnički ali i vizionarski rad „pošto je naslutio i sagledao kraj Hitlerovog nasilja i pobjedu demokratije“. Konstatuje se ipak da nažalost tu demokratiju nisu dočekali svi pošto ona nije ostvarena u velikom dijelu Njemačke i zemalja Evrope u kojima sada umjesto Hitlera narod „harače anglo-američki zavojevači“.¹³⁸⁰ Tim porukama jasno se sugerise da je demokratija i sloboda nakon Hitlera stigla samo u onim zemljama u kojima su uspostavljeni komunistički režimi. Dva dana nakon prve

¹³⁷⁸ O pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹³⁷⁹ Film-masovno sredstvo agitacije, *Pobjeda*, br. 202, 25 avgust 1948, str. 2.

¹³⁸⁰ *Veliki diktator*, *Pobjeda*, br. 43, 20 februar 1948, str. 2.

kritike o filmu *Veliki diktator* pojavljuje se nova koja ovoga puta govori o Čaplinu kao „saborcu i borcu protiv fašizma“. Čaplin se opisuje kao djete iz radničke porodice, borac za mir i demokratičnost i veliki protivnik američkog imperijalizma. Analizira se i kompletan opus Čaplinovih filmova navodeći da on u njim ismijava kapitalističko društvo i da kroz svoje filmove na „gogoljevski način sa puno humanosti, ljubavi i topline govori o ugnjetenim dok sa puno mržnje i satire govori o tlačiteljima“. Kritika na taj način pokušava Čaplina predstaviti kao komunistu koji se u svojim filmovima bori protiv kapitalizma. On svojom satirom ismijava kapitalistički režim i u filmovima pokazuje „kako je kapitalizam pun protivurečnosti i kako truli“. ¹³⁸¹ Nasuprot ostvarenjima Čarlija Čaplina, filmska kritika ostale filmove holivudske produkcije oštro kritikuje. Navodi se da se takvi filmovi pojavljuju u bioskopima samo zbog toga što „nema ništa bolje pa su gledaoci prinuđeni i to da gledaju“. Među takva ostvarenja ubrajaju se filmovi: *Nestanak Džona Medforda*, *Prokletstvo porodice Alejbajn* i *Bedelija* koji se predstavljaju kao „holivudska strašila“. Kritičari se pitaju kako ovi filmovi mogu uopšte pozitivno da utiču na gledaoce pošto se u njima pojavljuju ludaci koji ubijaju ljude, žene vukodlaci i detektivi koji raskrinkavaju ljepotice ubice. Filmski kritičari dosta uprošćeno definišu i samu filmsku estetiku ovih ostvarenja. Smatraju da je njihova osnovna karakteristika „tragične scene koje nevjerojatnom brzinom promiču na platnu čiji je cilj da kod gledaoca izazovu strah i da ga drže u stanju neprestanog nepovjerenja prema okolini“. Holivudski filmovi zbog toga, po mišljenju komunističkih kritičara, predstavljaju „propagatore straha“ i na taj način parališu borbu građana za bolje uslove života, što ih u konačnom čini pokornim. To je po njima posljedica činjenice da se Holivud pokorava interesima i direktivama vladajućih monopolista zbog čega je u Holivudskoj produkciji nemoguće naći „napredne filmove“. Holivudski film po toj percepciji se nalazi u funkciji američkog imperijalizma, ali kako se zaključuje u kritici to neće imati uticaja na zemlje socijalizma. U njima se gledaju sovjetski filmovi pa su oni holivudski osuđeni na propast jer „narod neće podleći propagandi straha“. ¹³⁸²

Ovakav pristup holivudskoj produkciji počeo da se mijenja početkom pedesetih kada se duh društvenih reformi osjetio i u kinematografiji. Promjene se prije svega

¹³⁸¹ O Čarliju Čaplinu, *Pobjeda*, br. 45, 22 februar 1948, str. 6.

¹³⁸² O. Mošenski, „Holivudsko strašilo“, *Pobjeda*, br. 39, 16 februar 1949, str. 5.

odnose na isključivanje Sovjetskih filmova iz repertoara crnogorskih bioskopa. Već od 1949. godine zaustavlja se uvoz Sovjetskih filmova i počinje uvoz filmova sa zapada. Sa takvim zaokretom mjenja se i struktura gledaoca pa su već od 1950. godine filmovi koji dolaze sa zapada imali više gledalaca od onih iz SSSR_a.

Tabela br. 24. Broj gledalaca u bioskopima Jugoslavije¹³⁸³

	Domaći filmovi	Sovjetski filmovi	Ostali filmovi
1947	2 402 024	28 432 387	10 862 690
1948	5 399 322	37 879 820	14 981 721
1949	5 973 537	35 151 881	28 741 216
1950	3 664 862	10 707 019	30 954 711

U domaćem filmu ali i u distributivnoj mreži razvija se jedan novi pravac. Njega karakterišu holivodski filmovi koji umjesto screalizma prenose novu estetiku zapadnih i idejnih shvatanja. Neki autori smatraju da je prelomni trenutak u takozvanoj „vesternizaciji“ filmskog ukusa bila pojava Esther Williams u MGM tehnikolor filmu *Bal na vodi* (*Beathing Beauty*, 1944). Premijera ovog filma održana je 1950. godine i ona će nepovratno otvoriti vrata pop-kulturi u Jugoslaviji.¹³⁸⁴

Za razliku od promjena u distribuciji i prikazivanju holivudskih filmova, socijalistička filmska kritika i dalje sa rezervom posmatra ostvarenja sa zapada. Kritika zapadne kinematografije nije više tako oštra kao ranije ali daleko od toga da svako holivudsko ostvarenje koje se pojavljuje u bioskopima dobija pohvale. Čini se da kritika pokušava da u filmovima prepozna i uoči ideje koje bi mogle afirmisati ideje socijalizma, dok one druge elemente zanemaruje. Isto tako u filmovima sa zapada registruju se detalji koji mogu poslužiti kao osvrt na kritiku kapitalističkog društva. Takav slučaj je film „*Daj nam danas*“ u kome se opisuju ljubavni problemi lučkog radnika Džeremija. Kritika filma ne bavi se osnovnom, ljubavnom temom filma već analizira uslove rada u kojima svoje poslove obavlja Džeremi. Činjenica da je morao naporno da radi da bi ispunio očekivanja njegove simpatije za kritiku je dovoljan razlog da tvrdi da „*su uslovi*

¹³⁸³ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 179.

¹³⁸⁴ Lidija Merenik, *Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita*, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009, str. 130.

za život radničke klase u Americi loši“. Nastavlja se sa etiketama o neplanskoj proizvodnji, haotičnim proizvodnim odnosima koji se navodno prepoznaju u filmu i koji pokazuju „da se radnik mora boriti za svakodnevni zalogač hljeba i ne može da misli šta će se sa njim desiti sutra“. Sekvencu iz filma u kome Džeremijeva žena štedi novac, kako bi otplatili kredit za kuću, kritičar opisuje kao pokazatelj „kapitalističke krize koja ostavlja radnika na ulici“. Simplifikovanu predstavu života u kapitalističkoj državi, kritičar zaključuje riječima da je i ovaj film pokazatelj kako je u kapitalizmu čovjek roba. Roba čija je vrijednost proračunata od strane društva zbog čega je život svakog čovjeka u kapitalističkom društvu prepušten stihiji.¹³⁸⁵

Zanimljivo je da se od 1952. godine na repertoaru crnogorskih bioskopa pojavljuje sve više zabavnih filmova, odnosno komedija a u ovom periodu pojavljuju se i prvi vestern filmovi. Umjesto društveno angažovanih, na repertoaru se pojavljuju „uzbudljivi, avanturistički“ vestern filmovi: „Vinčester 73“, „Smiki“, kao i sportski i akcioni filmovi kao što je francuski film „Idol“.¹³⁸⁶ Na talasu društvenih promjena u bioskope stižu i prvi ljubavni filmovi, koji izazivaju veliku pažnju i ogromnu posjetu u bioskopima. Filmska kritika ove filmove u početku opisuje kao „proste, jednostavne bez poruke, sa ljubavnim temama i dosadnom porukom“.¹³⁸⁷ Vremenom ta kritika postaje dosta umjerenija pa ljubavni i emotivni filmovi više nisu „bezidejni i vanživotni“ već se o ljubavi u filmu govori kao „univerzalnom jeziku filma koji nam priča o univerzalnim ljudskim osjećanjima“. U *Pobjedi* se može pročitati da je film vrsta „razonode“ što je samo nekoliko godina bilo nezamislivo kada je kritika film doživljavala isključivo kao vaspitno-propagandni sadržaj.¹³⁸⁸ Već 1954. godine na stranicama *Pobjede* pojavljuje se i izvještaj sa filmskog festivala u Kanu, kao jednom od centralnim mjestima svjetske filmske industrije. Izuzev kratkog dokumentarnog filma, Jugoslovenska kinematografija na festivalu nema svog predstavnika u programu dugometražnog filma. U tekstu se konstatuje da je to „šteta“ jer je festival u Kanu idealna prilika za promociju i zemlje i kinematografije.¹³⁸⁹

¹³⁸⁵ R. Š., „Bilješka uz film *Daj nam danas*“, *Pobjeda*, br. 10, 12 januar 1951, str. 2.

¹³⁸⁶ A. Št., „Filmovi koje ćemo gledati“, *Pobjeda*, br. 128, 9 oktobar 1952, str. 6.

¹³⁸⁷ B.N., „Rene Kler i njegov film *Ćutanje je zlato*“, *Pobjeda*, br. 17, 20 januar 1952, str. 4.

¹³⁸⁸ Veljko Mićović, „Film jedan dan života“, *Pobjeda*, br. 8, 25 januar 1953, str. 7.

¹³⁸⁹ Velimir Stojanović, „Filmski festival u Kanu“, *Pobjeda*, br. 29, 4 april 1954, str. 5.

Bez obzira što je reforme i decentralizaciju pedesetih godina u kinematografiji je obilježila pojava holivudskih i zapadnoevropskih filmova u najvažnijim partijskim krugovima još je prisutan refleks prethodnog perioda. Nova holivudska estetika u bioskopima takođe je napunila bioskopske sale i film od vaspitno-agitacionog sredstva pretvorila u proizvod od koga se zarađuje novac. Ti novi momenti još su neprihvatljivi političkom vrhu Komunističke partije u Crnoj Gori koji o filmu razgovaraju na drugom kongresu 1954. godine. Protive se komercijalizaciji kinematografije jer se na taj način, kako kažu, umjesto na propagandi insistira na rentabilnosti i zaradi. Ključni problem za delegate je ipak sadržaj filmske produkcije koja se pojavljuje u crnogorskim bioskopima. Holivudski i zapadnoevropski filmovi za njih su izvor loših primjera i loše prakse koja negativno utiče na mlade. U stranim filmovima učesnici kongresa prepoznaju „*najveću opasnost po bezbjednost i loš uticaj na omladinu*“. Problematičan je izbor stranih filmova ali i loša domaća produkcija koja ne može da parira stranim umjetničkim filmovima.¹³⁹⁰

Za crnogorsku kinematografiju u prvim godinama nakon drugog svjetskog rata naručito je značajna pojava kratkih dokumentarnih filmova i filmskih žurnala. Uloga domaćih, lokalnih, dokumentarnih filmova i filmskih žurnala vrlo je važna u samom konceptu filma kao oružja za agitaciju. Komunistički ideolozi u Sovjetskom savezu tvrdili su da filmovi ne smiju biti dosadni jer će u suprotnom i njihova agitacija biti dosadna.¹³⁹¹ Dokumentarni filmovi bili su dio redovnog bioskopskog repertoara ali i putujućih bioskopa koji su u jednom danu prikazivali više ovakvih filmova. Kratki dokumentarni filmovi uglavnom prikazuju rezultate u obnovi zemlje i izgradnju novih fabrika, mostova, puteva, pruga i drugih objekata izgrađenih tokom Petogodišnjeg plana. U dokumentarnim filmovima predstavljani su „*veliki uspjesi Narodnog fronta i njegova uloga u vaspitno-kulturnom i političkom stvaranju novog Jugoslovenskog čovjeka*“. U njima se takođe prenosi „*zalaganje masa na ispunjavanju Plana i poboljšanju životnih uslova u selima i gradovima*“.¹³⁹² Državno preduzeće za proizvodnju filmova „*Lovćen film*“ vremenom počinje da se fokusira na dokumentarne

¹³⁹⁰ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, Titograd, 20 oktobar 1954, str. 46, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹³⁹¹ Richard Taylor, „A 'Cinema for the Millions': Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 3, Jul., 1983, str. 439.

¹³⁹² Novi dokumentarni filmovi, *Pobjeda*, br. 116, 16 maj 1948, str. 2.

filmove sa kulturno-istorijskim sadržajem kao i dokumentarne filmove takozvanog propagandno-turističkog karaktera. U prosjeku, Lovćen film je godišnje snimao oko tri dokumentarna filma. Filmovi sa kulturno-istorijskim nasljeđem uglavnom su se bavili događajima iz 18. i 19. vijeka kao i neke najznačajnije događaje i ličnosti. Tako je 1952. godine Lovćen film snimio filmove: *Mrtvi grad* (o pomorskoj tradiciji Perasta, znamenitim kapetanima i istoriji ovog mjesta), *Tripo Kokoljić* (film o Tripu Kokoljubaroknom slikaru), *Film o Baru* (film o istorijskim spomenicima Bara, bogatstvu barskog zaliva i svjetloj perspektivi grada koja se očekuje izgradnjom luke i željeznice).¹³⁹³

Dosta slična forma dokumentarnim filmovima bili su filmski žurnali koji su se takođe bavili sličnom tematikom i bilježili najznačajnije uspjehe u radnim akcijama, industrijalizaciji zemlje. Oni su takođe takođe su prenosili najznačajnije govore partijskih zvaničnika, afirmisali njihove likove kao i političke ciljeve Partije. Odluka o proizvodnji filmskih žurnala na nivou Jugoslavije donijeta je krajem 1945. godine kada je odlučeno da se jednom nedjeljno pripremaju žurnali o „*političkim, privrednim, kulturnim i društvenim događajima u Jugoslaviji*“. Filmski žurnali pripremani su kao jedna vrsta agitaciono-propagandnog materijala i oni su kroz svoj sadržaj i izbor tema trebali da doprinesu „*rješavanju političkih zadataka*“. U fokusu ovih žurnala bili su veliki radovi na obnovi zemlje, najveći infrastrukturni projekti kao i svečanosti kojima se obilježava završetak radova na obnovi.¹³⁹⁴ Do 1948. godine pri odsjeku za kinematografiju Ministarstva prosvjete Crne Gore radio je filmski dopisnik centralnog filmskog žurnala „*Zvezda*“ koji je putovao po Crnoj Gori i za potrebe nacionalnog filmskog žurnala slao snimke.¹³⁹⁵ Tako su teme iz Crne Gore još od 1945. godine bile tretirane u žurnalima Jugoslovenskog filmskog žurnala. Od 1948. godine pojavljuju se ideje o snimanju filmskih žurnala koje bi isključivo tretirale prostor Crne Gore. U planovima agitaciono-propagandnog rada od početka 1949. godine kao jedan od najvažnijih zadataka definiše aktiviranje sopstvene produkcije preko *Lovćen filma* koji

¹³⁹³ D. L., „Novi filmovi Lovćen filma“, *Stvaranje*, br. 7-8, jul-avgust 1952, str. 489.

¹³⁹⁴ CK KPJ o pitanjima Filma, Beograd, 18. novembar 1945. godine, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.1/45.

¹³⁹⁵ Otsjek kinematografije Ministarstva prosvjete NRCG, Cetinje, 18. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.2/46.

je jednom mjesečno trebalo da priprema filmske novosti iz Crne Gore.¹³⁹⁶ Ti planovi su realizovani i prvi filmski žurnal u produkciji Lovćen filma snimljen je krajem 1948. godine. Do 1955. godine preduzeće Lovćen film snimalo je oko pet filmskih žurnala godišnje koji su trajali u prosjeku između 10 i 15 minuta. Većinu žurnala u ovom periodu režirao je Branislav Bane Bastać a njihova finalna produkcija realizovana je najprije u Beogradu a kasnije u Sarajevu.

Prvi filmski žurnal u Crnoj Gori snimljen je krajem 1948. godine kada je zabilježena osnivačka sjednica KP CG, takmičenje povodom kongresa i proslava 250 godina pomorskih veza Boke Kotorske i Rusije. Ono što se odmah uočava u sadržaju ovih filmskih žurnala je potreba reditelja da pokaže sve uspjehe socijalističkog društva. Tako i sam osnivački kongres KPCG ostaje u sjenci jer se reditelj fokusira na takmičenja povodom održavanja kongresa. Tako se u žurnalu mogu vidjeti radnici drvne industrije iz Mojkovca koji pripremaju građevnski materijal za obnovu zemlje i njihova požrtvovanost u tom poslu. Ne ostaje neprimjećeno da su radnici ispunili 160% preuzetih normi i da u svom radu koriste različite inovacije. U žurnalu se pojavljuju i radnice iz fabrike cigle i opeke koje se takođe koriste u obnovi zemlje a sve te scene prate kadrovi masovnog rada i oduševljenja.¹³⁹⁷

Proizvodnja filmskih žurnala u Crnoj Gori koristi se da bi se prikazali neki najznačajniji događaji ali je fokus prvenstveno na afirmaciji ideoloških vrijednosti socijalističkog društva. Tako su kadrovi masovnih okupljanja dosta česta tema filmskih žurnala Lovćen filma. Prvomajske proslave i obilježavanje raznih događaja na kojima se pojavljuje ogroman broj ljudi uvijek su zabilježene kamerama Lovćen filma. Na njima se prikazuje veliki broj ljudi, uglavnom na paradama u kolonama koji podržavaju socijalističke vrijednosti. Šalje se poruka o masovnosti, homogenosti crnogorskog društva koje se okuplja oko vrijednosti socijalizma.¹³⁹⁸

Primjeri obnove zemlje i veliki uspjesi radnika Crne Gore pojavljuju se u skoro svakom žurnalu. Tako se pojavljuju scene o isušivanju Skadarskog jezera, melioraciji i

¹³⁹⁶ Pregled agitaciono-propagandnog rada za prvo polugode 1949. godine, nedatirano, str. 33, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 34/49.

¹³⁹⁷ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.1, 1948, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹³⁹⁸ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.2, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

stvaranju novih obradivih površina. Sve te kadrove prati glas naratora koji objašnjava da su svi ti uspjesi rezultat novih, socijalističkih društvenih odnosa.¹³⁹⁹ Na filmskim trakama Lovćen filma ostaju zabilježeni i neki od najznačajnijih infrastrukturnih objekata, kao što su izgradnja željezničkog tunela Sozina¹⁴⁰⁰ ili izgradnja hidrocentrale na Mušovića rijeci.¹⁴⁰¹ Tu su takođe i kadrovi elektrifikacije u kojima se na originalan način pokazuje kako petrolejske lampe zamjenjuju električne sijalice. I te promjene tumače se kroz fraze da „*socijalistički čovjek mijenja lik zemlje*“.¹⁴⁰²

Jedan cijeli filmski žurnal posvećen je izgradnji Titograda. Scene masovnog rada, udarništva i frontovskih brigada koje se takmiče u radu dominiraju u sadržaju žurnala. U Titogradu niču nove zgrade, novi objekti, stvara se novo lice grada, kako se to u filmu navodi. Uporno se insistira na tom odnosu stare Podgorice i novog Titograda. Kamera u jednom trenutku sa kadrova starog djela grada u kome dominiraju male kuće prelazi na novi dio grada sa visokim zgradama koje se završavaju. Narator objašnjava da se novi grad pravi kako bi obezbjedio sve ugodnosti i udobnosti novom radnom čovjeku a slikovito se upoređuju i prozori na starim i novim kućama. Na starim su prozori mali i uski a na novim veliki i svjetli. Scene iz novog Titograda objašnjavaju se rječima „*da je novi grad dar graditelja socijalizma*“.¹⁴⁰³ Na sličan način žurnal Lovćen filma govori o Nikšiću. Uz kadrove izgradnje hale željezare, otvaranja rudokopa boksita i scene masovnog dolaska seljaka u grad šalje se poruka kako u socijalističkoj Crnoj Gori ova varoš velikom brzinom postaje moderan grad.¹⁴⁰⁴

Žene, kao nova društvena snaga pojavlju se u kadrovima Lovćen filma. One se prikazuju kao radnice u fabrikama koje, kao što je slučaj u fabrici *Obod* od čobanica postaju radnice koje u fabrikama obavljaju najsloženije i najplaćenije poslove.¹⁴⁰⁵ Sanažnu poruku donose i kadrovi sa proslave 8. marta i masovno pojavljivanje žena na

¹³⁹⁹ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.2, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴⁰⁰ Filmski žurnal Lovćen filma, Kamerom kroz Crnu Goru, br.1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

¹⁴⁰¹ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.7, 1950, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴⁰² Filmski žurnal Lovćen filma, Kamerom kroz Crnu Goru, br.1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11

¹⁴⁰³ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.4, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴⁰⁴ Filmski žurnal Lovćen filma, Kamerom kroz Crnu Goru, br.2, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11

¹⁴⁰⁵ Filmski žurnal Lovćen filma, Kamerom kroz Crnu Goru, br.1, 1955, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11

ulicama Cetinja. Ukazuje se na novi društveni položaj žene u socijalističkom društvu. Žene su, kako se to predstavlja u žurnalu slobodne, ujedinjene i srećne. One rade različite poslove u fabrikama, slušaju političke emisije na radiju, glasaju i učestvuju u društvenom životu. Poruka urednika i naratora žurnala je dosta očigledna, sve te promjene objašnjavaju novim socijalističkim društvenim odnosima.¹⁴⁰⁶

Osim žena, kao predstavnici novih društvenih snaga pojavljuju se i mladi. Oni se predstavljaju kao najznačajniji graditelji socijalističkog društva, koji golim rukama rade najteže poslove jer u njima vide svrhu, kaončan cilj-stvaranje socijalističkog društva.¹⁴⁰⁷ Pojavljuju se i pioniri koji se odmaraju u dječijim odmaralištima. Djeca sa juga odlaze u Plav a djeca sa sjevera u odmarališta na primorju. Osim odmora oni isto tako i uče i pripremaju se da nastave tradicije socijalizma. Kadrovima o dobroj i raznovrsnoj hrani, lijepom smještaju i obrazovanju koje dobijaju u odmaralištima šalje se poruka o brizi socijalističkog društva za najmlađe.¹⁴⁰⁸ U žurnalima Lovćen filma obrađuju se i ideje bratstva i jedinstva. Slikovita je priča sa proslave 13. jula na Cetinju 1949. godine. Kamera je zabilježila defile kulturno-umjetničkih društava u kome se pojavljuju crnogorke, muslimanske, bokeške i albanske nošnje. Sve one su zajedno u koloni a kamera u jednom trenutku zumira lica u nošnjama koja odaju utisak sreće i radosti.¹⁴⁰⁹

Osim filmskih žurnala u repertoaru crnogorskih bioskopa ubrzo će se pojaviti kratki dokumentarni filmovi koji će afirmisati upjehe u procesu obnove zemlje i kasnije realizacije Petogodišnjeg plana. Od 1945. do 1954. godine u Crnoj Gori je proizveden 31 kratkometražni film.¹⁴¹⁰ Svaki dokumentarni film trebalo je da ima svoju propagandnu funkciju pa je njihovo osmišljavanje, planiranje, pripremanje scenarija i snimanje planirano do detalja. Rezultati i uspjeh Petogodišnjeg plana u Crnoj Gori prezentuje se kroz dokumentarni film o graditeljima omladinske pruge Titograd-Nikšić. Scenario dokumentarnog filma „*Omladinska pruga Nikšić- Titograd*“, Ivana Draškovića predstavlja apoteozu graditeljima pruge odnosno ispunjavanju preuzetih obaveza iz

¹⁴⁰⁶ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.8, 1950, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴⁰⁷ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.3, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴⁰⁸ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.13, 1951, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 321/11.

¹⁴⁰⁹ Filmski žurnal Lovćen filma, Mjesečni pregled br.3, 1949, Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11.

¹⁴¹⁰ Nikola Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Cetinje, 1987, str. 69.

Petogodišnjeg plana. Scenarista i reditelj ideološke poruke primjenjuju u skoro svakoj sekvenci filma. Osnovna poruka je da Plan znači temeljnu obnovu zemlje zbog čega u prvim kadrovima filma sekvence o značaju pruge, bržoj vezi sa Skadrom i Albanijom, slike Titograda u kome se stare zgrade ruše a izgrađuju nove a sve to uz pozadinske slike natovarenih magaraca koji karavanima prenose robu i koji treba da podsjećaju kako je sve to nekada bilo. Film takođe afirmiše ideal rada pa se u svim segmentima filma pojavljuju omladinci koji dobrovoljno odlaze na prugu i tamo ispunjavaju i premašuju radne norme. Efekat se pojačava i slikom starca koji se prijavljuje na dobrovoljni rad jer želi da bude uz omladinu. Cijelu sliku dopunjava opšte oduševljenje mladih kada dobiju vijest da je pruga Titograd-Nikšić proglašena omladinskom čime se stvaraju uslovi za nove uspjehe, novo prebacivanje normi i borbu za udarničke zastave.¹⁴¹¹

Crnogorska kinematografija u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata zaokružena je snimanjem prvog igranog filma. Film *Lažni car*, reditelja Velimira Stojanovića i scenariste Ratka Đurovića u produkciji *Lovćen filma*, premijerno je prikazan u Titogradu i na Cetinju 21 oktobra 1955. godine. Film se bavi istorijskim događajem iz nacionalne istorije Crne Gore i prati lik Šćepana malog odnosno lažnog ruskog cara Petra III. Ovo je bio inače prvi posleratni istorijski film u Jugoslaviji koji glorifikuje nacionalnu istoriju Crne Gore. Istovremeno film ima snažnu antirusku poruku pošto se u njemu naglašava suprotstavljanje crnogorskog naroda i glavara Rusiji, odnosno njenim izaslanicima, da se Šćepan mali ukloni sa vlasti. Šćepan mali se predstavlja kao reformator koji je uveo red i zakon u Crnoj Gori i predstavlja personifikaciju nacionalne nezavisnosti.¹⁴¹² Crnogorska filmska kritika u prvi plan je isticala ogroman uspjeh *Lovćen filma* da snimi jedan umjetnički film. Ocjenjeno je da film spada u „*najsolidnija ostvarenje*“ jugoslovenske kinematografije. Apostrofira se odličan scenario Đurovića i režija Velimira Stojanovića. U filmu se prvi put pojavlju i crnogorski glumci, koji su u sporednim ulogama, prvi put pred kamerama ostvarili zapažene role. Ističu se uloge Borislava Begovića-vojvoda Vuksan, Vasa Perišića, Miroslava Jeknića, Junusa Međedovića, Petra Begovića i Dese Živković koja se kao

¹⁴¹¹ Scenario dokumentarnog fima „*Omladinska pruga Nikšić Titograd*“, Ostrog, 2. oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.14/48.

¹⁴¹² Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb, 46, br.2, 2014, str.229.

amaterka pojavljuje kroz lik Elfe. Kritika takođe, kao važan segment filma ističe i njegove ideološke poruke. U tom kontekstu problematizuje se pitanje velike podrške koju je Šćepan mali dobio u Crnoj Gori. Objašnjavaju da je to potpuno očekivano pošto je on spreman da zajedno sa narodom stane na crnogorski prag i odupre se osvajaču. Takođe kao važan ideološki segment filma ističe se i pokušaj kneza Dolgorukova da ukloni Šćepana malog. Kritika tu sekvencu u filmu naziva „*pokušaj Ruske intervencije*“ i stavlja je u ravan vanvremenske ideološke poruke.¹⁴¹³

¹⁴¹³ Čedo Vuković, „Lažni car“, *Stvaranje*, br. 10, oktobar 1955, str. 637.

POGLAVLJE VII.

VRIJEDNOSNI SISTEM NOVOG ČOVJEKA

Formiranje socijalističke države, odnosno socijalističkog društva predstavljen je kao konačan cilj politike Komunističke partije. Jedan od elemenata tog procesa je i utemeljenje novih društvenih vrijednosti zasnovanih na idejama socijalističke ideologije. Te nove vrijednosti socijalističkog društva bile su osnova na kojoj se formira vrijednosni sistem člana te zajednice – Novog čovjeka socijalističkog društva. Formiranje i oblikovanja Novog čovjeka za komuniste predstavlja nastavak procesa započetih oslobodilačkim ratom i revolucijom. Po komunistima, to je „*revolucionarni čin*“ u kome dolazi do transformacije čovjeka koji u skladu sa novim društvenim okolnostima prihvata socijalističke modele ponašanja. Crnogorski komunisti to tumače „*potrebom usklađivanja shvatanja našeg čovjeka sa revolucionarnim promjenama*“. Promjene, oslonjene na idejno-politički rad treba da dovedu do stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka koji će biti „*proncljiv, prodoran, radan, koji će uvijek glediti unaprijed kao i mi što u razvitku idemo progresivno naprijed*“.¹⁴¹⁴

Na vrijednostima socijalizma, započinje afirmisanje novih ideoloških vrijednosti i stavova koje u konačnom treba da dovedu do formiranja pojedinca koji će prihvatiti i živjeti u skladu sa idejama socijalističke države. Komunisti taj zadatak poistovjećuju sa procesima izgradnje socijalističke države. O tome jasno govori i prvi čovjek Partije, navodeći da ljudi u procesu stvaranja socijalističkog društva u Jugoslaviji moraju „*iz sebe izgraditi novog čovjeka, izgraditi lik novog građanina*“. Josip Broz objašnjava da se „*novi ljudi formiraju kroz svakodnevno političko vaspitanje*“ i da cjeli taj proces predstavlja jedan vid revolucionarnog preobražaja cijele jugoslovenske zajednice.¹⁴¹⁵ Tako proces formiranja Novog socijalističkog čovjeka i socijalističkih moralnih vrijednosti postaje sastavni dio borbe za socijalizam i socijalističku državu.

¹⁴¹⁴ Referat Boža Ljumovića na drugom plenumu Narodnog fronta, *Pobjeda*, br. 2, 3. januar 1948, str. 1.

¹⁴¹⁵ Josip Broz, „Osnovna karakteristika komuniste je da ne klekne pred teškoćom i tu osobinu treba gajiti kod naših ljudi“, *Pobjeda*, br. 65, 16 mart 1952, str. 1.

DRUŠTVENE OKOLNOSTI

Formiranje novih vrijednosnih sudova, socijalističkog morala i oblikovanje Novog, socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori, određeni su društvenim ambijentom u kome se proces odvija. Osnovne karakteristike tog ambijenta su: tokom rata uništeni ekonomski i infrastrukturni resursi; siromaštvo i ekonomska zavisnost stanovništva; ograničene političke, ekonomske i socijalne slobode; dominacija seoskog stanovništva; tek započeti procesi formiranja radničke klase; nedostatak ozbiljnih političkih i intelektualnih tradicija; heterogenost crnogorskog društva i njegova nepovezanost. Značajan broj navedenih okolnosti na određen način je olakšavo proces stvaranja Novog, socijalističkog čovjeka, ali je dio njih svakako bio ograničavajući faktor u tom procesu. Tako su ekonomska zavisnost i siromaštvo, migracije seoskog stanovništva u urbane cjeline, nedostatak političkih i društvenih sloboda olakšavali težnje Partije da veže pojedinca za svoju ideologiju. Sa druge strane, proces je ograničavala nepovezanost crnogorskog društva i nedostatak ozbiljnijih kulturnih tradicija, nepovoljna obrazovna i stručna struktura stanovništva. Komunistička partija u Crnoj Gori u procesu formiranja Novog čovjeka nije prepoznavala okolnosti koje su joj išle na ruku. Naprotiv, u procesima oblikovanja „novih, istinskih socijalističkih vrijednosti“ prepoznaju samo „vanredno teške uslove“, koji su posljedica naslijeđenih problema iz prethodnog perioda. Tu ubrajaju „borbu sa tehničkom i privrednom zaostalošću, sa ostacima kapitalističke prošlosti i birokratskim tendencijama i navikama“.¹⁴¹⁶ Po njihovom tumačenju, upravo su te okolnosti razlog zbog čega se u crnogorskom društvu pojavljuju modeli nesocijalističkog ponašanja ili *malograđanštine*, kako to često nazivaju.

Kao nosioci svih društvenih procesa i promjena, u Partiji pojave antisocijalističkog ponašanja i malograđanštine registruju najprije među svojim članovima, koji bi, kako oni smatraju svojim ponašanjem trebalo da budu primjer svim ostalim stanovnicima. Ambicija da članovi Partije budu primjer ostalim članovima društva biće jedan od najvećih izazova Komunističke partije u nastojanjima da definiše nove modele ponašanja i vrijednosnih sudova. To će biti veliki izazov za partijsko rukovodstvo jer se većina komunista koji su nakon rata postali lideri i rukovodioci našla u potpuno novim

¹⁴¹⁶ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

socijalnim okolnostima za koje uglavnom nijesu bili pripremljeni. Porijeklom uglavnom iz seljačkih porodica, nakon što su preživjeli sve strahote rata, privilegije koje je nosila vlast doživljavali su kao zasluženu nagradu. Zbog toga i ne čudi što je značajan broj njih i pored toga što je to bilo suprotno zvaničnim modelima ponašanja upao u izazove koristoljublja, protekcionizma i prihvatanja svih materijalnih koristi koje je sa sobom nosila nova funkcija i društvena uloga. Na taj način oni su po novim vrijednosnim sudovima socijalističkog društva upadali u „*malograđanštinu*“ i prihvatili identične norme ponašanja za koje su optuživali „*buržuaski element u društvu*“. Jedan segment tog „*malograđanskog*“ ponašanja opisao je i Milovan Đilas u članku *Anatomija jednog morala*. Za jednog od njih, Đilas piše da mu je „*čitava mladost protekla u ratovima i tamnicama, čim se najzad dokopao makar i prividnog mirnodopskog života, poširoko se zabavljao ne toliko olako koliko željno, uprkos svim partijskim i drugim ograničenjima*“. Po Đilasovom tumačenju ovo nisu bili izdvojeni slučajevi, već se na ovakvim modelima razvijala jedna cijela društvena klasa, koja će kasnije u biti prepoznata kao *crvena buržoazija*. Pripadnike te grupe, Đilas naziva „*čuvarima imaginarnog, samo njihovog morala stvorenog na osnovu trenutnih potreba i nužde jednog sloja zatvorenog u funkcije, okovanog određenim stepenima funkcija, praktično nepristupačnim drugim stepenima, ako bi ovi bili osjetno niži*“.¹⁴¹⁷

Naglašeno interesovanje Komunističke partije za ponašanje svojih članova uzrokovano je ambicijom da oni moraju biti najbolji primjer Novog socijalističkog čovjeka. To ipak nije umanjilo njihovo interesovanje za ostale članove socijalističke zajednice pošto je po njihovom tumačenju, političko, odnosno ideološko jedinstvo stanovništva preduslova za stvaranje socijalističke države. Zbog toga i njihovo insistiranje na „*moralno-političkom jedinstvu naroda*“, do kojeg se po njima može stići isključivo „*podizanjem svijesti radnog naroda*“. Tako će proces formiranja Novog, socijalističkog čovjeka biti samo jedna od etapa izgradnje socijalističke države.¹⁴¹⁸ Za Partiju, formiranje socijalističke države i uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa neće biti dovoljno ukoliko u takvom društvu ne budu živjeli ljudi koji prihvataju socijalistički moral.

¹⁴¹⁷ Milovan Đilas, „Anatomija jednog morala“, *Nova misao*, br. 1, jan 1954.

¹⁴¹⁸ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

NAČELA NOVOG VRIJEDNOSNOG SISTEMA

Vrijednosni sistem Novog čovjeka, ili kako se to naziva komunistički ili socijalistički moral, oblikovan je u skladu sa osnovnim ideološkim načelima socijalističke države. Ugaoni kamen tih vrijednosti su ideali socijalističkog društva i moralne vrijednosti za koje se taj sistem zalaže. Kompletan proces definiše i usmjerava Komunistička partija koja kroz organe i institucije koje kontroliše razvija mehanizme kojima oblikuje vrijednosni sistem Novog čovjeka. Ti mehanizmi najčešće funkcionišu na principu definisanja poželjnih i nepoželjnih modela ponašanja. Jedni se afirmišu i tumače kao socijalistički, dok se drugi kritikuju nazivaju antisocijalistički modeli ponašanja. Osnovni način za definisanje tih vrijednosti bilo je isticanje pozitivnih i negativnih primjera, odnosno takozvano crno-bijelo nijansiranje karakteristično i za neke druge forme društvene djelatnosti. Prihvatljive i neprihvatljive vrste ponašanja anticipiraju sve socijalističke tekovine u kojima nema mjesta za lične osjećaje i pojedinca već samo za kolektivitet i zajednicu.

Vrijednosni sistem Novog čovjeka, u političkom vrhu Partije nazivaju „komunistički moral“. Taj moral, odnosno novi vrijednosni sistem za njih predstavlja nastavak revolucionarnih tradicija. Kao i u svim segmentima društvenog života, tako i kod pitanja morala i novih vrijednosnih stavova, komunisti žele da radikalno raskrste sa nasljeđem i stvore nešto novo, ovoga puta konkretno vrijednosni sistem Novog socijalističkog čovjeka. Iz tog razloga objašnjavaju da „komunistički moral“ predstavlja sve ono što služi rušenju starog eksploatatorskog društva i ujedinjuje proleterijat u stvaranju novog komunističkog društva. Osnovni elementi tog komunističkog morala su: „istinoljubivost, nesebičnost, poštenje, vernost preuzetim obavezama, solidarnost, doslednost, principijelnost, hrabrost, istrajnost u borbi za narodnu stvar, smisao za organizaciju i disciplinu“.¹⁴¹⁹ Izgrađuje se novi moralni kodeks na principima socijalističkog humanizma koji isključuje „ličnu korist i egoizam“ i afirmiše ideje „uzajamne pomoći, iskrenog prijateljstva, drugarstva“.¹⁴²⁰ Na nekim mjestima ti elementi se dopunjuju i sledećim sadržajima: „hrabrost u borbi za surgavanje starog i stvaranje novog društva, zalaganje u izgradnji socijalističkog društva, potčinjavanje

¹⁴¹⁹1419 Boris Zihel, „Prilog pitanju o komunističkom moralu“, *Komunist*, br. 6, novembar 1949, str. 87, 88.

¹⁴²⁰ V. Kolbanovski, *O komunističkom moralu*, Zagreb, 1947, str. 25.

ličnih interesima zajednice radnog naroda. Izvore tog morala komunisti pronalaze u „*natčovječanskim ratnim i revolucionarnim naporima komunista*“ tokom oslobodilačkog rata. Rat je po tom tumačenju presudno uticao na oblikovanje komunističkog morala u novoj državi.¹⁴²¹ Razvojem socijalističkog društva i postepenim promjenama u samoj Partiji ove vrijednosti vremenom su još detaljnije oblikovane i dopunjavane. Tako se među primjere loše prakse nabrajaju pojave: bolesne ambicije, neiskrenost prema partiji, varanje partije, frakcionaška djelatnost, svjesno skretanje sa partijske linije, neaktivizam i oportunizam.¹⁴²² Josip Broz kada govori o pozitivnim i negativnim karakteristikama Novog čovjeka fokus stavlja na takozvani „*moralni lik komuniste*“. Najvažnija stvar u tom djelu za njega je mjera, odnosno granica između dozvoljenog i nedozvoljenog ponašanja. Kaže da Novi čovjek i novi komunista ne treba da bude asketa, prorok ili svetac ali da se određena pravila moraju znati i da se „*mora imati norma u ličnom životu*“. Pojašnjava da u borbi za izgradnju lika Novog čovjeka pojedinac mora pobjediti sopstvene slabosti, mora pobjediti samog sebe. Suprotan način razmišljanja po njemu vodi u „*malograđansku stihiju*“.¹⁴²³

Vrijednosni sistem Novog čovjeka vremenom će postati važan segment i unutrašnjeg rada u Partiji. On će biti aktuelan naručito nakon sukoba sa zemljama IB-a kada je došlo do odbacivanja sovjetskog iskustva izgradnje socijalizma, samim tim i nekih ideoloških vrijednosti koje su do tada bile aktuelne. O značaju ovog pitanja govori i činjenica da crnogorski komunisti u svom radu koriste termin „*razvoj komunističke svijesti*“. Pitanja razvoja *komunističke svijesti* registruju se na lokalnom nivou gdje organi Partije vode evidenciju o svojim članovima. U tim izvještajima, članovi koji se pridržavaju vrijednosnih stavova socijalističkog društva i Partije nazivaju se „*pošteni građani sa dobrim moralnim osobinama i dobrim držanjem tokom NOB-a*“.¹⁴²⁴ Na nivou Crne Gore, o izazovima i problemima u razvoju „*komunističke svijesti*“ raspravlja drugi partijski kongres 1954. godine. Kongres konstatuje da je osnovni problem za pravilan razvoj vrijednosnih sudova novog čovjeka: familijarnost, malograđanska

¹⁴²¹ Veljko Vlahović, „O nekim pitanjima morala u radničkom pokretu“, *Komunist*, br. 1, januar 1949, str. 127.

¹⁴²² CK KPJ – Uputstvo u pogledu kažnjavanja i revidiranja partijskih kazni, Beograd, 9. januar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

¹⁴²³ Josip Broz, „Osnovna karakteristika komunista je da ne klekne pred teškoćom i tu osobinu treba gajiti kod naših ljudi“, *Pobjeda*, br. 65, 16 mart 1952, str. 2.

¹⁴²⁴ Analiza sreskog komiteta Bar o liku komunista, Bar, 20 mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

uvrijeđenost, pretjerana osjetljivost, ogovaranje, netrpeljivost, slaba i nedovoljna odgovornost pri izvršavanju zadataka, nedisciplina u radu, hvalisavost, lokalizam, partikularizam, birokratske navike i oportunizam.¹⁴²⁵

Stavovi Novog socijalističkog čovjeka i vrijednosni sistem koji se nakon 1945. godine izgrađuje u Crnoj Gori oblikuje se na idejama socijalističke države kao univerzalnog društvenog modela. Njega upotpunjuju ideje revolucije i revolucionarnih promjena, ideje NOB-a, društvenog kolektivism, ličnog primjera i sličnih načela na kojima se zasnivaju ideološke vrijednosti socijalističkog društva. Sve njih objedinjuje ideja o savršenosti socijalizma i socijalističkih društvenih odnosa koja predstavlja temeljnu vrijednost u procesu oblikovanja vrijednosnih stavova Novog čovjeka. Komunistička partija u Crnoj Gori taj proces naziva: „*unošenje ideja socijalizma i materijalističkog pogleda na svijet*“. U Partiji objašnjavaju da će te ideje kada „*zahvate mase*“ i kada budu prihvaćene od mladih generacija, postati „*osnovna pokretačka snaga u borbi za novo društvo*“. Zbog toga Partija „*unutrašnji preobražaj naših ljudi*“, odnosno njihovo prilagođavanje i prihvatanje novih socijalističkih vrijednosti, predstavlja kao jedan od važnih zadataka. Unutrašnjim preobražajem i unošenjem ideala socijalizma u Komunističkoj partiji u Crnoj Gori vjeruju da će se najlakše boriti protiv svih oblika zaostalosti. Takav pristup, kako smatraju omogućiti će im iskorjenjivanje svih oblika nekulturnosti, primitivizma, neznanja, sujevjerja, rđavih navika, koje postoje u Crnogorskom društvu. Smatraju da će eliminisanjem tih pojava i proces izgradnje socijalizma biti mnogo jednostavniji. Uvjereni su da „*ukoliko naši ljudi budu sujesniji, kulturniji, razvijeniji, oni će brže i pravilnije izgrađivati veliko djelo izgradnje socijalizma koji su započeli*“.¹⁴²⁶ Takozvani „*unutrašnji preobražaj*“ za koji se zalaže Partija oslanja se na osnovne ideološke vrijednosti socijalizma. U crnogorskom iskustvu te vrijednosti upotpunjavaju se tradicijama NOB-a i revolucije kroz koje Partija afirmiše slobodarske tradicije iz kojih crpe i legitimitet sopstvene vlasti. Afirmisanje tih vrijednosti i njihovo inkorporiranje u vrijednosni sistem Novog čovjeka za Partiju predstavlja segment u procesu „*patriotskog vaspitanja masa*“. To je razlog zbog čega

¹⁴²⁵ Govor Blaža Jovanovića na drugom kongresu KPCG, *Komunist*, br. 9-10, 1954, str. 740.

¹⁴²⁶ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

tradicija NOB-a i revolucije, odnosno „*vjekovna borba za oslobođenje*“ predstavlja jedan od izvora novih vrijednosnih sudova socijalističkog čovjeka.¹⁴²⁷

Kako bi oblikovala, usmjeravala i afirmisala socijalističke vrijednosti Partija razvija mehanizme kojima pokušava da utemelji vrijednosti socijalističkog, odnosno komunističkog morala u svakodnevnom životu. Prvi korak u tom procesu je aklamativna podrška koju Partija očekuje od stanovništva. To podrazumijeva odbacivanje svakog oblika individualnog i podređivanje svih ličnih interesa opštim i kolektivnim. Saglasnost i potvrđivanje opštih stavova definisanih u najvišim partijskim krugovima, poštovanje i izvršenje preuzetih zadataka, Partija tumači kao temeljnu vrijednost i obavezu svakog člana socijalističkog društva.¹⁴²⁸ Partiji je najvažnija privrženost ideji socijalizma i spremnost da se za tu ideju žrtvuje. To predviđa bezuslovnu odanost direktivama, odbacivanje ličnog stava i mišljenja kao i potiskivanje u drugi plan svakog oblika stručnosti, obrazovanja ili nekih drugih osobina pojedinca. U Partijskim krugovima objašnjavaju da Novi socijalistički čovjek za razliku od prethodnih društvenih sistema „*neće biti okrenut sebi, već zajednici*“. Zbog toga navode da se „*socijalizam ne može izgrađivati sa zaostalim konzervativnim ljudima*“ koji lične interese stavljaju ispred interesa partije i društva.¹⁴²⁹ Veza pojedinca i društva je konačan cilj za koji se bore zbog čega je svaki oblik individualnosti u suprotnosti sa vrijednostima za koje se oni zalažu u procesu stvaranja Novog socijalističkog čovjeka. Isticanje ličnog i individualnog postaje neprihvatljiv oblik ponašanja jer je kolektivitet jedini dozvoljen način društvenog djelovanja. Po tom modelu i tim vrijednosnim sudovima svaki pokušaj pojedinca da određeno pitanje ili problem tumači na način koji nije usklađen sa zvaničnom ideologijom dobija epitet „*antisocijalističkog ili malograđanskog*“. Podređivanje sopstvenih planova, kolektivnim objašnjava se kao jedini prihvatljiv oblik funkcionisanja u socijalističkom društvu Crne Gore. Iz Partije poručuju da „*svakom našem čovjeku možemo kazati da svaki, ili gotovo svaki od njih sve svoje lične planove, nada i očekivanja povezuje sa opštim planovima celog naroda, čitave zemlje*“.¹⁴³⁰ Zbog

¹⁴²⁷ Patriotsko vaspitanje, *Pobjeda*, br. 66, 18 mart 1951, str.. 1.

¹⁴²⁸ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁴²⁹ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 2. – 3. januar 1948, str.2, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

¹⁴³⁰ U novoj godini, *Žena danas-organ Antifašističkog fronta žena Jugoslavije*, Beograd, 1. januar 1951, broj 79, str. 1. DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 87/51.

toga i ne čudi što se u partijskim krugovima, kolektivno mišljenje izjednačava sa činom patriotizma. Naglašava se potreba „*potčinjavanja pojedinca potrebama zajednice i države*“. Takvim pristupom, po njihovom uvjerenju se „*razvija patriotizam i bezuslovna ljubav prema svojoj otadžbini, prema svom narodu*“. ¹⁴³¹

NOVI ČOVJEK MEĐU ČLANOVIMA PARTIJE

I pored činjenice da je Komunistička partija kontrolisala sve segmente izvršne vlasti, vrijednosni sistem i ideje Novog socijalističkog čovjeka i novog socijalističkog društvenog poretka u Crnoj Gori nijesu se mogla nametati silom. Zbog toga je Partija preko svojih organa ali i institucija koje je kontrolisala izgradila posebne mehanizme koji su realizovali taj proces. Slično kao i u procesima agitaciono-propagandnog rada, Partija je formirala posebne kanale preko kojih je usmjeravala i kontrolisala te procese. Segment u procesima formiranja novih socijalističkih vrijednosti bilo je definisanje takozvanih socijalističkih odnosno antisocijalističkih modela ponašanja. U skladu sa idejama socijalizma i vrijednostima novog socijalističkog društva Komunistička partija imala je ekskluzivno pravo da određuje šta spada u jednu a šta u drugu grupu tih modela ponašanja. Model po kome se vršila ta gradacija u načelu je dosta jednostavan. Sve one stvari koje se uklapaju u vrijednosni sistem Novog socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori tumače se kao *socijalističko* ponašanje. Sa druge strane, svi loši primjeri, odnosno oni koji su u suprotnosti sa partijskim doživljajem pojma novog socijalističkog čovjeka dobijaju epitet *antisocijalističkog* ili *malograđanskog ponašanja*.¹⁴³² Na taj način, kroz crno-bijelo nijansiranje Partija jasno definiše šta je za nju prihvatljivo i kako i na koji način ona doživljava pojam Novog socijalističkog čovjeka i novog socijalističkog društva u Crnoj Gori.

Modele, novog socijalističkog ponašanja Partija je najrevnosnije sprovodila i kontrolisala u sopstvenim redovima. Uvjereni da komunisti i njihovi simpatizeri svojim primjerom treba da budu najbolji reprezentanti novog socijalističkog morala, u Partiji žele

¹⁴³¹ Zadaci koordinacione komisije Narodne odbrane, Cetinje, 18 april 1949, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.40/3/49.

¹⁴³² Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20 mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

da stvore atmosferu u kojoj će svaki njihov član ličnim primjerom pokazati kako treba da izgleda Novi socijalistički čovjek. Definisana kao „*avangarda radničke klase*“ i „*vodeći organizovani odred radničke klase*“, Komunistička partija u svojim članovima pokušava da stvori model Novog čovjeka socijalističkog društva. Tvrde da njihovi članovi mogu biti samo „*najpošteniji, najsujesniji i najpožrtvovaniji drugovi*“.¹⁴³³ Legitimišući se kao društvo najelitnijih predstavnika socijalističke vlasti, u partijskom vrhu potpuno otvoreno navode da njihovi članovi svojim uzornim ponašanjem moraju biti primjer Novog, socijalističkog čovjeka. Smatraju da „*svaki član ili simpatizer Partije mora da vodi računa o svom ličnom životu, koji nikako ne može da bude njegova privatna stvar već stvar Partije*“.¹⁴³⁴ Objašnjava se da će stanovništvo detaljno pratiti svaki potez članova Partije i da će voditi računa o svakom detalju. Vjeruju da će pod pažnjom biti način njihovog oblačenja, odlazak u kafane, pijančenje, njihov odnos prema moralu i državnoj imovini.¹⁴³⁵

Osnovni način da u sopstvenim redovima formira Novog socijalističkog čovjeka, Partija realizuje kroz ideološki rad koji će, kako vjeruju, pomoći članovima da što prije dostignu vrijednosti „*socijalističkog morala*“ kao konačnog cilja u procesu formiranja Novog čovjeka. Taj proces, koji se u partijskom vokabularu naziva „*ideološki pravilan razvoj pojedinca*“ predstavlja se kao preduslov svih društvenih promjena. Suština „*pravilnog ponašanja pojedinca*“ počivala je na ideji socijalizma kao savršenog sistema. Kako bi spoznao univerzalnost takvog sistema svaki član Partije bio je obavezan da se „*teorijski lično uzdiže*“. Takozvana „*izgradnja*“ pojedinca u duhu socijalističke ideologije bila je preporuka za ulazak u tim privilegovanih. Istoričar Branko Petranović primjećuje da je za vrijeme socijalizma izgrađen osoben sistem obavezivanja ljudi položajima koji se reprodukovao od vrha prema dnu ljestvice vlasti. Vlast se dodjeljivala „*na kašičicu*“ kao vid trajnog protektorata, protivsredstvo od nepoželjne emancipacije i podstrek da se napredovanje nastavi.¹⁴³⁶

¹⁴³³ Šta je Partija-organizacioni osnovi KPJ, Cetinje, 3 novembar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹⁴³⁴ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁴³⁵ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁴³⁶ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, str. 238.

Kako bi se među članovima Partije stvorili najreprezentativnije predstavnike novog, socijalističkog društva uveden je princip utvrđivanja takozvanih „*partijskih karakteristika*“. Već početkom 1945. godine, među članovima Partije uvodi se obaveza popunjavanja kadrovskih upitnika. U ovim upitnicima partijski rukovodioci skicirali su moralne karakteristike svakog pojedinca, njegovo držanje u prošlosti, politički razvoj, odnos prema radu, kolegama i porodici. Ocjenjujući karakterne osobine, u ovim upitnicima, cijeni se hrabrost, druželjublje, prodornost, hladnokrvnost, odlučnost i samokritičnost. Negativan odnos prema temeljnim vrijednostima socijalističke ideologije baca sjenku na člana partije pa se u upitnicima kao negativne forme ponašanja spominje i neurednost, sklonost pijančenju i kockanju, egoizam, pohlepnost i avanturizam.¹⁴³⁷ Utvrđivanje ovih karakteristika obavljali su nadređeni članovi Partije a one su kasnije dopunjavane mišljenjima drugih članova koji su bili u kontaktu sa članom o kome se odlučivalo.

Upravo nam mehanizam partijskih karakteristika omogućava da utvrdimo kako Partija doživljava Novog socijalističkog čovjeka, uzornog člana Komunističke partije. U tom smislu, posebno su zanimljive sugestije partijskog vrha u Crnoj Gori utvrđene krajem 1945. godine kojima se definišu dobre i loše osobine komunista. Kao najvažnije, pozitivne osobine komunista u tom uputstvu se navode: „*povezanost sa masama, uporno stručno i opšte-kulturno podizanje, pomaganje novim kadrovima, rad na ideološko-političkoj samoizgradnji, upornost i inicijativa u radu, istrajnost u teškim uslovima rada, kritičnost prema sebi i drugima, osjećaj za promjene i za novo u društvenom životu i ponašanje u ličnom i porodičnom životu*“.¹⁴³⁸ U sličnim izvještajima partijskih organa među pozitivne karakteristike komunista ubrajaju se: disciplinovanost, izvršenje partijskih zadataka, upornost, snalažljivost, energičnost.¹⁴³⁹

Za razliku od pozitivnih karakteristika, Partija u svojim dokumentima ne navodi eksplicitno koje su to osobine koje bi njihovog člana okarakterisale u negativnom kontekstu. Ipak, to djelimično možemo saznati iz nekih odluka u kojima Partija

¹⁴³⁷ Pokrajinski komitet KPJ-sreskom komitetu KPJ, Cetinje, 22. januar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁴³⁸ CK KPJ - Nekoliko napomena o partijskim karakteristikama, Beograd, 24. novembar 1945, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 1/45.

¹⁴³⁹ Partijske karakteristike partijske ćelije Pretsjedništva Vlade, Cetinje, 14 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

isključuje ili kažnjava svoje članove i u kojima navodi loše osobine registrovane kod tih članova, koje su u konačnom dovele do njihovog kažnjavanja. Tako se kao jedna od neprihvatljivih osobina za člana Partije registruje da je on „*po karakteru loš i neuravnotežen čovjek*“. U konkretnom slučaju, kažnjenom članu ne pomaže činjenica da je od 1943. godine bio član NOP-a i da je odlikovan medaljom za hrabrost. Čak ni te stvari nisu spasile ovog člana pošto mu je na teret stavljeno da je: „*lažov, sklon krađi, brbljiv i hvalisav*“. Zamjereno mu je i da je kao magacioner izdavao robu bez odobrenja zbog čega je dobio i epitet „*rasipača državne i narodne imovine*“. Te njegove osobine, po tvrdnjama partijskih funkcionera ne priliče „*liku pravog komunista*“ i među stanovništvom nanose ogromnu štetu cjelom pokretu.¹⁴⁴⁰ Na nekim mjestima, kao osobine koje ne priliče komunistima prepoznaju se osobine: opširnost i komplikovanje u izvršenju zadataka, egoizam, „*izostanak partijnosti*“, površnost i mehaničko izvršenje zadataka, nedovoljno samoinicijativnosti i samostalnosti kao i izostanak sa partijskih sastanaka.¹⁴⁴¹

Analiza „*partijskih karakteristika*“ članova Komunističke partije u Crnoj Gori ukazuje da se do detalja vodilo računa o svim vrijednosnim i moralnim karakteristikama pojedinca. Tako su osim osnovnih „*socijalističkih vrijednosti*“ koje su se očekivale od svakog komunista cijenile i pojedinačne zasluge i rezultati. U toj kategoriji, najcjenjenija karakteristika bila je odnos prema revoluciji i NOB-u. Učešće u oslobodilačkom ratu i revoluciji, odnosno, „*držanje od početka borbe do sada*“ za Partiju predstavlja vrlo važan pokazatelj za njihov odnos prema svakom pojedincu. Za Partiju je nedopustivo da se o svakom njihovom članu i pojedincu ne zna „*kako se ko držao za vrijeme borbe, gdje se nalazio i šta je sve radio*“.¹⁴⁴² Te tradicije su predstavljale izвориšte svih moralnih vrijednosti Novog socijalističkog čovjeka. Za Komunističku partiju u Crnoj Gori one predstavljaju „*izvor nadahnuća masa za nove borbe, izvor nacionalnog ponosa i mržnje prema svakom robovanju*“. Njihovo afirmisanje i inkorporiranje u novi vrijednosni sistem socijalističkog društva u Crnoj Gori tumači se kao „*dug, lična i*

¹⁴⁴⁰ Sreski komitet Pljevlja o saslušanju Dobrila Perovića, Pljevlja, 9 decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 4/46.

¹⁴⁴¹ Partijske karakteristike partijske ćelije Predsjedništva Vlade, Cetinje, 14 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

¹⁴⁴² PK KPJ za Crnu Goru o popunjavanju anketnih listova, Cetinje, 8 februar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

patriotska obaveza svakog pojedinca“ i način da svaki pojedinac na sebe gleda kao na „*borca velike armije graditelja novog socijalističkog društva*“.¹⁴⁴³ Uključivanje vrijednosti NOB-a i revolucije za partijski vrh je garancija pobjede socijalističkih društvenih odnosa ali i utemeljenje novog modela društvenih i moralnih vrijednosti novog, socijalističkog čovjeka.

Kao što je već navedeno, poštovanje novih vrijednosnih stavova u Partiji su očekivali prevashodno među svojim članovima. Tako se ponašanje i odnos članova ali i partijskih rukovodioca prema ovim vrijednostima često analizira u različitim partijskim izvještajima. Osim uopštenih zamjerki koje se načelno karakterišu kao modeli *socijalističkog* odnosno *antisocijalističkog* ponašanja u ovim izvještajima nalaze se i zanimljivi i specifični detalji koji nam pomažu u razumjevanju partijskog doživljaja Novog socijalističkog čovjeka i vrijednosti koje on treba da njeguje.

Partijska kritika ili pohvala bila je primjerena funkciji koju je član obavljao. Članovi na odgovornim pozicijama morali su da vode računa o takozvanoj *partijnosti*, odnosno njihovom odnosu prema Partiji. Načelnik odjeljenja za zakonodavstvo Novak Milošević ispunjavao je ovaj uslov pa u njegovim karakteristikama stoji da kod njega postoji „*partijsnost i ljubav prema Partiji*“. Ta činjenica, koja bi zbog njegove funkcije trebala da bude temeljni sadržaj njegove partijske biografije ipak nije bila dovoljna. Tako se u njegovom radu i pored pohvala za privrženost Partiji i njenim idealima konstatuju „*malograđanske osobine i nedovoljno čvrst karakter*“. Objašnjeno je da je i pored velikih uspjeha u radu i organizaciji Miloševiću zamjereno „*što voli da se ističe i paradiira, da pokaže svoje znanje i volji da priča o njemu*“.¹⁴⁴⁴ Sa druge strane, za članove koji su bili angažovani u sektoru kulture, nedovoljna posvećenost idealima Partije bila je zamjerka koja nije mogla kompezovati njihove profesionalne i stručne kvalitete. Tako je književnik Janko Đonović okarakterisan kao nedovoljno stručan kadar za obavljanje funkcije direktora Centralne biblioteke jer nije uspio da iskontroliše osoblje. Zamjerena mu je „*nedovoljna partijnost*“ umjesto koje, kako se navodi u

¹⁴⁴³ Patriotsko vaspitanje, *Pobjeda*, br. 66, 18 mart 1951, str.. 1.

¹⁴⁴⁴ Partijske karakteristike Mulošević Novaka - Cufa, Cetinje, 14 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

karakteristikama posjeduje „*suviše intelektualštine*“.¹⁴⁴⁵ Nešto slično spočitava se i direktoru Škole likovne umjetnosti na Cetinju – Petru Lubardi za koga se navodi da je dobar umjetnik ali da je ležeran i jako loš direktor. Zbog toga se Lubarda, kako se navodi, loše snalazi i nema smisla za organizaciju i kontrolu rada.¹⁴⁴⁶

Partijski kriterijumi bili su jako strogi i detaljni. Čak i najmanje odstupanje od onoga što se prepoznaje kao *socijalistički moral*, registruje se i oštro osuđuje. Kritika nijesu bili pošteđeni ni stariji članovi pa tako ni učešće u oslobodilačkom ratu i orden za hrabrost nijesu bile garant očuvanja partijskog statusa. Dobrilo Perović iz Pljevalja i pored zasluga u ratu isključen je iz članstva jer su u Partiji procijenili da je sve ono što je radio nakon oslobođenja bilo suprotno *socijalističkom moralu*. Ratni staž od 1943. godine, orden za hrabrost i „*odanost*“ nijesu bili dovoljni da Perović zadrži člansku kartu pošto je ocijenjeno da je on po „*karakteru bio loš čovjek*“. Takvo njegovo antisocijalističko ponašanje jasno je i objašnjeno. Navedeno je da se Perović svađao, hvalisao se, pio, vodio neuredan život a krao je i robu i novac iz magacina kojim u je bio povjeren. Za takve prestupe i pored revolucionarnog staža slijedila je kazna isključenja jer su takve osobine bile nespojive sa „*likom jednog komunista*“.¹⁴⁴⁷ Bilo je i onih koji su svojim radom ispunjavali sva očekivanja i u čijem radu nije bilo nedostataka koje bi člana mogle „*negativno okarakterisati kao kumunistu*“. Takav je slučaj sa partijskim funkcionerom Veselinom Đuranovićem koji je ocijenjen kao dobar član koji hoće da uči i da se teorijski uzdiže. Osim toga, ocijenjeno je da je Đuranović posjedovao i druge osobine dobrog komunista: sposobnost brzog mišljenja, discipline i omiljenosti među drugovima što su sve bile osobine koje je novi sistem podržavao.¹⁴⁴⁸ Slične karakteristike upisane su i u kartonu Mustafe Memića. U njegovim karakteristikama navode se pozitivne osobine: marljivost, radnost, pomaganje drugima, disciplinovanost i druželjubivost.¹⁴⁴⁹ Osim pozitivnih, u partijskim izvještajima precizno su isticane i sve negativne karakteristike. Tako je Džemailu Selmanoviću, predratnom članu Partije,

¹⁴⁴⁵ Partijske karakteristike Janka Đonovića, Cetinje, 14 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

¹⁴⁴⁶ Partijske karakteristike Petra Lubarde, Cetinje, 14 jun 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 29/48.

¹⁴⁴⁷ Sreski komitet Pljevlja – Pokrainskom komitetu KPJ, Pljevlja, 9. decembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

¹⁴⁴⁸ Partijske karakteristike Veselina Đuranovića, Cetinje, 26 oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48

¹⁴⁴⁹ Partijske karakteristike Mustafe Memića, Cetinje, 26 oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

učesniku NOB-a i pored mnogih pozitivnih karakteristika registrovan jedan veliki minus. Po ocjeni partijskih zvaničnika, Selmanović se „*malo više kretao u društvu drugova muslimana*“ što je ocenjeno kao nepravilno i negativno ponašanje.¹⁴⁵⁰ Generalno, privrženost članova Partije bilo kom obliku religije, označava se kao primjer antisocijalističkog ponašanja. Za Komunističku partiju novi-socijalistički čovjek ne smije da ima nikakve veze ne samo sa religijom već i sa bilo kakvim oblikom praznovjerja, primitivizma i zastarjelih običaja i navika.¹⁴⁵¹ Običaji i vjerske manifestacije karakteristične za mnoga crnogorska domaćinstva i krajeve, nakon drugog svjetskog rata tako postaju neprihvatljivi i nepoželjni modeli ponašanja. U te običaje prevashodno spada obavljanje vjerskih rituala: krštenje, vjenčanje u crkvi, proslava slava i drugih vjerskih praznika. Partija na sve načina pokušava da iskorjeni ove pojave, zbog čega se oštro odnosi prema svima koji u svakodnevnom životu upražnjavaju religijske običaje. Kao zanimljiv način borbe protiv religioznosti, lokalna partijska organizacija u Baru navodi da je mještane jednog naselja uspjela da „*preobradi*“ i proslavu krsne slave za oko 50 domaćinstava zamjeni proslavom 29. novembra – dana republike.¹⁴⁵²

Kroz mehanizam partijskih karakteristika ali i jasnim određenjem šta su to socijalistički a šta antisocijalistički modeli ponašanja Partija među svojim članovima oblikuje model Novog socijalističkog čovjeka. Nove vrijednosti *socijalističkog morala* koje pokušava utemeljiti za Partiju predstavljaju ključni element u procesu formiranja Novog socijalističkog čovjeka. Partija zbog toga kao periferne doživljava sve druge osobine pojedinca u odnosu na vrijednosti *socijalističkog morala*. Jedan od najzanimljivijih primjera koji to potvrđuje je odnos Partije prema sposobnostima pojedinca koje su uvijek u drugom planu u odnosu na ono što Partija percipira pod pojmom *socijalistički moral*. Privrženost ideološkim vrijednostima socijalističkog društva tako je za Partiju uvijek ispred kvalifikacija i profesionalne stručnosti. To je naručito bilo izraženo u prvim godinama socijalističke vlasti u Crnoj Gori kada su ključna državna mjesta popunjavali kadrovi sa osnovnom školom a na važne funkcije dolazili su čak i nepismeni pojedinci. Partija sa tom činjenicom nema problem, naprotiv,

¹⁴⁵⁰ Partijske karakteristike Džemila Selmanovića, Cetinje, 26 oktobar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 30/1/48.

¹⁴⁵¹ „Partiski rad“, organ CK KP Crne Gore, godina 4, broj 19, str. 2.

¹⁴⁵² Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20 mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

kroz različita dokumenta može se zaključiti da podržava takav pristup. Tako jednom prilikom Pokrajinski komitet KPCG u svojim zaključcima, traži da se na lokalnom nivou prekine sa praksom da prioritet u učlanjenju u partijske organe imaju pismeni pojedinci. Objašnjavaju da su oni pismeniji „*promućurniji i da lijepo pričaju ali da njihova odanost Partiji ili nezadovoljava ili nije provjerena*“. Puno više povjerenja, zbog toga imaju u one koji ne znaju da čitaju i pišu, i za njih tvrde da su „*odani i provjereni Partiji*“.¹⁴⁵³ Sličan primjer je i konkurs Ministarstva poljoprivrede za stipendije na poljoprivrednom fakultetu, na kome su prednost imali demobilisani članovi jugoslovenske armije i učenici čiji su roditelji stradali u ratu.¹⁴⁵⁴ Partija tako na potpuno jasan način daje prednost onima koji podržavaju njene ideološke vrijednosti i koji se uklapaju u koncept novog socijalističkog morala.

Kako bi među svojim članovima i simpatizerima, ali i ostalim stanovništvom približila vrijednosti novog socijalističkog morala i u konačnom stvorila Novog socijalističkog čovjeka, Partija osim socijalističkih, jasno naglašava i šta za nju predstavlja antisocijalističko ponašanje. U sopstvenim redovima takve primjere prepoznaje među onim članovima koji su prihvatili nove ideološke vrijednosti i postali članovi partije samo iz sopstvene, lične koristi. Članstvo zbog lukrativnih razloga bio je klasičan primjer antisocijalističkog ponašanja. U Partiji takve pojedince prepoznaju kao „*malograđane koji su u Partiju ušli iz karijerističkih pobuda*“. Partija oštro osuđuje sve one koji su članstvo shvatili kao način da lakše dođu do nekih privilegija i poziva sve članove da se bore protiv „*tih malograđanskih elemenata i njihovih shvatanja*“. Ovakve pojave u partijskim krugovima doživljavaju veoma ozbiljno i navode da se „*malograđanština raširila i da kroz nju izbijaju neprijateljska i antisocijalistička shvatanja*“. Strahuju da se takve pojave mogu prenijeti i na druge članove zbog čega insistiraju na konstantnom „*zaoštavanju borbe protiv malograđanštine*“.¹⁴⁵⁵

¹⁴⁵³ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 2. januar 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

¹⁴⁵⁴ Mali glasi- Konkurs ministarstva poljoprivrede i šumarstva, *Pobjeda*, br. 42, 20 oktobar 1946, str. 8.

¹⁴⁵⁵ Zapisnik sa proširenog plenuma CK SKCG, Titograd, 17 jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/53.

NOVI ČOVJEK MEĐU STANOVNIŠTVOM

Za razliku od članova i simpatizera Komunističke partije na koje je imala direktan uticaj i koje je kroz različite mehanizme mogla kontrolisati, Partija je mnogo više izazova u procesu stvaranja Novog socijalističkog čovjeka imala u radu sa stanovništvom. Sve vrijednosti novog socijalističkog društva u Crnoj Gori koje su u konačnom trebale da dovedu do formiranja Novog, socijalističkog čovjeka, Partija afirmiše i u svakodnevnom životu. Kroz različite političke i društvene akcije koje koordinira, pokušava da približi šta za nju predstavlja socijalističko ponašanje i koje su njegove osnovne vrijednosti. Na te primjere i modele ponašanja Partija ukazuje na konkretnim primjerima iz svakodnevnog života i na taj način afirmiše ideološke vrijednosti novog socijalističkog društva.

Novog socijalističkog čovjeka koji je usvojio i koji primjenjuje sve vrijednosti socijalističkog društva Partija želi da prepozna u svakom građaninu Crne Gore. Ideološke vrijednosti i širenje *socijalističkog morala* Partija među stanovništvom realizuje uz pomoć institucija koje kontroliše, ali prevashodno preko medija koji su njen najbolji kanal komunikacije sa stanovništvom. Mediji po tumačenju Partije imaju jednu od ključnih uloga u formiranju Novog socijalističkog čovjeka. Partija od njih očekuje da „*jasno, ubjedljivo i popularno*“ izlažu partijsku liniju po svim pitanjima. Njihova uloga u procesu stvaranja socijalističkog društva je da „*njeguju i afirmišu lik, novog socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori*“.¹⁴⁵⁶ Takvu ulogu, prepoznaju i sami novinari koji prihvataju sve ono što Partija zahtjeva. Udruženje crnogorskih novinara u rezoluciji usvojenoj na godišnjoj skupštini, njegovanje i afirmisanje vrijednosti Novog socijalističkog čovjeka definiše među nekoliko prioriternih zadataka crnogorskih novinara. U rezoluciji se navodi da će u narednom periodu posebna pažnja svih novinara biti fokusirana na „*lik našeg novog čovjeka, sujesnog i požrtvovanog borca za bolji, ljepši i kulturniji život građana naše nove socijalističke domovine*“. U novinarskom

¹⁴⁵⁶ Andro Mugoša, „Komunisti uvijek treba da se ističu svojim primjerom kao revolucionarni borci i čestiti ljudi,,,*Pobjeda*, br. 65, 16 mart 1952, str. 2.

udruženju smatraju da će na taj način najbolje pomoći stvaranje lika novog komunista ali u konačnom i pomoći razvoj socijalizma u Crnoj Gori.¹⁴⁵⁷

Izjednačavajući proces formiranja novog socijalističkog čovjeka sa procesima izgradnje socijalizma, u partijskim strukturama su uvjereni da se „*revolucionarnim idejama*“ može promijeniti svijest i običaje građana Crne Gore. Upravo iz tih razloga u partijskim strukturama, napore za formiranje socijalističkog društva izjednačavaju sa borbom protiv svih oblika zaostalosti. Komunistička partija u Crnoj Gori objašnjava da je primitivizam i opšti nedostatak kulture jedan od najvećih neprijatelja „*u borbi za socijalizam*“. Konstatuju da je „*kulturno prosvjećenje masa*“ nerazdvojno povezano sa izgradnjom socijalizma.¹⁴⁵⁸ Emancipacija stanovništva, eliminisanje nepismenosti, podizanje nivoa kulturne svijesti, obrazovanje i drugi slični procesi, za Partiju predstavljaju „*revolucionarne promjene koje otvaraju perspektivu*“ i garantuju bolji život. Svi ti procesi, kako tumače u Partiji su preduslov za „*formiranje novog čovjeka-graditelja socijalizma*“. ¹⁴⁵⁹ Kada se u partijskim izvještajima govori o uspjesima u razvoju socijalizma u Crnoj Gori govori se o „*civilizacijskom napredovanju*“. Govori se o emancipaciji koja se prepoznaje u promjenama u načinu oblačenja jer se sada „*ljudi ljepše nose*“, zatim u ponašanju gdje je „*napravljen veliki napredak*“ i konačno u ophođenju pošto se po toj ocjeni „*rječnik poboljšao i sve je bogatiji*“. ¹⁴⁶⁰

Najveći izazovi u procesu emancipacije crnogorskog društva ogledaju se u društvenim ograničenjima i nedostatku obrazovnih, kulturnih, intelektualnih i drugih tradicija. Proces usložnjava činjenica da najveći broj pojedinaca od kojih Partija želi da stvori Novog socijalističkog čovjeka, preko 80% njih dolazi sa sela. Transformacija tih ljudi i njihovo prihvatanje novih socijalističkih vrijednosti predstavlja ogroman izazov za partijske organe. Emancipacija seoskog stanovništva i njihova „*ideološka transformacija*“ započinje procesom urbanizacije. Naseljavanjem seoskog stanovništva u gradovima, gdje oni dobijaju poslove, započinje njihova socijalizacija. Život na asfaltu

¹⁴⁵⁷ Rezolucija godišnje skupštine Udruženja novinara Narodne Republike Crne Gore, *Pobjeda*, br. 108, 7 maj 1950, str. 2.

¹⁴⁵⁸ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹⁴⁵⁹ Niko Pavić, „Dva velika prosvjetna zadatka“, *Pobjeda*, br. 89, 22 novembar 1947, str. 1.

¹⁴⁶⁰ Zapisnik sa sastanka sa sekretarima sreskih komiteta, Titograd, 27 februar 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 102/1/54.

iz korijena mijenja njihove životne stilove, pa u novim okolnostima nema prostora za ranije stečene navike. Međutim i pored tako ozbiljnih problema, partijski organi uporedo sa procesom socijalizacije seoskog stanovništva insistiraju na njihovom „*ideološkom prevaspitavanju*“, odnosno stvaranju uslova da ti ljudi postanu predstavnici novog socijalističkog društva. To pitanje postaje jedan od najvećih izazova socijalističke vlasti u Crnoj Gori. U partijskim izvještajima se navodi da je „*političko vaspitanje i razvijanje discipline novih radnika koji su dolazili sa sela*“ jedan od najvećih izazova socijalističke vlasti.¹⁴⁶¹ Konačno, taj problem evidentira i prvi čovjek Komunističke partije u Crnoj Gori Blažo Jovanović. Predsjednik Vlade objašnjava da je crnogorska radnička klasa stvorena iz redova seljaka zbog čega ona „*unosí prilično primitivizma, zaostalosti i aljkavosti u radu preduzeća*“. Objašnjava da su radnici u Crnoj Gori „*jednom nogom u preduzeću a drugom na selu i još nisu vidjeli gdje im je glavni izvor egzistencije*“. U takvom pristupu Jovanović vidi problem, pošto je neprihvatljivo imati bilo kakve dileme oko toga šta je prioritet radnika. Po njemu je to izgradnja socijalističkog društva zbog čega radnici što prije treba da „*prelome sa tim i preduzeće shvate kao svoje i bore se za njegovo unaprjeđenje, za bolje uslove života i rada*“. ¹⁴⁶² Osnovni problem sa stanovništvom iz ruralnih područja u Partiji prepoznaju u njihovom ograničenom kulturnom i obrazovnom nivou. Navode da među tim stanovništvom dominiraju „*nepismeni ili polupismeni članovi*“ pa ih to ograničenje onemogućava da postignu „*odgovarajući ideološki nivo i političku uzdignutost*“. U Partiji ove ljude prepoznaju kao „*odane i karakterne ljude*“, ali bez obzira na to, oni ne mogu da odgovore svom zadatku, da „*druge vaspitavaju i uče*“ vrijednostima socijalističkog društva.¹⁴⁶³

Kako bi rješila pitanje seljačkog stanovništva i njihovo prilagođavanje, novim društvenim okolnostima Partija je morala da iz korjena promjeni njihove navike, ponašanja i pogled na novo, socijalističko društvo. U realizaciji tog nauma, ključna stvar bila je redefinisanje njihovog ekonomskog položaja i uloge u društvu. Obnova zemlje, industrijalizacija i realizacija Petogodišnjeg plana taj proces samo su ubrzali. Za pet

¹⁴⁶¹ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

¹⁴⁶² Referat Blaža Jovanovića o zadacima Saveza komunista Crne Gore, *Pobjeda*, br. 61, 24 oktobar 1954, str. 3.

¹⁴⁶³ Govor Blaža Jovanovića na drugom kongresu KPCG, *Komunist*, br. 9-10, 1954, str. 740.

godina u periodu između 1948. i 1953. godine broj poljoprivrednog stanovništva smanjen je sa 78,2% na 61,7% dok je broj radnika zaposlenih u industriji povećan skoro četiri puta. Kroz proces industrijalizacije i urbanizacije dolazi i do razvoja tercijalnog sektora, pa je skoro 10% stanovništva zaposleno u državnoj administraciji i institucijama.¹⁴⁶⁴

Radnici koji dolaze sa sela i u gradu se zapošljavaju u fabrikama ili državnim institucijama bili su najvažnija ciljna grupa u kojoj Partija prepoznaje predstavnike novog socijalističkog društva. Kroz rad partijskih organa, sindikata i Socijalističkog saveza, Partija pokušava da stvori “*novu radničku klasu*”, koja će se formirati i razvijati u duhu novih ideoloških vrijednosti. U vrhu Komunističke partije u Crnoj Gori konstatuju da je formiranje takve radničke klase od “*prvorazrednog značaja za razvijanje novih, socijalističkih odnosa*”.¹⁴⁶⁵ Od radnika, odnosno trudbenika, kako se često nazivaju u partijskom rječniku očekivalo se da podržavaju vrijednosti socijalizma, da predano rade na svojim poslovima, ispunjavaju i premašuju norme i da se kompletnim svojim bićem i svojim radom bore za jačanje i izgradnju socijalističkog društva u Crnoj Gori. O značaju koji radnici imaju za Komunističku partiju u procesu formiranja Novog socijalističkog čovjeka ukazuje i činjenica da partijska propaganda lik Novog čovjeka pokušava da približi najčešće kroz primjere takozvanih udarnika, odnosno najvrijednijih radnika koji prebacuju sve zacrtane norme i koji svojim aktivnostima daju primjer ostalima. Takvi primjeri u medijima dobijaju ogroman prostor a njihove aktivnosti i zalaganje treba da posluže kao primjer svim drugim radnicima. U štampi se ti radnici predstavljaju kao oni “*koji sa voljom obavljaju svoj posao*”. Oni po tim opisima imaju toliko snažan odnos prema socijalističkim vrijednostima da im “*svijest ne dozvoljava da nešto u radu propuste i da se ne prihvate posla*”. U razgovoru sa novinarima *Pobjede*, udarnici poručuju da su sretni što mogu da rade za novu domovinu, što imaju mogućnost da “*pruže maksimum truda u socijalističkoj izgradnji naše zemlje jer znaju da rade za svoj narod*”. Udarnici, kako kažu redovno čitaju svu partijsku štampu, prate inovacije u drugim preduzećima i

¹⁴⁶⁴ “Ukupno stanovništvo Crne Gore po zanimanju 1948.g, 1953.g”, *Statistički godišnjak NRCG 1955*, Titograd, 1955, str. 32, 33, 43.

¹⁴⁶⁵ Referat Blaža Jovanovića o zadacima Saveza komunista Crne Gore, *Pobjeda*, br. 61, 24 oktobar 1954, str. 3.

„najviše misle o podizanju produktivnosti“.¹⁴⁶⁶ Kroz ove mehanizme indoktrinacije, procesi industrijalizacije i urbanizacije otvorili su prostor Komunističkoj partiji da počne da nameće nova pravila ponašanja svim onima koji dolaze iz ruralnih krajeva. Svaki pojedinac kome je Partija rješila osnovna egzistencijalna pitanja bio je potencijalni član nove socijalističke zajednice koji je morao da poštuje nove vrijednosne sudove i pravila novog, socijalističkog društva u Crnoj Gori.

Širenje vrijednosnih stavova novog socijalističkog društva nije se ograničavalo samo na radnike koji su dolazili iz ruralnih krajeva zemlje. Cijelo društvo prilagođavalo se pravilima i ideološkim vrijednostima koje su trebale da dovedu do formiranja Novog socijalističkog čovjeka. Početna tačka za realizaciju tih namjera bilo je stvaranje atmosfere apsolutne saglasnosti sa vrijednostima socijalističkog društva. Potreba za zajedničkim kolektivnim mišljenjem nameće se kao važan element procesa formiranja Novog socijalističkog čovjeka. Zadatak formiranje zajedničke kolektivne svijesti biće testiran već u prvim godinama socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Taj test predstavljaju prvi posleratni izbori za Ustavotvornu skupštinu koji su formalno trebali da legitimišu vlast koju je Partija preuzela tokom rata. U nedostatku političke konkurencije potreba za jedinstvenim političkim mišljenjem stanovništva bila je još naglašenija jer u partijskim strukturama procjenjuju da samo potpuna, aklamativna podrška građana može biti dovoljna potvrda ispravnosti njihove politike. Zbog toga je Partija preko svojih organa i institucija koje je kontrolisala kao i putem medija učinila sve da na izbore izađe oko 95% građana. Takva izlaznost za partijske zvaničnike bila je dokaz aklamativne podrške naroda njihovoj politici, ali i dokaz da jedinstvenog kolektivnog razmišljanja naroda. Velika podrška naroda za njih predstavlja „*najbolji dokaz da su radni ljudi i uopšte narod, odobrio političku liniju Partije i potvrdio da organi vlasti odgovaraju nastojanjima i težnjama radnih ljudi*“.¹⁴⁶⁷ U ovaj segment uklapa se i odnos komunističkih vlasti prema imovini i svojini. Teza da u socijalističkoj državi sve pripada radnim ljudima dodatno je aktuelizovala ovo pitanje. Zbog toga jedan od elemenata vrijednosnog sistema Novog socijalističkog čovjeka predstavlja odnos prema opštim

¹⁴⁶⁶ Dž. L., „Šestostruki udarnik u Auto-mehaničarskoj radionici u Bijelom Polju“, *Pobjeda*, br. 173, 21 jul 1949, str. 3.

¹⁴⁶⁷ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

dobrima ili „*narodnoj imovini*“ kako to komunisti nazivaju. Vrijednosni sistem Novog čovjeka prema imovini definiše se tako da ona pripada svim članovima zajednice koji kolektivno imaju obavezu da o njoj vode računa. Tako je za Partiju svaki oblik rasipništva, nemara, familijarnosti i nebudnosti jasan pokazatelj lošeg odnosa prema narodnoj imovini, što je u suprotnosti sa njihovim načelima.¹⁴⁶⁸

Potreba za jedinstvenim, kolektivnim mišljenjem predstavnika novog, socijalističkog društva u Crnoj Gori ponovo je aktuelizovana za vrijeme sukoba sa zemljama IB-a. U tom periodu, narodno jedinstvo, podrška Komunističkoj partiji i njenom rukovodstvu te eliminisanje „*kolebanja u sopstvenim redovima*“ predstavlja jedini mogući model ponašanja građanina.¹⁴⁶⁹ Ova kampanja, iako dosta traumatična, poslužila je za dalju homogenizaciju stanovništva, što je konačno i želja Partije. Taj proces bio je bolan jer je Partija među stanovništvom tražila „*malodušnike i izdajice*“, odnosno one koji su podržali politiku IB-a. Ipak, istovremeno kroz taj proces učvršćen je model kolektivnog mišljenja kao jedna od vrijednosti u procesu stvaranja novog, socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori. U partijskim redovima taj proces objašnjavaju kao „*učvršćivanje novog socijalističkog patriotizma*“.¹⁴⁷⁰ Sukob sa zemljama IB-a oživio je još jedan segment vrijednosnih stavova socijalističke države- Bila je to potreba partijskih struktura da u određenim društvenim grupama pronalaze neprijatelje socijalizma. Ti neprijatelji koje oni prepoznaju izjednačavaju se predstavnicima bivšeg režima i oni predstavljaju jednu vrstu klasnog neprijatelja. U Partiji namjerno prave ovu diferencijaciju kako bi sa jedne strane homogenizovali one koji se prepoznaju u kategoriji Novi socijalistički čovjek dok se sa druge strane obračunavaju sa onima koje prepoznaju kao klasne neprijatelje. Za one koje doživljavaju za klasne neprijatelje kažu da se protive uspostavljanju socijalističkih odnosa i samim tim procesima formiranja Novog socijalističkog čovjeka. Prvi koji su prepoznati kao klasni neprijatelji bili su službenici i činovnici iz perioda Kraljevine Jugoslavije. Bez obzira na njihove pojedinačne sposobnosti ili kvalifikacije za partijske strukture oni predstavljaju protivnike socijalističke države. Među takvim ljudima prepoznaju se „*kočničari*

¹⁴⁶⁸ Referat o organizacionim pitanjima, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

¹⁴⁶⁹ Analiza sreskog komiteta Bar o liku komuniste, Bar, 20 mart 1952, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 95/52.

¹⁴⁷⁰ Izvještaj CK SKCG o radu Saveza komunista Crne Gore od prvog do drugog kongresa, Titograd, 1954, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

socijalističkog razvoja“, ljudi koji umjesto da „poštenim i savjesnim radom opravdaju poverenje, ljenčare, neodgovorno i birokratski se odnose prema poslu“. Od takvih ljudi, po tvrdnjama partijskih zvaničnika nemoguće je stvoriti Novog čovjeka. Oni su po njima samo ostatci prethodnog sistema, pošto kako objašnjavaju nakon oslobođenja nije se moglo odmah pristupiti „čupanju birokratskog korova iz državnog aparata i da je u novi mehanizam bilo potrebno uključiti točkiće čiji su zupci bili prilagođeni starom mehanizmu“. ¹⁴⁷¹ Predratna inteligencija, takođe će se odmah nakon rata naći na udaru novih vlasti. Iako je još u predratnom periodu u svojim redovima okupljala značajan dio mlade inteligencije, Komunistička partija u onim intelektualcima koji nisu bili članovi Partije, prepoznaje izvor opasnosti. Na to je svakako uticalo i sovjetsko iskustvo gdje je inteligencija izjednačavana sa sitnom buržoazijom nesposobnom za disciplinovan i organizovan rad. ¹⁴⁷² U Partiji tvrde da su intelektualci odvojeni od radničke klase i ideala koje baštini socijalističko društvo. Tvrde da su oni uglavnom „dokrineri“, da odlično poznaju teorijske osnove marksizma ali da se tih osnova ne pridržavaju čime „ubijaju njegovu revolucionarnu dušu“. Optužuju se da uglavnom razmišljaju teorijski i da na konkretnom planu ne čine skoro ništa, što je suprotno svim revolucionarnim načelima za koje se Partija bori. Na taj način, intelektualcima se stavlja jedna od najtežih optužbi, krivica da ne posjeduju „ni kapi revolucionarne strasti“. Zbog toga ih poistovjećuju sa intelektualcima iz romana Maksima Gorkog koji su „odnarodovani, buržuaski intelektualci kojima je um i duša prazna i lažljiva“. ¹⁴⁷³ Komunistička partija pokušava da stvori atmosferu u kojoj će inteligencija obavljati svoju „društvenu ulogu“ zbog čega se zalažu za brže prevaspitavanje i uključivanje inteligencije na obavljanje konkretnih zadataka. ¹⁴⁷⁴

Bez obzira na napore koje je Komunistička partija ulagala u afirmisanje novih vrijednosnih sudova pomoću kojih je oblikovan Novi socijalistički čovjeka u Crnoj Gori, socijološke i kulturne tradicije uticaće da dometi tih procesa budu ograničeni. Stanovništvo je formalno podržavalo politiku Komunističke partije ali je usađivanje

¹⁴⁷¹ Povodom odluke kontrolne komisije NRCG o kažnjavanju nekih nesavjesnih državnih službenika, *Pobjeda*, br. 5, 2 februar 1947, str. 3.

¹⁴⁷² Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd, 1998, str.353.

¹⁴⁷³ Aktuelna pitanja agitacije i propagande, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 14/48.

¹⁴⁷⁴ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

novih, socijalističkih vrijednosnih sudova bilo mnogo komplikovanije. Zbog toga se u partijskim izvještajima često susreću konstatacije o lošim primjerima ponašanja stanovništva koje su u suprotnosti sa idejama socijalizma i za koje se najčešće koristi termin malograđanština. Takvi primjeri aktuelizuju se početkom pedesetih godina kada na talasu društvenih reformi dolazi do izvjesne demokratizacije. Na to upozorava i Josip Broz koji smatra da se bez obzira na određene društvene slobode i sve izraženije procese „*demokratizacije društva*“, mora biti oprezan. Broz objašnjava da se demokratizacija često pogrešno shvaća i prelazi u anarhiju što u Partiji svakako ne žele. Kaže da oni žele jedan ovi tip demokratije, „*socijalističku demokratiju gdje će se od svakog čovjeka tražiti izvršenje negovih dužnosti dok društvo, sa druge strane, neće ugrožavati njegova demokratska prava*“.¹⁴⁷⁵ Politički vrh u Crnoj Gori nepoštovanje vrijednosnih stavova socijalističkog društva tumači kao „*iskaz sitnoburžoaskog i nesocijalističkog gledanja*“. Blažo Jovanović objašnjava da su danas „*razni malograđani razvezali jezik i govore što misle i osjećaju nastojeći da na taj način nametnu svoje mišljenje*“. Sve te, kako kaže antisocijalističke pojave, Jovanović naziva malograđanskim, buržoasko-liberalnim, anarhističkim i dekadentnim shvatanjima. Njihovo pojavljivanje prepoznaje u sektoru kulture i prosvjete, odnosno na mjestima gdje još nema dovoljno marksistički obrazovanog kadra.¹⁴⁷⁶

Odstupanja od onoga što komunisti nazivaju „*socijalistički moral*“ i ono što treba da bude osnova za oblikovanje Novog socijalističkog čovjeka u partijskim strukturama prepoznaju u svakodnevним pojavama. Primjeri za to su oslovljavanje sa „*gospodo i gospodine*“ koje se kako se navodi, sve češće čuje. Takvo oslovljavanje najčešće se pojavljuje u školama, ugostiteljstvu i trgovini i ono je za Partiju neprihvatljivu jer se smatra da se na taj način „*labavi borbenost komunista i tupi oštrica revolucionarnosti*“. Uzroke i pojave tih „*malograđanskih pojava*“ prepoznaju u uticaju filmova, literature i studenata koji dolaze na ljetnje odmore. Kritikuje se i muzički izbor na radio stanicama nakome sve više ima „*zapadnjačke muzike i nekakvih plesova*“.¹⁴⁷⁷ Za komuniste je svako prepuštanje bilo kom obliku poročnosti „*malograđanska stihija*“ koja je

¹⁴⁷⁵ Josip Broz, „Osnovna karakteristika komunista je da ne klekne pred teškoćom i tu osobinu trebe gajiti kod naših ljudi“, *Pobjeda*, br. 65, 16 mart 1952, str. 2.

¹⁴⁷⁶ Govor Blaža Jovanovića na drugom kongresu KPCG, *Komunist*, br. 9-10, 1954, str. 739.

¹⁴⁷⁷ Zapisnik sa sjednice proširenog plenuma CK SKCG, str. 6, Titograd, 17 jun 1953, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 104/1/53.

podrazumijevala zabavljanje u kafanama, igranje lutrije i tombole, kao i igranke i pjevanje. Žaleći se na te pojave jedan partijski aktivista piše: „*Ugostiteljsko preduzeće iz Ivangrada zbog rentabilnosti i povećanja prometa angažovalo je nekakav džez s pjevačima koji nemaju nikakve veze s pravom muzikom čije nepravilno, predratno kafansko pjevanje i sviranje može samo negativno da utiče na umjetnički ukus posjetilaca*“. U omladinskom kulturnom društvu „Budo Tomović“ u Titogradu su takođe pronašli „*novu*“ formu zabavnog života. Kada se okupe na probu hora oni umjesto nje često održe igranku, „*a tada na red dođu razne sambe, bugi-bugi i drugi razulareni moderni plesovi*“.¹⁴⁷⁸

U prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori ustanovljen je princip takozvane *socijalističke svijesti* kao i model *Novog čovjeka* socijalističke Crne Gore. Socijalističku svijest, odnosno komunistički ili socijalistički moral, partijski organi afirmišu u svakodnevnom životu i pokušavaju da legitimišu kao jedini ispravan model ponašanja. Taj proces sprovodi se prvo među članovima Partije a kasnije i među ostalim stanovništvom. Novu socijalističku svijest na čijim vrijednostima se stvara Novi socijalistički čovjek karakteriše nekoliko ideoloških vrijednosti. To su prije svega vrijednosti socijalističkog društva i borbe za stvaranje socijalističke države. Borba za ostvarenje socijalizma doživljava se kao borba protiv svih oblika zaostalosti i na prostoru Crne Gore taj proces ima sve elemente kulturne i sociološke emancipacije stanovništva. Nova socijalistička svijest takođe je i revolucionarna svijest i predviđa radikalne promjene u svim segmentima društvenog života. Na ove tradicije nadovezuju se vrijednosti oslobodilačkog rata kao pokretačke snage cijelog društva i način za legitimaciju komunističke vlasti. Zatim kolektivizam odnosno potreba jedinstvenog mišljenja svih članova socijalističke zajednice. Za vrijednosti nove socijalističke svijesti, kolektivizam i prihvatanje svih partijskih tumačenja izjednačava se sa činom patriotizma. Nova socijalistička svijest afirmiše se i u svakodnevnom životu a njene osnovne karakteristike su: umjerenost, briga o društvenim interesima, predanost poslu, učešće u svim društvenim akcijama i slično. Svaka poročnost, individualnost, loš odnos prema radu i slično, karakteriše se kao antisocijalističko ponašanje ili malograđanština.

¹⁴⁷⁸ „Partiski rad“, organ CK KP Crne Gore, godina 4, broj 22, Titograd, april 1952, str. 2.

Bez obzira na sve probleme sa kojima su se suočavali u procesu izgradnje vrijednosnog sistema socijalističkog društva u Crnoj Gori, formiranja socijalističke svijesti i u konačnom oblikovanju Novog socijalističkog čovjeka, možemo zaključiti da su značajni rezultati u tom procesu ipak ostvareni. Takvi zaključci imaju uporište i u izvještajima sa drugog kongresa KPCG 1954. godine. Komisija za idejno-politička pitanja zaključila je, a to je kasnije prihvatio i sam kongres da je u Crnoj Gori konstatovan „porast socijalističke svijesti masa“. Kongres zaključuje da su ti rezultati ostvareni uprkos svim ograničenjima ali da oni u konačnom potvrđuju „duboku u istinsku povezanost interesa radnih ljudi i razvoja socijalizma i socijalističke demokratije“.¹⁴⁷⁹ Svojim aktivnostima Komunistička partija je stvorila novi vrijednosni sistem koji je počivao na osnovnim ideološkim stavovima socijalističke države. Taj vrijednosni sistem afirmisan je u svakodnevnom životu i njegovi konkretni rezultati prepoznaju se u djelovanju i aktivnostima građana Crne Gore u prvoj deceniji socijalističke vlasti.

¹⁴⁷⁹ Stenografske bilješke rada komisije za ideološko-politička i organizaciona pitanja drugog kongresa SKCG, nedatirano, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 103/54.

ZAKLJUČAK

Sredinom dvadesetog vijeka u Crnoj Gori su se dogodile najkopleksnije društvene promjene koje su iz temelja promijenile politički, ekonomski i socijalni profil zemlje. Sukobi tokom drugog svjetskog rata i događaji koje će on pokrenuti uzrokovale nadinamičnije promjene u crnogorskoj istoriji koje su se dogodile u jako kratkom periodu. Generator svih promjena biće Komunistička partija koja tokom oslobodilačkog rata, na velika vrata ulazi na istorijsku scenu. Kao organizator i predvodnik oslobodilačkog pokreta, Komunistička partija tokom rata počinje da formira sopstvene organe vlasti da bi na prvim poslijeratnim izborima Partija i formalno preuzela sve mehanizme vlasti u svoje ruke.

Društvene promjene nisu se ograničavale samo na smjenu izvršne vlasti. Naprotiv, Komunistička partija ima ambiciju da uvede potpuno novi sistem organizovanja vlasti utemeljen na ideološkim vrijednostima socijalizma. Vlast uspostavljena nakon drugog svjetskog rata ima sve elemente totalitarističke vlasti i predstavlja jednu vrstu kopije Sovjetske, boljševičke države. Hijerarhijski ustrojen i kontrolisan sa vrha, novi društveni sistem želi da ostvari kontrolu nad svim segmentima društvenog života. Partija pokušava da kontroliše, usmjerava i ograničava sve aspekte javnog i privatnog života. Ukida se politički pluralizam, uvodi praksa centralističkog upravljanja, ograničava sloboda govora i štampe, uspostavlja potpuna kontrola nad institucijama, privredom, obrazovanjem, kulturom i medijima. Partija i politička elita okupljena u njenom vrhu koordinisala je svoje aktivnosti sa federalnim organima i imala apsolutnu kontrolu političke moći u Crnoj Gori.

Cijeli koncept nove, socijalističke Crne Gore, realizuje se na ideološkim osnovama komunističke odnosno markističke ideologije. Pokušavaju se stvoriti nove političke tradicije, utemeljene na izvornim političkim idejama Komunističke partije. Politički program Komunističke partije, odnosno ideje za koje se ona zalaže počinju da se dogmatizuju i postepeno prerastaju u jednu formu političke religije. Definiše se konačan cilj, izvor obožavanja a to je socijalističko društvo odnosno socijalistička država. Kako bi ostvarili konačan cilj, Partija sopstvene političke ideje organizuje u poseban sistem učenja odnosno dogmi koje se ne smiju preispitivati i prema kojima javnost nema pravo

kritičkog odnosa. Započinje proces takozvane sakralizacije politike u kome se ideje Komunističke partije predstavljaju kao jedini izvor istine i izdižu na nivo obožavanja. Poput tradicionalnih religijskih zajednica, Komunistička partija tvrdi da su ideje za koje se oni zalažu jedine ispravne i da se kao takve ne smiju osporavati i preispitivati. Konačan cilj je stvaranje kolektivnog pogleda na svijet koji će biti zasnovan na sistemu zajedničkih vjerovanja. Sakralizaciju politike osim definisanja sistema ideja, vjerovanja i dogmi upotpunjava i proces stvaranja novih tradicija, mitova, simbola i rituala. Proces kontroliše i usmjerava Komunistička partija koja preko svojih organa, masovnih organizacija i institucija među stanovništvom širi ideje nove političke religije. Osnovni mehanizmi kontrole su: centralizacija, prisila, agitaciono-propagandni rad, totalitarna pedagogija, kontrola obrazovanja i kulturnog stvaralaštva. Na ovaj način Komunistička partija u Crnoj Gori stvara mehanizme kojima pojedinca veže za sistem i uvodi ga u proces takozvane Antropološke revolucije u kojoj se stvara Novi-socijalistički čovjek u Crnoj Gori.

Političke ideje i ideologiju Komunističke partije u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata ne možemo posmatrati odvojeno od šireg geopolitičkog konteksta. Događaji u Crnoj Gori imaju svoje specifičnosti, funkcionalne ideje i dinamiku ali su oni bez sumnje oblikovani i usmjeravani na osnovu onoga što se dešavalo na širem Jugoslovenskom, odnosno Evropskom prostoru. U tom kontekstu, političke ideje i ideologiju Partije u Crnoj Gori moramo posmatrati kao dio šireg procesa afirmacije i utemeljenja komunističkih vrijednosti kao nove i savremene političke religije. Pojam političke odnosno sakralne religije u modernom teorijskom diskursu objašnjava se kao proces pripisivanja svojstva svetosti nekom političkom identitetu. U slučaju komunizma to je Partija koja se predstavlja kao nepogrešiva politička snaga koja se bori za stvaranje komunističkog društva. U tim okolnostima politika postaje religija pošto kroz svoje ideje, vjerovanja, mitove, rituale i simbole pokušava da definiše značenje i konačan cilj individualnog i kolektivnog postojanja. Komunistička partija dogmatizuje sopstveno shvatanje društvenih i političkih procesa i taj pogled predstavlja kao dogmu koja se ne smije osporavati i preispitivati. Kao i tradicionalne religije i ova pokušava da formira kolektivan pogled na svijet i sistem zajedničkih vjerovanja kroz

nametanje obaveznih formi ponašanja, kodeksa zapovjesti, društvenih rituala i procesija kojima učvršćuje vezu stanovništva sa sopstvenom političkom dogmom.

Bez obzira što je proces širenja socijalističke ideologije u Crnoj Gori dio šireg, Jugoslovenskog procesa, on u sebi sadrži mnoge specifičnosti. One su determinisane prevashodno ekonomsko-socijalnim i kulturno-obrazovnim naslijeđem Crne Gore. Ove kategorije u značajnoj mjeri determinisaće i domete inkorporiranja političkih ideja socijalizma u crnogorsko društvo. Crnogorsko društvo započelo je svoj 20. vijek zarobljeno između velikih očekivanja i realnosti koja nije obećavala. Očekivanja stanovništva od oslobodilačkih ratova i kasnije od nove, velike države, potpuno su iznevjerena. Zatvoreno, izolovano, nepovezano, ekonomski i kulturno zaostalo bez državnih i kulturnih institucija, crnogorsko društvo dočekalo je drugi svjetski rat. Postojeće, loše stanje, ratni sukobi samo su dodatno zakomplikovali. Najveći dio društvenih dobara je uništen a ograničeni resursi, nerazvijena saobraćajna infrestruktura i nepovoljna struktura zaposlenosti nijesu obećavali značajnije uspjehe. Međutim i pored tako lošeg stanja, nove vlasti za nekoliko godina uspijevaju da saniraju većinu ratnih posljedica i da kroz ulaganja u saobraćajnice i infrastrukturu postave dobru osnovu za industrijalizaciju i urbanizaciju države.

Od 1947. do 1954. godine u Crnu Goru je investirano 68,8 milijardi dinara ili prosječno 8,6 milijardi godišnje. Po glavi stanovnika to prosječno iznosi 20 343 dinara što je znatno više od Jugoslovenskog prosjeka investicija, koji je iznosio 14 648 dinara po glavi stanovnika. Ulaganja su u mnogim segmentima društvenog života unaprijedila predratno stanje a najznačajniji rezultati ostvareni su u razvoju privrede. Upoređujući predratnu 1939. i 1953. godinu ukupni bruto društveni proizvod po glavi stanovnika povećan je za 65%. U istom periodu nacionalni dohodak povećan je za 75%, dok je po glavi stanovnika nacionalni dohodak bio veći 69% u poređenju sa 1939. godinom. Snažne stope ekonomskog rasta ipak nijesu mogle radikalno poboljšati životni standard građana. Inflacija, rast cijena poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda kao i stagniranje plata, ograničili su uspjehe postignute u privrednom razvoju. Privreda se razvijala ali su druge okolnosti uticale da običan građanin te rezultate ne primjećuje. Tako je i pored činjenice da je nacionalni dohodak u odnosu na predratni period povećan skoro 70%, stanovnici Crne Gore po statističkim podacima bili su daleko iza

jugoslovenskog prosjeka. Nacionalni dohodak u Crnoj Gori 1949. godine bio je duplo manji od Jugoslovenskog prosjeka a skoro četiri puta manji od životnog standarda najrazvijenije Slovenije. U privrednoj strukturi i pored snažne industrijalizacije i dalje dominira poljoprivredna proizvodnja. Neposredno nakon oslobođenja od poljoprivrede je živjelo 80% stanovništva. Industrijalizacija je neznatno smanjila taj broj pa se 1953. godine poljoprivredom bavi 61% stanovništva. Upravo statistika o poljoprivredi ukazuje na nizak stepen produktivnosti i kvaliteta poljoprivredne proizvodnje u Crnoj Gori. Naime i pored velikog broja ljudi koji su se bavili poljoprivredom, Crna Gora je iz uvoza obezbjeđivala 80% sopstvenih potreba za hranom koja se prodavala po mnogo većim cjenama nego u drugim jugoslovenskim republikama. Dodatni problem bila je i sama struktura potrošnje. Skoro polovinu troškova, odnosno 45%, prosječna crnogorska porodica izdvajala je za hranu a svega 10% na usluge.

Mnogo ozbiljniji pomaci u prvim godinama socijalističke vlasti napravljeni su u sektoru kulture i obrazovanja. Za vrlo kratko vrijeme postignuti su ozbiljni rezultati u procesu opismenjavanja i formiranja nove mreže osnovnoškolskih i srednjoškolskih ustanova. Crna Gora je sa 56,1% nepismenog stanovništva po popisu iz 1931. godine i svega 0,25% fakultetski obrazovanih građana bila na samom dnu kulturno-obrazovnih standarda države. Neposredno nakon završetka ratnih sukoba u Crnoj Gori je otvoreno 137 novih osnovnih škola a 1949. godine broj nepismenog stanovništva manji je od dva procenta. Osnovno obrazovanje postalo je obavezno, srednje škole pripremale su kadar za industriju u razvoju a kroz razne stipendije svake godine povećavao se broj fakultetski obrazovanog stanovništva. Crna Gora u ovom periodu u svim naseljenim mjestima formira kulturne ustanove, organizuje, finansira i pomaže kulturne sadržaje u njima. Formiraju se pozorišta, biblioteke, književna i likovna udruženja kao i prve ozbiljne naučne institucije sa nacionalnim predznakom. Zbog toga se i pored činjenice da Crna Gora pripada jugoslovenskoj kulturnoj periferiji može reći da je ovo period ozbiljne emancipacije crnogorskog prostora.

Političko-ekonomski i kulturno-obrazovni ambijent u Crnoj Gori je jedan od najvažnijih elemenata koji determiniše način oblikovanja i kasnije afirmisanja političkih ideja Komunističke partije među stanovništvom. Nedostatak jasno profilisanih i utemeljenih kulturnih i socijalnih modela na prostoru Crne Gore u značajnoj mjeri je

olakšao namjere Komunističke partije. Tako su i metode i modeli indoktrinacije stanovništva i njihovog vezivanja za politiku Komunističke partije bili mnogo jednostavniji. Ogroman broj stanovništva sa jako ograničenim nivoom obrazovanja, briga o najosnovnijim egzistencijalnim problemima, potpuna nepovezanost crnogorskog državnog prostora, nepostojanje ozbiljnih političkih, društvenih ili kulturnih institucija bez sumnje su značajno uticale na spuštanje praga tolerancije prema novoj političkoj religiji. Ljudi koji žive u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata, ne poznaju se dovoljno. Državni prostor Crne Gore, iako skoro četiri decenije u nekoj vrsti zajedništva, nije imao bilo kakav osjećaj povezanost i zajedništva. Državni, politički i kulturni modeli koji funkcionišu u prvoj polovini 20. vijeka nijesu smanjivali različitosti crnogorskog prostora, naprotiv produbljivale su ih. Tako u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata funkcioniše nekoliko kulturno-tradicijskih modela sa jako malo sličnosti. Prošlost, tradicija, običaji i način razmišljanja jednog Bokelja, nema nikakvih dodirnih tačaka sa njegovim sunarodnikom sa Žabljaka, kao što ovaj ima još manje sličnosti sa nekim iz Rožaja ili Ulcinja. Skromne političke, socijalne i kulturne tradicije tako su na jedan način olakšale proces indoktrinacije. Ogromna većina crnogorskog stanovništva nije imala nikakav kritički odnos prema novim političkim i kulturnim idejama. Fokusirani na probleme sopstvene egzistencije, u opravdanom strahu od represivnog aparata, ogromna većina stanovništva išla je linijom manjeg otpora. To znači da su formalno prihvatili političke poruke Komunističke partije iako ih u suštini nijesu razumjeli. Za Partiju to nije bilo dovoljno. Realizacija njihovog konačnog cilja-stvaranje socijalističke države zahtijevalo je ne samo pokoravanje već i razmišljanje i prihvatanje socijalističkih ideja. Takve ambicije zahtijevale su široku indoktrinaciju stanovništva koju je ograničavalo različito naslijeđe određenih krajeva u Crnoj Gori. Partija, kao nosilac tih procesa, našla se pred izazovom jer je političke ideje morala da širi među stanovništvom koje poruke neće doživljavati na identičan način. Ne postoji nikakva sumnja da je ovo bio veliki izazov za partijske institucije i njihove organe jer je različito tradicijsko naslijeđe blokiralo svaki pokušaj jedinstvenog nastupa. Bilo je nemoguće i nesvršishodno slati iste političke poruke stanovništvu u planinskim krajevima koje je živjelo u nekim formama plemenske zajednice u odnosu na stanovništvo u urbanim cjelinama gdje su postojali elementi kapitalističkog naslijeđa i trgovačkog duha. Kako bi se onda tek takve poruke razumjele u izolovanim prostorima na sjeveru Crne Gore koje

je bilo zarobljeno u arhaičnim tradicijama islamskog života ili na primorju gdje je postojala duga tradicija urbanog života, trgovine i kulturnih sadržaja.

Različiti kulturni i tradicijski modeli na prostoru Crne Gore zbog toga su i odredili različite pristupe indoktrinacije stanovništva. Naravno, osnovne političke ideje novih vlasti afirmisane su u svim krajevima Crne Gore ali je izbor prioriteta i modela indoktrinacije bio dosta raličit. Rješenje je bilo u selekciji političkih ideja za koje se procjenjuje da će najviše odgovarati određenom prostoru, odnosno određenom kulturno-političkom nasljeđu. Tako se u novim urbanim i industriskim cjelinama u Crnoj Gori snažnije afirmišu ideje socijalizma, rada i udarništva. U mješovitim nacionalnim sredinama dominira ideal bratstva i jedinstva, odnosno ideal revolucije i NOB-a u sredinama sa bogatim oslobodilačkim tradicijama. Političke forme indoktrinacije na primorju i u nekim urbanim cjelinama bile su mnogo suptilnije i one se odvijaju kroz formu institucionalne agitacije. Tako u ovim sredinama registrujemo mnogo više čitalačkih grupa, partijskih ćelija u preduzećima, kolektivima i masovnim organizacijama koje na institucionalan način šire političke ideje novih vlasti. Nasuprot ovom modelu u ruralnim krajevima mogo više se upotrebljavaju metode direktne agitacije. Ljudi koji su u partijskim strukturama zaduženi za agitaciju u ovim krajevima na direktan način, ubjeđivanjem pokušavaju da vežu stanovništvo za ideologiju Komunističke partije. Potpuno drugačija je situacija u krajevima sa većinskim muslimanskim stanovništvom. Tu prethodno navedenimodeli komunikacije ne funkcionišu već se indoktrinacija vrši preko vjerskih službenika i uglednih članova zajednice koji na sve načine pokušavaju da otvore prostor za nove političke ideje kako bi ovo stanovništvo uključilo u novi društveni okvir. Nasuprot ovom iskustvu, na primorju među katoličkim stanovništvom, partijski organi ne mogu da unište tradicionalne kulturne organizacije koje okupljaju najveći broj stanovnika. Navedeni, ali mnogi drugi primjeri ukazuju na dosta složen i višeslojan model indoktrinacije stanovništva na prostoru Crne Gore. Oni podrazumijevaju prevashodno specifične modele komunikacije, prilagođene određenim socijalnim, političkim i kulturnim zajednicama. U našem istraživanju nijesmo pronašli dokaze da je taj proces na određen način kontrolisan ili usmjeravan. Komunistička partija, u određenim formama sugerise na različite modele komunikacije ali ih nikada ne dovodi u vezu sa različitim socijalnim, političkim i

kulturnim zajednicama. Stoga možemo vjerovati da su one posljedica refleksnog ponašanja lokalnih članova Partije zaduženih za indoktrinaciju. Potpuno je očekivano da pojedinci iz tih sredina prilagođavaju političke ideje Komunističke partije sopstvenom kulturnom i intelektualnom nivou kako bi ih razumjeli i kasnije proširili. Zbog toga je i očekivano da oni sami razvijaju najefikasnije modele komunikacije sa lokalnim stanovništvom koje će biti prilagođene sredini i okolnostima u kojima se saopštavaju.

Za razliku od ovih direktnih modela indoktrinacije, širenje političkih ideja novih vlasti kroz medije, obrazovanje, kulturne sadržaje i sport bile su jedinstvene na cjelom prostoru Crne Gore. Ovome je svakako doprinjela centralizacija ovih sektora i uloga Komunističke partije koja je snažnije kontrolisala ove procese. Treba istaći da je indoktrinacija kroz ove forme ideološkog rada bila uređena po jasno definisanom hijerarhijskom ključu. Prostora za samostalan rad i improvizaciju bilo je mnogo manje nego u slučaju direktne agitacije. To je stvorilo prostor za široku komunikaciju sa stanovništvom i njegovu indoktrinaciju političkim idejama. Kroz centralizovane i kontrolisane forme komunikacije sa stanovništvom, proširen je cijeli sistem vjerovanja, političkih dogmi, simbola i izmišljenih mitova. Kontrolisana indoktrinacija stvorila je pretpostavke da se među stanovništvom afirmišu i prihvate različiti oblici političkih rituala, tradicija i svetkovina kojima se dodatno učvršćivala vlast Komunističke partije i afirmisale njene političke ideje. Ne treba ni u jednom trenutku zaboraviti da su sve ove aktivnosti bile moguće jedino u atmosferi centralizovane i kontrolisane vlasti. Uz podršku policije, vojske i organa bezbjednosti Komunistička partija i njeni organi imali su u sopstvenim rukama sve mehanizme za indoktrinaciju stanovništva. Na ruku im je išla i atmosfera upravo završenih ratnih sukoba i obračun sa revolucionarnim i političkim neprijateljima koji je pokazao odlučnost Partije da sprovede svoje ciljeve. Stvorena je kontrolisana atmosfera straha i odlučnost partijskih organa da sve one koji se protive njihovoj ideologiji i politici proglašavaju za neprijatelje. Sudbina, ratnih i političkih protivnika Komunističke vlasti bilo je sasvim dovoljno upozorenje za sve koji bi imali naum da se suprotstave novom političkom konceptu. Sa druge strane vlast preko institucija koje kontroliše, na sve načine pokušava da uvuče pojedinca u neku vrstu zavisnog odnosa kako bi dobila njegovu podršku i na taj način legitimisla sopstvene postupke. Kontrola svih oblika materijalne egzistencije, uloga najvećeg

poslodavca i protivnika bilo kog oblika ekonomske slobode pojedinca, dodatno je usložnjavala svaki pokušaj pojedinca da ostane izvan ideološke orbite Komunističke partije u Crnoj Gori.

Osnov novog društvenog koncepta i uloge pojedinca u njemu determinisan je političkim pravilima, odnosno sistemom utemeljenom u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata. Taj sistem predstavlja nastavak revolucionarnih tradicija iz drugog svjetskog rata i modela organizovanja vlasti koji su komunisti koristili na oslobođenim teritorijama. Okončanjem sukoba i legitimizacijom vlasti na izborima, komunisti ne odustaju od revolucionarnih metoda rada. Naprotiv, revolucionarna borba predstavlja osnov političkog djelovanja i prilikom stvaranja novog socijalističkog društva u Crnoj Gori. Kao rukovodeća snaga Narodnooslobodilačke borbe, Partija nakon oslobođenja teži objedinjavanju svih segmenata političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života društva. Partijski ideolozi to objašnjavaju potrebom da radnička klasa mora imati svoje vođstvo, *„avangardu-vodeći odred, koja se gaji i razvija na osnovu čvrste veze sa širokim masama trudbenika“*.

Komunistička partija u Crnoj Gori sprovodi apsolutnu političku dominaciju koju demonstrira primjenom revolucionarnih metode i disciplinom koju omogućava centralistički model upravljanja. Partija monopolizuje vlast, kontroliše sve segmente društvenog, socijalnog i kulturnog života a vremenom i sve institucije popunjava sopstvenim članovima. U takvim okolnostima dolazi do potpunog stapanja države i partije čime će se otvoriti prostor za okupljanje i homogenizaciju građana oko političkih ideja Komunističke partije. Sve navedene osobine totalitarističkog društva prepoznamo u periodu našeg istraživanja - prvoj deceniji komunističke vlasti u Crnoj Gori. Centralizam i opšta kontrola javnog i privatnog života predstavlja osnovnu karakteristiku tog sistema. Partija i njen politički vrh *„u ime naroda“* preuzimaju ulogu tumača opšte volje i sa te pozicije definišu šta je to najbolje za društvo. Svoje pravo na takvu poziciju crpe iz sopstvene uloge u oslobodilačkom ratu i revoluciji kao i političkim idejama za koje tvrde da su jedine ispravne. Politički monopol omogućava neograničenu društvenu moć ali i mehanizme koji ne dozvoljavaju preispitivanje i kritiku ovako definisanog političkog sistema. Na tradicijama oslobodilačkog rata i revolucije, Komunistička partija inauguriše političke ideje socijalizma koje u sebi apstrahuju viziju

boljeg, pravednijeg, humanijeg društva socijalne pravde. Socijalističku ideologiju komunisti predstavljaju kao antipod svih društvenih koncepata i ideja na kojima je zasnivan politički život u prethodnim društvenim ciklusima. Umjesto siromaštva nude blagostanje, jednakost umjesto podjela, nova radna mjesta umjesto nezaposlenosti, ukidanje svih oblika diskriminacije, umjesto sukoba na vjerskoj i nacionalnoj osnovi nude politiku bratstva i jedinstva, crnogorsku državnost umjesto politike ugnjetavanja. Nošeni idejama revolucije, komunisti u Crnoj Gori predstavljaju svoju politiku kao potpuni raskid sa prošlošću i put u jedno bolje i humanije društvo. Za tako ambiciozne planove Partiji je neophodna podrška stanovništva. Kao i svi totalitarni režimi i ovaj u Crnoj Gori nema ambiciju da silom veže stanovništvo za sopstvenu politiku. Cilj je nešto drugačiji, želi se stvoriti atmosfera u kojoj će svaki pojedinac sam spoznati prednosti takve politike i svojevrijedno joj prići i prihvatiti njeno učenje i političke ideje.

U teorijskoj ravni, u totalitarnim društvima postoji jasan slijed događaja i utvrđeni mehanizmi indoktrinacije stanovništva. Te okolnosti, mehanizme i način indoktrinacije prepoznavamo i u prvoj deceniji socijalističke vlasti u Crnoj Gori. Preuzimanjem svih poluga izvršne vlasti Komunistička partija u Crnoj Gori započinje proces takozvane sakralizacije političkih ideja. Sopstvene političke ideje predstavljaju kao jednu vrstu religijske dogme u koje niko nema pravo da sumnja i problematizuje njihovu ispravnost. Sa tih pozicija započinje proces izmišljanja tradicija, rituala i simbola kako bi se političke ideje na jednostavan i razumljiv način približile stanovništvu. U fazi kada te ideje dobiju značajnu podršku stanovništva možemo govoriti o postojanju nove, svetovne, političke religije, odnosno ideologije koja se dodatno afirmiše i utemeljuje u društvu kroz različite mehanizme indoktrinacije. U tim okolnostima dolazi do takozvane antropološke revolucije koja u konačnom ima cilj stvaranje novog socijalističkog društva i novog socijalističkog čovjeka.

Grafikon 1. Model antropološke revolucije

Po identičnom modelu, na prostoru Crne Gore u periodu 1945.-1955. godine možemo prepoznati sve elemente antropološke revolucije koju je koordinisala i usmjeravala Komunistička partija u Crnoj Gori. U ovom periodu Komunistička partija u Crnoj Gori svoje osnovne političke ideje sakralizuje i podiže na stepen učenja ili dogme koji nije moguće preispitivati i kritički analizirati. Sakralizovane političke ideje dopunjene su izmišljanjem tradicija, simbola i rituala a cijeli proces je pratio sistem kolektivne i organizovane indoktrinacije stanovništva, usmjeravan od strane Komunističke partije u Crnoj Gori. Pod uticajem tih okolnosti, političke ideje vremenom su postale jedna vrsta političke religije odnosno ideologije dok su njeni članovi, pod uticajem indoktrinacije prošli kroz proces antropološke revolucije u kojoj je stvoren novi, socijalistički čovjek u Crnoj Gori.

Već smo naveli da je uspostavljanje socijalističkih društvenih odnosa i stvaranje socijalističke države konačan cilj Komunističke partije u Crnoj Gori. Zbog toga će ideal socijalizma postati centralna ideja političkog programa Komunističke partije u Crnoj Gori. Ideal socijalizma i njegove vrijednosti, za Partiju predstavljaju ideološki odgovor

na sve probleme crnogorskog društva i najbolji način za rješavanje nagomilanih društveno-ekonomskih problema. Nastavljajući tradicije revolucionarne borbe kroz ideal socijalizma stanovništvu se nudi nova politička platforma koja predviđa raskid sa prošlošću i koja na novim, socijalističkim društvenim odnosima nudi rješavanje problema, ovoga puta na zadovoljstvo svih građana. Ideal socijalizma tako će postati centralna politička ideja novih socijalističkih vlasti u Crnoj Gori. Ona će simbolizovati nove, socijalističke društvene odnose i socijalističku državu kao idealan društveni okvir za svakog pojedinca. Ovaj ideal zauzima centralno mjesto političkog programa Komunističke partije i on, kako ga tumače u partijskim strukturama, predstavlja *„obračun sa mrakom stoljeća i ogroman skok od starog u novo sa upornom borbom protiv svake zaostalosti“*. Ideal socijalizma postaje simbol novih društvenih odnosa koji objedinjava borbu za novo, bolje društvo. Partija kroz ovaj ideal objedinjava svaki otpor prema bilo kom obliku društvene i kulturne zaostalosti, primitivizmu, sujevjerju, neznanju i lošim navikama. Komunisti tvrde da je borba za socijalizam upravo borba protiv svih oblika zaostalosti pa ideal socijalizma možemo tumačiti i kao antipod svega onoga što su predstavljali prethodni društveni sistemi. Ukratko, ideal socijalizma je idejni odgovor novih vlasti prema svakom od tih oblika zaostalosti.

Osim ideala socijalizma, Komunistička partija u Crnoj Gori, svoj program razvija i na nekoliko drugih političkih ideja. To su ideal bratstva i jedinstva, ideal rada, ideal novih društvenih snaga i ideal revolucije i NOB-a koga istovremeno možemo tretirati kao političku ideju ali i kao dio političkih tradicija i rituala komunističkih vlasti. Svaki od ovih ideala, odnosno političkih ideja Komunističke partije ima svoju društveno-političku funkciju i preciznu ulogu u procesu stvaranja socijalističkog društva. Tako ideal bratstva i jedinstva predstavlja jednu vrstu ideološkog odgovora Komunističke partije na vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora. Njihov pokušaj da prevaziđu viševjekovne vjerske i nacionalne razlike jugoslovenskog prostora. Političku ideju koja još za vrijeme rata nudi pomirenje i zajedništvo umjesto sukoba i šovinizma. Formulirana kroz parolu bratstvo i jedinstvo, ta politička ideja nudi nacionalnu i vjersku ravnopravnost svim građanima i predstavlja odgovor na sistemska ograničenja prethodne države: nacionalnu netrpeljivost i šovinizma. Ideal bratstva i jedinstva počiva na hipotezi da je kroz revoluciju promjenjeno sve ono što je nekada razdvajalo jugoslovenske narode i da

različitosti, umjesto ograničenja, u novom sistemu postaju prednost. Ideal rada je takođe jedna od političkih ideja na kojoj počiva posleratni program Komunističke partije. Rad i pravo na rad u crnogorskom posleratnom društvu tumače se kao tekovina NOB-a i revolucije. Za socijalističke vlasti, rad je osnovno ljudsko pravo iz koga proizilaze sva ostala prava pojedinca. Novi odnos prema radu je izraz društvenih promjena u kojima rad umjesto jedinog načina za preživljavanje postaje pokretačka snaga, izraz pozitivnih promjena koje su posljedica socijalističkog društvenog razvoja. Odnos prema radu u crnogorskom poslijeratnom društvu stavlja se u kontekst povećanje proizvodnje i produktivnosti. Ovo je tekovina preuzeta iz Sovjetske tradicije i ona u konačnom treba da dovede do pravedne raspodjele dohotka kako bi se poboljšao materijalni i kulturni položaj trudbenika i učvrstila socijalistička država. Ideal novih društvenih snaga je četvrta politička ideja Komunističkih vlasti koja kao i prethodne predstavlja temelj njihove politike. Ova politička ideja bazira se na tezi o zapostavljenosti i isključenosti određenih socijalnih kategorija u prethodnim društvenim sistemima. To su mladi i žene za koje komunističke vlasti tvrde da su u prošlosti bili na marginama društvenog razvoja. Na tradiciji revolucionarnih promjena, komunisti u ovom segmentu žele da naprave radikalni zaokret. Omladini je namijenjena uloga „*bedema u odbrani velikih tekovina revolucije*“, dok ženu u novom socijalističkom društvu komunisti žele da izvuču iz sjenke porodice i da je „*mobiliju na novim političkim, privrednim i socijalnim zadacima*“. Uvjereni da je socijalizam najsavršeniji društveni sistem i da će trajati vječno, Komunisti među mladima vide nasljednike socijalističkih tradicija. Zbog toga je briga o mladima, njihovo obrazovanje, ideološko usmjeravanje i pripremanje za nove izazove jedan od prioriteta zadatka partijskih organa. Sa druge strane, emancipacija žena i njihova političko, ekonomsko, socijalno i kulturno izjednačavanje tumači se kao tekovina Narodnooslobodilačke borbe. Naravno, kao i ostale političke ideje i ideal novih društvenih snaga osim ideološkog ima i svoju konkretnu funkciju. Tako je afirmisanje društvenog položaja žene istovremeno bilo i u funkciji povećanja proizvodnih kapaciteta. Zbog nedostatka radne snage realizuje se masovno uključanje žena u industriju i proizvodnju čime se stvaraju uslovi za realizaciju ambicioznim planova obnove i izgradnje zemlje. Konačno, posljednja peta, ideja na kojoj počiva politička platforma Komunističke partije u Crnoj Gori je ideja odnosno kult revolucije i NOB-a. Treba napomenuti da se ova politička ideja istovremeno pojavljuje i kao ideal ali i kao

kult odnosno, tradicija i ritual. Ideal revolucije i NOB-a predstavlja jednu vrstu istorijske legitimizacije Komunističke partije i njenog „prava“ da nakon rata i revolucije preuzme vlast u svoje ruke. Afirmišući rezultate i tradicije oslobodilačkog pokreta, koji su predvodili, komunisti crpe pravo za upravljanje društvom. Narodnooslobodilačka borba i revolucija objašnjavaju se kao bitka za okončanje buržoasko-demokratskog sistema i put ka izgradnji, novog, pravednijeg, socijalističkog sistema. Istovremeno, ova politička ideja ima i elemente tradicije, simbola i rituala kojima se vrši sakralizacija političkih ideja Komunističke partije. Tako je isticanjem, afirmisanjem i obožavanjem tradicija i uspjeha oslobodilačkog rata Partija razvijala nove modele komunikacije sa stanovništvom koji su trebali da obezbjede povjerenje i podršku u stvaranju socijalističkog društva. Njegovanje tradicija NOB-a i revolucije, zbog toga za komuniste predstavljaju potvrdu ispravnog puta za koji su se borili u ratu i koji sada u miru žele da oblikuju shodno svojim ideološkim uvjerenjima.

Ideal socijalizma, bratstva i jedinstva, rada, novih društvenih snaga kao i revolucije i NOB-a predstavlja pet osnovnih ideja na kojima je koncipiran politički program Komunističke partije u Crnoj Gori. Navedene političke ideje biće osnov za stvaranje nove političke religije koja će biti osnov za antropološku revoluciju i stvaranje novog, socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori. Navedene političke ideje, Komunistička partija u Crnoj Gori će postepeno sakralizovati, dati im obilježje jedne vrste religijske dogme koja neće smjeti da se preispituje. U prvoj deceniji nakon drugog svjetskog rata u crnogorskom društvu neće biti moguće povesti raspravu ili kritikovati socijalistički društveni poredak, bratstvo i jedinstvo, pravo na rad i udarništvo, ulogu žene i mladih u novim društvenim odnosima ili preispitivati revolucionarne i tradicije NOB-a. Rasprava o tim temama, odnosno političkim idejama biće zabranjena. Komunistička partija ima svoj stav i tumačenje svake od navedenih ideja i to tumačenje niko, pa ni sami članovi Partije, nijesu smjeli dovoditi u pitanje, preispitivati ili kritički analizirati. Osnovne vrijednosti pet političkih ideja definisane su kroz program i političko djelovanje Komunističke partije. One su svoje ideološko izvorište imale u markističkoj teoriji ali su vremenom dodatno oblikovane pod uticajem Sovjetske tradicije i jugoslovenskog socijalističkog razvoja. Svaki pokušaj preispitivanja nevedenih političkih ideja, njihovog novog tumačenja automatski je osuđivan i zabranjivan. Svako ponašanje u tom pravcu

pojedince, organizacije ili grupe etiketirano je kao antisocijalističko ponašanje koje je zasluživalo najveću osudu. Na prostoru Crne Gore u periodu od 1945.-1955. nemamo takvih slučajeva, ali su primjeri Lava Trockog i Milovana Đilasa najbolja ilustracija kako komunisti postupaju prema onima koji dovode u pitanje političke ideje Komunističke partije.

Sakralizacija pet političkih ideja komunističkih vlasti u Crnoj Gori biće osnov za stvaranje nove političke religije, odnosno ideologije koja će naknadno, kroz mehanizme indoktrinacije dovesti do stvaranja novog, socijalističkog čovjeka u Crnoj Gori. Sama sakralizacija političkih ideja nije bila dovoljna za stvaranje nove političke religije odnosno ideologije. Kako bi osnovne političke ideje komunističkih vlasti dobile formu političke religije, odnosno ideologije trebalo ih je upotpuniti određenim mitovima, tradicijama, ritualima i simbolima. Izmišljanje tradicija, mitova i rituala nije specifičnost komunističke ideologije. Naprotiv, svaka ideologija, odnosno politička religija nastala nakon Francuske revolucije imala je potrebu za izmišljanjem mitova, tradicija i simbola kako bi homogenizovala i vezala stanovništvo za svoju ideju. Istu stvar učinili su i komunisti na prostoru Crne Gore. Ovi mitovi, simboli, tradicije i rituali imaju funkciju da na jednostavan i razumljiv način približe osnovne ideološke vrijednosti običnom građaninu. Tako je paralelno sa procesima sakralizacije političkih ideja i proglašenja socijalističkih društvenih odnosa kao jedinog ispravnog puta društvenog razvoja odvijao i proces mitologizacije tih vrijednosti. Komunistička propaganda, organizacije i institucije bliske Partiji počinju da stvaraju nove tradicije, rituale i simbole zasnovane na iracionalnim predstavama i bez kritičkog odnosa. Mitologizacija političkih ideja počinje sa stvaranjem mita o socijalističkim društvenim odnosima i izmišljanjem različitih rituala i simbola vezanih za njega. Mit o socijalističkim društvenim odnosima je mit o boljoj i srećnijoj budućnosti koju treba da donese socijalistička vlast. On se uklapa u revolucionarne tradicije komunista, pošto afirmiše tezu o radikalnom raskidu sa prethodnim društvenim okolnostima i stvaranju socijalističkog društva koje treba da donese blagostanje. U svakodnevnom životu, ovaj mit afirmiše tezu o ogromnim političkim, ekonomskim, društvenim i kulturnim uspjesima poslijeratnog crnogorskog društva. Ostvareni rezultati u ovim oblastima tumače se isključivo socijalističkim društvenim odnosima. Pokušava se stvoriti slika da

je socijalizam zaslužan za svaki društveni uspjeh koji se ostvari a da je neuspjeh posljedica nedovoljne i neadekvatne primjene socijalističkih odnosa. U crnogorskom javnom diskursu uporno se stvara slika da je uz pomoć socijalističkih društvenih odnosa zaustavljeno zaostajanje i propadanje crnogorske države i da socijalizam predstavlja „*obračun sa mrakom prošlosti*“. Sakralizaciju ideala socijalizma pratilo je i izmišljanje simbola, tradicija i rituala vezanih za ovu političku ideju. Crvena zastava, srp i čekić postaju simboli koji se promovišu na svakom koraku. Kompletan ikonografija Komunističke partije ima neku nijansu crvene boje koja postaje pozadina za svaku aktivnost. Masovna okupljanja za vrijeme važnih datuma iz istorije radničkog pokreta predstavlja način da se stanovništvo homogenizuje a ideal socijalizma još snažnije promoviše. Radovi na obnovi porušene zemlje u ovom periodu takođe predstavljaju specifičnu vrstu političkog rituala kojim se afirmiše ideal socijalizma. Početak i završetak radova na svakom ozbiljnijem projektu bila je prilika za afirmisanje ideala socijalizma i ritualno okupljanje ogromnog broja građana na mjestima izvođenja radova. Uz političke govore, pjesmu i folklorne igre svaki uspjeh i postignuće u obnovi zemlje povezivan je sa socijalizmom. Stvorena je atmosfera u kojoj je korištena svaka prilika da se rezultati u obnovi i izgradnje zemlje stave u direktnu vezu sa razvojem socijalističkih društvenih odnosa.

Izmišljanje mitova, simbola, novih tradicija i rituala pratilo je i sakralizaciju drugih političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori. Ideal rada kroz različitu simboliku i rituale postaje pojam divljenja i jako cijenjena društvena kategorija. Organizuju se takmičenja između preduzeća o povećanju proizvodnje i radnih normi. O tim takmičenjima piše štampa a oni najuspješniji dobijaju društvena proznanja i pohvale. Po uzoru na tradiciju SSSR-a uvodi se pojam udarnika, radnika koji u kontinuitetu postiže i prebacuje planirane radne norme. Udarnik postaje simbol novog, socijalističkog odnosa prema radu. Praznik rada, 1. maj inauguriše se kao jedan od najvažnijih nacionalnih praznika koji služi da se javnosti predstave najznačajniji uspjesi u radu. Organizuju se mitinzi i defilei gradskim ulicama u kojima radnici iz preduzeća predstavljaju svoje uspjehe i ostvarene rezultate. Po prvi put u crnogorskoj istoriji, radnik postaje jako cijenjena i poštovana društvena kategorija. Političari, mediji, književnici i slikari, prosto se utrkuju ko će u što ljepšem svjetlu i na bolji način

predstaviti radnika. Na sličan način afirmiše se i ideal novih društvenih snaga. Žene i mladi poput radnika u javnom životu dobijaju potpuno novi položaj. Po prvi put crnogorsko društvo pokazuje poseban interes za ove društvene grupe, ohrabruje njihov aktivizam i uključivanje u društvene procese. U medijima, književnosti ali i među partijskim zvaničnicima idealizuje se tip novog socijalističkog omladinca i nove socijalističke žene. Po tim parametrima, nova socijalistička omladina projektovana je za čuvara revolucionarnih tekovina dok je nova socijalistička žena zamišljena kao ravnopravan član zajednice uključena u politički, ekonomski i kulturni život socijalističke države. Idealizacija i mitologizacija ovih društvenih grupa ne završava se samo u ravni javnog života. Kroz različite manifestacije: omladinske radne akcije, štafetu mladosti, obilježavanje osmog marta i druge oblike masovnog okupljanja, mladi i žene pokušavaju se prikazati u potpuno novom svijetlu. Njihovi likovi postaju simboli obnove i izgradnje zemlje ali istovremeno i simboli novog socijalističkog čovjeka. Ideal bratstva i jedinstva takođe je predmet mitologizacije. Svaki politički govor, akcija ili bilo koji oblik djelovanja partijskih struktura u mješovitim vjerskim i nacionalnim sredinama ima snažnu sjenku ove političke ideje. Ideal bratstva i jedinstva koristi se u javnom govoru kao pokušaj da se pacifikuju antagonizmi prošlosti i u okviru socijalističke države afirmiše politika vjerske i nacionalne tolerancije. U mješovitim nacionalnim i vjerskim sredinama, preko različitih parola, poruka i simbola ideal bratstva i jedinstva pojavljuje se na svim mitinzima, zborovima i javnim okupljanjima. Partija takođe pokušava da uništi svaku simboliku suprotnu ovoj političkoj ideji pa se zbog toga ograničava aktivizam vjerskih zajednica, započinje akciju skidanja zara i feredže. Takođe se na sve načine pokušavaju prekinuti kulturne tradicije katoličkog stanovništva na primorju koje organizuje crkva a pravoslavna crkva preko svešteničkih udruženja vezati za partijsku ideologiju. Posebno mjesto u mitologizaciji političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori zauzimaju tradicije revolucije i NOB-a. Partija sa posebnom pažnjom afirmiše i pretvara u mitove tradicije vezane za oslobodilački rat i revoluciju jer na taj način legitimišu svoje pravo na vlast i upravljanje društvenim procesima. Od učesnika oslobodilačkog rata prave se heroji a svaka bitka ili akcija partizanskih snaga postaje svojevrsan simbol hrabrosti, čojstva i posvećenosti partizana oslobodilačkim tradicijama. Ne propušta se ni jedna prilika za obilježavanje značajnih događaja iz istorije NOB-a dok teme sa ovom tematikom postaju jedan od najvažnijih

motiva književnog, likovnog, filmskog i pozorišnog stvaralaštva. Otvara se proces stvaranja novih oblika kolektivnog sjećanja. Izgrađuju se spomenici koji podsjećaju na ratne pobjede, heroje, njihovo junaštvo i stradanja civila. Spomenike iz oslobodilačkog rata komunisti nazivaju istorijska mjesta okupljanja novih generacija a narodni heroji i poginuli borci postaju jedna vrsta novih svetaca koji dobijaju svoja obilježja na najznačajnijim javnim mjestima. Dan ustanka, 13. jul postaje jedan od centralnih simbola novog kolektivnog sjećanja. Ovaj datum postaje ne samo simbol oslobodilačkog pokreta i revolucije već i simbol novog, socijalističkog identiteta Crne Gore. Kao i u drugim slučajevima mitologizacije političkih ideja i kod kulta revolucije i NOB-a imamo primjere masovnih okupljanja povodom obilježavanja značajnih događaja iz drugog svjetskog rata. Tradicije na te događaje, takođe se afirmišu i kroz preimenovanje ulica, fabrika, seljačkih zadruga ili institucija po znamenitim učesnicima ili događajima oslobodilačkog rata.

Konačno, nakon skralizacije osnovnih političkih ideja, izmišljanja i stvaranja mitova, tradicija, rituala i simbola, politički program Komunističke partije postaje jedna zaokružena cjelina-ideologija ili politička religija. Ona u svim segmentima odgovara teorijskoj definiciji ideologije: koherentan sistem uvjerenja koji ima sposobnost da ujedini veliki broj ljudi i pokrene ih na političko djelovanje. Istovremeno, u crnogorskom iskustvu mogu se prepoznati i elementi uspostavljanja takozvane političke religije koja se formira ukoliko jedna politička elita sopstveni doživljaj društva pretvori u dogmu, sakralizuje sopstvenu organizaciju i njenog političkog lidera, nametne kult i kodeks obaveznih zapovjesti. Formiranje ideologije, odnosno političke religije je samo prva faza antropološke revolucije koja se sprovodi u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata i koja za konačan cilj ima formiranje novog, socijalističkog čovjeka. Ambicija da osnovne političke ideje jednog pokreta postanu jedine važeće i ispravne ideje iz kojih će se kasnije kroz antropološku revoluciju stvoriti novi čovjek te ideologije je jedna od prepoznatljivih osobina svakog totalitarnog pokreta.

Da bi proces antropološke revolucije bio zaokružen, bile su neophodne i metode indoktrinacije koje treba da stvore okolnosti da sakralizovane političke ideje postanu prihvatljive svima. Tek u situaciji kada većina stanovništva prihvati te ideje i počne da organizuje sopstveni život u skladu sa tim, možemo govoriti o uspješnosti antropološke

revolucije i stvaranju novog socijalističkog čovjeka. Metode indoktrinacije možemo definisati kao skup praksi koje se obavljaju prema otvoreno ili prećutno prihvaćenim pravilima koja se upotpunjavaju ritualnim i simboličkim aktivnostima i koja u konačnom treba da dovedu do prihvatanja određenih vrijednosti. Ta praksa istovremeno je bila i jedna vrsta kolektivne pedagogije koja je kroz svakodnevni ideološki rad organizovala indoktrinaciju stanovništva i pojedincu približava političke ideje i vrijednosti sistema.

Komunistička partija u Crnoj Gori preko svojih organa kontrolisala je sve segmente društvenog života pa su zbog toga i mehanizmi indoktrinacije bili dosta široki i sveobuhvatni. Nije postojao ni jedan segment društvenog aktivizma koji na određen način nije bio uključen u indoktrinaciju stanovništva i afirmisanje zvaničnih ideoloških vrijednosti. Razumljivo, tjela Komunističke partije i organi koji su direktno vezani za njih bili su krovna institucija cijelog procesa. U samoj strukturi Komunističke partije postojali su specijalizovani organi zaduženi za indoktrinaciju. To su bile komisije agitpropa i razna druga tjela koja su imala zadatak da popularišu osnovne političke ideje sistema. Sam način organizovanja i funkcionisanja političkih organa Komunističke partije takođe je bio u funkciji indoktrinacije članova Partije. Kroz različite forme organizovanja: partijske sastanke, konferencije, savjetovanja, partijske škole, čitalačke grupe i sl. članovi partije i njeni simpatizeri, konstantno su bili izloženi različitim formama indoktrinacije. Organizovana kao jedna centralistička institucija, Partija je precizno razvila unutrašnje modele komunikacije među članovima. Svaki član ili simpatizer partije preko ovih organa bio je na neki način uključen u taj sistem indoktrinacije. Po sličnom modelu, indoktrinacija se vrši i u okviru masovnih organizacija koje nastaju kao potreba partijskih organa za dodatnim ideološkim radom među specifičnim društvenim kategorijama. Kako i u samom partijskom rukovodstvu navode, masovne organizacije trebale su da izvrše „*političko, kulturno, zabavno i patriotsko vaspitanje naroda*“. One predstavljaju stožer političke akcije i političkog djelovanja među stanovništvom ali dobar način za uspostavljanje odnosa između masa i ideologije Komunističke partije. Kroz organizacione forme Narodnog fronta, Sindikata, Antifašističkog fronta žena, Saveza pionira ali i sport i druge oblike okupljanja simpatizera, Partija pokušava za svoju politiku da veže što veći broj građana.

Institucionalni rad u masovnim organizacijama samo je jedan segment tih aktivnosti pošto se paralelno realizuju i druge aktivnosti koje imaju za cilj indoktrinaciju stanovništva. To su razne forme okupljanja stanovništva, mitinzi, skupovi, sportski sletovi i slično. Kroz ove forme rada pokušava se stvoriti slika o opšteprihvaćenosti političkih ideja Komunističke partije i opštem oduševljenju koje te ideje navodno izazivaju među stanovništvom.

Osim organa Komunističke partije i masovnih organizacija koje su blisko povezane sa partijskim strukturama, mehanizmi indoktrinacije pronalaze se i u drugim segmentima društva. Ambicija Komunističke partije da kontroliše sve društvene procese omogućila je nadzor nad obrazovanjem, medijima i stvaralaštvom. U ovim sektorima izgrađeni su kapaciteti koji su takođe stavljeni u funkciju indoktrinacije stanovništva. Najvažnija karika bilo je obrazovanje koje je baštinilo tradiciju i političke ideje sistema i širilo ih među mladim. Kontrolisan i usmjeravan od strane Komunističke partije, obrazovni sistem omogućio je indoktrinaciju mladih. Preko nastavnih programa, udžbenika i prosvjetnih radnika obrazovni sistem učio je mlade vrijednostima socijalističkog društva, revolucionarnih tradicija i narodnooslobodilačke borbe a konačan cilj obrazovne politike je uvjeravanje mladih da je socijalistički sistem, stvaran u Crnoj Gori, najbolji društveni okvir za njih. U zvaničnoj terminologiji koristi se formulacija o stvaranju pojedinca koji razumije ideale socijalističkog društva i spreman je da usvaja nove vrijednosti zasnovane na toj tradiciji. Na sličnim principima ali sa drugom ciljnom grupom, mehanizmi indoktrinacije razvijaju se i kroz medije. Za Partiju, kao nosioca izvršne vlasti, angažovanost medija i njihova uloga u promociji socijalističkih društvenih vrijednosti bila je preduslov političke borbe. Mediji su važna karika ideološkog rada, direktna veza između partijskih struktura i stanovništva. Otišlo se korak dalje pa su štampani mediji postali zvanična glasila partijskih organa. Izgrađen je specifičan sistem ideološke pedagogije za članove partije pošto je čitanje i analiza tekstova iz štampe bila obaveza svakog člana i simpatizera. Uvedena je obaveza čitanja štampe na partijskim sastancima čime ovaj mediji postaje sastavni segment ideološkog rada u samoj Partiji. Za Komunističku partiju najvažnija funkcija štampe je njena uloga u širenju ideologije, odnosno kako to komunisti nazivaju „*njena vaspitno-društvena uloga*“. To suštinski znači upoznavanje najširih društvenih struktura sa idejama

socijalizma, njihovo afirmisanje i u konačnom stvaranje atmosfere koja će omogućiti da te ideje postanu opšteprihvaćene. U partijskom diskursu, mediji imaju takozvanu vaspitnu funkciju usmjerenu ka formiranju novog, socijalističkog čovjeka. U mrežu koja se bavi indoktrinacijom komunisti su uključili i svaki oblik stvaralaštva: književnost, istoriografiju, slikarstvo i film. Svaka od ovih stvaralačkih djelatnosti usmjeravana je i kontrolisana od strane Partije i stavljena u funkciju indoktrinacije stanovništva u skladu sa zvaničnim političkim idejama sistema. Stvaraoci i umjetnici postaju „*inženjeri ljudskih duša*“ sa zadatkom da prenose zvanične istine. Ne da ih kritikuju, da o njima promišljaju, već samo da ih pakuju u socijalistički omot i u skladu sa zvaničnim ideološkim stavovima približavaju stanovništvu. Funkcija kulture i umjetnosti svodi se na popularisanje socijalističkih društvenih odnosa. Stvaralaštvo umjesto slobodnog izraza postaje mehanizam za upoznavanje stanovništva sa ideološkim vrijednostima Komunističke partije.

Uz prethodno sakralizovane političke ideje Komunističke partije i njihovo oblikovanje u formi političke religije odnosno ideologije, mehanizmi indoktrinacije bili su posljednji segment u stvaranju novog socijalističkog čovjeka. Već formirani politički stavovi, sada u formi ideologije svakodnevno su afirmisani među stanovništvom čime je okončana posljednja faze ove svojevrzne antropološke revolucije. Kroz rad partijskih organa, masovnih organizacija, medija, obrazovanja i stvaralaštva nije postojala teoretska mogućnost da jedan pojedinac ostane izvan ideološkog uticaja Partije i njenih struktura. Svaki alternativni model komunikacije između pojedinca i neke političke ideje, grupe ili stava bio je onemogućen. Sa druge strane organizovana, kontrolisana i fokusirana indoktrinacija političkim idejama Komunističke partije u društvu koje se nije moglo pohvaliti izgrađenim političkim tradicijama morala je ostaviti ozbiljnog traga. Teško je kvantitativno definisati obim indoktrinacije, ali bi o tome dosta mogao posvjedočiti podatak da na prostoru Crne Gore u periodu našeg istraživanja nijesmo registrovali ni jednu organizaciju, instituciju, grupu ljudi ili pojedinačni istup koji bi se direktno suprotstavio nekoj političkoj ideji Komunističke partije. Naprotiv, teško je, skoro nemoguće naći bilo kakav javni istup koji u svom sadržaju ne afirniše ili se ne poziva na neke od političkih ideja Komunističke partije u Crnoj Gori. Zbog toga u nedostatku precizne metodologije koja bi ukazala na obim indoktrinacije stanovništva,

sasvim pouzdano možemo zaključiti da su političke ideje Komunističke partije u Crnoj Gori u prvoj deceniji nakon rata bile prihvaćene i da se većina stanovništva ponašala u skladu sa njima.

Konačno, na kraju istraživanja, cijenimo da je potrebno osvrnuti se i na političke ideje Komunističke partije u kontekstu opšteg istorijskog i civilizacijskog razvoja Crne Gore. Za taj osvrt neophodno je najprije konstatovati nekoliko činjenica koje determinišu konačne domete i rezultate ovih političkih ideja. To su u prvom redu objektivne okolnosti opšteg stepena razvijenosti crnogorskog društva. Šta karakteriše to društvo i koje su njegove osnovne karakteristike? Ako ne najznačajnija, onda svakako jedna od ključnih karakteristika je istorijska i civilizacijska nezrelost crnogorskog društva koja je uzrokovana nizom drugih okolnosti. Crnogorska država, iako nekoliko decenija u relativno identičnom administrativnom obliku, završetkom drugog svjetskog rata ne predstavlja jedinstvenu cjelinu. Poslijeratna Crna Gora je prostor bez zajedničkog identiteta, tradicije, političkog naslijeđa ili kulture. Crna Gora 1945. godine predstavlja isključivo administrativnu kategoriju bez unutrašnjih veza, zajedničkih interesa i potreba. Saobraćajno nepovezana, bez zajedničkog tržišta, sa ogromnim ekonomskim, demografskim, socijalnim i kulturnim razlikama Crna Gora ni u jednom segmentu ne predstavlja cjelovit prostor. Unutrašnja nepovezanost, socijalne i kulturološke razlike samo su jedan segment koji potvrđuje tezu o nezrelosti crnogorskog društva nakon drugog svjetskog rata. U jedan novi istorijski ciklus crnogorsko društvo ulazi sa dosta skromnim političkim, socijalnim i kulturnim tradicijama. U Crnoj Gori, najveći dio stanovništva živi na selu a urbane cjeline predstavljaju isključivo trgovačka i zanatska središta lokalnog prostora bez drugih funkcija. Izuzimajući vjerske zajednice, u Crnoj Gori skoro da ne postoji institucija koja je u kontinuitetu djelovala nekoliko decenija. Obrazovanje je na jako niskom novou a nepismenost ogromna. Ne postoje visokoškolske institucije a broj fakultetski obrazovanog stanovništva sveden je na nekoliko procenata. Ni ekonomski uslovi za život nijesu ništa bolji. Glad je svakodnevna pojava, ogroman broj stanovništva uglavnom vodi brigu o preživljavanju a uzak krug predratne buržoazije ograničen je isključivo na trgovce i sitne zanatlije i industrijalce.

U takvim okolnostima, crnogorsko društvo suočava se sa jednim totalitarnim pokretom i njegovom ambicijom da kontroliše sve društvene procese u zemlji.

Evidentno socijalno nezadovoljstvo vremenom se transformisalo u političko nezadovoljstvo. O tome govore i stavovi istaknutih crnogorskih komunista koji svjedoče da je upravo nezadovoljstvo opštim društvenim i političkim stanjem bio razlog zbog kojeg su prihvatili komunističku ideologiju. Teške životne okolnosti, dodatno su usložile četiri godine ratnih sukoba. Crna Gora iz rata izlazi sa potpuno uništenom saobraćajnom infrastrukturom, bombardovanim i razorenim gradovima, ogromnim ljudskim gubicima, velikim brojem ratnih invalida, siročadi i ljudi kojima je potrebno staranje. U takvim okolnostima, komunisti kao ratni pobjednici, preuzimaju vlast i uspostavljaju apsolutnu društvenu kontrolu. Vojska, policija i snage državne bezbjednosti svakako su najsnažniji adut komunističkih vlasti u tom periodu. Oni ne bježe od toga, represivnim metodama i vojničkom disciplinom preuzimaju vlast i počinju da sprovede sopstveni koncept organizovanja društvenog života. Totalitarizam i snažna centralizacija svih segmenata društvenog organizovanja predstavljaju najvažniju osobenost tog društva. Političku dominaciju Komunističke partije karakteriše stroga centralizacija, apsolutna i nekontrolisana vlast koja ima integralističko shvatanje politike. Ukida se svaki oblik pluralizma, guši svaki segment individualnosti a svaki pojedinac dobija obavezu poštovanja i potčinjavanja kolektivnim ciljevima. Vlast funkcioniše na principima apsolutne uvjerenosti u opravdanost i svrsishodnost takve politike i njene konačne misije i cilja.

U takvim okolnostima, Komunistička partija u Crnoj Gori uporedo sa učvršćivanjem sopstvene vlasti započinje proces stvaranja socijalističkog društva i jednu vrstu antropološke revolucije koja treba da dovede do stvaranja novog, socijalističkog čovjeka. Socijalna i kulturološka ograničenja crnogorskog društva u konkretnom slučaju išla su na ruku komunističkim vlastima. Za razliku od mnogih jugoslovenskih republika ili država u okruženju, u Crnoj Gori nije postojala društvena snaga koja bi se oduprla idejama novih vlasti. Građanske političke snage skoro da nijesu ni postojale dok su vjerske zajednice, kao jedine institucije sa nekom tradicijom, odmah pale pod uticaj Partije. Intelektualaca je bilo tako malo da oni ni teorijski nijesu mogli biti ozbiljna opasnost novim vlastima. Većina njih priklonila se partijskoj politici dok su oni koji to nijesu učinili ekonomski izolovani i marginalizovani. Tako su jedini politički neprijatelji novih vlasti bili pripadnici „pete kolone“ koji su eliminisani iz društvenog života već do

kraja 1947. godine. Partija je tako proces indoktrinacije i afirmisanja sopstvenih političkih ideja realizovala bez bilo kakvog unutrašnjeg otpora. Ne samo da nije bilo realne opasnosti od političke opozicije već je snažan represivni aparat, razgranat sistem državne bezbjednosti i ekonomska zavisnost pojedinca od države kao poslodavca, unaprijed osudila na propast svaki takav pokušaj. Takođe, ideja kolektivismu za koju se zalagala komunistička ideologija bila je jako prihvatljiva prosječnom crnogorskom građaninu. Nenaučen na bilo kakav oblik individualnosti, crnogorski građanin mnogo se komotnije osjećao u kolektivu koji mu je stvarao privid zaštite i sigurnosti. Iz te perspektive i totalitarizam kao osnovna karakteristika komunističke vlasti u Crnoj Gori ne predstavlja tako značajan problem. Naviknut da uvijek bude dio kolektiva, nikada individualac, prosječan stanovnik Crne Gore nije u tome vidio ograničavanje ljudskih prava kao što su to vidjeli stanovnici onih država u kojima je komunizam urušio tradicije individualizma i prava na sopstveno mišljenje. Crna Gora taj problem nije imala, šta više, neki organizacioni i izborni modeli koje je promovisala Partija bili su prvi primjeri ograničenih demokratskih tradicija.

Naravno, potpuno je apsurdno prihvatiti tumačenje da su socijalno naslijeđe i snažan represivni aparat Partije bili jedini razlozi za prihvatanje socijalističkih ideja u Crnoj Gori. Te okolnosti su jako značajne u prvim godinama komunističke vlasti, ali one u konačnom nijesu odredile domete ovog procesa. Zbog toga je potrebno razumjeti šta to komunistička ideologija nudi prosječnom crnogorskom građaninu. Ta ponuda, u najkraćem bi mogla stati u obećanje komunističkih vlasti da će njihova politika stvoriti uslove za jedan novi, bolji i sretniji život. To je bilo obećanje o stvaranju društva socijalne jednakosti, društva koje promoviše žene i mlade, društva koje afirmiše vjersku i nacionalnu toleranciju i svakom pojedincu garantuje pravo na rad. U predratnoj i posleratnoj atmosferi crnogorske svakodnevnice u kojoj ogromna većina stanovništva razmišlja isključivo o najosnovnijoj egzistenciji ta obećanja izgledaju veoma privlačna. I upravo u toj privlačnosti i novoj nadi koju nudi komunizam možemo pronaći odgovor zašto su političke ideje socijalizma bile prihvatljive običnom crnogorskom građaninu. Taj građanin ne razumije teorijske osnove socijalističke ideologije, nije mu jasan dijalektički materijalizam, samoupravljanje ili klasne teorije ali jako dobro razumije nadu koju mu nudi komunizam. Razumije da jedna politika nudi nadu o boljem životu i

on je spreman na takav kompromis. Spreman je da formalno prihvati sve teorijske osnove i zakonitosti socijalističke ideologije iako ih možda ne podržava ili u potpunosti ne razumije. Pristaje na kompromis jer vjeruje da će mu ta politika donijeti bolji život za njega i njegovu porodicu. Konačno, ta ideologija im je jako brzo i omogućila bolji život. Ponuda Komunističke partije nije ostala samo obećanje, konkretni rezultati bili su uočljivi svega nekoliko godina nakon rata. Obnovljena infrastruktura, razvoj industrije, urbanizacija i opšte podizanje kvaliteta života niko nije mogao osporiti. Malo je bilo onih koji su 1955. godine mogli reći da žive lošije nego što je to bilo prije dolaska komunista na vlast. Impresivni rezultati ostvareni su i na emancipaciji stanovništva. Eliminirana je nepismenost, besplatno obrazovanje postalo je dostupno svima a Crna Gora dobila je prve nacionalne kulturne institucije. Svi ovi procesi odvijali su se u jednom političkom sistemu koji je imao sve karakteristike totalitarnog sistema. Međutim, i pored te činjenice, takav sistem u Crnoj Gori nije prekinuo ni jedan proces društvene i kulturne emancipacije. Šta više, potpuno je preokrenuo civilizacijski razvoj Crne Gore i za kratko vrijeme nadoknadio viševjekovno zaostajanje crnogorskog društva za modernim procesima društvenog razvoja.

IZVORI I LITERATURA:

Arhivski izvori:

DRŽAVNI ARHIV CRNE GORE,

odsjek za sređivanje i obradu arhivske građe novog perioda, Podgorica

FONDOVI:

- POKRAJINSKI KOMITET KPJ ZA CRNU GORU (Fond CK SKCG) Napomena: ovaj fond vremenom mijenja ime pa ga DACG kasnije obrađuje pod nazivima: *“KP Crne Gore“* i *“SK Crne Gore“*.

Broj kutije: 33, 34, 35, 36, 37, 40/3, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 53/1, 54, 55, 56, 57, 58, 58/1, 60, 61, 62, 63, 66, 68, 69, 71, 71/a, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80/II, 83, 83/1, 85, 87, 89, 95, 96/2, 98, 101, 102/1, 103, 104/1, 105, 106, 107, 109, 110.

- FOND BLAŽA JOVANOVIĆA

Broj kutije: 4, 7, 8, 11, 14, 15, 19, 20, 21.

Monografije:

- Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder, Istorija Crne Gore, Podgorica, 2006.

- Hana Arent, Izvori totalitarizma, Beograd, 1998.

- Remon Aron, The nature of human society-Democracy and Totalitarianism, London, 1965.

- Vladimir Bakarić, Zadaci Narodne fronte u vezi Petogodišnjeg plana, Zagreb, 1948.

- Nikolaj Berđajev, Izvor i smisao Ruskog komunizma, Beograd, 1989.

- Jovan Bojović, Napredni omladinski pokret u Crnoj Gori 1918-1941, Cetinje, 1976.

- Jovan R. Bojović, Zapisnici sjednica Vlade Narodne Republike Crne Gore 1945-1951, Podgorica, 1994.

- Svetlana Boym, Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia, Harvard University Press, 1994

- Josip Broz Tito, Tito o omladini, Beograd, 1974
- Josip Broz Tito, Nacionalno pitanje i revolucija, Sarajevo, 1982.
- Josip Broz Tito, Narodna fronta kao općenita politička organizacija, Zagreb, 1948.
- Josip Broz Tito, Idejna usmjeravajuća i vaspitna uloga Komunističke partije, Zagreb, 1949.
- Josip Broz Tito, Nedostaci u pravilnom razvoju naše socijalističke izgradnje, Beograd, 1952.
- Josip Broz, Edvard Kardelj, Milovan Đilas, Moša Pijade, Sreten Žujović, Graditeljima omladinske pruge, Beograd, 1947.
- Yinghong Cheng, Creating the New Man-From Enlightenment Ideals to Socialist Realities, Honolulu, 2009.
- Krasoje Davidović, Put našeg sela u socijalizam i oportunistička politika partija informbiroa prema selu, Beograd, 1950.
- Ljubodrag Dimić, Agitprop kultura, Beograd, 1988.
- Sekula Drljević, Politička misao, Podgorica, 2007.
- Emilio Dentile, Religije politike, Beograd 2009.
- Milovan Đilas, Članci 1941-1946, Beograd, 1947.
- Nikola Donović, Crna Gora pre i posle ujedinjenja, Beograd, 1939.
- Jelena Đorđević, Političke svetkovine i rituali, Beograd, 1997.
- Mirčeta Đurović, Trgovački kapital u Crnoj Gori, Cetinje, 1958.
- Mirčeta Đurović, Crnogorske finansije 1860-1915, Titograd, 1960.
- Merle Fainsod, How Russia is ruled, Harvard universiti press, 1953.
- Fransoa Fire, Prošlost jedne iluzije, Beograd, 1996.
- Zvezdan Folić, Država i vjerske zajednice u Crnoj Gori 1945-1965, Podgorica, 2007.
- Vladimir Goati, Ideologija i društvena stvarnost, Beograd, 1979.
- Veselin Golubović, Osnove marksizma, Zagreb, 1981.

- Dušan Jakšić, „Prosvjeta u Zetskoj banovini“, Almanah-Šematizam Zetske Banovine, Sarajevo, 1931.
- Golub Janjušević, Porodica Vaspitač djece, Beograd, 1951.
- Batrić Jovanović, Crna Gora u NOR-u i socijalističkoj revoluciji, knj.1, Beograd, 1960.
- Vasilije Jovović, Zapisi-Istorijski zapisi 1927-1987 BIBLIOGRAFIJA, Titograd, 1989.
- Žarko Kalezić, Strukturne promjene na crnogorskom selu u XX vijeku, Titograd, 1976.
- M. I. Kalinjin, O komunističkom vaspitanju, Beograd, 1946.
- Edvard Kardelj, Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi, Beograd, 1947.
- Edvard Kardelj, Omladini-govori i članci, Beograd, 1948.
- Edvard Kardelj, Socijalistička demokratija u jugoslovenskoj praksi, Beograd, 1954.
- Gojko P. Kastratović, Crnogorska kinematografija i filmovi o Crnoj Gori, Podgorica, 1999.
- V. Kolbanovski, O komunističkom moralu, Zagreb, 1947.
- Branislav Kovačević, Komunistička partija Crne Gore 1945-1953, Titograd, 1986.
- Miroslav Krleža, Eseji VI, Zagreb 1967.
- Zoran Lakić, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata, Titograd, 1963.
- Zoran Lakić, Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobođenja 1944-1945 – zbirka dokumenata, Titograd, 1975.
- Zoran Lakić, Narodna vlast u Crnoj Gori 1941-1945, Cetinje, 1981.
- V. I. Lenjin, J. V. Staljin, O oktobarskoj revoluciji, Beograd, 1947.
- Carol S. Lilly, Power and Persuasion: Ideology and Rhetoric in Communist Yugoslavia 1944-1953, Colorado, 2001.
- Antonjin Lim, Mira Lim, Najvažnija umetnost - Istočnoevropski film u dvadesetom veku, Beograd, 2006.

- Radoica Luburić, Društvo Crne Gore u drugom svjetskom ratu, Podgorica, 1995.
- K. Marks, F. Engels, Manifest Komunističke partije, Beograd, 1947.
- Branislav Marović, Društveno-ekonomski razvoj Crne Gore 1945-1953, Titograd, 1987.
- Branislav Marović, Stočarstvo Crne Gore 1860-1953, Podgorica, 1998.
- Branislav Marović, Ekonomska istorija Crne Gore, Podgorica, 2008
- Dušan J. Martinović, Uroš Martinović, Cetinje spomenici arhitekture, Cetinje, 1980.
- Spasoje Medenica, Privredni razvitak Crne Gore 1918-1941, Titograd, 1959.
- Česlav Miloš, Zarobljeni um, Beograd, 2005.
- Dragutin Papović, Intelektualci i vlast u Crnoj Gori 1945-1990, Podgorica, 2015.
- Patrick Hyder Patterson, Bought & Sold-Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia, New York, 2011.
- Branko Pavićević, Radoslav Raspopović, Crnogorski zakonic:pravni izvori politički akti od značaja za istoriju državnosti Crne Gore, Knjiga 4, Podgorica, 1998.
- Čedomir Pejović, Komunistička partija Jugoslavije u Crnoj Gori 1919-1941, Podgorica, 1999.
- Đoko Pejović, Prosvjetni i kulturni rad u Crnoj Gori 1918-1941, Cetinje, 1982.
- Marvin Peri, Intelektualna istorija Evrope, Beograd, 2000.
- Vjekoslav Perica, Balkanski idoli, knj. 1, 2, Beograd, 2006.
- Radivoje Petković, Odnos ličnih i društvenih interesa u prelaznom periodu od kapitalizma ka komunizmu, Beograd, 1952.
- Branko Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme obnove, Beograd, 1969.
- Branko Petranović, Čedomir Štrbac, Istorija socijalističke Jugoslavije, Beograd, 1977.
- Branko Petranović, Istorija Jugoslavije 1918-1978, Beograd, 1981.
- Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, Knj. 3, Beograd, 1988.

- Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918-1988, Beograd 1988.
- Branko Petranović, Momčilo Zečević, Agonija dvije Jugoslavije, Beograd, 1991.
- Branko Petranović, Jugoslavija na razmeđu 1945-1950, Podgorica, 1998.
- Adnan Prekić, Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori, Podgorica, 2011.
- Nikola Racković, Prilozi za leksikon crnogorske kulture, Cetinje, 1987.
- Blagota Radović, Privredne prilike u Crnoj Gori, Podgorica, 1929.
- Pavle Radusinović, Stanovništvo Crne Gore do 1945, Beograd, 1978.
- Šerbo Rastoder, Životna pitanja Crne Gore 1918-1929, Knjiga I, Bar, 1995.
- Šerbo Rastoder, Političke stranke u Crnoj Gori 1918-1929, Bar, 2000
- Robert Service, Redefining Stalinism-of Totalitarian Movements and Political Religions, London, 2003. -
- Milija Stanišić, Tokovi revolucije u Crnoj Gori III, Nikšić, 1988.
- Eric Voegelin, The political religions, Missouri, 2000.
- Marija Vučić, Od devojčice do zrele žene, Beograd, 1958.
- Dimitrije Dimo Vujović, Crnogorski federalisti 1919-1929, Titograd, 1981.
- Boris Zihlerl, Članci i rasprave, Beograd, 1948.
- Boris Zihlerl, Dijalektički i istorijski materijalizam, Beograd, 1951.
- Aleksandar Zinovjev, Polet naše mladosti, Beograd 1985.

Zbirke dokumenata i propisa:

- Almanah-Šematizam Zetske Banovine, Sarajevo, 1931.
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 28. jun 1921., Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1921.
- Školstvo u Crnoj Gori, Statistički godišnjak NRCG 1955, Titograd, 1955
- Zbornik građe za istoriju radničkog pokreta, Tom 1, Knjiga 1, Titograd, 1958.

- Program i statut Crnogorske stranke, Cetinje, 1925.
- Izvori za istoriju radničkog pokreta i revolucije u Crnoj Gori, knj. 1, Titograd, 1971
- Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke-zbirka dokumenata, Titograd, 1963
- Statistički godišnjag NRCG 1955, Titograd, 1955.
- Istorija Svesavezne Komunističke Partije Boljševika, Beograd, 1948.
- Materijali za društveni razvoj SFRJ 1847-1972, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973.
- Službeni list Narodne republike Crne Gore, 1946-1955.
- Službeni list FNRJ, 1945-1955.
- Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji-predavanja političke škole SKJ Josip Broz Tito – Kumrovec 1975/76, Beograd, 1977.
- Pitanja partijske izgradnje – unutarpartijska izgradnja,Partijska škola CK KPH, Zagreb, 1946.
- Nastavni plan i program za osnovne škole i peti razred osmogodišnje škole (prvi razred gimnazije) za školsku 1950/51, Narodna knjiga, Cetinje, 1950.
- O vaspitanju i obrazovanju-zbornik radova, Beograd, 1946.

Članci i rasprave:

- Živko M. Andrijašević, „Crnogorska vlast i ekonomski problemi Crne Gore 1878-1912“, Glasnik Odeljenja društvenih nauka CANU, br. 20, 2010.
- Obren Blagojević, „Crnogorsko seljaštvo između dva svjetska rata“, Istorijski zapisi, br.3-4, 1981.
- Jovan R. Bojović, „Formiranje Komunističke partije u Crnoj Gori“, Istorijski zapisi, 2-3, 1969.
- Savo K. Brković, „Ratni dnevnik“, Istorijski zapisi, 1-3, 1952.

- Zbigniew Brzezinski, „The Nature of the Soviet System“, *Slavic Review*, Vol. 20, No. 3, Oct., 1961.
- Rodoljub Čolaković, Nekoliko napomena o sprovođenju rezolucije trećeg plenuma CK KPJ o zadacima u školstvu, Partijska izgradnja, Beograd, avgust-septembar 1950.
- Špiro Doklešić, „Orjenski bataljon“, *Istorijski zapisi*, I, 3-4, mart-april 1948.
- Milovan Đilas, „Anatomija jednog morala“, *Nova misao*, br. 1, jan 1954.
- Éva Fodor, „Smiling Women and Fighting Men: The Gender of the Communist Subject in State Socialist Hungary“, *Gender and Society*, Vol. 16, No. 2 (Apr., 2002.).
- Bogumil Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1-2, 1955.
- Bogumil Hrabak, „Selo u Crnoj Gori i Sandžaku prema komunistima i građanskim strankama 1920. godine“, *Istorijski zapisi*, br. 1, 1981.
- Marijana Jukić, „Socijalistički savez radnog naroda Hrvatske - najmasovnija društveno-politička organizacija u socijalističkoj Hrvatskoj“, *Arhivski vjesnik*, Zagreb, No.57 Prosinac 2014.
- Enver Kazaz, Književni kanon i ideološki rituali kao temelj nacionalnog pamćenja, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009.
- Lidija Merenik, Jugoslovenska umetnost i kulturna politika oko 1945. i njena sudbina pola veka kasnije na primeru Josipa Broza Tita, *Kultura sjećanja 1945*, Zagreb, 2009.
- Karl Marks, Fridrih Engels, „Revolucija kao pokretačka snaga istorije“, *O vaspitanju i obrazovanju-zbornik radova*, Beograd, 1948.
- Dragutin Papović, „Utjecaj politike na crnogorski igrani filmu XX. stoljeću“, *Časopis za suvremenu povjest*, Zagreb, 46, br.2, 2014.
- Vlado Strugar, Pero Raičević, „Razvitak narodno-oslobodilačke borbe u Crnoj Gori 1941-1945“, *Istorijski zapisi*, Cetinje, 1-2, 1955.
- Richard Taylor, „A 'Cinema for the Millions': Soviet Socialist Realism and the Problem of Film Comedy“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 18, No. 3, Jul., 1983.

- Dimo Vujović, „Građanske političke stranke u Crnoj Gori u vrijeme formiranja KPJ“, Istorijski zapisi, br.2-3, 1969.
- Dimo Vujović, „Narodna radikalna stranka u Crnoj Gori od izbora u Ustavotvornu skupštinu do Zemaljske konferencije u decembru 1921., Istorijski zapisi, br. 3-4, 1973.
- Narodnooslobodilačka borba-dokumenti, Istorijski zapisi, I, 1-2, jan-feb 1948.

Štampa:

- *Pobjeda*, dnevni list izdanja od 1944. do 1955. godine.
- *Partijski rad*, list CK KPCG, izdanja od 1949. do 1955. godine.
- *Zadružno selo*, list poljoprivrednih proizvođača, izdanja od 1949. do 1955. godine
- *Naša žena*, list Antifašističkog fronta žena Crne Gore, izdanja od 1945. do 1955. godine.
- *Omladinski pokret*, list ujedinjenog saveza Antifašističke omladine Crne Gore, izdanja od 1944. do 1955. godine
- *Stvaranje*, časopis za književnost i kulturu, izdanja 1946-1955
- *Narodna riječ*, organ nezavisne demokratske omladine, Cetinje 1919-1929.
- *Komunist*, List Centralnog komiteta KPJ, 1949-1955.

Ostali izvori:

- Fond Filmskih novosti i dokumentarnih emisija–Arhiv Radio Televizije Crne Gore, BT 319/11
- Filmske novosti i dokumentarni filmovi o Crnoj Gori, Crnogorska kinoteka, period od 1948. do 1955. godine
- Bukvari za osnovnu školu, izdanja korištena u periodu od 1944. godine do 1955. godine
- Čitanke i radne sveske maternjeg jezika za osnovnu i srednju školu za period 1946-1955

- Udžbenici istorije za osnovnu i srednju školu za period 1946-1955
- Živko Andrijašević, “ Crnogorski dio Milovana Đilasa“, Portal analitika, 31. oktobar 2012, <http://www.portalanalitika.me/drustvo/tema/78726-crnogorski-dio-milovana-ilasa.html#CommentForm>.

BIOGRAFIJA AUTORA:

Adnan Prekić rođen je u Pljevljima 28. avgusta 1979. godine gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Filozofski fakultet u Nikšiću upisao je 1998. godine gdje je i diplomirao na Odsjeku za Istoriju i Geografiju.

Na Katedri za Istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu upisuje postdiplomske studije na odsjeku Istorija Jugoslavije. Pod mentorstvom prof. dr Ljubodraga Dimića bavi se odnosom vjerskih zajednica i države na prostoru Crne Gore. Magistrirao je 2009. godine na temi „Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941“.

Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, 2010. godine upisuje doktorske studije. Predmet interesovanja na doktorskim studijama su ideje i ideologija komunističkih vlasti u Crnoj Gori nakon drugog svjetskog rata. Pod mentorstvom Prof. dr Živka Andrijaševića radi tezu: „Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945–1955“. Dio istraživanja na izradi doktorske teze proveo je u Njemačkoj-Westfälische Wilhelms Universitat Münster u okviru programa Quality in Research (QiR).

Od septembra 2009 godine mr Adnan Prekić radi kao saradnik na studijskom programu za Istoriju Filozofskog fakulteta u Nikšiću.

Autor je monografije *Islamska vjerska zajednica u Crnoj Gori 1918-1941*, i koautor u pet tomova *Istorijskog leksikona Crne Gore*. Jedan je od autora udžbenika istorije za treći razred gimnazije. Kao samostalni autor, Prekić je objavio preko 15 naučnih radova u domaćim i međunarodnim časopisima od kojih su radovi: *“The Religious Community and the Communist Regime in the Case of Montenegro, 1945-1955”* i *“Komunizam i obrazovanje-iskustva Crne Gore”*, objavljeni u časopisima koji se indeksiraju u naučnoj bazi: Thomson Reuters-Web of Science. Učesnik je više međunarodnih i domaćih naučnih skupova i programskih aktivnosti u okviru programa Erasmus Plus.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a Adnan Prekić

Broj indeksa/upisa 1/10

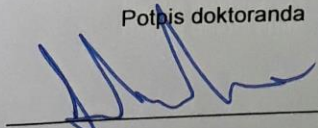
Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

“Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945. – 1955.”

-
- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
 - da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
 - da su rezultati korektno navedeni, i
 - da nijesam povrijedio/la autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

Potpis doktoranda

U Nikšiću 17. marta 2017. godine

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora: **Adnan Prekić**

Broj indeksa/upisa: **1/10**

Studijski program: **Istorija**

Naslov rada: **"Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945. - 1955."**

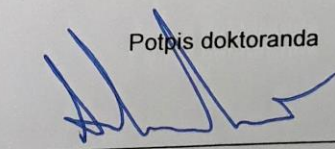
Mentor: **Prof. Dr Živko Andrijašević**

Potpisani _____

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

Potpis doktoranda

U Nikšiću 17. marta 2017. godine

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

"Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945. - 1955."

koja je moje autorsko djelo.

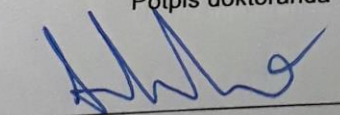
Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licence Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
- 3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade**
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poledini lista).

Potpis doktoranda

U Nikšiću 17. marta 2017. godine